

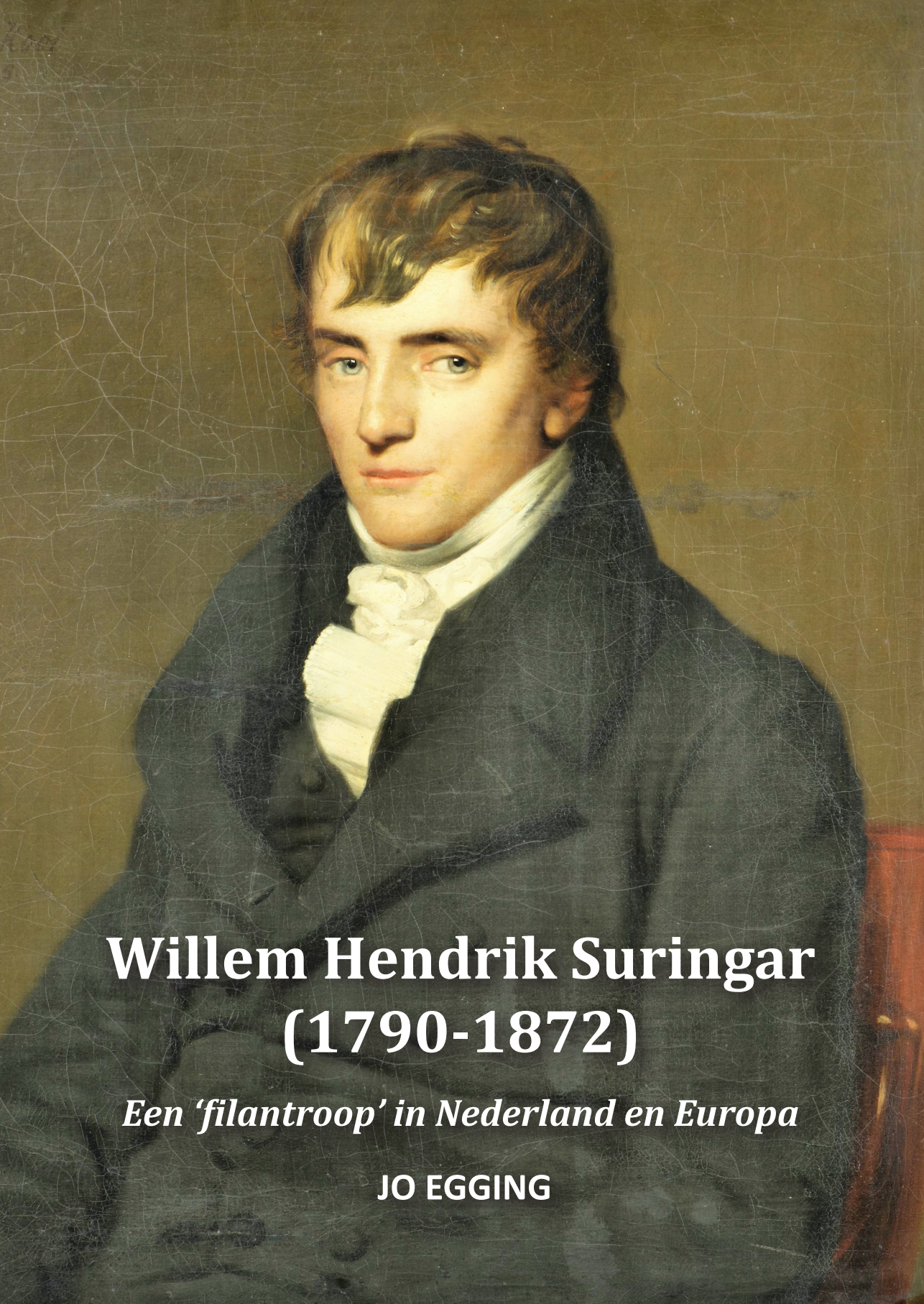
PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/204734>

Please be advised that this information was generated on 2019-07-12 and may be subject to change.

Willem Hendrik Suringar
(1790-1872)

Een 'filantroop' in Nederland en Europa

JO EGGING

WILLEM HENDRIK SURINGAR

(1790-1872)

Een ‘filantroop’ in Nederland en Europa

Jo Egging

Copyright © 2019 Jo Egging

ISBN: 978-90-90316-30-7

Nur: 681

Layout: Jo Egging

Omslag: Jeffrey Grashof

Omslagillustratie: *W.H. Suringar* door W.B. van der Kooij (Collectie Fries Museum)

Drukker: Gildeprint

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Willem Hendrik Suringar (1790-1872)

Een 'filantroop' in Nederland en Europa

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor

aan de Radboud Universiteit Nijmegen

op gezag van de rector magnificus prof. dr. J.H.J.M. van Krieken,

volgens besluit van het college van decanen

in het openbaar te verdedigen op woensdag 8 mei 2019

om 16.30 uur precies

door

Johannes Theodorus Egging

geboren op 19 juli 1951

te Pannerden

Promotor: Prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen

Manuscriptcommissie:

Prof. dr. W.J.H. Furnée

Dr. F.P.G.B.M. Meens

Prof. dr. R.A.M. Aerts (UVA)

Prof. dr. J.W. Renders (RUG)

Prof. dr. M.T.C. Mathijssen-Verkooijen (UVA)

1 Willem Hendrik Suringar. Schilderij van Willem Bartel van der Kooij 1823

INHOUD

INLEIDING	9
EEN BEKENDE NEDERLANDER?	9
<i>Biografie en filantropie: twee probleemgebieden?</i>	11
<i>Suringars papieren nalatenschap</i>	20
HOOFDSTUK 1	25
GENOOTSCHAPMAN EN 'LEKENPREDIKANT' IN LEEUWARDEN (1790-1822)	25
<i>Friese voorouders en een ondernemende grootvader</i>	25
<i>Suringars vader op zoek naar een nieuw bestaan</i>	29
<i>Willem Hendrik Suringars jeugd en opleiding</i>	31
<i>'Zijn' leesgenootschap</i>	36
<i>Heldendom en dood als inspiratie voor nuttige opvoeding</i>	41
<i>'Vader' van twee gezinnen, ondernemer en ijverig lid van de diaconie</i>	48
<i>Een hervormingsgezind diaken in de problemen</i>	53
<i>Het Nut als spreekbuis voor Suringars denkbeelden over onderwijs</i>	55
<i>Het Nut wordt Suringars belangrijkste netwerk</i>	66
HOOFDSTUK 2	69
ONDERWIJS EN (HER)OPVOEDING ALS LEIDEND BEGINSEL (1821-1835)	69
<i>De voorbereidingen voor een nieuw genootschap (1821-1823)</i>	69
<i>Verdriet geschilderd, gebundeld en een naam gegeven (1823)</i>	76
<i>Genootschappelijk succes (1823)</i>	78
<i>Herhalingsonderwijs en een opvoedkundige reeks (1823-1828)</i>	86
<i>Rondreis langs gevangenen en afdelingen van 't Genootschap (1824-1825)</i>	94
<i>Handboek voor gevangenen (1828)</i>	96
<i>Toespraken tot gevangenen en patronaat voor (ex)-gevangenen</i>	98
<i>Hechte vriendschap in een 'deugdennetwerk' (1820-1835)</i>	103
<i>Internationale oriëntatie: John Bowring in conflict met Joost Hiddes Halbertsma (1828)</i>	107
<i>Invloedrijk raadslid in Leeuwarden</i>	111
<i>Welgesteld zakenman en gelovig huisvader</i>	116
<i>De opvoeding van arm en rijk</i>	120
<i>De Belgische opstand als aanleiding voor een campagne voor vaderlandsliefde en andere deugden</i>	125
<i>Suringars weg naar nieuw geluk</i>	127
HOOFDSTUK 3	131
UITBREIDING VAN NATIONALE EN INTERNATIONALE CONTACTEN (1835-1840)	131
<i>Buitenlandse huwelijksreis met kennisverrijking voor hoofd en hart (1835)</i>	131
<i>Reis naar Denemarken, Zweden en Pruisen (1836)</i>	135
<i>Uitbreiding van Suringars internationale oriëntatie in de Duitse staten (1837-1840)</i>	139
<i>Suringars publieke werkzaamheden in Leeuwarden (1835 -1840)</i>	145
<i>Een overspannen filantroop zoekt 'rust' in kuuroorden</i>	148
<i>Een moeilijke beslissing: van Leeuwarden naar Amsterdam</i>	151
HOOFDSTUK 4	155
WELSPREKENDHEID IN DIENST VAN DE FILANTROPIE (1841-1851)	155
<i>Veelgevraagd spreker en bestuurder</i>	155
<i>Armenzorg in nationaal en internationaal perspectief</i>	159
<i>Geloof, armenzorg en Suringars keuze voor de filantropie</i>	167
<i>Succes van en kritiek op het armenpatronaat</i>	171
<i>Suringar en de Vereniging Hulpbetoon aan Eerlijke en Vlijtige Armoede</i>	174
<i>Bestrijder van sociale onrust in Amsterdam</i>	176
<i>Suringars politieke achtergrond en zijn stellingname tegen de Franse februarirevolutie</i>	181
<i>Het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen</i>	184
<i>Lid van de Commissie van Administratie</i>	186

<i>Strijd om het cellulaire stelsel (1839-1851)</i>	187
<i>De cellulaire gevangenis van Amsterdam</i>	196
<i>De internationale penitentiaire congressen te Frankfurt (1846) en Brussel (1847)</i>	198
<i>De internationale vredescongressen (1848-1851)</i>	203
<i>Op de bres voor het kleuteronderwijs</i>	210
<i>Adviseur van Amsterdams burgemeester</i>	213
<i>Suringars privéleven in Amsterdam</i>	214
<i>Verglijdende en nieuwe vriendschappen</i>	217
HOOFDSTUK 5	221
EEN FILANTROPISCH DRIELUIK (1851-1872)	221
<i>Nederlandsch Mettray</i>	221
<i>Suringars internationale inspanningen voor jeugdinstituten</i>	236
<i>De heropvoeding en ondersteuning van criminele jeugd</i>	240
<i>Voortzetting van de strijd om het cellulaire stelsel, 1851 – 1871 (1880)</i>	243
<i>Suringar en de doodstraf</i>	251
<i>Suringar en zijn laatste Europese weldadigheidscongressen</i>	253
<i>Suringars onderwijskundige en pedagogische opvattingen in theorie en praktijk</i>	257
<i>De laatste levensjaren</i>	259
EPILOOG	271
<i>Suringar als onderwijskundige en pedagoog</i>	274
<i>Suringar als gevangenisdeskundige</i>	275
<i>Suringar en de armenzorg</i>	277
<i>Suringars voortleven</i>	278
NOTEN	281
LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN	340
ARCHIVALIA	341
BIBLIOGRAFIE W.H. SURINGAR	347
GEDRUKTE BRONNEN EN LITERATUUR	353
VERANTWOORDING AFBEELDINGEN	365
SUMMARY	366
DANKWOORD	375
PERSOONSNAMENREGISTER	377
CURRICULUM VITAE	383

Inleiding

Een bekende Nederlander?

In de negentiende eeuw was Willem Hendrik Suringar (1790-1872) een bekend en actief filantroop, een ‘mensenvriend’ die zijn liefdadigheid niet zozeer uitdrukte in giften voor de minder bedeelde medemens, maar vooral ijverde voor de verbetering van het onderwijs, de armenzorg en het gevangeniswezen. De negentiende-eeuwse filantroop was niet alleen, en zelfs niet zozeer iemand die geld schonk aan goede doelen, maar meer een organisator die door middel van genootschappen en verenigingen, maar ook door het publiceren van gedichten en brochures, probeerde armen, gevangenen en andere achtergestelde groepen te beschaven en te ondersteunen. Uit de opbrengsten van lidmaatschapsgelden en liefdadigheidspoëzie, vaak aangevuld met legaten en giften, werd aan maatschappelijk achtergestelden hulp geboden en werden rampen bestreden. De filantropen bespraken eveneens nieuwe opvattingen over organisatie en werkwijze van de liefdadigheid en probeerden daarvoor maatschappelijk en politiek draagvlak te krijgen. In dat opzicht paste Suringar in de verandering van het welzijnsdenken in die eeuw, waarin filantropen steeds meer zochten naar de oorzaken van het ontstaan van sociale problemen.¹ Zijn leven lang hield hij zich volhardend bezig met het leed dat de mensheid trof en het zoeken naar manieren om dat te verlichten of op te heffen. Uit zijn nagelaten brieven en publicaties komt een beeld naar voren van een persoon met vele relaties, zowel nationaal als internationaal. Zijn sociale contacten waren zeer divers en bestreken heel Europa. Hij correspondeerde met mensen van geringe komaf, maar ook met de sociale, politieke en culturele elite van zijn tijd. Als filantroop schreef en sprak hij met gevangenen en ouders van moeilijk opvoedbare of verwaarloosde kinderen, lobbyde hij bij koningen en ministers, bezocht hij internationale congressen en onderhield hij betrekkingen met talrijke maatschappelijke hervormers in binnen- en buitenland. Kortom, hij was een man die een uitgebreid netwerk inzette voor wat hem levenslang dreef: de filantropie.

Om zijn idealen te realiseren achtte hijzelf kennis vergaren en deze vervolgens verspreiden en de opgedane inzichten invoeren zeer belangrijk. Mensen informeren en overtuigen deed Suringar door boeken, brochures en pamfletten te schrijven, toespraken te houden of anderszins. Van zijn hand verschenen talrijke publicaties. Soms op verzoek, maar zeer regelmatig ongevraagd stuurde hij informatie naar functionarissen die belangrijke posities vervulden. Niet alleen in woord en geschrift toonde hij zijn betrokkenheid. Zijn redenaarstalent en schrijverschap combineerde hij met praktische filantropische bezigheden. Hij bezocht gevangenen en sprak hen toe. Voor ontslagen gevangenen schreef hij

recommandatiebrieven of probeerde hij hun een baan te bezorgen. Hulpacties voor het bouwen van scholen en zwembaden of het oprichten van instellingen om de armoede te bestrijden kwamen op zijn initiatief tot stand. Verwonderlijk was het daarom niet dat een bewonderaar de filantroop vlak na diens overlijden in een ingezonden brief veel lof toezwaaide. In zijn eerbetoon stelde hij dat Suringar op filantropisch gebied evenveel betekend had voor Nederland als de staatsman Johan Rudolf Thorbecke (1798-1872) op staatkundig terrein.² Ook in een tweetal necrologieën werd Suringar geroemd om zijn filantropisch werk.³ Zijn naam en faam moeten desondanks toch al snel hun glans hebben verloren, als we tenminste de klacht lezen van William ten Hoet (1823-1897), Suringars stiefzoon. Hij vond dat zijn stiefvader buitengewoon magertjes was herdacht en dat de Nederlanders hem wel erg snel waren vergeten.⁴

Al tijdens zijn leven had men er bij Suringar op aangedrongen om een autobiografie op papier te zetten. Zijn jongere broer, de uitgever en boekdrukker Gerard Tjaard Nicolaas Suringar (1804-1884), was een van hen. Zelf zag de filantroop er niets in. Hij had er feitelijk geen zin in. Na Suringars overlijden heeft de boekhandelaar vergeefs geprobeerd toch een auteur te zoeken voor, dan maar, een biografie. Hij hoopte dat Eliza Laurillard (1830-1908), die Suringar was opgevolgd als voorzitter van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen (NGZVG), bereid was deze taak op zich te nemen. Deze predikant was namelijk toch al door de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde gevraagd om een korte levensschets van Suringar te schrijven. De nieuwe voorzitter van het Genootschap wimpelde echter het voorstel af. Voor een uitvoerige biografie ontbrak hem de tijd.⁵ Of dat de werkelijke reden was, dan wel of andere motieven een rol speelden, is niet vast te stellen. Ook sedertdien heeft niemand het de moeite waard gevonden om deze wel degelijk belangwekkende en invloedrijke man in de context van de Nederlandse cultuurgeschiedenis te plaatsen en daarop zo een nader licht te werpen.

Want inderdaad kan Suringars levensverhaal om tweeërlei redenen een bijdrage leveren aan de geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw. Ruim vijftig jaar na het overlijden van de ‘mensenvriend’ verzuchtte de auteur van een proefschrift over de geschiedenis van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen dat er nog steeds geen biografie bestond van deze man, toch een der grondleggers van deze instelling. De schrijver meende dat Suringar dan wel niet zo belangrijk was geweest als Thorbecke, maar dat Nederland toch twee belangrijke instellingen aan hem had te danken.⁶ Naast het Genootschap in Amsterdam was immers Nederlandsch Mettray, een opvoedingsinstituut voor

verwaarloosde jongens, de tweede instelling waarvoor Suringar de basis had gelegd. Aan de heropvoeding in Mettray is intussen in een dissertatie uitvoerig aandacht geschonken.⁷ De beide proefschriften en andere recentere literatuur hebben echter niet geleid tot een meer omvattende biografie die de initiatiefnemer van deze instituten en zijn ideeën in een breder kader plaatst.⁸ Zijn naam duikt regelmatig op in wetenschappelijke publicaties, maar de aandacht beperkt zich veelal tot één facet van zijn veelzijdige leven. Een integrale op de vele bronnen gebaseerde levensbeschrijving van Suringar hebben de auteurs zeker niet voor ogen gehad: meestal gaven zij een korte schets van de man, citerend uit necrologieën, biografische woordenboeken of een selectief en summier onderzoek van zijn zeer uitgebreide schriftelijke nalatenschap.⁹ Deze stand van zaken, gevoegd bij het feit dat een nadere blik op Suringar leert hoezeer zijn intellectuele en werkzame leven een venster biedt op zijn tijd, rechtvaardigen mijns inziens een biografie.

Biografie en filantropie: twee probleemgebieden?

De biografie geniet sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw steeds meer aandacht van het grote publiek in Nederland. Toch zijn vele boektitels die meeliften op de populariteit van het genre soms moeilijk te scharen onder de noemer levensbeschrijving. Subtitels van enkele publicaties illustreren deze tendens om de biografie als een ‘containerbegrip’ te gebruiken: ‘Biografie van stier Herman’, ‘Biografie van een omroep’, ‘Biografie van een schip’ en ‘Biografie van een landschap’. Vanuit de opvatting dat een biografie de beschrijving van een persoon als onderwerp heeft, zouden deze publicaties de toets der kritiek niet kunnen doorstaan.¹⁰

Voor een biografie op academisch niveau is daarnaast een wetenschappelijke werkwijze vereist. Deze eis van academische deugdelijkheid begon in Nederland met het verzet van Johan Huizinga (1872-1945) tegen de ‘vie romancée’, de geromantiseerde levensbeschrijving met veel bijgevoegde en niet altijd met bronnen aantoonbare aspecten. Zijn kritiek zorgde ervoor dat het biografische genre weinig beoefend werd binnen de academische geschiedwetenschap. Wel poogde Jan Romein (1893-1962) met een theoretische beschouwing de biografie alsnog een aparte status te bezorgen.¹¹ In de voortdurende discussie over de vraag of de biografie nu thuishoorde in de geschiedschrijving of in de literatuurwetenschap koos hij ervoor de biografie een eigen plek te geven, als zelfstandig genre. Meer aandacht voor de historische biografie leverde zijn pleidooi in de academische wereld echter niet op.¹² Onder invloed van de Franse Annales-school, die haar gedachtegoed verspreidde via het tijdschrift *Annales*, verschoof zeker vanaf de jaren 1950 en 1960 de aandacht in de historische wereld vooral naar lange-termijnontwikkelingen en sociale

structuren. De beschrijving van historische gebeurtenissen, laat staan van ‘grote mannen’ had in deze visie nauwelijks bestaansrecht. Het belang van onderzoek naar groepen en gemeenschappen stond voorop. Ook de groeiende belangstelling voor kwantitatief historisch onderzoek zorgde niet voor een toenemende aandacht voor de biografie. Zelfs de prosopografische methode gepropageerd door Lewis Namier (1888-1960), die de levens van duizenden Britse parlementsleden in kaart bracht om zo in hun denken en doen overeenkomsten en verschillen te vinden, bracht daarin geen verandering.¹³

De start voor een hernieuwde belangstelling voor de biografie in de geschiedwetenschap begon toen in de jaren tachtig literaire biografieën als proefschrift werden geaccepteerd.¹⁴ Ook historici werden nu weer pleitbezorger van de biografie: Hermann von der Dunk en Klaas van Berkel noemden de biografie van grote betekenis bij de bestudering van het verleden. Haar betekenis school volgens Van Berkel in de mogelijkheid om een toenemende ‘vergruizing’ – een term gemunt door de historicus Romein – binnen de cultuurgeschiedenis tegen te gaan. De vele specialisaties hadden deze ‘vergruizing’ veroorzaakt en de biografie was een geschikte vorm om door het prisma van één leven de tijd van de gebiografeerde in een bredere samenhang te laten zien.¹⁵

De aandacht voor de biografie kreeg nu een plaats in de academische wereld, maar de discussie over het literaire dan wel wetenschappelijke karakter ervan duurde voort. Dit onderscheid bleek al aan het begin van de jaren 1990 toen over de literaire en historische biografie afzonderlijk een congres werd gehouden.¹⁶ Het inhoudelijk debat was ook zichtbaar in het *Biografie Bulletin*, een vakblad over de theorie van de biografie, dat in 1991 voor het eerst verscheen, en in 2017 zijn laatste, papieren Nederlandstalige aflevering liet verschijnen.¹⁷ Een goed voorbeeld van de discussie over de biografie als een wetenschappelijk of een literair project komt in 1999 naar voren in een lezing van de letterkundige Willem Otterspeer en de daaropvolgende reactie van de cultuurhistoricus Léon Hanssen. De biograaf hoorde vooral schrijver te zijn en geen historicus volgens Otterspeer, die instemmend de beroemde Engelse biograaf Lytton Strachey (1880-1932) aanhaalde. Volgens Otterspeers overtuiging leidt wetenschappelijkheid tot onmatig feiten verzamelen en vervolgens tot onleesbaarheid. Hij illustreerde zijn betoog over de historicus als feitenverzamelaar met de metafoor van een jutter die jarenlang wrakhout verzamelt om daarna het wrak in elkaar te zetten. Als het moment van verzamelen overgaat in de schrijffase wordt de historische werkelijkheid een gefingeerde, zoals het in elkaar gezette wrak een mozaïek wordt van het oorspronkelijke schip. Deze onvermijdelijk fictieve werkelijkheid kan beter door een romanschrijver dan door de historicus beschreven worden, want die werkt

teveel volgens een vooropgezette compositie: ‘De gedachte dat elk leven een eigen vorm van vertelling eist, en dat de biograaf daarin participeert, het gemeengoed van elke moderne romanschrijver, wordt slechts bij uitzondering in de Nederlandse biografie aangetroffen.’¹⁸ In zijn repliek gaf Hanssen aan dat zijns inziens dit beeld vooral aansluit bij het negentiende-eeuwse denken over de biografie; daarbij stond de literair-esthetische benadering voorop, mede vanuit de idee, dat de diepste zielenroerselen van de mens niet objectiveerbaar kunnen zijn en alleen door literaire suggestie geschetst kunnen worden. Hij bestrijdt die opvatting en betoogt dat er over subjectieve cultuurhistorische aspecten als wanhoop, verdriet en verlangen wel degelijk kennis kan worden opgedaan. Juist door het ‘subjectieve en raadselachtige’ te onderzoeken in een zich voortdurend door vakmatige kritiek corrigerende geschiedwetenschap bestaat volgens Hanssen de mogelijkheid de gebiografeerde mens, handelend in de context van zijn tijd, wetenschappelijk verantwoord weer te geven. Hanssen stelt overigens dat noch in een literaire noch in een wetenschappelijke biografie de mens als persoon volledig tot leven kan komen, het is een andere: ‘een tweede gestalte.’¹⁹

De blijvende aandacht voor de biografie kreeg in 2004 een vervolg met de totstandkoming van een biografie-instituut aan de Universiteit van Groningen. De universitaire status werd versterkt door de benoeming van een hoogleraar ‘Geschiedenis en Theorie van de Biografie’. De aandacht voor de theorie zorgde voor meer bewustwording van de problemen bij het schrijven van een biografie. In zijn onderzoek naar de verantwoordingen die biografen geven voor hun methodologische keuzes wilde hoogleraar Hans Renders hun theoretische overwegingen in beeld krijgen. Veel resultaat leverde dat niet op, omdat een caleidoscoop aan opvattingen van de biografen naar voren kwam. Wel stelt hij dat de discussie over de biografie als kunstvorm of als historisch-wetenschappelijke tekst een onjuiste is. Onderzoek en vorm worden dan door elkaar gehaald. Een biografie, in welke vorm dan ook geschreven, vereist altijd eerst historisch onderzoek. Vandaar dat Renders zich verzet tegen het onderscheid in literaire, historische en andersoortige biografieën.²⁰ Immers, de versplintering van de geschiedwetenschap in allerlei specialismen, die Van Berkel probeerde op te lossen, heeft zijn tentakels eveneens gezet in de biografie. Dezelfde gevreesde ‘vergruizing’ dreigt in dat genre nu ook.

De oude discussie over de wetenschappelijkheid van de biografie haalde met de promotie van Onno Bloms proefschrift over het leven van Jan Wolkers in 2017 opnieuw de actualiteit.²¹ Het nieuws dat de toelating tot de promotie pas tot stand was gekomen nadat een tweede promotiecommissie zich over de aangepaste dissertatie had gebogen toont aan dat de spanning over de wetenschappelijkheid van een biografie hoog kan oplopen. Dit conflict

vloeiende voort uit de al genoemde, aloude tegenstelling tussen de literaire en wetenschappelijke opvatting van de biografie. De beleavingswereld van de gebiografeerde ‘van binnenuit’ schetsen was Bloms doel. Het zeer uitgebreide archief van Wolkers en zijn romans en andere publicaties boden hem ‘de gelegenheid een zeer intiem beeld [te] geven van zijn persoonlijkheid, obsessies en drijfveren’.²² Het leven van Wolkers zelf stond centraal.²³ Hem verklaren en beoordelen wilde Blom niet, want hij wenste te voldoen aan de eis die Sem Dresden in *De structuur van de biografie* aan een biograaf stelt: ‘dat hij [de biograaf] het leven van zijn held niet verklaart, maar de kring van onzekerheid, van onbepaaldheid, van raadselachtigheid, die het in werkelijkheid ook had, ook in de biografie handhaaft.’²⁴ De bezwaren van de eerste promotiecommissie zouden volgens Blom ondermeer te maken hebben met een gemis aan contextualisering en positionering tussen tijdgenoten waardoor Wolkers’ leven te weinig verklaard werd.²⁵ Kennelijk wilde de eerste promotiecommissie meer dan de voorwaarde die Dresden stelde. Blom meent, daarbij ondersteund door zijn promotor Otterspeer, dat een biografie vooral tot het genre van de literatuur gerekend kan worden en een biograaf literaire stijlmiddelen moet gebruiken om de held tot leven te brengen.²⁶ Dit toe-eigenen van de biografie door de literaire richting lijkt me te ver gaan, want in een wetenschappelijk discours hoort een open debat. Biografen die vanuit hun ‘literaire pretenties’²⁷ de schrijfstijl als axioma gebruiken, vergeten dat de persoon van de gebiografeerde er ook toe doet. Een veelbewogen leven kan een boeiender biografie opleveren dan de beschrijving van een levenswandel zonder veel sensationele anekdotes. Echter, een leven dat voornamelijk gebaseerd is op maatschappelijke verdiensten heeft nog steeds bestaansrecht vanwege de samenhang tussen het persoonlijke leven en de maatschappij. Deze casus maakt duidelijk dat de strijd om de wetenschappelijkheid van de biografie nog lang niet is gestreden en dat vooraf duidelijk moet zijn wat mijn positie is in deze discussie.

Van Berkel stelde al dat de biografie geen methode heeft, maar zelf een methode is.²⁸ Renders valt hem daarin bij.²⁹ De geschiedfilosoof Chris Lorenz beschouwt een biografie als een tekst die tot stand komt op basis van normaal historisch onderzoek, met dien verstande dat de aandacht dan niet naar een gebeurtenis of ontwikkeling uitgaat, maar naar één individu.³⁰ Wel biedt het biografisch bronnenonderzoek de mogelijkheid onderzoeksvragen te stellen waarbij de hoofdvraag zich juist ook richt op de wisselwerking tussen het persoonlijk leven en het optreden in het maatschappelijk leven. Onderzoek naar de dynamiek die elk mens ervaart tussen zijn persoonlijke en publieke levenssfeer kan blootleggen welke invloeden de hoofdpersoon heeft ondergaan en uitgeoefend, maar ook tot correcties leiden in

de beeldvorming over een periode.³¹ Echter, in het leven van een mens doen zich talrijke feiten voor en zijn vele verbanden te ontdekken, te veel om allemaal weer te geven. Bij de selectie en indeling van het bronnenmateriaal maakt de biograaf (dus) een subjectieve keuze en die beïnvloedt de uiteindelijke onderzoeksvragen. Andere keuzes zouden ook een ander licht kunnen werpen op de gebiografeerde. Het is dan ook ‘de *biograaf* die spreekt’ op basis van de bronnen.³² Kortom, de persoon van de biograaf is van invloed. Iemands levenservaring, belezenheid en vertelkunst zijn aspecten die van de biografie ‘een interpreterend genre’ maken.³³

Gezien deze constatering, is het genre nog steeds omstreden. Is het schrijven van een biografie wetenschappelijk gezien een nutteloos tijdverdrijf? Een textueel onderonsje tussen de gebiografeerde, de biograaf en de veronderstelde lezers? Leidt de ‘bezetenheid’ van een biograaf om het individuele leven, het karakter en de drijfveren van een gebiografeerde te achterhalen wel tot een overtuigende analyse en interpretatie? Is het schrijven en lezen van een biografie niet meer dan: ‘Bespottelijk maar aangenaam’?³⁴ Deze conclusie wens ik niet te trekken. Immers, ondanks alle subjectiviteit die er ook aan de wetenschappelijke geschiedschrijving in haar algemeenheid kleeft, kan de biograaf in de wisselwerking van leven en werk van de gebiografeerde, met de plaatsing in de historische context, een intussen algemeen geaccepteerd tijdsbeeld, dat ook door historici op basis van bronnen en theorieën is geconstrueerd, corrigeren of bevestigen en in elk geval ook meer doen ‘spreken’. Von der Dunk, die zich uitsprak ‘Over de rol van de persoonlijkheid in de geschiedenis’ zag wel degelijk een rol voor de biografie in de geschiedschrijving. Hij beoordeelde het als een waardevol controlemiddel voor historici: ‘De waarde van de politieke geschiedenis en de wat bespote ‘*histoire événementielle*’ is o.a. daarin gelegen dat zij ons een onmisbare en genadeloze controle aan de hand doet op alle aan de macrohistorie ontleende theorieën en filosofieën, doordat zij ons zo onverbiddelijk stoot op dat in laatste instantie nooit geheel in factoren te ontbinden en te verklaren verschijnsel van de handelende enkeling en ons zo eraan herinnert dat de toekomst altijd open blijft, omdat de mens zich steeds opnieuw aan zijn eigen zelfanalyse onttrekt.’³⁵ Kortom, niet alleen kan de mens zichzelf nooit geheel kennen, ook de biograaf die hem kennen wil wordt geconfronteerd met het feit dat hij nooit volledig kan doordringen in de totaliteit van een ander met zijn motiveringen en handelingen, zoals Suringar zelf ervoer bij de classificatie van gevangenen: ‘Als mensen van glas waren zoodat men ze van binnen bezien kon, dan kon men klassificeren’.³⁶

‘Bezetenheid’ om zo veel mogelijk gegevens over de gebiografeerde persoon te achterhalen is zinvol, maar daarin schuilt tevens een gevaar. De poging om een persoon zo

volledig mogelijk in beeld te brengen en te begrijpen in zijn culturele en maatschappelijke context kan leiden tot een almaar uitdijend verhaal dat geen afronding krijgt. Het geval van de geschiedfilosoof Wilhelm Dilthey (1833-1911) die zijn biografie over de filosoof en theoloog Friedrich Schleiermacher (1768-1834) maar niet afkreeg, omdat hij steeds alle cultureel-maatschappelijke kringen waar Schleiermacher mee te maken had zeer diepgaand analyseerde, is daarvan een leerzaam voorbeeld.³⁷ Toch heb ik ervaren dat het voor de biografie van Suringar nodig was ruime aandacht te schenken aan zijn culturele en maatschappelijke context, want zijn centrale verlangen was nu juist actief op de wereld betrokken te zijn en daarin ook een rol spelen. Tegelijk heb ik me gerealiseerd dat mijn biografie géén aaneenschakeling mocht worden van (doorwrochte) deelstudies over al die aspecten van de samenleving die Suringar bezighielden.

Als de keuze voor een biografie eenmaal gemaakt is, moet de biograaf een passende structuur bedenken, die onvermijdelijk gebaseerd is op het bronnenmateriaal, maar – hoe uitgebreid dat ook is – altijd óók een selectie is. Eén of enkele hoofdthema's moeten een rode draad bieden. Het gaat immers niet aan, alle beschikbare feiten in chronologische volgorde aaneen te rijgen. Zo kan immers moeilijk een beeld gevormd worden van de drijfveren van een man die, zoals Suringar, al op tweeëntwintigjarige leeftijd een vérgaand levensideaal presenteerde en sommige gedachten decennialang verder ontwikkelde: 'Over ieders pligt, om zoo te leven dat hij na zijnen dood nog nuttig zij' was de titel van een redevoering die hij op 13 oktober 1812 hield voor het leesgezelschap Ter Beschaving van het Verstand en Verbetering van het Hart, dat door hemzelf was opgericht.³⁸ Drieëntwintig jaar later, in de aanwijzingen voor de uitgave van zijn geschriften beklemtoonde hij nogmaals het belang van deze toespraak, die aan alle andere te publiceren teksten vooraf moest gaan. Dit betoog was immers volgens Suringar het bewijs dat bij hem al op jonge leeftijd een '...donkere [onduidelijke]³⁹ voorstelling bestond om aan het leven rigting te geven.'⁴⁰ Nuttig zijn voor de medemens was de grondgedachte voor zijn handelen, met als doel zo de (her)opvoeding van de mens te bewerkstelligen. Dit element, en het vooruitgangsoptimisme en de idee van de maakbaarheid van de samenleving lijken onlosmakelijk met Suringars leven verbonden. Die zaken heb ik dan ook gekozen als context voor mijn interpretatie(s) van Suringar. Geen passiviteit, maar gedrevenheid lijkt zijn credo te zijn geweest. Die zelf verkozen levensopdracht moest vooral praktisch zijn, want Suringar meende niet geschikt te zijn voor 'theorie'. Zijn toespraken voor gevangenen en zijn redevoeringen voor tal van andere groepen laten echter zien dat hij zich wel degelijk aan allerlei algemene bespiegelingen overgaf.⁴¹ Dit

nuttigheidsdenken leidde bij Suringar, oorspronkelijk verhandelaar en wijnkoopman, tot een levensinvulling met een filantropisch karakter.

De filantropie is een element in de Nederlandse cultuur met een lange traditie. Het begrip is te definiëren als uit liefde voor de medemens voortkomend handelen, gebaseerd op vrijwillige inzet van burgers, die geen tegenprestatie verlangen. Filantropie kan voorkomen in de vorm van giften van geld of goederen, maar eveneens door vrije tijd te spenderen aan maatschappelijke bezigheden.⁴²

Toch is filantropie, in Nederland en veel andere Europese landen, lang verbonden geweest met vormen van menslievendheid die nogal eens negatief zijn geduid. De neerbuigendheid waarmee hulp werd geboden, de betutteling door personen, en door (armen)organisaties, en de bevoogding van Kerken in hun bedeling van de armen droegen bij aan deze beeldvorming.⁴³ Dit negatieve imago, dat met name op het eind van de negentiende eeuw ontstond maar overigens vóórtgaand filantropisch handelen niet heeft teniet gedaan, werd in de jaren negentig van de twintigste eeuw doorbroken doordat bedrijven zich vanuit ‘maatschappelijke verantwoordelijkheid’ gingen inzetten voor filantropische doelen.⁴⁴ De toenemende belangstelling voor de filantropie in de eenentwintigste eeuw – een fenomeen waarvan ik hier de achtergronden niet schets – heeft in Nederland zelf geleid tot de instelling van een Centrum voor Filantropische Studies aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Daarmee werd in 2001 de bestudering van filantropie een academische discipline.⁴⁵

Om Suringars inzet als filantroop te duiden moeten de denkbeelden over filantropie in de negentiende eeuw nader bekeken worden. Naast filantropie waren ook woorden als caritas, weldadigheid, en liefdadigheid in gebruik om menslievendheid als zorg voor anderen te benoemen. Armenzorg, dikwijls lokaal geïnstitutionaliseerd, was een belangrijk facet van de filantropie, maar aandacht voor onderwijs, ziekte, opvoeding van criminele en verwaarloosde kinderen en ontslagen gevangenen werd er eveneens toe gerekend. Filantropie strekte zich dus uit over een breed gebied van zorg. De hulpverlening kon vanuit de lokale, veelal stedelijke overheid, komen, maar ook particuliere instellingen, vaak gekoppeld aan een godsdienstige richting, leverden hun bijdragen. Particuliere weldoeners, die vanuit hun vermogen liefdadige instellingen stichtten en lieten beheren, vormden de derde groep. De situatie overziende, stel ik vast dat in de negentiende-eeuwse maatschappij vooral de burgerij, met haar waarden en normen, de ondersteuning van de maatschappelijk zwakkeren

organiseerde. Filantropie was daardoor in de negentiende eeuw een belangrijk onderdeel van wat toen als ‘civil society’ ontstond.⁴⁶

De ontwikkeling van de filantropie in de negentiende eeuw is door de socioloog Abraham de Swaan besproken in zijn *Zorg en staat*.⁴⁷ In die tijd ziet hij een al eerder in gang gezette overgang van een religieuze naar een sociale, ‘wetenschappelijke [gefundeerde] filantropie’. Hij sluit zich voor een verklaring aan bij de ‘humanitaire gevoeligheidstheorie’ van Thomas Haskell⁴⁸ die oppert dat met de opkomst van de kapitalistische markt voor de burgerij de principes van het nakomen van beloften en het inzien van de gevolgen van de eigen handelingen steeds belangrijker werd. Deze ethische denkbeelden werkten in op het geweten van, voornamelijk, de burgerij. Deze groep vormde aanvankelijk een minderheid. De arbeiders kregen deze gevoeligheid pas toen ze eveneens opgenomen waren in een op marktwerking gebaseerde samenleving. Zij ontwikkelden op hun beurt een ‘proletarische gevoeligheid’ die aandacht schonk aan de armoede onder de arbeiders.

Hoe gaven de burgers uit de ‘civil society’ uiting aan hun filantropie? In Nederland had een belangrijke instelling als De Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen, opgericht in 1784, als deel van zijn doelstelling opgenomen het verhogen van het zedelijke peil der bevolking. Als die doelstelling door onderwijs en opvoeding zou worden verwezenlijkt, zou het armoedeprobleem ook worden opgelost. Door te zorgen voor beter onderwijs en opvoeding kon de burgerij dus de armen ‘verheffen’.⁴⁹ De aandacht verbreedde zich echter ook naar andere aspecten zoals verzekeringen voor werknemers bij ziekte, het bevorderen van spaarzin bij arbeiders door de oprichting van spaarbanken en het vragen van aandacht bij de overheid voor misstanden in gevangenissen. Door de structuur van plaatselijke departementen en haar talrijke publicaties kon het Nut haar invloed diepgaand verspreiden in de Nederlandse samenleving. Juist haar verwevenheid van de leden met de lokale en landelijke elites droeg bij aan de feitelijke realisering van veel Nutsdenkbeelden. Het Nut was dan ook een onmiskenbaar element in wat ‘het burgerlijk beschavingsoffensief’ is genoemd.⁵⁰

In 1856 verzorgde Nutslid en predikant Cornelis Hooijer (1804-1873), die zich inzette voor de armenzorg in de Bommelerwaard, de openingstoespraak van de algemene jaarvergadering van De Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen over het thema van de filantropie van het Nut. Hij wilde de versnippering bestrijden die was ontstaan doordat veel filantropische verenigingen zich slechts met één aspect van de filantropie bezig hielden, terwijl het Nut juist zo algemeen en breed mogelijk wilde werken. Geestelijke en materiële hulp moesten, waar nodig, tegelijkertijd gegeven kunnen worden. Hij zag bij sommige verenigingen ‘bekrompenheid’ die juist leidde tot uitsluiting van ‘hulpbehoevenden’ die niet

voldeden aan de gestelde regels. Ook stelde hij vast dat bepaalde hulpverlening kon leiden tot ‘afhankelijke’ armen die niet meer bereid waren nog zelf naar werk te zoeken. In het tweede deel van zijn toespraak sprak Hooier vol lof over de arbeiders die ondanks hun schamel inkomen en de kleine ondersteuning die ze kregen toch vol ijver hun werk bleven doen. Aan deze mensen moest het Nut als eerste aandacht besteden. Vol overtuiging spoorde hij de leden aan zich te blijven inzetten voor de filantropie, nu de gevolgen van het eenzijdige werk van andere verenigingen zo zichtbaar waren gemaakt.⁵¹

Suringar uitte zijn opvatting over filantropie, die overeenkwam met de door Hooier beschreven visie, op 16 september 1857 tijdens de derde zittingsdag van het Europese ‘weldadigheidscongres’ in Frankfurt. Hij betoogde dat hij niet hield van het woord ‘filantroop’, omdat het suggereerde dat er een aparte groep mensen bestond die zo handelden. Ieder mens moest eigenlijk vanuit zijn medemenselijkheid een filantroop zijn, zonder dat het als iets bijzonders zou opvallen.⁵²

Het was niet de eerste keer dat Suringar zijn denkbeelden verwoordde. Echter, het streven van mannen zoals hij en Hooijer stond onder kritiek. Door de toenemende armoede was de armenzorg in de negentiende eeuw het belangrijkste werkgebied van de filantropie en mede daardoor onderhevig aan veel bezwaren. Het was echter, zeiden sommigen, vooral de ‘theorie van de royale en kritiekloze bedeling’ door armbesturen die een hoge vlucht nam. De gezonde armen werden, door de ondersteuning die ze kregen, volgens critici initiatiefloze en luie armen.⁵³ Veel schrijvers die hun ongenoegen over de werkwijze van armbesturen en de armenzorg uitten werden in hun visie gesteund door de publicatie van het statistisch onderzoek ter zake van Jeronimo de Bosch Kemper (1808-1876).⁵⁴ Aangezien armenzorg ook altijd een belangrijk onderdeel van Suringars filantropisch denken en doen geweest was en hij op dit vlak grote bekendheid genoot, was het niet verwonderlijk dat juist hij bekritiseerd werd door een van de voornaamste Nederlandse publicisten, Eduard Douwes Dekker, Multatuli (1820-1887), die niet gecharmeerd was van de in Nederland zich prolifererende filantropische activiteiten, zoals hij – zonder Hooijer te noemen – in 1879 tijdens een voordrachtenreeks in de Zaanstreek naar voren bracht. Suringar noemde hij kennelijk wel, en in negatieve zin. Aangezien Eduard Douwes Dekker zijn toespraken grotendeels uit het hoofd hield of op basis van enkele losse aantekeningen, zijn er alleen maar krantenverslagen van die lezingen. Volgens één van de verslaggevers stelde Douwes Dekker dat filantropen bijna nooit echt menslievend bezig waren maar met overdreven chauvinisme wel pochten op hun specifiek Nederlandse liefdadigheid. Andere volken zijn daar net zo goed mee bezig. De filantropie was ook niet praktisch, zou Multatuli gezegd hebben, omdat Nederland eveneens hulp aan het

buitenland verleende in tijden van nood. Juist in eigen land was hulp erg hard nodig. De juiste filantropie was: het praktische werk van de arbeider beter waarderen. De christelijke regel van elkaar liefhebben was volgens Multatuli een hol voorschrift. De mens kon maar beter leven ‘naar den aard der dingen’, zoals de natuur ons leerde. Zijn opvatting over ‘de wording der dingen’ wijst, zei de verslaggever, op darwinistische invloed. De verslaggever vond dat Multatuli’s advies betekenisloos was, want juist vanuit de menselijke naastenliefde kwam filantropie tot stand, niet vanuit wetenschap of filosofisch denken. Daarnaast kapittelde hij Multatuli voor de ‘minachtende wijze’ waarover hij over Suringar had gesproken, die zijn verdiensten op filantropisch gebied toch had bewezen.⁵⁵

Suringars papieren nalatenschap

Suringar heeft in november 1871, bijna een jaar voor zijn overlijden, een wilsbeschikking opgesteld over de nalatenschap van zijn manuscripten en brieven. Hij bepaalde dat zijn broer Gerard de handgeschreven toespraken, handleidingen en andere schrifturen samen met twee kleinzons moest beoordelen om te bepalen of ze konden worden vernietigd of bewaard moesten blijven. De persoonlijke correspondentie was een taak voor Gerard. Ook hij kreeg toestemming om naar eigen goeddunken datgene te vernietigen wat hij nodig vond. Enkele met name genoemde bestuursleden van het NGZVG en Nederlandsch Mettray zouden Suringars papieren en gedrukte stukken krijgen voor zover die hun instellingen betroffen.⁵⁶ De boeken, brochures, tijdschriften en andere papieren die Suringar aan het NGZVG heeft gelegateerd zijn in 1874 in bruikleen gegeven aan de Universiteitsbibliotheek in Amsterdam, die in 1880 een catalogus uitgaf, waarin de voornaamste werken uit Suringars schenking zijn opgenomen.⁵⁷ Brieven, andere personalia en door Suringar verzamelde handschriften kwamen uiteindelijk in het bezit van hoogleraar en botanicus Jan Valckenier Suringar (1864-1932), een kleinzoon van Gerard. Deze verzameling werd in 1932 geschonken aan de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam.⁵⁸ Het aantal gecatalogiseerde brieven bedraagt ruim tweeduizend stuks. Daarnaast heb ik talloze concepten, afschriften en brieven gevonden in en tussen de talrijke, andere archivalia, zoals handgeschreven registers over gevangenen. Helaas zijn bij een grote brand in het hoofdgebouw van Mettray in de nacht van 16 op 17 maart 1934 Suringars aan Nederlandsch Mettray geschonken bibliotheek en persoonlijke documenten verloren gegaan.⁵⁹

Suringars archivalia in de Bijzondere Collecties (BC) van de Universiteit van Amsterdam (UvA) zijn de meest uitgebreide informatiebronnen over zijn leven, want ook veel van zijn manuscripten uit zijn vroege, Leeuwarder levensfase bevinden zich in deze collectie. In de

archieven van het Historische Centrum Leeuwarden (HCL) en Tresoar, het Fries Historisch en Letterkundig Centrum, heb ik vooral achtergrondinformatie aangetroffen over zijn werkzaamheden in de Friese hoofdstad. De meest opvallende archiefbron in het HCL betrof de stukken over Suringars leesgenootschap. In Tresoar werd mij duidelijk dat Suringar een flinke hoeveelheid onroerend goed bezat. Bij toeval bleek dat Suringars verantwoording over het beheer van zijn vaders boedel berustte bij het Nederlands Economisch en Historisch Archief (NEHA) te Amsterdam. Deze informatie maakte het mogelijk een goed beeld over zijn vermogensopbouw te krijgen. Tenslotte bevinden zich in het Regionaal Archief te Zutphen (RAZ) een aantal persoonlijke stukken van en over Suringar in samenhang met Mettray. Dat zoveel informatie is bewaard gebleven hangt overigens zeker samen met zijn publieke optreden als spreker, zijn uitgebreide netwerk en de mogelijkheid om via zijn broer, de uitgever, makkelijk zijn publicaties te verspreiden.

Alle bronnen tezamen boden mij ruim voldoende houvast om een biografie over Suringar te schrijven, alhoewel ik wenste dat Suringar een echt dagboek had bijgehouden, dat meer inzicht had kunnen geven in zijn persoonlijk leven, zeker omdat een aantal brieven wellicht vernietigd is. Temidden van de bewaard gebleven papieren nalatenschap vormt overigens het zogenaamde dagboek van Suringar een opmerkelijke bron. Het is geen dagboek in de klassieke betekenis, maar een mengeling van religieuze en pedagogische overdenkingen. De ‘verhalen’ zijn verdeeld over 29 dagen. Dit ‘dagboek’ is te vergelijken met de talloze religieuze huisboeken die in de negentiende eeuw in druk verschenen met allerlei overdenkingen voor de religieuze gezinsopvoeding, van kinderen maar ook personeel. Dit genre paste in de ontwikkeling van de religiebeleving. Rond 1800 was immers de leidende gedachte dat het gezin de plek was waar de godsdienstbeleving het best tot zijn recht kwam omdat daar de morele ankers voor de maatschappij gevormd moesten worden.⁶⁰ Al heeft Suringar dus geen dagboek bijgehouden, toch schreef hij als vierenvijftigjarige in het kort een aantal persoonlijke gegevens op onder de titel: ‘God voedt de mensch op’.⁶¹ Deze autobiografische aantekeningen moeten echter met de nodige omzichtigheid worden gehanteerd, want zij bieden zelfreflectie en zelf-uitleg achteraf.

Maar alhoewel Suringar, zoals ik al aangaf het niet nodig vond zelf zijn levensgeschiedenis te schrijven, een gedrukte collectie van zijn vele geschriften mocht zijn broer, de boekhandelaar, na zijn dood wel aan de man brengen. Hij had de opdracht ze volgens een door Suringar ‘... gemaakt ontwerp, voor zoo ver gepast geacht wordt’, vorm te geven en als ‘eene uitgave bij intekening’ te publiceren.⁶² Zowel over de vorm als de inhoud gaf Suringar dus toch al bij leven aanwijzingen. In een kladversie ging Suringar zelfs

uitgebreid in op wat er zoal door zijn broer in een inleiding op zijn oeuvre aan de orde moest worden gesteld.⁶³ Zijn voorkeur ging uit naar een publicatie in afleveringen. De katernen moesten steeds korte stukjes bevatten over verschillende onderwerpen waar hij zich mee had beziggehouden. Meer specifiek waren onderwijs, gevangeniswezen, armenzorg en algemene volksbelangen de vier rubrieken die in de serie aan bod moesten komen. Aan het slot van elke aflevering mochten nog enkele ‘zedekundige Mengelingen’ worden opgenomen. Het eerste deeltje kon met een korte levensschets beginnen.⁶⁴

Het zeer overvloedige, nog nauwelijks benutte bronnenmateriaal biedt dus de mogelijkheid voor een historische biografie. Het advies over de indeling van zijn papieren erfenis dat Suringar aan zijn broer gaf, bood mij een eerste structuur. Onderwijs, gevangeniswezen, armenzorg en algemene volksbelangen waren de vier terreinen waarop de filantropie volgens Suringar een taak had te vervullen. Laurillard heeft echter in zijn beknopte necrologie het oeuvre van Suringar specifiek ingedeeld en wel in zes thema’s: gevangeniswezen, Nederlandsch Mettray, opvoeding en onderwijs in het algemeen, armenzorg, algemene of plaatselijke aangelegenheden en sprokkelingen. Deze beide indelingen zijn mijns inziens te reduceren tot een drietal denk- en werkgebieden die tezamen de inhoud van Suringars filantropie vormden en dan ook de rode draad waren niet alleen in Suringars leven maar nu ook vormen in mijn biografie: onderwijs en opvoeding, gevangeniswezen, armenzorg. Suringars werk voor Nederlandsch Mettray valt immers onder onderwijs en opvoeding. Deze instelling was opgericht om verwaarloosde kinderen van protestantse huize een goede opvoeding te geven. Suringars activiteiten in de resterende twee rubrieken van Laurillard, algemene en plaatselijke aangelegenheden en sprokkelingen, vinden een plaats in een van deze drie thema’s of in mijn schets van de levenslijn, die als achtergrond door de biografie loopt. De persoonlijke levensfeiten koppel ik aan de – met name thematisch ingerichte – hoofdstukken waarbinnen ze mijns inziens een rol spelen.

In Suringars leven zijn zowel persoonlijke als ‘filantropische’ gebeurtenissen aan te wijzen die hem diepgaand hebben beïnvloed. Mijn hoofdstukkenindeling is daarop gebaseerd. Tussen Suringars geboorte te Leeuwarden (1790) en zijn dood te Amsterdam (1872) heb ik een aantal jaartallen als chronologische ijkpunten in zijn leven aangewezen. Het eerste hoofdstuk eindigt in 1822 met zijn voornemen om een aantal ideeën uit zijn door het Nut bekroonde publicatie over kennisverlies na het verlaten van de school, in de praktijk te verwezenlijken. Hij vergrootte hierdoor zijn relatienetwerk binnen het Nut, want hij wist zich voor de uitgave van een opvoedkundige reeks boekjes voor de jeugd te verzekeren van de medewerking van een aantal Nutsleden. Het tweede hoofdstuk begint met Suringars initiatief

tot de oprichting van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen en de plotselinge dood van zijn vrouw en dochtertje in 1823. Het derde hoofdstuk start met het verslag van de huwelijksreis na zijn derde huwelijk in 1835, die tegelijk de eerste werd van een reeks 'studiereizen' naar buitenlandse gevangenissen, waarmee Suringar de grondslag legde voor zijn sedertdien ook met buitenlandse deskundigen in het gevangeniswezen uitgebreide netwerk. De verhuizing van de koopman-filantroop naar Amsterdam in 1840 was tevens de afsluiting van zijn werkzame en actieve leven in Leeuwarden. Het vierde hoofdstuk laat zien dat Suringar de Amsterdamse periode begon als rentenier-filantroop. Zijn internationale oriëntatie kwam tot volle wasdom en de toen opgedane ervaring en kennis benutte hij om het cellulaire stelsel in het gevangeniswezen als systeem te propageren en te verdedigen. Met de door hem geëntameerde stichting van Nederlandsch Mettray in 1851 begint het vijfde hoofdstuk. Deze instelling was de kern van Suringars heropvoedingsproject voor verwaarloosde jongens, dat zeer succesvol verliep. Zijn hechte band met Mettray komt tot uiting in zijn wens daar begraven te worden. Aldus geschiedde in 1872.

Binnen deze chronologische indeling beoog ik in deze biografie een analyse te geven van Suringars zeer diverse werkzaamheden en opvattingen. Een viertal onderzoeksvragen dient als richtsnoer: Wat waren Suringars opvattingen over de drie door mij geselecteerde, mijns inziens centrale terreinen waarop hij werkzaam was: onderwijs en opvoeding, gevangeniswezen en armenzorg? Welke personen en denkbeelden waren van invloed op zijn opvattingen? Hoe verhielden zich zijn opvattingen tot zijn persoonlijk handelen? En tenslotte: Hoe oordeelden tijdgenoten over zijn werk?

De enorme correspondentie en de andere in handschrift bewaarde bronnen alsmede Suringars zeer vele gedrukte publicaties geven een beeld van zijn godsdienstige en zedenkundige opvattingen. Hij gaf zelf aan, een christelijk filantroop te zijn. Wie alleen de materiële belangen van de mens wil behartigen, heeft een te optimistisch beeld van de mensheid, meende Suringar. Door teleurstellingen zou men dan wel eens in een mensenhater kunnen veranderen. Een gelovig mens echter kan altijd terugvallen op God als bondgenoot en zo teleurstellingen verwerken.⁶⁵ Desondanks heb ik er niet voor gekozen een afzonderlijk thema 'religie en moraal' aan te snijden. Suringars christelijke visie op het filantropische werk komt immers bij de drie thema's telkens weer aan bod. Suringars totale wereldbeeld was gevat in een religieus en moreel kader. Kortom, de drie thema's behandelen, maar daarnaast de levensvisie die Suringars werk doordeesemde in een apart hoofdstuk beschrijven zou gekunsteld en geforceerd zijn, en het begrip van zijn denken en doen vertroebelen.

Op de terreinen onderwijs en opvoeding, gevangeniswezen en armenzorg hield Suringar zich zowel lokaal, nationaal als internationaal bezig. Mijn doel is ook meer inzicht te krijgen in de manier waarop de filantroop werkte: Nam hij alleen denkbeelden over van anderen of ontwikkelde hij zelf nieuwe gedachten? Probeerde hij mensen van zijn denkbeelden te overtuigen en hoe deed hij dat? Maakte hij veel werk van de verspreiding van zijn ideeën over onderwijs en opvoeding, gevangeniswezen en armenzorg? Bleef hij daarbij vasthouden aan zijn eigen denkbeelden? Juist door Suringars handelen vanuit deze redenen te bestuderen is het mogelijk een oordeel te geven over zijn positie als filantroop op lokaal, nationaal en internationaal niveau.

Hoofdstuk 1

Genootschapman en ‘lekenpredikant’ in Leeuwarden (1790-1822)

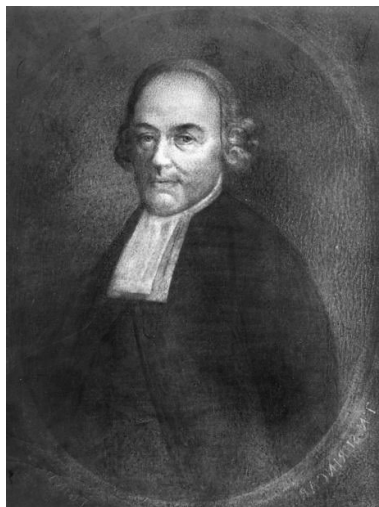
Friese voorouders en een ondernemende grootvader

Terwijl de Republiek in oorlog is met Engeland reist de Engelse gevangenisvormer John Howard (1726-1790) in 1781 met de trekschuit van Harlingen naar Leeuwarden, een tocht die niet zonder risico is, want een paar Nederlandse matrozen dreigen hem overboord te gooien.¹ Gelukkig voor het beoogde slachtoffer wordt deze actie verhinderd. Van de schrik bekomen, zit Howard daarna plezierig te praten met Tjaard Nicolaas Suringar (1741-1820), de grootvader van de dan nog niet geboren Willem Hendrik. In 1821, tijdens een lezing voor het departement Leeuwarden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, dus ongeveer veertig jaar na dit voorval, vertelt de kleinzoon dit verhaal alsof hij er persoonlijk bij aanwezig is geweest. Zijn grootvader had kennelijk al in Suringars jeugd bijgedragen aan diens latere adoratie van Howard, want Willem spreekt zijn bewondering uit voor de Engelsman, die volgens hem lovend was geweest over de kwaliteit van de Leeuwarder gevangenis.²

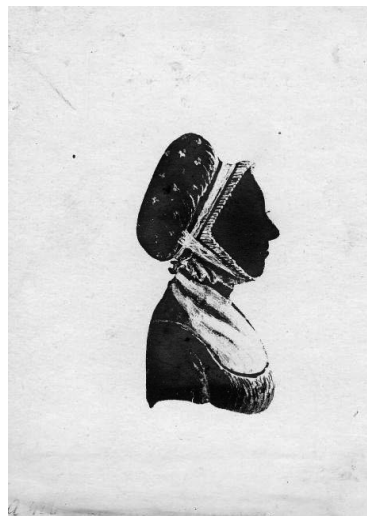
Willem Suringar hield deze toespraak ruim een half jaar na de dood van zijn grootvader, die hij vol trots noemde. Tjaard Nicolaas had na zijn vestiging in Leeuwarden carrière gemaakt en het gebracht tot burgemeester. Hij kwam uit een familie van oorspronkelijk katholieke kooplieden, van wie de oudst bekende stamhouder ook Tjaard heette. Deze voorvader leefde op het eind van de zestiende eeuw in het Friese dorp Surich. De familienaam Suringar zou zijn afgeleid van deze plaatsnaam.³ Surich dankt zijn naam vermoedelijk aan het feit dat het aan de zuidkant lag van de zeedijk, die het land tegen de Zuiderzee moest beschermen.⁴ In de zeventiende eeuw vestigde een aantal nakomelingen van Tjaard zich als kooplieden in de havenstad Harlingen. Ze bleven toen het oude geloof nog trouw. In de achttiende eeuw gingen diverse Suringars echter over naar de gereformeerde belijdenis. Deze overstap was immers de enige kans toegang te krijgen tot politieke ambten.⁵ Een aantal familieleden ging inderdaad publieke functies vervullen, zoals vroedschapslid, advocaat, rechter en zelfs burgemeester.⁶

Suringars grootvader was één van de eersten uit de familie die in Friesland's hoofdstad Leeuwarden zulke ambten vervulde. Hij was te Stiens geboren als tweede zoon van de plaatselijke advocaat, die in Harlingen nog katholiek was gedoopt, maar op een onbekende datum voor het protestantisme had gekozen en zijn kinderen, onder wie Tjaard, ook protestant

liet dopen. Grootvaders band met Leeuwarden ontstond na zijn huwelijk met de daar geboren Petronella Couperus (1738-1805). In 1761 schreef hij zich in als poorter voor het bedrag van zes carolusguldens, een som die al sinds de zeventiende eeuw vast lag.⁷

2 Tjaard Nicolaas Suringar. Schilderij 18^e eeuw

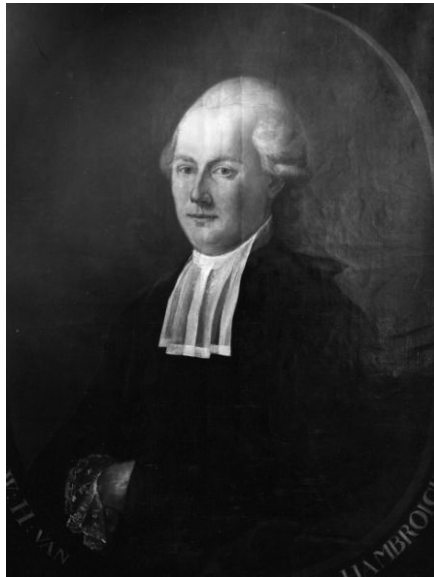
3 Petronella Couperus. Silhouet 18e eeuw

Het bestuurscentrum Leeuwarden bood Tjaard Suringar – wiens beroep niet bekend is – mogelijkheden zijn sociale positie te verbeteren, want zelfs als nieuwbakken burger kreeg hij de kans lid te worden van schutterijen en gilden.⁸ Hij startte zijn maatschappelijke carrière als vaandrig en maakte in 1770 de overstap naar het Leeuwarder stadsbestuur, waarvan hij onafgebroken lid bleef tot 1795. Niets bijzonders overigens, want een vroedschapslid werd voor het leven benoemd. In dezelfde periode vervulde hij met korte onderbrekingen een aantal magistraatfuncties. Hij was achtereenvolgens schepen, bouwmeester en burgemeester. Als schepen bemoeide hij zich met lichte vergrijpen en als bouwmeester had hij de taak toezicht te houden op het onderhoud van verdedigingswerken en straten. Op het eind van de achttiende eeuw vervulden vier burgemeesters in Leeuwarden bij toerbeurt allerlei toezichthoudende taken, onder wie dus ook Tjaard Suringar.⁹

Grootvader had zich kennelijk goed weten in te burgeren, want als vroedschapslid moest men aan bepaalde welstandseisen voldoen, zoals het bezit van onroerend goed in de stad. Voor een magistraatfunctie was bovendien Oranjegezindheid een vereiste, want de stadhouder benoemde nieuwe bestuurders uit een voordacht van kandidaat-magistraten, de

zogenoemde recommandaties. Informatie over die kandidaten kwam van de 'premier' van Leeuwarden, zoals Oranje's vertrouweling ter plekke werd genoemd. Het stadhouderlijk patronagesysteem, dat niet alleen in Leeuwarden, maar in de hele Republiek bestond, bracht dus de familie Suringar in contact met jonkheer Willem Hendrik van Hambroick (1744-1822), die vanaf 1777 'premier' van Leeuwarden was.¹⁰ Personen die publieke ambten ambieerden moesten een goede verstandhouding met hem hebben. Van Hambroick heeft kennelijk niet onwelwillend gestaan ten opzichte van Tjaard Suringar. Willem schreef later dat deze vertrouweling van de Oranjes gedurende zijn hele leven bewijzen van vriendschap aan de familie had gegeven en voor haar belangen was opgekomen.¹¹

Overigens gingen Hambroicks benoeming en zijn bestuur met nogal wat opwinding gepaard, want zijn aanstelling door stadhouder Willem V (1748-1806) was in strijd met de geldende regels. In de periode die kort daarop volgde waren deze jonkheer en zijn aanhangers regelmatig de risée van en ook de zondebok voor de democratische patriotten.¹² Het overhaaste vertrek in 1795 van Willem V naar Engeland ontnam Van Hambroick echter zijn machtsbasis. Net als de stadhouder verdween hij van het politieke toneel.

4 Willem Hendrik van Hambroick. Schilderij ca. 1780-1795

Deze 'fluwelen revolutie' maakte eveneens een abrupt einde aan de bestuurlijke carrière van Tjaard Suringar. De zonder bloedvergieten verlopen omwenteling, waarbij de door de Fransen gesteunde patriotten de oude regenten van hun bestuurlijke kussens haalden, kon in

de ogen van deze Oranje-aanhanger geen genade vinden. Zijn bestuurlijke loopbaan eindigde met zijn weigering om de eed van trouw aan de Bataafse Republiek af te leggen. Hij werd daarop van zijn burgemeestersfunctie ontheven.¹³ Kortom, grootvader Suringars carrière was grotendeels bepaald geweest door de machtspositie van de Oranjeman Van Hambroick.

Zowel grootvaders streven om bij de politieke stedelijke elite te horen als zijn Oranjegezindheid maken ook zijn lidmaatschap van de Waalse Kerk inzichtelijk. Deze religieuze gemeenschap was ontstaan door de invoering van het Frans aan het Friese stadhouderlijk hof en door de komst van gevluchte Hugonoten. Deze omstandigheden bezorgden in de achttiende eeuw de Waalse Kerk de status van een deftige gemeenschap. Het elitekarakter combineerden veel leden met religieus vrije opvattingen en een grote mate van tolerantie.¹⁴ Tjaard Suringar bracht het in dit kerkgenootschap zowel tot diaken als tot ouderling. Vooral het ambt van diaken was voor jonge mensen in grote steden een belangrijke post, die een gedegen voorbereiding vormde voor allerlei maatschappelijke functies.¹⁵

Tijdens zijn bestuurlijke loopbaan was grootvader Suringar ook op maatschappelijk terrein actief. Hij werd voogd over het Sint Anthonygasthuis, een verzorgingstehuis, oorspronkelijk bedoeld voor arme, oude, zieke of anderszins gebrekkige mensen. Al snel maakten ook rijkere inwoners die verzorging nodig hadden van de diensten in het gasthuis gebruik. Ze konden er onderdak en zorg inkopen. In de jaren dat grootvader Suringar als voogd optrad, had hij alleen nog maar te maken met de rijkere ‘proveniers’, zoals deze bewoners genoemd werden. De financiële lasten waren in de loop van de achttiende eeuw zo hoog opgelopen dat arme bewoners geweerd werden. Door geldgebrek konden de voogden armen alleen nog maar toestaan om een maaltijd te komen halen. Elk van de acht voogden mocht bovendien slechts één arme aangeven.¹⁶ Naast het aanwijzen van een arme ‘maalhaalder’ heeft grootvader Suringar zich ook verdienstelijk gemaakt met het opschonen en ordenen van het archief van het gasthuis. Zijn portret heeft jarenlang in de vergaderzaal van het St. Anthonygasthuis gehangen. Na de Bataafse machtsovername werd het verwijderd en aan de familie teruggegeven, want ook in het verzorgingstehuis werden de bestuurlijke kussens opgeschud en moest Suringars grootvader zijn taak beëindigen.¹⁷

De abrupte breuk in zijn bestuurlijke en maatschappelijke carrière bracht grootvader Suringar er uiteindelijk toe met zijn vrouw Leeuwarden te verlaten. In het gezelschap van hun zoon Lucas (1770-1833), eveneens partijganger van de Oranjes, vertrokken ze in 1797 naar het Pruisische graafschap Lingën. De Pruisische koning had Lucas benoemd tot hoogleraar in de theologie aan de plaatselijke hogeschool.¹⁸ In datzelfde Lingën zette erfprins Willem Frederik (1772-1843) in 1799 zijn hoofdkwartier op met het doel een aanval op het oosten

van de Bataafse Republiek te organiseren. Veel Orangisten kozen bijgevolg voor een ballingschap in het Duitse stadje.¹⁹ In hun kielzog kwam later ook Gerard (1761-1827), de tweede zoon van Tjaard. Hij was eveneens werkeloos geworden. Conrector van de Latijnse school te Leeuwarden, had ook hij geweigerd de eed van trouw aan de Bataafse Republiek af te leggen. In Lingen werd hij uiteindelijk hoogleraar in de letteren en oudheden aan dezelfde hogeschool waar zijn broer al enkele jaren doceerde.²⁰

Het perspectief op een goede baan in het Oranjebolwerk Lingen bracht toch niet alle kinderen Suringar daarheen. Twee zoons, Dominicus (1774-1833) en Petrus (1765-1814), verlieten Friesland niet. Dominicus bleef te Beesterszwaag, waar hij notaris was en griffier voor het vredegerecht, een rechtbank voor lichte vergrijpen.²¹ Petrus, de vader van Willem Hendrik, bleef in Leeuwarden, al bezocht hij natuurlijk zijn ouders en twee broers in Lingen.²² De hoop om naar Leeuwarden terug te keren gaf Suringars grootvader op na de dood van zijn vrouw.²³ Na haar overlijden besloot hij kennelijk definitief in Lingen te blijven wonen, want enkele maanden later gaf hij Petrus opdracht zijn huis in Leeuwarden te verkopen.²⁴

Suringars vader op zoek naar een nieuw bestaan

Suringars vader was de enige niet academisch gevormde zoon van Tjaard Suringar. Tot 1795

5 Petrus Jacobus Suringar. Silhouet 1795

oefende hij echter twee ambten uit die hem een zeer goed bestaan opleverden. Hij was collecteur-generaal van ‘het Reëel’, dat wil zeggen verantwoordelijk voor de inning van de ‘reële goedschatting’, een onroerendgoedbelasting die jaarlijks werd geheven over zowel bebouwd als onbebouwd eigendom. Daarnaast was hij als ontvanger der boelgoederen verantwoordelijk voor de ontvangsten die werden verkregen uit de – al dan niet gedwongen – publieke verkoop van inboedels. Ook deze beide functies vielen onder de stadhouderlijke ambtentoeiding en stonden dus onder aanbeveling van de ‘premier’ van Leeuwarden. Interessant is dat Suringar vermeldt dat zijn vader Van Hambroick was opgevolgd als ontvanger der boelgoederen.²⁵

Net als zijn vader en broers weigerde Petrus Suringar in 1795 zijn eed af te leggen aan de Bataafse Republiek, maar hij tekende wel protest aan tegen zijn ontslag. Bij een commissie vocht hij de wettigheid van zijn dienstbeëindiging aan. Het nu radicale patriotse stadsbestuur hield echter voet bij stuk. De bestuurders huldigden de opvatting dat het een zaak was die onder hun lokale verantwoordelijkheid viel. Daarop vroeg Suringars vader de Commissie van Achttien – een vertegenwoordiging van Friese representanten in de Friese Statenvergadering die niet-bindende adviezen kon uitbrengen aan de vergadering – om raad. Deze commissie achtte Suringars ontslag uiteindelijk inderdaad een zaak van het stadsbestuur.²⁶ Zo’n honderdzestig van de enkele honderden ambtenaren weigerden de verklaring van trouw aan de revolutie te ondertekenen.²⁷ De zuivering van Oranjegezinde burgers uit alle belangrijke ambten gebeurde intussen geleidelijk, om een volkomen ontworping van het staatsapparaat te voorkomen en nam enkele maanden in beslag.

Op non-actief gezet, bleef Suringar toch in Leeuwarden wonen, in afwachting van een mogelijke herbenoeming. Hij hield gedurende deze roerige politieke periode een dagboek bij, waarin hij verslag deed van de dagelijkse gebeurtenissen.²⁸ Maar al hoopte Petrus op de invloed van de gematigde representanten, de politieke situatie in Leeuwarden belette dit. De Bataafse Omwenteling zou eenheid moeten brengen op bestuurlijk niveau, maar net als in de Nationale Vergadering in Den Haag, was de verdeeldheid onder de patriotten in Leeuwarden groot. De tegenstelling tussen de gematigde representanten in de Staten van Friesland en de radicalen, die in Leeuwarden de stedelijke raad beheersten, leidde tot grote spanningen. De controversie kwam het duidelijkst aan de oppervlakte over de kwestie van de soevereiniteit. De representanten stelden de soevereiniteit van het hele Friese volk boven de macht van de door de burgerij gekozen stedelijke raad van Leeuwarden.²⁹ Al met al was het voor Petrus Suringar moeilijk om zijn ambten terug te krijgen. Acht jaar verliepen voor hij weer in zijn functies werd hersteld. Het was een besluit van Willem V dat dit mogelijk maakte. In 1801

had de prins in een brief uit zijn residentie Oranienstein zijn vroegere ambtenaren ontslagen van de eed van trouw aan het Huis Oranje. Zijn partijgangers kregen nu dus toch de mogelijkheid weer in overheidsdienst te komen. Doch al kreeg vader Suringar weliswaar beide ambten terug, de condities waaronder waren veel ongunstiger.³⁰

De politieke crisis, die het leven van het gezin Suringar zo beroerde, zorgde ervoor dat Petrus in de late jaren 1790 naar een andere inkomstenbron had moeten zoeken. Voor vele voorouders was het koopliedenbestaan niet vreemd geweest en Petrus ging in deze traditie verder. Hij begon een wijnhandel om zijn groeiende gezin te kunnen onderhouden. Doch juist in deze periode kende Nederland een economische terugval. De startende grossier bleek dan ook onvoldoende inkomsten te kunnen genereren om zijn vroegere status te handhaven, zelfs niet, toen hij zijn overheidsfuncties uiteindelijk weer terugkreeg. Hoge doktersrekeningen voor zijn aan tbc lijdende echtgenote verslechterden zijn financiële positie.³¹ Toch kocht hij in 1807 een verffabriek, gespecialiseerd in de productie van groene verf, het beroemde 'Vriesch-groen'.³² Als ambtenaar, fabrikant en handelaar in wijn probeerde hij dus zijn positie te verbeteren. Al waren de financiële omstandigheden zorgelijk, het lijkt erop dat Petrus zijn welvaart van vóór de omwenteling wilde handhaven. Het economisch slechte tij had evenwel grote gevolgen voor de toekomst van zijn zoon Willem Hendrik Suringar.

Willem Hendrik Suringars jeugd en opleiding

Petrus Suringar was op 24 januari 1790 getrouwd met Baukje Buysing (1767-1809), dochter van een koopman. Nog in datzelfde jaar werd, op 3 augustus, Willem Hendrik geboren. Zijn voornamen werden enkele weken later vastgelegd bij zijn doop in de Grote Kerk te Leeuwarden.³³ Deze naamgeving was evident een bevestiging van de vriendschappelijke relatie van de familie met jonkheer Willem Hendrik van Hambroick.³⁴ Ondanks alle lof die Willem Suringar voor deze edelman had, blijft het echter opvallend dat er geen correspondentie gevonden is met zijn naamgever. Ook enig ander spoor van persoonlijk contact tussen beiden ontbreekt, terwijl Van Hambroick – later kreeg hij van koning Willem I de adellijke titel baron – toch tot 1822 heeft geleefd.³⁵ De gehechtheid aan de voornamen bleef evenwel bestaan, want nog in 1821 kreeg ook een zoon van Suringar deze namen.³⁶ Misschien waren Suringars gevoelens over het patronagesysteem dat zijn grootvader en vader aan lucratieve ambten had geholpen en het feit dat hij de voornamen had gekregen van iemand die na veel politiek tumult de machtigste maar verder geheel niet vooruitstrevende bestuurder van Leeuwarden was geworden enigszins ambivalent? Hoe dit ook zij, de ook

latere Oranjegezindheid van de Suringars zal zeker uit deze voorgeschiedenis zijn voortgekomen.

Over Suringars eerste levensjaren is niet veel bekend. In zijn autobiografische aantekeningen maakt hij wat summiere opmerkingen over zijn jeugd.³⁷ Een beknopt beeld schetsen van de materiële situatie en de culturele omgeving waarin Willem opgroeide is echter wel mogelijk. Vanaf zijn derde levensjaar heeft het grootste deel van zijn jeugd zich afgespeeld aan de Groote Hoogstraat te Leeuwarden. Willem woonde op zijn achttiende nog steeds in het ouderlijk huis zoals blijkt uit het belastingregister van 1808.³⁸ Het was de helft van een woning die zijn grootvader misschien had gekocht voor Suringars vader.³⁹ De benedenverdieping bestond uit een grote en een kleine kelder. Op de begane grond bevond zich de woonkamer die op straat uitkeek. De achterkamer was voorzien van bedsteden en bood uitzicht op een binnenplaatsje, waar de waterpomp en het secreet stonden. Op de binnenplaats bevonden zich onder een galerij een keuken en turfopslagplaats. Vanuit de gang leidde een trap naar de eerste verdieping, met drie slaapkamers, ook voorzien van bedsteden. Eén slaapkamer lag aan de voorzijde en de andere twee aan de achterzijde. Op de tweede verdieping was naast de linnenzolder ook nog een afgetimmerd kamertje met bedsteden. De daarboven liggende vliering was zodanig gemaakt dat deze eveneens voor opslag van turf kon dienen. Of Willem op de linnenzolder sliep, weten we niet: wel schrijft hij over zijn angst om als kind in het donker naar zijn kamertje te gaan. Tekenend is, dat hij zegt, dat een preek hem uiteindelijk van zijn angst bevrijdde, zodat hij voortaan niet bang meer was.⁴⁰

Willem had naar eigen zeggen graag predikant willen worden, maar de familieomstandigheden – financiële problemen en het jarenlange ziekbed van zijn moeder – waren zodanig dat zijn arbeid thuis niet gemist kon worden. Vanaf zijn twaalfde jaar werd hij als schrijver en administrateur ingezet in de wijnhandel van zijn vader.⁴¹ Al was het ambt van predikant onbereikbaar, niettemin zorgde het godsdienstig milieu waarin hij opgroeide voor een sterke band met de Kerk. Hij was inderdaad een regelmatig kerkbezoeker. Samen met zijn boezemvriend Hylco van Haagen (1787-1822), die in dezelfde straat woonde en met wie hij al op zeer jonge leeftijd bevriend was geraakt, bezocht hij de diensten.⁴² Hij nam zelfs pen en papier mee om de preek te kunnen noteren. Op een stoeltje in zijn kamer oefende hij dan 's avonds hoe hij zelf de preek zou hebben gehouden. Soms droomde hij ervan zelf op de kansel te staan.⁴³

Los van een mogelijk al vroeg ervaren behoefte zich in het publiek over allerlei zaken uit te spreken, lag de achtergrond van deze verlangens en ambities misschien in de contacten van de familie Suringar met Albertus Brink (1755-1810), die vanaf 1789 te Leeuwarden preekte.

Deze hervormd predikant, die er vrijzinnige opvattingen op nahield, genoot bekendheid vanwege zijn catecheseonderwijs. Hij schreef een aantal boekjes, waarin op een eenvoudige manier godsdienstonderricht werd gegeven en die lange tijd in gebruik zijn gebleven.⁴⁴ Het is goed voorstelbaar dat Brink, behorende tot de kennissenkring van het gezin Suringar, invloed had op de religieuze tolerantie van het gezin in het algemeen en de zich ontwikkelende denkbeelden van Willem in het bijzonder. Deze gezindheid sloot ook aan op de levensstijl van grootvader Suringar, die als lid van de Waalse Kerk zijn kinderen in een godsdienstig vrijzinnig milieu zal hebben grootgebracht. Als trouw bezoeker van de catechisatielessen van Brink heeft Willem kennelijk indruk gemaakt. Hij kreeg zelfs extra onderricht. Later, in 1835, benadrukt Suringar in een brief aan de afdeling Leeuwarden van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen het grote belang van godsdienstige vorming voor de jeugd. Goede boeken en goede predikanten konden daaraan bijdragen, zoals hij zelf ervaren had bij Brink en zijn opvolgers.⁴⁵

6 *Albertus Brink. Gravure ca.1804*

Als huisvriend bezocht Brink regelmatig Suringars zieke moeder en heeft haar duidelijk gemaakt dat Willem niet alleen een braaf maar ook een slim kind was, zoals, volgens Suringar, hij op het sterfbed van zijn moeder hoorde.⁴⁶ Ook zijn jongere broer Gerard vond dat Willem vlug van begrip was. Over zijn schoolopleiding komen we echter niet veel te

weten. Hoe en waar hij lager onderwijs heeft gevolgd, is onbekend. Dat hij een school bezocht heeft, is echter zeker, want een aantal leden van het op zijn initiatief opgericht leesgezelschap waren zijn schoolvrienden. Hij zou volgens broer Gerard hierna ook drie of vier jaar de Latijnse school hebben gevolgd.⁴⁷ In de leerlingenlijst van de Latijnse school te Leeuwarden staat zijn naam echter niet, terwijl enkele ooms en zijn drie jaar oudere vriend Hylco wel genoemd worden.⁴⁸ Het ligt vanwege de financiële problemen niet voor de hand dat Suringar in zijn jeugd privéonderwijs heeft genoten; alleen voor de meer vermogende burgers was dit in deze periode heel gewoon.⁴⁹ Maar heeft hij misschien toch op jonge leeftijd privé-les Latijn gehad, van oom Gerard, conrector van die school? Of van de rector, Valetijn Slothouwer (1738-1822), die in de politieke omwenteling was ontslagen en drie jaar lang thuis Latijnse lessen gaf, precies de tijdsduur van de cursus Latijn die Willem zou hebben gevolgd?⁵⁰ Enigerlei vorm, zij het ook niet formeel en bovendien onregelmatig, van thuisonderwijs als familie- of vriendendienst gegeven verklaart wellicht hoe Suringar zijn opvoeding heeft gekregen.

Al was Suringars vader geen academicus, hij bezat wel een zeer aanzienlijke hoeveelheid boeken.⁵¹ Als we afgaan op zijn bibliotheek, kan Willem daaruit het nodige hebben opgestoken. Franse, Duitse, Engelse en Latijnse literatuur was ruimschoots voorhanden. De totale collectie bestond uit meer dan vijftienhonderd titels, zowel werken uit de vaderlandse als Europese literatuur. Zeventiende-eeuwse Nederlandse literaire teksten – met Joost van den Vondel (1587-1679) en Jacob Cats (1577-1760) als grote voorbeelden voor de negentiende eeuw – vormde ook deel van de collectie. De Franse treurspeldichter Jean Racine (1639-1699) en de Duitse schrijver van blijspelen, August von Kotzebue (1767-1819), waren Suringar evenmin onbekend. Bundels over moraal en religie van ‘Verlichte’ auteurs als de Zwitserse theoloog en filosoof Johann Lavater (1741-1801), de Duitse dichter en theoloog Christian Gellert (1715-1769) en de Duitse filosoof Johann Michaelis (1717-1791) bezat vader Suringar eveneens. Willem verwees in zijn eigen werk regelmatig naar deze achttiende-eeuwse schrijvers die inderdaad vroomheid en deugdzaamheid preekten. Ook vaderlands werk van tijdgenoten met een wat vrijzinnige maar toch ook morele teneur als Jan Frederik Helmers (1767-1813), Petronella Moens (1762-1843), Betje Wolff (1738-1804) en Aagje Deken (1741-1804) was in ruime mate aanwezig. De Romeinse geschiedschrijvers Titus Livius en Gaius Suetonius gaven hem de mogelijkheid zich in de klassieke geschiedenis te verdiepen. Niet alleen literatuur, maar ook studies over de rechts- en Kerkgeschiedenis en algemene historische overzichten hadden in zijn ouderlijk huis hun plek gevonden.

Kortom, Willem heeft in zijn jonge jaren het nodige kunnen lezen. Bovendien blijkt uit een latere aantekening dat een aantal auteurs hem al vroeg diepgaand heeft beïnvloed. De Duitse pedagoog Christian Salzmann (1744-1811) zou hem zelfbeheersing, mensenkennis en levenswijsheid hebben bijgebracht. Willem trainde zijn zelfdiscipline door thuis zijn lievelingsgerecht, bloedworst met gebakken aardappelen, niet op te eten.⁵² Zo'n oefening in zelfbeheersing paste in het pedagogische beeld van de late achttiende en vroege negentiende eeuw, waarin de controle over zintuiglijke prikkels een belangrijke deugd was.⁵³ De Duitser August Lafontaine (1758-1831) had met *Karl Engelmann's Tagesbuch* hem het nodige zelfbewustzijn bijgebracht. Dat bracht Suringar tot de tekenende uitspraak: 'Ik wil wat beteekenen en zal wel een zonderling worden.'⁵⁴ Tot zijn 'lievelingsschrijvers' rekende hij verder Alexander von Humboldt (1769-1859), evenals de Duitse journalist en dichter Matthias Claudius (1740-1815). Regelmatig raadpleegde hij de theoloog en schrijver van geestelijke liederen Georg Joachim Zollikofer (1730-1788). Opvallend is dat hij de dichters Friedrich Gottlieb Klopstock (1724-1803) en Novalis (1772-1801) niet noemt, alhoewel hij naar hen wel verwees.⁵⁵

Suringars verlangen naar kennis en zijn streven zichzelf te scholen is later opgemerkt door een neef, die Suringar vanaf zijn jeugd had gevolgd. Hij typeerde hem als een 'autodidact, die zich zelve gevormd heeft tot een zoo nuttig Lid in de Maatschappij'.⁵⁶ Suringars jongste broer schreef dat Willem ook in het gewone, dagelijkse leven aanvullende kennis opdeed. Zo zou hij Engels geleerd hebben van een vrouw van een sergeant en Duits van een korporaal.⁵⁷ Of hij Frans sprak valt te betwijfelen. Misschien heeft de Franse gouvernante van zijn kinderen, Elizabeth Mackaij uit St. Aubin, hem later de elementaire kennis van het Frans bijgebracht.⁵⁸ Als hij echter in de jaren 1840 en 1850 regelmatig aan internationale congressen deelneemt, blijkt zijn Frans niet zo best.⁵⁹ Of hij op de lagere school is onderwezen in algebra en meetkunde is onbekend, maar voor Suringar waren het favoriete vakken. Hij bedacht zelfs wiskundige vraagstukjes, die hij naar een krant stuurde. Zijn belangstelling voor het cijfermatige blijkt ook uit andere bronnen zoals de berekeningen van aandelenkoersen, op achterkanten van brieven, het op orde brengen van de financiële administratie van het armenfonds van de diaconie, zijn commentaren op begrotingen, zijn streven naar kostenbeheersing van de stadsarmenkas en de bank van lening tijdens zijn werkzame periode als lid van de Raad van de stad Leeuwarden.⁶⁰ Een speciale voorliefde voor de dicht- of tekenkunst valt in zijn jeugd niet te ontdekken, alhoewel er wel een paar gedichten en tekeningen van hem bekend zijn.⁶¹

Suringar zelf geeft aan dat hij in zijn jeugd weinig omgang had met andere jongens en als kind in een eigen wereld leefde.⁶² Toch kan hij zich in zijn jeugd niet geheel afsluiten van de buitenwereld. Dat blijkt wel uit zijn beschrijving van een terechtstelling van gevangenen die hij met eigen ogen heeft gezien. Het was niet ongewoon in Leeuwarden om als kind executies bij te wonen. De rector van de Latijnse school bezocht met zijn leerlingen zelfs bij elk doodvonnis de terechtstelling. Zo wilde hij zijn leerlingen voor misstappen waarschuwen.⁶³ Suringar echter zegt met afgrijzen gekeken te hebben naar de dood van drie veroordeelden. Ze waren veroordeeld vanwege het stelen van een pak linnen en hadden daarbij een ruitje gebroken. Vooral de opmerkingen van toeschouwers hadden hem met afschuw vervuld.⁶⁴

Wat Suringar ook aan regulier onderwijs gehad heeft, vanaf zijn twaalfde jaar was het daarmee gedaan, zoals gezegd vanwege de hulp die zijn vader nodig had. Zijn administratieve werkzaamheden voor de wijnhandel – en vanaf 1807 de verffabriek – vergden echter niet al te veel tijd. Leren deed hij in het bedrijf volgens eigen zeggen niet veel. Hij vulde de vrije momenten met nadenken en het schrijven van allerlei beschouwingen. Suringar bekende later dat hij als kind meer schreef dan las: ‘Lezen deed ik niet veel, maar pennen tot het oneindige’.⁶⁵ Het godsdienstige en leergierig jongetje Suringar had dus al vroeg veel belangstelling voor het schrijverschap. De schrijfstijl van Christian Salzmann maakte veel indruk, zoals blijkt uit Suringars opmerking: ‘Ik zoude een vinger van mijn hand willen missen, indien ik zulke boeken schrijven kon.’⁶⁶ Andere auteurs, die hij dus kennelijk wel degelijk las, hebben hem eveneens bekend gemaakt met het schrijven voor een groot publiek. De moralistische essays van Oliver Goldsmith (1730-1774) en Samuel Johnson (1709-1784), de autobiografie van de Amerikaanse wereldburger, diplomaat, wetenschapper en politicus Benjamin Franklin (1706-1790) en het tijdschrift *Der Philosoph für die Welt* van de Duitse schrijver Johann Jacob Engel (1741-1802) hebben volgens Suringar in zijn jeugd zijn schrijfstijl eveneens beïnvloed.⁶⁷

De inhoud van een aantal van zijn stukken wilde hij echter niet voor zichzelf houden en dus droeg hij deze opstellen voor in een op zijn initiatief in 1807 opgericht leesgenootschap. Nu hij zijn spreekverlangen niet in het predikantenberoep kon uitleven was zo’n genootschap een goede proeftuin. Ook uit de inhoud van zijn voordrachten bleek dat hij de nodige boeken had geraadpleegd en dus meer las dan hij zelf suggereerde.

‘Zijn’ leesgenootschap

Suringar vond studeren belangrijker dan het administratieve werk in het handelsbedrijf van zijn vader, zo bekende hij op oudere leeftijd.⁶⁸ Daarom besloot hij op zijn zestiende met zijn

vrienden een leesgenootschap op te richten.⁶⁹ Zocht Willem in zijn vriendenkring compensatie voor zijn gebrekkige scholing en voor werkzaamheden waaraan hij geen plezier beleefde? Een genootschap zag hij als een geschikte vorm om zijn ambities na te streven.⁷⁰ Het oprichten van een genootschap was overigens minder bijzonder dan de leeftijd waarop Suringar die actie ondernam, want hij leefde in een tijd waarin de literaire genootschappelijkheid uiterst populair was.⁷¹

Alhoewel Suringar zijn actie met vrienden ondernam, was hij duidelijk de stuwende kracht: de statuten waren door hem ontworpen en de resolutieboeken met correspondentie geven blijk van zijn prominente invloed. Zijn ontwerp voor het reglement van de club droeg als leus Ter Opscherping van Oordeel en Kunde. Op maandag 16 februari 1807 besprak hij het concept tijdens een voorvergadering met zes kandidaat-leden. De voorgestelde naam bleek niet op ieders instemming te kunnen rekenen en werd gewijzigd in: Ter Beschaving van het Verstand en Verbetering van het Hart.⁷² De overeenkomst tussen de gewijzigde naam en één van de algemene doelstellingen van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, waarin het verbeteren van het verstand en het gevoel voorop stond, is opvallend.⁷³ De wens de mens te vormen naar hart en hoofd paste in het streven naar harmonie tussen verstand en gevoel dat begonnen was in de achttiende eeuw.⁷⁴ De beschavingswens van Suringars genootschap die uit de naamgeving naar voren komt, kreeg in het reglement al één concrete invulling. Volgens artikel tweeëntwintig⁷⁵ moest de vaderlandse geschiedenis behandeld worden, en wel op basis van het geschiedenisboek *Het vereenigd Nederland* (1788) van Jan Floris Martinet (1729-1795).⁷⁶ Dit werk was opgebouwd uit samenspraken, een soort vraag- en antwoordspel tussen opvoeder en leerling. Deze 'socratische leerwijze' was in de achttiende eeuw een veel gebruikte didactische aanpak, die tot in de eerste helft van de negentiende eeuw werd gehanteerd.⁷⁷ De jonge Suringar, als ijverig secretaris optredend, kreeg de opdracht dit werk aan te schaffen.

Het Leeuwarder leesclubje onderwierp zich ook aan vele andere voorschriften die passen in het beeld dat cultuurhistorici van zulke verenigingen hebben geschetst. Suringars leesgezelschap hoort volgens deze visie tot het 'gesloten' genootschapstype of 'dilettantengenootschap'.⁷⁸ Beide typeringen verwijzen naar verenigingen waarvan de leden goedwillende amateurs zijn met belangstelling voor het vakgebied waarop het genootschap zich beweegt. Op 4 maart 1807 ondertekenden de nu dertien leden van de vriendenclub een reglement, dat degelijkheid toonde. De tweeëndertig artikelen gaven bepalingen over het doel, de voorwaarden voor het lidmaatschap, de organisatie van de bijeenkomsten, het programma en de taken die verschillende leden moesten vervullen. Het doel van het

genootschap was de leden ‘op een nuttige en aangename wijze bezig te houden, en werkzaam te zijn’, zoals gezegd ‘ter beschaving van het verstand en verbetering van het hart.’⁷⁹ De club verschilde qua karakter niet wezenlijk van talrijke andere leesgezelschappen: in een vriendenkring plezier beleven aan het gezellig samenzijn.⁸⁰ Doch het begrip gezelligheid kende een ruimere inhoud dan tegenwoordig. Elkaar in een gezelschap ontmoeten en in staat zijn om in zo’n verband te functioneren – ‘sociabel’ te zijn – was een belangrijke maatschappelijke deugd, die hand in hand ging met de bevordering van beschaving.⁸¹ In Suringars gezelschap getuigen een duidelijke taakverdeling voor de leden en een programma met diverse onderdelen, zoals aandacht voor poëzie, geschiedenis, het houden van voordrachten en de vrijheid van leden om zelf onderwerpen onder de aandacht te brengen, van deze sociabiliteit en beschavingsdrang.⁸²

Organisatorisch verschilde het leesgezelschap van deze Leeuwarder jonge mannen niet veel van andere genootschappen.⁸³ Toelating kon alleen met algemene instemming via ballotage. Na zes maanden proeftijd werd het aspirant-lid geaccepteerd, voor een bedrag van drie gulden. Daarnaast moest hij zijn deel bijdragen in de totale kosten. De bijeenkomsten waren tot in detail geregeld. Zo was te laat komen een manier om de kas te spekken. Drie stuivers boete was de straf die op deze overtreding stond. De vergaderingen waren elke eerste woensdag van de maand bij een van de leden thuis en duurden van zes tot negen uur ‘s avonds. Het eerste half uur van het programma was gereserveerd voor de dichtkunst, waarbij een lid een gedicht moest voordragen. Na dit ‘dichterlijke’ halfuurtje hield een ander lid een lezing over een door hem gekozen onderwerp. Daarna mochten de aanwezigen hierover vragen stellen. De resterende tijd vóór de klok van acht uur schonk men aandacht aan de vaderlandse geschiedenis, waarbij zoals gezegd Martinet⁸⁴ als leidraad diende. Het werk was blijkbaar meteen na de voorvergadering aangeschaft, want Willem las de inleiding voor op de oprichtingsvergadering. Na dit tijdstip was er een vrije invulling van het programma. De leden konden hiervoor suggesties inbrengen. Suringar moest als secretaris aantekeningen maken en tevens voor de aankoop en het rondzenden van de te lezen boeken zorg dragen. De eenmaal besproken boeken zouden jaarlijks worden verkocht. Op deze manier bespaarden de jongelui op de kosten.⁸⁵ Voorstellen over de aankoop van boeken zijn nauwgezet weergegeven en in sommige gevallen is zelfs duidelijk op wiens suggestie ze werden aangeschaft. Zo staat ook de voorkeur van Willem vermeld. Hij stelde onder meer voor werken aan te schaffen van Edward Young (1683-1765), August Hermann Niemeyer (1754-1828), Rhijnvis Feith (1753-1824) en Petronella Moens, allen auteurs van (romantisch)

moralistische teksten, maar eveneens seriewerkjes met titels als *Voor christendom en zeden* en *Door schade leert men*.⁸⁶

Dat Willem deze zaken heel belangrijk vond blijkt ook uit het feit dat hij in februari 1808 ook lid werd van de plaatselijke afdeling van het Nut waarin dezelfde kenmerken een belangrijke rol spelen. Doch hoewel beide genootschappen voor hem een onmisbare steun waren voor zijn verdere ontwikkeling, heeft Suringars eigen club hem zeker de kans geboden de eerste viool te spelen. In hoeverre drukte Willem zijn stempel op de vereniging? Een antwoord op deze vraag kan een licht werpen op zijn ontwikkeling als organisator en spreker. Op de oprichtingsvergadering blijkt hij al een artikel in het reglement te willen wijzigen. In plaats van bij de leden thuis bijeen te komen, stelt hij voor maandelijks te vergaderen bij een lokale kastelein. Op de volgende bijeenkomst blijkt Willem met deze kroegbaas geregeld te hebben dat voortaan alle vergaderingen in zijn etablissement gehouden kunnen worden. Bij de organisatie van feestjes met jongedames zit Suringar in een commissie die daarvoor de nodige voorbereidingen treft. In 1809 stelt hij voor het feestje bij zijn ouders in de tuin te houden.⁸⁷

Het spreken binnen de besloten ruimte van zijn genootschap gaf Suringar vanaf de oprichting veel voldoening. Hij stelde zelfs voor in de wintermaanden per bijeenkomst twee lezingen te houden en de voorlezingen uit het geschiedenisboek van Martinet daarvoor te laten vervallen.⁸⁸ Dat echter het houden van spreekbeurten niet voor iedereen een waar genoegen was, bleek ruim een jaar later. De leesclub verkeerde in een crisis, want leden onttrokken zich aan spreekbeurten, de boekenkeuze was niet aantrekkelijk en er waren te veel vergaderingen. De ijverige Suringar, zich al dan niet bewust van het feit dat hij zijn eigen verlangens te veel had laten meespelen, wilde het gezelschap uit het slop halen door het ledental te verhogen, het aantal bijeenkomsten per jaar terug te brengen naar zes en leden op vrijwillige basis een spreekbeurt te laten houden. Hij stelde ook voor de keuze van titels te beperken en alleen historische werken, reisbeschrijvingen, romans en 'mengelwerk' te kiezen. De theologische, juridische en sterrenkundige studieboeken moesten daarvoor maar wijken, meende hij. Hij bekende zelf de helft van de boeken ongelezen doorgestuurd te hebben. De onjuiste boekenkeuze had dus ook bij hem tot vermindering van leesplezier geleid. Ook dichtbundels moesten geweerd worden, want, gaf hij toe, die lees je niet in een keer uit. Verder moest het algemeen en niet het individueel belang in het oog worden gehouden, schreef hij in een brief aan de leden, enigszins verhullend, gezien het stempel dat hijzelf op het genootschap drukte.⁸⁹

In de lente van 1810 ontstond een tweede crisis. Veel leden zegden hun lidmaatschap op. Er waren volgens Suringar ‘onaangename besognes’ ontstaan, doordat er voorstellen waren gedaan die zijns inziens strijdig waren met de statuten van het genootschap. Of zijn reactie kwaad bloed heeft gezet is niet meer vast te stellen, maar op de bijeenkomst begin augustus van hetzelfde jaar waren er weer veel bedankjes en stapte ook de secretaris – deze post wisselde per jaar – op. Suringar nam de vacante functie op zich en verzocht meteen de – gewezen – leden alle boeken die ze nog in bezit hadden naar de nieuwe secretaris te sturen. Leden die achterlieten met de contributiebetaling zouden eventueel met rechtsmiddelen worden gedwongen hun schuld te betalen.⁹⁰

Zo eindigde een roerig jaar. Suringar hield in de erop volgende jaren nog wel spreekbeurten, maar in het voorjaar van 1813 kwam het besluit dat de leden in plaats van het houden van een spreekbeurt ook mochten voorlezen. De frequentie van de bijeenkomsten verminderde opnieuw en in 1814 werd besloten het gezelschap op te heffen. Toch werd pas, op initiatief van Suringar, op 7 december 1816 tot de definitieve opheffing overgegaan.⁹¹ Het was een roemloos einde voor een gezelschap dat wellicht ten onder ging aan de jeugdige overmoed van Suringar en, misschien, zijn kameraden. Het programma, de eisen die het stelde, en al dan niet ook Suringars nadrukkelijke rol, konden waarschijnlijk niet op ieders enthousiasme rekenen. De tijd die aan spreekbeurten moest worden besteed en de verkeerde boekenkeuze waren daaraan mede debet. Met onenigheid over de statuten leidden al deze knelpunten tot ruzie en ledenverlies en uiteindelijk tot de ontbinding van de club. De sociabiliteit bleek als maatschappelijke deugd in de praktijk moeilijker te realiseren dan in de idealistische statuten verondersteld was. Het leesgezelschap was voor Suringar een harde leerschool, want zo ervoer hij aan den lijve de problemen die het besturen van een genootschap met zich meebracht. Nog in 1823 – bij de oprichting van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen – adviseerde graaf Johannes van den Bosch (1780-1844) hem niet teveel bij allerlei details stil te staan, want dat gaf alleen maar aanleiding tot ‘...bevoordeeling en aanmerkingen en tegenwerking.’⁹² Het is opvallend dat op de dag van de opheffing van Suringars leesgenootschap, 7 december 1816, gelijk een nieuw leesgenootschap werd opgericht, dat vanaf 1820 de naam kreeg Leest, Leert en Betracht. Diverse leden van het vroegere leesgenootschap, onder wie Suringar, werden meteen lid, maar deze club was uitsluitend gericht op het rondsturen van boeken. Op de jaarlijkse boekverkoop kocht Suringar meerdere titels. Op 15 maart 1823 zegde hij zijn lidmaatschap op.⁹³ Misschien gaf zo’n structuur hem toch te weinig ruimte voor zijn ambities?

Suringars intensieve betrokkenheid bij de oprichting en instandhouding van het leesgenootschap wijst op gedrevenheid en, wellicht, ook op geldingsdrang – twee karaktereigenschappen die zowel positief als negatief kunnen werken. Zeker is, dat Suringar de andere genootschapsleden in zijn kennis wilde laten delen, maar het is niet uitgesloten dat hij als initiatiefnemer de club hoofdzakelijk zag als een oefenplaats voor zijn eigen welsprekendheid toegepast op thema's die hem specifiek boeiden.⁹⁴ Suringar schrijft, dat hij veel toespraken heeft gehouden en ook met andere leden van het gezelschap redevoeringen heeft geschreven.⁹⁵ Juist zijn fanatisme in het houden van spreekbeurten zal wellicht een aantal vrienden hebben tegengestaan. Zijn vasthoudendheid kan mede veroorzaakt zijn door zijn gefnuikte ambitie voor het predikantenberoep, waarbij spreekvaardigheid en, inderdaad, een voortrekkersrol belangrijke elementen waren.

In meer algemene zin was welsprekendheid in de eerste helft van de negentiende eeuw noodzakelijk voor het uitoefenen van een openbaar beroep. Goed spreken in het openbaar was een beschavingsideaal dat gepaard ging met een bepaalde houding, een levensstijl die paste bij de hogere burgerij en de academische wereld. Niet alleen predikanten, maar ook geleerden, letterkundigen en politici maakten deel uit van deze 'sprekersstand', die niet beoogde het publiek te vermaken, maar het te onderwijzen en te overtuigen.⁹⁶ In deze orale communicatiecultuur was het houden van redevoeringen dus geen bijzonderheid. Een effectvol betoog kende een karakteristieke, retorische en levendige spreekstijl.⁹⁷ In redes van gevierde sprekers – en tot hen behoorde Suringar al vrij jong – zijn deze kenmerken terug te vinden.⁹⁸ Menige toespraak die hij in de loop van zijn leven heeft gehouden werd zoals zoveel andere naderhand ook gepubliceerd en vond op deze manier zijn weg naar een nog breder publiek.⁹⁹

Heldendom en dood als inspiratie voor nuttige opvoeding

Interessant is, dat Suringars toespraken voor het leesgenootschap ons kennis laten maken met de opvattingen die hem als achttien- tot tweeëntwintigjarige bezig hielden en die, deels, zijn hele leven van betekenis bleven. Van de tien redevoeringen die Suringar gedurende het bestaan van het leesgenootschap heeft gehouden zijn de titels en van twee de teksten bewaard gebleven.¹⁰⁰ In zijn redevoeringen passeren onderwerpen als verbeeldingskracht, dood, Godsbegrip en het leiden van een betekenisvol leven de revue. Op de eerste vergadering na de oprichtingsbijeenkomst houdt hij zijn eerste toespraak, over het thema 'verbeelding'.¹⁰¹ Verbeeldingskracht blijkt een belangrijk begrip te zijn voor de jongeman, want in een tijdsbestek van twee jaar spreekt hij driemaal over dit onderwerp. Volgens literair historicus

Gert-Jan Johannes is verbeeldingskracht het centrale begrip in de Romantiek, ondanks de grote verschillen in opvatting die daarover in de historiografie bestaan. Als eerste van de romantische kenmerken van de verbeelding noemt hij het vermogen om een beter inzicht te krijgen in de waarheidsvinding. Vervolgens wijst hij op de verbeelding als oerkracht in de poëzie en als derde schetst hij de algemeen scheppende kracht. Verbeelding was dan ook aan het begin van de negentiende eeuw een geliefd onderwerp voor redevoeringen in genootschappen. Op populariserende en moraliserende wijze schonken veel sprekers er aandacht aan.¹⁰² Helaas is van Suringars drie voordrachten over dit thema niet meer bekend dan de titels. Deze zijn echter uitgebreid genoeg om vast te stellen dat hij inderdaad diverse aspecten van verbeelding aan de orde stelde. Hij waardeerde de verbeelding, maar wantrouwde deze kwaliteit ook. Uitzonderlijk was dat niet, want veel redevoeringen van tijdgenoten over dit onderwerp wijzen, behalve op het vertrouwen in de scheppende kracht, ook regelmatig op de gevaarlijke kanten van de verbeelding.¹⁰³

Zeker drie van Suringars toespraken gaan over het stervensproces en de betekenis van de dood. Juist over dit onderwerp zijn twee teksten bewaard gebleven. Aan beide toespraken hechtte Suringar nog jaren later veel belang. In 1810 gaf hij, enkele maanden na het overlijden van zijn moeder, een uiteenzetting over de verschillende wijzen waarop mensen aan het eind van hun leven komen. In 'De onderscheidene sterfbedden'¹⁰⁴ betoogt de dan negentienjarige Suringar dat de mens wat meer bij zijn sterfelijkheid moet stilstaan. De herinnering aan het leven en sterven van anderen kan hem tot waarschuwing dienen of hem nopen een bewonderenswaardig leven en sterven na te volgen. Deze toespraak valt op vanwege zijn beeldende beschrijving en levendig taalgebruik. Al vroeg in Suringars jonge leven was de dood een regelmatig terugkerende gebeurtenis, zoals bij zoveel gezinnen in die tijd. Toen hij zijn toespraak hield waren niet alleen zijn moeder maar ook twee zusjes en een jongere broer al overleden. Hij zag de dood als een levensles, als een opvoedkundig gegeven dat hij vooral met God verbond.¹⁰⁵ Desalniettemin kan men zich afvragen of juist met dit soort verhandelingen Suringar een gezelschap van jonge levenslustige mannen nu wel echt stimuleerde. Dat hij er bovendien voor koos om het thema over twee avonden te spreiden droeg wellicht evenmin bij tot constante aandacht van de leden.

Suringar behandelde het stervensproces voor vier verschillende leeftijdsfases en voorzag die van talrijke voorbeelden. Een baby sterft in de armen van de moeder, waarbij een gedicht van Hendrik Tollens (1780-1856) als illustratie dient. Bij de dood van een jeugdig persoon schetst hij het verdriet van een Perzisch generaal die met zijn dochter geëxecuteerd zal worden, nadat zij een mislukte poging had gedaan haar vader uit vijandelijke handen te

bevrijden. Suringar vindt haar daardoor het toonbeeld van ouderliefde. Helden en wijsgeren vormden met volwassenen uit de 'huiselijke en maatschappelijke kring' de drie categorieën die hem in de derde leeftijdsfase treffen. Heldendom en opofferende vaderlandsliefde zijn, meent hij, in deze periode van een mensenleven ruimschoots aanwezig. Maar gehechtheid aan aardse rijkdom en een 'schandelijke' dood vormen de negatieve kanten bij het stervensproces van deze groep. Bij de groep 'helden' maakte Suringar bovendien een indeling naar beruchte en vermaarde figuren, naar mensen die 'schandelijk' of juist 'roemrijk' aan hun einde kwamen. Alexander de Grote (356-323 v.Chr.), Nero (37-68) en Robespierre (1758-1794) behoren tot de groep helden die op een vernederende manier hun levenseinde vonden. Bewondering verdienen de mythologische Atheense koning Codros, de Thebaanse generaal Epameinondas (ca. 418-362 v.Chr.), Willem van Oranje (1533-1584) en Antonius Hambroek (1607-1661). De laatste bleef als predikant op Formosa in dienst van de V.O.C. trouw aan zijn belofte terug te keren naar de vijand, die hem gevangen had genomen, hoewel hij wist dit met de dood te zullen bekopen.

Wat de wijsgeren aangaat maakt Suringar een betekenisvol onderscheid in ware en valse wijsgeren. De Griekse filosoof en arts Empedocles (ca. 490-430 v. Chr.), de Spaanse theoloog en arts Michael Servet (1509/1511-1553), de Deïsten met hun opvatting dat God alleen als schepper de wereld in gang heeft gezet en zich er daarna niet meer mee bemoeide, en Mathieu Lovat (1760-1806)¹⁰⁶ zijn voor hem voorbeelden van denkers die niet de waarheid verkondigen. Ze proberen zich boven de gewone mensen te verheffen door een eigen stelsel te ontwikkelen waarbij ze het geloof in één God en een opstanding uit de dood verwerpen. Onder de filosofen die wel Suringars goedkeuring krijgen bevinden zich bekende Grieken – Solon (ca. 640-560 v.Chr.) en Socrates (ca. 469-399 v. Chr.) –, maar ook de minder bekende Anaxarchus (ca. 380-320 v.Chr.) die werd doodgestampt in een vat, maar ondanks de pijn uitriep dat men wel zijn lichaam, maar niet zijn geest kon doden. Polycarpus (ca. 69-156), een bisschop van Smirna die de marteldood stierf, ontbreekt ook niet. Het rijtje wordt afgesloten met het sterven van Jezus.

Pathetisch wordt Suringar als hij het heeft over het sterven van oude mensen, de laatste groep in zijn indeling. Wat zou hij graag de verbeeldingskracht van de schilder Rafaël (1483-1520) en 'het fiksche penseel'¹⁰⁷ van de schrijver Young willen hebben om het sterven van oude mensen weer te geven. Hij haalt voorbeelden aan van mensen die geprobeerd hebben in hun leven te streven naar 'ware godzaligheid'. Hij citeert Giovanni Ganganelli, de latere paus Clemens XIV (1769-1774), die een mensenleven vol goede daden vergeleek met een aantal boekdelen. Leefde de mens erop los, dan bestond zijn levensboek maar uit één deel. Volgens

deze Kerkvorst bevatte dat boekwerk zelfs alleen losliggende bladen. Op het einde van zijn lezing spoort Suringar zijn toehoorders aan toch vooral de hoop op God te vestigen, want voor je het weet breekt de dood in je leven in. Tot slot citeert hij Rhijnvis Feith over de broosheid van het leven:

‘O, Sterveling! Wat zijt gij ten toppunt van eer?–
Een veldbloem. De wind blaast – zij is reeds niet meer.
O, Sterveling! gevoel dit- kies wijs en kies vas!
Waar alles verandert, blijft God, die hij was.’¹⁰⁸

Suringars laatste voordracht voor het leesgenootschap had als titel: ‘Over ieders pligt, om zoo te leven, dat hij na zijnen dood nog nuttig zij’.¹⁰⁹ Met zijn blik gericht op het verleden van een aantal beroemde personen constateerde Suringar dat er veel mensen waren die door hun leefwijze en handelen ook na hun dood bewonderd werden. Zij hadden door een uitvinding, de stichting van een instelling of door publicaties ervoor gezorgd dat ze ook na hun sterven de samenleving nog van nut waren. Juist zulke grote mannen zorgen ervoor dat de mensheid op een hogere trap van de beschaving komt, want zij bewerkstelligen ‘Volmaking in kennis, in wetenschap, in deugd en gelukzaligheid’. Maar Suringar weet natuurlijk dat er naast deze beroemdheden ook veel onverschillige mensen zijn die alleen hun bekrompen eigenbelang najagen. Juist daarom hecht hij temeer aan het idee dat men door zijn leven na de dood nog steeds van betekenis moet willen zijn voor de mensheid. Dit denkbeeld moet ‘...alle levensgenot verhoogen en den dood voor een deel zijne bitterheid ontnemen!’ De leden van het leesgenootschap moeten overigens niet denken dat ze op grond van hun afkomst zo’n taak niet kunnen vervullen. Men mag zich niet beroepen op het feit dat men uit de ‘stillen burgerkring’ komt. Al heeft men niet het vermogen, de macht en de invloed of geleerdheid van de hogere stand, toch zijn alle standen nodig bij het vervullen van ‘mensenliefde’. De hogere stand heeft immers de lagere standen nodig bij het uitoefenen van haar taak. Suringar gaat echter nog verder: eigenlijk is de middenstand de echte motor in de filantropie. Vaak komen grote mannen uit de middenstand voort, stelt hij vast. De ‘middelbare stand’ kan als uitvoerder van denkbeelden optreden of met een goed plan medewerkers aantrekken. Daarnaast kan zij bovendien proberen hulp te krijgen van de hoogste stand bij het instandhouden of oprichten van nuttige instituten. Mensen moeten er echter niet naar streven om alles wat ze van plan zijn ook zelf te voltooien. Anderen kunnen hun werk voortzetten. De hoogste eer die een mens kan krijgen is, dat van hem gezegd wordt

dat hij '... een leven ten nutte van anderen heeft besteed.' Wel eindigt Suringar zijn toespraak – die in retrospectief gezien veel elementen bevat die zijn latere leven en werken karakteriseerden – met een waarschuwing. De filantroop moet niet streven naar zelfverheerlijking of naar de oprichting van een monument voor zichzelf. Hij moet vooral als nuttig mens herdacht worden.¹¹⁰

Niet alleen in 'zijn' leesgezelschap, maar ook in het andere genootschap waarvan hij lid was, had Suringar al zijn licht laten schijnen over wat nu zijn favoriete onderwerp was, heldendom. Deze aandacht voor heldendom als een belangrijke deugd in de samenleving had in het begin van de negentiende eeuw grote betekenis gekregen door dichters als Rhijnvis Feith, Jan Frederik Helmers, Cornelis Loots (1764-1834) en Hendrik Tollens. Zowel Feith als Tollens hebben bovendien de cultus van heldendom en huiselijkheid met elkaar weten te verbinden.¹¹¹ In haar boek over heldendom in de negentiende eeuw wijst Lotte Jensen terecht op de politieke, religieuze en morele lessen en deugden – van vaderlandslievendheid tot ouderliefde – die men toentertijd aan helden ontleende.¹¹² Heldendom was dan ook in het najaar van 1810 het thema voor Suringars eerste lezing voor het departement Leeuwarden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.¹¹³ Juist het Nut – een bij uitstek hervormingsgezind en op de praktijk gericht genootschap dat inderdaad zeker ook mensen uit de 'middelbare stand' verenigde – had zich al vrij vroeg na de oprichting een vaste plaats verworven in de stad. Het departement behoorde zelfs tot de oudste afdelingen van Nederland.¹¹⁴ Met zijn, bij toetreding, zeventien jaar was Willem een van de jongste leden, want de minimumleeftijd voor toelating was zestien jaar. Het lidmaatschapsgeld was hoog en feitelijk alleen betaalbaar voor de beter gesitueerden. Dit bleek wel uit de beroepen van de diverse leden: kooplui, zilversmeden, artsen, predikanten zijn de professies waaruit zij voortkwamen.¹¹⁵ Ondanks de wankelende financiële thuissituatie van de Suringars was de contributie blijkbaar geen probleem.

In zijn maidenspeech die Suringar houdt als hij drie jaar lid is, was Jan Nieuwenhuyzen (1724-1806), de oprichter van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, zijn held. Hij vond hem een 'groot mensch'.¹¹⁶ Suringar meent dat de mens van nature een nietig wezen is, dat desondanks toch naar grootheid streeft. Mensen uit allerlei standen kunnen zich verbeelden groot te zijn. De mens wil de wereld laten weten dat hij er is: dat geldt voor de filosoof maar ook voor de grapjas op de markt. De mens doet daar veel voor, zelfs verkeerde dingen. Hij noemt als voorbeelden Herostrates (4^e eeuw v.Chr.), die de tempel van Artemis, godin van de jacht, te Efese in brand stak om zijn naam vereeuwigd te zien, maar ook een vrouw die een diefstal pleegt om aandacht te krijgen. Deze mensen zijn in hun streven naar grootheid, naar

bekendheid – ook na de dood – verdwaald. Maar wie zijn nu werkelijk groot, vraagt de twintigjarige Suringar zich af. Hij betoogt dat aan drie voorwaarden voldaan moet worden: de werkelijk grote mens heeft geen onzuivere bedoelingen, laat zich niet afschrikken door tegenslagen bij het streven naar een verheven doel en werkt ijverig aan het geluk van anderen. Hij licht dat toe. Mensen met zuivere bedoelingen baseren hun ideeën op het geloof. In godsdienst en deugd moet alles samenkomen. Veel mensen weten wel bewondering af te dwingen, maar dat geeft hun nog geen grootheid. Personen die pal blijven staan voor hun denkbeelden, altijd zichzelf blijven en doorgaan met het werken aan het menselijk geluk zijn de echte helden. In Suringars ogen waren Socrates, Marcus Tullius Cicero (106-43 v. Chr.), Hugo de Groot (1583-1645), Michiel Adriaanszoon de Ruyter (1607-1676), de abbé de L'Epée (1712-1789) en Christian Gellert (1715-1769) voorbeelden van zulke echte grootheden. Waarom hij specifiek deze mannen kiest, maakt Suringar overigens niet duidelijk. In het tweede deel van zijn toespraak past hij zijn criteria voor heldendom toe op Jan Nieuwenhuysen en concludeert dat deze zuivere bedoelingen had: hij streed namelijk voor de verbetering van de zedelijke toestand van de mens. De oprichter van het Nut was een doorzetter, die, met grote moed en geïnspireerd door de Verlichting, had gewerkt aan de oplossing van menselijke noden. Het resultaat van Nieuwenhuysens werk toont Suringar aan door de situatie van een huisgezin van vijfentwintig jaar eerder te vergelijken met een huisgezin van nu. Hij schetst hoe dankzij het Nut moeder van de drank af is, vader werk heeft en de kinderen boeken lezen. Hij stelt vast dat er vooruitgang is en dat er dus een groter geluk tot stand is gebracht. Wel constateert Suringar ook een negatief effect van de Verlichting: zedeloosheid.

Als ik de teksten van de drie overgeleverde lezingen uit de periode 1809-1812, voor beide genootschappen, als maatstaf neem, lijkt Suringar een deskundig spreker geweest te zijn, een soort 'lekenpredikant', die met zijn verhalen over helden de toehoorders wil opvoeden en zelf naar helden zoekt die hem inspireren. De heldendood van beruchte en beroemde personen beschreef Suringar voor zijn leesgenootschap, daarna bewierookte hij Nieuwenhuysen als een navolgenswaardig voorbeeld in een vergadering voor het Nut en in de laatste toespraak voor zijn leesgenootschap preeks hij heldendom als een manier om nuttig te zijn voor de mensheid, zowel bij leven als na de dood. Verwonderd schreef Jacob Maarten van Bemmelen aan het begin van de twintigste eeuw over de heldenverering van Suringar en zijn kompanen. In zijn proefschrift over het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen zegt hij, dat ze hun denkbeelden ontleenden aan heldenverering. Deze verklaring is onvolledig. Van Bemmelen noemt nuttigheidsdenken en heldenverering

als afzonderlijke elementen, maar legt geen relatie tussen beide.¹¹⁷ Dat deed Suringar juist wel. Hij heeft, ook in zijn terugblik op zijn jeugd, zichzelf geplaatst in een stroming die grote mannen en hun deugden van grote opvoedkundige waarde vond. Juist deze didactiek van het heldendom koppelde hij aan het nuttigheidsdenken, dat tevens resulteerde in een zingeving van het leven tot voorbij de dood. Dit postmortaal utilitarisme – het nuttig zijn voor de mensheid na de dood – heeft Suringar tot op hoge leeftijd zeer serieus genomen. Zoals ik al eerder vermeldde was de redevoering ‘Over ieders pligt, om zoo te leven, dat hij na zijnen dood nog nuttig zij’ voor Suringar zelfs zo belangrijk, dat hij aangaf dat in de verzamelbundel van zijn werk, die na zijn overlijden mocht verschijnen, deze vroege redevoering vooraan moest komen te staan. De titel van de toespraak liet immers zien dat hij al op jonge leeftijd wist wat de drijfveer van zijn leven moest zijn. Het levensdoel dat in deze op tweeëntwintigjarige leeftijd uitgesproken rede besloten ligt, zag Suringar dus zeker niet als een jeugdzonde. Integendeel, hij had zich zelfs voorgenomen juist dat doel verder uit te werken.¹¹⁸

Interessant en tekenend is, dat Suringars heldenverering zich ook uitte in zijn bevoegenheid om ook iets tastbaars te bezitten van zijn ‘helden’. Hij verzamelde in zijn lange leven, soms met de nodige moeite, diverse voorwerpen van geliefde grootheden, zoals een naambordje, een steentje van een graf, een blaadje van een boom uit een tuin, een knop van een stoel of een handschrift. Handschriften kreeg hij soms via familieleden van zijn helden of via veilingen. In twee vitrinelijsten in zijn studeerkamer in Amsterdam was zijn verzameling, met bijschriften, te zien.¹¹⁹ Zo bezat hij dus een privé-museumje dat, net als de openbare musea die in die tijd ontstonden, een sterk didactische functie had.

Kortom, de heldenmoed van mensen beoordelen was een geliefd thema van Suringar. Het verklaart tevens zijn belangstelling voor ‘edelmoedige bedrijven’, zoals maatschappelijke heldendaden door het Nut werden genoemd. Het genootschap beloonde moedig optreden, waarbij burgers hun leven waagden. Dapperen werden voorgedragen volgens een gradatie van heldhaftigheid die bepaalde welke beloning werd toegekend.¹²⁰ Het Nut wilde zo het gewone volk voorbeelden laten zien van voorbeeldig gedrag dat tot navolging zou leiden. De prijsuitreiking was dus een vorm van ‘aanmoedigingspedagogie’.¹²¹ Het opvoedende, deugdzame voorbeeld, dat Suringar zag in grote figuren uit het verleden, paste het Nut vooral toe op ‘gewone’ mensen die ‘edelmoedige daden’ in hun omgeving hadden verricht. Zo was mensen redden van de verdrinkingsdood een vaak voorkomende reden om redders een beloning te verlenen voor hun optreden.¹²² Vele jaren later – het is dan al 1832 – lijkt Suringar echter geen voorstander meer van publieke aandacht voor heldhaftig optreden. Bij

een feestelijke bijeenkomst, waarin het Nut beloningen toekende aan twee mannen die elk een vrouw uit het water hadden gered, noemt Suringar het verrichten van een goede daad zonder dat de gemeenschap er weet van heeft, het hoogste goed. Hij moedigt dus vooral het beoefenen van ‘stille deugd’ aan. Natuurlijk kon men acties niet altijd stil houden, zoals bij het redden van drenkelingen. Maar de beloning mag nooit meer dan een middel zijn om het goede te bereiken. Dat eigenbelang het enige doel is van de mens, zoals de Franse zeventiende-eeuwse schrijver François de la Rochefoucauld (1613-1680) had gesteld, bestrijdt Suringar overigens. Narcisme is een eigenschap die niet strookte met zijn optimistische mensbeeld. De opvoeder in deugdzaamheid is het ook niet eens met Napoleon (1769-1821), die alleen eer als hoogste doel zag. Kortom, het gevaar van belonen onderkende Suringar maar al te goed. De uitreiking van ereprijzen leidde er al te gemakkelijk toe dat de ‘zaden der hovardij’ in de harten van de gedecoreerden werd gezaaid. Suringar hoopte daarom dat onderscheidingen niet leidden tot verwaandheid.¹²³

Echter, door de ‘stille deugd’ als norm te stellen, ontnam Suringar aan helden hun voorbeeldfunctie. En toch had hij helden nodig om invulling te geven aan de morele en cognitieve idealen die hij via het leesgenootschap en het Nut wilde bereiken. In feite lagen de Nutsidealën in het verlengde van wat volgens hem zijn leesgenootschap beoogde, want beide streefden naar burgerdeugden die zowel gebaseerd waren op ’t verstand als het gevoel. De al genoemde gelijkenis van de naam van het leesgenootschap met één van de hoofddoelstellingen van het Nut geeft de overeenkomst zonneklaar weer. Rede en gevoel, ‘common sense’ en ‘common sensibility’ zoals de Schotse filosoof Adam Smith (1723-1790) het indertijd uitdrukte, waren ook de begrippen waarmee Suringar de maatschappelijke problemen benaderde waarvoor hij – met anderen – oplossingen probeerde te bedenken. Hij was dus een voorbeeld van ‘de burger nieuwe stijl’, die zich rond 1800 ontwikkelde.¹²⁴ Maar wilde hij toch ook zelf een heldenstatus bereiken door een nuttig leven te leiden en zo na de dood nog herinnerd te worden? Zijn leesgenootschap en het Nut waren voor Suringar in ieder geval een klankbord dat bijdroeg tot zijn persoonlijke ontwikkeling. Beide boden eveneens een uitlaatklep voor het onbevredigende klerkenbestaan in het bedrijf van zijn vader en zijn eigen intussen nieuwe leven als koopman.

‘Vader’ van twee gezinnen, ondernemer en ijverig lid van de diaconie

Suringars vader droeg in mei 1810, nog geen jaar na het overlijden van zijn echtgenote, de verffabriek over aan zijn zoon. Blijkbaar genereerde hij nu wel voldoende inkomsten uit zijn wijnhandel en de teruggekregen ambten. Willem kon nu financieel op eigen benen staan,

maar met de verffabriek had zijn vader hem een inkomensbron tegen zijn wil bezorgd, die hij verafschuwde. Suringars ambitie ging juist niet uit naar het bedrijfsleven. Over zijn afkeer van het ondernemerschap was hij zeer duidelijk: 'Door sterfgevallen ben ik in beroepsbezigheden gekomen van verschillenden aard die ik niet gezocht heb en [die] met mijn aanleg en smaak in strijd waren.'¹²⁵

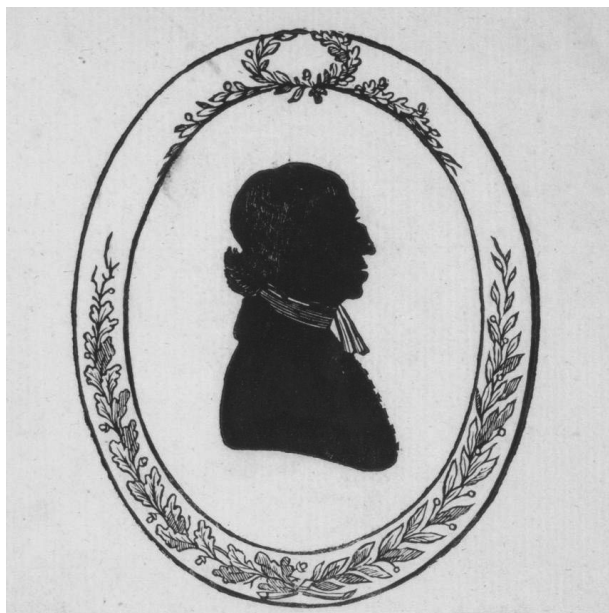
Suringars huwelijk met Aukje Oenes Gorter (1789-1814) was waarschijnlijk de reden voor de overdracht van de fabriek. Zijn vrouw heeft hij mogelijk leren kennen op een van de feestjes van het leesgenootschap. Zij was namelijk een zus van de penningmeester. Op 20 juni 1810 trouwden ze.¹²⁶ Suringar vertrok uit de ouderlijke woning en verhuisde naar een huis in 'de Ossekop'. In een advertentie in de *Leeuwarder Courant* liet hij weten dat hij de productie van het 'Vriesch Groen' van zijn vader had overgenomen.¹²⁷ Deze verf werd niet alleen voor de stedelijke markt geproduceerd, ook buiten Leeuwarden waren er afzetgebieden.¹²⁸ Niet als predikant, maar als ondernemer moest Willem Suringar voortaan in zijn onderhoud voorzien.

Suringars leven krijgt echter in 1814 een dramatische wending als zijn vader overlijdt en drie maanden later ook zijn vrouw sterft. Hij besluit, vierentwintig jaar oud, opnieuw zijn intrek te nemen in het ouderlijk huis aan de Groote Hoogstraat. Met zijn oudste zus Petronella (1794-1820), zelf twintig jaar, is hij nu verantwoordelijk voor de opvoeding van zijn twee kinderen Oene Oedzes (1811-1829) en Boudina (1812-1887), en van zijn jongere broer en zusjes, alle drie nog in de leeftijd van zeven tot twaalf jaar.¹²⁹ Zijn jongste broer schreef later met veel waardering over de manier waarop Willem in deze omstandigheden zijn zware last droeg: 'Aan dat grootmoedig besluit had ik het te danken, dat het ouderlijk huis niet voor mij verloren ging, dat mijne opvoeding niet gestoord werd, en dat ik onder de leiding kwam van een man, aan wien ik door de innigste liefde van zijnen en mijnen kant, mijn geheele leven lang verbonden bleef, die met vaderlijke liefde en zorg mijne schreden rigtte, en mijne ontwikkeling bestuorde...'.¹³⁰ Naast de verzwarende, opvoedende taak komt er een zakelijke last bij, want hij is nu ook verantwoordelijk voor de wijnhandel van zijn vader.¹³¹

Al net als zijn vader had Willem dus meerdere, totaal verschillende, inkomstenbronnen, in de negentiende eeuw een vaker voorkomend verschijnsel. Hij was zelfs ook nog collecteur van de Nederlandse staatsloterij.¹³² De verffabriek van zijn vader breidde hij uit met een verfhandel. Deze twee bedrijven leverden voortaan de hoofdmoot van zijn inkomsten. Het werk in de fabriek heeft hij zoveel mogelijk laten waarnemen en uitvoeren door personeel.¹³³ Maar de noodzakelijke aandacht voor de coördinatie van alle zakelijke bezigheden en de zorg voor het grote gezin ondermijnden Suringars streven om maatschappelijk actief te zijn. In juli

1814 trekt hij zich terug als lid van het Nut in Leeuwarden, waarvan hij intussen ook een van de bestuurders was geworden.

In deze moeilijke periode is het weer een predikant, Nicolaas Lobry (1766-1818), die Suringar richting geeft. Deze stimuleert hem bij zijn bijbelstudie en schrijfwerk. Zijn broer Gerard meende dat de predikant veel invloed had niet alleen op Willems '...levensbeschouwing, maar ook op zijn stijl'. Regelmatig gaf Suringar teksten ter beoordeling aan Lobry.¹³⁴ De predikant was in de Leeuwarder gemeenschap bijzonder populair. Hij genoot bekendheid door zijn preken en de wijze waarop hij zijn pastorale taken uitvoerde. Naast zijn werkzaamheden als predikant was hij actief voor het Nut en in het onderwijs. Hij had ook kostschoolleerlingen in huis, die hij zelf onderwees. Een van deze leerlingen was Isaac Anne Nijhoff (1795-1863), met wie Suringar bevriend raakte. Met deze zoon van een Arnhemse boekhandelaar, die drie jaar bij Lobry verbleef, zou Suringar nog lange tijd contact blijven houden. De predikant wordt gekarakteriseerd als tolerant en niet al

7 Nicolaas Lobry. Silhouet ca. 1818

te dogmatisch: een pleitbezorger van christelijke en maatschappelijke deugden. Hij was Fries afgevaardigde bij de Algemene Synode, die in 1816 over de uitwerking van het Algemeen Reglement van de Nederlands Hervormde Kerk adviseerde. Deze verordening zorgde voor de

centralisering en nationalisering van het protestantisme, die door koning Willem I sterk gewenst werden. Trouw aan vorst en vaderland, en het bevorderen van algemeen christelijke deugden en maatschappelijke kennis moesten zorgen voor een 'nationale' Kerk, die echter onder toezicht zou staan van een minister voor de Eredienst.¹³⁵ Na enkele jaren stimuleerde Lobry Suringar opnieuw tot maatschappelijke betrokkenheid.¹³⁶ Suringars nauwe relatie met de predikant zorgde er waarschijnlijk voor dat hij in 1816 lid werd van de diaconie van de Hervormde Kerk, een functie die hij tot 1819 vervulde. Als diaken hield hij toezicht op het onderwijs aan de diaconieschool en de armenzorg.¹³⁷

De vergadering van de diaconie, die hij verschillende keren voorzat, kiest Suringar ook als afgevaardigde voor de openbare schoolexamens. De diaconieschool, bedoeld voor kinderen van arme ouders van dezelfde geloofsrichting, lag achter het diaconiehuis in de Bollemanssteeg. Van de examens deed Suringar verslag in de vergadering van diakens.¹³⁸ Een tweetal door hem geschreven rapporten geven een beeld van de wijze waarop hij tot de leerlingen spreekt en hoe het diaconie-examen verloopt.¹³⁹ In een inleidend toespraakje stelt hij de kinderen op hun gemak en vraagt aan de regentessen en opzieners hun eisen niet te hoog te stellen, want de leerlingen zijn tenslotte kinderen uit de arme stand. Natuurlijk vraagt een hedendaags lezer zich af wat het benadrukken van deze situatie voor de kinderen betekende, maar in de negentiende eeuw was dit alleszins normaal. Na het examen bedankt Suringar de leerkrachten en deelt diverse prijzen uit. Een aantal kinderen krijgt prentenboeken voor goed gedrag, en zeer goed presterende leerlingen ontvangen een geldbedrag. Oudere leerlingen krijgen leesboeken uitgereikt: het *Nieuwe Testament*, Salzmanns *Zedenleer* en de roman *Robinson Crusoe* van Daniel Defoe (1660-1731) zijn veel voorkomende titels. Het bekende, gefantaseerde reisverhaal van Defoe gaat over een schipbreukeling die jarenlang op een onbewoond eiland weet te overleven. Kinderen die zich slecht gedragen hebben krijgen een vermaning. Als ze zich het jaar daarop beter hebben gedragen, volgt een beloning en worden ze door de diaken lovend toegesproken. Suringar heeft zijn taalgebruik aangepast aan het niveau van de leerlingen, die hij over verstand en braafheid onderwijst. Verstand en braafheid horen bij elkaar, maar volgens Suringar is het altijd beter desnoods minder verstandig te zijn, als men maar braaf is. Hij sluit af met een kort woord aan de ouders: 'Wij zien eene schare van kinderen rond om ons, die veel ontbreekt, en wij gevoelen in vollen kracht de onberekenbaar hooge waarde van opvoeding en onderwijs. Zonder dezelve wordt slechts het dierlijke in den mensch ontwikkeld. Door haar, treedt de mensch der Godheid nader.'¹⁴⁰ De meer gegoede ouders en opvoeders moeten goed beseffen, zegt hij, dat ze

bevoorrecht zijn. Ze moeten hun kinderen fatsoenlijk opvoeden en zorgen voor het bijbrengen van innerlijke beschaving. Voor door de diaconie bedeelde meisjes schreef Suringar een scholingsplan, dat voorzag in de oprichting van een leer- en werkschool. Ze zouden naast enkele theorievakken ook onderwezen worden in de huishoudkunde zodat ze als dienstbode aan het werk konden. Dankzij bijdragen van de Hervormde Gemeente te Leeuwarden zou in de kosten worden voorzien.¹⁴¹ Voor zover mij bekend is het bij een plan gebleven.

Jongeren die zonder de diaconiesteun geen goed onderwijs zouden kunnen volgen, kregen, stelde Suringar, de kans zich tot goede christenen en volwaardige burgers van de maatschappij te ontwikkelen.¹⁴² De hoofdtak van de diaconie is echter niet het onderwijs, maar de armenzorg. Juist daar past Suringar de zakelijke en organisatorische kennis toe, die hij ondertussen als ondernemer heeft opgedaan. Hij bemoeit zich met de wijze waarop de financiële administratie geregeld is en doet diverse keren voorstellen ter verbetering, die ook worden aangenomen en uitgevoerd. Met zijn ervaring als ondernemer kijkt hij kritisch naar de inkomsten en uitgaven van de kerkgemeenschap. De wijze waarop de huren worden vastgesteld van de bezittingen van de diaconie – vaak verkregen uit legaten – moet volgens hem verbeterd worden.¹⁴³ Ook de besteding van het geld aan de armen wil hij wijzigen.

De verbetering van de bedeling wist hij met een nieuw reglement vorm te geven, waaraan hij later nog trots terugdenkt, zeker ook vanwege zijn denkbelden over het bezoeken van armen door ‘armenpatronen’, die de betrokkenen met hun bezoek materieel en geestelijk moeten ondersteunen. Suringar vond namelijk dat er armen waren die nauwelijks verzoeken om hulp deden al hadden zij deze echt nodig. Voor deze ‘stille’ armen had hij bijzondere aandacht, maar tegelijk ook voor de onnodige uitgaven van armen aan dokters- en apothekersbezoek. De aanleiding voor deze bezoeken was meestal een gebrek aan goede voeding, was zijn overtuiging.¹⁴⁴ Suringar wilde deze ‘stille’ armoede bestrijden en gaf dus opdracht aan ‘kwartierbroeders’ om de namen van deze mensen door te geven, zodat ze een bijdrage uit de diaconiekas konden krijgen. Op een van de op dat besluit volgende bijeenkomsten bleken twaalf armen gevonden te zijn, die ongevraagd 2 tot 4 stuivers uitbetaald kregen.¹⁴⁵

Suringar bewonderde en waardeerde Lobry niet alleen vanwege diens maatschappelijke en religieuze ondersteuning na het verlies van zijn eerste vrouw. De lovende woorden die Lobry sprak bij zijn tweede huwelijk, in het voorjaar van 1817, zullen hem ook goed hebben gedaan. Zijn bruid was nu Anna de Jong (1797-1823), die met haar negentien lentes nog minderjarig was. Grootvader Suringar, intussen wonend in Utrecht, gaf toestemming voor het huwelijk

van zijn kleinzoon. Suringar, zesentwintig jaar oud, had immers geen ouders meer die met het huwelijk konden instemmen.¹⁴⁶ De preek van Lobry bij de kerkelijke inzegening van het huwelijk is overgeleverd.¹⁴⁷ Daarin verwijst de predikant naar het vele leed dat de jongeman in zijn korte leven al was overkomen. Zich vriend en leraar noemend van bruidegom en bruid roemt hij eerst de zorg van Suringars oudste zus Petronella voor Willems kinderen en haar eigen zusjes en broertje.¹⁴⁸ Echter, ondanks haar goede zorgen was de weduwnaar toch op zoek gegaan naar een echtgenote. Hij vond zijn geluk bij Anna, die bereid was de kinderen op te voeden. Zijn liefde voor haar is te zien in de blik die uit zijn ogen straalt als hij naar haar kijkt, maar ook uit de woorden die hij tot haar zegt, meent Lobry. Hij prijst de bruidegom in deze huwelijksprek ook om zijn deugden en noemt hem een 'teedren vriend', een 'verstandigen leidsman', maar ook een 'ijverigen verzorger' en 'machtigen beschermer'.¹⁴⁹ Niet iedere vrouw zal zo'n man naast zich hebben. De bruid heeft, zegt hij, veel over voor haar geliefde, want de opvoeding van de kinderen zal een zware last zijn voor de jonge Anna. Lobry noemt een aantal eigenschappen die bij haar opvoedingstaak een rol moeten spelen. Geduld, standvastigheid, inschikkelijkheid en zichzelf wegcijferen zijn de noodzakelijke kwaliteiten die de tweede moeder nodig heeft. Daarnaast moet ze ervoor zorgen dat zij, als ze zelf een kind krijgt, geen onderscheid maakt. De predikant heeft daarin wel vertrouwen. Zijn eigen ervaring speelt bij deze hoop een rol, want Lobry zelf heeft bij zijn tweede en derde echtgenote gezien hoe zorgzaam zij waren voor zijn kinderen uit een eerder huwelijk. Op hun beurt zullen alle kinderen Suringar Anna dankbaar herdenken als zij op haar beurt ook in het graf ligt, waar ze '... in eene betere wereld' de eigen moeder van de kinderen zal ontmoeten, die haar dankbaar zal zijn.¹⁵⁰

Een hervormingsgezind diaken in de problemen

Als Lobry in 1818 overlijdt, schrijft Suringar een grafrede en gedenkt hem in een bestuursvergadering van het Nut, waarvan hij sinds september 1818 weer deel uitmaakte.¹⁵¹ Mogelijk uit bewondering voor Lobry doet hij als diaken in het voorjaar van 1819 een aantal voorstellen ter verbetering van de kerkdienst. In de kerkeraadsvergadering noemt hij een vijftal punten die gewijzigd zouden moeten worden.¹⁵² Hij meent zich daarin gesteund door de Algemene Synode. Suringar vindt de liturgieformulieren – de gebeden – niet meer van deze tijd, want ze zijn te intolerant, terwijl Leeuwarden toch juist 'eene zeer verlichte en godsdienstige Gemeente' genoemd kan worden. De teksten moeten korter, duidelijker, krachtiger, hartelijker en liefdevoller worden, is zijn oordeel. Als voorbeeld van een langdradig en hardvochtig gebed noemt hij het doopformulier, waarbij de ouders van de

dopeling ten overstaan van de gehele kerkgemeenschap moeten getuigen: 'Onze kinderen zijn des verdoemenis zelve onderworpen'. Suringar bespreekt verder het catecheseonderwijs en het gebruik van de Heidelbergse catechismus daarbij. Er moet meer variatie komen in het gebruik van teksten uit deze catechismus, want elk jaar werden dezelfde passages behandeld. Hij besteedt ook aandacht aan het aantal en de kwaliteit van de liederen die gezongen worden. Suringar vindt het bovenal van groot belang dat tijdens de gebeden de mannen gaan staan uit eerbied voor God, zoals de koning deed bij zijn bezoek aan een kerkdienst in Leeuwarden. Afsluitend zegt hij, te hopen 'in den geest van Lobrij' te hebben gesproken.¹⁵³ Hij stelt tenslotte voor een commissie te benoemen die zijn voorstellen op haalbaarheid zal onderzoeken. Op verzoek van de diakens worden zijn voorstellen zelfs gedrukt om ze beter te kunnen bestuderen.¹⁵⁴

Zijn plannen veroorzaakten evenwel bij diverse kerkenraadsleden de nodige commotie. Ze verdwenen na advies van de commissie in feite in de doofpot. Met een aantal voorstellen was de commissie het wel eens, maar de onrust die ze veroorzaakten was te groot. De beste oplossing zou zijn dat Suringar zijn voorstellen aan het Ministerie voor de Eredienst zou overhandigen, zodat de goede plannen zouden worden overgenomen en landelijk ingevoerd. Onder de diverse reacties die Suringar op zijn hervormingsplan ontving, was er ook een van Hendrik Ravekes (1765-1841), op dat moment algemeen secretaris van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Hij betuigde zijn steun aan Suringars voorstellen.¹⁵⁵ Ook een aantal predikanten stuurde adhesiebetuigingen, maar een predikant uit Drachten gaf tevens een waarschuwing. Het bestrijden van godsdienstige vooroordelen was wel moedig, maar het leverde het gevaar op dat mensen die het niet met Suringar eens waren hem in zijn goede naam en eer konden aantasten, meende hij.¹⁵⁶ Ondanks deze steun werden Suringars plannen ook landelijk niet overgenomen.

Suringars opstelling was een afspiegeling van de humaniseringstendens die het maatschappelijk leven van die decennia volgens historici kenmerkte.¹⁵⁷ Harde godsdienstige opvattingen, zoals de erfzondeleer, waartegen Suringar zich keerde, pasten niet bij dat nieuwe levensbesef. Een groeiende groep mensen begon zich een andere mentaliteit eigen te maken. De religieuze gerichtheid op het hiernamaals maakte plaats voor een meer op de wereld gericht perspectief. Gods kracht zag men meer in de natuur en de mens. Die mens was zich meer en meer bewust van zijn eigen capaciteiten. Een optimistische levensvisie was het gevolg: mens en maatschappij waren te verbeteren. Rationeel verworven kennis speelde daarbij een grote rol. Het kwaad was meer het gevolg van onwetendheid en bijgelovigheid dan van aangeboren of gekozen zondigheid. Juist de invloed van twee verlichte predikanten

op Suringars religieuze opvoeding verklaart wellicht zijn streven naar vernieuwing van de Hervormde religieuze rituelen en het denken erachter. Hij ging daarin echter verder dan zijn leraren en veroorzaakte daardoor de nodige onrust. Zelfverzekerdheid en enthousiasme kunnen Suringar niet ontzegd worden. Doch hij verkeek zich op de behoudende stellingname van de kerkenraad, die zich nog niet in de nieuwe kijk op de wereld kon vinden. Angst voor de conservatieve gemeente speelde daarbij een rol. Kortom, als verkondiger van vernieuwde opvattingen, voortvloeiend uit een veranderend levensbesef, moest Suringar het als 'lekenpredikant' vooralsnog afleggen tegen de bestuurders van de plaatselijke kerk. Zijn droom van een zich vernieuwende kerk lag in duigen. Nog in hetzelfde jaar, waarin hij zijn voorstellen tevergeefs naar voren had gebracht, trad hij, gedesillusioneerd, terug uit de diaconie.

Het Nut als spreekbuis voor Suringars denkbeelden over onderwijs

Suringars streven naar Kerkelijke verandering was dus gestrand, maar hij was ondertussen opnieuw genootschappelijk actief. Vrij snel na zijn tweede huwelijk had het wel hervormingsgezinde Nut namelijk alweer een beroep op hem gedaan. Zijn spreekvaardigheid, inmiddels bij velen bekend, maakte hem tot de aangewezen feestredenaar bij het vijfentwintigjarig bestaan van het departement Leeuwarden in de zomer van 1817. Opvallend was die keuze wel, want Suringar zat op dat moment niet in het bestuur. Diverse vrienden vonden de toespraak zozeer de moeite waard dat ze in gedrukte vorm moest worden verspreid.¹⁵⁸ Een jaar na deze rede bekleedde Suringar opnieuw bestuursfuncties.

Voor de jubileumviering zijn de Nutsleden uitgeweken naar de Westerkerk. In aanwezigheid van bestuurders uit de stad en de provincie, onder wie de gouverneur des konings, luisteren de gasten naar Suringar, die in het eerste deel van zijn toespraak een historisch overzicht geeft van het departement, waarin hij met trots vaststelt dat Leeuwarden een van de grootste afdelingen van het land is. In het tweede deel besteedt hij aandacht aan opvoeding en onderwijs, waarbij hij de leesbibliotheek – waarvoor Suringar in zijn eerste bestuursperiode al diverse catalogi had samengesteld – een grote rol toekent, want juist het lezen van boeken kan, zegt hij, een arbeider redden van 'lediggang, litzinnigheid en zorgeloosheid' en aansporen tot 'ijver, huisselijkheid en verstandige zorg voor zijn kroost'.¹⁵⁹ Suringar beklemtoont dat er door Nutsleden al veel werk is verzet. Hij roemt ook zijn 'leermeester' Albertus Brink, die als lid van de plaatselijke schoolcommissie toezicht had uitgeoefend op de naleving van de onderwijswet van 1806 en bijgedragen had aan het opstarten van het volksonderwijs in Leeuwarden. Maar Johannes Henricus Nieuwold (1737-

1812) is de held die Suringar in het bijzonder eert voor diens werk voor het volksonderwijs. Nieuwold was van 1795 tot zijn overlijden lid geweest van het departement, maar had daarin geen opvallende rol gespeeld. Zijn erkenning als ‘Hervormer van het onderwijs in Friesland’ dankte deze Friese predikant vooral aan de ontwikkeling van zijn leesmethode en als schrijver van leer- en leesboekjes. Nieuwold onderging daarbij invloed van het gedachtegoed van de zogenoemde filantropijnen. Deze Duitse pedagogen werkten vanuit een visie die een sterk op de praktijk gericht onderwijs voorstond met veel aandacht voor de individuele vrijheid van het kind. Deze ‘mensenvrienden’ – hun naam was een afleiding van de naam van de eerste school, het Philanthropinum, dat in 1874 te Dessau was opgericht – hadden met hun publicaties veel invloed op het Nut.¹⁶⁰ Nieuwold zag dat kinderen veel problemen ondervonden bij het spellend lezen, een leermethode waarbij leerlingen eerst het hele alfabet moesten leren uitspreken en onthouden. Daarna moesten de woorden gelezen worden zoals ze alfabetisch werden gespeld. Bijvoorbeeld: ‘kaa-aa-tee’ wordt ‘kat’. Nieuwold verving deze spellende leerwijze door een klankmethode. Hij leerde de leerlingen eerst de lange en korte klinkers. Daarna leerde hij ze de medeklinkers uit woorden met één lettergreep bijvoorbeeld t-ak, daarna met twee medeklinkers, bijvoorbeeld bl-ad. Een letterrad met enkele en dubbele medeklinkers en een schuiflijst met klinkers gebruikte hij om de leerlingen vervolgens op speelse wijze nieuwe woorden te laten vormen.¹⁶¹ De herinnering aan deze predikant en schoolopziener werd in 1820 geëerd met de oprichting van een standbeeld in de Grote Kerk te Leeuwarden. Suringar was namens het genootschap bij de onthulling aanwezig.¹⁶²

In zijn feestrede van 1817 betoogde Suringar dat volksonderwijs beoordeeld moest worden op ‘...noodzakelijkheid, nuttigheid en uitvoerlijkheid’.¹⁶³ De Leeuwarder openbare scholen moesten hervormd worden volgens aanwijzingen van het Nutsdepartement, dat in de stad geen eigen scholen beheerde.¹⁶⁴ In ieder geval moesten alle onderwijzers zoveel mogelijk bij de uitvoering van de onderwijsactiviteiten van het departement betrokken raken. Een goed-functionerende onderwijzer kon het lidmaatschap aangeboden krijgen. Aspirant-onderwijzers konden twee keer per week kosteloos een opleiding volgen. Het beeld dat de onderwijzer opriep moest dat van een vaderlijke vriend zijn en niet van de leerkracht met strenge tucht, voor wie een leerling beefde, meende Suringar.¹⁶⁵ Hij verzette zich tegen de soms verkondigde vrees dat het volksonderwijs gewone mensen uit hun stand zou verheffen. Deze angst voor de revolutionaire doorbreking van de standenstructuur werd regelmatig door tegenstanders van de volksschool verwoord als kritiek op de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen, maar was volgens Suringar een dwaze en vreemde veronderstelling.¹⁶⁶ Volgens hem ging het bij het Nut juist om één algemeen doel: ‘...bevordering van menselijk

geluk'.¹⁶⁷ Suringar herhaalde zijn intussen bekende standpunt dat ieder mens de kans moest krijgen een persoonlijk doel na te streven, zodat na zijn dood gezegd kon worden: '...hij heeft zijn leven ten nutte van anderen besteed!'.¹⁶⁸ Overigens mag dit utilitarisme als levensdoel niet verward worden met Suringars opvattingen over de juiste onderwijsmethode. Hij was zeker geen aanhanger van de Engelse utilitaristische stroming, die vooral in armenscholen in de eerste dertig jaar van de negentiende eeuw aandacht trok.¹⁶⁹ Deze zogenaamde Lancaster-methode, die vooral gebaseerd was op een uitvoerig drillsysteem van straffen en belonen, paste helemaal niet in Suringars pedagogiek.

Uiteindelijk kwamen Suringars ideeën over volksonderwijs en de relatie ervan tot de standenstructuur ook terug in zijn door het Nut bekroond boek over het herhalingsonderwijs, dat enkele jaren na deze jubileumtoespraak werd gepubliceerd.¹⁷⁰ Dat had een voorgeschiedenis. Na zijn hernieuwde toetreden tot het bestuur van het Nut in 1818 wilde Suringar de winteravondvergaderingen van de Leeuwarder afdeling inzetten voor verbetering van het onderwijs.¹⁷¹ Deze bijeenkomsten hadden vooral een gezelligheidskarakter: muziek, poëzie en lezingen vulden het programma. Suringar blijkt er achteraf niet zo'n hoge dunk van te hebben gehad, want hij vond dat de opvoedende waarde ontbrak. Volgens hem waren de bijeenkomsten alleen maar bedoeld voor het plezier van de leden en om de departementen in stand te houden. Je leerde hier het echte doel van het Nut niet kennen: '...bevordering van Godsvrucht en goede zeden overeenkomstig de grondbeginselen van de Christelijke Godsdienst', zoals hij jaren later schreef aan een van de vele predikanten uit zijn kennissenkring.¹⁷²

Liever besteedde hij zijn tijd aan zijn streven om herhalingsonderwijs te bieden aan leerlingen die vroegtijdig van school waren gekomen. Zij bleken hun kennis snel kwijt te raken. Herhalingslessen zouden dat probleem moeten oplossen. Dit geheel nieuwe onderwerp bracht hij in december 1818 ook in de bestuursvergadering van het departement te berde.¹⁷³ Hoe kwam hij tot dit voorstel? Suringar was in 1818 voor het eerst afgevaardigde naar de Algemene Vergadering van het hoofdbestuur van het Nut te Amsterdam. Jarenlang bezocht hij vervolgens bijna onafgebroken deze bijeenkomsten.¹⁷⁴ Daar heeft hij in ieder geval over het probleem van het 'vervloeijen' van kennis gehoord. In het tweede departement van het Nut te Amsterdam was deze kwestie door de Amsterdamse leraar Gerrit van Varik (1763-1825) naar voren gebracht.¹⁷⁵ De prijsvraag voor de beste oplossing van dit maatschappelijk probleem die het Nut zoals gebruikelijk uitschreef leverde in 1818 blijkbaar onvoldoende reacties op, want in 1819 werd zij opnieuw uitgeschreven met een uitgebreider omschreven vraagstelling.¹⁷⁶ Van de zeventien inzenders kwam Suringar als prijswinnaar naar voren. Zijn

devies bij zijn natuurlijk zoals gevraagd anonieme inzending getuigt van zijn optimistische geesteshouding, ondanks de tegenslagen die hij in zijn leven al had ondergaan: 'Door onvermoeiden arbeid komt men alles te boven'. In de Lutherse Oude Kerk van de hoofdstad nam hij op 14 augustus 1821, 's morgens om half negen, de prijs in ontvangst, die bestond uit tien gouden dukaten en een gouden medaille.¹⁷⁷ De Algemene Vergadering van het Nut gaf meteen een vervolg aan het bekroonde onderwerp. Er werd een vaste commissie benoemd, een unicum in de geschiedenis van het Nut, die zich bezig ging houden met de vorming van jongelui die de school hadden verlaten. Het betrof de jeugd uit alle standen van de samenleving. Deze Commissie tot Vorming van Neerlands Jongelingschap, waarin ook Suringar zelf zitting nam, diende nascholing te bevorderen door het geven van voorlichting. Andere taken van de commissie waren het verzamelen van informatie over de invoering van deze onderwijsvorm en het informeren van de Algemene Vergadering van het Nut en de departementen. Tenslotte behoorde de commissie besluiten ter zake van de Algemene Vergadering uit te voeren.¹⁷⁸ Met de benoeming van deze permanente commissie probeerde het Nut dus metterdaad het herhalingsonderwijs te bevorderen. Suringars bekroonde inzending was daarbij het uitgangspunt.

Suringars antwoord op de prijsvraag was dan ook een doorwrocht geheel geworden, een tekst met de nodige bijlagen. In feite deed de inzender meer dan de prijsvraag verlangde; hij besprak namelijk in het eerste deel van zijn boek ook de achtergronden voor het kwijtraken van kennis. In het tweede deel legde hij uit welke maatregelen dit kennisverlies konden tegengaan.¹⁷⁹ Volgens Suringar ontstond verlies aan kennis doordat te weinig aandacht werd besteed aan het bijhouden ervan. Het bestrijden van dit euvel kon het beste gebeuren door herinneringslessen. De diepere oorzaken voor het slecht beklijven van schoolkennis zocht hij zowel bij de ouders als bij de leerkrachten. Ouders sturen hun kinderen op een te late leeftijd naar school en laten hun kroost te vaak de school verzuimen. Ze houden ook te weinig rekening met de capaciteiten van hun kind en daardoor zijn de verwachtingen te laag of juist te hoog gespannen. Maar, stelt Suringar, men moet wel degelijk begrip hebben voor de ouders, aan wie men immers diverse zaken moeilijk kan aanrekenen, zoals een te overladen onderwijsprogramma en te veel leerkrachten voor één klas, die, door grote verschillen in uitleg, verwarring veroorzaken bij leerlingen. Hij besluit dan ook met een reeks adviezen, die nu voor de hand liggen maar toen toch genoemd moesten worden. Ouders moeten hun kinderen regelmatig naar school sturen, en zeker niet te vroeg van school nemen. Het is beter dat een leerling soms een 'vak' leert dan kantoorklerk wordt. Bij het onderwijs aan meisjes is

het aanbevelenswaardig dat ze ook moderne talen leren, mits zij het Nederlands al goed beheersen. Het leren van het Frans vindt hij echter een modeverschijnsel. Meisjes hoeven geen geleerde vrouwen te worden. Ze moeten zich meer als mens ontwikkelen en zo ook kloeke huisvrouwen en trouwe echtgenotes worden.¹⁸⁰

In meer algemene zin betoogt Suringar dat onderwijzers kinderen moeten opleiden tot de 'zedelijke goedheid des harten' maar dat ze dat doel niet bereiken door de nadruk te veel op de verstandelijke ontwikkeling te leggen, waardoor veel leerlingen op een te hoog niveau bezig zijn met de stof.¹⁸¹ Daarnaast is de lesinhoud vaak versnipperd – er zijn te veel vakken – en daardoor te oppervlakkig. Bovendien wordt het onderwijs niet altijd aangepast aan de stand waaruit de leerling komt. Nogal wat onderwijzers zijn bovendien in het algemeen te weinig kindgericht en bij velen ontbreekt specifieke kennis van het karakter van het kind. Door al deze oorzaken vindt zoiets essentieels als het trainen van het geheugen daarom niet altijd op zinvolle wijze plaats. Suringar vindt dat kinderen juist de redenen dienen te kennen waarom ze iets moeten leren. En ze moeten meer op hun toekomst worden voorbereid door ze tevens te leren hoe ze hun kennis kunnen bijhouden. Hij geeft dan ook een aantal aanwijzingen aan de onderwijzers om hun lessen te verbeteren.

Training van het geheugen kan het beste plaats vinden door het leren van spreekwoorden en spreuken. De leerkracht zal ze echter wel moeten uitleggen. Hij adviseert de onderwijsgeevenden ook om de leerlingen tijdens de les niet steeds aantekeningen te laten maken maar juist hen aan het eind van de les de stof in hoofdpunten te laten samenvatten. Het thuis leren wil hij bevorderen, want dan zien ouders hun kinderen bezig met hun huiswerk. Zou Suringar dat stiekem gezien hebben als een oplossing voor de overvloed aan vrije tijd die kinderen volgens hem hadden? Het lijkt er wel op, want de leerlingen horen – wat hem betreft – thuis een aantekenschrift aan te leggen, waarin ze in alfabetische volgorde notities maken. Dit zogeheten 'adversarium' en het schrijven van opstellen over gelezen boeken ziet hij als belangrijke hulpmiddelen om (thuis) kennis bij te houden. Op school moeten leerlingen herinneringslijsten – gebaseerd op leer- en leesboeken – aanleggen, die ze meekrijgen als ze tenslotte van school gaan. Hij hoopt zelfs dat zulke lijsten, uitgebreid, zullen uitgroeien tot een herinneringsboekje. De scholen kunnen de leerlingen daarnaast een boekenlijst meegeven als ondersteuning voor de toekomst. Armlastige kinderen moeten volgens Suringar bij het verlaten van de school schriften, pennen en tekenmateriaal mee krijgen. Al met al weerspiegelen Suringars adviezen een aantal van zijn eigen favoriete bezigheden. Hij had zelf ook een 'adversarium' aangelegd¹⁸² en schreef eveneens opstellen in de vorm van toespraken.

Het leren van deugdzame kennis door het lezen van goede boeken was eveneens een van zijn stokpaardjes.

Het tweede deel van zijn werk bevat het feitelijke antwoord op de prijsvraag. Suringar vervalt daarin echter regelmatig in herhaling, omdat hij bij zijn beschrijving van de oorzaken al diverse oplossingen had aangedragen. Uiteindelijk, zo stelt hij vast, was het verlies aan kennis maar aan één oorzaak te wijten: 'Eigenlijk is gebrek aan onderhouding de éénige, eenvoudige en waarachtige reden'.¹⁸³ Het niet regelmatig bijhouden van kennis zorgde ervoor dat de bestudeerde stof wegzakte. De oorzaken daarvoor lagen zowel bij de leerling zelf, aan wie gebrek aan inzet kon worden verweten, maar ook aan het ineens verbreken van alle contacten met school en het ontbreken van vervolgonderwijs.

Suringar meende ook deze problemen te kunnen oplossen, namelijk door na het verlaten van de school de leerling nog contact met de leerkracht te laten houden, de opgedane kennis te laten herhalen in het vervolgonderwijs en de leerlingen tot zelfstudie te motiveren, waardoor zij kennis beter zouden onthouden en eventueel nog uitbreiden.¹⁸⁴ Contacten tussen school en oud-leerlingen zouden eens per maand plaats moeten vinden. De leerkracht kon dan vaststellen of de voormalige leerlingen de opgedane kennis nog voldoende beheersten. Suringar vond dat elke onderwijzer twee à drie jaar lang voor oud-leerlingen van zijn eigen school moest blijven zorgen. De kennis van de schoolverlaters kon de leerkracht op peil helpen houden door hen aan elkaar brieven te laten schrijven of boeken te laten lezen uit de schoolbibliotheek. Hij moest tevens optreden als beschermer van de zedelijke normen en waarden, temeer omdat juist in de moeilijke leeftijdsfase na school volgens Suringar de jeugd op zedelijk gebied begeleiding nodig had. Hij meende overigens wel dat voor deze nazorg een kleine vergoeding voor de leerkracht op zijn plaats was alhoewel hij niet aangaf wie dat zou betalen. In het vervolgonderwijs behoorde de jeugd meer beroepenoriëntatie te krijgen, want leerlingen waren veelal slecht op hun toekomst voorbereid. Feitelijk waren zijn onderwijskundige adviezen dus een pleidooi voor verlenging van het onderwijs.

Tenslotte gaf Suringar aan – misschien om kritiek op al te egalitaire tendensen te voorkomen – dat alle onderwijs aangepast moest zijn aan de stand van de leerling. Hij zag een indeling van de samenleving in vier klassen: de boerenstand, de volksklasse in de steden, de lagere en gewone burgerstand en de hogere burgerstand. Interessant is, dat in de visie van Suringar, voor de adel en het patriciaat, de aristocratie, in zijn door burgerlijke idealen bepaalde samenlevingsbeeld geen aparte plaats is ingeruimd. Voor elk van deze bevolkingsgroepen gaf hij uitgebreide onderwijskundige adviezen. Voor de boerenstand moest het onderwijs niet te uitgebreid zijn. Boerenzoons moesten de vertaalde volksromans

van Salzmann en Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827) lezen. Van de laatste noemde hij de *Lienhard en Geertruid* (1786) uitdrukkelijk.¹⁸⁵ In deze pedagogische roman verwerkte Pestalozzi zijn opvoedkundige denkbeelden. Moeder en huisgezin staan centraal. Volgens Pestalozzi begint het naar een hoger beschavingspeil brengen van de bevolking in het huisgezin.¹⁸⁶ Verder vond Suringar dat boerenzoons brieven moesten leren schrijven en bedreven moesten raken in het bijhouden van de boekhouding. Het vak 'kennis der natuur' moest veel aandacht krijgen, want dit vormde een voorbereiding op het boerenbestaan en zou de kwaliteit van het beroep verbeteren. Hij meende dat door een beter begrip van de natuur ook makkelijker vernieuwingen in de landbouw konden worden doorgevoerd, die zoals bekend dikwijls door onwetende, oudere boeren werden tegengehouden. Het godsdienstonderwijs mocht volgens Suringar, die op dat vlak zowel zijn eigen visie als de denkbeelden van het Nut volgde, niet te leerstellig zijn. Bovendien moest de zangles niet uitsluitend beperkt worden tot het zingen van psalmen. Met deze en andere aanbevelingen wilde hij voorkomen dat bij de 'jonge lieden te platten lande'¹⁸⁷ verlies van kennis zou optreden.

Op dezelfde manier moest ook het verlies aan schoolkennis bij de 'arme volksklasse'¹⁸⁸ uit de steden bestreden worden. Toch golden voor hen enkele aanbevelingen die van andere aard waren dan voor de jeugd op het platteland. Arbeiderskinderen moesten bijvoorbeeld bij het godsdienstonderwijs vooral gewezen worden op dienstbaarheid, ondergeschiktheid en eerlijkheid. De jongens moesten onderwijs krijgen in ambachten. Enige kennis van koophandel mocht ook niet ontbreken. De jeugd uit de lagere en gewone burgerstand moest daarentegen het zogenaamde Italiaans boekhouden leren: een dubbele boekhouding waarbij alle dagelijkse inkomsten en uitgaven chronologisch werden vastgelegd en tevens naar uitgaven- en inkomstenpost werden verantwoord. Hun schrijfstijl moesten ze ontwikkelen door het maken van opstellen en de behandeling van de meetkunde was vooral bedoeld om hen logisch te leren denken. Uitvoerige bestudering van wetgeving en bijbelse geschiedenis waren niet noodzakelijk. Aan het laatste werd in de catechisatielessen al aandacht besteed. Aardrijkskunde en geschiedenis moesten vooral zijn afgestemd op het latere beroep in de handel.

Jongelui uit het koopliedenmilieu, zonen van ambtenaren en kinderen van renteniers hoorden tot de vierde, hoogste klasse, de burgerstand. Zij moesten vooral opgeleid worden voor werk in de grote handelsbedrijven, niet voor de wetenschap. Niet alleen voor de handel was verdere studie nodig, maar evenzeer om zich binnen de eigen stand op de juiste manier te

bewegen en de lagere standen tot voorbeeld te zijn. Daarnaast hoorde de hogere burgerstand ervoor te zorgen dat alle standen in evenwicht bleven.¹⁸⁹

Het doel van al dit voortgezet onderwijs is volgens Suringar niet alleen het onthouden en uitbreiden van nuttige kennis, maar evenzeer de verbetering van de goede smaak en de vorming van het hart. Daarom moet onderwijs aangeboden worden dat voldoende samenhang vertoont en daarbij hoort een encyclopedisch overzicht. Hij onderstreept het belang van de diverse vakken en benaderingen. Wiskunde zorgt voor het scherpen van het verstand. Geschiedenis is volgens hem van nature al een systematisch vak, waarbij vooral het zedenkundig element van betekenis is. Spreken en schrijven zijn belangrijk, maar het spreken moet niet volgens de regels van de traditionele retorica gebeuren, want dat leidt tot het soort taalgebruik dat alleen voor geleerden nuttig is. Spreekbeurten en opstellen over historische onderwerpen zijn voor de juiste taalontwikkeling het meest geschikt. De leerling moet het ook niet aan enige literaire kennis ontbreken. De socratische leerwijze van het voortdurende vraag- en antwoordspel bevordert in zijn ogen het zelfstandig leren denken.

Het onderwijs op de herhalingscholen, waartoe Suringar zowel avondscholen als zondagsscholen rekende, diende aan jongens en meisjes gescheiden te worden gegeven. Hij wilde bovendien onderwijs in kleine groepen, waarin leerlingen van een gelijk niveau zaten. Leerlingen op het platteland hoefden alleen in de winter les te krijgen – waarmee Suringar dus rekening hield met het gegeven dat in lente en zomer hun arbeidskracht nodig was. Leerkrachten mochten bovendien op zondag onderwijs geven. Suringar zag dit niet als een verstoring van de zondagsrust, want de toch vele vrije uren op zondag leidden slechts tot verveling; zedelijk onderwijs zou juist een goed bijdrage leveren aan een voorbeeldige beleving van deze rustdag.

Suringar beseftte dat het Nut niet alleen in staat was al deze verbeteringen, zowel op het gebied van de schoolorganisatie als de lesinhoud, in te voeren. Overheid, armbesturen en het Nut zouden gezamenlijk aan de totstandkoming van deze onderwijsverbetering moeten bijdragen. De overheid en de armbesturen zouden de herhalingscholen moeten oprichten. Leer- en werkscholen voor arme kinderen konden het beste door armbesturen en rijke filantropen bekostigd worden.¹⁹⁰

De Nutsdepartementen op hun beurt konden hun diensten bewijzen door ouders te informeren, bijvoorbeeld op buitengewone winteravondvergaderingen. Suringar zag echter wel een risico bij deelname van de overheid. Vooral stadsbesturen hadden volgens hem de neiging te grote scholen te willen stichten. Als voorstander van kleine scholen wilde hij

daarom dat in ieder geval het herhalingsonderwijs voor de hogere burgerstand in handen kwam van de Nutsdepartementen.

De schoolbesturen zouden tevens moeten zorgen voor de onderwijskwaliteit door het opstellen van schoolreglementen, het uitschrijven van prijsvragen, het bijscholen van leerkrachten en het oprichten van schoolbibliotheken. Met toestemming van de koning kon het aantal kweekscholen worden uitgebreid om de opleiding voor de leerkrachten te verbeteren. Leraren die maandelijks bijeenkomsten organiseerden met oud-leerlingen behoorden door het Nut beloond te worden met een boek of een getuigschrift.

Zoals gezegd herhaalde Suringar zichzelf in zijn lange tekst regelmatig en is veel informatie diverse keren op een iets andere wijze terug te vinden. Een hele reeks adviezen voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen rolde over zijn bladzijden. Toch beseftte de enthousiaste schrijver dat hij wel erg veel voorstellen deed. Vandaar dat hij tot een slotadvies kwam, dat van realiteitszin getuigde: niet alles tegelijk aanpakken en zorgen voor een goede samenwerking met andere Nutsleden in het land door ervaringen uit te wisselen. Suringar meende ook dat mede daarvoor het Nut een speciaal tijdschrift zou moeten publiceren, voor een goede communicatie. Dit informatieve periodiek kon het herhalingsonderwijs promoten en allerlei berichten en mededelingen opnemen van departementen en onderwijzers, boekbesprekingen publiceren en voorlichting geven over leesgezelschappen.

In een bijlage in zijn tekst geeft Suringar aan waaruit hij zijn denkbeelden over het herhalingsonderwijs putte. Uit een toespraak van een niet nader genoemd persoon uit 1806, gehouden op de jaarvergadering van het Nutsdepartement Haarlem, haalt hij de aanbeveling om leerlingen na het verlaten van de school één jaar lang eens per maand onderwijs te geven. De directeur van de school moet deze lessen geven. Suringar heeft zich door deze toespraak laten inspireren, maar hij gaat nog een stap verder. Een langduriger begeleiding is wenselijk, want dan kan een onderwijzer – door het regelmatige contact – een mentor zijn voor de leerling.

In een tweede bijlage wordt duidelijk dat Suringar groot belang hechtte aan een goede boekkeuze voor de zelfstudie die hij voor een goed herhalingsonderwijs noodzakelijk achtte. Een catalogus met titels geeft aan dat hij verkeerde keuzes, zoals in 'zijn' leesclub, wilde voorkomen. Een lijst van geschikte boeken, met een aanbevolen leesvolgorde, zou jongeren en ook ouderen kunnen helpen. Suringar vindt dat sommige boeken te kinderachtig zijn of slechte invloed hebben op de lezers en verwijst daarbij opnieuw naar paus Clemens XIV, die daarover goede raad had gegeven. Suringar noemt specifiek de *Uitgeleezene gedachten van paus Clemens XIV* (1779) een 'gouden boekje'. Het betreft een door Engelbertus Matthias

Engelberts (1731-1807) samengestelde en vertaalde verzameling van brieven en redevoeringen van deze paus.¹⁹¹ Dat de protestant Suringar naar een paus verwijst past in zijn gematigde, tolerante geloofsopvatting, zoals ik ook elders nog zal aangeven.¹⁹² De catalogi van de leesbibliotheek van het Nutsdepartement Leeuwarden waren volgens hem een goede leidraad voor een juist beheer van boeken. Zo'n handleiding was in 1818, toen Suringar afgevaardigde was voor zijn departement, door het departement voorgesteld aan het hoofdbestuur van het Nut.¹⁹³ Al in 1823 verscheen van het Nutsdepartement Leeuwarden een afzonderlijke catalogus voor schoolverlaters.¹⁹⁴

De opzet van een instelling die herhalingsonderwijs moest verzorgen voor jongelui uit de betere kringen, 'Instituut voor jongelingen uit den beschaafden burgerstand', heeft Suringar uitgewerkt in de derde bijlage. Opmerkelijk is het wel, want deze opleiding was dus niet bedoeld voor lagere standen, terwijl het Nut juist volksonderwijs wenste te bevorderen. Zijn plan voor dit instituut kreeg het devies mee 'Ter onderhouding en verdere volmaking' en paste inhoudelijk uitstekend in Suringars standsopvatting, zoals hij deze in zijn bekroonde werk ook weergaf: 'Hoe ijverig men ware verlichting moge voorstaan, het spreekt van zelf, dat men nimmer eenigen stand mag vormen ten koste van eenen anderen; dat de orde en opklimming altijd moeten bewaard blijven, en dat de hoogere standen immer op den hoogsten trap van ontwikkeling behooren te staan. - Maar - op dien trap kunnen zij niet blijven en komen, als men van hen de hand aftrekt, en intusschen alle overigen standen krachtiglijk de hand biedt.'¹⁹⁵ Hij vond dus kennelijk dat alle standen zich in gelijk mate dienden te ontwikkelen.

Suringars inzending was, hoewel bekroond, niet zonder slag of stoot door de beoordelingscommissie gekomen. De commissieleden schreven in hun rapport een aantal kritische opmerkingen over de compositie en de inhoud. Men stoorde zich vooral aan de onjuiste plaatsing van tekstdelen, het gebrek aan samenhang in de voorstellen en de uitgebreide bijlagen die er te geleerd uitzagen. Het liefst zouden de rapporteurs zien dat de prijswinnaar ook een aantal goede ideeën uit de andere inzendingen in zijn manuscript zou verwerken. Al had de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen het recht niet om van de inzender wijziging te vragen, toch verwachtten de critici dat de auteur gebruik zou maken van de mogelijkheid zijn werk te verbeteren. Het Nut zou zorgen voor de publicatie. Die vond plaats in 1822 onder de titel *Onderzoek naar de oorzaken van het vervloeijen van aangeleerde kundigheden bij jonge lieden, na het verlaten der scholen, met aanwijzing van gepaste middelen, ter voorkoming daarvan*.¹⁹⁶

Suringar gaf zelf een uitvoerige reactie op de kritiek.¹⁹⁷ Hij was het ermee eens dat er tekorten waren in de vormgeving en de inhoud. Hij zou een gedetailleerder inhoudsopgave toevoegen, de bijlagen vereenvoudigen en een gedeelte over de betekenis van prijsvragen weglaten. De overname van bijzonderheden uit andere inzendingen wilde hij beperken en niet in de tekst verwerken vanwege het verschil in schrijfstijl. Hij wilde volstaan met een bijlage, want de opmerkingen waren te lang om in noten te verwerken. Overigens was de prijswinnaar het niet met alle opmerkingen van de commissie eens: zijn indeling van de scholen voor de vier standen vond hij beter dan de door hen voorgestelde.¹⁹⁸

Niet alleen de beoordeling door het Nut was kritisch. Ook een dichter uit de Rotterdamse vriendenkring rond Hendrik Tollens, Willem Messchert (1790-1844), die Suringar in 1820 in Leeuwarden had bezocht en over diverse literaire zaken met hem correspondeerde, uitte in een brief de nodige kritiek. Suringars herinneringsscholen zouden volgens hem te veel wetenschappelijke kennis aandragen en te weinig aandacht geven aan de godsdienst. Hij meende overigens dat ze het op religieus gebied wel met elkaar eens waren, maar doordat de onderwijswetten van 1806 het godsdienstondericht voor de kinderen beperkt hadden, had het eruit voortvloeiende onderwijs de mensen niet wijzer en beter gemaakt. De briefschrijver stelde ook dat er geen herinneringsscholen moesten komen in plaatsen waar het reguliere onderwijs al slecht was. In meer algemene zin vroeg Messchert zich af hoe de nijvere Leeuwarder de jeugd naar de herinneringsscholen dacht te krijgen. Bovendien zouden er veel bekwame leerkrachten nodig zijn en waar haalde je die vandaan? Toch zag hij ook positieve zaken, want leerlingen uit de gegoede stand zouden voordrachten kunnen houden en de leesbibliotheken zouden door Suringars lectuurvoorstellen worden verbeterd.¹⁹⁹ Twee andere briefschrijvers plaatsten eveneens een kanttekening. De onderwijzer van de Franse kostschool voor jongens in Leeuwarden, J.P. Trautmann, schreef aan Suringar dat de slechte inrichting van schoolgebouwen en het grote verschil in leeftijd van de leerlingen evenzeer bijdroegen tot het vroegtijdig schoolverlaten. Vooral Suringars opvatting dat leerlingen niet te vroeg met het leren van een vreemde taal moesten beginnen sprak deze kostschoolhouder natuurlijk tegen. Het leren van vreemde talen droeg bij tot het ontwikkelen van het verstand en daarvan toonde Suringar zich in zijn boek toch ook voorstander?²⁰⁰ De voortijdig gestuurde felicitatiebrief van Gabinus de Wal (1785-1833) eindigde wel zeer opmerkelijk. Hij had namelijk gehoord '...dat gij het [nl. de inzending] gemeenschappelijk met van der Aa bewerkt hadt'. Hij vond het vreemd, omdat hij Suringar daarover nooit had horen praten, maar hij wilde hem '...door geene onbescheidene vraag tot een onwillige bekentenis of ontwijkend antwoord noodzaken. Bij ervaring weet ik echter ook, dat men ongaarne aan den ingezonden stuk herinnerd wordt,

zonder dat men van den uitslag zeker is.²⁰¹ Voor deze suggestie, namelijk dat Suringar samen met Christianus Petrus Eliza Robidé van der Aa (1791-1851) zijn inzending had samengesteld, heb ik geen bewijs kunnen achterhalen. Wel is duidelijk dat deze procureur en literator, die ook een belangrijk Nutslid was in Leeuwarden, veel met Suringar samenwerkte en goede contacten met hem onderhield.²⁰²

Het Nut wordt Suringars belangrijkste netwerk

Suringar zelf gaf later aan, het Nut en de daaruit voortvloeiende contacten te hebben gezien als een leerschool voor zowel zijn filantropische werkzaamheden als zijn persoonlijke ontwikkeling. In dit genootschap ontmoette hij onderwijzers, predikanten, notarissen en andere notabelen. Diverse leden van het Leeuwarder departement droegen bij aan zijn scholing en vorming.²⁰³ Met een aantal bestuursleden onderhield hij intensief contact, zoals met de onderwijzers P. Burggraaff en F.W. Westink.²⁰⁴ Burggraaff memoreerde vele jaren later dat de departementsbijeenkomsten in Leeuwarden de basis hadden gelegd voor de ontwikkeling en toepassing van verschillende van Suringars filantropische denkbeelden.²⁰⁵ Naast onderwijzers speelden predikanten in het Nut een rol van betekenis. Een telling in Suringars geboortestad in de periode van 1792 tot 1870 – bijna heel Suringars leven – levert daarvoor voldoende bewijs. Van de vierendertig predikanten die waren beroepen hadden eenendertig zich voor kortere of langere tijd aan de plaatselijke afdeling van het Nut verbonden. Ruim zestig procent van hun diensttijd waren zij lid; vanaf 1820 liep dit op tot bijna honderd procent.²⁰⁶ Juist vanaf die tijd tot medio 1835 speelde Suringar een leidende rol in het lokale Nut. Vanaf 1820 kwam er bovendien vanuit Leeuwarden een uitgebreide correspondentie op gang met Nutsleden uit andere delen van Nederland. Kennelijk was dat het gevolg van Suringars bezoeken aan de algemene, landelijk jaarvergaderingen die hij als lid van het departementsbestuur altijd bijwoonde. Zijn broer roemt vooral de contacten met de landelijke secretaris Ravekes en andere leden van het hoofdbestuur. Zij hadden volgens hem Suringar gevoelig gemaakt ‘...voor het leed van anderen, zijne deelneming in het lot zijner medemenschen.’²⁰⁷ De jaarvergadering was eveneens een optimale gelegenheid om aanbevelingsbrieven te krijgen voor de invloedrijke personen die Suringar nodig had om zijn netwerk uit te breiden.

De wereld van het Nut en die van de Nederlandse literatuur vielen regelmatig samen.²⁰⁸ Al in de jaren vanaf 1820 bouwde Suringar een goede verstandhouding op met een grote groep dichtende kooplieden en predikanten.²⁰⁹ Ze waren voornamelijk afkomstig uit Rotterdam en Amsterdam en veelal ook lid van het Nut. Zo was een van de felicitatiebrieven

die Suringar ontving voor zijn bekroonde werk over het herhalingsonderwijs afkomstig van Hendrik Tollens. Nederlands bekendste dichter schreef in 1821 blij te zijn dat Suringar aanzien had gekregen '...door nut te stichten'. Hij ondertekende zijn brief met 'uw vriend'.²¹⁰ Inderdaad volgde een jarenlange vriendschappelijke en ook zakelijke relatie tussen beiden. In de Rotterdamse kring waartoe Tollens behoorde, verkeerden ook dichters als Johannes Leonardus Nierstrasz (1796-1828), Johannes Immerzeel jr. (1776-1841), de al genoemde W. Messchert en Abraham des Amorie van der Hoeven (1798-1855), tevens remonstrants predikant ter plaatse.²¹¹ Ook de Rotterdamse, eveneens remonstrantse domineedichter, belijder van Nutsidealen en schoolopziener Willem Goede (1764-1839) onderhield een briefwisseling met Suringar.²¹²

De Rotterdamse dichters beschreven gebeurtenissen uit het dagelijks leven, in een genre dat huiselijke poëzie is genoemd. Het wordt gekenschetst door onderwerpen als geboorte, ziekte, dood, maar ook verdriet en geloof, en, soms, rampspoed en heldendom. In deze 'nuttige' dichtkunst werd een gedragscode aan de burger voorgehouden waarin werd geappelleerd aan persoonlijke én publieke deugden. De dichters wilden met hun didactische poëzie en opvoedende verhalen bijdragen aan de burgerlijke beschaving.²¹³ De interactie tussen beide groepen lag natuurlijk voor de hand. De publicatie en verspreiding van leer- en leesboekjes ter verbetering van het onderwijs door het Nut was een stimulans voor schrijvers en dichters om een bijdrage aan de volksopvoeding te leveren. Zij zetten zich tevens in voor het maatschappelijk belang. Met hun gedichten en proza droegen ze bijvoorbeeld bij aan de campagnes voor de bouw van een kleuterschool, of een weeshuis, de oprichting van een monument, et cetera. Gedichten werden ook gepubliceerd om geld in te zamelen voor mensen die door een ramp waren getroffen.²¹⁴ De stukjes werden meestal gedrukt bij een lokale uitgever die veelal, uit culturele en commerciële motieven, lid was van deze literaire kring en de poëzie verkocht voor het goede doel en zijn eigen negotie. De auteurs kregen verdere naamsbekendheid en, wellicht, enige inkomsten. Kortom, schrijfkunst als ondersteuning van filantropie werd als een nuttige activiteit gezien. Suringar zelf heeft zoals gezegd slechts enkele gedichten geschreven. Hij hield zich voornamelijk bezig met het betoog, het liefst in de vorm van een eventueel te publiceren toespraak. Voor de dichtkunst achtte hij zich minder geschikt, zoals hij Tollens schreef.²¹⁵

Het eerste verzet tegen de 'nuttige' dichtkunst openbaarde zich op het eind van de jaren twintig. De 'school' van Tollens stond met haar 'utilitaire poëzie' tegenover de richting van Willem Bilderdijk (1756-1831) die het gedicht juist als een doel op zich zag, want poëzie riep 'gestold gevoel' op.²¹⁶ Reacties op de huiselijke poëzie komen vooral van twee, alweer

Rotterdamse dichters, Adriaan van der Hoop jr (1802-1841) en Jan Wap (1806-1880). Ze bekritiseren een aantal dichters uit Tollens' kring en uiteindelijk ontkomt ook de grote man zelf niet aan een kritische recensie van veertig pagina's, door Van der Hoop.²¹⁷

Ook in Amsterdam wist Suringar diverse goede connecties op te bouwen.²¹⁸ Een van de hoofdbestuursleden van het Nut in de jaren 1820 en 1830 was de dichtende suikerraffinage-fabrikant Willem Hendrik Warnsinck (1782-1857).²¹⁹ Tot diens kennissenkring behoorde de blinde dichteres Petronella Moens, met wie Suringar ook een vriendschappelijke band onderhield, wellicht via deze Amsterdamse koopman.²²⁰ De remonstrantse predikant Nicolaas Swart (1779-1846), eveneens lid van 't hoofdbestuur, was in de jaren twintig ook een belangrijk contactpersoon. Via hem leerde Suringar de wereld der dichters nog beter kennen.²²¹ Zo wees Swart Suringar op de literaire kwaliteiten van de schrijfster Anna Barbara van Meerten-Schilperoort (1778-1853), die het vrouwentijdschrift *Penélope* redigeerde. Suringar zou haar hulp nog gebruiken bij zijn latere activiteiten voor de opvoeding van de jeugd.

Een reeks van andere correspondenten verspreid over het land, en meestal ook lid van het Nut, stelde Suringar op de hoogte van wat zich afspeelde in het literaire circuit. Naast informatie over gedichten, dichters en genootschappen hoorde hij over de problemen die de uitgave van dichtbundels met zich meebracht en over de kritieken die zij kregen. Die kennis stelde hem in staat binnen de literaire wereld op te komen voor de belangen van zijn jongste broer Gerard. Suringar had hem op jonge leeftijd met het boekenvak in aanraking gebracht. In een terugblik schreef Gerard: 'Aan hem had ik dan ook te danken de aanleiding tot het doen van een gelukkige beroepskeuze. Nog heugt mij de dag, toen hij van buitenshuis binnen komende mij vroeg: "Zoudt gij lust hebben boekverkooper te worden? Daar is gelegenheid eene zaak over te nemen."'²²² Gerard was zeventien jaar toen hij op 1 januari 1822 eigenaar werd van een uit het midden van de achttiende eeuw stammende Leeuwarder boekhandel en drukkerij.²²³ Suringar bemiddelde, als zijn voogd en raadgever, regelmatig voor het verkrijgen van orders.²²⁴ Zijn broer mocht uiteindelijk ook werk van Tollens uitgeven. Voorwaar geen sinecure, daar de dichter niet gemakkelijk was voor zijn uitgevers.²²⁵ Suringar zelf liet vanzelfsprekend bijna al zijn publicaties bij de boekhandel en uitgeverij van zijn broer drukken en uitgeven.

Zijn lokale en landelijke netwerk gebruikte Suringar ook om zijn vooralsnog veelal theoretische denkbeelden over zaken als de uitwerking van het herhalingsonderwijs en de oprichting van een genootschap voor gevangenen in de praktijk te verwezenlijken. Heldendom en nut moesten immers een praktische invulling krijgen, vond hij.

Hoofdstuk 2

Onderwijs en (her)opvoeding als leidend beginsel (1821-1835)

De voorbereidingen voor een nieuw genootschap (1821-1823)

Tijdens een toespraak in 1821 voor het Nutsdepartement te Leeuwarden nam Suringar John Howard, de held die zijn grootvader had ontmoet, als voorbeeld voor zijn streven naar gevangenhervorming. De eerste stap in die richting zette hij in samenspraak met Nierstrasz en Warnsinck in 1823 met de oprichting van een nieuw Nederlands genootschap, dat beoogde de morele verbetering van gevangenen te bevorderen en na hun vrijlating daarin te begeleiden. Dat (her)opvoeding en onderwijs daarin de nodige aandacht krijgen, was gezien Suringars publicaties in de voorafgaande jaren niet verwonderlijk.

In de tweede helft van de achttiende eeuw ontstond in Europa als deel van het Verlichtingsdenken een streven naar humanisering van het strafrecht. Toch was al eerder in Nederland, met name onder invloed van Dirk Volkertszoon Coornhert (1522-1590), verzet ontstaan tegen bepaalde al te rigoureuze straffen. Hij vond geseling en verbanning niet zinvol en karakterverbetering van gevangenen kon het beste bereikt worden door ze te laten werken: opvoeden tot gedisciplineerde arbeid was naast lichamelijke bestraffing een mogelijkheid misdadigers op het goede pad te krijgen. Spin- en rasphuizen borduurden in de zeventiende en de achttiende eeuw op deze gedachte voort, alhoewel ze zeker niet geheel voldeden aan de eisen die Coornhert eraan had gesteld.¹ De door hem voorgestane humanisering van de strafrechtpraktijk kreeg pas in de tweede helft van de achttiende eeuw aandacht van een groter publiek: voordien bleef het verzet tegen radbraken, vierendelen, geselen, dwangarbeid en andere fysieke straffen vooral een strijd van enkelingen. Tijdens de Verlichting verdiepten zich meer auteurs in kwesties als marteling en doodstraf, maar vooral het in 1764 verschenen boek *Dei delitti e delle pene* (over de misdrijven en de straffen) van de Italiaanse markies Cesare Beccaria (1738-1794) baarde opzien. Zijn publicatie die zich – weliswaar anoniem – keerde tegen heersende strafrechtpraktijken leidde tot vele discussies tussen voor- en tegenstanders in diverse Europese landen, waaronder Nederland. Suringar was met het streven van Beccaria bekend. In zijn bibliotheek bevonden zich zelfs verschillende vertaalde versies – met commentaren – van diens werk.²

Kenmerkend voor de nu in gang gezette humanisering was niet alleen een groeiende afkeer bij het publiek van de strenge, en openbare bestraffing van criminelen. Bij het bestraffen van misdadigers was tot dan toe ook geen onderscheid gemaakt naar leeftijd en geslacht. Kinderen vanaf tien jaar werden al geselsd en gebrandmerkt. Mannen en vrouwen

ondergingen dezelfde straffen.³ Deze praktijken waren ook in Leeuwarden normaal en hebben volgens Suringar zijn gevoelige kinderhart zeer geraakt en zijn aandacht voor misdaad en straf gewekt. Op latere leeftijd verhaalde Suringar over de voorvallen die hij in zijn jeugd met eigen ogen had aanschouwd: prostituees die met stenen om de nek door de stad werden geleid en door jongens met vuilnis werden bekogeld, het openbaar geselen en brandmerken van veroordeelden, de al vermelde ophanging van drie buitenlanders die een inbraak hadden gepleegd en linnen hadden gestolen, dat alles maakte diepe indruk op de jeugdige Suringar.⁴

In het streven naar humanisering kwamen alternatieve denkbeelden over de behandeling van gevangenen naar voren. Het idee veroordeelden op te voeden en innerlijke beschaving bij te brengen, een gedachte die in de kern al bij Coornhert was te bespeuren, verwierf steeds meer bijval. Op het eind van de achttiende eeuw werd dit streven vrijwel gelijktijdig in diverse landen door verschillende auteurs verkondigd. Naast de Engelse gevangenishervormer John Howard, de Quaker Elizabeth Fry (1780-1845) en de filosoof en rechtsgeleerde Jeremy Bentham (1748-1832), was ook de Duitse gevangenispredikant Heinrich Wagnitz (1755-1838) in meer of mindere mate vertegenwoordiger van deze richting. In heel Europa maar ook in de jonge Verenigde Staten leidden nieuwe denkbeelden tot de oprichting van genootschappen die zich voor de morele verbetering van gevangenen wilden inzetten.⁵ In Nederland schonk onder andere het tijdschrift *Vaderlandsche Letteroefeningen* – door Suringar veel gelezen – regelmatig aandacht aan Engelse publicaties over zedelijke verbetering van gevangenen.⁶ De historicus L.J. Rogier (1894-1974) heeft erop gewezen dat Howard vooral belang stelde in de verbetering van de materiële leefomstandigheden van gevangenen en veel minder in hun zedelijke verbetering. Andere hervormers van het gevangeniswezen, zoals Josué Teissèdre l'Ange (1771-1853), predikant en schoolopziener in het 1e schooldistrict van Noord-Holland, en de Amsterdamse kostschoolhouder Jean Etienne Mollet (1781-1851) zouden volgens hem meer beïnvloed zijn door de Quakerbeweging van Fry.⁷ Suringar zelf onderging de meeste invloed van Wagnitz, die immers een boek schreef specifiek over de zedelijke verbetering van gevangenen, *Ueber die moralische Verbesserung der Zuchthausgefangenen*.⁸ Tevens leerde hij veel van de eveneens over deze thematiek publicerende Duitse jurist Ernst Spangenberg (1784-1833).⁹ Niet alleen kende Suringar hun werk, hij citeerde hen ook.¹⁰

Suringars belangstelling voor John Howard breng ik in verband met zijn fixatie op helden: ook over de stichter van het Nut, Jan Nieuwenhuyzen, had hij zijn grote waardering geuit en voor 'zijn' leesgenootschap had hij het belang van nuttig heldendom voor de opvoeding zelfs ruimschoots duidelijk gemaakt. Een mens moet vanuit de 'verhevenheid

zijner bestemming' nuttig voor de ander zijn, want mensen zijn op elkaar aangewezen en zodoende '...geroepen om aan de volmaking en het geluk der anderen te arbeiden.'¹¹ In Suringars al genoemde 'postmortaal utilitarisme' stonden inderdaad zowel Howard als Nieuwenhuizen als 'helden' op de voorgrond. Zijn Leeuwarder Nutsvriend Robidé van der Aa vergeleek later op dichterlijke wijze Suringar zelf met zijn helden:

‘Wie sprekend Suringar wil malen,
Doe Nieuwenhuis naast Howard pralen,
En smelte beider deugd in een,
Dan zal de beeldt' nis wel gelukken;
Hij toch blijft beider voetstap drukken,
En leeft tot heil van 't algemeen.’¹²

Maar al duid ik Suringars aandacht voor de oprichter van het Nut al vanuit zijn heldenverering en vanuit zijn eigen Nutslidmaatschap, zijn belangstelling voor Howard vraagt om een uitgebreider uitleg dan de reeds geciteerde anekdote over de ontmoeting tussen zijn grootvader en deze Engelse gevangenhervormer. Toen Suringar zelf op hoge leeftijd was vertelde hij, dat de mens soms al jong indrukken opdoet die veel invloed op het latere leven hebben. Zo was het Suringar in zijn jeugd ook gegaan met een bundel die hij had gelezen: ‘Ik las een werk van Delille, “Het mededogen” vertaald door Immerseel¹³, waarin veel over Howard werd gesproken, en waarin enkele dichtregels voorkwamen, die mij bijzonder troffen, en mij onvergetelijk zijn gebleven.’¹⁴ Welke dichtregels dat precies waren, maakte Suringar helaas niet duidelijk, maar wel is zeker dat hij de Franse dichter Jacques Delille (1738-1813) bedoelde, die zijn gedicht *La Pitié* vanwege de Franse censuur in Londen liet verschijnen, de stad waarin hij zijn toevlucht had gezocht. In vier delen verhaalt het gedicht over de misère van mensen in de stad en op het platteland, maar ook over de verschrikkingen van burgeroorlogen en revoluties. De wreedheden van de Jacobijnse Terreur, waarvan hij ooggetuige was, beschrijft Delille uitvoerig. Hij wil het lijden van de mens voor het voetlicht brengen en duidelijk maken dat in revolutionaire tijden geen juist onderscheid gemaakt wordt tussen wat goed en slecht is. In zijn analyse van de menselijke ellende zoekt hij naar morele grondslagen. Delille noemt Howard inderdaad een toonbeeld van een deugdzzaam mens en bejubelt het werk van de Engelse hervormer. Howards empathie met de medemens zorgde er immers voor dat lijden en verdriet werden getemperd. Het gedicht zelf staat verder niet uitgebreid stil bij Howard, maar wel geeft Delille in een eindnoot een uitvoerige beschrijving

van diens bezoek aan talloze gevangenissen en, interessant, ook van zijn positieve beoordeling van het Nederlandse gevangeniswezen. Delille's lyrische beschrijving van Howards filantropie, die vanaf 1804 in het Nederlands te lezen viel, zal Suringar zeker hebben aangesproken. De dichtertelijke weergave van het lot van vooral politieke gevangenen, maar evenzeer van de noden van ballingen en vluchtelingen en de lofzang op de liefdadigheid raakten bij hem een gevoelige snaar.¹⁵

Ondanks al deze door Howards werk bewerkstelligde emoties lijkt Suringar vóór 1821 geen diepe belangstelling voor het lot van gevangenen gehad te hebben. Wel bevatte de boekencollectie van Suringars vader talrijke werken over rechtsgeschiedenis en recht, maar of Suringar daaruit veel kennis over gevangenen en het gevangeniswezen heeft opgediept, valt niet vast te stellen.¹⁶

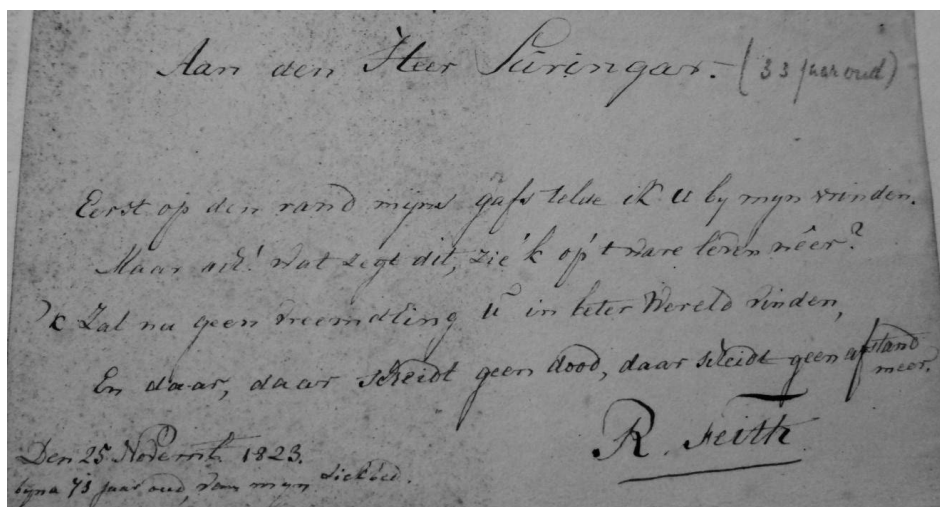
Wat vertelde Suringar in zijn toespraak over Howard? Hij noemt Howard een held en roept zijn toehoorders op de gevangenisvormer na te volgen.¹⁷ Hij benadrukt dat deze Engelsman opgeleid was voor de 'koopmansstand', hetgeen Suringar zal hebben gestaafd in zijn idee dat juist de burgerij een belangrijke maatschappelijke functie te vervullen heeft. Howards belangrijkste karaktereigenschappen waren volgens hem: standvastigheid, volharding, ijver, menslievendheid. Hij beschrijft het persoonlijke leed van de gevangenisvormer, zoals diens opsluiting in een Franse gevangenis te Brest, maar verhaalt ook over diens reizen door Europa in de jaren 1770 en 1780, waarbij de Engelsman tevens de gevangenis te Leeuwarden had bezocht, die hij, volgens Suringar, de beste had gevonden. De Engelsman wilde het lot van gevangenen verzachten door de mensheid te doen beseffen dat misdadigers ook mensen zijn. Howard schonk veel aandacht aan de ellendige materiële omstandigheden van gevangenen, maar had evenzeer oog voor de belabberde morele situatie waarin zij verkeerden. Daarom was hij bij hen op zoek naar 'vonken van zedelijkheid en deugd'.¹⁸ Alle gevangenen in één, gezamenlijke ruimte opsluiten moest wel tot een aantasting van hun zedelijk bewustzijn leiden. Vrouwen en mannen, oud en jong, moordenaars en dieven, in één ruimte bijeen, dat leidde tot een gemeenschap zonder moraal. Howard gaf aanwijzingen die tot verbetering konden leiden, zoals gevangenen alleen laten slapen, mannen en vrouwen, en jonge en oudere gevangenen scheiden, en zware misdadigers niet samenplaatsen met mensen die een licht vergrijp hadden begaan. Aandacht voor geestelijke verzorging, vooral de godsdienstige, was eveneens een aanbeveling van de Engelse gevangenisbezoeker.¹⁹

Het is zeer waarschijnlijk dat de manier waarop Delille Howard in zijn gedicht beschreef Suringar heeft beïnvloed bij het schrijven van zijn eigen toespraak. De historica Francisca de

Haan verwijt Suringar echter ijdelheid.²⁰ Door een overdreven schets van Howards grootheid te geven, zou de Leeuwarder zelf meer luister verwerven. Hieruit blijkt dat ook zij onvoldoende begrip heeft voor de functie die ‘helden’ hadden voor Suringar en andere negentiende-eeuwers.

Suringars toespraak kreeg in brede kringen bekendheid door zijn vriend Nierstrasz. Deze logeerde in 1820 voor de eerste keer in Leeuwarden en droeg voor het plaatselijke departement van het Nut een gedicht voor.²¹ Na dit verblijf schreef Nierstrasz: ‘...niets zal mij aangenamer wezen, dan door nadere meer en meer vertrouwelijke kennismaking, eene Vriendschapsband tusschen ons te strengelen, welke op de principes van reine Godsdienst gevestigd, zich over de grens der sterfelykheid uitstrekt.’²² Nierstrasz bewonderde Suringar in hoge mate en wilde zelfs wel uit Rotterdam verhuizen om dichters bij Suringar en zijn familie te kunnen zijn en zo aan ‘...elkanders vorming [te] arbeiden.’²³ Hoogstwaarschijnlijk hebben beiden over Howard gepraat tijdens een tweede verblijf van Nierstrasz in Leeuwarden, in 1821, want daarna vroeg hij om de toezending van Suringars recente toespraak.²⁴ Op Nierstrasz maakte de redevoering kennelijk zoveel indruk, dat hij op zijn beurt een gedicht over Howard schreef, dat hij in 1822 met een uitgebreid voorwoord publiceerde. Dankzij bemiddeling van Suringar kwam het gedicht in de orderportefeuille van Gerard, die daarmee de eerste opdracht voor zijn drukkerij in de wacht sleepte.²⁵ Nierstrasz’ *John Howard: dichtstuk* leidde in 1823 in Amsterdam tot de totstandkoming van een genootschap voor gevangenen, alhoewel Suringar reeds rondliep met plannen voor zo’n vereniging.²⁶ De Rotterdamse dichter had, na advies van Warnsinck en Suringar, het voorwoord voor zijn gedicht aangepast, opdat de Nederlandse bevolking een positief standpunt zou innemen over het stichten van een genootschap voor de morele verbetering van gevangenen. De aanpassingen betroffen aansporingen om geld in te zamelen, waarmee dan leerboeken en andere materialen ter ondersteuning van het leren lezen en schrijven konden worden gekocht, maar ook om goed gedrag te belonen en ontslagen gevangenen te ondersteunen bij het opbouwen van een bestaan. Godsdienstonderwijs behoorde ook niet te ontbreken. Dat er wellicht een genootschap voor gevangenen zou komen werd wel in het voorwoord vermeld, maar er werd nog niet gerept over de mogelijke oprichting van het genootschap door het driel.²⁷ Zijn gedicht droeg Nierstrasz ook voor aan zijn vriend de Zwolse schrijver en dichter Rhijnvis Feith. Nierstrasz was namelijk, bekende hij Suringar, nogal onzeker over zijn dichtelijke kwaliteiten en wilde een oordeel van Feith, die hij ook graag bij de oprichting van het genootschap wilde betrekken. Feiths oordeel over Nierstrasz’ gedicht is me niet bekend.²⁸

Volgens de goede traditie van het Nut wilde Warnsinck voorafgaand aan de oprichting van het genootschap eerst een prijsvraag uitschrijven over de vraag hoe te komen tot zedelijke verbetering van gevangenen, maar met Feith en Suringar kwam Nierstrasz tot de conclusie dat men ook zonder deze stap mensen voor dit doel bijeen kon brengen. Wel vond Suringar dat Feith niet aan het hoofd moest staan en dat zelfs Nierstrasz' gedicht ook niet aan de Zwollenaar moest worden opgedragen.²⁹ Het is gissen naar de reden van Suringars afwijzing. Duidelijk is dat Nierstrasz ook voor Feith grote bewondering had en mogelijk vanuit deze heldenverering aan Suringar het voorstel heeft gedaan. Feith had echter niet bijgedragen aan de plannen voor een gevangenisgenootschap en Suringars contact met hem was nog pril. Wilde Suringar toch liever alleen met zijn trouwe bewonderaar Nierstrasz de te voeren politiek verder uitwerken

8 Vriendschapsbriefje van R. Feith aan W.H. Suringar. 1823

en daarin dan ook zelf de leiding nemen?³⁰ Warnsinck bleek overigens wel mee te mogen doen, mogelijk omdat hij op voorstel van Nierstrasz al een ontwerp voor de vorming van een gevangenisgenootschap had geschreven. Voor de totstandkoming van een definitief plan vond Warnsinck het echter raadzaam eerst gedrieën bij hem thuis overleg te plegen. Uit dit overleg is waarschijnlijk het ontwerp naar voren gekomen dat eind november 1822 gereed was, want toen vroeg Warnsinck aan Suringar om het plan bij de koning in te dienen.³¹ Al voor het definitieve ontwerp was gedrukt droeg Warnsinck bij aan de publiciteit door onder pseudoniem een aantal brieven van Nierstrasz over de voorbereiding van de stichting van het

genootschap te laten bundelen en drukken.³² Warnsinck hoopte kennelijk op deze manier nog meer bekendheid aan de plannen te geven en steun voor de oprichting te krijgen. Nierstrasz zorgde er tenslotte voor dat het plan ook in Engeland bekend werd, want hij zond zijn gedicht met het uitgebreide voorwoord naar John Bowring (1792-1872), een Engelse journalist en taalkundige, die op zijn beurt het boekje weer doorstuurde naar Elizabeth Fry. Zij had een organisatie voor de zedelijke verbetering van vrouwelijke gevangenen tot stand gebracht in de Newgate gevangenis te Londen en werd in het voorwoord bij Nierstrasz' gedicht met name genoemd.³³

Vanaf september 1822, toen ze regelmatig met elkaar correspondeerden over hun ontwerp, trokken de heren gezamenlijk op. Ze consulteerden elkaar en beoordeelden over en weer de toegezonden stukken. Soms bezochten ze elkaar ook.³⁴ Doch terwijl het driemanschap over deze zaken dacht, werden vergelijkbare initiatieven ondernomen door de al genoemde Quaker Mollet en door Teissèdre l'Ange. Inspiratie voor de oprichting van een genootschap voor zedelijke verbetering van ontslagen gevangenen kwam van Mollet, die via het uitgebreide Quakernetwerk op de hoogte was van het werk van Elizabeth Fry en met haar correspondeerde. Mollet probeerde ook bij zijn vriend Pieter Jacob de Bye (1766-1836) hulp te zoeken voor de oprichting van een gevangenisgenootschap. De ambtenaar De Bye was een kenner van Howards geschriften. Hij had een rapport geschreven waarop de nieuwe wetgeving over de organisatie van het gevangeniswezen van, precies, 1821 was gebaseerd. Daarin stonden al voorstellen die de zedelijke verbetering van gevangenen beoogden. Classificatie van gevangenen, geestelijke verzorging en het geven van onderwijs waren dankzij De Bye in de wet opgenomen.³⁵ De bepalingen van de nieuwe wet waren echter niet algemeen bekend gemaakt en alleen aan de direct verantwoordelijken in de gevangnissen gestuurd.³⁶ Teissèdre l'Ange publiceerde in 1822 in het *Christelijk Maandschrift voor den Beschaafden Stand* over Mollets contacten met Fry.³⁷ Beiden hadden eveneens steun gezocht bij de overheid. Minister van Justitie Cornelis Felix van Maanen (1767-1846) zag geen problemen als de initiatieven de staat maar geen geld kostten. Niet alleen had het driemanschap Suringar, Nierstrasz en Warnsinck van deze gesprekken kennelijk geen weet, ook is niet duidelijk of zij de nieuwe wet al echt kenden.

Gedrieën vroegen Suringar, Warnsinck en Nierstrasz toch aandacht voor de situatie van gevangenen, vooreerst in de vorm van proza over helden en 'utilitaire poëzie'. Maar geschriften alleen leverden nog geen vereniging op. Het concrete plan waaraan vooral Suringar en Warnsinck hadden gewerkt werd na consultatie van Suringar uiteindelijk in januari 1823 ter kennisgeving naar de koning gestuurd. Door Warnsinck raakten intussen

Suringar en Nierstrasz alsnog op de hoogte van de werkzaamheden van Mollet en Teissèdre l' Ange. Warnsinck was door Teissèdre's artikel over Elizabeth Fry met hen in contact gekomen. Hij stuurde Nierstrasz een verslag van het gesprek, dat hij op 20 februari 1823 met de Quaker en de predikant had gevoerd en waaruit bleek dat beiden zich al hadden beijverd om een genootschap op te richten. Het plan van Mollet bleek verrassend veel te lijken op het ontwerp dat zij gedrieën hadden gemaakt. De Quaker had echter weinig steun gekregen toen hij sympathisanten voor zijn plannen probeerde te winnen.³⁸

Verdriet geschilderd, gebundeld en een naam gegeven (1823)

Het verslag van Warnsinck bereikte Suringar op een zeer emotioneel moment. Hij verkeerde in diepe rouw. Zijn tweede vrouw was overleden. Suringar heeft de dood van de nog jonge Anna als een zeer ingrijpend moment in zijn leven ervaren. Een doodsoorzaak is in de overlijdensacte niet vermeld. Wel was ze enkele maanden daarvoor bevallen van een dochter. Anna's onverwachte dood, tegen het middaguur van de tiende februari 1823, bracht Suringar tot het besluit een portret van haar te laten schilderen. De Leeuwarder schilder Willem Bartel

9 Anna de Jong op haar doodsbéd. Twee schetsen door Willem Bartel van der Kooij 1823

van der Kooi (1786-1836) maakte enkele schetsen van de gestorvene, die een voorstudie vormden voor een schilderij. Haar portret toonde volgens het dagboek van Jacob van Lennep (1802-1868), die met zijn vriend Dirk van Hogendorp (1797-1845) een rondreis door noordelijke Nederlanden maakte en in juni 1823 Leeuwarden bezocht, een goede gelijkenis.³⁹ Het schilderij gaf Suringar de nodige troost: een afbeelding bood meer houvast dan herinneringen. Zijn verdriet om het verlies was intussen zo groot, dat hij haar naam toevoegde aan die van zijn jongste dochter Carolina, die nog maar enkele maanden oud was.⁴⁰

10 Anna de Jong. Portret na haar dood. Schilderij van Willem Bartel van der Kooij 1823

Familieleden, vrienden en kennissen gaven in gedichten uiting aan hun eigen verdriet over Anna's dood. Vooral Nierstrasz' tekst maakte indruk. Suringar bundelde alle verzen. Naast de poëzie van Nierstrasz, Warnsinck, Robidé van der Aa en diverse Leeuwarder Nutsleden stonden er in het boekje ook gedichten van Suringars elfjarige zoon Oene Oedzes en van zijn achttienjarige broer Gerard. De laatste zou volgens Suringar zoveel van Anna hebben gehouden dat hij gezegd zou hebben: 'Ach! ware ik in hare plaats gestorven'.⁴¹ Een gedicht van Tollens ontbrak in de bundel, omdat hij – juist op de dag van Anna's overlijden – bericht uit Batavia had ontvangen dat zijn oudste zoon Karel in Indië was gestorven. Door emoties overmand bij het herlezen van de veertien brieven die hij van Karel had ontvangen, was hij niet in staat geweest in poëzie zijn medeleven aan zijn vriend te laten blijken. Kennelijk voelde Tollens zich later geroepen alsnog een tekst in te sturen, maar dat was een vertaalde bewerking van een Duits gedicht, waarvan hij de auteur niet noemde; hij zette er zijn eigen naam onder, hetgeen in deze periode niet ongebruikelijk was.⁴² Overigens complimenteerde hij Suringar met de dichtbundel voor Anna; sommige stukjes waren volgens

hem ‘...van innerlijke kunstwaarde niet ontbloomt’.⁴³ Ook Petronella Moens, die veel contact onderhield met Warnsinck, schreef dat ze het spijtig vond geen gedicht te hebben geschreven, alhoewel ze Suringar direct na het overlijden van Anna haar sympathie had betuigd. Ze was met name onder de indruk van Oene’s gedicht over zijn tweede moeder. Het had haar zozeer geraakt – met haar eigen tweede moeder had zij het niet getroffen, schreef ze – dat ze hoopte Anna in het hiernamaals te leren kennen.⁴⁴ Toen aan het eind van het jaar ook de jonge Carolina Johanna Suringar stierf, zorgde Moens voor een gedicht ter nagedachtenis van het meisje. Ze was daarin niet de enige.⁴⁵

Suringar zelf zocht moed te putten uit zijn dubbele leed, waarin hij een hoger doel zag – zo schreef hij Tollens. Hij hoopte dat het hen beiden dichter bij God zou brengen ‘...en ons met verdubbelden ijver aan zelfsvolmaking en aan menschengeluk [zal] doen arbeiden.’⁴⁶ Zijn filantropisch werk moest doorgaan. Het overlijden van zijn geliefde vrouw gaf hij inhoud door met nieuwe energie te werken voor de minder bedeelde medemens. Haar dood moest betekenis krijgen, tot nut strekken van al degenen in de samenleving die hulp behoeften, alle mensen voor wie nog zoveel goeds kon worden gedaan, op het terrein van opvoeding, gevangeniswezen en armenzorg. Door te schrijven kon Suringar kennelijk zijn verdriet verwerken. Hij schreef dat ‘...mijne geliefkoosde letteroefeningen mij dagelijks meer den weg aanwijzen, om menschengeluk te stichten en te vermeerderen, want ware beschaving van verstand en hart zijn toch, bij redelijke en zedelijke mensen, de beste middelen - en de hechtste grondslagen tot waarachtig en duurzaam geluk.’⁴⁷ In zijn voorwoord bij de publicatie van *Redevoering voor- en over Néerland's jongelingschap*, een boek over onderwijs aan de jeugd dat kort na Anna’s dood verscheen, zei hij dat haar dood hem meer dan ooit noopte ‘...om, in mijne geliefkoosde studie, eenige afleiding te zoeken. En inderdaad, bij al den eerbied voor alle overige vakken van studie, heeft toch het vak van onderwijs en opvoeding, gepaard met de dadelijke toepassing en daarstelling van hetgene men voor waar, goed en nuttig houdt, iets eigendommelijks, iets opwekkends en vertroostends.’⁴⁸ De dood van zijn vrouw had hem duidelijk gemaakt dat hij niets moest uitstellen, wat nog dezelfde dag gedaan kon worden. Filantropie, het geluk van mensen bevorderen, was een van de belangrijke taken.

Genootschappelijk succes (1823)

Het is duidelijk dat Suringar regelmatig over zijn filantropische doelen schreef. Maar leverden zijn pennenvruchten ook praktische resultaten op? Zeker is dat Suringars gedrevenheid voor een genootschap voor gevangenen onverminderd bleef.⁴⁹ Het leek wel of hij haast had met de oprichting, zich het initiatief en de eer niet wilde laten ontnemen. Een

brief van Warnsinck duidt daarop. Hij schrijft dat Suringar niet bang hoeft te zijn dat anderen – hij doelde waarschijnlijk op Mollet en Teissèdre l' Ange – hem vóór zouden zijn.⁵⁰ Toch meende hij dat ze de presentatie van hun ontwerp beter konden uitstellen tot de gevangenisbesturen op grond van de nieuwe wet gereorganiseerd waren. Dat zou binnen drie maanden zijn beslag krijgen. Zolang wilde Suringar echter niet wachten.⁵¹ Twee weken na Warnsincks brief, op 14 maart 1823, volgde de officiële bekendmaking van het ontwerp met een oproep het nieuwe Genootschap steun te verlenen. De koning had weliswaar nog niet gereageerd, maar al was zijn steunbetuiging uitgebleven, toch hoopte men op zijn medewerking. Men stuurde hem nu een gedrukt exemplaar van het ontwerp. Ministers, gouverneurs, hoofdbestuurders van het Nut en anderen werden expliciet om steun gevraagd in de vorm van 'bescherming en medewerking'. De Bye, intussen voorzitter van de Raad van Administratie over de Gevangenhuisen, was een van de eersten die gevraagd werd voor het buitengewoon hoofdbestuur. Hij aanvaardde deze functie en vormde met Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834) en graaf Van den Bosch het buitengewoon hoofdbestuur. De rest van de leden volgde in juni. Bij de gewone hoofdbestuurders hoorden onder anderen de Amsterdamse advocaat Maurits van Hall (1768-1858), Mollet, Teissèdre l'Ange en de drie initiatiefnemers. In augustus 1823 meldde Warnsinck dat het hoofdbestuur compleet was.⁵²

De acties verliepen succesvol. Toch waren er mensen die gereserveerd reageerden en soms kostte het veel moeite leden te werven: iets waarvoor Suringar al bang was geweest. Hij vond dat het de regering ontbrak aan betrokkenheid, zoals bleek toen een minister het lidmaatschap weigerde, al meende Suringar dat hijzelf deze minister zou hebben kunnen overtuigen.⁵³ Warnsinck vond dat niet zo erg, zolang de overheid maar niet tegenwerkte. Vele overheidsdienaren zagen de initiatiefnemers als een groep 'philantropische dromers', schreef de Amsterdamse koopman.⁵⁴ Hij weet de angst aan het feit dat Willem I het voorgestelde beschermheerschap nog niet had aangenomen, terwijl het ontwerp in januari 1823 was verstuurd. Deze onverwachte en zeer teleurstellende houding van de monarch werd vanaf april 1823 een aandachtspunt in de correspondentie.⁵⁵

Suringar ziet in Warnsinck een goed adviseur en heeft in hem veel vertrouwen: 'Gij zijt een heerlijk man om mee te werken, en hoe langer ik met U arbeid, hoe beter gij mij bevalt. - Lieve Vriend! hou mij deze ronde bekentenis, die mij boven op het hart lag ten goede.-'.⁵⁶ Met de werkwijze van Nierstrasz is hij minder tevreden. Een conceptbrief van Nierstrasz - bedoeld voor de koning - keurt hij af: 'Het gezonden verslag bevalt me niet, om redenen aan N. gemeld. Het is mij te onderdanig.- Wij kunnen die stopwoorden, die de ambtjagers in den mond bestorven liggen, van nedrig, eerbiedig enz. wel missen...'.⁵⁷ Zijn brief aan Nierstrasz

uit mei 1823 laat inderdaad aan duidelijkheid niets te wensen over: ‘In antwoord op den Uwen van den 15^e dient, dat Gij mij niet schijnt begrepen te hebben; alzoo ik het met U eens ben, dat de Kon. Goedkeuring onmisbaar is. Ik verschilde in de wijze hoe, en ik herhaal te verklaren; dat het den Koning/ die aan den smeektoon een walg moet hebben/ aangenaamer en voor ons vereerder is, als wij niet onderdanig, maar met gepasten eerbied schrijven.’⁵⁸

Suringar wilde het liefst dat ze gedrieën voor Willem, die in dezelfde meimaand een bezoek aan Leeuwarden zou brengen, het plan mondeling zouden toelichten. Uiteindelijk kwam Suringar alleen op audiëntie bij Willem I en zijn tweede zoon, prins Frederik (1797-1881). Hij gaf de vorst een brief met het verzoek om diens goedkeuring. Het staatshoofd reageerde nogal bars. In Suringars verslag heet het dat de koning opmerkte dat er ‘...nog al observaties en reflecties’ over het plan bestaan. Suringar gaf het gesprek gauw een andere wending en verlegde de gedachtewisseling naar de prins. Bij thuiskomst na de audiëntie had Suringar het gevoel niet veel bereikt te hebben. Hij was aanvankelijk teleurgesteld, maar kwam na ampele overwegingen tot de conclusie dat de koning weliswaar geen goedkeuring had gegeven, maar ook geen veroordeling had uitgesproken. Overigens was Suringar goed voorbereid geweest, want ‘...het onderhoud is juist zoo uitgevallen als dr. [de] Bye voorspeld had.’⁵⁹ De hoogste ambtenaar over het gevangeniswezen had klaarblijkelijk informatie gelekt over de opinie van de koning over dit onderwerp. Met Frederik, die gevraagd was voor het beschermheerschap nadat de koning dit had geweigerd, heeft Suringar een dag later opnieuw een ontmoeting, bij een Friese draverij. Suringar vertelt de prins eveneens over het ontstaan van het Genootschap. Hij spreekt ook over het belang van de koninklijke goedkeuring: dan zullen er nog veel meer leden komen dan de nu getelde 2600.⁶⁰

Intussen is Suringar beledigd, omdat hij in *De Star*, het blad van de in 1818 door graaf Van den Bosch opgerichte Maatschappij van Weldadigheid, beschuldigd wordt deze instelling als voorbeeld te hebben gebruikt bij het opstellen van zijn ontwerp voor het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen. Hij legt een brievenboek over de oprichting aan en waarschuwt Warnsinck dat de geschiedenis van het ontstaan van het Genootschap goed geboekstaafd moet worden: ‘Nu alles wel gaat wil ieder zich iets toe-eigenen. Ware het kwaliijk afgeloopen, men zoude ongetwijfeld gezwezen hebben.- Zoo is mij ook al de aanmerking voorgekomen dat het billijk geweest ware, in de aanspraak vóór het ontwerp, de behoorlijke hulde aan de Maatschappij van Weldadigheid toe te brengen; alzoo wij waarschijnlijk uit de *Star* / ik meen N: 12 / ons ontwerp zouden ontleend hebben; althans op het spoor zijn gebragt.-Ik antwoordde daarop, dat indien dit zoo ware, wij er ook zeker van zouden gesproken hebben; doch dat ik stellig wist, dat de steller van het Rapport geen [S]tar

had gelezen, maar geheel en al zijn eigen idé had gevolgd.- Inderdaad! het is koddig, dat ieder er wat van halen wil; wijl de zaak zoo dood eenvoudig is.- Zonder eenig boek te gebruiken, heb ik drie avonden besteed, om het concept te ontwerpen, hetwelk U is toegezonden, en naderhand ten gevolge Uwer aanmerkingen, eenige verandering ondergaan heeft.-Intusschen heeft mij deze aanmerking, gelijk doorgaans op het denkbeeld gebracht om eene Missive aan de Maatschappij van Weldadigheid te zenden, waar van ik U eerlangs een Concept hoop mede te deelen.- Ook zal ik een brief schrijven aan den Generaal Majoor van den Bosch'.⁶¹

Suringars aandeel in de oprichting van het Genootschap dreigde dus gekleineerd te worden en hij verzette zich daartegen. Zijn opvatting over heldenverering verklaart zijn wens niet alleen de hele geschiedenis van de oprichting te boekstaven, maar duidelijk óók zijn wens om zijn eigen heldhaftigheid tot voorbij het graf te realiseren. Uitgaande van zijn 'postmortaal utilitarisme' wilde hij zijn bijdrage vastgelegd zien, zodat ook na zijn dood zijn betekenis voor de mensheid duidelijk bleef en zijn daden anderen weer tot voorbeeld konden zijn. Dit moment in Suringars leven is van betekenis, omdat het de eerste duidelijke invulling is van wat hij, veel later, vaststelt: na zijn dood moet zijn broer de uitgave verzorgen van allerlei niet gepubliceerde stukken, waaronder ook Suringars beschrijvingen van zijn persoonlijke 'heldendaden'. Kortom, zelfgenoegzaamheid en ook ijdelheid waren Suringar zeker niet vreemd. Al bepleitte hij aanvankelijk 'stil heldendom', zoals bij uitreikingen van Nutsprizen aan plaatselijke helden in Leeuwarden, nu, en zeker na zijn dood wilde hij toch wel zijn eigen heldenstatus publiek legitimeren.

Met graaf Van den Bosch ontstond in 1823 toch een vertrouwensband. Suringar vroeg hem als buitengewoon lid van het hoofdbestuur en verzocht hem gevangenen te plaatsen in de landbouwkoloniën. Kort daarop bezocht hij Frederiksoord, een van de instellingen van de Maatschappij. Het contact met Van den Bosch was hartelijk. Ze waren, schreef Suringar, 'gelijksoortig gestemd'. Hun ontmoeting leidde tot een 'vriendschappelijke betrekking'.⁶² Van den Boschs ervaring met maatschappelijk gedepriveerden zag Suringar kennelijk als een pré binnen het buitengewoon hoofdbestuur. Overigens wijzen zijn praktische adviezen bij de oprichting van het NGZVG erop dat Van den Bosch de plannen misschien wel te ambitieus vond en Suringars enthousiasme wilde temperen: het was verstandiger kleinschaliger te starten met het bezoeken van gevangenen; twee of drie gevangenissen leek hem ideaal. Wat de opvang van gevangenen betrof had Van den Bosch positieve ervaringen opgedaan in de kolonie Ommerschans. Hier werden veroordeelde bedelaars en landlopers uit de steden in het westen van het land voor hun heropvoeding naar toe gestuurd om te leren zelfstandig de kost te verdienen in de landbouw en door de ontginning van woeste gronden. De onvrijwillig

geplaatste bedelaars stonden onder streng toezicht. Van den Bosch vond het ook beter dat het NGZVG zelf scholen oprichtte in plaats van dit aan de overheid over te laten, zoals in het ontwerp van het Genootschap stond. Godsdienstonderwijzers vond hij blijkbaar niet geschikt genoeg, al was dat wat het Genootschap in oprichting voorstelde. Gevangenen zouden bij voorkeur door predikanten moeten worden bezocht. Hij waarschuwde tenslotte dat er niet te veel regels gemaakt moesten worden: dat gaf alleen maar aanleiding tot ‘...bevoordeeling en aanmerkingen en tegenwerking.’⁶³

Dat dit een relevante waarschuwing was, merkte Suringar al snel, want hij mopperde op de katholiek geworden journalist Joachim George Le Sage ten Broek (1775-1847) die in zijn tijdschrift *De Godsdienstvriend* tegen het Genootschap ageerde: ‘Die le Sage ten Broek bezwaart dan ontzaggelijk zijne consientie. Hij trekt altijd te velde tegen het goede!’⁶⁴ De redacteur van het blad verzette zich vooral tegen het door het NGZVG voorgestelde godsdienstonderwijs en de opleiding voor godsdienstonderwijzers in gevangenen. Het onderwijs zou te algemeen christelijk zijn; daardoor was het risico van geloofsafval voor katholieke gevangenen groot. Geestelijken van de eigen geloofsrichting behoorden dus de gevangenen te onderwijzen, want anders kwam de grondwettelijk vastgelegde geloofsvrijheid in het geding.⁶⁵ Kennelijk heeft het NGZVG dit bezwaar ook gezien, want in 1826 wordt besloten dat er subsidies mogen worden verstrekt aan katholieke geestelijken om godsdienstonderwijs te geven.⁶⁶

In Leeuwarden was evenmin iedereen enthousiast over de oprichting, want Van Lennep noteerde in zijn reisdagboek uit de mond van de arts Julius Vtringa Coulon (1767-1843) ook al geen lovende woorden over het Genootschap: heel Friesland zou zich belachelijk maken. Waarom de bewame en populaire Coulon het Genootschap, alsmede de Maatschappij van Weldadigheid, geen goede instelling vond, maakte Van Lennep helaas niet duidelijk. Opmerkelijk blijft dat Coulon zo kritisch was, want zelf was hij actief geweest in het gevangeniswezen en de armenzorg. Of had juist zijn ervaring met armen en gevangenen hem zo negatief gemaakt?⁶⁷ Ook Van Lenneps reisgezel Dirk van Hogendorp, van conservatieve snit en geen voorstander van het NGZVG, antwoordde op een vraag van Suringar of er in Holland belangstelling voor het Genootschap was: ‘Tot mijn spijt maar al te veel.’ Deze sceptische opmerking valt des te meer op, omdat zijn vader Gijsbert Karel van Hogendorp juist voorstander was van het Genootschap en zoals gezegd zich bij het Buitengewoon Hoofdbestuur had aangesloten.⁶⁸ Hoewel uit het werk van Van Bemmelen naar voren kwam dat veel juristen belangstelling hadden waren er onder hen ook sceptici, al was er volgens de socioloog en historicus Herman Franke (1948-2010) toch wel een enkele rechter die

vertrouwen had in het Genootschap.⁶⁹ Intussen was Suringar zich wel degelijk bewust van de weerstand tegen het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen. Een aantal bezwaren die wellicht geopperd zouden worden somde hij al op in een brief aan Warnsinck: zorg voor gevangenen is een overheidstaak, gevangenen zijn niet te verbeteren en na hun vrijlating is nazorg lang niet altijd haalbaar, omdat de vrijgelatenen zich over het land verspreiden.⁷⁰

Voor het bestuur waren veel mannen met dubbele namen gevraagd. De burgerlijke elite – provinciale gouverneurs, stadsbestuurders, hoogleraren, dominees, advocaten, deftige kooplui – was door Suringar en zijn twee compagnons met brieven bestookt. Verschillende aangeschrevenen namen daarna zelf initiatief om op hun beurt leden te winnen. De gouverneur van de provincie Zuid-Holland stuurde een brief aan burgemeesters en schouten en de dichteres Petronella Moens benaderde in Leiden potentiële leden.⁷¹ Ja, zelfs prins Frederik zorgde ervoor dat ook de Vrijmetselarij, waarin hij een leidende rol speelde, op de hoogte raakte van de initiatieven: hij liet het ontwerp uitdelen in zijn loge.⁷² Suringar hoopte dat ook de departementen van het Nut zouden proberen leden te winnen. In zoveel mogelijk plaatsen moesten afdelingen van het Genootschap worden opgericht. Waar dit niet mogelijk was, konden correspondenten worden aangesteld. En, last but not least: niet alleen mannen, ook vrouwen, konden lid worden.⁷³

Suringar wachtte intussen alsmat op de koninklijke goedkeuring, opdat het ledenaantal nog meer zou toenemen, maar het duurde tot 8 oktober 1823 voordat het zover was. Nierstrasz vroeg zich af of de vertraging niet ontstond door de ‘vijandschap’ die er volgens hem heerste tussen de minister van Justitie Van Maanen en De Bye.⁷⁴ In oktober was er echter meteen weer een teleurstelling te verwerken: prins Frederik mocht van de koning geen beschermheer worden.⁷⁵ Ondanks zijn enthousiasme bleef Suringar omzichtig te werk gaan. Hij instrueerde Nierstrasz, die bij Willem op audiëntie ging om voor de goedkeuring te bedanken, vooral niet te praten over deze weigering.⁷⁶ Toch kan de conclusie zijn dat, ondanks deze teleurstelling, het koninklijk besluit leidde tot veel positieve en actieve ondersteuning. De snelle ledenaanwas, tot 3465 leden bij de oprichtingsvergadering, was daarvoor een mooi bewijs.

De officiële oprichtingsvergadering vond al op 12 november in Amsterdam plaats, met een toespraak van Suringar. Hij noemde het streven ‘gewigtig en aandoenlijk’ en hoopte dat het Genootschap de gevangenen in hun moeilijke situatie zou kunnen helpen. Hij eindigde zijn redevoering, die vooral een chronologisch overzicht was van de totstandkoming van het Genootschap, met een vijftal aandachtspunten voor het hoofdbestuur. Deze betroffen de

uitbreiding van het ledenaantal, de vestiging van afdelingen, de organisatie, de financiën en het algemeen uitgangspunt van de vereniging. Over het laatste onderwerp sprak Suringar feitelijk al zijn mening uit: hij vond dat mensenliefde de drijfveer moest zijn.⁷⁷ De filantroop wilde weliswaar gevangenen moreel verbeteren, maar had daarnaast ook oog voor materiële ondersteuning.⁷⁸ Na vrijlating wilde het Genootschap de voormalige gevangenen behalve zedelijk toezicht ook financieel en materieel hulp bieden. Zijn ontwerp noemt het geven van kleding, voedsel, onderdak en geld, waaraan tweederde van de inkomsten besteed moest worden. Bemiddeling bij het krijgen van een baan was ook een optie.⁷⁹

Verscheidende historici en sociologen schetsen het streven naar zedelijke verbetering van gevangenen als een beschavingsoffensief of een poging tot disciplineren van de lagere klassen door de burgerlijke elite. Robert Ros gebruikt de disciplinerings-theorie van Michel Foucault (1926-1984) bij het beoordelen van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen. Hij concludeert dat het Genootschap en daarmee zijn oprichters pogingen in werk stelden om met disciplinaire technieken gevangenen en ex-gevangenen te modelleren naar de normen en waarden van de elite, die op deze wijze haar macht zou versterken. Daar hij in zijn conclusie aangeeft dat hij niet kan beoordelen in hoeverre een handelend persoon, dus ook Suringar, bewust of onbewust een disciplineringsmodel heeft gehanteerd, krijgen we echter geen inzicht in de vraag wat nu Suringars eigen motief geweest is om zedelijke verbetering tot hoofddoel van het Genootschap te maken.⁸⁰ Herman Franke bestrijdt in zijn standaardwerk over het Nederlandse gevangeniswezen de these van bewuste machtsstrategie. Hij meent dat Foucault door Ros en anderen verkeerd wordt geïnterpreteerd. Foucault heeft geen marxistische machtsconcepten bedacht, maar verwijst naar een abstracte macht die als een anonieme kracht zelfstandig functioneert in de samenleving en door mensen als individu vaak onbewust geaccepteerd wordt. In een reactie erkent Ros dat van een bewust disciplineringsdoel bij het Genootschap geen sprake was, maar dat de bestuurders met het waarden- en normenpatroon dat ze aan gevangenen en ontslagen gevangenen wilden opleggen wel onbewust hun machtspositie handhaafden.⁸¹ Uitgebreider is Chris Leonards als hij de ‘richtinggevendende theoretische concepten’ schetst in zijn studie over bestraffing en opvoeding van criminele kinderen in jeugdgevangenissen en opvoedingstehuizen. Naast Foucaults theorie schenkt hij aandacht aan de civilisatietheorie van Norbert Elias (1897-1990)⁸², die de verspreiding van beschaving beschrijft als een proces waarbij lagere maatschappelijke groepen via imitatie het gedrag van hogere navolgen. Deze geleidelijke ontwikkeling kan soms door particulier initiatief van burgers een versnelling ondergaan in wat dan een ‘beschavingsoffensief’ wordt genoemd. Zo’n ‘beschavingsoffensief’ bedoelt een

waarden- en normenpatroon over te brengen op de onderste lagen van de maatschappij. Deze vorm van sociale controle en, bewuste of onbewuste, disciplinerende kon en kan uiteindelijk alleen maar succes hebben als ook de staat uiteindelijk achter deze particuliere initiatieven staat.⁸³ De historica Francisca de Haan borduurt voort op Foucaults theorie van disciplinerende en bespreekt zijn concept van ‘pastorale’ macht. Dat gaat uit van het innerlijk van het individu, waarbij de geestelijkheid – het pastoraat – tot 1800 een belangrijke rol speelde. In plaats van de term pastorale macht gebruikt De Haan overigens liever het begrip ‘zorgende macht’, voor die mensen die als ‘opvoeders’ proberen leerlingen, gevangenen en armen innerlijk te sturen en te begeleiden naar een beter bestaan.⁸⁴

Het begrip ‘zorgende macht’ lijkt mij van alle besproken denkbeelden het best toepasbaar op Suringars ambitie om als opvoeder iets te betekenen voor de medemens. Zijn streven naar zedelijke verbetering van gevangenen past in het verlengde van zijn streven om predikant te worden. De innerlijke verbetering bewerkstelligen van de mens, noodzakelijk om het eeuwige zieleheil te bereiken, is de taak van de predikant, terwijl de (her)opvoeder zijn leerling, eventueel dus een crimineel, via overdracht van (morele) kennis de weg wijst naar een beter bestaan. Suringar is ervan overtuigd dat de mens zijn leven grotendeels zelf kan bepalen en waar nodig met de juiste morele hulp weer de goede weg zal weten te bewandelen. De juiste richting kan het individu vinden door steun bij God te zoeken.⁸⁵ In zijn toespraken voor gevangenen – die mogelijk werden nadat de overheid, vooral door toedoen van De Bye, in 1824 de bestuursleden inderdaad toestemming gaf hen te bezoeken⁸⁶ – wist Suringar zijn gefnuikte predikantenambitie om te zetten in wat de criminoloog Franke mijn inziens ten onrechte een ‘zwart godsdienstig moralisme’ noemde.⁸⁷ Want Suringar was wars van een zwaar aangezet somber geloof dat bepaald werd door hel, verdoemenis en erfzonde, zoals al bleek bij zijn optreden als diaken. Zijn gematigde positie zou hem later juist nog in conflict brengen met de orthodoxe predikant Ottho Gerhard Heldring (1804-1876). Zijn optimistisch geloof in een maakbare samenleving waarin je als mens je nuttig moest maken en dat ook kon doen als je een held ter navolging koos, was zijn levensideaal. Al tijden hield Suringar zich ook bezig met de godsdienstige (her)opvoeding van de mens. Kortom, zijn gedachte dat criminelen een heropvoeding dienden te ondergaan paste bij een predikant in spij die zondaars wilde bekeren. Zijn gevoeligheid voor het leed van de mensheid, mede door zijn contacten in het Nut ontstaan, was nog versterkt door zijn persoonlijk leed.⁸⁸ Vanuit dit medeleven maar ook doordat hijzelf een formele voortgezette opleiding miste – die hij met zijn leesgenootschap en het lidmaatschap van het Nut compenseerde – heeft hij belangstelling gekregen voor het verbeteren van onderwijs als element in de opvoeding tot waarden en

normen. De Duitse ‘Popularphilosophen’ zoals Moses Mendelssohn (1729-1786) en Gotthold Ephraim Lessing (1729-1781) zijn daarbij voor hem van grote betekenis geweest. Zij propageerden de idealen nuttigheid, redelijk leven en een redelijke, godsdienstige, protestantse moraal, die aan de het gewone volk moesten worden onderwezen.⁸⁹ De praktische uitvoering zoals ondernomen door de achttiende-eeuwse filantropijnse opvoeders als Johann Basedow (1724-1790), Joachim Campe (1746-1818) en de al eerder genoemde Salzmann, beïnvloedden in Nederland het opvoedkundige werk van het Nut en daarmee van Suringar.

Herhalingsonderwijs en een opvoedkundige reeks (1823-1828)

De oprichting van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen was niet de enige taak die Suringar zich stelde. Aan onderwijs en opvoeding bleef hij aandacht besteden. Hij was voortvarend begonnen aan de praktische uitwerking van denkbeelden uit zijn bekroonde boek over het tegengaan van kennisverlies na de schoolverlating. Vanaf januari 1823 werden door het Nutsdepartement Leeuwarden herinneringslessen verzorgd. Het concept ‘herinneringslessen’ wekt wat verwarring, want de lessen bleken meer in te houden dan een herhaling van de leerinhoud van school. Uitbreiding van kennis en kunde stond ook op het programma. Bij de start in 1823 werd eens per twee weken onderwijs gegeven, van acht tot negen uur ’s avonds, zodat de ‘leerlingen’ in staat waren na hun dagelijks werk de school te bezoeken. De lessen werden gegeven in de diaconieschool. De herinneringslessen, al even verwarrend ook wel volksvoorlezingen genoemd, waren bedoeld voor de jeugd uit de laagste stand.⁹⁰ Welke leeftijdsklasse werd bedoeld is niet meer vaststelbaar. Wel lijkt het zo dat het ging over kinderen die net van school kwamen. Dit onderwijs bleek echter vooral aan te slaan bij volwassenen, zoals een onderzoek naar de gemiddelde leeftijd van de deelnemers uitwees.⁹¹ Het Nutsdepartement heeft kennelijk om die reden in 1837 de herinneringslessen ook bestemd voor ‘bejaarden’.⁹² De lesfrequentie werd eveneens verhoogd naar één keer per week. Uiteindelijk verzorgden vijf leden van het departement wat in feite niet veel meer waren dan lezingen voor een qua leeftijd zeer gemêleerd publiek.⁹³ De kosten kwamen voor rekening van het lokale Nutsdepartement, maar het landelijke Nut en het stadsbestuur boden ondersteuning met een jaarlijkse subsidie.⁹⁴

Suringar, liefhebber van het spreken in het openbaar, gaf vanzelfsprekend zelf ook een aantal lessen. Achtendertig keer in totaal, vanaf de oprichting in 1823 tot februari 1839, besprak hij een thema. De onderwerpen die aan hij de orde stelde, varieerden sterk: het bereiken van echt menselijk geluk, spreekwoorden, het kennen van God in de natuur, het

geweten, een jonge misdadiger die weer op het goede pad was geraakt, de deugd, en reizen door hem zelf gemaakt. Een aantal teksten is bewaard gebleven.⁹⁵ Wat was de inhoud van zo'n les? In de 'De Vraagal' behandelt Suringar het onderwerp op de voor hem kenmerkende moralistische, maar in dit geval ook geestige manier. Veel mensen stellen vanuit verkeerde motieven vragen. Uit ijdelheid, verveling, misplaatste nieuwsgierigheid wordt geprobeerd informatie aan de medemens te ontfutselen. Dit is misbruik van vertrouwen. Veel vragenstellers formuleren bovendien lomp en onnadenkend en letten ook niet op aan wie ze vragen stellen, want niet iedereen kan over elke kwestie zinvol spreken. In zijn conclusie komt Suringars moraal naar voren. Het luisterende publiek moet vooral leren dat vragen over gezin of bedrijf, mits noodzakelijk, en oprecht en deugdelijk geformuleerd, best gesteld mogen worden. Op deze manier is vergroting van deugdzame kennis prijzenswaardig. De toehoorders krijgen het advies mee elke dag één wijze vraag te stellen. In Suringars opvatting zouden dat vragen kunnen zijn over het aanleren van deugden en het afleren van gebreken. Hij waarschuwt echter ook: zwijgen is vaak beter.⁹⁶ Een andere herinneringsles ging over 'den Neus'. Een veertigtal spreekwoorden met neus erin gebruikt Suringar om zijn leerlingen te wijzen op een aantal plichten. Ordelijk zijn, netjes eten en op een juiste manier met boeken omgaan – je niet verbeelden veel te weten – zijn plichten die de toehoorders moeten nastreven. Hij eindigt zijn les met de stelling dat je moet voorkomen dat mensen zeggen dat je geen knip voor de neus waard bent.⁹⁷ Het gebruik van spreekwoorden en zegswijzen, waarvan hij een hele serie had aangelegd, achtte Suringar een goed hulpmiddel om kennis te onthouden.⁹⁸ In feite gingen ook deze lessen verder dan het herhalen van wat op school was geleerd. Overigens had Suringar zelf in zijn bekroonde werk voorgesteld om juist op deze manier kennis en vaardigheden uit te breiden.

De Leeuwarder onderwijshervormer had in zijn boek eveneens gepleit voor de oprichting van een herhalingsinstituut voor de jeugd uit de gegoede stand, Tot Onderhouding en Beschaving. In Leeuwarden verrees zo'n instelling inderdaad, onder toezicht van het Nut, maar niet zonder problemen, want de plaatselijke schoolcommissie wilde zelf het toezicht hebben, zoals bleek uit Suringars openingstoespraak. Toch werd tenslotte het toezicht uitgeoefend door bestuurders van het Nutsdepartement. Blijkbaar had het Nutsbestuur de schoolcommissie weten te overtuigen.⁹⁹ Suringar beklemtoonde het hoofddoel van het onderwijs aan deze instelling: '...vorming van het verstand tot echte, bruikbare levenswijsheid - vorming van het hart tot echte, algemeen-nuttige deugd.'¹⁰⁰ De grootste zorg voor ouders moest immers zijn dat hun kinderen deugdzame mensen werden. Dat het onderwijs bedoeld was voor de gegoede stand bleek al uit de jaarlijkse bijdrage. De

leerlingen, die minimaal veertien jaar moesten zijn, betaalden twintig gulden, met als gevolg dat hun aantal gering was.¹⁰¹ Drie als bekwaam bekend staande leerkrachten, J. P. Trautmann, P. Burggraaff en F.W. Westink, verzorgden de lessen, drie avonden per week, van oktober tot maart. Op één avond kwamen Nederlands, aardrijkskunde en geschiedenis aan bod. De vakken rekenen, boekhouden – waaronder Italiaans boekhouden – en wiskunde werden op de tweede avond gegeven. De laatste avond volgden dan handelskennis, proefondervindelijke natuurkunde en natuurlijke geschiedenis.¹⁰²

Tenslotte bood het herhalingsonderwijs vanaf 1834 in Leeuwarden, naast de herinneringslessen en het instituut Tot Onderhouding en Beschaving, nog een derde instelling: de ‘herhalingsschool’. Zelfs in de *Bijdragen tot de bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen* bestond verwarring over de begrippen ‘Herhaling-scholen’ of ‘Herinnerings-lessen’ en werden ze door elkaar gebruikt.¹⁰³ De lessen op de herhalingsschool, viermaal per week, waren vooral bedoeld ter verbetering van het schrijven en rekenen en vonden plaats in de wintermaanden. Dit herhalingsonderwijs was bedoeld voor leerlingen in de leeftijd tussen veertien en twintig jaar. De gemiddelde leeftijd lag hier dus lager dan van de oudere bezoekers aan de herinneringslessen. Wellicht kwam er meer aandacht voor het volgen van deze lessen toen op de plaatselijke bouwkundige tekenschool was vastgesteld dat de leerlingen het rekenen en schrijven onvoldoende beheersten. Deze school bedoelde op te leiden tot timmerman en metselaar, beroepen die hard nodig waren omdat het stadsbestuur besloten had dat alle luifels en andere bouwsels van de openbare weg moesten worden verwijderd.¹⁰⁴ Het verloop op deze herhalingsschool was op den duur overigens erg groot: leerlingen haakten af of werden wegens wangedrag weggestuurd. Toch waren er ook momenten dat de toeloop zo groot was dat twee groepen moesten worden gemaakt en de leerlingen nog maar twee keer in de week les kregen. Er kwam uiteindelijk zelfs een herhalingsschool voor meisjes, die naast rekenen en taal ook leesonderwijs kregen.¹⁰⁵

Kijkend naar de resultaten kan worden vastgesteld dat in Suringars eigen woonplaats in 1837 ongeveer honderd leerlingen de herhalingslessen volgden en bovendien tachtig de herinneringslessen bezochten.¹⁰⁶ De aankoop van een apart Nutsgebouw, het oude raadhuis van Leeuwarden, resulteerde ook in een eigen onderwijsruimte: de bovenkamers werden samengevoegd tot één zaal die diende voor de departementsvergaderingen, als leesbibliotheek en voor de herinneringslessen.

Het herhalingsonderwijs voor zowel de ‘mindere’ als de ‘beschaafde’ stand was dus in Leeuwarden in praktijk gebracht, maar hoe wilde Suringar dit ideaal op regionaal en nationaal

niveau laten dóórklinken? Hij meende dat het geen kwaad kon het succes van het herhalingsonderwijs aan de overheid te melden. Daniël Jacob van Ewijck (1786-1858), die als administrateur de leiding had over de afdeling onderwijs van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, kreeg stukken toegestuurd over de diverse resultaten. Bovendien ontving een niet nader genoemde minister Suringars door het Nut bekroonde boek met de vermelding van wat al tot stand was gebracht. Niet alleen de herinneringslessen – voor de lagere standen schrijft Suringar – en het instituut voor jongelui uit de hogere stand zijn van belang voor het verwezenlijken van het onderhouden van kennis. Ook een bibliotheek draagt daartoe bij.¹⁰⁷ Door zo op de bres te staan voor zijn streven, bleef het in elk geval niet onopgemerkt bij de provinciale overheid. De gouverneur van Friesland wenste geïnformeerd te worden.¹⁰⁸ En inderdaad animo voor Suringars streven bleek er wel te zijn. In 1837, veertien jaar na de oprichting van de eerste school in Leeuwarden, bezochten tussen de twee à drieduizend leerlingen in Nederland herhalingscholen.¹⁰⁹ Een gedrukt verslag noemt zestien plaatsen waar gewerkt werd op de manier die Suringar voorstond. Het hoofdbestuur van het Nut subsidieerde deze instellingen met tweeduizend gulden per jaar. Maar ook plaatselijke en provinciale schoolbesturen van het Nut hielden zich steeds meer bezig met herinneringslessen. Deze vorm van onderwijs zou inderdaad steeds algemener worden, dacht de opsteller van het verslag, dat wellicht afkomstig is van de vaste Commissie tot Vorming van Neerlands Jongelingschap, die door het Nut na de publicatie van Suringars boek was ingesteld en waaraan vooral een voorlichtende taak was toebedeeld.¹¹⁰

Ondanks deze successen vond Suringar dat er te weinig hulpmiddelen waren voor het herhalingsonderwijs. Zijn voorliefde voor het geschreven – naast het gesproken – woord, zette hem aan tot het uitgeven van een opvoedkundige serie voor schoolverlaters: een schriftelijke cursus in losse deeltjes onder zijn redactie. De reeks verscheen in Leeuwarden en Amsterdam. In de hoofdstad was Gerrit Jan Adriaan Beijerinck (1792-1851), bekend om zijn grote aandacht voor de verzorging van kinderboeken, mede-uitgever van de serie.¹¹¹ De titel van de reeks, *Herinneringen en wenken ter onderhouding van het geleerde, voor jonge lieden, welke de scholen hebben verlaten* (1824-1828)¹¹², gaf aan dat deze handleiding voor de jeugd was bedoeld om de geleerde kennis op peil te houden. In deel één schrijft Suringar echter dat behoud van kennis niet het enige doel is. De serie zal ‘... wenken bevatten tot voortzetting en uitbreiding uwer aanvankelijke beschaving’, waarbij hij niet alleen doelde op het verstand, maar ook op zedelijkheid: het deugdzame gedrag.¹¹³ Over een periode van vier jaar verschenen acht nummers, die uiteindelijk in drie deeltjes zijn uitgegeven. Aan bod kwamen bijbelse en vaderlandse geschiedenis, sterrenkunde en plantkunde. Rekenen en stichtelijke

verhalen waren in de ogen van Suringar eveneens middelen om niet alleen de cognitieve, maar ook de deugdzame kennis te vergroten. In de methode werden regelmatig vragen opgenomen, die de leerlingen de mogelijkheid gaven zichzelf te controleren en hen aan het denken zetten. In een volgend deeltje konden ze de antwoorden nakijken. De stof werd gepresenteerd in verhalen en brieven, maar ook in de vorm van een toespraak of soms een dialoog, de ‘socratische leerwijze’ dus, waarbij de vragende leerkracht in stapjes probeerde zijn leerling zelfstandig de oplossing te laten bedenken. Deze stijlform was tot 1840 regelmatig in gebruik bij jeugdtijdschriften.¹¹⁴ Misschien dat mede daarom Laurillard in zijn necrologie schreef dat Suringar iets ‘Socratisch’ in zijn geaardheid had.¹¹⁵

Naast locale medewerkers had Suringar uit heel het land deskundige auteurs weten aan te trekken. Ze waren meestal lid van het Nut. Veel van zijn medewerkers zal Suringar op de jaarlijkse algemene vergadering van het Nut tegen het lijf gelopen zijn of althans via zijn Nutsnetwerk hebben leren kennen.¹¹⁶ In Leeuwarden verzorgde onderwijzer Burggraaff in de meeste deeltjes de algemene geschiedenis. De houder van de Franse kostschool, Trautmann, leverde een stukje over planten en de met Suringar bevriende Robidé van der Aa had een artikel over ‘meisjes-waarde en meisjes-geluk’. De Amsterdamse, remonstrantse dominee en dichter Nicolaas Swart leverde een bijdrage voor het eerste nummer van de serie *Herinneringen en Wenken*, in de vorm van een schets over de noodzaak goed te kunnen schrijven. Dankzij goed stellen leert de leerling zijn gedachten te ordenen, zodat hij behoorlijke brieven kan schrijven, uittreksels maken en een toespraak kan formuleren, meende de predikant. Mogelijk staat zijn bijdrage voorop, omdat hij aanvankelijk zelf een jeugdtijdschrift had willen oprichten.¹¹⁷ Swarts bijdrage werd beoordeeld door de eveneens remonstrantse predikant W. Goede. Deze Rotterdammer vond dat het stuk voor publicatie nog verbeterd moest worden. Zijn kritische beoordeling werd wellicht ingegeven door Swarts weinig vleierende opmerkingen over bloemlezingen en vertalingen van Goede’s hand.¹¹⁸

De criticus schreef op verzoek van Suringar ook zelf een artikel, over gezondheidsregels voor de opgroeiende jeugd oftewel ‘het opluikend geslacht’. Hij voelde zich geveleid, want hij complimenteerde Suringar dat deze zo goed wist dat dit onderwerp hem zo na aan het hart lag. Wat volgde zal Suringar minder prettig in de oren hebben geklonken. De auteur wilde voor zijn bijdrage aan de serie graag een honorarium, want hij moest een zoon ondersteunen die een bedrijf in loodwit bezat, dat economisch niet floreerde. Ook al zouden de andere schrijvers wel gratis bijdragen leveren, dan zou hij toch niet mee willen werken.¹¹⁹ Zijn eerste stuk aan de opvoedkundige reeks was misschien daarom meteen ook zijn laatste, want in volgende deeltjes prijkt zijn naam niet meer tussen de medewerkers: zijn vervolgartikel werd

niet opgenomen. Goede was daarover boos want Suringar zou het hem beloofd hebben. Het verlangde honorarium liet ook op zich wachten. Tenslotte deelde hij Suringar mee dat de serie blijkbaar geen succes was omdat hij na de zesde uitgave geen nieuwe nummers meer zag verschijnen; hij zei daarover niet verbaasd te zijn en merkte vilein op dat het oordeel van de mensen aan wie hij wat stukjes uit de serie had laten lezen niet best was. De meeste bijdragen waren ‘slechts een repetitie van wat men reeds op scholen geleerd heeft of elders vinden kan’.¹²⁰ Een beredeneerd register van te lezen werkjes was volgens hem beter geweest. Maar hij troost Suringar wel: het ligt niet aan de initiatiefnemer. Mensen of hun werk worden wel vaker niet begrepen. Zijn eigen poging om een tijdschrift van de grond te krijgen was ook een mislukking geworden. Wel wilde Goede nog steeds weten waarom zijn stukje niet was geplaatst. Suringar heeft zich van de zure opmerkingen mogelijk wel iets aangetrokken. Na deze brief valt de correspondentie stil. Van de reeks verschenen overigens nog twee nummers. Kostenbesparing is mogelijk de reden geweest dat deze alleen nog maar bij Suringars broer in Leeuwarden verscheen. Amsterdam was geschrapt. Uiteindelijk waren acht nummers gepubliceerd voordat het tijdschrift in 1828 ter ziele ging.

Toch had Suringar zelfs ook erkende kinderboekenschrijfsters aan zijn opvoedkundige reeks weten te binden. Zowel Anna Barbara van Meerten-Schilperoort als Petronella Moens hebben eraan bijgedragen en met beiden heeft de redacteur contact gehouden. Beide schrijfsters richtten zich op het onderwijs in maatschappelijke en christelijke deugden zoals dat in de onderwijswet van 1806 was bepaald.¹²¹ Net als in Suringars *Herinneringen en Wenken* bevatte de jeugdtijdschriften in de periode tussen 1800 en 1830 vooral schoolse leerstof. De Rousseauiaanse gedachte van spelend leren was op de achtergrond geraakt en vervangen door leerzaam spelen. Zo was Van Meerten-Schilperoort in 1821 een opvoedkundig tijdschrift voor meisjes gestart: *Penélopé*, dat twee rubrieken kende: ‘Handwerken’ en ‘Lectuur’.¹²² En zowel Van Meerten-Schilperoort als Moens waren betrokken bij het jeugdtijdschrift *Philopaedion*, dat, in 1822, twee jaar vóór Suringars onderwijsserie, van start was gegaan. Het is het eerste jeugdtijdschrift dat een relatief lang bestaan kende. Inhoudelijk was het vernieuwend omdat het een aantal vaste rubrieken had.¹²³

Ondanks haar schrijfervaring lijkt Van Meerten-Schilperoort in haar correspondentie met Suringar soms wat onzeker over haar literaire werkzaamheden. Ze bestookt hem ook met vragen over haar stuk, omdat ze er niets meer over hoort. Haar bijdrage beschrijft de lotgevallen van een deugdzaam meisje, dat op zoek gaat naar een jongeman die verliefd op haar is; het is de bewerking van een Franse tekst.¹²⁴

Moens was lid van het Nut – haar vader was bevriend met de oprichter. Ze telde ook veel Nutsleden onder haar vriendenkring, onder wie Suringar. Geen wonder dat haar denkbelden en die van het Nut zo duidelijk overeenkomen. Dit is althans de visie van haar biografie, die overigens ook meent dat juist Suringar als prominent Nutslid aan haar Nutsopvattingen heeft bijgedragen.¹²⁵ Mogelijk speelde zijn belangstelling voor de blindheid van de dichteres een rol in Suringars vriendschap. Blinde dichters waren ‘populair’ in de negentiende eeuw vanwege de bijzondere verbeeldingskracht die ze zouden bezitten.¹²⁶ En verbeeldingskracht was, zoals ik al aangaf, zowel in Suringars eerste leesgenootschap als in het Nut een belangrijk thema. Moens leverde aan zijn tijdschrift een stichtelijke bijdrage in briefvorm: een stervende moeder schrijft raadgevingen aan haar dochter die op kostschool zit. De moeder weet haar leven zodanig te rekken dat ze haar dochter nog aan het sterfbed terugziet.¹²⁷

Ook Willem Warnsinck schreef voor Suringars reeks. De suikerraffinadeur bespreekt de kunst van het vertalen, en het doel van herhalingslessen: het vervolmaken van zedelijke vorming.¹²⁸ Zelfs aan de bekende taal- en letterkundige Matthijs Siegenbeek (1774-1854) weet Suringar een bijdrage te ontfutselen, zij het dat deze geen tijd heeft iets nieuws te schrijven. Hij heeft echter nog wel een paar lezingen liggen, die hij op de departementsschool had gebruikt. Als Suringar er iets geschikts bij vindt, kan hij dat laten drukken, mits de schrijver vooraf de drukproef heeft gezien. Zijn bijdrage ging over de historicus Jan Wagenaar (1709-1773).¹²⁹

Niet iedereen was zo bereidwillig. Soms was gebrek aan tijd een reden, zoals de Groningse hoogleraar en schoolopziener Theodorus van Swinderen (1783-1854) aangaf.¹³⁰ Anderen gaven een uitvoeriger motivering, zoals Isaac Nijhoff, die samen met Willem catechisatie had gehad van Lobry, waaraan hij goede herinneringen had overgehouden. Aan het verzoek van Suringar een vaderlandse geschiedenis in afleveringen te schrijven voor zijn *Herinneringen en Wenken*, gaf hij echter niet toe. Zijn kritische vragen over de opzet voor zo’n serie maakten duidelijk dat hij het nut ervan niet inzag. Volgens hem waren er voldoende goede geschiedenisboeken waarnaar verwezen kon worden.¹³¹ Nijhoff, later boekhandelaar en archivaris, was Suringar aanbevolen door de Arnhemse predikant Hendrik Herman Donker Curtius (1778-1839). Hem had Suringar om advies gevraagd over een kerkgeschiedenis voor zijn serie. Donker Curtius had, na ruggespraak met Nijhoff, vastgesteld dat zo’n kerkgeschiedenis voor mensen van alle geloofsovertuigingen niet mogelijk was. Geschreven door een katholiek zal het ‘een leugenachtig verhaal’ worden en de versie van een protestant ‘kan niet anders zijn, dan eene doorgaande prostitutie der Roomsche kerk’.¹³² De vaderlandse en de kerkgeschiedenis bleven dus achterwege maar een bijbelse

geschiedenis kon blijkbaar geen onrust veroorzaken, want die verscheen wel in de reeks. De predikant Hendrik van Heyningen (1787-1851) voorzag Suringar van kopij. Hij was bekend door zijn populaire uitleg van de bijbel.¹³³ Suringar was aan godsdienstige opvoeding veel gelegen, want in januari 1823 had hij hierover ook gecorrespondeerd met het Rotterdamse Nutslid Paulus Koenraad Görlitz (1785-1861), een befaamd onderwijzer.¹³⁴ Deze voelde zich niet capabel, maar een jaar later besprak hij bij een bezoek aan Leeuwarden de bijbelse opvoeding wel. Hij vertelde toen over zijn ‘Bijbelschen Aanwijzer’, een soort leeswijzer voor de bijbel, die hij aan een Duitse schrijver had ontleend en waarvoor Suringar blijkbaar belangstelling had.¹³⁵ In het laatste deel van Suringars reeks is zo’n leeswijzer inderdaad opgenomen, mogelijk gebaseerd op een handgeschreven katern dat zich in Suringars nalatenschap bevindt.¹³⁶ Volgens de inleiding is een keuze uit bijbelteksten voor kinderen nodig want ‘...door hen mag noch moet den ganschen Bijbel gelezen worden.’ De wel geschikt bevonden teksten komen zowel uit het Oude als het Nieuwe Testament. Uit het Oude Testament worden slechts enkele boeken aanbevolen. Bij het Nieuwe Testament wordt naar thema’s verwezen, met name moralistische: ‘Met beloften alleen wordt niets uitgewerkt’ en ‘Nog minder alleen met uiterlijken ootmoed en plegtigheden’ zijn typerende voorbeelden die oproepen tot deugdzzaamheid.

Voor goed godsdienstonderwijs maakte Suringar zich steeds sterk, want dat lag naar zijn mening achter op het gewone onderwijs. Hij zocht de oorzaak ervoor in de matige belangstelling bij de oudere generatie. Bovendien had het leren van ‘stelselmatige begrippen’ in het catecheseonderwijs ervoor gezorgd dat mensen alleen een ‘systematisch geraamte’ ingeprent hadden gekregen. Mede hierdoor was er in de protestantse kerken geen eenheid tot stand gekomen, meende Suringar.¹³⁷ Zijn zorg om het catecheseonderwijs is verklaarbaar uit zijn jeugd: een van zijn ‘leermeesters’, predikant Albertus Brink, hechtte er al veel belang aan. Diens catechesewerkjes werden bijna veertig jaar na zijn dood nog voor de tweeëntwintigste keer gedrukt.¹³⁸

De kinderboekenschrijver Jan Anthonie Oostkamp (1778-1845), die ook aan het jeugdblad *Philopaedion* meewerkte, schreef voor Suringars serie bijdragen over hemellichamen.¹³⁹ De bekende natuurkundige Johannes Buys (1764-1838) leverde een bijdrage over aantrekkingskracht in de fysica.¹⁴⁰ Hij was zelf schrijver van een schoolboek voor natuurkunde en tevens hoofdbestuurslid van het Nut; in die functie stelde hij ook een aantal richtlijnen op die het herhalingsonderwijs in de verschillende Nutsdepartementen moest bevorderen.¹⁴¹ Buys vond niet alle bijdragen aan Suringars serie foutloos. De fysicus was nogal kritisch over de natuurkundige presentatie van de as van de aardbol, waaraan

Burggraaff in zijn inleiding over de algemene geschiedenis aandacht schonk. Eén vraag over een natuurkundig onderwerp dat op het eind van het eerste deel ter oefening was opgegeven, achtte hij niet goed gesteld en hij hoopte dan ook dat deze zaken niet geleerd zouden worden.¹⁴²

Zijn er opinies van de gebruikers van de serie? Of het tekenend is voor de hele onderneming blijft een vraag, maar in Suringars correspondentie is slechts de reactie van één jonge lezer overgeleverd, met antwoorden op vragen betreffende de nuttigste planten uit Amerika, over het ontstaan van parels en uit welk land goudvissen komen. De twaalfjarige jongen bleek nog op de Latijnse school te zitten, maar had door ziekte veel verzuimd. De opvoedkundige reeks, bedoeld voor schoolverlaters, kreeg dus alleen van een zieke leerling een reactie.¹⁴³ Overigens lijkt Barbara van Meerten-Schilperoort de serie wel gebruikt te hebben voor haar kostschoolleerlingen in Gouda. In een van haar brieven vraagt ze Suringar namelijk om de ‘fysische lessen’ maar op te splitsen, want het bleek voor haar meisjes nogal moeilijk.¹⁴⁴ Zowel de kritiek als het gebrek aan reacties van leerlingen verklaren misschien het langzaam ter ziele gaan van de reeks. Niet alles wat Suringar opstartte was dus succesvol. Het herhalingsonderwijs verliep met hulp van het hoofdbestuur van het Nut voorspoedig, maar het onderwijs op afstand sloeg niet aan.

Rondreis langs gevangenissen en afdelingen van 't Genootschap (1824-1825)

Terwijl hij het herhalingsonderwijs in gang zette, bleef Suringar actief voor gevangenenen. De oprichting van het Genootschap was weliswaar gelukt, maar hij wilde de vereniging een solide basis geven door de stichting van plaatselijke afdelingen te stimuleren en leden te werven. Hiervoor reisde hij door het noorden en oosten van het land. Zijn mede-oprichters legden ook reisbezoeken af, maar in mindere mate.¹⁴⁵ Suringar, die merkte dat veel leden huiverig waren om gevangenenen te bezoeken, vond dat ze dat toch moesten doen, in tegenstelling tot het gestelde in het ontwerpreglement voor het Genootschap. Hij besloot dat voor te stellen aan het hoofdbestuur en in het reglement van 1827 werd de bepaling veranderd.¹⁴⁶ Dit deel van zijn visie bracht hij ook zelf in de praktijk. In overleg met bestuurders van de gevangenissen bezocht Suringar, in hun bijzijn, gevangenenen. In een enkel geval hield hij een toespraak of voerde gesprekken. Met de regenten besprak hij manieren ter verbetering van de situatie of hij gaf suggesties over de aanschaf van boeken, het tegengaan van verveling en een beleid om cipiers ertoe te brengen om gevangenenen menselijker te behandelen. Hij merkte dat gevangenenen met een strafmaat tussen een half en een heel jaar zich verveelden, maar dat het moeilijk was om ze in de gevangenis aan werk te helpen.

Suringar vroeg zich af of deze mannen niet gewoon hun vak van timmerman, schoenmaker en kleermaker konden blijven uitoefenen. Voor langgestraften achtte hij die beroepen niet geschikt, vanwege de werktuigen die mogelijk voor een uitbraak gebruikt konden worden. Hij vond dat bouwkundig tekenen – zijn oordeel baseerde hij op krijttekeningen die hij op gevangenismuren had gezien – en rekenen goed aansloten bij verschillende ambachten. Het Genootschap kon dan voor gereedschap, hout, textiel en schoenleer zorgen.¹⁴⁷

Gevangenen moet men ook niet naar hun criminele verleden vragen, adviseerde Suringar de andere genootschapsleden, want dat vinden ze niet prettig. Dit advies is bijzonder, omdat nogal eens gesuggereerd is dat Suringar en zijn medestanders vooral vanuit nieuwsgierigheid naar de misdadigheid keken. Hooghartigheid zou ook een rol spelen.¹⁴⁸

Suringar benadrukte dat het Genootschap geen ondersteuningskas was. Zo wilde hij een deel van de kritiek opvangen zoals die bijvoorbeeld door een boze briefschrijver aan het bestuur van het Genootschap werd geuit: ‘Nationale en vrijwillige mildadigheid behoort mijnes inziens niet in het openbaar gelijkelijk uitgeoefend te worden aan diegenen die de wetten overtreden hebben, even als aan hen, die alleen arm zijn, en evenwel de maatschappelijke wetten niet geschonden hebben.’¹⁴⁹ Suringar bestreed dat gevangenen door het werk van zijn Genootschap in een gespreid bedje kwamen. Ze moesten zelf actief proberen een beroep te leren, werk te vinden en meewerken aan zedelijke verbetering. Hij beseftte echter dat het bestrijden van dit vooroordeel moeite zou kosten: ‘Ik gevoel dat ik de bedenking voor zoo verre zij voor oplossing vatbaar is, niet kort en niet krachtig genoeg heb opgelost, maar ik hoop dat dit geschrijf aanleiding geve tot eene meer juiste en volledige beantwoording.’ Suringars conclusie op basis van zijn bezoeken is gematigd optimistisch. Hulp aan gevangenen is niet het najagen van een ‘hersenschim’, en de ‘...verbetering van sommige misdadigers [is] uitvoerbaar’.¹⁵⁰

Voor die verbetering waren ook lectuur en een gevangenisbibliotheek nodig. Er bleken maar weinig geschikte boekjes te zijn. Toezicht op gevangenislectuur was onontbeerlijk zolang er werkjes circuleerden met titels als *De kunst van het beurzensnijden* of *Verzameling van honderd schurkenstreken*.¹⁵¹ Suringar adviseerde dat de werkjes die het Godsdienstig Tractaatgenootschap, opgericht in 1821, aan gevangenen wilde uitdelen eerst door Mollet werden beoordeeld. De inhoud beviel Suringar vooralsnog niet. Ze konden aanleiding geven tot ‘dweperij’. Zelf vond hij het gebruik van boeken uit de Nutsbibliotheek beter, mits ook hier tevoren gekeken werd naar geschiktheid. Een aparte aanbeveling deed hij voor het werk *Antoine et Maurice* van de Fransman Laurent Pierre de Jussieu (1792-1866), dat door Nierstrasz in zijn gedicht over Howard was genoemd. Hierin wordt de levensgeschiedenis van

twee misdadigers geschetst. De misdadiger die op het goede pad terecht komt, wordt beloond, en de slechterik, volhardend in het kwaad, krijgt zijn terechte straf. Dit speciaal voor gevangenen geschreven moralistische verhaal was niet uniek, want in Duitsland en Engeland waren eveneens dergelijke boekjes gepubliceerd. In Nederland had Goede in samenwerking met Tollens al een vergelijkbaar werkje voor gevangenen uitgegeven.¹⁵² Wellicht aangespoord door de prijsvraag van het Nut, die het gebrek aan goede gevangenislectuur onderkende, schreef vervolgens ook Suringar zelf een handboek voor gevangenen.¹⁵³

Handboek voor gevangenen (1828)

Suringars *Godsdienstig en zedekundig handboek voor gevangenen*¹⁵⁴ was bedoeld als leesboek. Eventueel kon het aan analfabeten worden voorgelezen. Het had twee ingangen: men kon zoeken op zon- en feestdagen door het jaar heen, maar ook op inhoud. Suringar had voor de tweeënvijftig zondagen en voor de feestdagen teksten geschreven dan wel bewerkt, ondermeer bijbelfragmenten, religieuze en morele overdenkingen, gebeden, dialogen, gedichten, liederen en spreken. Ook al was de morele heropvoeding van de gevangene bovenal een godsdienstige heropvoeding,¹⁵⁵ het is een misvatting het *Handboek* alleen als een vooral religieus geïnspireerde tekst te zien, want er staan ook de nodige wereldse verhalen in, alhoewel de meeste een godsdienstig moralistische toonzetting of conclusie hebben. Het boek bevat thema's zoals 'Jozef in de gevangenis' en andere voorbeelden die aangeven hoe mensen in de gevangenis kwamen, maar ook liederen en gedichten over geloof, berouw en boete, en verhalen die, soms in briefvorm of als samenspraak, de gevangenen van het kwaad moesten afkeren en voorbereiden op een nieuw bestaan in de maatschappij. Vooral 'bekeringsverhalen' komen regelmatig voor. Het boek begint zelfs met zo'n relaas. Al had de moralistische handleiding van Suringar als doel de gevangenen weer op het rechte pad te krijgen, ze moesten wel zelf de kans grijpen die hun geboden werd. Door zelfbepaling, die bij Suringar voortkomt uit een optimistisch vertrouwen in het individu dat in volle vrijheid zijn keuzes kan maken, heeft de gevangene volgens hem de mogelijkheid zich weer tot een betrouwbaar lid van de maatschappij te ontwikkelen.¹⁵⁶

Overigens moest het *Handboek* volgens Suringar niet zomaar aan gevangenen gegeven worden. Er hoorde een toelichting bij, waarin de tekst geïntroduceerd werd. Daarna kon een gevangene er elke dag iets uit voorlezen en een lid van het Genootschap kon het dan eventueel nog nader uitleggen. Exemplaren van het *Handboek* moesten onder beheer blijven van een cipier of commandant.¹⁵⁷ Het boek in de badkuip lezen – zoals een van Suringars kennissen had gedaan – was voor de gevangenen zeker niet weggelegd en het in één keer

uitlezen was evenmin de bedoeling. Dat zou overigens ook een hele opgave zijn geweest, want het besloeg meer dan driehonderd pagina's.¹⁵⁸

Het door het Nut in 1828 bekroonde *Handboek* kreeg de nodige aandacht in binnen- en zelfs buitenland. Een Franse recensie vergeleek het met het al genoemde *Antoine et Maurice* van Jussieu.¹⁵⁹ Koning Willem I ondersteunde de onderneming door duizend exemplaren op zijn kosten te laten drukken en gaf bovendien toestemming het *Handboek* onder gevangenen te verspreiden. Suringar stuurde zelf ook exemplaren rond aan vrienden en bekenden, maar ook aan ambtenaren en deskundigen op het gebied van het gevangeniswezen. De taalkundige Siegenbeek stelde tijdens een inspectiereis vast dat in de jeugdgevangenis te Rotterdam het *Handboek* als leesboek werd gebruikt.¹⁶⁰ Suringars werk werd uiteindelijk zelfs in het Duits, Frans en Grieks uitgegeven toen hij in de jaren 1830 en 1840 gevangenen in het buitenland bezocht en deelnam aan internationale congressen.¹⁶¹

Een veelgehoorde kritiek was het protestantse karakter van zijn *Handboek*. Uiteindelijk is er ook een katholieke versie uitgekomen, waarvoor Suringars boek als voorbeeld heeft gediend.¹⁶²

Al lijkt het *Handboek* dus een succes, er was toch ook enige kritiek, zoals bleek uit de visie van de Duitse predikant Theodor Fliedner (1800-1864), die vond dat het boek zijn doel geheel voorbijschoot. Suringar zou de gevangenen er niet op wijzen dat hun misdadig gedrag al van kindsbeen af latent aanwezig was. Fliedner vond dat dit zondebesef duidelijker gemaakt had moeten worden, want nu bleef Suringar te oppervlakkig door steeds op de individuele criminele gedragingen te wijzen. Deze streng-christelijke opvatting over de a-priori zondigheid van de mens verwerpt Suringar echter. De mens kan zijn leven wel degelijk zelf beteren, namelijk door zich te spiegelen aan het voorbeeld van Jezus. Daarentegen kan een totale overlevering aan Gods genade de mens tot willoosheid brengen, hem initiatiefloos maken. Suringar zag de bijbel vooral als 'een goddelijke spreukenverzameling' en een bron voor levenswijsheid, waardoor het individu zichzelf weer op het rechte pad kan zetten. God is de raadgever die mensen tot inkeer kan brengen.¹⁶³ In feite is in Suringars denken Jezus een van vele navolgenswaardige helden en dat paste absoluut niet in Fliedners visie; hij vond noch het Genootschap noch het *Handboek* '...christelijk genoeg'.¹⁶⁴ Warnsinck maakte zich flink kwaad over Fliedners kritiek. Hij noemde hem een ondankbaar mens, die zich door tegenstanders van het NGZVG maar wat in het oor liet fluisteren en allerlei onwaarheden verkondigde. Hij was zelfs zo boos dat hij Fliedner lomphheid verweet, waartoe alleen een inwoner van 'Moffrica' in staat was.¹⁶⁵ Deze kritiek van tijdgenoten leg ik naast de opmerkingen van de wetenschapper Herman Franke die stelt dat Suringar gevangenen veel te

veel met schuld en boete confronteerde.¹⁶⁶ Mijns inziens is dit een eenzijdige analyse, omdat Suringars optimistische levensfilosofie juist uit het *Handboek* duidelijk spreekt. Vooral in de ‘leerzame samenspraken’ en ‘leerrijke verhalen’ wordt de gevangenen hoop en vertrouwen gegeven.

Toespraken tot gevangenen en patronaat voor (ex)-gevangenen

Christelijke deugdzaamheid hoorde bij heropvoeding van gevangenen, maar om deze werkelijk te doen postvatten was volgens Suringar een beter beleid noodzakelijk. Al tijdens de officiële oprichtingsvergadering van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen in 1823 had hij zich rechtstreeks gericht tot De Bye, lid van het hoofdbestuur en hoogste ambtenaar voor het gevangeniswezen, met de wens dat er een effectieve classificatie van gevangenen zou komen.¹⁶⁷ Zoals gezegd verafschuwde hij het bij elkaar plaatsen van gevangenen op grote zalen zonder dat onderscheid gemaakt werd naar leeftijd, geslacht en soort misdad. De overheid had al wel in 1821 gebouwen geclassificeerd zodat er een betere scheiding kwam, maar in de praktijk bleek dat nog niet altijd goed te werken, zoals Fliedner vaststelde na zijn bezoek aan gevangenissen te Amsterdam, Leeuwarden en andere plaatsen in Nederland.¹⁶⁸ Bij het al vermelde bezoek in 1823 aan Leeuwarden zagen ook Van Lennep en Van Hogendorp een overbevolkte Rijksgevangenis, die uitgebreid en verbouwd moest worden.¹⁶⁹ En deze strafgevangenis was al veel groter dan de gevangenis die Howard met grootvader Suringar had bezocht. Door de wetgeving van 1821 was in Leeuwarden een tuchthuis ontstaan voor ongeveer achthonderd gevangenen, van wie in 1837 negentig procent analfabeet was. Zij allen, ook de vrouwen en minderjarigen, zaten in enkele grote slaapzalen opgepropt. De omvang van de slaapzalen was zelfs zo beperkt dat de gevangenen in hangmatten moesten slapen. Tafels en stoelen waren niet aanwezig. Tot 1837 was er geen licht. Gevangenen moesten daarvoor zelf zorgen door in de kantine olie voor hun olielampje te kopen. In deze omgeving, met zijn benauwde lucht, enorme groepsdruk en het werken in overvolle werkzalen – er was overigens zo weinig werkruimte dat tweehonderd gevangenen op de zolder hun arbeid moesten verrichten – was een hoog sterftecijfer niet verwonderlijk. Het aantal lag in de jaren 1830 tussen de vier en acht procent.¹⁷⁰

Overbevolking en hoge sterftecijfers leidden tot veel kritiek zoals van de openhartige Leeuwarder gevangenisbestuurder Louis Gerard Bouricius (1796-1863) in 1838 in zijn *Over de gevangenissen in Nederland*. Hij constateerde dat de overheid bij de invoering van fabrieksmatig gevangeniswerk meer oog had voor de financiële voordelen dan voor het onderkomen van de gevangenen. Ongeletterdheid en gebrek aan normbesef heersten. Ook

Bouricius meende dat onderwijs en godsdienstige en zedenkundige lectuur daarin verbetering konden brengen. Daarom werkte hij met Suringar en het Genootschap samen.¹⁷¹ Vanaf 1836 begon hij met Suringar tevens met het classificeren van gevangenen om de nadelen van gezamenlijke opsluiting enigszins te beperken.¹⁷²

In de Leeuwarder Rijksgevangenis startte Suringar zijn geregelde bezoeken, nadat de overheid daarvoor in 1824 aan Genootschapsleden toestemming had gegeven. Noch qua tijd, noch qua emoties was Suringars gevangenenbezoek te Leeuwarden een sinecure, want Howards positieve oordeel over de gevangenis te Leeuwarden tijdens zijn bezoek in 1781 kon nu niet meer gelden. Suringar begon er zijn nauwkeurige beschrijvingen van gedetineerden en hij stichtte er de eerste gevangenisbibliotheek.¹⁷³ Zijn optreden wekte bewondering, want niet ieder lid van het Genootschap voelde zich daartoe in staat. Uit Suringars aantekeningen blijkt dat hij allerlei groepen gevangenen bezocht en toesprak. Vanaf het begin van de jaren 1830 zijn toespraken bewaard die hij heeft gehouden op de vrouwen- en mannenzaal, in de ziekenboeg en voor de jeugdafdeling. Sommige gaan over spreuken, die de gevangenen tot lering konden strekken, andere hebben titels als ‘Belooven en Woordhouden’, ‘Het kwade blijft niet verborgen’ en ‘Over der Gevangenen goede daden’, en geven het moraliserende karakter van zijn redevoeringen weer. De predikant in Suringar komt in diverse redevoeringen naar voren als hij gevangenen toespreekt over grote en kleine zonden of ze adviseert God ook in de gevangenis te dienen.¹⁷⁴ Suringar hoopte dat deze toespraken een basis zouden zijn voor de heropvoeding van gevangenen na hun ontslag.¹⁷⁵

Suringars toespraken voor de gevangenen in Leeuwarden volgden nog steeds het streven naar ‘innerlijke’ bekering dat in de negentiende eeuw zo wijd verbreid was.¹⁷⁶ Hij schreef optimistisch: ‘De ziel is eene vonk der godheid, en in die Ziel woont Zedelijk gevoel, - liefde tot het geen waar en goed en regt is. die liefde wordt nooit geheel verwoest, want geen mensch leeft er in wien niet, hoe wonderlijk ’t ook soms gewijzigd zij, eenige liefde tot het goede en tot het doen van het goede in dit of dat, soms zeer vreemd opzigt, zij overgebleven.’ Leefomstandigheden en opvoeding zorgden ervoor dat crimineel gedrag ontstond, maar bij elke misdadiger was in de kern, zij het onontwikkeld, het zedelijk goede toch aanwezig. Hulp kon dus wel degelijk succesvol zijn, bij jeugdige en bij volwassen gevangenen en ook bij recidivisten, zeker als zij het nodige intellect bezaten; zij konden met een schrijverbaan of een eenvoudig ambt best op het goede spoor gezet worden. Toch beseftte Suringar dat innerlijke verbetering niet makkelijk te bewerkstelligen was, alhoewel gewenning aan orde, gehoorzaamheid en werk het misschien zouden bevorderen.¹⁷⁷ Maar hoe sloegen Suringars woorden aan?

Niet alle gevangenen waren gediend van de moralistische verhalen van het Genootschap, zoals blijkt uit een cynische afscheidsbrief van een hunner, al was die niet aan Suringar gericht, maar in zijn bezit gekomen via een lid van het college van regenten. De gevangene wil zelfmoord plegen en stelt dat hij dankzij de moralistische verhalen met een gerust hart de dood tegemoet kan zien. Hij hoopt dat de Genootschapsleden met hun door ‘...veel deugden gelouterde scheedels’ ook eeuwige roem en geluk mogen krijgen. Deze gevangene, die vreemd genoeg Griekse wijsgeren kende en ook goed op de hoogte was van de Griekse mythologie, wilde niet dat zijn lijk werd ontleed en verzocht dat een wijsgerig artikel van zijn hand over de Griekse filosofie in de *Hamburger Zeitung* werd geplaatst.¹⁷⁸ Of de hele episode een reële situatie of persoon weerspiegelde, is al met al de vraag.

Het Spaanse parlamentslid Ramon de la Sagra (1798-1871) maakte in 1838 een rondreis door Nederland en België, waarover hij een Frans verslag publiceerde dat ook in een Nederlandse vertaling verscheen. Met deze filantroop en wetenschapper heeft Suringar een intensief contact onderhouden, dat zijn ambitie zich meer op internationaal vlak te begeven zal hebben versterkt.¹⁷⁹ Zijn internationale belangstelling voor welzijnsinstellingen in het buitenland was begonnen na het overlijden van zijn tweede vrouw. Na haar dood maakte hij met een aantal van zijn kinderen jaarlijks een reisje langs de Rijn, dat hij eveneens gebruikte om kennis op te doen van de sociaaleconomische ontwikkelingen ter plaatse.¹⁸⁰ In Leeuwarden woonde De la Sagra een gevangenisbezoek bij en observeerde de ongeveer honderd gevangenen tijdens de toespraak die Suringar hield. Met zijn spreekvaardigheid slaagde Suringar erin de gevangenen te boeien; hem viel zelfs eerbiedige aandacht ten deel. Toch vertelt De la Sagra ook dat mogelijkwerwijs door het moralistische verhaal een van de gevangenen onwel werd en Suringar zijn rede moest afbreken.¹⁸¹

Aangrijpend voor Suringar zelf was het afscheid van de vrouwen die overgeplaatst werden naar de vrouwengevangenis te Gouda. Hij had hen in Leeuwarden ongeveer honderddertig keer toegesproken en voelde mee met de Friezinnen, die nu ver van hun familie verwijderd zouden raken. Vooral vier moeders, die hun kleine kinderen niet meer zouden kunnen zien, probeerde hij een hart onder de riem te steken door te wijzen op de kwaliteiten van een gevangenisbezoekster in Gouda, die zich veel aan hun lot gelegen zou laten liggen. Hij doelde op mevrouw Van Meerten-Schilperoort. Naast opwekkende woorden gaf hij de vrouwen ook een boodschap mee. Ze moesten zich goed gedragen en zo de naam van de Leeuwarder gevangenis hoog houden, al hadden ze gemiddeld nog heel wat gevangenisjaren voor de boeg. Onheilspellend klonk hij zelfs toen hij memoreerde dat sommigen in de Goudse gevangenis zouden sterven en Leeuwarden nooit meer zouden terugzien. De predikant in

Suringar kwam opnieuw naar voren toen hij zei dat het beter was met God in de gevangenis te leven dan zonder God in vrijheid. Uit een bedankbrief van de vrouwen bleek dat zijn afscheidswoord diepe indruk had gemaakt, hoewel men zich moet afvragen wie de brief geschreven had - en namens hoevelen.....¹⁸² De Rotterdamse predikant Johannes Jacobus van Oosterzee (1817-1882) las Suringars toespraak en schreef opgetogen dat hij diens ‘...zeldzame gave van populair en krachtig spreken...’ zeer waardeerde.¹⁸³

Later werden de Leeuwarder toespraken van Suringar gedrukt en diverse keren heruitgegeven en zelfs in het buitenland vertaald in het Frans en Duits,¹⁸⁴ zowel om gevangenen goede lectuur te bieden, alsook om buitenstaanders bekend te maken met het werk van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, want na 1830 verkeerde de vereniging niet in blakende omstandigheden. Het landelijke ledental was achteruitgegaan. Geen wonder dat Bouricius op Suringar hoopte als een beleidsbepalend bestuurder van het Genootschap. Suringar adviseerde het hoofdbestuur dat sprekers hun verhaal goed moesten voorbereiden, maar geen discussie met gevangenen moesten aangaan en geen uitvoerige informatie over hun misstappen in toespraken moesten gebruiken. Om gevangenen na hun ontslag beter te begeleiden, was het nodig kennis te nemen van opvattingen die bij hen leefden, zoals bijvoorbeeld: ‘Je kunt je toch niet altijd op de kop laten zitten’. Suringar suggereerde verschillende ‘modellen’ om een toespraak voor te bereiden. De spreker kon uitgaan van eigen ideeën, andere schrijvers raadplegen, problemen van gevangenen die een zedelijke verbetering in de weg stonden verwerken of aantekeningen gebruiken uit het register van gevangenen.¹⁸⁵ Het gevangenenregister in Leeuwarden kende een zevental categorieën, waarin, naast de personalia, gegevens werden vastgelegd over opleiding en beroep, godsdienst, het misdrijf, gedrag en gezondheid, mogelijke steun van familie of vrienden na ontslag en eventuele hulp aan de ontslagene.¹⁸⁶ Op deze manier had Suringar zelf zeventien jaar lang gegevens over gevangenen bijgehouden,¹⁸⁷ meer dan duizend ontslagen gevangenen thuis ontvangen en van meer dan vierhonderd een uitvoerige levensloop bijgehouden.¹⁸⁸

Aparte huisvesting van jeugdige gevangenen was een van de eerste punten waarvoor het Genootschap, vooral bij monde van Nierstrasz, aandacht vroeg bij de rijksoverheid. Echter, pas in 1831 werden jeugdige gevangenen in Leeuwarden afgezonderd opgesloten. Uiteindelijk werd in 1833 te Rotterdam de eerste specifieke jeugdgevangenis voor jongens gevestigd. Om hoge vervoerskosten te vermijden moest de duur van de veroordeling wel langer zijn dan zes maanden.¹⁸⁹ Suringar achtte, mede gestimuleerd door buitenlandse

pedagogische ideeën, een juiste opvoeding in een jeugdgevangenis van groot belang. De kans op een geslaagde heropvoeding werd bij jonge criminelen het grootst geacht. Ook Howard had al gewezen op de slechte invloed van notoire oudere criminelen op jeugdige gevangenen.¹⁹⁰ Suringar, die vanaf 1835 ook vele gevangnissen in het buitenland bezocht, haalde graag de jeugdgevangenis te Rotterdam als navolgenswaardig voorbeeld aan, zoals blijkt uit zijn correspondentie met talrijke gevangenisdeskundigen. Ook de ervaringen die hij in Leeuwarden met gevangenen had opgedaan gebruikte Suringar in zijn groeiende correspondentie met relaties in het buitenland. Van het classificatiestelsel van Bouricius, zijn eigen gevangenisregister en zijn bundel toespraken stuurde hij regelmatig afschriften mee. Anderzijds kon Suringar de Leeuwarder afdeling van het Genootschap enthousiast informeren over buitenlandse ontwikkelingen, zoals over de gevangenis van Oldenburg waar een patronaat per gevangene was ingevoerd en diens familie eveneens werd geholpen.¹⁹¹

Dat laatste voorbeeld volgde Suringar wiens zorg voor de verbetering van het gevangeniswezen zich vanaf de oprichting van het Genootschap eveneens tot een ‘patronaat’ ontwikkelde. Deze werkwijze behelsde een persoonlijk en regelmatig contact met gevangenen, over wie hij notities bijhield. In zijn logboek beschreef hij de gevangene en gaf hij aan of het Genootschap zich ook daadwerkelijk met hem of haar bemoeide. Hulp werd niet verleend als herhaling van crimineel gedrag te verwachten was. Suringar kreeg soms merkwaardige verzoeken, zoals de brief van een zoon die Suringar verzocht om te bemiddelen dat zijn gevangen vader zijn speciale ondergoed, rood van kleur, mocht blijven dragen vanwege reumatiek en benauwdheid. De brieven kwamen niet alleen uit Leeuwarden. Gevangenen, maar ook ex-gevangenen uit diverse steden correspondeerden met Suringar, wellicht op voorspraak van plaatselijke Genootschapsleden, die hoopten op zijn invloed.¹⁹² Ook bemiddelde Suringar soms voor ex-gevangenen door geld voor hen in te zamelen, hun een eerste uitrusting voor het uitoefenen van een beroep te bezorgen en hun boeken te sturen. Volgens zijn broer besteedde Suringar de laatste tien jaar dat hij in Leeuwarden woonde gemiddeld vier à vijf uur per dag aan het gevangeniswezen.¹⁹³ Niet alleen de bestuurlijke inbreng, maar zeer zeker ook zijn vaardigheid in de omgang met gevangenen hebben Suringar zijn faam gegeven als gevangenisvormer. Zijn werk haalde hij ook naar zijn huis waar hij dit deel van zijn publieke leven vermengde met zijn privé-leven: aangrijpende gebeurtenissen in zijn familie gebruikte hij in een lezing om gevangenen deelgenoot te maken van zijn leed.¹⁹⁴ En een enkele ex-gevangene nam hij in dienst.¹⁹⁵

Hechte vriendschap in een 'deugdennetwerk' (1820-1835)

Ondanks de kritiek op diverse projecten die Suringar entameerde, wist hij meestal de nodige steun te verwerven, vooral via zijn plaatselijk en landelijk netwerk van, voornamelijk, Nutsleden. Het streven van de Maatschappij om nuttige leer- en leesboekjes uit te brengen ter verbetering van het onderwijs, stimuleerde veel dichters en schrijvers om aan de volksopvoeding bij te dragen. Naast huiselijkheid waren liefdadigheid en het glorierijke verleden veel gebruikte thema's, die het zoals gezegd in het milieu rondom Tollens goed deden.¹⁹⁶ Met hem en met Nierstrasz ontwikkelde Suringar naast het meer zakelijke contact een hechte vriendschapsband. Hun briefwisseling geeft een inkijk in hun leef- en denkwereld. Hij en zijn twee Rotterdamse vrienden bespraken vooral literatuur maar ook familieaffaires. De drie koopliedendichters wisselden informatie uit over poëzie, auteurs en literaire genootschappen, waardoor in elk geval Suringar nog beter in staat was contacten te leggen voor zijn filantropisch werk.¹⁹⁷

Zoals hijzelf al aangaf, voelde Nierstrasz al na zijn eerste verblijf in Leeuwarden in 1820 een vriendschap voor Suringar¹⁹⁸, die zich over de grens van de dood zou uitstrekken. Het plotselinge overlijden van de ziekelijke Nierstrasz in 1828 gaf Suringar gelegenheid, zijn medeleven en vriendschap financieel te blijven uiten. Tollens, die wist van Nierstrasz' slechte gezondheid, schreef al ruim een jaar voor diens dood aan Suringar over het zwakke gestel van '...die arme sukkel'.¹⁹⁹ In een van zijn latere brieven merkte hij over die steun enigszins jaloers op dat Suringar wel erg voortijdig zijn subsidie aan Betje, zoals hij de weduwe Nierstrasz noemde, had betaald.²⁰⁰ Suringars vriendschap voor Betje en de zorg voor haar gezin bleef bestaan tot haar dood. Enkele maanden voor haar overlijden stelde ze Suringar op de hoogte van haar plan '...die letteren die alleen voor u en mij waarde konden hebben...' te vernietigen.²⁰¹ Suringar bewees haar de laatste eer met een toespraak bij haar graf.²⁰²

Suringar en Tollens overwogen een herinneringsbundel te publiceren ter nagedachtenis van Nierstrasz, maar de Rotterdamse dichter was niet tevreden over zijn bijdrage. Hij erkende zelfs niet erg warm te lopen voor een schriftelijk huldebetoon aan Nierstrasz. Uit zijn bijdrage, een korte levensbeschrijving, blijkt dat hij niet onder de indruk was van de dichtkunst van de overledene. Hij verontschuldigde zich hiervoor bij Suringar, die hij gevraagd had de levensschets te beoordelen en te controleren.²⁰³ Tollens wilde weten of Suringar, die het voorwoord had geschreven, toch tot uitgave wilde overgaan. Het kwam er niet van en Tollens was er blij mee: hij was ook niet overtuigd van het niveau van de gedichten voor de bundel. In deze tijd kreeg hij te maken met kritische recensies van zijn eigen werk en was hij blijkbaar bang dat de bundel voor Nierstrasz van een zodanig gehalte

was dat zijn reputatie er verder onder zou lijden.²⁰⁴ Zijn angst kwam mogelijk voort uit een nog complexere emotie: het dichtwerk van Nierstrasz had niet alleen, postuum, van Tollens kritiek gekregen. Het was al eerder genadeloos neergesabeld door een anonieme recensent, waarschijnlijk Jan Wap.²⁰⁵ Juist een lovende recensie van Nierstrasz's bundel *Gedichten* (1827) in *Vaderlandsche Letteroefeningen* in 1828 van een van Nierstrasz' andere vrienden, Jacob Wybrand IJntema (1779-1858), tevens redacteur van het blad, had de nodige wrevel bij Wap opgewekt, meende Tollens.²⁰⁶ Het pedante voorwoord van Nierstrasz bij zijn eigen werk had de toorn alleen maar versterkt.²⁰⁷ Ja zelfs, Nierstrasz' vroege dood zou volgens sommige geruchten ondermeer het gevolg zijn van deze negatieve recensie. Maar het kan ook een toevallige samenloop van omstandigheden zijn geweest, want Nierstrasz was vlak na de publicatie ernstig ziek geworden, niet ongevoen voor iemand die tobde met een zo zwakke gezondheid.²⁰⁸

Ook Tollens' relatie met Suringar was emotioneel wisselvallig. Tollens' biograaf zegt over de vriendschap: 'Opvallend is het dat hij vertrouwelijker met Suringar was dan met de meeste kunstvrienden'.²⁰⁹ Er waren inderdaad momenten van diepgaande vertrouwelijkheid. Tollens' waardering voor Suringars arbeid bleek uit de aanhef van één van zijn brieven: 'Waarde Patroon in het Goede'.²¹⁰ Zakelijke adviezen, bestellingen van loodwit en hulp bij de verkoop van Suringars speciale Friese groene verf wisselde Tollens in zijn brieven af met bedankjes voor kievitseieren, een cadeau dat Suringar meermaals aan goede vrienden gaf.²¹¹ Tollens liet zich blijkens een gedicht ook niet onbetuigd na het overlijden van Suringars tweede vrouw. De weduwnaar kon juist vanuit zijn eigen leed anderen nog tot troost zijn, meende de dichter. Omgekeerd gaf Suringar Tollens ook het volste vertrouwen. In zijn brieven in het voorjaar van 1824 gaf hij aan hoe moedeloos hij zich voelde in de maanden na het overlijden van zijn vrouw en dochtertje. Hij had in die periode veel gelezen en nagedacht. Suringar begreep nu dat het onmogelijk was God te doorgronden met het menselijk verstand. Ondanks al het verdriet, stelde hij vast dat God liefde is en meende dat op talloze manieren terug te zien in de natuur. Hij bleef dan ook geloven in een leven na de dood. Ook wat mensen schreven – zoals Tollens' gedichten – blijft bestaan. Om te laten zien dat zijn vriendschap oprecht was, schreef Suringar echter dat niet de kwaliteit van Tollens' dichterschap hun relatie bepaalde: 'Bilderdijk is een groter dichter dan Gij zijt. Ik verlang niet zijn vriend te wezen'.²¹² Of Tollens door deze eerlijkheid echt gevlid was mag men zich afvragen, alhoewel hij wel een groot bewonderaar was van Bilderdijk, met hem correspondeerde en vele memorabilia bezat.²¹³

Ondanks hun goede verstandhouding en grote gelijkgezindheid waren er soms wel degelijk spanningen. Zo sloot Tollens eens een brief bij die van Nierstrasz in, omdat hij had vernomen dat Suringar boos was en hem niet meer wilde schrijven.²¹⁴ De reden van Suringars boosheid is niet duidelijk, maar het briefcontact tussen beiden stond tussen 1824 en 1826 inderdaad op een laag pitje.²¹⁵ De relaties bleken echter in augustus 1827 weer sterk verbeterd, want ze gingen gezamenlijk op zakenreis naar de Zuidelijke Nederlanden, waar ze nieuwe handelsbetrekkingen probeerden aan te knopen.²¹⁶ De reis vond plaats kort na Tollens' overstap van de Katholieke naar de Remonstrantse Kerk. Vanwege het mogelijke verlies van klanten was hij op zoek naar nieuwe handelspartners. Dat de relaties toen niet alleen zakelijk goed waren, blijkt uit het feit dat Suringar vlak vóór de overstap daarvan in een vertrouwelijke brief op de hoogte was gesteld.²¹⁷ Des Amorie van der Hoeven speelde een invloedrijke rol bij deze overgang. De aanname en bevestiging als lid gebeurde bij Tollens thuis. Hij bezwoer Suringar geen publiciteit te geven aan deze omslag in zijn religieuze overtuiging. Een afschrift van een brief aan een – verder niet bij naam bekende – Amsterdamse katholieke geestelijke, kreeg Suringar op zijn verzoek na hun gezamenlijke handelsreis toegezonden. Kennelijk hadden ze over de kwestie gepraat. De dichter vond het verbod van de R.K. Kerk om de bijbel te lezen onjuist, al was dat een vreemde, want onjuiste voorstelling van de Kerkelijke voorschriften. Over zaken als de pauselijke onfeilbaarheid, aflaten en zielemissen had hij eveneens twijfels. Zijn aarzeling was alleen maar groter geworden nu enkelen van zijn kinderen werden voorbereid op de eerste communie. Hij wilde geen huichelaar zijn: 'Ik en alle de mijne gaan tot het Protestantisme over': hij achtte dat een redelijker en verdraagzamer godsdienst, terwijl de Kerk van Rome vooral plichten voorop stelde: 'De Protestantsche leer, daar en tegen, zet kerkelijke pligten in de schaduw, zedelijke verbetering, vorming voor een beter vaderland bovenaan.' De protestantse Kerk hield volgens Tollens de vooruitgang in de kennis die door de Verlichting was bewerkstelligd niet tegen. Ook de katholieke verkettering van de protestantse Kerk en het slechte godsdienstonderwijs vielen bij hem slecht. Hij gaf dan ook aan uit volle overtuiging en niet uit een of ander 'tijdelijk belang' overgestapt te zijn.²¹⁸ Wel bekende Tollens Suringar in een brief, enkele maanden na zijn overstap, dat hij zijn verantwoording anders zou hebben opgesteld als hij geweten had dat zijn brief aan de geestelijke als een publieke verdediging opgevat zou worden. In de toelichting op het afschrift schreef Tollens dat hij juist deze katholieke geestelijke had gevraagd zijn Amsterdamse familie te informeren: 'Het zou paradox kunnen schijnen, dat ik een Roomsche geestelijke tot mijn vertrouweling in mijne omstandigheid verkieze en zijne vrienden hulp verzoek, om de eerlijkheid mijner voornemens, zoo het nodig is, te verdedigen: doch ook niet

alle Roomsche geestelijken zijn dezelfden. De geen, aan wien ik de eer heb te schrijven, is een waardige uitzondering op den vrij algemeene regel.’ Wie de brief ook in de openbaarheid heeft gebracht is niet duidelijk. De geestelijke zelf kan het gedaan hebben, geschrokken door de religieuze verontwaardiging van de Amsterdamse familie, omdat hij – volgens Tollens – kennelijk niet in staat was de antwoorden te geven die zij wensten.²¹⁹ Zelfs een deel van Tollens’ familie keerde zich van hem af, zoals hij schreef aan Suringar, toen die hem vroeg om inlichtingen over sollicitanten voor een Franse kostschool voor meisjes te Leeuwarden. Tollens’ zus uit Amsterdam zou daarover wel informatie kunnen verstrekken, maar ‘...de Amsterdamsche familie heeft den Protestanschen aanverwant met alle de zijne, als rotte leden afgeschreven.’²²⁰

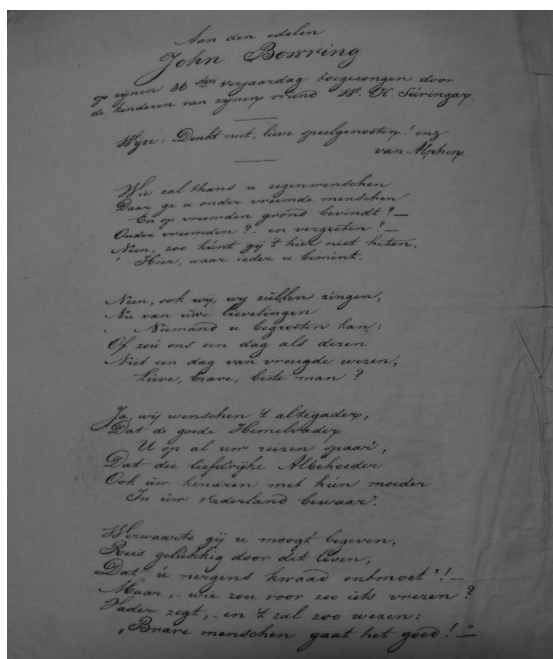
Het herstelde vertrouwen lijkt lange tijd stand te houden, al trad een zeker wantrouwen op toen Tollens niet toestond dat zijn dochter Louise voor een tweede keer naar Leeuwarden ging om bij Suringar te logeren. De eerste keer was ze, waarschijnlijk na afloop van de zakenreis, met Oene en Suringar naar Leeuwarden gereisd. Haar verblijf destijds vond vader Tollens te lang duren. Hij vroeg Suringar zelfs ervoor te zorgen dat zijn dochter eindelijk weer eens naar huis kwam. Dat ze geen tweede keer meer mocht logeren – Oene was intussen overleden – kwam echter vooral doordat zijn dochter in Leeuwarden alleen maar met jongemannen en weduwnaars in aanraking zou komen, waarbij hij onder de laatsten nadrukkelijk Suringar zelf en Robidé van der Aa noemde. Misschien lachte Suringar over deze ‘verfranse Hollandschen preutsheid’, maar Tollens vond zijn dochter een argeloos meisje. Eerlijkheidshalve gaf de Rotterdamse dichter toe, dat het besluit mede ingefluisterd was door zijn vrouw. Drie jaar later, in 1833, mocht Louise echter weer bij Suringar logeren, zoals blijkt uit haar bedankbrief.²²¹ Blijkbaar was de verhouding niet echt verstoord geraakt. Wel verwatert de correspondentie na het bezoek van Louise en beperkt zij zich tot familieberichten. De dichter onderhoudt nu vooral contact met Suringars broer, die zijn bundels mag drukken.²²²

Duidelijk is, dat de vriendschapsrelaties met Tollens en Nierstrasz van betekenis geweest zijn voor Suringars werkzaamheden. Nierstrasz hielp bij de oprichting voor het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen. Tollens behartigde regelmatig Suringars zakenbelangen, terwijl Suringar weer opkwam voor de belangen van zijn broer, de boekdrukker.²²³ Het is echter niet onmogelijk dat Suringar dankzij Tollens ook een maatstaf aangereikt kreeg voor de beoordeling van teksten, want Tollens’ kritische opmerkingen over de kwaliteiten van dichters zullen hem geleerd hebben beter te kijken naar zijn eigen schrifturen en naar het oeuvre van anderen.

Internationale oriëntatie: John Bowring in conflict met Joost Hiddes Halbertsma (1828)

Zoals ik al aangaf had Nierstrasz bij het promoten van zijn gedicht over Howard ook contact gezocht met de Engelsman John Bowring. Gezien de nauwe contacten tussen Nierstrasz en Suringar is het niet onaannemelijk dat Suringar al over hem had gehoord toen Tollens hem in 1828 verzocht Bowring te ontvangen en te begeleiden.²²⁴ De Engelsman had over Tollens geschreven in een Engelse krant en ook een gedicht van hem vertaald.²²⁵ Met deze schrijver, diplomaat, linguïst en literatuurwetenschapper bleef Suringar vervolgens langdurig in correspondentie over maatschappelijke en literaire aangelegenheden. Bowring werd zijn eerste internationale contactpersoon.²²⁶ Maar Suringar maakte toen tevens kennis met de animositeit en het gekissebis in de literaire wereld.

De gastvrije Suringar ontving Bowring met veel égards. Zijn kinderen zongen zelfs een lied voor hem ter gelegenheid van diens zesendertigste verjaardag, gebaseerd op een kinderwijsje van Hiëronymus van Alphen (1746-1803). In de tekst werd de hoop uitgesproken dat Bowring steeds behouden mocht terugkeren van zijn vele buitenlandse reizen. Tollens, blijkbaar op de hoogte van deze ontvangst, vond die overdreven.²²⁷ Misschien speelde ook hier weer een zekere jaloezie mee? Diverse Nederlandse letterkundigen hadden Bowring ontvangen en hoopten wellicht zijn bekendheid voor eigen roem te kunnen gebruiken.

11 Lied gezongen voor John Bowring op zijn 36^e verjaardag.

Bowring bezocht met Suringar een weeshuis en maakte kennis met de Leeuwarder letterkundige vereniging Constanter, opgericht door de letterkundige Arent van Halmael (1788-1850), die beiden uitnodigde bij hem thuis een vergadering bij te wonen.²²⁸ Leden bespraken andermans gedichten, maar droegen ook eigen producten voor. Bowring was een bekend polyglot, en geïnteresseerd in de cultuur van de Europese naties. Gezien de verwantschap tussen het Engels en het Fries deed hij verslag over de Friese cultuur in de *Morning Herald*. Bij zijn bezoek aan Constanter hield hij een geïmproviseerde toespraak, waarin hij het gebruik van de Friese taal aanmoedigde, in het bijzonder de grammaticale studie ervan. Deze redevoering maakte kennelijk indruk, want Constanter ontwikkelde zich nadien meer in Friesnationale zin. Het positieve oordeel van de gerenommeerde buitenlander gaf de in Nederland toch wat onzekere Friezen meer zelfvertrouwen.²²⁹ De Engelsman moest zijn bezoek echter voortijdig afbreken, omdat hij bericht ontving dat zijn moeder ernstig ziek was. Via de Amsterdamse koopman Willem de Clercq (1795-1844), bestuurder van de Nederlandse Handel Maatschappij en Réveilaanhanger, vernam Suringar later dat mevrouw Bowring was overleden.²³⁰ Dit voorval maakte indruk op hem, want meer dan vijfendertig jaar na het bezoek haalt hij in een condoleancebrief aan koning Willem III – bij het overlijden van diens moeder – deze gebeurtenis aan. Hij schrijft dat er toen mensen waren geweest die erop aangedrongen hadden dat Bowring nog enkele dagen bleef, maar dat de Brit zijn koffer gepakt had en zou hebben geantwoord: ‘Eene moeder kan men slechts éénmaal in zijn leven verliezen.’²³¹ Bowring liet Suringar later weten een aangenaam logeeradres te hebben gehad in Leeuwarden en te hopen op een langdurige vriendschap.²³²

Na zijn terugkeer in Engeland verzocht Bowring Suringar een aantal zaken voor hem te regelen. Hij wilde graag in briefvorm verslag doen van zijn bezoek. Suringar zou de uitgave en de vertaling van zijn brieven moeten organiseren en zorgen dat hij lid werd van het Fries Genootschap en van het Nut. Hij kreeg toestemming fouten uit Bowrings brieven te laten halen en de tekst waar nodig aan te passen. De tekst verscheen in 1830 als *Brieven geschreven op eene reize door Holland, Friesland en Groningen; voorafgegaan door Iets over de friesche letterkunde, en gevolgd door Iets over de hollandsche taal en letterkunde; van denzelfden* bij Suringars broer en was vertaald door Albartus Telting (1803-1863), eveneens lid van Constanter.²³³ Op zijn beurt ontving Suringar boeken en informatie over allerlei Engelse instellingen die eventueel met het Nut in contact wilden treden. De Engelse schrijver, die en passant voor Suringars ‘Vriesch groen’ nog een handelsagent in Engeland had gevonden, stuurde ook een artikel over Nederlandse literatuur ter vertaling. Suringar hielp hem met aanvullende informatie over Friesland.²³⁴

Tollens was ondertussen niet zo enthousiast over Bowrings *Sketch of the language and literature of Holland. Being a sequel to his Batavian Anthology* (1829), omdat er volgens hem vervelende en onjuiste dingen in stonden.²³⁵ Hij vond dat Suringar een aantal opmerkingen moest plaatsen bij de vertaling van dit boek, die al in 1829 verscheen.²³⁶ Inmiddels was in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* een door S.S. ondertekende maar verder anonieme recensie verschenen, waarin Bowring arrogant gedrag werd verweten: hij zag vriendschap als een recht en niet als een gunst.²³⁷ De Engelsman hoorde daarover vrij snel het een en ander en stuurde een schriftelijke reactie aan De Clercq, de Amsterdamse Réveilman met wie hij ook correspondeerde, in de hoop dat die in de *Letteroefeningen* zou reageren. Suringar vroeg hij om een kopie van het bewuste stuk en wie de schrijver van deze felle kritiek was. Wat Suringar gestuurd en geschreven heeft is onbekend, maar de brief van Bowring van 12 juni 1829 zal hem diep gegriefd hebben. Want nadat Bowring eerst Suringar bedankte voor alle inlichtingen over Friesland, viel hij in scherpe bewoordingen tegen hem uit. Hij beschuldigde Suringar ervan zelf de auteur te zijn van de polemische beoordeling in de *Letteroefeningen*, maar gaf geen reden voor zijn aantijging. Hij voelde zich in zijn eer aangetast. Hij vond dat hij in alle oprechtheid had geprobeerd een beeld te schetsen van de Nederlandse taal en literatuur. Dat hij te weinig werk zou hebben verricht – hij zou alleen maar wat gedichten hebben vertaald – ergerde hem. Vreemd genoeg hield hij echter de mogelijkheid open dat de beoordeling niet door Suringar, maar door ene Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869) geschreven was. Enkele dagen later bevestigde hij in een vriendelijke brief met complimenten aan Suringar de juistheid van dat vermoeden en bood hij zijn excuses aan: ‘How much obliged I am to you in taking such care of my good name.’ Bowring vond het wel vreemd, dat deze dominee uit Deventer – die hij nooit had ontmoet, maar met wie hij wel gecorrespondeerd had over de Friese letterkunde en geschiedenis – zo’n onheuse recensie had geschreven. Suringar kreeg het verzoek een bijgevoegde brief voor Halbertsma te beoordelen en, indien hij er mee instemde, deze naar de Deventer predikant door te sturen.²³⁸

De ‘affaire Halbertsma’ werd geruchtmakend en de ophef erover is in Suringars correspondentie terug te vinden. Via zijn Amsterdamse vriend Warnsinck hoorde hij dat Halbertsma inderdaad schuil ging achter de initialen S.S. onder de bewuste recensie. Warnsinck verzocht Suringar echter zijn naam niet te noemen, omdat hij anders niets meer uit zijn bron zou vernemen.²³⁹ Nu Suringar de naam van de recensent wist, informeerde hij Des Amorie van der Hoeven. Deze liet diverse mensen Suringars brief over de spanning tussen Halbertsma en Bowring lezen, inclusief IJntema, de hoofdredacteur van de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Halbertsma was daarover zeer verbolgen en schreef, voorbijgaand aan zijn

eigen negatieve opmerkingen over de Engelsman, aan Bowring: ‘Suringar, a merchant in tickets of lottery, whom you have deemed an admirable man, whom future generations will bless, has written a long letter to exalt you and to blacken me which Prof van der Hoeven shows to my good friends at Amsterdam.’²⁴⁰

Wie was deze Halbertsma, die voor zoveel onrust had gezorgd?²⁴¹ De predikant Joost Hiddes Halberstma was van eenvoudige komaf, maar had zich opgewerkt tot vermaard kenner van de Friese taal, haar geschiedenis en de Friese identiteit. Hij onderhield uitgebreide contacten met geleerden en politici in binnen- en buitenland.²⁴² Een van zijn medestanders in de bestudering van de Friese taal was Rinse Posthumus (1790-1859), predikant in het kleine Friese dorp Waaxens. Ook deze lettervretende boerenzoon stond bekend om zijn kennis van literatuur; hij vertaalde zelfs toneelstukken van Shakespeare in het Fries. Bowring had tijdens zijn bezoek aan Nederland kennis met Posthumus gemaakt en was in oktober 1828 ook bij hem gastvrij ontvangen. Ondanks een vleiende brief van Bowring over Halbertsma’s kennis van de Friese literatuur voelde de predikant zich gepasseerd. De Brit had hem, kenner bij uitstek van de Friese taal en letterkunde, niet persoonlijk bezocht, terwijl in zijn ogen minder begaafde dichters en schrijvers wel met een bezoek waren vereerd. Toen Halbertsma Bowrings verslagen in briefvorm over Friesland in de *Morning Herald* las en tot de ontdekking kwam, dat de Engelsman toch wel erg veel leunde op zijn onderzoek, uitte hij zijn gramschap in de bijtende recensie in de *Letteroefeningen*. Overigens vond hij dat Bowring in zijn verslag ook de gastvrije Posthumus onheus had bejegend. Posthumus zelf liet Suringar weten zich te schamen voor de recensie in de *Letteroefeningen*, aangezien daardoor de naam van Nederland in het buitenland omlaag werd gehaald. Toen Suringar vertelde dat Halbertsma de schrijver was, kon Posthumus het niet geloven.²⁴³

Nu was Halbertsma niet de enige die kwaad was op de Brit. Ook Willem de Clercq meende dat, al was de aanval op Bowring erg hard, de Brit wel erg weinig begreep van met name de rol die religie moest spelen in de poëzie. Zijn kritiek kwam erop neer dat Bowring wel religieuze werken van Isaïa da Costa (1798-1860) en Van Alphen vertaalde, maar de bijbel niet gebruikte als bron voor zijn eigen werk. De Clercq zag in de Engelsman zelfs een bestrijder van het ware geloof: ‘Jammer is het dat de man aan het Evangelie zijn krachtige hoeksteen tracht te ontroven en den gezegende verlosser tot een mensch en niet meer als een mensch tracht te doen afdalen.’ Toen Bowring in 1829-1830 ook nog de Belgen steunde bij hun opstand, verbrak De Clercq het contact.²⁴⁴

Over de relatie tussen Halbertsma en Suringar is verder niets bekend. Onder de vele brieven aan Suringar bevindt zich geen enkele van Halbertsma. Wel is duidelijk dat Suringar

de hele affaire onaangenaam vond en het, ondanks diens aanvankelijke beschuldiging aan zijn eigen adres, opnam voor de Engelsman. Daarin stond hij niet alleen. Ene Walker schreef Suringar dat Halbertsma, nog wel een verkondiger van het geloof, in zijn recensie buitensporig was geweest. Dat de kritiek op Bowring bij Suringar ‘...in ’t bijzonder veel verdriet heeft veroorzaakt...’ kon de briefschrijver goed begrijpen.²⁴⁵ Dat Suringar door deze zaak enigszins zijn bekomst heeft gekregen van het literaire wereldje is niet onwaarschijnlijk. Na 1830 verminderen zijn contacten met literatoren. Wellicht speelde ook mee dat zijn broer voldoende connecties met dichters en prozaschrijvers had opgebouwd, zodat Suringar zich daarmee minder behoefde in te laten.²⁴⁶ De relatie met Bowring werd in 1830 abrupt verbroken, waarschijnlijk eveneens omdat Bowring de kant van de Belgen koos. Hun gezamenlijke belangstelling voor het gevangeniswezen, godsdienst en heropvoeding bracht de Nederlandse filantroop en de Engelse literator pas later weer tot elkaar.

Invloedrijk raadslid in Leeuwarden

Zoals uit het voorgaande blijkt hielden particulier initiatief en lagere overheid zich in de eerste helft van de negentiende eeuw in een aantal gevallen met dezelfde maatschappelijke problemen bezig, zoals armenzorg en onderwijs, waardoor het onderlinge contact werd vergemakkelijkt.²⁴⁷ Suringar heeft zeker begrepen dat allerlei initiatieven zijnerzijds gebaat waren bij nauwe relaties met de overheid. Zo trad hij in 1824 toe tot de gemeenteraad van Leeuwarden, waarin hij regelmatig aandacht vroeg voor opvoeding en onderwijs. Zijn raadlidmaatschap en daarnaast zijn voortgaande invloed in allerlei verenigingen bepaalden de politiek op diverse terreinen van het stedelijk bestuur en maakten hem tot een invloedrijk lid van Frieslands politieke elite.²⁴⁸ Een beschrijving van zijn werkwijze en de contacten die hij onderhield illustreert Suringars positie.

Zijn eerste raadsvergadering verliep moeizaam. Suringar, die graag schreef, voelde zich erg onthand, omdat een tafel, inkt en schrijfpapier ontbraken: voor de raadsleden was alleen een stoel beschikbaar. Hij verzocht dus om schrijfmateriaal en een tafel. De volgende vergadering waren deze aanwezig.²⁴⁹ Juist schrijfonderwijs ging Suringar aan het hart. Zelf lid van een landelijke Nutscommissie voor schrijfonderwijs, probeerde hij daarvoor aandacht te krijgen in de gemeente. Toen het landelijke Nut een schrijfwedstrijd voor onderwijzers propageerde, probeerde Suringar ook in Leeuwarden zo’n schrijfcompetitie van de grond te krijgen, want velen van hen schreven zijns inziens slecht. Hij stelde de raad voor, jaarlijks een tentoonstelling te houden van de beste schoonschrijvers, zodat er verbetering zou komen in het schrijfonderwijs. Bezorgd als hij was, wilde hij het liefst dat het stadsbestuur ook een

leraar ‘schoonschrijven’ zou kiezen, die een aanmoedigingspremie zou krijgen.²⁵⁰ Of Suringar het gebruik van de praktische handleiding voor het schrijfonderwijs van onderwijzer Roelf Gerrit Rijkens (1795-1855) in Leeuwarden heeft aanbevolen, is niet bekend. Deze Groninger – befaamd om zijn didactische handleidingen voor leerkrachten – had hem wel om advies gevraagd over zijn methode.²⁵¹ Via de stedelijke raad trachtte Suringar dus de opleiding van leerkrachten te verbeteren.

De kwaliteit van de onderwijsgevenden maar ook het niveau van de leerlingen had Suringar leren kennen door de openbare schoolexamens van het Nut en de diaconie. Ook via schoolbezoek raakte hij op de hoogte. Zo vertelt Andries Meeter (1817-1889) – terugblikkend op het leven van Suringar – over een bezoek dat Suringar met Rijkens bracht aan de school van Meeters vader in de omgeving van Leeuwarden. Meeter, toen zelf leerling, verhaalt dat Suringar hem op een spelfout wees. Het viel hem daarbij op met welk een gemak hij met een schoolkind omging: ‘Ik herinner me nog levendig, hoe natuurlijk eenvoudig hij zich dan wel met mij onderhield’. Suringar bezocht deze school diverse malen.²⁵²

De bekwaamheid van sollicitanten voor het stedelijk onderwijs onderzocht Suringar nauwgezet, door informatie in te winnen via zijn netwerk. Zo nam hij ook een toelatingsexamen af voor het hoofd van de stadstussenschool, een school voor kinderen wier ouders niet tot de bedeeden behoorden, maar die zich toch geen hoog schoolgeld konden veroorloven. Zij betaalden vijf cent schoolgeld per week. Het toelatingsexamen eiste o.a. een schrijfproef en Suringar stelde vragen over onderwijskunde, aardrijkskunde, geschiedenis en de natuurlijke historie, zoals biologie werd genoemd.²⁵³

Als Nutslid stond Suringar ook in verbinding met de Friese provinciale commissie voor onderwijs, die middels bijeenkomsten de vakbekwaamheid van onderwijzers probeerde te vergroten. Zijn contactpersoon, Hans Willem Cornelis Anne Visser (1773-1826), was predikant en schoolopziener in het achtste Friese schooldistrict te IJsbrechtum. Hij schreef een handleiding voor het kleuteronderwijs. Vele Nutsdepartementen gebruikten zijn leidraad bij de oprichting van bewaarscholen, ruim vóór Fröbels invloed zich tot Nederland ging uitstrekken.²⁵⁴ De provinciale onderwijscommissie raadpleegde Suringar regelmatig over uit te brengen publicaties, maar ook over een prijsvraag met als onderwerp: ‘Welke zijn de middelen, waar door een onderwijzer zich de achting en liefde der kinderen kan verwerven, en even daar door zich zelve en onderwijs bij hen aangenaam kan maken’. Die vraag zal de schrijver van het boek over het verlies van kennis waarschijnlijk goed hebben gedaan. Suringar had immers in zijn werk zelf de nodige kritiek op onderwijzers. Ze waren te weinig kindgericht en kennis van het karakter van het kind ontbrak bij velen.²⁵⁵

Zijn contacten met de Friese provinciale commissie maakten Suringar eens te meer tot een erkend onderwijsdeskundige in de stedelijke raad, maar ook bij de Groningse hoogleraar Van Swinderen die tevens schoolopziener was en secretaris van de Groninger provinciale commissie voor onderwijs. In 1829 maakte een landelijke onderwijscommissie in opdracht van de minister van Binnenlandse Zaken, waaronder onderwijs ressorteerde, plannen voor een nieuwe onderwijswet. De beoogde nieuwe wet zou het gehele Nederlandse onderwijssysteem herzien. Er moest meer éénheid komen. Zowel vorm als inhoud van het onderwijs dienden daartoe te veranderen. Van Swinderen was beducht dat bij deze herziening van het onderwijs alles wat de Friese pedagoog Nieuwold en zijn Groninger collega Hendrik Wester (1752-1821) tot stand hadden gebracht op het gebied van het technisch leren lezen – het ‘aanvankelijk’ leesonderwijs – verloren zou gaan. Wester was een autodidact en, evenals Nieuwold, aanhanger van de al besproken pedagogische stroming der filantropijnen. Hij stimuleerde onderwijzers elkaars scholen te bezoeken en op die manier van elkaars onderwijs te leren. Wester schreef diverse schoolboekjes en gaf ook een verbeterde spelmethode uit voor het aanvankelijk lezen. In dit opzicht was hij overigens een tegenstrever van Nieuwold, die juist voorstander was van een klankmethode, zoals ik in het vorige hoofdstuk aangaf. De hoogleraar zag dus in de nieuwe plannen een groot gevaar voor het gangbare onderwijs in het noorden en vroeg daarom de invloedrijke Suringar om bij de Staten-Generaal te protesteren, want hij stond bekend als iemand die het goede wilde behouden. Wel adviseerde hij Suringar op het juiste moment te beginnen met protesteren, om te voorkomen dat de koning wantrouwen kreeg.²⁵⁶ Of Suringar zich heeft laten lenen voor zo’n protest is niet duidelijk. Wel is gebleken dat Van Swinderen zelf een petitie aan de Tweede Kamer heeft gestuurd in hetzelfde jaar dat hij zijn oproep deed aan Suringar.²⁵⁷ De voorstellen van de commissie zijn uiteindelijk niet in behandeling genomen.²⁵⁸

Van Swinderen roemde in een brochure de kwaliteit van het onderwijs te Leeuwarden. En hij was niet de enige. Als inspecteur voor het onderwijs aan de Latijnse scholen in de noordelijke provinciën had Henricus Wijnbeek (1772-1866), bekend door zijn inspectiereizen en uitvoerige verslagen over de bezochte onderwijsdistricten en scholen, al enkele jaren eerder het onderwijsbeleid van het stadsbestuur ten voorbeeld gesteld voor de rest van Nederland.²⁵⁹ Suringars eerste contacten met Wijnbeek stamden uit de tijd (1816-1832) dat deze nog inspecteur was.²⁶⁰ In deze periode gold in Nederland de onderwijskwaliteit van de Latijnse school als slecht. Mede daardoor was er een landelijke discussie op gang gekomen over de vraag of de maatschappelijke aantrekkelijkheid van dit schooltype verbeterd kon worden door

meer vakken te gaan geven dan alleen Latijn en soms Grieks. Diverse besluiten daarover bleken in 1829 nog steeds niet uitgevoerd.²⁶¹ Wijnbeek bracht tijdens zijn inspectiereizen privé-bezoeken aan Suringar, die hij 'heer en vriend' noemde.²⁶² Waarschijnlijk is Suringar met hem in aanraking gekomen vanwege de slechte bouwkundige staat van de Leeuwarder Latijnse school. Hij bracht de inspecteur in 1830 op de hoogte van het raadsbesluit een nieuw gebouw neer te zetten. Twee zalen voor respectievelijk de bouwkundige tekenschool en de handtekenschool zouden eraan worden toegevoegd. Wijnbeek was erg blij met de nieuwbouwplannen, maar had het liefst gezien dat er ook nog een woning voor de rector kwam.²⁶³

Toch was ook te Leeuwarden de onderwijskundige situatie niet zoveel beter dan in de rest van het land. Dat blijkt uit een rapport over de Latijnse school dat ik in Suringars papieren aantrof. Het verslag, niet door Suringar geschreven maar wel door hem aangevuld en verbeterd, heeft als belangrijk punt van kritiek dat de Latijnse school in Leeuwarden geen éénheid vormde. Een verbrokkeld onderwijsaanbod was het resultaat. Leerkrachten wisten van elkaar niet wat ze deden. Het zou beter zijn de vakken te verdelen, zodat elke leerkracht zich tot een vakleerkracht ontwikkelde.²⁶⁴

Suringars zorg voor onderwijsverbetering betrof overigens alle onderwijssectoren: naast de Latijnse school had hij aandacht voor de armenschool, de burgerschool en de Franse kostschool. In rapporten kon hij fel uithalen als volgens hem de kwaliteit in gevaar was. Zo meende hij dat er sprake was van een kortzichtige houding ten aanzien van de Franse kostschool. Deze kreeg van stadswege subsidie, maar de te hoge uitgaven voor de kostschoolhouder bevielen enkele raadsleden niet. Suringar schreef dat een kostschoolhouder van de Franse school een 'onbekrompen' bestaan moest kunnen leiden. Hij mocht beter betaald worden dan een onderwijzer: tenslotte moest hij een 'fatsoenlijk' man kunnen zijn, want hij gaf aan een 'fatsoenlijke' stand les, en ook aan het 'opkomend geslacht'. Om deze uitspraak nog meer kracht bij te zetten eindigt zijn rapport met een uitspraak van de 'Ouden Frits, Koning van Pruisen': '...Regenten [verwerven] onzen lof, wanneer zij met wijsheid en gematigdheid besturen. Zij verwerven onze liefde, wanneer hunne zorgen zich uitstrekken tot de nakomelingschap'.²⁶⁵ Suringar, die zich thuis voelde in financiële zaken, meende dat ook de salarissen voor de leerkrachten aan de stadsburgerschool te laag waren gezien de zwaarte van hun beroep en de 'zedelijke' taak die ze hadden bij de opvoeding. Toch was zijns inziens de stadsburgerschool minder belangrijk dan de armenschool: hij verkoos liever een extra armenschool dan de nieuwbouw van een stadsburgerschool. Er waren nog te veel arme

kinderen die geen onderwijs kregen. De situatie was zelfs zo ernstig dat een roulatiesysteem was ingevoerd waarbij vier keer per dag les werd gegeven en de helft van de kinderen elkaar afwisselde. Ze kregen daardoor wel minder lessen, maar zo konden er toch meer kinderen op school geplaatst worden.²⁶⁶

Tijdens zijn raadslidmaatschap hield Suringar zich goed op de hoogte van de plaatselijke onderwijspraktijk. Zijn eigen schoolbezoek heb ik al genoemd, maar hij liet zich ook door bekwame leerkrachten informeren. Opmerkingen van zijn goede vriend, de onderwijzer Burggraaff, verwerkte hij in zijn nota over een reglement voor de stadsburgerschool. Suringar verzette zich opnieuw tegen de prijzencultuur voor de beste prestaties. Met argumenten die ook nu nog gehanteerd worden, stelde hij voor dat de prestaties van een leerling moesten worden afgemeten aan zijn eigen resultaten. Alleen zo is vast te stellen of een leerling beter is gaan presteren. Je moet niet kijken naar de slimsten: ‘...dat ieder kind met zich zelf vergeleken worde; want anders zouden zij, die van natuur de schrandersten zijn het altijd winnen.’ Suringars eerdere ervaringen met de examens op de diaconieschool met zijn jaarlijkse prijsuitreiking komen hier opnieuw naar voren. Hij vindt overigens wel dat er beloond mag worden. Hij veroordeelt dan ook een pas verschenen boekje, dat aangeeft dat onderwijzers kinderen moeten stimuleren hun best te doen zonder ze daarvoor te belonen. Op advies van Burggraaff wil Suringar ook een wijziging van de schooltijden voor de burgerschool. Die liepen van 9.00-11.00, 14.00-16.00 en 17.00-19.00 uur. Hij wilde de tweede schooltijd wijzigen. Die moest van 12.00 tot 14.00 uur lopen, want die tijdspanne zorgde voor een beter leerproces. Dit zou wel onder etenstijd van de arbeiderskinderen vallen, maar Suringar, voorstander van opvoeding per stand, vond dat niet erg, want ‘...dan wordt het kinderen van zóódanige ambachtslieden, die te twaalf ure eten bemoeijelijkt hunne kinderen op deze school te zenden, en dat is immers niet kwaad, daar voor deze wel eenige andere gelegenheid bestaat.’ Deze aanpassing van de schooltijd bemoeijlikte dus voortaan arbeidskinderen, vanwege hun dagelijkse traditionele etenstijd, een school van de burgerlijke stand te bezoeken. Suringars notitie kreeg de nodige instemming. De schooltijden werden gewijzigd en ook de beloning werd aangepast: per klas kregen vier leerlingen een boek. Met Suringars opmerkingen, altijd gestoeld in de cultuur van het Nut, werd dus rekening gehouden. Hoe belangrijk de stedelijke raad het Nut vond, blijkt en passant uit de bepaling dat de tweede onderwijzer het hoofd van de stadsburgerschool mag vervangen als deze naar een winteravondvergadering van het Nut moest.²⁶⁷

Zorgen dat zo weinig mogelijk arbeidskinderen naar de burgerschool zouden gaan, past in Suringars maatschappijopvatting. Hij meende dat er scheiding en daardoor evenwicht

moest blijven bestaan tussen de standen; hij had immers al in zijn boek over het kennisverlies na het verlaten van de school de maatschappij in vier groepen ingedeeld: plattelanders, stedelingen uit arme volksklasse, lagere en gewone burgerstand en tenslotte de hogere burgerstand. Stijging op de maatschappelijke ladder moest binnen de eigen stand plaats vinden: ‘...dat allen, in evenredige mate, voorwaarts gaan in wezenlijke, en met hunnen stand overeenkomstige, ontwikkeling, opdat elk in zijnen kring nuttig en gelukkig zij, en het evenwigt tussen de deelen van het maatschappelijk gebouw zorgvuldig bewaard blijve!’ De filantropie voor de lagere standen mocht dus niet leiden tot aantasting van de standensamenleving: ‘Hoe ijverig men ware verlichting moge voorstaan, het spreekt van zelf, dat men nimmer eenigen stand mag vormen ten koste van eenen anderen...’²⁶⁸

Als lid van de gemeenteraad en het plaatselijke Nut ervoer Suringar dat ook tussen beide instellingen spanning kon ontstaan over het onderwijs aan arbeiderskinderen. De tekenschool, een opleiding voor metselaars en timmerlieden, was opgericht door het Nut en kreeg subsidie uit de stadskas. Ondanks herhaalde verzoeken van de gouverneur van Friesland bood de school geen handtekenkunde aan, terwijl dit wel wettelijk was voorgeschreven. De reden blijft duister, want de school genoot zo’n grote populariteit – er kwamen leerlingen uit de wijde omtrek – dat niet voor alle leerlingen meteen plaats was. Of het te maken heeft met zijn raadslidmaatschap is niet duidelijk, maar in 1825 stelde Suringar aan zijn medebestuurleden van het Nut voor ‘de burgerlijke school voor bouwkunde’ over te dragen aan het stadsbestuur. De naam van de school zou dan veranderd worden in stadstekenschool. De Nutsbestuurleden gingen niet akkoord. Wel accepteerden ze enkele vertegenwoordigers van het stadsbestuur in de beheerscommissie. Uiteindelijk was het een uitstel voor een beperkte duur, want de school voldeed na een aantal jaren nog steeds niet aan de wettelijke voorschriften: handtekenkunde werd niet gegeven en bovendien ontbraken de voorgeschreven lessen voor lijntekenen en praktische meetkunde. Na uiteindelijk ingrijpen van de gouverneur van Friesland werd tenslotte de school alsnog aan het stadsbestuur overgedragen. Suringar zat in een commissie die in 1833 een nota opstelde voor de gouverneur over het functioneren van de school.²⁶⁹

Welgesteld zakenman en gelovig huisvader

Naast zijn toenemende invloed in Leeuwarden en in heel Friesland – in 1832 werd Suringar ook Statenlid – groeide zijn status als ondernemer. Ondanks zijn in elk geval op papier beleden afkeer van het zakenleven, bleek hij in die wereld toch goed de weg te kunnen vinden. Zijn inkomsten verkreeg hij voornamelijk uit de verffabriek en de verfhandel, maar

daarnaast bleef Suringar ook nog grossier in wijn en collecteur van de loterij. In 1827 kocht hij de laatste erfgenaam uit van de wijnhandel van zijn overleden vader en kon hij definitief eigenaar worden van de hele zaak, waarvoor hij al die tijd reeds als bewindvoerder was opgetreden. De opbrengsten waren zodanig dat hij op het eind in zijn boekhoudschrift noteert: ‘Vergelijkt men het bedrag der ouderlijke nalatenschap met de jaarlijksche staten en uitkeringen aan de kinderen gedaan, dan ontbreken woorden om het dankgevoel jegens den Allerhoogsten naar waarde uittedrukken, en te regt verdient dit Boek het opschrift te dragen: God is een Vader der Weezen.’²⁷⁰ Gelovig én kapitaalkrachtig was hij dus aan het eind van de jaren 1820. Het directe toezicht op het werk in zijn verffabriek liet hij overigens over aan personeel. Op welk moment dit mogelijk werd, staat niet precies vast, maar de constructie zorgde er wel voor dat hij de nodige tijd aan zijn bestuurlijk en filantropisch werk kon besteden.²⁷¹

Zijn kennelijk niet geringe verdiensten investeerde Suringar op verschillende manieren. De aankoop van tien aandelen ter waarde van vijfduizend gulden in de net opgerichte Friesche Stoomboot-Maatschappij is typerend voor zijn ondernemingsgeest, maar niet bijzonder, want bijna een derde van de gemeenteraadsleden deed daaraan mee. Wel betekende dit bedrag dat hij tot de grootaandeelhouders behoorde.²⁷² Suringar werd ook eigenaar van tientallen huizen ten oosten van zijn fabriek. De latere naam voor deze wijk, namelijk Seringebuurt, wijst daarop.²⁷³ In 1824 bezat hij voornamelijk arbeiderswoningen. De totale huurwaarde van deze huisjes, die soms nog waren opgedeeld, bedroeg de huurwaarde van zijn eigen woning, die niet gering was. Zelf bezat hij in 1824 een statig pand aan de Galileër Kerkstraat, dat paste bij de status die hij aan het opbouwen was en behoorde hij bij de honderdvijftig inwoners met de hoogste voor de belasting berekende huurwaarde.²⁷⁴ De beroepen van de bewoners van zijn huisjes waren zeer divers. Onder hen bevonden zich een turfdrager, passementwerker, deurwaarder, schoenmaker, beeldhouwer, brouwersknecht, boendermaker en een kastelein en zelfs de bode van het departement van het Nut. Suringar verstrekke ook enkele malen geldleningen aan de stad en kocht, zoals gezegd, een boekhandel voor zijn jongere broer, waardoor hij bovendien een medium had voor het uitdragen van zijn eigen ideeën. Ook in latere jaren kocht en verkocht hij regelmatig huizen en grond, zoals in 1827 in één aankoop dertien huizen.²⁷⁵ In 1835 betaalde hij al over een belastbaar bedrag van ruim tweeëntwintighonderd gulden per jaar grondbelasting, zowel voor onbebouwd als bebouwd eigendom.²⁷⁶ Ook Tollens leende hij geld en Adrianus Cornelis Schenk (1775-1855), de vertaler van de poëzie van Young – een van Suringars geliefde dichters – schonk hij honderd gulden.²⁷⁷ Suringar kocht voor het Nut het oude raadhuis van de stad als

departementsgebouw en schonk een fikse bedrag toen het departement het voorschot niet geheel wilde terugbetalen. Het bestuur besloot uiteindelijk toch tot overname van het gebouw.²⁷⁸ Zijn welvaart en status waren ook zichtbaar aan de kerkbank die hij huurde in de Galileëkerk. Naast Suringar zaten daarin ondermeer een baron, tevens gepensioneerd generaal, een jonkheer die lid was van de Provinciale Staten, een grietman en een notaris.²⁷⁹

Zijn inkomen maakte het voor hem ook mogelijk drie inwonende dienstboden het huishouden te laten verzorgen en een deel van de opvoeding van zijn kinderen aan een gouvernante over te laten en ook zo zijn handen vrij te houden voor zijn genootschappen, publicaties, praktisch filantropisch werk en zijn raadslidmaatschap.²⁸⁰ Elizabeth Mackaij, de ondanks haar naam, Franse gouvernante, bleef meer dan zes jaar in zijn dienst. Ze genoot Suringars vertrouwen: hij noemde haar huisgenote en vriendin. Blijkbaar was ze onder de indruk, alhoewel vleierij ook mogelijk is geweest, van de godsdienstige beschouwingen die hij ‘in huisselijke kring’ had voorgedragen, want ze vroeg om een aantal van zijn opstellen.²⁸¹ Suringar maakte voor haar een samenvatting van de religieuze overdenkingen die hij noteerde in het ‘dagboek’²⁸² dat hij bijhield voor zijn kinderen. De teksten erin zouden, hoopte hij, zijn kinderen ook nog tot lering strekken als hij er niet meer zou zijn. Welke stukken de gouvernante zo mooi vond is niet bekend.

Voor zijn ‘dagboek’ zocht Suringar inspiratie bij een hele reeks schrijvers. Een aantal teksten had hij ‘zonder eenig plan, geheel in eenen vrijen trant bewerkt’.²⁸³ Verhalen met een godsdienstige en zedenkundige strekking hadden zijn voorkeur, maar eindeloos gefilosofeerde apprecieerde hij niet: hij zocht vooral beschouwingen die praktisch nut hadden. Suringars ‘dagboek’ geeft inderdaad allerlei functionele handreikingen. Zijn overwegingen bij bijbelfragmenten, verhalen en spreken van diverse dichters en schrijvers lijken vooral bedoeld om een moraliserend effect te hebben op zijn gezinsleden, hen op het juiste spoor te zetten of houden. Zijn bewerking van een vertelling van de Duitse toneelschrijver en moraalfilosoof Johann Jacob Engel laat zien dat levenswijsheid van anderen hem ook tot steun kon zijn. Deze Duitse letterkundige genoot grote bekendheid door zijn populaire essays. Zijn verhaal over een weduwnaar die kort na elkaar zijn vrouw en kind had verloren, vertoont opvallende gelijkenis met Suringars eigen leven. Het verdriet en de worsteling met het geloof in dit verhaal zullen hem hebben aangesproken, evenals Engels optimisme over de toekomst. Met een metafoor over de natuur worden in dit verhaal levensgeluk en -verdriet weergegeven: zoals natuurrampen symbool staan voor het verdriet dat de mens overkomt, zo is de schoonheid van de natuur de verbeelding van het menselijk geluk. Net zoals er in de natuur

meer geluk dan ongeluk te vinden is, zo ook is er in het leven meer voor- dan tegenspoed. De optimistische levensvisie die Suringars bewerking van Engels verhaal kenmerkt, eindigt in een treffende schets van zware avondlijke onweersbuien die al snel plaats maken voor ‘het lieflijkst waaijen der morgenlucht, als de gloeiende zon boven de vrolijke heuvel oprijst!’.²⁸⁴

Dit aspect van Suringars geloof past binnen de religieuze stroming van de fysicotheologie, die zich vanaf de late achttiende eeuw in een grote populariteit verheugde. Deze geloofsrichting meende in de natuur Gods hand te kunnen ontdekken, er het bewijs van het bestaan en de grootheid van de Schepper te zien. Propagandisten, zoals de Zutphense predikant J.F. Martinet en de Groninger predikant Jacobus Albertus Uilkens (1772-1825), poogden geloof en wetenschap, openbaring en rede, met elkaar te verzoenen.²⁸⁵ Juist in deze tijd bloeiden de natuurkundige genootschappen waarvoor Suringar eveneens belangstelling toonde.²⁸⁶ Hij was via zijn eigen leesgenootschap met het werk van Martinet in aanraking gekomen en Uilkens was voor hem ook geen onbekende. Zijn eigen fysicotheologische opvatting blijkt al vroeg als hij, zeventien jaar oud, een van zijn lezingen de al eerder genoemde, veelzeggende titel meegeeft: ‘God als kenbaar uit de natuur in zijn grootheid, almacht, wijsheid en liefde’.²⁸⁷ Hij betoogde dat God zich niet alleen in de bijbel openbaarde, maar ook in de natuur. Suringar wilde Gods openbaring zeker niet aantasten – hij houdt bijvoorbeeld onverminderd vast aan een geloof in een leven na de dood – maar hij stelt wel dat een mens dankzij zijn ‘gezond verstand’ en een goed waarnemingsvermogen in staat is Gods bedoelingen te begrijpen. Dit achttiende-eeuws, aanvankelijk sterk rationalistische supranaturalisme ontwikkelde zich in het begin van de negentiende eeuw meer naar een rationalistisch moralisme, met zijn deugdenleer, gematigde geloofsopvatting en nadruk op het gezonde verstand.²⁸⁸ Huisvader Suringar bracht in huiselijke kring dus de gelovige overtuiging naar voren die hij als jongeman in zijn eigen leesgenootschap reeds had verwoord. Zijn veelvuldige contact met Leeuwarder predikanten in zijn jeugd en adolescentie, zijn functie van diaken en zijn lidmaatschap van het Nut hadden hem gevormd tot een trouw vaderlander, gematigd protestant en tolerant gelovige. Elk mens kon in volle vrijheid een goede afweging maken in de keuze voor goed of kwaad.²⁸⁹ Suringars motto ‘God voedt de Mensch op’ wijst op zijn optimistisch vertrouwen in de godsdienstige – veelal op burgerlijke deugden gebaseerde – opvoeding van de mens.²⁹⁰

De opvoeding van arm en rijk

Suringar beseftte echter wel dat alléén godsdienstige en morele opvoeding geen oplossing bood voor maatschappelijke problemen. Hij onderkende dat armoede mensen tot criminele handelingen kon brengen. Rousseau's idee dat de mens van nature goed was en door invloed van een verkeerde omgeving slecht werd, leidde in Europa allengs tot een andere kijk op de armoedebestrijding. De bedeling van armen behoorde plaats te maken voor werkverschaffing in combinatie met praktisch onderwijs. De achterliggende idee was, dat armen opgeleid konden worden tot nuttige burgers door ze arbeidsethos bij te brengen. Daarvoor dienden volgens vele deskundigen, onder wie de filantropijnen, armenzorg en volksoepvoeding hand in hand te gaan. Zij ruimden in hun onderwijs veel tijd in voor praktisch handwerk, opdat de leerlingen werkervaring en discipline konden opdoen. Land- en tuinbouwonderwijs deden hun intrede, evenals spinnen, weven, breien en andere ambachtelijke werkzaamheden.²⁹¹

Suringars eerste bemoeienissen met de armenzorg begonnen reeds tijdens zijn Leeuwarder diaconaat. Al snel vroeg hij, zoals ik reeds schreef, aandacht voor de 'stille armen', die volgens hem nooit op de voorgrond traden. Twaalf van hen werden daarop door de diaconie geholpen.²⁹² Werkverschaffing is bij Suringar het parool en bedelarij wil hij verbieden. Zijn gezag in de diaconie was groot, want veel van zijn voorstellen werden aangenomen. Abraham Hendrik ter Hoeven (1782-1858), gewezen predikant in Leeuwarden, wees daarop fijntjes naar aanleiding van een beroeping: '...zo weet ik weder bepaaldelijk úwen invloed op Uwe medebroeders'.²⁹³ Dankzij zijn prestige slaagde Suringar er ook in de administratie van het armenfonds te hervormen, zodat het inkomen binnen vier jaar ruim was verdubbeld.²⁹⁴ In zijn afscheidstoespraak voor de diaconie sprak hij in 1819 trots over het nieuwe reglement voor het armbestuur. Met een zekere zelfvoldaanheid zegt hij dat de nieuwe voorschriften een voorbeeld mogen zijn voor andere besturen, want die zijn allemaal te weinig op de praktijk gericht.²⁹⁵

Voor Suringar was de bestrijding van armoede bovendien opvoeding tot spaarzaamheid. Hij schaarde zich hiermee achter de vele oprecht gemotiveerde Nutsaanhangers.²⁹⁶ Toen in 1818 het hoofdbestuur van het Nut de algemene regels opstelde voor het oprichten van Nutsspaarbanken, richtte Suringar in samenwerking met andere departementsleden in hetzelfde jaar in Leeuwarden zo'n spaarbank op. De Leeuwarder vestiging was zelfs een van de eerste in Nederland. In een brochure, die Suringar samen met een ander Nutslid schreef, spoort hij de 'minvermogende burgerij' aan spaargeld in te leggen; per beroep worden tips voor sparen gegeven. Kooplui en fabrikanten hadden voor een startkapitaal gezorgd en er zou

een rente van drieëneenhalf procent gegeven worden.²⁹⁷ Al kort na de oprichting vroeg Suringar advies aan de Leidse hoogleraar staatsrecht Hendrik Willem Tydeman (1778-1863) over het beleggen van de ingelegde gelden. Tydeman zag geld lenen aan particulieren tegen een goed onderpand als oplossing, maar ook het beleggen in effecten. Hij vond het uitzetten van spaargeld tegen hypotheek niet verstandig. Het geld stond dan niet zo gemakkelijk ter beschikking bij eventuele terugbetalingen. Tydeman vroeg op zijn beurt advies aan R. Scherenberg (1769-1834), redacteur van het tijdschrift *Magazijn voor het Armwezen* en door hem ‘de vader der spaarbanken in ons vaderland’ genoemd.²⁹⁸ Scherenberg was voorstander van armoedebestrijding naar Engels voorbeeld: arbeiders moesten een gedeelte van het loon sparen, dat naast de bedeling gebruikt kon worden als extra ondersteuning als een werknemer werkloos werd. De spaarbanken van het Nut hebben deze gedachte overgenomen, maar zonder een onderlinge verzekering, zoals bij de Engelse spaarwijze. De individuele dienstbode of arbeider moest voor zichzelf maar wat wegleggen voor minder goede tijden.²⁹⁹

Ruim tien jaar later gaf Suringar de stand van zaken van de bank weer in een overzicht: op het eind van 1828 bleken er zeventienhonderd spaarders te zijn en was er een spaarbedrag van driekwart miljoen gulden. Hoe zich dit verhoudt tot vergelijkbare instellingen, weet ik niet. De deelname van de lagere standen nam volgens Suringar toe, want het aantal kleine bedragen dat werd ingelegd was gestegen.³⁰⁰ Suringar zou gedurende drieëntwintig jaar (1818-1841) directeur van de Nutsspaarbank blijven en tot aan zijn dood onderhield hij contact met het bestuur. Nog in mei 1872 – enkele maanden voor zijn dood – werd hem om advies gevraagd over een wijziging in de plaatselijke spaarbankregels waardoor de bank ondermeer in buitenlandse effecten zou kunnen beleggen. Hij wees dat af, want dat zou tot interne strubbelingen kunnen leiden binnen de bank over de keuze van de effecten; bovendien zou het vertrouwen in de bank aangetast worden bij het beleggen in het buitenland. Zijn argument was ook vaderlandslievend getint, want volgens hem was Nederland sinds zijn ‘...onafhankelijkheid nooit in gebreke gebleven’. Op de achtergrond speelde bovendien mee dat het Nutsdepartement bang was een deel van de overwaarde kwijt te raken die de spaarbank overboekte naar de departementskas.³⁰¹ Suringars broer schreef later dat de Nutsspaarbank in Leeuwarden was uitgroeit tot een van de beste spaarbanken in Nederland en door haar goede organisatie tot voorbeeld diende voor andere instellingen.³⁰²

Suringar wilde dus spaarzaamheid bevorderen. Hij was dan ook minder gelukkig met de kwalijke gevolgen die een bank van lening of ‘Lombard’ had voor arme mensen, zoals hij naar voren bracht in de gemeenteraad. Deze leende geld tegen een bepaalde rente voor een ingeleverd onderpand. Suringar wilde de bank, die door de pachters in de problemen was

geraakt, het liefst weer direct onder stadsbeheer brengen. Hij constateerde echter ook dat de stad als toezichthouder beter had moeten optreden. Het beste zou volgens hem echter zijn de bank geheel op te heffen, want het was vooral ‘een noodzakelijk kwaad’ voor de armen. Niet zonder slag of stoot en met de nodige adviezen van commissies kwam het uiteindelijk na een aantal jaren inderdaad tot een stadsbank van lening, die niet meer werd verpacht.³⁰³

Het is ook niet verwonderlijk dat Suringar het onverstandig vond om meer geld te besteden aan soepuitdelingen door de Stadsarmenkamer, het burgerlijk armbestuur in Leeuwarden. Hulp aan ambachtslui die op het punt stonden onder de armenkas te vallen vond hij een betere besteding. De kinderen van armen in instellingen zouden er ook baat bij hebben dat zij meer kennis maakten met ‘arbeid en ontwikkeling’.³⁰⁴ Zelf concludeerde hij overigens later dat hij in de armenzorg de nodige fouten had gemaakt. Met giften alleen deed men eerder kwaad dan goed, was toen zijn ervaring. Tijdens een ernstige ziekte – vermoedelijk een cholera-epidemie – had Suringar voor eigen rekening eenderde van alle zieke armen in de stad voorzien van kleding en voedsel en verpande spullen bij de bank van lening had hij afgelost. Hij had van ieder gezin gegevens bijgehouden. Het had allemaal niet mogen baten, constateerde hij spijtig.³⁰⁵ Sloot zijn teleurstelling aan bij het beeld over de arme bevolkingsgroepen dat ook uit de gemeenteverslagen naar voren kwam? Meende hij dat deze groepen lui en verkwistend waren en gebrek aan zedelijk gedrag vertoonden?³⁰⁶ Dat zegt hij niet met zoveel woorden.

Het bestrijden van armoede hield ook in, dat Suringar zich verzette tegen allerlei vormen van belastingontduiking. Hij memoreerde dat in zijn inzending op de prijsvraag van het Nut in 1830 – getiteld: *Shuikerij, een valstrik voor de zedelijkheid; en het bederf der maatschappelijke welvaart* – over de schadelijke gevolgen van de smokkel in goederen, die hem voor de derde keer een Nutsprijs opleverde. Oorzaak van het fenomeen was volgens hem het ontbreken van godsdienstige en maatschappelijke deugden, naast de te hoge belastingen op bepaalde goederen en het gemak waarmee belastingen konden worden ontdoken. Hoe dan ook, het fenomeen was in strijd met de liefde voor het vaderland en zijn bewoners, want het ondermijnde de welvaart van de staat, meende Suringar. In een zevental schetsen, gelardeerd alweer met teksten uit de bijbel, schildert hij situaties waarin mensen belastingontduiking om diverse redenen menen te moeten praktiseren. Daarbij schenkt hij ook aandacht aan de ondeugden die daarmee samenhangen: aantasting van het huislijk geluk, verkwisting, statusverlies. In nog eens zeven zedenschilderingen beschrijft hij de gevolgen van de belastingontduiking: het belang van de staat, maar evenzeer het persoonlijk, huiselijk en

maatschappelijk geluk worden op spel gezet. Het ontduiken van belasting is dus een aantasting van de zedelijkheid en dat is juist de basis van de staat, is zijn conclusie. Een remedie vindt hij zoals zo vaak in opvoedende spreuken. Hij citeert bijvoorbeeld Benjamin Franklin: 'Een lekke plank kan heel het schip doen zinken'. Suringar vindt dat in kleinschalig verband begonnen moet worden met een opvoedend spreukenoffensief tegen belastingontduiking.³⁰⁷ Over overheidsmaatregelen rept hij niet, maar zijn aansporing tot een betere belastingmoraal ondersteunt hij wel met een advies van de liberale volksvertegenwoordiger Lodewijk Caspar Luzac (1782-1862), die in 1829 meldde dat de staatsinkomsten veel hoger konden zijn als iedereen belasting betaalde.³⁰⁸ Suringars oproep kan gezien worden als een vroege vorm van publieke steun aan de overheid voor een hervorming van het belastingstelsel. Tijdens de regering van Willem I was het echter nog niet gebruikelijk om publiekelijk overheidsmaatregelen te bepleiten.³⁰⁹

Gewoontegetrouw verstuurt Suringar weer de nodige exemplaren van zijn prijsvraagtekst, ook aan de koning. In de begeleidende brief herhaalt hij zijn conclusie dat de diverse vormen van belastingontduiking 'regstreeks medewerken tot ondermijning van de zedelijkheid, dien eenigen vasten grondslag van het Staatsgebouw'.³¹⁰ De reacties zijn vooral gunstig. Zijn 'populaire' schrijfwijze en kennis over belastingontduiking worden geroemd. In de liberale *Arnhemsche Courant* krijgt Suringar een compliment voor zijn mensenkennis en handelswetenschap. Zijn Arnhemse vriend Nijhoff merkt zelfs ietwat ironisch op: 'Men kan hier alleen niet begrijpen, dat de schrijver, die alles zoo nauwkeurig weet, niet zelf een eerste smokkelaar is of geweest is. Dat ik voor mij zelven de juistheid van dit gevolg ontken, spreekt van zelf.'³¹¹ Eén briefschrijver reageert minder lovend en schrijft dat Suringar wel erg veel kritiek heeft op, specifiek, de ontduiking van de successierechten. De ontduiking van accijnzen op wijn en jenever en het clandestien slachten zijn volgens hem veel grotere problemen.³¹²

Bestrijding van de armoede bleef voor Suringar dus vooral een opvoedingskwestie. De 'luie' armen moesten te werk gesteld worden en een vak leren. Ontslagen gevangenen wilde hij, zoals hij al bij de oprichting van het Genootschap in 1823 had aangegeven, in een landbouwkolonie van de Maatschappij van Weldadigheid huisvesten. De opvoeding tot spaarzaamheid was bedoeld voor arbeiders die wel een baan hadden, maar voor noodsituaties een reservepotje moesten opbouwen. Ze zouden dan geen aanspraak hoeven te maken op de armenkas, die immers vooral bedoeld was voor de 'echte' armen, voor hen die door ziekte of handicap niet in staat waren te werken. Ondersteuning door de overheid wilde hij zoveel mogelijk beperken, want door de belastingontduiking had de staat toch al een groot gebrek

aan inkomsten. De belastingplichtigen zelf zouden opgevoed moeten worden door deugdopwekkende spreuken. Veel verder dan deze oplossing van het armoedeprobleem van volk en vaderland reikten Suringars adviezen niet. Toch zijn de twee meest op de voorgrond tredende armoedebestrijders, Van den Bosch en Suringar, wel eens met elkaar vergeleken. Van den Bosch wordt bestempeld als een vurig hervormer en econoom die door een krachtadig gezag en een goede organisatie de armen tot zelfstandigheid poogde te brengen. Suringar daarentegen zou meer de bezadigde, rustige weg van het overleg voor ogen hebben gestaan, waarbij opvoeding kon bijdragen aan de nuttigheid en het geluk van mensen.³¹³ Veel later, in 1844, sprak Suringar naast bewondering tevens kritiek uit op Van den Bosch: 'Hoe veel omvattend een onderwerp zij, het moet tevens nauwkeurig zijn tot in de kleinste bijzonderheden'.³¹⁴ Of zijn eigen voorstellen, die wellicht formeel nauwkeurig waren, in essentie het probleem beter bezagen, blijft de vraag.

Al had Suringar duidelijk gemaakt dat lagere staatsinkomsten gevolgen hadden voor de welvaart, hij signaleerde tegelijk dat ook de hoge belastingdruk daaraan debet was. Dit ervoer hij zelf als ondernemer, want hij had al eens ontheffing gevraagd voor de accijns op turf die hij nodig had voor zijn verffabriek.³¹⁵ Een boekje schrijven over, onder andere, belastingontduiking en zelf, zij het langs legale weg, om ontheffing vragen, lijkt misschien niet geheel tegenstrijdig, maar Suringar laadt toch de verdenking op zich, niet die ten principale morele burger te zijn, die je zou verwachten: in zijn positie als lid van de gemeenteraad kon hij kennelijk wat gemakkelijker om zo'n ontheffing vragen. Zijn opvattingen over belastingdruk kwamen overigens overeen met die van de econoom Tydeman, die eveneens de verbetering van de materiële omstandigheden als voorwaarde zag voor een betere opvoeding, spaarzaamheid en werklust. Tydeman pleitte ook voor een verlaging van accijnzen: vooral die op levensmiddelen stonden hem tegen. Juist vanwege de armoede was hij een voorstander van overheidsbemoeienis als het ging om de ondersteuning van de armen.³¹⁶

Kortom, Suringar laat zich in deze zaken kennen als een conservatief burger die geen aantasting wenst van de maatschappelijke orde. Zijn standensamenleving kent geen bedelaars, zoals blijkt uit de strakke indeling in vier standen. Zijn behoefte aan orde en maatschappelijke rust zal nog blijken uit zijn houding tijdens de rellen die in 1848 in Amsterdam uitbraken. Zijn angst voor revolutie en opstand, die volgens hem tot chaos leidt, zal hij diverse malen uitspreken op de nationale en internationale congressen die in het volgende hoofdstuk worden besproken. Dat het morele 'burgerlijke beschavingsoffensief', dat ook hij voorstond, bedoeld was om de standenmaatschappij in stand te houden is bestreden door de historicus W.W.

Mijnhardt. Volgens zijn opvatting is het begrip burgerij niet te gebruiken om één sociale groepering aan te geven. Daarvoor waren er teveel verschillende en tegengestelde belangen. Wel kan men vaststellen dat vanaf de jaren 1860 vooral bij het Nut een streven merkbaar is naar het bewust in stand houden van de standensamenleving, omdat toen de groeiende verzuiling en de industrialisering de achttiende-eeuwse uitgangspunten van het Nut omverwierpen.³¹⁷

De Belgische opstand als aanleiding voor een campagne voor vaderlandsliefde en andere deugden

Suringars werk over de belastingontduiking verscheen toen de afscheidingsoorlog met België in volle gang was. Als koopman berokkende deze strijd hem schade, want zijn verhandel met het Zuiden kwam tot stilstand. Toch werd hij, zoals zovelen, meegezogen in de nationale euforie over de strijd. Tollens bracht Suringar opgetogen op de hoogte van het enthousiasme van de vele studenten die vrijwillig ten strijde trokken tegen de Belgen, onder wie een van zijn zoons. Van hem hoorde Suringar dat ook de Friezen zich dapper gedroegen.³¹⁸ In deze golf van vaderlandsliefde bleef Suringar niet achter. Net als vele andere Friezen stuurde hij een brief naar de *Leeuwarder Courant*. Slechts enkele brieven in de rubriek *Mengelingen* waren met naam en toenaam ondertekend, waaronder die van Suringar, wiens toon waarschijnlijk velen beviel. Met name roemde Suringar vrijwilligers die als soldaat hun plichten vervulden voor de redding van het land. Hij verheerlijkte hun patriotisme. Hij oefende geen kritiek uit op de koning of de regering. Op dat punt sloeg Suringar waarschijnlijk precies de toon aan, die Jan Adriaan van Zuylen van Nijvelt (1776-1840), de gouverneur van de provincie Friesland, het liefst hoorde. Hij wilde absoluut onrust voorkomen. Over de *Leeuwarder Courant* schreef hij dat deze op de juiste wijze publiceerde, dat wil zeggen regeringsgetrouw. Dat was niet helemaal conform de waarheid, want er waren wel degelijk nuances te bespeuren.³¹⁹ Ook toonde Suringar zich gematigd tegenover de vijand: hij onthield zich van werkelijk extreme schimpscheuten aan het adres van de Belgen. Volgens hem waren echter de bewoners van de Noordelijke Nederlanden een echt beschaafd volk, dat niet, zoals het Zuiden, zijn grootheid zocht in leugens en verwoesting. De strijd tegen de Belgen financieel steunen vond Suringar een daad van vaderlandsliefde. Het patriottisme leefde zelfs bij de jeugd, wist hij. Een aantal jongeren had hem geld gegeven en gevraagd hun spaarduiten af te dragen aan een commissie die de strijd tegen de Belgen ondersteunde. Hij somde bedragen op die hij had ontvangen en noemde ook de 'kleine jongen die niet veel missen kan' en toch nog vijftig cent had bijgedragen.³²⁰ Hij vond dat prachtige gebaar een

voorbeeld. Overigens rept hij niet over een eigen geldelijke bijdrage. Met zijn aansporingen was Suringar niet de enige. Diverse comités hadden opgeroepen geld te geven en mensen werden bovendien gemaand zo snel mogelijk hun belastingverplichting te voldoen.

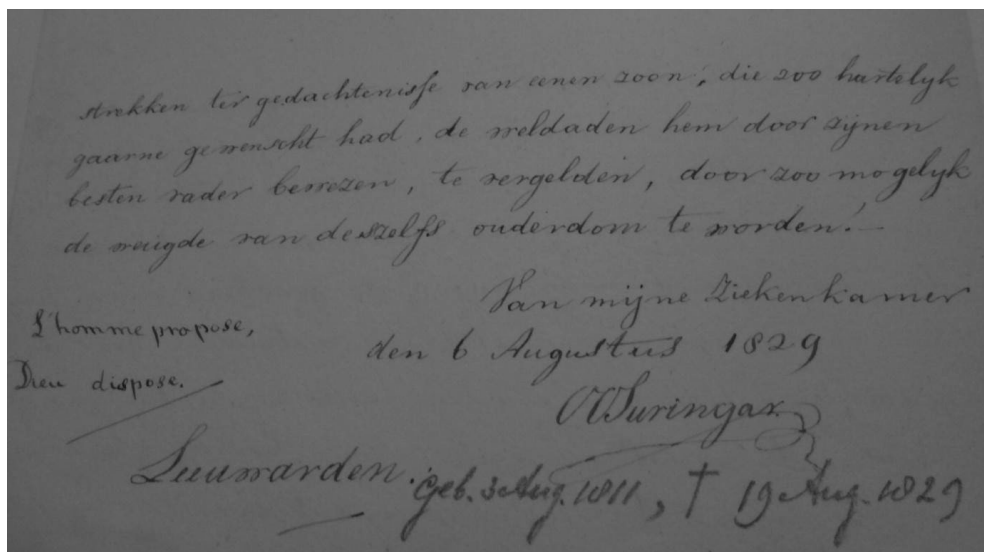
Suringars uitingen van patriottisme en, impliciet, Oranjegezindheid bleven niet beperkt tot een ingezonden brief. Ook tijdens twee winteravondvergaderingen van het Nut sprak hij over de Belgische kwestie. Hij verontschuldigde zich, nu niet voor het Nut actief te zijn, want net als iedereen hield maar één hoofdgedachte hem bezig: 'De redding des Vaderlands'. In een opbeurende en gloedvolle toespraak stelde hij dat door menselijke inspanning en door te vertrouwen op God de vijand zou worden verslagen. Zijn in de krant nog relatief gematigde toon was nu feller. De Belgische opstand was gebaseerd op hoogmoed, leugens, verraad en wreedheid. Christelijke vaderlandsliefde en rustige gematigdheid zouden de overwinning brengen. God zou de doorslag geven. De gelovige koopman zag daarvoor een overtuigend bewijs in de tekst 'God met ons' op de Nederlandse munt. Zijn godsdienstig patriottisme verwoordt hij in één zin: 'Voor 't Vaderland, - voor de heiligste belangen blijve dan steeds het hoofd helder, het hart warm, de beurs geopend, de arm gewapend, en bij dit alles het oog gericht op God, den grooten Wereld Monarch'. Enkele maanden later heeft Suringar dat godsvertrouwen nog steeds en verwijst hij bovendien naar het roemrijke verleden waaruit moed valt te putten. Maar hij heeft nu toch ook enige twijfel over de goede afloop. Mocht het Noorden de oorlog verliezen, dan was er overigens nog wel degelijk voordeel te behalen, want door verlies zou het volkskarakter alleen maar sterker worden.³²¹ Na deze toespraken in zijn woonplaats, spreekt Suringar zich in 1831, voor de Algemene Vergadering van het Nut te Amsterdam, opnieuw uit over de opstand. Een toehoorder, die werkte op een militair opleidingsinstituut te Medemblik, toonde zich onder de indruk: 'Maar hoe had ik ook beter en gemoedelijker kunnen spreken dan gij? Ik zeg dit niet om een afgesloten compliment te maken, want gij spraakt niet uit u zelve, maar uit het onfeilbare woord, de eenige bron van ware vrijheid en troost'.³²² Toen bleek dat de troepen langer in het Zuiden moesten blijven, nam Suringar zitting in een commissie die de Nederlanders opriep om geld te geven voor de soldaten in België.³²³ Op het eind van 1832, toen Suringar de balans van de oorlog opmaakte, was de bezorgdheid echter nog groter. Zijn enthousiasme was nu getemperd door de verovering van de citadel van Antwerpen door de Fransen en Engelsen. Hij roemde wel de moed van de verdedigers onder leiding van David Hendrik baron Chassé (1765-1848), maar somde eveneens de nadelige gevolgen van de oorlog op. Industrie en handel hadden veel te lijden en de landbouw ging sterk achteruit. De hoge belastingdruk en het verlies aan mensenlevens deden hem de vele negatieve aspecten zien. Maar ook hier bespeurde hij toch

weer lichtpuntjes, want een aantal industrieën voer wel bij de oorlog. Bovenal zag hij nog steeds en vooral morele winst, want het Noorden had het voordeel gehad ‘...de grootheid van ziel van onzen beminden Koning te leeren kennen.’ Ook wees hij op de groeiende vaderlandslievendheid, het stijgend Godsvertrouwen en het toegenomen zelfvertrouwen bij de bevolking. Het Noorden had dan wel verloren, maar in feite was het de morele winnaar: ‘Geld en goed, have en bezitting is verminderd, maar volksdeugd en godsdienstigheid zijn aangewonnen, en deze - wegen ze niet zwaarder dan goud?’³²⁴ Wat Tollens en vele anderen in dichtvorm over de strijd tegen het Zuiden te berde brachten, liet Suringar dus horen in zijn toespraken.³²⁵ Zelfs de arme kon nog wel een steentje bijdragen, zoals hij in een stuk voor de *Arnhemse Courant* schreef, waarin hij overigens de vijand van allerlei verdorvenheden beschuldigde. Ondankbaarheid, wraakzucht, leugens en verraad waren de ondeugden van het Zuiden. Het Noorden blonk uit door ‘...gematigde, christelijke gemoedelijke vaderlandsmin.’ Christelijke deugdzaamheid was dus mede onderdeel van Suringars retoriek in zijn oproepen tot steun bij de Belgische opstand. Hij was overtuigd dat het oordeel van de geschiedenis voor het Noorden gunstig zou uitvallen en verwees opnieuw naar de tekst op de rand van de Nederlandse munt.³²⁶ Na 1832 ebde bij Suringar, zoals bij veel Nederlanders, de belangstelling voor de Belgische ‘kwestie’ weg.³²⁷ Kritiek op de politiek van de koning, die de onafhankelijkheid van België niet wilde erkennen, kwam echter niet over zijn lippen.

Suringars weg naar nieuw geluk

De toestand in het koninkrijk der Nederlanden baarde Suringar zorgen, maar ook privé had hij weer veel verdriet verstouwd. In 1829 treft Suringar dubbele smart, want zijn oudste zoon Oene Oedzes uit zijn eerste huwelijk, en zijn nog enige levende zus, Rinske Albertine (1802-1829), overleden in dat jaar. In Suringars ‘Album Amicorum’ bevindt zich een dramatisch afscheidsbriefje van de achttienjarige Oene, die vanaf zijn ziekbed in het ziekenhuis schrijft dat hij het jammer vindt zijn vader niet tot ‘vreugde’ en steun te kunnen zijn, zoals hij had gehoopt.³²⁸ Tollens informeert Warnsinck en anderen over Oene’s dood, te meer een bewijs van de vertrouwelijke band tussen Suringar en de Rotterdamse dichter.³²⁹ Opnieuw wilde Suringar op literaire wijze zijn verdriet verwerken. Tot de uitgave van een dichtbundel, zoals bij het overlijden van zijn tweede vrouw, kwam het niet. Een lijdensgeschiedenis in briefvorm kwam ook niet van de grond, alhoewel Warnsinck dat een beter idee vond dan gedichten, die makkelijk in behaagzieke poëzie konden ontaarden. Zelf stelde Warnsinck voor een handboek voor lijdenden in proza én poëzie te schrijven. Deze combinatie achtte hij ook in die zin beter, daar een poëziebundel nooit een grote oplage zou bereiken. Een taakverdeling had hij ook al:

hij zou de poëzie verzorgen en Suringar het proza. Warnsinck probeerde overigens Suringar zelf op te beuren, want hij complimenteerde hem voor de wijze waarop hij in een brief aan Tollens verslag had gedaan over het ziekbed van Oene: 'Ongelukkig de vader, die een kind verliest, maar gelukkig hij, die zóó, gelijk gij, den lieveling kan naöogen.' Warnsinck sprak dus zijn bewondering uit voor liefdevolle manier waarop Suringar Oene's laatste levensfase beschreef in zijn brief aan Tollens.³³⁰ Toch zag Suringar af van het voorgestelde handboek. Wel verwerkte hij op het eind van 1829 zijn verdriet over de dood van zijn zoon en zus in een lezing voor vrouwelijke gevangenen in Leeuwarden.³³¹

12 Gedeelte van het afscheidsbriefje van Oene. 1829

Zijn contacten in het literaire circuit die Suringar met hun gelegenheidspoëzie door zijn verdriet heen wilden loodsen, zoals bij de dood van zijn tweede vrouw, hebben hem mogelijk ook aan zijn derde echtgenote geholpen. Charlotta Henriëtta Wilhelmina Lochmann van Königsfeldt (1792-1886) was sinds 1831 de weduwe van de Gelderse notaris en schrijver Cornelis ten Hoet (1796-1832). Ze woonde te Ubbergen bij Nijmegen en had één zoon, William. Suringar had Ten Hoet ontmoet in 1827 en diens gedicht *Gustaaf en Amanda* was kort daarna op zijn voorspraak door Petronella Moens beoordeeld, die ook in de omgeving van Nijmegen vertoefde en het echtpaar kende.³³²

Suringar en Charlotta trouwen op 20 juni 1835 te Nijmegen en vertrekken daags daarna op een bijna twee maanden durende huwelijksreis naar het zuiden, waarbij zij diverse Duitse staten en enkele Zwitserse kantons aandoen. Zijn uitgebreide verslag van de huwelijksreis is

echter veel meer dan een beschrijving van toeristische bezienswaardigheden en van de natuur. Het relaas blijkt het begin te zijn van een reislustig, internationaal leven waarbij uitwisseling van ideeën over onderwijs en opvoeding, gevangeniswezen en armenzorg centraal staan. Zijn blikveld breidt zich uit naar andere landen. De stad Leeuwarden en het landelijke Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen zullen dat gaan merken.

Hoofdstuk 3

Uitbreiding van nationale en internationale contacten (1835-1840)

Buitenlandse huwelijksreis met kennisverrijking voor hoofd en hart (1835)

Suringars huwelijksreis was niet zijn eerste kennismaking met het buitenland. Sinds de dood van zijn tweede echtgenote in 1822 maakte hij, zoals gezegd, met zijn kinderen jaarlijks reises: het ene jaar mochten de jongens mee en het andere jaar de meisjes. De tochtjes duurden meestal vier tot zes weken. Hij reisde dan langs de Rijn, waarvoor hij zich bij zijn Arnhemse vriend Nijhoff oriënteerde, die al eens zo'n tocht had gemaakt. Suringar reisde voor zijn gezondheid, maar zijn vakanties waren toch vooral bedoeld '...om mij bekend te maken met de nuttige instellingen die elders aanwezig zijn en met hetgene voor mensen door mensen gedaan wordt. - Ik kan niet best reizen of ik moet het een of ander bij de hand hebben, dat mijn hoop bezig - en mij in beweging houdt.' Tijdens zijn reis langs de Rijn in 1830 bezocht hij dan ook de gevangenissen van Kleef, Keulen en Düsseldorf, waar hij in het Duits voor vrouwelijke gevangenen een lezing hield over het probleem van de kinderen van gevangenen.¹ Wat zijn meereizende kinderen deden als hun vader aan zijn informatie- en netwerkbehoefte toegaf, is niet duidelijk.

Suringar zocht dus op reis graag contact met mensen. Hij vond het prettig met onbekenden te praten, mede om – sommigen zouden zeggen: bijna dwangmatig – ook dan weer zijn denkbeelden naar voren te brengen en boeken en brochures achter te laten – meestal werkjes over activiteiten door hem in gang gezet of waarbij hij betrokken was.² Op deze wijze kwamen talrijke connecties tot stand, die hij weer aanwendde bij volgende bezoeken. Hij ontwikkelde zich zo van een netwerker op plaatselijk en landelijk niveau tot een internationaal reiziger in ideeën.³ Suringar moest soms het nodige spoorwerk verrichten om de geschikte personen te ontmoeten, zoals blijkt uit zijn zoektocht naar de voorzitter van een vereniging voor ontslagen gevangenen te Stuttgart. Toen hij met hem kennis had gemaakt lukte het Suringar een bestuursvergadering bij te wonen en zo ook informatie in te winnen over het 'patronaat' voor ontslagen gevangenen, die na hun vrijlating begeleiding kregen bij hun werk in fabrieken en in de landbouw. Suringar kon het ook niet laten meteen zelf advies te geven, want hij beval de oprichting van een jeugdgevangenis aan.⁴

Voor verdere meningsvorming over zijn intussen meest geliefde interessegebied bezocht hij in de jaren 1830 ruim dertig gevangenissen en andere instellingen in binnen- en buitenland, sprak hij met gevangenisbestuurders en adviseerde hij verenigingen voor

ontslagen gevangenen en andere organisaties en stelde zich op de hoogte over de toestand van de buitenlandse gevangenissen en de gevangenen.⁵ Tijdens een van zijn vele reizen schreef Suringar vanuit Berlijn aan zijn broer, dat al reizende zijn eigen denkbeelden duidelijker waren geworden. Zijn blikveld werd verruimd door verder te kijken dan de Nederlandse samenleving: 'In den eigen kring van Holland en Vriesland kan men bezwaarlijk die algemeene inzichten bekomen.'⁶ Bovendien was in zijn ogen de Nederlander te zelfgenoegzaam, want door eigen trots keek deze '...met zekeren smaad op het vreemde neder'.⁷ In een andere brief uit deze periode beklemtoonde hij dat zijn reizen vooral bedoeld waren om kennis op te doen voor het hoofd en het hart, waardoor hij God en de mensheid nog dankbaarder zou zijn.⁸

Suringar boekstaaft zijn kennisverrijking in het buitenland met reisverslagen, aantekeningen en brieven. Over zijn vroegere jaarlijkse buitenlandse tochtjes langs de Rijn met zijn kinderen zijn we in het ongewisse, maar vanaf 1835 zet hij voortdurend zijn ervaringen op papier, te beginnen met zijn huwelijksreis. Na de huwelijksvoltrekking te Nijmegen zijn Willem en Charlotta, door hem ook wel Lotje genoemd, van 21 juni tot en met 18 september 1835 onderweg.⁹ In zijn reisdagboek doet Suringar gedetailleerd verslag van zijn ervaringen en geeft zijn persoonlijke visie op andere culturen. Als persoon komt Suringar nu duidelijker in beeld dan in de meer zakelijke verslagen van zijn filantropisch werk. Hij houdt precies bij hoe lang elke reisdag duurt en berekent een totale feitelijke reistijd van tweehonderdeenenvijftig uur. Hij noteert zijn indrukken van de plaatsen die hij bezoekt en de mensen die hij ontmoet en voorziet de toneelstukken die hij ziet van commentaar. In zijn natuurbeschrijvingen roemt hij niet alleen schoonheid. Als hij een gevaarlijke bergbeklimming maakt of verdwaald raakt in een bos terwijl het al donker wordt, verwoordt hij ook de angst die hij ervaart. Hij viert zijn vijfenveertigste verjaardag op de Faulhorn en brengt hier zijn geloof in verband met de natuur: 'Daar spreken de stomme bergen: "God is groot, wij begrijpen Hem niet".'¹⁰ Nadat hij, na een moeizame tocht, in een niet zo'n gastvrije plaats is aangekomen, beschrijft hij de plek als een somber Italiaans oord met '...lelijke vrouwen met groote knopgefallen'.¹¹ Zijn beoordeling van toneelstukken en opera's varieert. De kostuums en decors voor Daniel Aubers (1782-1871) opera 'La muette de Portici' vindt hij prachtig. Over een opera die hij in Lausanne ziet, is hij erg negatief: 'De komedie heb ik met mijn Vrouwtje bezocht, en door een ellendige troep het zeer ellendige stuk Robert le Diable [van Giacomo Meyerbeer (1791-1864)] zien vertoonen. Wat is dat een zamenraapsel van onzin, onzedelijkheid en smakeloosheid! Het krachtig bier in de bijgelegene gastenkamer beviel mij beter.'¹² Na terugkeer besloot Suringar niet nog eens zo'n reis te willen maken. Hij

zou minder steden bezoeken en meer op het platteland logeren, genietend van de natuur en het avondlicht.

Zoals ik al schreef, paste Suringars verzameldrift bij zijn heldenverering. Hij begon daarmee tijdens zijn huwelijksreis en zette die gewoonte in de jaren erna voort. Zijn bezoeken aan de onderwijsinstelling die Pestalozzi in Yverdon had opgericht, aan de huizen van de historicus Edward Gibbon (1737-1794) in Lausanne, van de verlichte schrijvers Jean Jacques Rousseau (1712-1778) in Genève en Voltaire (1694-1778) in Ferney en aan de graven van Desiderius Erasmus (1466-1534) in Bazel en Johannes Calvijn (1509-1564) in Genève leverden evenzoveel memorabilia op. De bewondering voor beroemdheden kon echter te ver gaan, meende hij overigens zelf toen hij las in het gastenboek in het landhuis van Voltaire: ‘Nu! Ik vermach mij niet om Voltaire te beoordelen, maar ik walgde van dien overdreven lof.’¹³ In Zürich bezocht hij de nakomelingen van Johann Jacob Hess (1741-1828) en Lavater. Met de geschriften van theoloog en predikant Hess was Suringar in zijn jeugd bekend geraakt door het godsdienstonderwijs van de Leeuwarder predikant Lucas Valk (±1780-1860). Deze teksten bestudeerde hij ruim tien jaar en ze hadden veel invloed op hem: ‘Mijne begrippen zijn daardoor verhelderd en hebben er stevigheid door bekomen’.¹⁴ Zijn waardering maakte hij kenbaar door een buste van Hess te laten maken die uiteindelijk in de stadsbibliotheek te Zürich werd geplaatst, naast die van Lavater.¹⁵ Op Suringar maakten Lavaters kaartjes met spreuken grote indruk, juist omdat de predikant ze had gemaakt om na zijn dood nog nuttig te zijn voor de mensheid. Tijdens zijn zoektocht naar het graf van Calvijn ontdekte hij dat er geen enkel gedenkteken stond; enkel een paar bomen omzoomden de plek. Hij schrok ervan: ‘Ik ontveins niet dat het eene onaangename indruk bij mij verwekte, zoo om het graf van een zoo merkwaardig Man te hebben moeten zoeken, en hetzelfde noch door eenig gedenkteeken, zelfs niet door eenen gewonen grafsteen te zien aangewezen.’ Voor een grafsteen schonk Suringar dan ook geld. Hij was niet de enige die zich eraan ergerde dat er geen monument was voor Calvijn, zoals hem bleek uit de hem door Christophe Aubanel (1789-1871), gevangenisdirecteur in Genève, in 1835 toegezonden tijdschriftartikelen, die gingen over het ontbreken van een gedenkteken, al stelde een van de tijdschriftauteurs wel dat het niet om de materiële herinneringen ging, maar om de geestelijke waarden van Calvijn. Uiteindelijk kwam er toch een monument, zij het niet op Calvijns graf.¹⁶ De episode geeft, dunkt me, temeer aan hoezeer ook Suringar zelf hoopte, ja rekende op, eveneens, postume erkenning.

Het belang dat Suringar hechtte aan materiële herinneringen van zijn helden ging zo ver dat hij een catalogus maakte van de verzamelde voorwerpen. Ook maakte hij een staatje van de graven van ‘beroemde’ mannen die hij bezocht.¹⁷ Tevens besteedde hij aandacht aan de

intellectuele nalatenschap van zijn helden. Hij discussieerde over de ideeën van Pestalozzi, die hij bewonderde omdat deze opvoedkundige ‘...de ontwikkelings-gang der menschelijke natuur als op den voet volgde, – dat het niet zoo zeer zijn toelag was om kundigheden in het kind te brengen, als wel dezelve er uit te halen.’¹⁸ Diverse werken van Pestalozzi stonden in Suringars boekenkast en, zoals al eerder vermeld, verwees hij in zijn eigen werk over het verlies aan kennis naar het werk van deze volkspedagoog.

Tijdens zijn huwelijksreis ‘beoordeelde’ Suringar maar liefst tien gevangenissen in Duitsland en Zwitserland. De gevangenis in Genève vond hij een modelinstelling: de directeur hield, net als Suringar zelf te Leeuwarden, een gevangenisregister bij. De gevangenis in Luzern was daarentegen een jammerlijke bedoening: de gebouwen waren ontoereikend. In Bazel achtte hij de gevangenis goed, maar had hij toch wat moeite met de behandeling van recidivisten. Dezen droegen een ring om hun nek met een uitspringende stang, waardoor ze goed te onderscheiden waren van andere gevangenen en ontsnappen ook moeilijker werd. Deze aparte behandeling leek Suringar voor de Nederlandse gevangenissen niet geschikt. Hij zag liever dat de betrokkenen in afzonderlijke gevangenissen kwamen, zodat nieuwkomers een betere begeleiding konden krijgen. Voordelen vergeleken met andere gevangenissen waren er in Bazel ook, want de gevangenen hadden er bij hun werk meer vrijheid in het gebruik van gereedschap. In Neuchâtel kwam Suringar in aanraking met twee ter dood veroordeelden, van wie één hem om hulp vroeg. Uit Suringars verslag spreekt geen bewogenheid. Hij hanteerde juist een formeel standpunt: hij wilde zich niet mengen in de strafzaken van een ander land en kon daarom geen hulp bieden. In Lausanne ontdekte Suringar dat leden van een plaatselijk genootschap soms weerstand moesten overwinnen om zich het lot van ontslagen gevangenen te mogen aantrekken. Zo’n patronaat werd daar niet geaccepteerd, omdat de gevangenisdirecteur dan gegevens over de gevangenen aan het genootschap zou moeten verstrekken en daarmee ging het gevangenisbestuur niet akkoord. De vrijgelatenen zouden dan na het uitzitten van hun straf toch nog onder toezicht komen te staan, was hun argument.¹⁹

Ook door de tijdens zijn reizen opgedane contacten voort te zetten in correspondentie bouwde Suringar een netwerk op waardoor hij op de hoogte bleef van de laatste ontwikkelingen in het buitenland. Als hij het nodig vond – en dat was vaak –, liet hij, zoals gezegd, zijn brieven vergezeld gaan van uitgebreide adviezen en brochures. Deze uitwisseling van ideeën door middel van brieven en reizen herinnert sterk aan de praktijken in de ‘Republiek der Letteren’, een naam in de zeventiende eeuw gegeven aan een informele gemeenschap van schrijvers en intellectuelen die door reizen en correspondentie met elkaar in

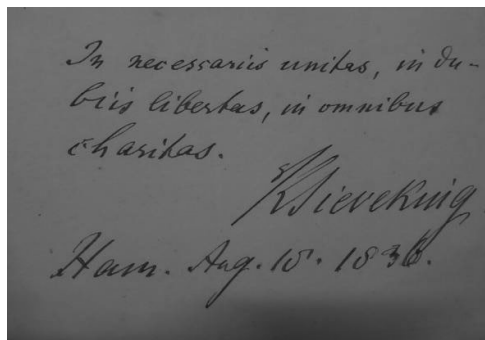
contact stonden. Tolerantie en verspreiding van kennis droegen volgens hen bij aan een verdere humanisering van de mensheid.²⁰ Suringar stond dus nog met beide benen in deze culturele traditie.

Reis naar Denemarken, Zweden en Pruisen (1836)

In 1836 realiseerde Suringar zijn verlangen een reis naar Zweden te maken. Dat was al veel vroeger in hem opgekomen. Een twintigtal jaren eerder had hij een reisboekje over het land gelezen; net zoals bij zovelen speelde dus het fenomeen van het gedrukte reisverhaal dat al sinds de zestiende eeuw bestond een rol in Suringars culturele wereld.²¹

Ook tijdens deze reis, waarbij Lotje hem vergezelde, zocht Suringar contact met hooggeplaatsten.²² Zelfs vorstelijke personen ontsnapten niet aan zijn behoefte aan nuttige communicatie – en aan de erkenning die daaruit voortvloeide? Al bij zijn vertrek vanuit Amsterdam – het eerste deel van de reis ging met de stoomboot naar Hamburg – wist hij aan boord in gesprek te raken met prinses Marianne (1810-1883), dochter van koning Willem I, die met haar echtgenoot Albert van Pruisen (1809-1872) voor de Friese kust overstapte op hun jacht. Suringar opperde het idee dat het echtpaar ook een bezoek zou brengen aan Friesland zelf.²³ Of hij met haar tevens over het gevangeniswezen of over andere filantropische zaken heeft gesproken, is niet duidelijk, maar deze episode toont weer eens aan dat het voor Suringar zelden een probleem was met mensen, van welke komaf dan ook, in gesprek te raken.²⁴

Tijdens zijn verblijf in Hamburg bezocht Suringar niet alleen de gevangenis, maar ook een tehuis voor verwaarloosde kinderen dat door Karl Sieveking (1787-1847) in samenwerking met Johann Hinrich Wichern (1808-1881) was gesticht. De jurist en diplomaat Sieveking, die

13 Latijnse (theologische) spreuk door Karl Sieveking in Suringars *Album Amicorum* geschreven tijdens hun ontmoeting. Deze zinsnede benadrukt in het laatste stuk de liefdadigheid. 1836

in dienst van de Hamburgse overheid vele buitenlandse contacten onderhield, liet in 1833 op zijn landgoed de instelling aanleggen.²⁵ Sieveking zorgde er enkele jaren later voor dat Suringar op audiëntie kon komen bij de koning van Beieren om daar zijn ideeën voor het gevangeniswezen ter sprake te brengen.²⁶ Wichern, een predikant die met de schrijnende armoede in Hamburg werd geconfronteerd en de aanzet gaf tot de opvang van verwaarloosde en moeilijk opvoedbare jeugd, groeide met zijn aanpak van de heropvoeding uit tot een voorbeeldfiguur. Via tussenpersonen wisselde Suringar informatie met hem uit.²⁷

Tijdens zijn Hamburgse verblijf maakte Suringar eveneens kennis met de Duitse gevangenisdeskundige en strafrechthervormer Nicolaus Heinrich Julius (1783-1862), die net van een reis door de Verenigde Staten was teruggekeerd. Hij was met Julius, wiens geschriften hij bezat, in contact gekomen via Warnsinck, die zelf al jaren met hem correspondeerde. De kennismaking leidde tot een langdurige correspondentie. Beide gevangenisdeskundigen hielden elkaar op de hoogte van ontwikkelingen betreffende de armenzorg en het gevangeniswezen en Julius gaf regelmatig tips over nieuwe literatuur.²⁸

Na het verblijf in Hamburg reisden de Suringars verder naar Kopenhagen. Daar las Suringar in de gevangenis voor, vermoedelijk uit het *Erbauungsbuch für Gefangene in Strafanstalten* van Johann Nepomuk Müller (1798-1864), de bekende theoloog en filosoof uit Freiburg, die voor Suringar al vrij snel een belangrijk contactpersoon werd, want een aantal maanden na zijn bezoek aan Kopenhagen correspondeerde hij reeds met hem.²⁹ De organisatie van de Deense gevangenis was in zijn ogen onvoldoende, want er vond geen classificatie plaats: jeugdige en vrouwelijke gevangenen werden samen met de mannen opgesloten. Ook bestond er nog geen vereniging voor ontslagen gevangenen. Het is tekenend voor Suringar dat hij de gevangenis kon bezoeken dankzij een toevallige ontmoeting met een bankier die hem met de plaatselijke politiecommandant in contact bracht.³⁰ Zowel tijdens deze als volgende reizen waren het dikwijls dergelijke min of meer incidentele ontmoetingen die uitgroeiden tot vaste contacten. Bovendien is kennelijk Suringars stimulans voor zijn contactpersonen soms de aansporing geweest te gaan proberen het gevangeniswezen in hun stad, streek of land te veranderen.³¹

Van Kopenhagen reisde Suringar naar Gotenburg, waarna hij met een stoomboot door het pas aangelegde, zeshonderdtien kilometer lange Gothakanaal naar Stockholm voer. Hij bezocht de gevangnissen van Stockholm, Karlskrona en Jonköping en stelde vast dat ze van wisselende kwaliteit waren. De inrichting in Karlskrona vond hij slecht. De vrouwengevangenis te Stockholm zag er daarentegen goed uit. Er was voldoende hygiëne en de vrouwen kregen diverse werkzaamheden: schoenen en strooien hoeden maken en aan het

weefgetouw werken. Daarnaast was de teelt van zijderupsen een experiment om hen aan zinvol werk te helpen. Over de mannengevangenis was hij veel minder tevreden: jong en oud zaten er door elkaar en bovendien werden er ook werkeloze mannen vastgezet, al hadden ze geen misdrijf begaan. Suringar vond dat vreemd. Hij constateerde bovendien dat veel fabrieken gevangenen huurden als timmerman, wever, schoenmaker of smid en verbaasde zich erover dat gevangenen die een misdaad hadden begaan eerder vrij gelaten werden als ze aantoonde dat ze bij hun vrijlating een baan kregen. Hij toonde er wel begrip voor, maar ging niet in op een eventuele achterliggende filosofie voor deze aanpak.³²

Te helpen bij de oprichting van een Zweeds genootschap voor ontslagen jeugdige gevangenen zag Suringar als een belangrijk doel. De gebreken in de Zweedse gevangnissen – geen ervan deed aan classificatie en aan het scheiden van jeugdige gevangenen – beschreef hij in 1839 in een open brief aan de Zweedse koning. In de bijlagen zaten: een plan voor classificatie zoals in Leeuwarden werd toegepast; de Nederlandse Koninklijke Besluiten over de instelling van een jongensgevangenis te Rotterdam en de meisjesafdeling te Amsterdam; een concept-reglement voor de oprichting van een Zweeds genootschap voor ontslagen jeugdige gevangenen en een oproep van Suringar zelf aan het Zweedse volk. In deze oproep betuigde hij ook zijn liefde voor het land. Daarna gaf hij zijn oordeel over het gevangeniswezen met adviezen ter verbetering. Het onderbrengen van de ontslagenen diende zoveel mogelijk per persoon plaats te vinden, omdat groepsgewijze opvang minder succes had. In zo'n systeem zouden er teveel ontslagen gevangenen bij elkaar zijn. Het liefst gaf hij toch de voorkeur aan individuele opvang bij een landbouwer, handarbeider of dienstbode. Hij beklemtoonde dat het belangrijk was geen verwaarloosde kinderen en jeugdige criminelen door elkaar te begeleiden, want dat verstoorde het idee van 'eenheid van beginsel' en dan wilde men teveel tegelijk.³³ Hij gaf toe dat er ook teleurstellingen zouden zijn, maar betoogde dat uiteindelijk liefde voldoende hoop bood om door gaan. Aan zijn memorandum en de bijlagen had hij naar eigen zeggen vijf maanden gewerkt. Nogal snobistisch merkte Suringar op dat hij in Stockholm in alle rust zijn werk had kunnen doen zonder al het applaus dat hem elders ten deel viel.³⁴ Een Zweedse vriend, die hij op zijn rondreis had gemaakt, had de tekst in het Zweeds vertaald. Koning Karl XIV (1763-1844), de eerste Bernadotte-koning, gaf de beschouwing aan zijn minister van Justitie ter verdere afhandeling. Suringar zocht, mogelijk in de hoop dat zijn ideeën sneller zouden worden uitgevoerd, ook contact met kroonprins Oscar, die in 1840 zelf een brochure had geschreven over de afschaffing van lijfstraffen, die door Suringars vriend Julius in het Duits was vertaald.³⁵ Suringars memorie aan de Zweedse koning kwam tenslotte als bijlage terecht in *Reis door Nederland en België: met toepassing*

op het lager onderwijs, de instellingen van liefdadigheid en de gevangenissen in die beide landen van Suringars Spaanse vriend De la Sagra. Deze bijlagen waren ook in het Frans en Duits vertaald.³⁶ De visie die Suringar voor Zweden verwoordde ging vervolgens een centrale rol spelen bij zijn pogingen om ook in andere landen het gevangeniswezen te humaniseren, waaronder in Denemarken en een aantal Duitse staten.

Een decennium na zijn bezoek bleken er in Zweden vier plaatselijke genootschappen voor de zedelijke verbetering van ontslagen gevangen te zijn opgericht: in Stockholm, Norrköping, Linköping en Christianstad. Suringar was daarmee maar gedeeltelijk blij, want hij meende dat één centrale vereniging effectiever was. Ook kreeg hij een genereus compliment van de in het Frans schrijvende Zweedse filantroop Carl Gustaf af Forsell (1783-1848), die van Suringar advies wilde hebben over het armenpatronaat voor een artikel in *Aftonbladet*, de grootste Zweedse krant. Forsell schreef: ‘Si je pourrait [s] citer dans cette article l’approbation un peu motivé de vous, cela ferait un grand effet, car votre nom chéri est bien connu dans la Suède à cause de votre travail pour l’amélioration des malheureux prisonniers libérés’.³⁷

Zijn reiservaringen, eerst naar Zwitserland en later naar Zweden, verwerkte Suringar zelf in enkele van zijn herinneringslessen te Leeuwarden. Beide landen hadden indruk op hem gemaakt, maar Zweden bleek toch wel zijn hart gestolen te hebben. Vijftien jaar na zijn bezoek schrijft hij enthousiast aan prins Frederik en diens echtgenote als hun dochter, prinses Louise (1828-1871), met de Zweedse kroonprins gaat trouwen: ‘...ik kan niet zeggen hoe groot genoeg dat mij doet; want na mijn Vaderland, is er geen land waarop ik naauwere betrekking heb dan op Zweden, en daarvoor heb ik goede reden.’³⁸ Zijn Zweedse vrienden hadden er intussen voor gezorgd dat er veel vooruitgang was geboekt bij de armenzorg en het gevangeniswezen. Al met al lukte het opbouwen van een Zweeds netwerk Suringar dus wonderwel.

Soms leidde dat tot bijzondere ontmoetingen. Dankzij een van zijn Zweedse vrienden mocht hij in Växjö een gedeelte van de synodevergadering van de Lutherse kerk van het bisdom Småland bijwonen. De bisschop, Esaïas Tegnér (1782-1846), die vooral bekendheid genoot als dichter van de *Frithjofs Saga* en wiens gedichten ook in het Nederlands waren vertaald, behandelde de nieuwste theologische literatuur. Suringars continue verlangen de nabijheid van heldendom te voelen deed zich op zijn reis door Zweden vaker voor. Naast zijn ontmoeting met Tegnér bezocht hij de graven van belangrijke Zweden zoals Gustav Wasa (1496-1560), koning vanaf 1523, en de bioloog Carolus Linnaeus (1707-1778). De achttiende-eeuwse Zweedse geleerde en de negentiende-eeuwse Suringar deelden hun

behoefte aan classificatie, maar of Suringar hem daarom aandacht schonk, is niet duidelijk. Opvallend is wel, dat Linnaeus de enige wetenschapper is in het rijtje van door Suringar bewonderde mannen – de anderen allen schrijvers, vorsten en geestelijken.³⁹

De terugreis vanuit Zweden ging niet rechtstreeks naar Leeuwarden. Suringar reisde door naar Berlijn. In deze stad vertoefde hij een aantal dagen, die hij deels besteedde aan filantropische zaken, zoals een bezoek aan een instelling voor verwaarloosde kinderen, ditmaal van de pedagoog David Traugott Kopf (1788-1865), die hij complimenteerde met de goede zang- en rekenles.⁴⁰ Op een bijeenkomst over het gevangeniswezen met lokale notabelen pleitte Suringar – zoals altijd – voor het afscheiden van jeugdige gevangenen. Hij kreeg ook te horen dat een bosbouwproject, het kappen van bomen, met twaalf ontslagen jeugdige gevangenen was mislukt, omdat ze in een te grote groep bij elkaar waren geplaatst. Bezoeken aan de gevangenissen van Berlijn en Spandau completeerden het filantropische deel van zijn reis.⁴¹ De rest van de tijd besteedde hij aan boekwinkels, musea en paleizen. Zijn broer Gerard beloofde hij fondscatalogi mee te brengen, want hij was opgetogen over de hoeveelheid boektitels die in Berlijn werd aangeboden. Op de terugweg naar Leeuwarden bracht hij nog een bezoek aan de gevangenis van Maagdenburg, waar hij diverse tastbare herinneringen van het gebouw meenam, zoals stenen van de gevangenskachel, een deel van een gevangenisdeur en stukken van een venster met traliewerk.⁴² Waar hij al deze zaken thuis een plaats gaf, is niet duidelijk maar deze verzamelwoede stoorde blijkbaar zijn echtgenote en gezin niet. Zijn reislust daarentegen baarde sommigen wel zorg, bijvoorbeeld het lid van het hoofdbestuur van het NGVZG Jacobus Johannes Uytwerf (1790-1853), die aan Suringars broer schreef: ‘...zijn Vaderland zal hem onverschillig worden.’⁴³

Uitbreiding van Suringars internationale oriëntatie in de Duitse staten (1837-1840)

Na zijn Zweedse reis en zijn bezoek aan Berlijn in 1836 verlegde Suringar zijn reislust naar de verschillende Duitse staten: Pruisen, Beieren, de Palts, Baden en Württemberg. Hij probeerde de hoogste bestuurders van de diverse vorstendommen aan te spreken en audiënties bij de vorsten zelf te krijgen. Daarbij maakte hij gebruik van connecties uit eerdere reizen. Zijn vasthoudendheid en de belofte dat zijn bevindingen niet publiek zouden worden gemaakt, leverden hem toegang op tot een tiental Duitse gevangenissen, waarvan hij die van Keulen en Kaiserslautern zelfs twee keer bezocht. Zoals altijd stuurde hij ook brieven, boeken en brochures naar lokale filantropen om hen aan te sporen vaart te zetten achter de verbetering van gevangenissen en de oprichting van genootschappen voor ontslagen

gevangenen. Maar de bezoeken mondden ook uit in adviezen, waarmee hij de vorsten en gevangenisbestuurders bestookte. Zo bracht hij adviezen uit aan de regeringen van Pruisen (1837), Hessen-Darmstad (1839), Saksen-Weimar (1839), Hessen-Kassel (1839) en Beieren (1839).⁴⁴ In zijn adviezen liet Suringar ook merken, dat hij via zijn groeiende correspondentennetwerk van de nieuwste literatuur en de actuele situatie in de gevangenissen op de hoogte was. Aan zijn aanbevelingen ging soms kritiek vooraf, zoals bleek uit zijn rapport over de nieuwe Keulse gevangenis in 1839, gericht aan de Pruisische ‘regeringspresident Von Gerlach’ (1795-1877).⁴⁵ Hij pleitte als vanouds voor de classificatie van gevangenen naar strafmaat, sexe en leeftijd. Ook deed hij voorstellen om een gevangenisleraar en -predikant aan te stellen. In tweetallen slapen in een cel noemde hij uit den boze. Tevens vond hij dat in Keulen de fabriek en het werkhuis te veel aandacht kregen, waardoor de strafgevangenis op de achtergrond raakte. Lichtgestraften moesten niet in deze gevangenis geplaatst worden, maar in een apart huis. Vrouwelijke gevangenen hoorden uniforme kleding te dragen. Ook waren er meer cipiers nodig, omdat Suringar het niet verantwoord vond dat er nog gevangenen in kettingen vast zaten.⁴⁶

Suringars Duitse netwerk was in enkele jaren sterk uitgebreid. Een hele rij deskundigen en enthousiaste volgelingen wist hij aan zich te binden. De al genoemde jurist Julius en ook predikant Müller waren de eersten. Georg Varentrapp (1809-1886), gevangenisarts te Frankfurt, die ook in Julius’ *Jahrbücher der Straf- und Besserungs-Anstalten* publiceerde, raadpleegt Suringar veelvuldig. Johann Baptist Ristelhueber (onbekend-1848), directeur van een straf- en werkinrichting te Brauweiler, en Georg Michaël Obermaier (1789-1885), eerst directeur van de gevangenis te Kaiserslautern en daarna te München, waren eveneens gewaardeerde adviseurs en informanten. Suringar roemde Obermaier vanwege diens vakmanschap: hij had een boek geschreven over het Amerikaanse gevangenisstelsel en dat vergeleken met zijn werkwijze in Kaiserslautern. De Pruisische regering had Obermaiers kwaliteiten weer laten beoordelen door Ristelhueber. Suringar beschouwde Kaiserslautern dan ook als een modelgevangenis en was zeer verheugd toen een aantal jaren later Obermaier werd ingezet om ook de gevangenis te München te hervormen.⁴⁷

Suringar gebruikte de opvattingen en ervaringen van beide directeuren toen op het eind van de jaren 1830 in Nederland grote onrust ontstond over de ‘kettingstraf’, die was bedoeld om gevangenen gecontroleerd openbare dwangarbeid te kunnen laten verrichten. De strijd om de humanisering van het strafrecht was in Nederland allereerst een discussie over lijfstraffen en eenzame opsluiting. Welke straf moesten recidivisten en andere zware misdadigers krijgen nu

publiekelijke fysieke straffen waren weggefallen? Dwangarbeid in ketens kon ingevoerd worden als een ‘poena mortis proxima’, een straf die het dichtst tegen de doodstraf aanleunde, zoals in 1839 de conservatieve minister van Justitie Van Maanen in de memorie van toelichting op zijn ontwerp voor een Wetboek van Strafrecht voorstelde.⁴⁸ Suringar haalde zowel Ristelhueber als Obermaier uitvoerig aan in een adres dat hij in 1839 naar de Tweede Kamer stuurde tegen de invoering van deze kettingstraf. In zijn memorie verwees Suringar naar zijn buitenlandse reizen en de door hem bezochte gevangenissen en beklemtoonde hij zijn overtuiging ‘...dat de kettingstraf, als eene bij de wet bepaalde straf, ook ingeval van recidive, ondoeltreffend en schadelijk is; terwijl mij geene, door de ervaring als wel gegrond bevondene, redenen bekend zijn, welke voor de invoering dezer straf zouden pleiten.’ In andere landen lagen er juist plannen om de kettingstraf af te schaffen. Bij de bouw van nieuwe gevangenissen in Keulen en andere Duitse steden werden grote sommen geld uitgegeven om de gevangenen niet meer in het openbaar geketend naar een werkplaats te laten lopen. Het ketenen werkte niet zozeer afschrikwekkend als wel vernederend, en wekte bovendien wraakgevoelens op, was Suringars overtuiging. Gevangenen verloren alle ‘... gevoel van eigenwaarde, van zedelijke kracht...’. Een openbare geseling of brandmerking was van korte duur, maar tien jaar lang dagelijks in ketenen bij openbare werken ingezet te worden leidde onherroepelijk tot een ‘gens perdu’, een ‘verloren’ groep gevangenen, die niet meer in de maatschappij zou kunnen terugkeren. Deze felle kritiek staafde Suringar met de praktische ervaringen van Obermaier: kettingstraf was slecht voor de gezondheid, hinderlijk bij het dagelijks werk en het gerammel verstoorde de nachtrust. Ristelhueber, die volgens Suringar een zeer uitgebreide bibliotheek bezat over het gevangeniswezen en de armenzorg en die hij van de ontwikkelingen van het strafrecht in Nederland op de hoogte hield, was zich in zijn praktisch werk meer gaan richten op de innerlijke verbetering van gevangenen, desnoods door middel van eenzame opsluiting; in elk geval verbeterde men een gevangene ‘...niet door ketenen of lichamelijke kastijding’.⁴⁹ Kortom, door gevangenen geketend buiten de gevangenis te laten werken zou Nederland een halve eeuw achterop raken.

Suringar zag eenzame opsluiting wel als oplossing voor deze groep gevangenen, al twijfelde hij welk van de twee Amerikaanse vormen van opsluiting hij de voorkeur moest geven: de discussies maakten het hem moeilijk een definitief oordeel te geven. Vooralsnog gaf hij de voorkeur aan het Auburnstelsel, waarbij de gevangenen alleen ’s nachts waren opgesloten en overdag gemeenschappelijk werkten. Hij verklaarde zijn keuze door te wijzen op de zwaarte van het andere stelsel, het Philadelphische, dat uitging van eenzame opsluiting voor dag en nacht. Hij voorzag praktische problemen als alle gevangenen in hun cel moesten

werken of daar hun beroep moesten leren. Door strenge cellulaire opsluiting zou bovendien het gemeenschappelijk onderwijs wegvallen, waaronder het godsdienstonderwijs. De morele verbetering van de mens kon niet alleen in afzondering plaatsvinden; de gevangene moest ook in gemeenschapsverband opnieuw opgroeien. Maar recidivisten en alle gevangenen op wie ‘...de straffe naast die van den dood toepasselijk is’ – wellicht bedoelde Suringar hiermee de gevangenen die levenslang hadden gekregen – behoorden wel dag en nacht eenzaam opgesloten te worden. Tenslotte waren er dat niet zoveel en in hun geval kon individueel gewerkt worden aan de morele verbetering.⁵⁰

Voor elk lid van de Tweede Kamer had Suringar een gedrukt exemplaar van zijn nota laten maken. Koning Willem I was van zijn adres aan de Tweede Kamer van tevoren op de hoogte gesteld. Suringar had hem namelijk zijn net gepubliceerde boek *Bezoeken in de gevangenis* (1839) gestuurd, met zijn lezingen voor en enkele karakterschetsen van gevangenen, en er een begeleidende brief bij gedaan, die de vorst wees op het voorstel om de kettingstraf in te voeren: ‘Dit zou geschied zijn, in navolging van het gene elders, vooral in Duitschland, plaats heeft. - Intusschen is het waarheid, dat de goede gevolgen dezer straf niet aan de verwachting hebben beantwoord, en dat men op de afschaffing dier straf hier en daar ernstig bedacht is. Het is om vele gewigtige redenen naar het mij voorkomt, te wenschen, dat de Kettingstraf in en buiten de gevangenis in ons Vaderland niet worde ingevoerd, en ik heb mij genoopt gevonden, omtrent dit onderwerp eenige opmerkingen aan de Staten Generaal bescheiden, doch rondborstig medetedeelen.’⁵¹ Niet alleen de koning, maar ook enkele ministers kregen Suringars boek en soms ook zijn nota met een begeleidende, vaak vleierende, brief toegestuurd.⁵²

Veel Tweede Kamerleden hadden volgens Mollet, Suringars buitenlandcorrespondent voor Frankrijk en Engeland vanwege het NGZVG, die Suringars adres in het Frans vertaalde, kritiek op en zelf minachting voor de filantropen. Niettemin onderhield Suringar uitvoerig contact met het conservatieve Kamerlid Daniël Théodore Gevers van Endegeest (1793-1877), hoewel deze een voorstander was van verzwaring van het gevangenisregime als lijfstraffen verdwenen. Gevers vond dat alleen het ontnemen van vrijheid niet voldoende was; de gevangene moest evenzeer tucht en discipline ondergaan. Suringar bleef zich echter verzetten tegen lijfstraffen, zoals in een ingezonden reactie tegen een artikel in *De Avondbode*, een regeringsgezind medium, dat uit een geheim fonds werd betaald.⁵³ Hij noemde het artikel een ‘apologie’ voor het behoud van brandmerken en geseling, zoals hij schreef aan Bouricius, lid van de Commissie van Administratie over de gevangenen te Leeuwarden, aan wie hij tegelijkertijd exemplaren ter verdere verspreiding toestuurde.⁵⁴ De conclusie is gewettigd dat

Suringar, maar ook anderen uit het NGZVG zoals Mollet⁵⁵, in de tweede helft van de jaren 1830 met grote inzet ideeën uitwisselden, de koning benaderden, Kamerleden en ministers ‘bespeelden’ en informeel met ambtenaren in gesprek gingen om de belangen van het Genootschap en het gevangeniswezen te verdedigen en uit te breiden.⁵⁶

De kettingstraf was niet het enige thema waarover Suringar met Duitse deskundigen correspondeerde. Zo etaleerde hij zijn ervaring op het gebied van onderwijsverbetering in een toespraak op een congres van Duitse filologen en leraren van de Verein für Philologen und Schulmänner in oktober 1839 te Mannheim. Hij schetste het kennisverlies bij de jeugd die de school had verlaten en verwees daarbij naar zijn door het Nut bekroonde boek. In Duitsland zou voor dat thema ook meer aandacht moeten zijn. Suringar zou graag zien dat de vereniging met name aandacht zou schenken aan het kennisverlies van kinderen ‘welke niet bestemd zijn voor den Stand van geleerde en alzoo geen akademisch onderrigt ontvangen’.⁵⁷ Daarom stelde hij voor dat de Verein für Philologen und Schulmänner⁵⁸ over het onderwerp een prijsvraag zou uitschrijven. Hij loofde driehonderd gulden uit voor de winnaar. Wel stelde hij als voorwaarde dat dit niet in de krant kwam te staan, want hij had geen behoefte aan een ‘Courantenparade’. Niet alleen de middelen om kennisverlies tegen te gaan, ook de oorzaken ervan moesten goed onderzocht worden: Lag het aan de lesstof of aan de manier waarop kennis werd overgedragen? Het ging Suringar overigens niet alleen om een goed antwoord op de prijsvraag, hij wilde ook dat de gepropageerde middelen in praktijk zouden worden gebracht. Hij beëindigde zijn toespraak met een citaat van de Duitse pedagoog Salzmann, waarin deze optimistisch benadrukt dat de mens die het goede wil, meer goed doet dan hij zelf beseft.

Suringars toespraak maakte volgens een bevriende predikant indruk: ‘...wie tief [hat] sich Ihre Persönlichkeit in das Herz der Teilnehmer geprägt...’.⁵⁹ In de *Algemeine Schul-Zeitung* publiceerde de vereniging de prijsvraag inderdaad, met de mededeling dat de driehonderd gulden beschikbaar waren gesteld door een Nederlands geleerde, wiens naam niet werd genoemd. De inzendingen moesten voor 1 januari 1841 binnen zijn.⁶⁰ Deze actie bleef niet zonder kritiek. Naar aanleiding van het volgende congres van deze Duitse vereniging van filologen en leraren in 1840 te Gotha vroeg een journalist van de *Leipziger Allgemeinen Zeitung* zich af of het vorige congres zijn medewerking wel had mogen geven. Het had immers geen verklaring kunnen geven waarom het de prijsvraag steunde, meende hij. Toch had dit voor de hand gelegen, want bij leerlingen van Latijnse scholen, waar de meeste leden les gaven, ging evenzeer veel kennis verloren. De journalist schreef: ‘Die Mehrzahl der in den lateinischen Schulen gebildeten Schüler verlernen das Gelernte deshalb so bald, weil

sie für die Mittel, die man brauchte, ihren Geist zu wecken, zeitlebens keine Gelegenheit zur Anwendung finden. Darum bleibt nichts als der Totaleindruck. Der Philologenverein hat sich gedreht und gewunden, einen passenden Standpunkt bezüglich auf seine Theilnahme bei der Entscheidung auszumitteln. Er will sich blos als ein Organ des Stellers der Preisaufgabe betrachtet wissen. Er hätte seine Concurrenz ganz und gar ablehnen sollen. Auf diesem Feld ist nichts mehr zu vindiciren.⁶¹ Deze kritiek kreeg steun van een briefschrijver: het onderwerp van de prijsvraag viel buiten het vakgebied van de vereniging.⁶²

Suringar had met zijn toespraak de vereniging dus in problemen gebracht. De prijsvraag kreeg desalniettemin vijfenzestig inzendingen. Het beoordelingsrapport kreeg Suringar toegestuurd. Een Duitse krant meldde dat tien inzendingen van bijzondere kwaliteiten getuigden. De commissie liet wel doorschemeren dat ze het niet met alle opvattingen en de soms sterk gekleurde stellingen van de prijswinnaar eens was.⁶³ Ook over het uiteindelijk bekroonde werk wilde de beoordelingscommissie nog wel een aantal opmerkingen maken. Ze zou met haar commentaar komen als het werk was gedrukt.⁶⁴ Suringar kon bij de prijsuitreiking te Bonn in 1841 niet aanwezig zijn. Hij liet zich vertegenwoordigen door zijn zwager, professor Taco Roorda (1801-1874), die als taalkundige en hoogleraar in de oosterse talen te Amsterdam bekendheid genoot.⁶⁵ De prijs was toegekend aan Wilhelm Jacob Georg Curtmann (1802-1871) met zijn inzending *Die Schule und das Leben*. Hij was directeur van een 'Realschule' te Offenbach. In de in het Duits gestelde brief, die Roorda op het congres voorlas, reageerde Suringar ook op de kritiek in de pers. Hij meende dat in het herhalingsonderwijs niet alleen aan praktische maar ook aan theoretische kennis aandacht moest worden geschonken, zoals in de kunst en wetenschap, al wist hij dat dit niet voor iedereen te bereiken viel. Daarom vond hij het belangrijk dat de vereniging zowel filologen als leraren omvatte: als de vereniging alleen uit filologen of uit onderwijzers bestond, was er òf te veel theorie òf te veel praktijk. Om meer aandacht aan de praktijk te besteden zou het goed zijn om ook industriëlen aan te trekken. Dezen konden als mecenas optreden bij het uitschrijven van prijsvragen en daardoor steun verlenen aan de taalkunde en de opvoeding. Zo zouden prijsvragen voor de praktijk eveneens een kans krijgen.⁶⁶ Volgens Roorda was Suringars brief met applaus begroet. Overigens kunnen we dus vaststellen dat, bewust of niet, Suringar door zijn brief te laten voorlezen zijn identiteit als gulle gever alsnog had geopenbaard. Het bekroonde werk werd ook in een Nederlands onderwijstijdschrift besproken.⁶⁷

Curtmann en andere betrokkenen werden al snel in Suringars netwerk opgenomen. Eerst vroeg de prijswinnaar Suringar om advies vanwege een tweede, herziene druk. In 1846

ontmoetten zij elkaar, op een congres van 'Realschulmänner' te Mainz. Curtmann was vijf jaar na zijn prijs nog erg complimenteus. Hij hoopte dat zijn tekst, waarvan hij Suringar enkele exemplaren had gestuurd, duidelijk maakte welke waarde Suringar voor de Duitse pedagogiek had: '...ich hoffe Ihr Name wird in der Geschichte der deutschen Pädagogik verzeichnet werden.'⁶⁸ Bovendien blijkt uit het verslag van het congres dat Suringar in zijn bijdrage kritiek uitte op de vele boeken die door leraren geschreven werden: veel leerkrachten ontbrak het aan '...eine lange Erfahrung und eine feste Ueberzeugung.' Of deze toespraak veel heeft bijgedragen aan de receptie van zijn denkbeelden over het schrijven van schoolboeken moet dan ook betwijfeld worden. Overigens werd Suringars toespraak niet zo goed beoordeeld door de notulant: 'Nach dem Pause nahm Ritter Suringar das Wort, dem aber wegen seines fremden Accenten und schwerfälligen Ausdruckes nicht genau zu folgen war...'.⁶⁹

Ook de bevindingen van zijn reizen in Duitsland gebruikte Suringar in zijn genootschappelijk werk in Nederland en ten behoeve van zijn lezingen, brochures en circulaire. Daarnaast schakelde hij zijn Duitse netwerk in om een aantal van zijn werken vertaald en gepubliceerd te krijgen: Ristelhueber bemiddelde in de vertaling van het *Handboek voor gevangenen* dat de titel kreeg *Religiöse und Moralische Betrachtungen. Ein Handbuch für Gefangene* (1840)⁷⁰, en Müller bezorgde de vertaling van *Voorlezingen in de gevangenis* en schreef het voorwoord bij deze Duitse uitgave, getiteld *Christliche Besuche im Gefängniss; Vorträge und Ansprachen zum Heile der Gefangene* (1843).⁷¹

Suringars publieke werkzaamheden in Leeuwarden (1835 -1840)

Suringars dadendrang tijdens zijn buitenlandse reizen en de daaruit voortvloeiende werkzaamheden – het schrijven van nota's en verslagen, het onderhouden van de correspondentie – vergden veel tijd. Na zijn derde huwelijk bleef hij in Leeuwarden wonen en legde zich toch geen beperkingen op in zijn ambtelijke functies en bestuurlijke taken. Hij bleef lid van de gemeenteraad en de Provinciale Staten, vervulde nog steeds diverse bestuursfuncties in het Nut, alsmede het voorzitterschap van de Nutspaarbank en van de plaatselijke afdeling van NGZVG, en zijn bezoeken aan gevangenen en de begeleiding van ontslagen gevangenen zette hij eveneens voort. Zelfs de tijdrovende, want uitgebreide notities over gevangenen, gevangenenbezoek en het begeleiden van ontslagen gevangenen, bleef hij maken. Sommige publicaties getuigden van dat praktische werk, schrijft zijn broer: Suringars *Bezoeken in de gevangenis* en zijn *Handboek* waren '...niet enkel als letterkundige producten aan te merken maar veelmeer als feiten uit zijn leven, als proeven van zijne bemoeijingen met

gevangenen en ontslagenen.⁷² Oorspronkelijk bedoeld voor mensen die minder bekend waren met het gevangeniswezen en het werk van het NGZVG verscheen in 1839 van Suringars hand *Voorlezingen in de gevangenis*. De opbrengsten van de verkoop waren bestemd om ontslagen gevangenen materieel te ondersteunen. Uiteindelijk kwam er ook een goedkope uitgave voor de gevangenen zelf. Inhoudelijk was het werk een verzameling van door Suringar gehouden toespraken en een aantal verhalen met ondermeer karakterschetsen over eerlijkheid, dankbaarheid, wraak, opofferingsgezindheid.⁷³

Wel lijkt Suringar naast zijn zorg voor (ontslagen) gevangenen en allerlei andere functies zijn taken als lid van de gemeenteraad na 1835 met minder intensiteit uit te voeren dan ervoor. Zijn actieve medewerking blijkt in elk geval slechts uit enkele stukken. Suringar wilde graag de invloed van de stedelijke overheid vergroten, vooral als de financiën in het geding waren. Zo verzette hij zich tegen de verpachting van het ophalen van afval en as en de verhuur van inning van belasting op de ‘appel- en groenmarkt’. Deze laatste belasting was volgens hem een extra heffing naast de marktgelden. Zijn verzet kwam voort uit de weerstand die deze belasting bij de bevolking en de handelaren opriep. Daarnaast had de minister van Binnenlandse Zaken al laten blijken het een onjuiste maatregel te vinden. Suringar had terzake ook advies ingewonnen bij een lid van de Groningse gemeenteraad. As en vuilnis konden de stad zelf meer geld opleveren als het die voor bemesting werd verkocht aan landgoederen; hij verwees daarbij naar de landerijen van de Maatschappij van Weldadigheid die er daardoor zo mooi bijlagen.⁷⁴ Ook kwam hij op voor de ondernemers, die in zijn ogen teveel geld kwijt waren voor de levering van turf, omdat ze verplicht waren bij het lossen gebruik te maken van de stadsturfdragers.⁷⁵ De schouwburg, privaat eigendom van Johannes Posthumus, ontkwam ook niet aan Suringars wens de gemeentelijke kosten in de hand te houden. Posthumus had bij de koning een verzoek ingediend om een nieuw theater te mogen bouwen, maar de gouverneur wilde eerst advies van de raad. Suringar schreef daarover met twee andere raadsleden in 1837 een uitvoerig rapport. Uit kladaantekeningen blijkt dat hij zelf een eerste versie had geschreven, waaruit naar voren kwam dat het exploiteren van een stadsschouwburg een te grote kostenpost zou zijn. De stad zou een goed toneelgezelschap niet kunnen bekostigen. Er zou ook te weinig belangstelling zijn bij het Friese publiek. De aankoop van het gebouw van Posthumus zou dus onverstandig zijn. De prijs van een nieuw gebouw zou al helemaal veel te hoog zijn. Veel beter was het om te proberen met plaatsen als Groningen en Zwolle samen te werken om gezamenlijk een goed toneelgezelschap te bekostigen. Provinciale subsidie kon ook helpen. Wel meende Suringar dat Posthumus, die

tweeënzeventig jaar was en zesendertig jaar de schouwburg voor eigen risico had geëxploiteerd, als dank voor bewezen diensten tweehonderd gulden jaargeld moest krijgen. Hij mocht de schouwburg echter niet meer exploiteren, want naast de financiële bezwaren, vond de commissie het ongepast dat de slonzige vrouw van Posthumus daar haar werk deed.⁷⁶

De Leeuwarder gemeenteraadsleden uit de eerste periode van de negentiende eeuw zijn wel gekarakteriseerd als regentesk en paternalistisch.⁷⁷ Hun bestuurscultuur bleek bijvoorbeeld uit het nieuwe reglement voor wijkmeesters: de opstellers vonden dat vele medeburgers ongeschikt waren, omdat ze niet alleen te gemakkelijk een verklaring van goed gedrag of onderstand uitgaven, maar ook niet uit de juiste sociale laag afkomstig waren. In de nieuwe situatie werd een wijkmeester benoemd door het stadsbestuur. Hij kon een benoeming niet weigeren, hoogstens afkopen door een bepaald bedrag aan de Stadsarmenkamer te schenken. Met hulp van een bode moest de wijkmeester een reeks zaken in de gaten houden: geboorte, huwelijk, kerkgenootschap, stedelijke belastingen, kostwinnerschap, inwoning en verhuizing. Maar vooral moest worden voorkomen dat de ‘alimentatie der behoeftigen’ zou toenemen. Of Suringar, die zelf tot wijkmeester was benoemd, dit op zijn jaarlijks verplichte ronde door de wijk allemaal kon vaststellen blijft een vraag.⁷⁸ Regentesk of niet, de Leeuwarder gemeenteraad zette zich succesvol in voor stadsvernieuwing en volksontwikkeling, vooral op het gebied van het onderwijs. De armenzorg leverde minder resultaat op.⁷⁹ Suringar was zich hiervan bewust en bleef naar mogelijkheden zoeken om deze problematiek aan te pakken, alhoewel hij zelf ondanks de nodige inzet, fikse teleurstellingen had moeten incasseren.

Met dat al kon Suringar in dit milieu ook het belang van zijn NGZVG prima behartigen. Zijn autoriteit en politiek prestige waren intussen zodanig, dat een collega-raadslid, Mr. Jan Hendrik van Boelens (1792-1865), hem omstreeks 1840 advies vroeg over zijn mogelijke benoeming tot burgemeester. Suringar vertelde Boelens meteen dat hij bij aanvaarding van het ambt ook het voorzitterschap van de plaatselijke afdeling van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen op zich behoorde te nemen. Zijn voorganger, burgemeester Thijs Feenstra (1766-1840), had die taak ook uitgeoefend, benadrukte Suringar.⁸⁰

Het kon niet anders of Suringar moest, gezien zijn drukke bezigheden elders, in Leeuwarden werk laten liggen. Het duidelijkst bleek dit uit zijn afwezigheid in het plaatselijke Nut. Die bleef niet onopgemerkt, mede omdat de voortgang van diverse activiteiten erdoor belemmerd werd.⁸¹ Zijn vriend, onderwijsinspecteur Wijnbeek, adviseerde hem eind december 1839 een tijdje rust te nemen.⁸² Wijnbeek was blijkbaar niet op de hoogte

dat nog iets anders speelde, want volgens Suringars broer dreigde Willem Hendrik onder de zwaarte van zijn verschillende taken te bezwijken. Intussen eisten echter ook Suringars internationale ambities en ondernemingen een steeds grotere tol in zijn toch al overbezette leven.

Een overspannen filantroop zoekt 'rust' in kuuroorden

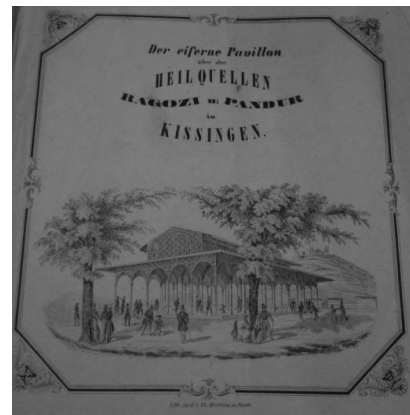
Zijn niet aflatende dadendrang putte Suringar kennelijk lichamelijk uit. Omdat zijn gezondheidstoestand te wensen overliet, besloot hij in 1838 op een van zijn reizen een Duitse 'Brunnenarzt' te raadplegen. De medicus schreef een uitvoerig rapport over zijn gezondheid en stelde vast dat hij leed aan overspannenheid. Hij noemde het een 'Hypochondrische Verstimmung seines Geistes'. Suringars lichamelijke klachten, zoals een niet goed functionerende bloedsomloop, lichte trillingen, een zwaar, afgemat gevoel in het hoofd, vergeetachtigheid, kwamen daaruit voort. De arts gaf Suringar een aantal adviezen. Hij moest zich in zijn bezigheden beperken, ontspannende lectuur lezen, veel wandelen, lichte, niet gekruide voeding gebruiken, alcohol met mate nuttigen en sowieso 's avonds geen wijn meer drinken. Over het roken zei hij niets, hoewel hij wel constateerde dat Suringars tong leek op die van tabaksrokers. Hij besloot zijn rapport met het advies jaarlijks een kuur te volgen en een bad in zee te nemen. Het drinken van mineraalwater werd hem eveneens aanbevolen. De arts was zo overtuigd van de kwaliteit van zijn adviezen dat hij Suringar nog een lang leven in goede gezondheid garandeerde, mits deze zijn raad zou opvolgen.⁸³

In welke mate Suringar deze leefregels in praktijk bracht, is niet duidelijk. Het advies over het bezoeken van bronbaden volgde hij wel op: hij werd jarenlang een vaste bezoeker van Bad Kissingen in Beieren. Doch wellicht waren voor Suringar – evenals voor vele andere bezoekers – gezondheidsredenen niet de enige. In de negentiende eeuw was dit namelijk voor de Europese elite een aantrekkelijk kuuroord. Een hele reeks vorsten en andere hooggeplaatste personen brachten een bezoek aan de badplaats, waarvan het geneeskrachtige bronwater al in de zestiende eeuw beschreven was door een Nederlandse arts. De plaats kende zelfs meerdere bronnen. Juist in de periode dat Suringar er veelvuldig kwam, waren twee ervan, genaamd Rakoczy en Pandur, overkapt om ze te beschermen tegen regenwater en vervuiling. Bij zijn eerste bezoek in 1839 stond er dan ook gebouw met sierlijke ijzeren bogen, zodat de badgasten binnen konden kuren. Suringar bezocht het oord in totaal tien keer. In zijn correspondentie schreef hij regelmatig dat deze en andere kuren hem van zijn ziekte genazen.⁸⁴ Zo reisde hij in 1839 maar liefst vijf maanden door Duitsland, nam daarvan zeven weken een badkuur te Kissingen en twee weken een druivenkuur in Dürkheim.⁸⁵

Echter, zijn werk matigen deed Suringar niet. Ook in Kissingen zocht hij gericht naar mensen die invloedrijk waren of functies hadden die mogelijk voor hem van belang konden zijn. Volgens zijn broer Gerard kwam Suringar daar: ‘...in aanraking met mensen van invloed uit alle landen. Daar trachtte hij, gelijk altijd, waar en bij wie hij zich bevond, zijn verblijf dienstbaar te maken aan de bevordering van iets goeds; daar opende hij de oogen en de harten van velen voor de belangen die hij voorstond. Daar verwierf hij zich vrienden, die hem waardeerden, die zich voor hun gansche leven aan hem verplicht en verbonden gevoelden.’⁸⁶ Daarvoor gebruikte Suringar ondermeer de ‘Kissinger Kurlisten’ waarop de namen, beroepen, aankomstdata, aantallen en verblijfplaats van de gasten stonden vermeld. Op zijn eigen lijstjes staan dikwijls juist streepjes voor de namen van gasten met bestuurlijke

Kissinger Kurliste.		Wohnung.	
Namen, Standorte und Wohnort der eingeladenen Kurlisten.	Wohnung.	Namen, Standorte und Wohnort der eingeladenen Kurlisten.	Wohnung.
1861	Herr C. L. W. Schaeffer, Baumeister und Geschäftsführer	2	Lehrerhaus von...
1862	Herr R. H. Schaeffer, Baumeister und Geschäftsführer	2	Lehrerhaus von...
1863	Herr R. H. Schaeffer, Baumeister und Geschäftsführer	2	Lehrerhaus von...
1864	Herr R. H. Schaeffer, Baumeister und Geschäftsführer	2	Lehrerhaus von...
1865	Herr R. H. Schaeffer, Baumeister und Geschäftsführer	2	Lehrerhaus von...
1866	Herr R. H. Schaeffer, Baumeister und Geschäftsführer	2	Lehrerhaus von...
1867	Herr R. H. Schaeffer, Baumeister und Geschäftsführer	2	Lehrerhaus von...
1868	Herr R. H. Schaeffer, Baumeister und Geschäftsführer	2	Lehrerhaus von...
1869	Herr R. H. Schaeffer, Baumeister und Geschäftsführer	2	Lehrerhaus von...
1870	Herr R. H. Schaeffer, Baumeister und Geschäftsführer	2	Lehrerhaus von...
1871	Herr R. H. Schaeffer, Baumeister und Geschäftsführer	2	Lehrerhaus von...
1872	Herr R. H. Schaeffer, Baumeister und Geschäftsführer	2	Lehrerhaus von...
1873	Herr R. H. Schaeffer, Baumeister und Geschäftsführer	2	Lehrerhaus von...
1874	Herr R. H. Schaeffer, Baumeister und Geschäftsführer	2	Lehrerhaus von...
1875	Herr R. H. Schaeffer, Baumeister und Geschäftsführer	2	Lehrerhaus von...
1876	Herr R. H. Schaeffer, Baumeister und Geschäftsführer	2	Lehrerhaus von...
1877	Herr R. H. Schaeffer, Baumeister und Geschäftsführer	2	Lehrerhaus von...
1878	Herr R. H. Schaeffer, Baumeister und Geschäftsführer	2	Lehrerhaus von...

14 Lijst met badgasten en Suringars streepje bij de naam van een belangrijk bestuurder

15 Omslag die Suringar gebruikte voor de bezoekerslijsten

functies.⁸⁷ Suringar zelf schreef na zijn vierde bezoek dat het kuuroord niet alleen zijn gezondheid verbeterde, maar ‘...voor mij tot het middelpunt werd, voor de verbreeding en zuivering mijner begrippen over het gevangeniswezen en voor de ontwikkeling der groote hervorming.’⁸⁸ Hij stelde nu dat een majeure verandering in het gevangeniswezen nodig was, in de vorm van een strikter cellulair stelsel. Suringar, eerst voorstander van het gematigde Auburnse celstelsel met verplicht zwijgen tijdens het gemeenschappelijk werk overdag en volstrekte isolering ’s nachts, heeft in de periode tussen 1839, tijdens zijn verzet tegen de kettingstraf, en 1842, toen hij een boek over het cellulaire stelsel publiceerde, zijn visie gewijzigd. Het strengere Pennsylvanische of Philadelphische stelsel met opsluiting bij dag en nacht werd nu zijn uitgangspunt bij de invoering van een cellulaire gevangenis.⁸⁹ Of hij ook werkelijk in Kissingen tot zijn strengere denkbelden is gekomen, tijdens zijn gesprekken met

bestuurders, of deze opgedaan heeft tijdens zijn bezoeken aan de buitenlandse gevangenissen heb ik niet kunnen vaststellen.

Hoe dan ook, Kissingen werd voor Suringar een internationaal ontmoetingspunt. Hooggeplaatste personen benaderde hij omzichtig, via hun adjudanten en secretarissen. Regelmatig ging bij dat verzoek een brochure of een boek mee. Zo vroeg hij de koning van Beieren om gevangenissen in diens rijk te mogen bezoeken. Hij liet zijn brief eerst door een van 's konings getrouwen lezen, voordat hij het in het Frans gestelde epistel verstuurde, waarin hij de loftrompet stak over wat er in Beieren allemaal al tot stand was gebracht. Om de vorst nog meer te behagen voegde hij eraan toe dat het Beierse kuuroord aan het herstel van zijn gezondheid had bijgedragen: 'Par la bonté de Dieu, je dois aux bains salutaires de Kissingue pour une grande partie le retablissement de mes forces'. Mede als dank daarvoor wilde Suringar wat terug doen, zoals adviseren over de organisatie van de Beierse gevangenissen.⁹⁰

Suringar probeerde op allerlei manieren de gasten bij zijn ideeën te betrekken en ze over te halen via de filantropie verbeteringen tot stand te brengen. Bad Kissingen zelf deelde ook in zijn aandacht voor de medemens. Hij begon met jaarlijkse intekenlijsten om geld in te leggen voor de bouw van een school voor arme kinderen en later een pastorie.⁹¹ Daarvoor schakelde hij ook prominenten in uit de wereld van de cultuur die in de badplaats vertoefden. Zo legde Suringar een bezoek af bij de bekende zangeres Jenny Goldschmidt-Lind, genaamd 'de Zweedse nachtegaal', die voor dat doel een waar vermogen schonk, duizend gulden.⁹² Suringar werd nadien op de hoogte gehouden van het wel en wee van de school.⁹³ Zijn welbespraaktheid en overtuigingskracht ondersteunden zijn filantropische ijver, maar ook zijn soms directe en dan weer omzichtige benadering van mensen droegen daaraan bij. Overigens lijkt het me duidelijk dat ook een zeker snobisme Suringar karakteriseerde waar het ging om zijn contacten met hooggeplaatsten uit de samenleving. Of in al deze contacten ook sprake was van oprechte wederzijdse vriendschappen, weten we niet. Toch toont de langdurige correspondentie met, bijvoorbeeld, een aantal adellijke dames zoals onder anderen hertogin Friederike zu Anhalt-Bernburg (1811-1902) en Maria grootvorstin van Rusland en groothertogin van Saksen-Weimar-Eisenach (1786-1859) aan dat zij op hun beurt Suringars inzet en kennis respecteerden.⁹⁴ Ook zijn vriendenboeken zijn daarvoor een bewijs. In beide delen van zijn 'Album Amicorum' staan de nodige felicitaties, gedichten en wensen die hij in Kissingen van badgasten ontving.⁹⁵ Met voldoening haalde hij later een waarschuwende tekst van de minister van Buitenlandse Zaken van Beieren aan. Diens in het Duits gestelde woorden had hij eerst niet helemaal begrepen, maar nadat ze waren vertaald, zag hij dat de

minister aangaf dat iets goeds tot stand brengen tevens een strijd inhield tegen de neiging om beroemd te willen worden.⁹⁶

Al kon hij zich ook in Kissingen moeilijk losmaken van zijn filantropische werk, achter zijn werkzaamheden in Leeuwarden zette hij in 1840 definitief een punt, al was het met pijn in het hart: 'Ik moet van veel afstand doen, en veel verlaten, dat mij lief en dierbaar is, maar mijne inwendige overtuiging zegt mij, dat ik de overigen tijd mijns levens niet beter besteden kan.'⁹⁷ Na zijn derde huwelijk was Suringars buitenlandse reislust zo groot geworden, dat hij kennelijk zijn werk in Leeuwarden niet meer op dezelfde voet kon voortzetten. De vele activiteiten ook in het binnenland die hij vanaf het midden van de jaren 1830 ondernam, maakten van hem een overbezet man. Hij voelde dat zijn leven in Leeuwarden hem hinderde bij het uitslaan van zijn vleugels zowel op landelijk, als vooral ook op internationaal niveau. Na vijftig jaar vertrok hij uit zijn geboortestad. Hij zou zich voortaan alleen nog maar richten op die zaken die hij zelf wilde aanpakken, meende zijn broer Gerard, die mogelijk een eigen interpretatie gaf aan Suringars onbedwingbare behoefte om zijn vleugels uit te slaan en internationaal invloed uit te oefenen.⁹⁸

Een moeilijke beslissing: van Leeuwarden naar Amsterdam

Wat betekende het vertrek uit zijn geboortestad voor Suringars gezin en zijn inkomsten uit zijn groenfabriek, wijnhandel en agentschap van de loterij? Suringars familieleven onderging na zijn derde huwelijk diverse veranderingen. Zijn stiefzoon, William, woonde bij de rector van de Latijnse school in Zwolle.⁹⁹ Zoon Willem (1821-1867) studeerde rechten en had een tijdlang onderdak bij Mollet in Amsterdam. Hij zou later kantonrechter worden in Purmerend.¹⁰⁰ Zijn dochter Margaretha trouwde in 1838 met Samuel Dunlop, handelsagent te Rotterdam. Beide kinderen waren uit zijn tweede huwelijk geboren. Margaretha's veertien nakomelingen bezorgden Suringar een kinderrijk grootvaderschap. Een tweetal kleinzoons vertrok later naar Batavia. Een van hen besprak in zijn brieven aan grootvader de kansen voor filantropisch werk in Indië, maar concludeerde dat de mogelijkheden niet zo groot waren. Als grootvader zelf aanwezig zou zijn, meende hij, zou er meer tot stand komen.¹⁰¹

In 1840 woonde Suringar met zijn vrouw Charlotta, zijn dochter Boudina of Baukje, uit zijn eerste, en zijn zoon Petrus (1819-1892) uit zijn tweede huwelijk, en drie dienstbodes in zijn huis aan de Galileër Kerkstraat. Baukje oefende geen beroep uit. Petrus was zijn vader in 1838 opgevolgd als ontvanger van de loterij, een post die Suringar in 1813 al had verkregen toen de loterij nog 'Keizerlyke Hollandsche Lotery' werd genoemd.¹⁰² Zijn wijnhandel en

verffabriek, waarvan de bedrijfsvoering in handen was van personeel, werden niet door Petrus overgenomen, maar kennelijk stop gezet. Wat betreft de bedrijfsbezittingen zijn alleen gegevens bekend over de verkoop van een pakhuis. Dit gebeurde in 1842, een maand nadat Suringar ook acht huizen had verkocht.¹⁰³ Deze grootschalige verkoop onderstreept Suringars besluit definitief in Amsterdam te blijven wonen, al hield hij na 1840 in Leeuwarden en andere plaatsen toch nog wel bezittingen. Suringar had immers in het verleden naast talrijke huizen ook enkele malen land gekocht en zelfs een deftige boerenhoeve.¹⁰⁴ Grondbezit en een landhuis waren vrij gebruikelijk in de Leeuwarder notabelencultuur.¹⁰⁵

In Amsterdam schreef Suringar zich in als rentenier, maar in sommige documenten ook als koopman. Hij was niet de enige Fries die in de hoofdstad zijn heil zocht. Door de eeuwen heen bestond er al een nauwe band tussen Amsterdam en Friesland. Aange trokken door de succesvolle ontwikkeling van de stad in de zeventiende eeuw was er zelfs een Friese migratiegolf geweest.¹⁰⁶ Zijn besluit om definitief te verhuizen nam Suringar overigens pas, nadat hij eerst een tijdje op proef in de hoofdstad had gewoond. Hij wilde er zeker van zijn, dat hij zich er thuis kon voelen.¹⁰⁷ Voor duizend gulden per jaar huurde hij aanvankelijk een woning aan de Keizersgracht bij de Westermarkt.¹⁰⁸ Blijkbaar beviel hem het leven goed, want in 1841 kocht hij een huis aan de Herengracht voor een bedrag van bijna tweeëntwintigduizend gulden, opnieuw een bewijs dat hij een zeer welgesteld man was.¹⁰⁹ Hoewel hij op de achterkant van zijn papieren regelmatig koersberekeningen maakte, was Suringar geen lid van de ‘commercieel-financiële elite’. Tot de toplaag behoorde hij niet, want deze werd gevormd door een politiek invloedrijke en vrij gesloten groep van aristocratische stadsbestuurders die door coöptatie tot 1851 het lidmaatschap van de raad beheersten. Ze waren tevens bezoekers van het deftige en zeer exclusieve Casino.¹¹⁰ Maatschappelijk behoorde Suringar tot de Amsterdamse hogere klasse; als rentenier en koopman kon hij gerekend worden tot de ‘gezeten’ burgerij.

In 1840 was Suringar nu één van de ruim tweehonderdelfduizend inwoners die binnen de oude Amsterdamse stadsgrenzen woonden. Overigens had de stad net zijn verdedigingswallen en poorten geslecht. Dat was voor Suringar geen onbekend gegeven, want in Leeuwarden had hij dat ook al meegemaakt. Op de plaats van een van de oude bolwerken in de buurt van de Leidse poort zou uiteindelijk Suringars ideale huis van bewaring komen te staan: de cellulaire gevangenis.¹¹¹

Was Suringar naar Amsterdam als het ware gevlucht, omdat hij in Leeuwarden in een situatie terecht gekomen was waarin zijn zelf gekozen werkzaamheden hem toch boven het hoofd

groeiden? De hoofdstad gaf hem in elk geval de mogelijkheid zich nu met die zaken bezig te houden die hij werkelijk wilde aanpakken, zoals hijzelf zei en zijn broer onderstreepte.¹¹² In de stad, die hij bijna jaarlijks bezocht als vertegenwoordiger van het departement Leeuwarden van het Nut en vanwege de vergaderingen van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, zetelden de hoofdbesturen van deze verenigingen. Amsterdam kende bovendien vele filantropische instellingen en het is Suringar dan ook niet moeilijk gevallen om voor zijn filantropisch gedachtegoed een aandachtig gehoor te vinden.¹¹³

Inderdaad was hij al snel lid en adviseur van diverse verenigingen en organisaties. Al in 1840 kwam hij door de ballotage voor het gerenommeerde Felix Meritis, een exclusieve club zoals blijkt uit het hoge entreegeld van honderdvijftig gulden en de jaarlijkse contributie van zesendertig gulden.¹¹⁴ In hetzelfde jaar werd hij eveneens lid van de Amsterdamse afdeling van De Hollandsche Maatschappij van fraaije Kunsten en Wetenschappen. Dit genootschap bestreek een breed kennisgebied voor een ontwikkeld publiek. Aspirant-leden moesten door een genootschapslid worden voorgedragen en ook hier ging de toelating via ballotage. Omdat veel leden vooral passief hun beschaving ontwikkelden, werden vooral sprekers uitgenodigd om er lezingen te houden.¹¹⁵ Niet verwonderlijk was Suringar een van die sprekers.

Hoofdstuk 4

Welsprekendheid in dienst van de filantropie (1841-1851)

Veelgevraagd spreker en bestuurder

Al was Suringar misschien naar Amsterdam verhuisd omdat hij zich door zijn vele functies overwerkt voelde, zijn gedrevenheid om met zijn filantropisch werk door te gaan verminderde niet. Hij bleef bestuurswerk verrichten voor en spreekbeurten houden over het gevangeniswezen, de armenzorg en het onderwijs. Onderwerpen die met een van deze drie gebieden samenhingen, zoals drankmisbruik, huisvesting, werkverschaffing, maar ook opvattingen over oorlog en vrede zullen in dit hoofdstuk die gedrevenheid tonen.

In de vele verenigingen en instellingen die Amsterdam rijk was, bracht Suringar zijn opvattingen naar voren. Voor Felix Meritis en de Hollandsche Maatschappij hield hij toespraken, maar ook voor de beide Amsterdamse afdelingen van het Nut, voor de Maatschappij van Weldadigheid en voor Doctrina et Amicitia, dat een genootschapsgebouw in de Kalverstraat bezat. Het publiek van het variététheater Diligentia hoorde hem ook regelmatig.¹ Buiten de hoofdstad gaf hij lezingen voor ondermeer Het Provinciaal Utrechts Genootschap, waarvan hij sinds 1837 lid was, het Leesmuseum te Utrecht en het genootschap Oefening kweekt Kennis te Den Haag. Van zijn oratorische gaven werd dus niet alleen in, maar ook buiten de hoofdstad volop gebruik gemaakt. Het belang van een goede spreekbeurt over de thema's die hem bezig hielden onderstreepte Suringar veelvuldig. Een van zijn favoriete toespraken ging zelfs over 'Het spreken'. Hij heeft die acht keer voorgedragen.²

Met zijn voordrachten werd hij ook regelmatig gecompimenteerd. Een Utrechtse hoogleraar, die hem in 1847 verzocht te spreken voor een pas opgerichte vereniging ter bestrijding van het alcoholisme – een 'afschaffingsgenootschap' – roemde Suringars welsprekendheid vanwege: '...het genot hetgeen Uwe bekende spreekgeef [spreekvaardigheid] ons verschaffen zal.'³ Ook in de rubriek *Nieuwstijdingen* van de *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* van 14 maart 1848 staat een lovend verslag over zijn spreektalent: 'De heer Suringar heeft een benijdenswaardig redenaarstalent, en weinigen zullen hem overtreffen, in de kunst, om tot het hart en 't verstand van 't volk te spreken. Nu – roert hij de ziel door zachte en treffende schildering, dan – doet hij haar gloeien van verontwaardiging bij onrecht en onderdrukking, nu- boeit hij de aandacht door het schalksche, naïve zijner voorstellingen, dan noopt hij de gansche schare zijner hoorders tot luid en hartelijk gelach, als hij met eigenaardige spotternij de dwaasheid der mensen

verklapt. Men zeide eens dat de heer Suringar “ongeneerd welsprekend” is en die omschrijving is niet ongelukkig gevonden – hoewel hij ook zeer goed eene gepaste waardigheid in zijne voordragt weet te brengen en daarvan op dezen avond treffende proeven gaf.⁴ De verslaggever gaf dus te kennen dat Suringars spreekvaardigheid zijn riskante kanten bezat, maar dat hij gelukkig zijn talent in het belang van het Nederlandse volk gebruikte. *De 's Gravenhaagsche Nieuwsbode* roemt Suringars spreekstijl eveneens, omdat die het hart van de toehoorder raakt.⁵ Ook de katholieke Amsterdammer Josephus Albertus Alberdingk Thijm (1820-1889) complimenteerde Suringar met een van zijn toespraken: ‘Vol kleur, fijn effectgevoel, en met den eigenaardigen toon voorgedragen, die uwen stijl karakteriseert...’.⁶

Lezingen waren slechts één deel van Suringars filantropisch werk. Zoals gezegd nam hij na zijn definitieve besluit in Amsterdam te blijven wonen in diverse genootschappen bestuursfuncties op zich. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen verwelkomde hem in 1841 als lid en voorzitter van het hoofdbestuur; in 1846 nam hij nogmaals het voorzitterschap op zich. In hetzelfde jaar 1841 trad hij eveneens toe tot de Commissie van Administratie over de gevangenen te Amsterdam; dit bestuurswerk zou hij bijna tot het eind van zijn leven blijven uitoefenen. Daarnaast bleef hij regelmatig het roulerend voorzitterschap vervullen van ‘zijn’ Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de Gevangenen. Suringars contacten met gevangenen waardeerde de Maatschappij van Weldadigheid met een erelidmaatschap. Ook in zijn lidmaatschappen van genootschappen en verenigingen zien we zijn betrokkenheid bij het onderwijs, het gevangeniswezen en de armenzorg terug. Al met al breidde de lijst van zijn lidmaatschappen zich zodanig uit dat hij aan het eind van zijn leven van bijna zeventig instellingen lid was.⁷ Wat men dus gerust zijn genootschapsmanie kan noemen, hing zeker samen met zijn idee dat een vereniging een uitstekend middel was om een goed doel uit te dragen.

Bij de oprichting van diverse verenigingen en instellingen was Suringar zelf de aanjager. De lezingen die hij gaf, liet hij zoals vanouds regelmatig drukken, zodat nog meer mensen die het goede doel een warm hart toedroegen overtuigd konden raken.⁸ Het succesrijkste was de lezing over zijn bezoek, op 6 oktober 1845, aan de Franse agrarische opvoedingsinstelling voor criminele jongens te Mettray. Zijn enthousiasme bleek enkele maanden later toen hij de Vereeniging Hulpbetoon aan Eerlijke en Vlijtige Armoede toesprak en de loftrumpet stak over het instituut, dat volgens hem het Duitse Raue Haus, waar Wichern zich inzette voor de verwaarloosde en moeilijk opvoedbare jeugd, als voorbeeld had genomen.⁹ Deze toespraak gaf uiteindelijk de aanzet tot de oprichting in 1851 van Nederlandsch Mettray, een tehuis voor verwaarloosde jeugd, dat hij de laatste twee decennia van zijn leven in zijn hart zou sluiten.

Wellicht beschouwde hij deze instelling als de kroon op zijn filantropisch werk. Ontstaan en ontwikkeling van het Nederlandse Mettray worden in een volgend hoofdstuk beschreven.

Zijn toespraken borduurden in deze jaren voort op het bekende stramien. Enerzijds gingen ze over deugdzaamheid, gematigdheid en gerichtheid op God en de bijbel, maar anderzijds schonk Suringar in deze moralistisch getoonzette spreekbeurten aandacht aan de filantropische praktijk. In zijn meer ‘theoretische’ beschouwingen behandelde hij zaken als ‘Recepten of Raadgevingen tegen en onder de Verdrietelijkheden van het Leven’ en ‘De waarheid ligt in het midden’. Soms eindigden zijn voordrachten met een bedel- of ledenwerfactie, zoals een toespraak over het bestrijden van levensverdriet voor het eerste departement van het Nut te Amsterdam. Het beste medicijn ertegen vond hij het lidmaatschap van de Vereeniging Hulpbetoon aan Eerlijke en Vlijtige Armoede, die armen ondersteunde bij het maken van kleding die door rijken kon worden gekocht. Om zijn oproep kracht bij te zetten voegde hij eraan toe dat hij zijn toespraak ook had gehouden voor het tweede departement en dat Hulpbetoon daarna zeventig nieuwe leden had kunnen inschrijven.¹⁰

De meest in het oog springende toespraak voor Hulpbetoon, vanwege de uitgebreide aandacht die Suringar daarvoor kreeg en zelf gaf, ging echter over de echte filantropische praktijk: de invoering van het armenpatronaat, een begrip dat heden ten dage weer in de canon voor sociaal werk wordt opgevoerd.¹¹ In deze lezing, op 22 januari 1842, propageerde Suringar een alternatieve vorm van armoedebestrijding. Hij stelde voor dat vrijwilligers – en daarmee bedoelde hij vooral vrouwen uit de gegoede burgerij – elk een tiental arme gezinnen of personen moreel zouden begeleiden en materieel ondersteunen. Deze kleinschalige hulpverlening verleenden de vrijwilligsters eens per week bij de armen thuis. Hulp kon geboden worden in geld en goederen, maar ook door het vinden van werk en door assistentie bij ziekte of ongeval. Tijdens het wekelijkse huisbezoek, van ongeveer een kwartier, bleef de zedelijke begeleiding van de armen, met algemene wijsheden en spreuken, echter het belangrijkste. Het patronaat leverde volgens Suringar niet alleen voordeel op voor de armen, maar ook voor de welvarende hulpverleners zelf, want ze zouden niet alleen de deugden van zelfopoffering en menslievendheid leren, maar zeker ook van de armen levenswijsheid opdoen. Deze zedelijke winst kon echter alleen ontstaan als kleinschalig en met geselecteerde mensen werd gewerkt.

Suringar legde uit dat armen door een vooronderzoek moesten worden uitgekozen, waarbij gekeken moest worden naar orde en netheid in het huishouden, school- en kerkbezoek van de kinderen, het lezen van de bijbel en andere geschikte boeken, en eventueel drankmisbruik.¹² De patronessen hoorden in een aantekenboekje hun bezoeken bij te houden

en notities te maken over de karakters en belangrijke gebeurtenissen. Suringar hoopte dat met de gegevens uiteindelijk een handboek over de armen geschreven kon worden met een algemene beschrijving over hun leven en karakter.¹³ Van de nicht van Karl Sieveking, de bekende Duitse sociaal werkster Amalie Sieveking (1794-1851) – die in Hamburg samen met anderen in 1832 een Weiblichen Verein für Armen- und Krankenpflege had opgericht – kreeg Suringar, waarschijnlijk rond 1850, een soort patronaatsboekje met haar aantekeningen over het bezoek aan armen en zieken in de stad in de periode 1847-1850. Er stonden voorgedrukte vragen in over de datum van aanmelding, wie de armen of zieken aangemeld had, persoonsgegevens, werkkring, behandelend arts, gezondheid, netheid en welke materiële ondersteuning nodig was. Haar patronaatsboekje gaf ongeveer weer wat Suringar zelf voor ogen stond.¹⁴ Of Suringar in 1836 tijdens zijn reis naar Denemarken en Zweden, toen hij ook Hamburg heeft bezocht, al kennis had genomen van zo'n patronaatsboekje is niet bekend.

Ook voor het Amsterdamse publiek propageerde Suringar denkbeelden die pasten bij het al in het vorige hoofdstuk gememoreerde gebruik van gezond verstand, redelijkheid, gematigdheid. Het waren categorieën die pasten in de overtuiging van het godsdienstig rationalistisch supranaturalisme. De tips die Suringar gaf, bijvoorbeeld in zijn toespraak over het menselijk leed, betroffen vooral algemeen menselijke waarheden: eigen en andermans verdriet niet vergelijken, want men kent het leed van de ander nooit precies; zoek afleiding en probeer van de goede dingen te genieten; accepteer het leven zoals het is en probeer geen vergrootglas op het leed te leggen. Appellerend aan het Godsvertrouwen dat aanspoort tot goed gedrag, schept Suringar nog steeds het beeld van de christelijke, deugdzame burger. Deugd is en blijft een van de kernwoorden in zijn vocabulaire, passend binnen de Nutstraditie, waaruit hij voortkwam. Hij omschrijft deugd als ‘...het midden tusschen God en Onsterfelijkheid. Zij vloeit voort uit het eerste en leidt tot het laatste.’ De menselijke deugd is de neiging om het goede te doen voor andere mensen; daarvoor moet het eigenbelang wijken. De inspiratie voor deugdzaam handelen kan men in andere mensen vinden, maar ook en vooral in de Openbaring, waarin God zijn wil bekend maakt. De bijbel is daarbij een belangrijke bron, die ervoor zorgt dat het geloof in deugdzaamheid behouden blijft. Heldendom blijkt andermaal een politieke, religieuze en morele voorbeeldfunctie te hebben, want Suringar noemt nog steeds voor hem inspirerende figuren als Lavater en Gellert en veroordeelt mannen als Marat en Robespierre als abjecte persoonlijkheden, wier funeste invloed echter dankzij de bijbel, maar ook door zelfstandig kritisch denken goed bestreden kan worden.¹⁵

Het is kortom zondermeer duidelijk dat Suringar ook in zijn Amsterdamse jaren een positie verdedigde in het deugd- en religiedebat dat al in de tweede helft van de achttiende eeuw zijn aanvang had genomen. Deugd die alleen door de rede wordt gestuurd, wijst hij af. Geloof en rede dienen beide richting te geven aan de moraal.¹⁶ Verdraagzaamheid en gematigdheid zijn noodzakelijk zoals Suringar aangeeft in zijn spreekbeurt over het gezegde ‘De waarheid ligt in het midden’. Andersdenkenden mogen ook hun opvattingen verkondigen, maar Suringar denkt dat veel verdriet voorkomen kan worden als mensen niet overmatig van de middenweg afwijken.¹⁷ Net zoals in zijn Leeuwarder periode voorzag Suringar ook in zijn Amsterdamse toespraken zijn ‘theorie’ – hij noemde zich evenwel geen theoreticus – van talloze praktische voorbeelden, die voornamelijk te maken hadden met de armenzorg, het gevangeniswezen en het onderwijs. Regelmatig zag hij ook samenhang tussen aspecten van deze drie onderwerpen en probeerde hij duidelijk te maken dat eenzijdige aandacht voor één aspect niet tot een oplossing zou leiden. Toch lijkt het grote probleemveld armoede Suringar een overkoepelend kader te bieden.

Armenzorg in nationaal en internationaal perspectief

Reeds vóór zijn toespraak over het armenpatronaat in 1842 had Suringar zich intensief verdiept in de armenzorg in Nederland. In 1841 had hij een ‘Ontwerp tot eene Vereeniging voor het Armenwezen in Nederland’ geschreven, waarin hij een Nutscommissie adviseerde over de taak van dit genootschap. Zijn vriend Warnsinck en de andere commissieleden kregen de aanbeveling een werkgroep van deskundigen op te richten die zich zou gaan buigen over dit ‘betwiste’ vraagstuk. Suringar constateerde immers dat er veel over de armenzorg gediscussieerd werd. In zijn advies vulde hij, zoals hij meestal deed, al het nodige in: hij noemde vergaderplaatsen, namen van de voorzitter en vice-voorzitter en onderwerpen waarover de werkgroep zich moest buigen. In zijn ijver ging hij zelfs zover dat hij precies aangaf waaraan aandacht besteed moest worden: bewaarscholen, weeshuizen, instellingen voor bejaarden en armen, ziekenhuizen, maar ook de invoering van een armenpatronaat in heel Nederland. Deskundigen moesten ook adviseren op het gebied van wetgeving, spaarbanken, wijkmeesters in de grote steden en drankbestrijding. Daarnaast vond Suringar dat aandacht geschonken moest worden aan de literatuur over de armenzorg.¹⁸ De Nutscommissie spoorde inderdaad departementen aan de invoering van het patronaat mogelijk te maken en adviseerde het hoofdbestuur om een verzoek aan de regering te sturen om tot een wettelijke regeling voor de armenzorg te komen. Zo’n wet zou overigens pas na veel strijd in 1854 tot stand komen en de feitelijke situatie bevestigen, met uitzondering van de armen met

een besmettelijke ziekte en de krankzinnigen. Vooralsnog bleef de armenzorg hoofdzakelijk in handen van particuliere en kerkelijke armbesturen. Armen die niet tot een kerkelijke gezindte behoorden kregen overheidsondersteuning. De lokale overheden konden in noodgevallen hulp verlenen, zoals bij armbesturen die in gebreke bleven doordat ze niet alle (particuliere en kerkelijke) armen konden ondersteunen.¹⁹ Ook Suringar toonde zich geen voorstander van een geheel door de overheid uitgevoerde armenzorg. Die zou leiden tot anonimiteit, want armen zouden nauwelijks weten van wie ze hulp kregen. Het morele en godsdienstige leven verbeteren was bovendien geen staatszaak, maar een opdracht voor de hogere standen. De rijken waren evenzeer schuldig aan de deplorabele toestand waarin armen verkeerden, want ze hadden te weinig aandacht geschonken aan de opvoeding en te weinig navolgenswaardig gedrag laten zien.²⁰

Suringars patronaatsdenken van de jaren 1840 was niet nieuw, want al als diaken in Leeuwarden had hij zich bezig gehouden met de armenzorg en een voorstel ingediend voor een diaconaal patronaat.²¹ En dat er ook in het buitenland gewerkt werd met een patronaat voor gevangenen wist Suringar reeds rond 1835.²² Inderdaad stond Suringar met zijn de patronaatsgedachte in een internationale trend. In de eerste helft van de negentiende eeuw onderging Nederland op dit vlak zowel Schotse als Franse invloeden.

De Schotse predikant Thomas Chalmers (1780-1847) reorganiseerde in de jaren 1820 in Glasgow de kerkelijke armenzorg toen hij in aanraking kwam met de leefomstandigheden van de industriearbeiders. Zijn opvatting was dat de armen niet zondermeer hulp moesten krijgen, want dat werkte negatief. De eigen verantwoordelijkheid van de arbeider, met ondersteuning van de diakens, moest leiden tot verbetering. De diakens moesten door huisbezoek persoonlijk in contact komen met de mensen en ze opvoeden tot zelfstandigheid en zedelijkheid, waardoor op den duur minder geld nodig zou zijn voor ondersteuning. Chalmers, die staatsarmenzorg afwees, oefende met zijn denkbeelden invloed uit op Guillaume Groen van Prinsterer (1801-1876). Zijn opvattingen en werkzaamheden vertoonden ook veel overeenkomsten met die welke in de jaren 1840 werden verkondigd door de predikant Ottho Gerhard Heldring.²³

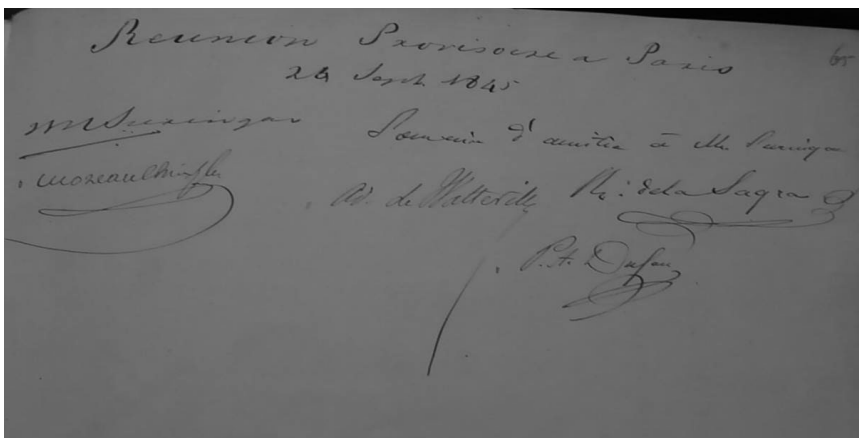
Franse invloeden kwamen vooral uit de katholieke-sociale beweging, waarin Joseph Marie baron de Gérando (1772-1842), Alban graaf de Villeneuve-Bargemont (1784-1850) en Armand burggraaf de Melun (1807-1877) werkzaam waren. In het algemeen schreven deze aristocratische katholieken de ellende onder de bevolking eveneens toe aan morele oorzaken. De leer van de erfzonde kwam daar als godsdienstige oorzaak nog bij. Gérando publiceerde in 1820 zijn bekroonde essay *Le visiteur du pauvre* over armenbezoek, dat Suringar ook gelezen

heeft.²⁴ Villeneuve zag zedelijke en godsdienstige opvoeding als de belangrijkste middelen om armoede te bestrijden. De staat kon daarbij behulpzaam zijn door gratis onderwijs te geven, armen te verplichten tot sparen en vooral door landbouwkolonies te stichten. Dat laatste had mogelijk te maken met zijn bezoek aan de Nederlandse koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid van graaf Van den Bosch.

Suringar zelf drong in de vroege jaren 1840 via gesprekken met een aantal gevangenisvrienden uit zijn netwerk aan op een internationaal filantropisch congres over het probleem armenzorg. Hij kreeg daarvoor steun van De la Sagra en van de Belgische gevangenisinspecteur Édouard Ducpétiaux (1804-1868), die kort daarvoor een boek had geschreven over armoede in België en een dergelijk idee eveneens had geopperd.²⁵ Suringar had gehoopt dat zijn Duitse contact, de gevangenisdeskundige Julius, het initiatief zou nemen. Toen dat niet lukte, besloot Suringar in augustus 1844 aan De la Sagra een in het Frans opgestelde oproep mee te geven voor zo'n internationaal congres: 'Projet d'un Congrès pour le Paupérisme, L'Emprisonnement et les intérêts en general des classes négligés'.²⁶ Op het gebied van het armenpatronaat was juist De la Sagra voor Suringar een klankbord geweest toen de Spanjaard in die maand voor de tweede keer Nederland bezocht. Hij was uitgenodigd op de jaarvergadering van het Nut te Amsterdam, waar Suringar de voorzittershamer hanteerde.²⁷ Suringar bewonderde De la Sagra vanwege zijn filantropische gedrevenheid, precisie en geloof. Diens geestdrift vloeide, meende Suringar, voort uit het verlies van zijn enigst kind. Vóór het overlijden van De la Sagra's zoon was de Spaanse botanicus minder in mensen geïnteresseerd. Ondanks zijn bewondering uitte Suringar toch ook kritiek. Hij vond dat De la Sagra's denkbeelden over de lagere bevolkingsgroepen zweemden naar '... zwaarmoedige inzichten in de toekomst en van eene zoete dweperij niet geheel [waren] vrij te pleiten'. Zijn bezwaar betrof kennelijk een lezing die De la Sagra in Parijs in het bijzijn van Suringar had gegeven. In de vorm van aforismen presenteerde De la Sagra een analyse van de maatschappij. Zijn overpeinzingen over de toekomst werden ook door Franse geleerden weersproken. Ondanks deze kritiek erkende Suringar veel van De la Sagra te hebben geleerd.²⁸ Over zijn gesprekken met de Spanjaard vertelde Suringar: 'Wij hadden er de gelegenheid toe; want veertien dagen waren wij onafgebroken bijeen en wel de helft van dien tijd in het stille Zandvoort, bij allerguurst weder, zoodat wij gansche dagen van gedachten konden wisselen'.²⁹ Ze spraken hoogstwaarschijnlijk over de moraal van de lagere klassen en het armenpatronaat, want Suringar had zijn denkbeelden over de armenzorg voor De la Sagra in het Frans op papier gezet, aangevuld met een aantal lovende opmerkingen over de Spaanse

filantroop. Hem verzocht hij nu het stuk ter lezing te geven aan zijn vriendenkring van het nieuwe tijdschrift *Annales de la Charité*.³⁰

Immers, in deze jaren waarin Suringar zijn denkbeelden ontwikkelde, richtte Melun, voorstander van het armenpatronaat, het tijdschrift *Annales de la Charité* (1845) op, alsmede het genootschap Société d'Economie Charitable (1847). Veel schrijvers en geleerden van naam, onder wie Alphonse de Lamartine (1790-1869) en Alexis de Tocqueville (1805-1859), waren lid.³¹ Het genootschap wilde met de *Annales* een effectievere armenzorg bewerkstelligen door het verzamelen van gegevens en het verstrekken van informatie. De redactie van het tijdschrift wilde de intussen internationaal bekende Suringar graag als medewerker. Via Ramon de la Sagra was men aan zijn naam gekomen.³² Suringar ontving via Melun de eerste twee nummers van het blad en toonde zich enthousiast over het initiatief om op wetenschappelijke basis het probleem van de armoede te bestrijden. Intussen vonden ook de eerste voorbereidingen voor een filantropisch congres plaats in Parijs. Om steun te verwerven voor zijn voorstel hield Suringar in september 1845 een toespraak voor een geselecteerd gezelschap genodigden, onder wie Adolphe baron de Watteville du Grabe (1801-1866), Frans inspecteur voor welzijnsinstellingen, Pierre Armand Dufeu (1795-1877), inspecteur van een blindeninstituut, en Louis-Mathurin Moreau-Christophe (1799-1883), inspecteur-generaal voor het gevangeniswezen. Naast Suringar was ook zijn Friese vriend, Ritske Smeding (1804-1885) bestuurslid van de afdeling Leeuwarden van het NGZVG en Nutslid aldaar, meegekomen.³³ Met het bijeenroepen van een internationaal congres wilde Suringar bereiken dat er verbeteringen tot stand kwamen in de sociale omstandigheden van de

16 Handtekeningen van deelnemers aan de bijeenkomst met Suringar in Parijs, 1845

armen. Het leggen van internationale contacten tussen instellingen uit diverse landen was daarvoor nuttig: hij vergeleek deze contacten met spoorwegen die verbindingen maken tussen landen. Zoals intussen duidelijk zal zijn, hechtte Suringar grote waarde aan persoonlijke relaties, want vooral dan konden wezenlijke problemen en oplossingen besproken worden. Het beoogde congres moest zich niet alleen met de theorie van de armoedeproblematiek bezig houden, maar ervoor zorgen dat de congresgangers met praktische raadgevingen naar huis vertrokken. Onderwerpen die besproken moesten worden waren de verbetering van de gezinsopvoeding, het armenpatronaat en het in kaart brengen van de morele toestand van gevangenen. Als concrete uitwerking stelde Suringar voor het oprichten van crèches, weeshuizen, herhalings- en industriescholen, agrarische kolonies, tehuizen voor bedelaars, doofstommen, bejaarden en nachtopvang voor daklozen. Het congres hoorde bijzondere aandacht te besteden aan het patronaat voor kinderen, armen, gevangenen en in vrijheid gestelden. De oprichting van genootschappen voor openbaar nut en zedelijke verbetering moest eveneens besproken worden. Politieke en theologische thema's waren echter uit den boze.³⁴ Suringar zal zich gerealiseerd hebben dat juist deze eerder tot verdeeldheid dan tot de beoogde samenwerking zouden leiden.

Als leider van een Frans katholiek en conservatief genootschap streefde Melun op zijn beurt naar een internationale vereniging en wist op het tweede Internationaal Penitentiair Congres, in 1847 te Brussel, ook Suringars handen daarvoor op elkaar te krijgen. In hetzelfde jaar nog werd de Nederlandse voorman van het armenpatronaat op een bijeenkomst in Parijs een van de negen leden van het hoofdbestuur van de Société Internationale de Charité, met als doel zedelijke en lichamelijke verbetering van de arbeiders. Liefdadigheid was daarbij het voornaamste instrument. Het tijdschrift *Annales* zou als mededelingenblad dienst doen. Door de onrust in het revolutiejaar 1848 stierf het genootschap echter een vroege, zachte dood.³⁵ Suringar heeft zich er bovendien kennelijk niet bijzonder in thuis gevoeld. De aankondiging in de *Annales* van een boek over het leven van paus Pius IX (1792-1878), waarin kritiek werd geleverd op het protestantisme, was voor hem voldoende om zich terug te trekken. Hij wilde als protestant alleen maar in een organisatie zitten die geen specifieke religieuze richting de boventoon liet voeren. Desalniettemin probeerde Melun nog in 1860 Suringar weer corresponderend lid te laten worden, van zowel het tijdschrift als van zijn vereniging.³⁶

De overeenkomsten tussen Melun en Suringar zijn opmerkelijk. Beiden waren ijverars voor een betere armenzorg en internationaal georiënteerd. Melun was eveneens een man van de praktijk, die zich met een tomeloze energie inzette voor allerlei verenigingen. Zijn kennis van economische en sociale, zelfs socialistische denkbeelden over het bestrijden van de

armoede was overigens niet groot, mede omdat hij er weinig waarde aan hechtte. Hij sprak zich uit tegen het concept van de sociale werkplaatsen van Louis Blanc (1811-1882) en veroordeelde de economische denkbeelden over vrije concurrentie, want hij neigde meer naar het katholieke ideaal van corporatisme, waarbij werkgevers en werknemers in gezamenlijk overleg met de overheid samenwerken.³⁷ Suringar liet zich evenmin veel gelegen aan theoretische bespiegelingen en veroordeelde de hervormingsidealen van Louis Blanc eveneens, zoals blijkt uit het pamflet *De verstandige rekenmeester, of staat van de profijten der revolutie te Parijs*.³⁸ Verschil was er echter ook, want Suringar was wel voorstander van vrijhandel en heeft voorstellen gedaan arbeidersverenigingen op te richten, die onder een goede begeleiding van een arbeiderspatronaat in staat moesten worden geacht het vrijhandelsidee beter te verspreiden. Op industriescholen moesten jongelui al vroeg kennis nemen van vrijhandelsideeën. Een goede voorlichting zou tot een beter begrip van de vrijhandel leiden.³⁹

De achtergronden van Suringars sociale denken zijn niet altijd makkelijk terug te vinden. Een van de invloeden die hij onderging, lag wellicht in de roman *Les Mystères de Paris* van Eugène (Joseph-Marie) Sue (1804-1857), die Suringar misschien in augustus 1844 met De la Sagra heeft besproken. Deze Franse romanschrijver kreeg juist in deze jaren grote bekendheid vanwege de meeslepende stijl waarin hij de ellende beschreef van de onderste lagen van de bevolking. Hij schetste het dagelijks leven in Parijs als een strijd tussen goed en kwaad. In zwart-wit karakterschetsen typeerde hij zijn personages en populariseerde hij de socialistische invloeden van Charles Fourier (1772-1837) en Pierre-Joseph Proudhon (1809-1865). *Les Mystères de Paris* was in 1842-1843 als vervolgverhaal in de krant *Le Journal de Débats* gepubliceerd. Sue's feuilleton, dat ook in het Nederlands verscheen, kreeg navolging. In 1844 publiceerde Johan de Vries (1819-1855) onder pseudoniem *De verborgenheden van Amsterdam*.⁴⁰ Suringar meende echter dat van Sue's werk vooral een kwalijke invloed uitging, omdat het in de landstaal was geschreven. Nu kon iedereen het lezen. Was het in het Latijn geschreven, dan had hij er minder bezwaar tegen gehad, omdat in dat geval alleen staatslieden en wetgevers het hadden kunnen bestuderen en beoordelen. De reden dat Suringar grootschalige verspreiding niet gelukkig vond, was dat Sue volgens hem juist de onrust onder de arme bevolking aanwakkerde. Doordat hij allerlei immoreel gedrag zo uitgebreid beschreef onthielden de armen de foute voorbeelden en brachten die zelfs in praktijk. Ook meende Suringar dat de 'tijd van illusies' – van het utopisch socialisme – snel voorbij zou gaan. De aandacht moest juist uitgaan naar het goede. Dit kon het beste via een maandblad gepropageerd worden. Het Nut bood met zijn *Bijdragen* daarvoor de mogelijkheden.⁴¹

In Kissingen waar Suringar in juli 1844 weer vertoefde had hij het idee voor het armenpatronaat met een aantal internationale notabelen doorgenomen, in de hoop dat zijn denkbeelden meer ingang zouden vinden in andere landen. Hij herhaalde wat hij ook al in Nederland had gesteld. Het individu – vooral in de lagere sociale lagen – kreeg te weinig aandacht van de overheid, die teveel bezig was met het verbeteren van de economische infrastructuur. Voor de mensen zelf had men te weinig oog. De zorg voor het sociale en morele welzijn van de armen was een taak van de hogere standen, maar die gaven zelf lang niet altijd het goede voorbeeld. Ze verstrekten wel geld maar deden dat om hun verantwoordelijkheid af te kopen, zodat ze zich met andere zaken bezig konden houden. Suringar bekritiseerde hen, omdat ongestructureerd geld geven uiteindelijk alleen maar leidde tot verlies van moraal. Door gebrek aan betrokkenheid en de willekeur van de hulpverlening zou een geest van ontevredenheid bij de armen ontstaan, die zich daarom afwendden van de politiek – die door Suringar sowieso werd gezien als een doos van Pandora. Kortom, het overheidsbeleid werd te veel door het verstand beheerst en te weinig door het gevoel en daardoor hadden velen er geen vertrouwen in. Ook religieus denkende rijken slaagden er helaas niet in om armen inspiratie te laten zoeken in het geloof, want hun geloofsdiscussies waren eveneens te rationalistisch, te weinig vanuit het gevoel gedacht. Volg Jezus, het beroemdste voorbeeld van menselijkheid, was Suringars motto.⁴²

Vervolgens kwam Suringar in oktober 1844 in Kissingen met een voorstel voor een Duitse Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en voor de uitgave van een bijbehorend maandblad, waarvoor hij een circulaire verspreidde onder de titel *Gibt es nicht auch noch etwas Gutes in der Welt*. Suringar hoopte dat als een krant maar verhalen uit 'Goede Mystères' zou publiceren, eenheid en vreugde zouden ontstaan. In zijn voorstel benadrukt Suringar dat de pers het recht heeft om het kwaad in de wereld aan de kaak te stellen, maar door de nadruk te leggen op de fouten krijgen de goede dingen te weinig aandacht. Juist de jeugd moet van goede voorbeelden leren vroom en deugdzaam te worden. Met ijver en warmte van gedachten wisselen, mits de liefde maar niet uit het oog werd verloren, paste in zijn levensvisie.⁴³ Ook pleitte Suringar voor de oprichting van een 'Weekblad van het goede, edele en lofwaardige', maar aanwijzingen voor de daadwerkelijke oprichting van een dergelijk blad ontbreken.⁴⁴ Voor de bekostiging van zo'n publicatie-serie moesten rijke filantropen zorg dragen.⁴⁵

Met recht kan gezegd worden dat Suringar een van de 'founding fathers' van een internationaal filantropisch netwerk was. Veel mensen die met hem meedachten waren lid van

lokale of nationale filantropische genootschappen. Met verschillende kopstukken van zulke groepen onderhield Suringar direct contact. Ook op dit terrein maakte hij daarnaast gebruik van tussenpersonen, die hem van de ontwikkelingen in het buitenland op de hoogte hielden, zoals zijn vriend Mollet bijvoorbeeld voor Frankrijk en Engeland. Net als andere leden van dit informele Europese netwerk stelde Suringar zich als een rondreizend filantropisch toerist op de hoogte van de situatie elders.⁴⁶ Wederzijdse uitwisseling van informatie vond plaats via gesprekken en correspondentie, maar ook stuurden deze filantropen elkaar boeken, rapporten, verslagen en tijdschriften toe. Door al deze connecties slaagde Suringar erin verschillende van zijn boeken en brochures over de armenzorg vertaald te krijgen – op dezelfde wijze als zijn teksten over het gevangeniswezen.

Suringars optimistische visie op de armenzorg verklaart wellicht zijn oriëntatie op de Franse filantropie in deze periode van zijn leven. De historicus Boschloo onderscheidt een Franse optimistische en een Engelse pessimistische stroming in het wetenschappelijke economische denken over armoede in de negentiende eeuw. Engelse economen als David Ricardo (1772-1823) en Thomas Malthus (1766-1834) schaaft hij onder de pessimistische, de Franse economen Claude Frédéric Bastiat (1801-1850) en Jean-Baptiste Say (1767-1832) rekt hij tot de optimistische richting.⁴⁷ Suringars visie op de armenzorg lijkt beter aan te sluiten op deze laatste. Bastiat kende hij ook zelf, van een congres te Parijs, waar Suringar vice-voorzitter was.⁴⁸ Echter, binnen de Engelse filantropie bestond wel degelijk een optimistische stroming van mannen die meenden dat de kloof tussen de bezitlozen en de rijkere groepen uit de maatschappij te overbruggen was. Deze Engelse liberale filosofen, onder wie Jeremy Bentham en John Stuart Mill (1806-1873), waren, net als de pessimisten, strijders voor een morele heropvoeding van de armen, vooral voor kinderen.⁴⁹

De Zweedse aanpak van het armenpatronaat boeide Suringar eveneens. In *De Tijdspiegel* van 1847, een door de predikant Bartholomeus Theodorus Lublink Weddik (1801-1862) in 1844 opgericht letterkundig tijdschrift met gematigde liberale en godsdienstige uitgangspunten⁵⁰, wist Suringar een verslag van een Zweeds voorstel over armenzorg voor kinderen geplaatst te krijgen.⁵¹ Hij hoopte met dit voorbeeld het armenpatronaat voor jonge kinderen in Nederland te bevorderen. De Zweedse vereniging wilde jongelui van beter gesitueerde ouders na hun belijdenis regelmatig op bezoek laten gaan bij arme kinderen, in leeftijd variërend van drie tot zes jaar, om hun opvoeding te begeleiden en hun indien nodig onderwijs te geven. Bij goed gedrag zouden ze af en toe een beloning kunnen uitdelen in vorm van speelgoed of iets anders. Met deze ondersteuning verwachtte de vereniging

opgroeïende arme kinderen hoop en troost te bieden en op te voeden tot een gelovig, ordelijk en werkzaam leven. De oprichters gaven aan dat een goede begeleiding van arme kinderen ook zou uitstralen naar het hele gezin. De kloof tussen de standen zou zelfs verkleind worden en dat was volgens het genootschap wel nodig, want er was onrust onder de arbeiders. De angst voor oproer werd door de Zweden zelfs onverbloemd benoemd: 'Het is tijd, en hoog tijd, uit pligt en werkdadiger menschlievendheid te doen, wat men anders welligt spoedig genoeg uit noodzakelijkheid en om zijn eigendom te beveiligen zoude moeten doen.'⁵² Suringars reactie op het verslag was positief, maar hij benadrukte wel dat het erg belangrijk was de betrokken armen eerst goed te leren kennen voor tot daadwerkelijke materiële en opvoedkundige hulp werd overgegaan. Beide vormen van ondersteuning waren nodig, maar gebrekkige kennis van de sociale en geestelijke toestand van de armen kon alleen maar tot teleurstelling leiden. 'Ervaring en gezond verstand' waren belangrijke uitgangspunten bij het armenpatronaat. Natuurlijk behoorden ze gecombineerd te worden met geloof in Jezus Christus, dat zowel in hoofd en hart aanwezig moest zijn. Suringars regelmatig uitgesproken mening over Jezus als rolmodel brengt ons opnieuw tot de vraag waarop zijn filantropisch denken, ook in deze levensperiode, was gebaseerd.

Geloof, armenzorg en Suringars keuze voor de filantropie

In de jaren 1840 was het Franse, katholieke armenpatronaat Suringar meer tot voorbeeld dan de denkbeelden van Anglicanen zoals Chalmers, die in Nederland een man als Heldring inspireerden. De Franse vereniging St. Vincent de Paul wordt door Suringar genoemd als model voor de organisatie van het armenbezoek en in *De handwerksman en de arme in zijne hulpvaardigheid jegens andere behoeftigen* (1846) staat de aanbeveling om de vertaling van Gerando's *Le visiteur du pauvre* te lezen.⁵³ De religieuze tegenstelling tussen Suringar en Heldring, die eveneens vaak als spreker optrad tijdens bijeenkomsten van het Nut, zorgde ervoor dat een samenwerking tussen beiden niet van de grond kwam. Het verschil in geloofsopvatting werd nog eens duidelijk toen Suringar een brochure over armoede van Heldring wilde laten verspreiden door het Nut. Dat ging niet door, omdat de predikant weigerde een verandering in zijn boekje aan te brengen. Suringar wilde namelijk dat een passage over het onvermogen van de mens om iets te doen aan zijn eigen zonden werd gewijzigd. Hij huldigde de opvatting dat de mens zichzelf met Gods hulp kon verbeteren. Deze optimistische interpretatie van het christendom stond in schril contrast met de orthodox-protestantse visie van Heldring die meende dat de zondige mens persoonlijk door God gered moest worden. Ook hier zien we weer Suringars rationalistische en moralistische

geloofsopvatting, die ervan uitging dat braafheid en deugd zondige mensen weer tot God konden brengen. Hoewel beide filantropen voorstander waren van een daadwerkelijke liefdadigheid konden ze dus uiteindelijk niet daadwerkelijk met elkaar samenwerken.⁵⁴ Heldring verwees zelfs naar Suringars dochter om zijn geloofsopvatting kracht bij te zetten. Suringar kon toch niet onbekend zijn met ‘...wat een hooger leven ademt.’ ‘Uwe eigene dochter zij kan het immers, zoo het uit God is, wel openbaren.’⁵⁵ Of Heldring Boudina Suringar bedoelde, die met haar vader naar Amsterdam was verhuisd en zich godsdienstig mogelijk meer in een richting ontwikkelde die de dominee welgevallig was, is niet duidelijk.⁵⁶

Toch kan Suringar absoluut geen godsdienstige onverschilligheid worden verweten. Zo sprak hij voor het genootschap Hulpbetoon aan Vlijtige en Eerlijke Armoede over godsdienstonderwijs aan arme en vooral jonge gezinnen. Preken die in hun taalgebruik aan deze armen aangepast waren, zouden door een speciaal aangestelde armenpredikant gegeven moeten worden. Deze diende zich alleen met armen bezig te houden, om zo makkelijker een vertrouwensband met hen op te bouwen. Het zou goed zijn dat daarvoor ook een speciale armenkerk in Amsterdam kwam, waar in elk geval de bedeeden verplicht de kerkdienst moesten bijwonen. Niet-bedeelde armen konden ook gestimuleerd worden de kerk te bezoeken, omdat er geen verschil in plaats in de kerken zou worden gemaakt. Juist de heersende opvatting dat in de kerken het zichtbare standsverschil de kerkgang van de armen belemmerde, bracht Suringar tot zijn pleidooi voor een speciale armenkerk. Hij gaf toe dat dit geen nieuw plan was, want verschillende predikanten hadden het al eens voorgesteld. Zijn wens ging al snel in vervulling, want in 1843 begonnen drie kerken in Amsterdam speciale diensten voor de armen, die zeer goed werden bezocht. Overigens mochten armen ook de reguliere kerkdiensten blijven bijwonen.⁵⁷ Ook in Kissingen voerde Suringar met diverse geestelijken overleg over het godsdienstonderwijs aan armen. Hun verhalen had hij in zijn toespraak voor Hulpbetoon verwerkt.⁵⁸ Toch kunnen we nu vaststellen dat ook op dit vlak zijn denken in de jaren 1840 en later terugging op vroegere ervaringen. Uit zijn tijd als diaken in Leeuwarden wist hij immers dat armen apart catechisatie kregen.

Regelmatig benadrukte Suringar het belang van Jezus als voorbeeldfiguur in situaties waarin het tegenzit of als ‘ijdelheid’ en ‘gloriezucht’ de overhand krijgen. Jezus kan dan juist bemoediging geven of zorgen voor ootmoedig gedrag. Een filantroop hoort daarom een ‘strengere recensent van zich zelf’ te zijn, zoals bijvoorbeeld zijn held Benjamin Franklin was, oordeelt Suringar.⁵⁹ Filantropie zonder godsdienst leidde alleen maar tot de behartiging van de stoffelijke belangen van mensen; een christelijk filantroop kan méér, want hij kan beter tegenslagen incasseren omdat hij op zijn geloof kan terugvallen, waardoor hij geen verbitterd

mens wordt.⁶⁰ Als christelijk filantroop kiest Suringar dus de zijde van de juist in deze jaren invloedrijke ‘Groninger Richting’ in de Hervormde Kerk, die Jezus vooral zag als opvoeder van de mens, die leert hoe de menselijke volmaaktheid is te bereiken. Maar alle godsdienstige geleerdheid ten spijt, is Suringar de mening toegedaan dat voor de eenvoudige mensen de kern van het geloof is samen te vatten in één zin: ‘Met Gods hulp streven naar gelijkvormigheid aan Jezus in denken, gevoelen en handelen ...’. Hij kiest dus partij voor het geloof en verzet zich tegen de theologie. Juist theologie maakt het geloof alleen maar onduidelijk voor leken, vooral als die zelf ook nog gaan filosoferen over moeilijke bijbelteksten. Theologische strijd zorgt voor onrust. Kortom, Suringar betwijfelt of theologie mensen wel tot God brengt, want het verstand houdt zich met theologie bezig, het hart echter met geloof: ‘...men heeft Godsdienst en Godgeleerdheid door een gemengd. De laatste behoort tot het hoofd: de eerste tot het hart van den Mensch.’ In de Bijbeltekst ‘Hebt u naaste lief als uzelf’ zit alles wat een christen nodig heeft, maar dan ook zichtbaar moet maken in de praktijk van alle dag.⁶¹ Door de praktische kant van het geloof te benadrukken neemt Suringar dus afstand van het theologische getwist, dat juist na de Afscheiding in 1834 in alle hevigheid in protestantse kringen in de openbaarheid kwam. Met name binnen Nutskringen bestond voor dit getwist weinig waardering.⁶² Blijkbaar wars van scherpstijperij, wilde Suringar in 1849 ook de protestantse vereniging Unitas bewegen tot samenwerking met twee andere instellingen. Unitas had als doel het protestantse erfgoed te verdedigen tegen de toenemende invloed van het katholicisme. Suringar, gevraagd om een toespraak te houden, vond dat de vereniging de ‘pennestrijd’ tussen katholieken en protestanten juist zou moeten stoppen en vroeg zich af of beide godsdienstige groeperingen elkaar niet beter met rust konden laten. Samenwerking tussen de drie protestantse verenigingen kon juist leiden tot een ‘esprit de corps’ die kon bijdragen aan een versterking van de innerlijke kracht van het protestantisme. Die innerlijke kracht zag hij juist bij de katholieke St. Vincentiusvereniging voor liefdadigheid.⁶³ Zulke opmerkingen vielen bij Unitas echter niet in goede aarde, zoals bleek uit een schriftelijke reactie op zijn toespraak. Unitas ontkende de verwijten die Suringar tegen de vereniging zou hebben ingebracht: de vereniging zou meer oog hebben voor ‘stoffelijke belangen’ dan voor ‘geestelijke belangen’ en zou zich vijandig opstellen ‘tegenover rustig levende Roomschegezinden...’. Van een fusie met de twee andere protestantse verenigingen kon ook geen sprake zijn.⁶⁴ Voor Suringar zelf was het toen duidelijk: hij nam zich voor zich niet meer te mengen in godsdienstige discussies en geen contact meer met Unitas te onderhouden. Ontstemd schreef hij de vereniging: ‘Zoo ben ik op een terrein gekomen, alwáár

ik mij vroeger nooit bewoog en van hetwelk ik, na deze eerste proeve, bescheidenlijk en zonder eenige rancune terugtreed'.⁶⁵

Voortaan ging het hem vooral om de opvoeding met als doel het realiseren van een humanere wereld. Godsdienst en moraal werden daardoor nog wel eens met elkaar vereenzelvigd. Zeker is, dat bij Suringar de ethische kant meer nadruk kreeg dan het geloofsaspect. Net als de Groninger Richting wilde Suringar de particuliere armenzorg handhaven, want staatsarmenzorg betekende afstandelijk ambtelijk contact. Dat zou alleen maar leiden tot een verder uiteengroeien van arm en rijk, precies een van de oorzaken van de armoede. Persoonlijk contact met de hogere standen kon de arme zicht geven op een beter zedelijk leven. Suringar meende juist in het armenpatronaat voor dat contact en dat probleem de geschikte methode en remedie te hebben gevonden.⁶⁶

Zijn eigen motivatie om zich als filantroop te blijven inzetten, schreef Suringar aan de Freiburgse gevangenisdeskundige Müller, kwam voort uit zijn persoonlijk leed: hij zag dit werk als een 'medicijn' voor het verlies van familieleden en vrienden.⁶⁷ Volgens Suringars broer Gerard zorgde het filantropisch werk inderdaad vooral voor 'afleiding en troost, aansporing en versterking'.⁶⁸ Filantropie was voor Suringar dus kennelijk een ethisch-religieus 'medicijn' tegen persoonlijk leed. Hij gaf ook aan dat diverse verenigingen en instellingen die door hem, met anderen, waren opgericht, hun stichtingsdatum hadden op tien februari, de sterfdag van zijn tweede vrouw.⁶⁹

Toch blijkt een andere beweegreden voor Suringars filantropische inzet uit een tweetal lezingen voor beide Amsterdamse departementen van het Nut. Suringar verhaalde in beide over een ontmoeting met een neerslachtige rijke Rus, Nicolaas de Novikoff, in het kuuroord Durkheim. In de vorm van een tweegesprek laat Suringar hem in talrijke voorbeelden zien hoe hij mensen op het rechte pad wist te krijgen. De zwaarmoedige Rus vroeg zich af of Suringar dan alleen maar positieve dingen over mensen kon vertellen. Suringar erkende na enige aarzeling dat ook hij ook wel eens bedrogen was, zelfs door een vooraanstaand persoon die hij volledig had vertrouwd en die meer dan twintig jaar zijn vriend was geweest. Suringar had waarschuwingen van andere vrienden in de wind geslagen en was bij de ontdekking van het bedrog door verdriet overmand geweest. De wijze Carl Semmler (1788-1838) uit Berlijn had hem daarop bemoedigend toegesproken: '...dat wanneer men der menschheid wel doet uit gehoorzaamheid aan en liefde tot God en Christus, men op den duur met onbezweken ijver kan volhouden, geheel onafhankelijk vant gedrag der beweldadigden [begunstigden].'⁷⁰ Kortom, werken met en vóór anderen kan plezier opleveren, maar ook verdriet, erkende Suringar. Maar een mens kan beter verdriet hebben over hulp die hij aan anderen geeft dan

zelf verdriet hebben, omdat hij niets doet. Suringar zelf had na dit bedrog een verregaande conclusie getrokken: ‘Het heeft mij meer dan ooit te voren losgemaakt van rang en grootheid naar de Wereld, het heeft mij op nieuw heengedreven naar betere en edeler bemoeijingen.’ Een christen kan zich niet terugtrekken uit de maatschappij, vond Suringar. Natuurlijk moest een mens soms tijdelijk opnieuw energie opdoen, maar uiteindelijk moet men goede werken verrichten. Door kleine gebaren, zoals de hoed afnemen en een schouderklopje, kan men een ander al helpen. Dat het navolgen van Jezus toch zoveel weerstand oproept, komt door de denkbeelden die mensen steeds gebruiken om hun eigen falen te maskeren. Suringar bekende de Rus wel: ‘Ik ben in het betoon van weldadigheid te voortvarend en soms te doordrijvend geweest’. Ook bij filantropie komt ‘...overleg en gematigheid te pas’. Voor andere mensen een leermeester in het goede te zijn, moet niet te nadrukkelijk gebeuren: de ander moet zijn eigenwaarde blijven behouden.⁷¹

Succes van en kritiek op het armenpatronaat

In Nederland sloeg het idee van het armenpatronaat aan, want in 1844 kon Suringar tijdens de Algemene Vergadering van het Nut meedelen dat het in Amsterdam, Rotterdam, Groningen, Haarlem, Utrecht en Leiden was ingevoerd.⁷² Hij hoopte dat het ook op andere plaatsen tot stand zou komen, maar dat bleek meer zijn wens dan de realiteit van alledag, want rond het midden van de negentiende eeuw bleef zelfs in Amsterdam de hulp via patronaatsverenigingen beperkt tot ongeveer duizend gezinnen. Ook in Rotterdam waren de resultaten niet bijzonder succesvol. Toch oefenden in een aantal plaatsen ook besturen van volkszangverenigingen een patronaat uit over haar leden, zo bleek op een jaarvergadering van het Nut die werd toegezongen door een volkszangvereniging onder leiding van de Amsterdamse arts Jan Pieter Heije (1809-1876), bekend als schrijver van kinder- en volksliedjes en tevens voorstander van toezicht op de armen juist via zulke zangverenigingen.⁷³

Forse kritiek kreeg het armenpatronaat echter in de jaren 1850 van de reeds in de inleiding genoemde De Bosch Kemper, die in zijn statistisch onderbouwd onderzoek naar de armoede in Nederland concludeerde dat de afhankelijkheid van de armen door het patronaat alleen maar bevorderd werd. Bovendien zouden daardoor de ongelijke maatschappelijke verhoudingen geïnstitutionaliseerd worden en dat kon zeker niet de bedoeling zijn. De ‘meer beschaafde klasse’ moest zelf het voorbeeld zijn voor de armen door een arbeidzaam en spaarzaam leven te leiden. De armen zouden dan door het navolgen van die voorbeeldige levenswijze in staat zijn op eigen kracht hun toestand te verbeteren. Als overtuigd voorstander

van volkssontwikkeling hoopte hij met de uitgave van goedkope boekjes de positie van de armen te verbeteren.⁷⁴

De sociaalhistoricus Marco van Leeuwen beschrijft de invoering van het patronaat door de Amsterdamse elites in de eerste helft van negentiende eeuw als één van de ‘alternatieve beheersingsstrategieën’ voor de bestaande armenzorg. Hij bestempelt het als een ‘hervormingsgolf’, die in de jaren 1840 voornamelijk invloed uitoefende via de diaconie, maar uiteindelijk onvoldoende effect sorteerde vanwege haar arbeidsintensieve en daardoor kleinschalige werkwijze.⁷⁵ De agoog H.C.M. Michielse ziet in zijn historische beschrijving van de welzijnszorg de sociale disciplinerende in de negentiende eeuw toenemen. Zowel de landbouwkoloniën van Van den Bosch als het armenpatronaat zijn volgens hem voorbeelden van een verfijnd model van toezicht op de armen, dat tot doel had hun hele leven in kaart te brengen en te beïnvloeden. Daarvoor gebruikten de filantropen allerlei technieken, zoals regelmatig toezicht, classificatie, documentatie en onderzoek naar de leefsituatie. Michielse noemt deze filantropische werkwijze sociale disciplinerende langs ‘zachte wegen’, omdat niet gewerkt werd met dwang of geweld maar met een meer ‘psychologische’ benadering, die tot verandering in het denken en handelen van de arme mens moest leiden. Filantropen dachten dat moralisering en individualisering van de armen – vooral gericht op de denk- en gevoelswereld van vrouwen en kinderen, omdat bij hen de meeste resultaten werden verwacht – tot een innerlijke verandering zouden kunnen leiden.⁷⁶ De historicus Bernard Kruithof beschrijft het Nut, de instelling waarvan Suringar zo’n vooraanstaand lid was, als drijvende kracht achter een burgerlijke beweging waarbij deugd als een samenbindende factor werd gezien in een standenmaatschappij die niet behoorde te veranderen, maar waarin wel het beschaven van de armere bevolking voorop stond. Uiteindelijk echter bleek, volgens Kruithof, dat het Nut vooral zijn eigen leden beschaafde en in de armenzorg toch vooral disciplinerende te werk was gegaan. De armen werden strenger beoordeeld op hun bereidheid om mee te werken aan hun beschaving door de strikte controle op liefdadigheid.⁷⁷

Of Suringars visies en acties passen binnen de ‘alternatieve beheersingsstrategie’, de ‘sociale disciplinerende’ via de ‘zachte weg’ en het ‘burgerlijk beschavingsoffensief’, blijft de vraag. Deze drie modellen gaan uit van een berekenend optreden, waarbij in meer of mindere mate sprake zou zijn van een doelbewust handelen van de burgerij om de standenmaatschappij te handhaven.⁷⁸ Terecht merkt Remieg Aerts echter op dat in de ‘beleving’ van de negentiende-eeuwse armenzorg niet als een ‘rationele strategie’ mag worden gezien. De armenzorg was gericht op beschaven vanuit menselijke en godsdienstige motieven.⁷⁹ De connotatie ‘burgerlijk’ vermijdt hij, want in de Amsterdamse samenleving

bestonden meerdere statusschakeringen; Aerts spreekt daarom liever over ‘statusgroepen’.⁸⁰ Zeker, ook in Suringars visie moest de standenmaatschappij blijven bestaan, want anders zou de maatschappelijke orde bedreigd worden. Samenwerking tussen de standen was echter noodzakelijk om tot een goede ontwikkeling van alle mensen, van de hele maatschappij te komen. Helaas bestond er een kloof tussen de bestuurders en de lagere standen, waardoor de overheid ‘...eenzijdig en scheef is in zijne oordeelvellingen en personen en zaken te dikwijls uit een verkeerd oogpunt beschouwt.’ Hij voegde eraan toe, dat de leiders van een volk moesten weten wat er in de verschillende standen leefde. Armenbezoek was daartoe een mogelijkheid, maar dat vereiste bepaalde vaardigheden, wist Suringar, en hij vergeleek de kwaliteit van bezoekers dan ook met een goede en een slechte orgelspeler: De eerste brengt ‘luidende toonen’ voort, terwijl de laatste ‘wanklanken’ ten gehore brengt.⁸¹ Duidelijk liet Suringar merken dat er van een harmonisch geordende standenmaatschappij geen sprake was en dat rijk en arm van elkaar moesten leren. Dat verklaart ook zijn ijver om zich voor de armenzorg, het gevangeniswezen en opvoeding in te zetten. De ideale orde was nog niet bereikt. Elke stand diende zich op haar manier te verbeteren. In een harmonieuze samenleving zouden ook de armen hun positie aanvaarden en de mogelijkheid vinden binnen de eigen stand te stijgen op de maatschappelijke ladder. Een enkeling kon zelfs op basis van zijn prestaties boven zijn stand uitstijgen.⁸² De onvolmaaktheid van de samenleving bood Suringar dus de uitdaging en de gelegenheid om als hervormer te werken aan verbeteringen. Hij zag evenwel dat niet alleen de lagere standen beschaafd moesten worden, maar dat bij de hogere eveneens het nodige te verbeteren viel. Zijn ‘opvoedkundige’ aanwijzingen aan hogere kringen over de benaderingswijze van armen en gevangenen zijn daarvan een bewijs. Van een uitiem streven naar een ‘open’ samenleving is bij Suringar echter zeker geen sprake.

Zoals ik al eerder schreef, was Suringar vooral een opvoeder, die probeerde mensen in alle standen vanuit hun innerlijk aan hun eigen verbetering te laten werken en zich daarin te laten begeleiden. Deze ‘zorgende macht’⁸³, komt bij Suringar bijvoorbeeld naar voren in zijn ongedateerde toespraak ‘Menschenadministrateur’. Armenbezoekers, voornamelijk vrouwen uit de hogere kringen, spoorde hij aan zich niet hooghartig en terechtwijzend op te stellen. Hij waarschuwde ook: probeer de arme niet om te vormen in zijn denken, want dat is het ‘...dooden van de eigene individualiteit van onzen naasten’. Door zich als bezoeker – die steeds Jezus Christus als steun en toeverlaat moet nemen – goed in te leven kan men de gedachte van een arme beter peilen en ook makkelijker accepteren.⁸⁴

Suringar en de Vereeniging Hulpbetoon aan Eerlijke en Vlijtige Armoede

Suringar droeg zijn al genoemde lezing van 1842 over het armenpatronaat op aan de Vereeniging Hulpbetoon aan Eerlijke en Vlijtige Armoede, die door Anna Maria Bergendahl-Dannenberg (1789-1857) en haar man was opgericht. Suringar zelf en zijn derde vrouw speelden in deze vereniging een belangrijke rol.⁸⁵ De oprichting zou bij Suringar thuis hebben plaats gevonden, waarbij hij tot – tijdelijk – voorzitter, en Amsterdams burgemeester Pieter Huidekoper (1798-1852) tot vicevoorzitter zouden zijn gekozen. Voor de structuur zou de Middelburgse vereniging Loon voor Werk model hebben gestaan.⁸⁶

Werkverschaffing aan armen was dus een belangrijk doel van Hulpbetoon, want van de bedeling leven leidde alleen maar tot luiheid. De leden zorgden door hun contributie voor werkkapitaal, dat gebruikt werd om arme vrouwen voor zestig cent per week lakens, kussens en hemden te laten maken. De producten konden daarna door Hulpbetoon aan armen worden uitgedeeld of verkocht. Het beste konden de armen een gift krijgen in de vorm van ‘kleedkaartjes’. Ze konden dan zelf kleding aanschaffen uit de magazijnen van Hulpbetoon, die gevestigd waren aan de hoek van de Heisteeg en de Bantammerstraat. Winkeliers hoefden niet bang te zijn voor concurrentievervalsing, want zolang de vereniging niet onder de prijs gingen zitten en er geen schaalvergroting optrad waren er geen problemen. Mocht dat toch gebeuren, dan behoorde er een regeling getroffen te worden. Niettemin moesten ook de winkeliers inzien dat een beter bestaan voor de armen hun voordeel opleverde, want zij zouden dan op den duur meer kunnen verkopen.

Via huisbezoek konden de patronessen de materiële omstandigheden en de persoonlijke ontwikkeling van de werkende armen in het oog houden. De behoefte aan verslaggeving, documentatie en kwantificering die in deze decennia zeker optrad, en waarvan Suringar een uitgesproken representant was, eiste dat de dames een onderzoeksformulier met achttien vragen zouden invullen over aspecten als kerkgang, het opzeggen van een ochtend- en avondgebed, de mate van intelligentie en de hygiëne van de armen. De patronessen noteerden ook gegevens over boeken die gelezen werden, de gezondheidstoestand, de omgang met anderen, slechte gewoonten en ‘heerschende neigingen’. Het bezoek mocht evenwel niet zonder toezicht van het kerkbestuur aan de leden van de armenvereniging worden overgelaten. Deze controle moest vooral ook geschillen over religie voorkomen. Godsdienstige opleiding en zedelijke opvoeding van kinderen kregen prioriteit. Schoolbezoek bevorderen was daarom een belangrijke taak van de bezoekers. Ook moesten ze proberen sterke drank uit te bannen. Armen werden indien nodig aangespoord lid te worden van een matigings- of afschaffingsgenootschap.⁸⁷

Op de algemene vergaderingen van Hulpbetoon liet Suringar zich nog diverse keren uit over het armenpatronaat, zowel te Amsterdam alsook te Rotterdam, waar hij eveneens geadviseerd had bij de oprichting van zo'n vereniging. Verschillende lezingen voor Hulpbetoon verschenen in druk. Kennelijk wilden velen nog eens nalezen wat Suringar in zijn toespraken had gezegd, want een van de Rotterdamse initiatiefnemers meende dat er geen enkel persoon was '...die het zoo goed, zoo bevattelijk, indrukmakend doet'.⁸⁸ Inderdaad weet Suringar het leven van armen beeldend onder woorden te brengen zoals blijkt uit een lezing uit 1846 bij het eerste lustrum van Hulpbetoon te Amsterdam: 'Ziet dien handwerksman, dien schilder en timmermansknecht, in 't midden van eenen langdurigen harden winter. De kinderen bibberen van koude. Een flauw licht werpt eenig schijnsel in de nederige woning. 't Is misschien een voorregt, dat het lampje zoo flauw brandt. Bij volle licht zou men de ontbering en ellende, waarmede men den nacht tegentreedt, in vollen omvang overzien. Het is zaterdagavond. De geheele week verdiende men naauwelijks ten halve zijn brood, en de volgende week belooft niet eens de helft van de vorige. Zou het wonder zijn, indien bij het gevoel van zoo veel eigen druk en verdriet, het hart stomp is voor medegevoel met anderer leed? Zal het bevreemding baren, indien alle lust, om anderen bij te staan, wegsterft in het hart? En dat is toch bij allen het geval niet. Onder hen, die zelven de handen vol hebben om den mond open te houden, zijn er, die eenen hongerigen gast aan de sober voorziene tafel nemen, en soms met hem het laatste stuk broods en den laatsten stuiver deelen.'⁸⁹

Na deze op het gemoed werkende, inleidende woorden volgen concrete voorbeelden van mensen die ondanks hun eigen schrijnende armoe toch menslievend hulp aan hun lotgenoten verstrekken, zoals in het volgende geval: 'Ziet in het armoedige vertrek op de bovenste verdieping van die ellendige woning schijnt alle nachten in den harden winter een schemerlicht. Wat is er aan de hand? Twee meisjes, die reeds drie jaren aan de tering lijden, werken vlijtig tot onderhoud van twee verre nichten hunner ontslapene moeder.'⁹⁰ Suringar gebruikte dergelijke emotionele beelden om kracht bij te zetten aan zijn oproepen tot hulp, die bijna stevast volgden aan het eind van de lezing. Kortom, verbeeldingskracht – een onderwerp waarvoor Suringar al decennia eerder in zijn leesgenootschap belangstelling had getoond – paste hij in zijn lezingen regelmatig en met effect toe. Hij spoorde mensen zo aan lid te worden van een vereniging, geld te schenken, zelf initiatief te nemen tot het stichten van een school of instelling of tot het kopen van door armen gemaakte kleding.⁹¹ Voor zijn exemplarische verhalen maakte Suringar gebruik van persoonlijke ervaringen, maar putte hij ook regelmatig uit buitenlandse bronnen.⁹² Zo was zijn jubileumlezing over hulpvaardigheid

en liefdadigheid door armen ontleend aan een artikel in *Annales de la Charité* uit 1845 waaruit hij een centrale gedachte – vertaald – citeerde: ‘De rijke geeft van zijne overvloed, de arme van zijne behoefte’.⁹³ Suringar beval bij aanvang van zijn lezing ook de hem welbekende Franse studie over armenbezoek van Gérando aan.⁹⁴ Voorbeeldige armen die door het Amsterdamse Hulpbetoon werden ondersteund, kregen tijdens de algemene vergadering in 1847 als waardering een boek uitgereikt. De opvoedkundige bedoeling ervan bleek al uit de titel van het door een predikant uit het Duits vertaalde werk: *Handwijzer op de kruisweg des levens voor jongelingen en meisjes, bij hunne naderende intrede in de wereld*.⁹⁵ Suringar voegde daaraan nog een aantal adviezen toe: trouw blijven aan de baas, naar de kerk gaan en geen sterke drank gebruiken waren de meest veelzeggende.⁹⁶

Hulpbetoon verzorgde eveneens arbeidsbemiddeling, maar dat bleek een kostbare aangelegenheid, want volgens het reglement moest door het verenigingsbestuur een weekloon betaald worden ter bestrijding van de administratiekosten en de kosten voor de bode.⁹⁷ Later kreeg de vereniging nog uitbreiding van haar taken: op verzoek van de diakens van de Hervormde Kerk werden ook nachtelijke onderkomens voor arme arbeidersgezinnen ingericht. Suringar, die blijkbaar deze ‘slaapkotten’ had geïnspecteerd, was tevreden, want ‘...het was een alleraangenaamst gezicht deze gezinnen met hunne gezonde slaappleaatsen voorzien te hebben’. Desondanks was hij allerm minst voldaan, want een groot aantal arbeidersgezinnen had nog geen gezond onderkomen.⁹⁸

Bestrijder van sociale onrust in Amsterdam

Als voorzitter van de algemene jaarvergadering van het Nut sprak Suringar in 1844 te Amsterdam zijn bezorgdheid uit over de ondanks alle initiatieven toenemende armoede die mede voortkwam uit het gebrek aan werk voor veel arbeiders. Desondanks bleef hij optimistisch, want met verwondering constateerde hij ook: ‘We leven in een merkwaardige tijd. Er is een geest van uitvinding die verbazing wekt. Er is een kolossale ondernemingslust. Met de snelheid van stoomkracht wisselen de onderwerpen af’. Suringar zag deze dynamiek en ondernemingszin ook tijdens zijn reizen, in talloze ontwikkelingen op sociaal gebied, en vond dat de tijd van slaperigheid en onverschilligheid zo langzamerhand voorbij was.⁹⁹

In een andere lezing richtte Suringar zich tot de bestuurders van beide Amsterdamse departementen van het Nut met het verzoek de bewoners van de Herengracht en de Keizersgracht over te halen liefdadige verenigingen te ondersteunen, want dat zou tot meer sociale rust en tevredenheid leiden.¹⁰⁰ Kennelijk voelde Suringar onbehagen over de Amsterdamse elite die te weinig bij het Nut betrokken was en verbond hij dat met de

groeïende onrust onder de arme bevolking. Inderdaad namen in de eerste helft van de negentiende eeuw de verschillen in welstand toe. In Amsterdam waren deze waarschijnlijk nog groter dan in andere Nederlandse steden, al stond de hoofdstad internationaal bekend om zijn zorg voor armen, zieken en wezen.¹⁰¹ Een oorzaak voor de dreigende onrust in het midden van de jaren 1840 was het gebrek aan aardappelen, dat in heel Europa voelbaar was. Burgemeester Huidekoper vroeg Suringar in september 1845 dan ook om hulp om de rijkere bevolking van Amsterdam aan te sporen voorlopig geen aardappelen te eten, zodat er voldoende over zou blijven voor de armen. Suringars antwoord in de *Bijdragen* van het Nut kwam in de vorm van een oproep aan de ‘meer vermogenden’ de aankoop van aardappelen achterwege te laten.¹⁰²

Zijn bezorgdheid uitte Suringar in verschillende andere publicaties, gebaseerd op zijn voordrachten voor de leden van Hulpbetoon in de hoofdstad. Het zijn verhalen en opmerkingen met een moreel appèl aan de lezers om liefdadigheid te betrachten. Zoals altijd poogt Suringar met aangrijpende beschrijvingen gevoelens van mededogen op te roepen. Hij zag de uitzichtloosheid van armen, die alleen nog maar konden leven dankzij de armenzorg, en uitte zijn pessimisme over de toekomst van paupers die al jarenlang ondersteuning kregen. Suringar meende dat deze mensen niet meer op te voeden waren tot werk en alleen maar van de bedeling zouden blijven leven. Daarom moesten volgende generaties reeds op jonge leeftijd een goede opvoeding en goed onderwijs krijgen; om die reden riep hij op tot het stichten van bewaarscholen. Een braak liggend terrein in Amsterdam – ontstaan door een verwoestende brand – leek hem een goede locatie voor de aanleg van zo’n instelling, en ook van werkscholen. De combinatie van werk en onderwijs, die al in de Leeuwarder periode zijn aandacht had, bleef hij dus stimuleren. In 1844 had hij in Kissingen ook contact gehad met Carl Gesell (1800-1879), een onderwijzer uit Dessau, die later – in de jaren 1860 – op het idee kwam om een deel van de speelplaatsen van scholen te veranderen in plantperkjes voor de kinderen om hen bekend te maken met tuinwerkzaamheden. Op deze manier konden geestelijke vorming en lichamelijke ontwikkeling afgewisseld worden.¹⁰³ Deze tendens om kinderen niet alleen kennis te laten opdoen, maar ook lichamelijk te activeren om zo hun gezondheid te verbeteren, was door de opkomst van gymnastiekverenigingen in de Duitse staten al in gang gezet. In Nederland waren er individuele initiatieven zoals van de al eerder genoemde onderwijzer Rijkens, en was de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen eveneens actief.¹⁰⁴

Een andere poging van Suringar om het leed van de armen in Amsterdam en daarbuiten te verlichten kreeg de vorm van ondersteuning van armen via spaarkassen en hulpbanken,

eveneens een methode die hij in Leeuwarden reeds had gepraktiseerd. Tijdens een ontmoeting in Parijs, mogelijk in 1845, had Julius hem bovendien gewezen op een artikel in *Annales de la Charité* over Ierse hulpbanken en hem een brochure gegeven over de Berlijnse spaarkassen van Gottlieb Samuel Liedke (1803-1852), een ambtenaar die zich bezig hield met de stedelijke armenzorg in het district bij de Hamburgse stadspoort.¹⁰⁵ Als lid van het armbestuur bedacht Liedke een oplossing voor de materiële achteruitgang van de arme bevolking. Hij zag dat de noodlijdende Berlijners in de winter veel meer voor hun aardappelen, hout en turf betaalden dan in de zomer. De armen moesten in de winterperiode zelfs geld lenen of bezit onderbrengen bij de lommerd om hun directe levensbehoeften te kunnen betalen. Liedke wist gedaan te krijgen dat in Berlijn de armen via een spaarkas voor de winter konden sparen. De spaarkas zou in de zomer, als de prijzen een stuk lager waren, hout, turf en aardappelen inkopen en in de winter deze producten tegen de zomerprijs verkopen. Al in 1848 werd in Amsterdam zo'n spaarkas opgericht en ook in Zwolle, Leeuwarden, Utrecht en Haarlem kwamen ze tot stand. Een – ook Berlijnse – variant op de spaarkas, de broodkas, werd in Amsterdam in de jaren 1850 eveneens gesticht. De spaarders konden coupons sparen die ze in de winter konden inruilen voor gratis broden.¹⁰⁶

In het bestuur van de Amsterdamse spaarkas zaten zowel Suringar als zijn zoon Willem Hendrik (1821-1867), die als advocaat werkzaam was in de hoofdstad. Suringar ontwierp een conceptreglement voor een spaarkas speciaal bedoeld voor werklozen die in de suikerraffinaderijen wilden werken. Waarom juist dezen werden aangespoord om deel te nemen is niet duidelijk. Wel was juist in de jaren 1830 en 1840 een grote sanering begonnen in de suikerbedrijven door de invoering van stoommachines en maakten de vele kleine bedrijven daardoor plaats voor een kleiner aantal grote fabrieken.¹⁰⁷ Toch zorgde de invoering van de stoommachine niet voor vermindering van werkgelegenheid, want de invoer van ruwe rietsuiker uit Java nam juist toe, waardoor meer werkgelegenheid ontstond. In 1847 was er zelfs één fabriek die al meer dan vijfhonderd arbeiders in dienst had, terwijl in 1830 bij alle suikerraffinaderijen samen ongeveer hetzelfde aantal werkte.¹⁰⁸ Als werkloze arbeiders lid waren van een 'Matigheidsgenootschap' of een vereniging voor afschaffing van sterke drank kregen ze een voorkeursbehandeling bij het vinden van werk. De fabrikanten van de suikerraffinaderijen werden aangespoord om via de spaarkas arbeiders te werven. Een ingeschreven werkloze die zo werk had gevonden moest drie gulden in de spaarkas storten. Sparen kon elke zaterdag bij een van de bestuurders thuis. Er kon geld gestort worden met een minimum van tien cent en een maximum van drie gulden.

Een jaar na de oprichting blijken de eisen over de sterke drank niet meer in het reglement voor te komen en wordt er met geen woord gerept over arbeiders voor de suikerraffinage. De start was kennelijk niet zo succesvol als was verwacht en de bestuurders riepen op tot ondersteuning, omdat ze het eerste jaar de kosten van de oprichting en andere lopende uitgaven hadden gedragen, maar dat was niet meer op te brengen. Uit de verantwoording van de resultaten van het eerste jaar bleek dat ongeveer negentig arbeiders van april tot en met oktober hadden kunnen sparen. Meer dan tweehonderd gulden was in contanten uitgekeerd en verder waren er in natura 1772 koppen gort, erwten en bonen, 795 halve ponden rijst, meel, boekweit grutten, 10625 turven, kaarsen en 28 kannen olie geleverd. Zes jaar na de oprichting werd nog eens benadrukt dat de spaarkas geen spaarbank was, maar een mogelijkheid om met het ingelegde geld zo goedkoop mogelijk voedsel en brandstof in te kopen. De kritiek dat arbeiders ook zelf konden sparen werd terzijde geschoven, want het risico dat zij voortijdig hun geld zouden uitgeven was groot en bovendien kon goedkoper ingekocht worden bij omvangrijke hoeveelheden. De spaarkaszittingen werden nu niet meer bij een bestuurder thuis gehouden. Op vier plaatsen – Louiseschool, Pauwlonaschool, Waaggebouw en in het lokaal van Toevlugt voor Behoeftigen, een instelling waar armen in de winter voedsel en onderdak konden krijgen – kon geld ingelegd en eventueel opgenomen worden, want dat bleef mogelijk.¹⁰⁹ Eind jaren 1850 moest er echter een reddingsactie op touw worden gezet om opnieuw spaarders te trekken. Door middel van een verloting met prijzen in natura – hammen, gort, gruttenmeel en erwten – werden spaarders gelokt. Eind jaren 1860 bestond de spaarkas overigens nog steeds. Blijkbaar was de reddingsactie succesvol geweest.¹¹⁰

Het idee van hulpbanken was uit Engeland en Ierland afkomstig. Over de Ierse situatie publiceerde Willem Hendrik Suringar junior in 1847 in het door Bartholomeus Willem Anne Elisa baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884) geredigeerde *Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek*. Suringar zelf gaf in 1847 een brochure uit met voorbeeldstatuten voor hulpbanken en werkte later mee aan een rapport over hulp- en hypotheekbanken dat op het vierde Landhuishoudkundig Congres in 1849 werd gepresenteerd.¹¹¹ De rente op leningen bij de traditionele lommerd was vaak van woekerhoogte en het idee om tegen een lage rente kredieten te verstrekken aan arbeiders sprak hem vanouds aan. Of Suringar betrokken is geweest bij de oprichting van een hulpbank in Amsterdam is onbekend. Zeker is, dat er een ‘Israëlitische’ d.w.z. Joodse hulpbank werd opgericht, maar of hij daarin een werkzaam aandeel heeft gehad is ook onduidelijk.¹¹² Wel stond hij in contact met bestuurders van hulpbanken in ’s Gravenhage en Middelburg. Uit de Haagse statuten bleek dat de arbeider geen onderpand gaf, maar een geldbedrag leende waarvoor een persoon borg stond. Dat was

dus meer een patroon, die de arbeider bijstond in de aanschaf van gereedschap of het overbruggen van een moeilijke periode. Er was tevens bepaald dat aan kroegbazen en drankverslaafden geen leningen werden verstrekt. Uit een rapport van het Nut uit 1874 bleek dat er verschillende categorieën hulpbanken bestonden. Ze bleken echter niet zo succesvol, omdat het aflossen een probleem werd en er bij de geldschieters angst bestond voor verkwisting door armlastige arbeiders. Suringar zelf stelde op dit punt ook niet zoveel vertrouwen in de arme bevolking. Eens zei hij, dat veel armen ‘lauw’ in het denken waren en daarnaast lusteloos en initiatiefloos.¹¹³ Hij was inderdaad ook streng voor armen die hem persoonlijk om ondersteuning kwamen verzoeken. Niemand minder dan Multatuli vertelde in een spreekbeurt in 1879 over de houding van Suringar toen de werkzoekende arbeider Klaas Ris (1821-1902) bij hem thuis om hulp kwam vragen. Op barse toon zou Suringar gevraagd hebben waar Ris gevangen had gezeten, maar Ris – die bij de Armenkamer van de Verenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam bekend stond als een zelfbewuste, volhardende verzoeker om ondersteuning – had Suringar duidelijk weerwoord gegeven door op te merken dat hij niet gevangen had gezeten en geen dief of moordenaar was. Ris zou dat zelfbewustzijn tijdens zijn hele leven blijven hanteren en mede daardoor een leidend figuur worden tijdens de beginperiode van de socialistische Amsterdamse arbeidersbeweging.¹¹⁴

Intussen had Suringar via zijn netwerk diverse mensen weten aan te sporen hulpbanken en spaarkassen op te zetten. Ook familieleden zette hij in. Zoon Petrus Jacobus was penningmeester van de spaarkas van de diaconie van de Hervormde Kerk te Leeuwarden. Met statistische gegevens, circulaire en allerlei stukjes uit de *Leeuwarder Courant* houdt hij zijn vader op de hoogte van het reilen en zeilen.¹¹⁵ Broer Gerard was een van de ondertekenaars van de oproep om te komen tot de oprichting van een hulpbank.¹¹⁶

Intussen was, alle activiteiten op het gebied van de armenzorg ten spijt, op 24 maart 1848 in Amsterdam toch onder de arbeiders de vlam in de pan geslagen. Velen waren werkloos en anderen verdienden zo weinig dat ze daarnaast ondersteuning nodig hadden. Bij de rijke burgerij was op dat moment de angst voor een revolutie latent aanwezig, als gevolg van de gebeurtenissen in februari in Parijs en de recente onlusten in Wenen en Berlijn. Het Damoproer, zoals de onrust bekend is geworden, behelsde echter niet veel meer dan het vernielen van tientallen ruiten en de diefstal van koopwaar uit de vitrines van een aantal juweliers. Vanaf de Dam vond een tweetal ‘plundertochten’ plaats. Tijdens de tweede, onder aanvoering van twee matrozen, werden ook de Herengracht en de Keizersgracht bezocht. De tocht naar de grachtengordel en de doelwitten die voor de plundering werden gekozen, geven aan dat er sprake was van een sociaal en politiek getint protest, want van een aantal huizen

van rijke handelsfamilies werden ruiten ingegooid en ook de woning van burgemeester Huidekoper werd belaagd. Of Suringar zelf de oproerige groep voorbij zijn woning aan de Herengracht heeft zien trekken is niet bekend. De bewoners van de buurt, die zich te weinig aantrokken van de armoede – waarvoor Suringar in 1844 al had gewaarschuwd tijdens zijn toespraak tot de Amsterdamse Nutsdepartementen – hadden hun maatschappelijke plicht verzaakt, zich te weinig bekommerd om de werkgelegenheid en de liefdadigheid niet intensief genoeg bedreven.¹¹⁷ Suringar had nog in december 1847 in een toespraak tijdens de zevende algemene vergadering voor de leden van Hulpbetoon de rijken op hun taak gewezen.¹¹⁸ Drie dagen na het oproer sprak Suringar de ouders toe in de Louiseschool, een kleuterschool gelegen aan de Prinsengracht bij de Prinsenstraat en waarvoor hij als raadgevend bestuurslid was aangetrokken. Dat had wel moeite gekost, omdat de overheid bang was voor een bijeenkomst met zoveel mensen vlak na de onlusten. Desalniettemin kreeg de school toestemming, alhoewel politietoezicht noodzakelijk werd geacht. Suringar wilde met zijn toespraak kennelijk de gemoederen bedaren en steun voor de overheid winnen. De koning, de burgemeester en de arbeiders werden allen als gewetensvolle mensen geschilderd. Achteraf bekeken, meende Suringar jaren later – in een voorwoord bij een herdruk van zijn toespraak – had de burgemeester de oproepen voor de bijeenkomst op de Dam, die op briefjes in de stad waren verspreid, te laconiek opgenomen. In zijn toespraak op 27 maart 1848 neemt hij het echter wel op voor de eerlijke naar werk zoekende arbeiders en spreekt hij opnieuw de wens uit dat de rijke Amsterdammers geld geven om ambachtslieden aan werk te helpen. Een belangrijke oorzaak van het oproer zoekt Suringar zowel in dronkenschap als in het slechte voorbeeld van de februarirevolutie in Frankrijk. Daar waren, met valse voorwendsels en blufpoker, mensen om de tuin geleid. Zowel bij de revolutie in Parijs als bij het oproer op de Dam waren ook ex-gevangenen betrokken, meldde hij. Er waren zelfs opstanden waarbij ze de leiding hadden.¹¹⁹ Hij hoopte dat velen zijn gedrukte toespraak zouden kopen, zodat één van de juweliers schadeloos gesteld kon worden en een uithangbord kon ophangen met een dankbetuiging aan de Amsterdammers.¹²⁰ Interessant is, dat Suringars oproep om steun voor de gedupeerde winkelier zijn zoon Willem er niet van weerhield een van de plundersaars te verdedigen.¹²¹

Suringars politieke achtergrond en zijn stellingname tegen de Franse februarirevolutie

De turbulente gebeurtenissen in Parijs en vervolgens in andere Europese steden werden in Amsterdam met gemengde gevoelens gevolgd. Er waren levendige discussies onder de leden van de liberale Amstelsociëteit en de medewerkers van de *Gids*, in het Leesmuseum werd van

gedachten gewisseld en de bijdragen in *Vaderlandsche Letteroefeningen* en de *Amsterdamsche Courant* droegen ook tot opinievorming bij.¹²² Suringar was een van de deelnemers aan de discussie. Zijn afkeer van de revolutie was zo groot dat hij er een brochure over schreef. Alhoewel hij niet alle Fransen over één kam wilde scheren, veroordeelde hij wel de lichtgelovigheid van het Franse volk. Het liep wel erg snel aan achter lieden met mooie praatjes over vrijheid, gelijkheid en broederschap. Het streven naar hervorming had in Frankrijk alleen maar vervorming opgeleverd, meende Suringar, en al geloofde hij in de beste bedoelingen van een aantal socialisten en communisten, toch noemde hij diegene dwaas die meende dat gelijke verdeling van bezit tot een paradijs op aarde zou leiden. Er zullen altijd weer mensen zijn die slimmer en ijveriger zijn en daardoor binnen de kortste keren meer bezitten dan anderen. Dat de arbeider niet het geëigende loon krijgt voor wat hij maakt of doet, is inderdaad een terecht bezwaar, meent Suringar, maar de waarde van het gemaakte product bijna volledig in loon omzetten is in de praktijk niet haalbaar, want de koopman zal dan niet meer kunnen concurreren en er de brui aangeven. Het gevolg is dan dat de arbeider zijn baan kwijt is. Suringar toont zich dus cynisch als hij schrijft over de ‘voordelen’ van de revolutie. Hij vermeldt dat de socialist Alphonse de Lamartine schatrijk is geworden door de opbrengst van zijn boeken, die uiteindelijk volgens hem bijgedragen hebben aan de verdrijving van de Franse koning. De socialist Louis Blanc bedriegt de arbeiders, want werk en afschaffing van de belastingen zijn nog niet tot stand gekomen. En de armen...? Wat met hen gebeurt, is niet duidelijk maar volgens de Franse regering zullen er geen zorginstellingen meer nodig zijn, merkt Suringar cynisch op. Intussen, schrijft hij, wordt in Frankrijk de belastingmoraal aangetast en zullen de inkomsten die Parijs kreeg door de bezoeken van vele buitenlanders, die nu wegblijven, flink verminderen. Kortom, hij vindt dat alleen op een wettige manier hervormingen tot stand mogen komen en hoopt dat dit in Nederland zal gebeuren. Een mens kan beter op God vertrouwen dan op de Franse februarirevolutionairen, is zijn conclusie.¹²³

Suringar was niet alleen een tegenstander van revolutie. Zijn trouw aan het koningshuis en het daarmee samenhangende staatsgezag, zeker ook via zijn vader en grootvader doorgegeven, zijn eveneens kenmerkend voor zijn politieke gedragslijn. Dat bleek niet alleen bij het Damoproer, maar ook al bij de uitgifte van de staatslening in 1844, die noodzakelijk was geweest om de hoge staatsschuld te verminderen, die op dat ogenblik per hoofd van de bevolking de hoogste was in Europa. De minister van financiën, Floris Adriaan van Hall (1791-1866), moest de nodige druk uitoefenen op vermogend Amsterdam om op de staatslening in te tekenen en dreigde gebruik te maken van een vermogensheffing ineens als

hij niet voldoende zou ophalen. Ook Suringar was zich bewust van de penibele financiële situatie en spoorde de Nederlandse burger aan om deel te nemen aan de staatslening. Al was, zei hij, door de voorgaande regering – hij bedoelde de regering van Willem I – vreemd met de staatsfinanciën omgegaan, het was nu nodig dat iedereen hielp de staat te redden en zo Nederland trouw te blijven. Suringar toonde wel begrip voor de moeilijke omstandigheden, want velen hadden grote verliezen geleden door investeringen in de Verenigde Staten, Griekenland en Spanje. Zeker moest er geïnvesteerd worden, maar toch vooral in Nederland zelf, dan zou het wel weer goed komen. Suringar had zijn vlugschrift ook aan Van Hall gestuurd, met wie hij al contact onderhield toen deze nog minister van Justitie was. Die kwalificeerde de tekst als ‘uitmuntend’ en verwachtte dat het doel wel bereikt zou worden.¹²⁴

Zulke blijken van steun aan de Nederlandse staat doen de vraag rijzen welke positie Suringar op politiek gebied innam. Hij was voortdurend bezig koningen, ministers en Tweede Kamerleden te benaderen en te beïnvloeden voor zijn filantropisch werk. Talrijke brieven, memories en petitieën getuigen daarvan. Politieke verwantschap met Van Hall moet er wel geweest zijn, want Suringar was lid van de politieke vereniging De Grondwet, een gematigd conservatief gezelschap, waarvan Van Hall een van de eminente leden was. Door deze kiesvereniging werd Van Hall in 1850 in de Tweede Kamer gekozen.¹²⁵ Al is er in Suringars geschriften verder geen bemoeienis met deze vereniging te vinden, toch is duidelijk dat hij zich in politiek opzicht tot de gematigde liberalen aangetrokken heeft gevoeld als we kijken naar de denkbeelden waarvoor zij stonden. Over het algemeen propageerden zij de vrijhandelsleer en hingen zij het vooruitgangsgeloof aan. Parlementaire controle van de financiën vonden ze noodzakelijk. Zij vertegenwoordigden duidelijk ook de belangen van de Nederlandse renteniers en de notabelenelite waarmee ze veelal zelf – evenals Suringar – waren verbonden. In die visie hoorde ook de handhaving van de standenstaat.¹²⁶ Opvattingen als deze komen bij Suringar regelmatig naar voren, maar ook zijn al genoemde ‘suprarationalisme’ past bij deze groepering in de Tweede Kamer, die zichzelf wel eens typeerde als het ‘juste milieu’.¹²⁷ Dat politieke midden blijkt ook veel verbondenheid te voelen met het kerkelijk midden van de Groninger Richting.¹²⁸ Deze band was er ook tussen Suringar en een van de voormannen van de Groninger Richting, Petrus Jacobus Hofstede de Groot (1802-1886). Wel is duidelijk dat Suringar in religieus opzicht De Groot niet in alle zaken volgde.¹²⁹ En met religieuze verenigingen die te weinig tolerantie toonden tegenover andersgelovigen kon Suringar, zoals ik al schreef, moeilijk overweg.

Het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen

In 1840 was het hoofdbestuur van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen buitengewoon enthousiast over de verhuizing van Suringar naar de hoofdstad. Volgens de voorzitter was Suringar zelfs uit Leeuwarden vertrokken ‘...om het doel van ons Genootschap nog krachtiger te kunnen bevorderen’.¹³⁰ Op de jaarvergadering van 14 mei 1840 sprak de voorzitter niet alleen over het belang van Suringars komst, maar schetste hij de betekenis van het bezoek dat de Engelse Quaker en gevangenisdeskundige Elizabeth Fry kort daarvoor met haar broer Samuel Gurney (1786-1856) en de filantroop William Allen (1770-1843) aan Nederlandse gevangenen hadden gebracht. Voor Suringar was Fry geen onbekende, want bij de oprichting van het Genootschap had hij via Nierstrasz en Warnsinck al van haar werk in de vrouwegevangenis te Newgate gehoord. Daarnaast had hij al in 1829, zij het tevergeefs, om een portret van Elizabeth Fry en William Allen gevraagd. Maar het was toch voornamelijk Mollet die, al vóór de oprichting van het Genootschap, contact onderhield met Fry. Hij had gelezen over haar gevangenshervormingen en in 1819 een, zij het ook vergeefse, reis naar Engeland gemaakt om haar te bezoeken. Voor het Genootschap onderhield Mollet meer dan twintig jaar de contacten met het buitenland en het was voor hem dan ook een mooi moment toen hij Fry op 9 maart 1840 in Rotterdam mocht begroeten.¹³¹ Suringar zelf ontmoette Fry op de tiende maart en bezocht met haar de jongensafdeling van de Rotterdamse gevangenis. De dag erna reed hij per koets met zijn dochter Margaretha, die in Rotterdam woonde, en de rest van de gasten naar de vrouwegevangenis te Gouda. Bij de ontvangst door het gevangenisbestuur was eveneens Barbara van Meerten-Schilperoort aanwezig. Ze wilde graag een vrouwencomité oprichten om gevangenen te bezoeken. Zij bracht al vanaf 1832 op eigen initiatief met een andere dame zulke bezoeken, en hoopte nu dat de komst van Fry, met wie ze al had gecorrespondeerd, haar streven zou steunen. Helaas kwam er op de dag van Fry’s bezoek geen werkgroep tot stand. Ook een voorstel om een college van regentessen het bestuur over de gevangenis te laten overnemen, stuitte op weerstand, in dit geval tevens van Suringar die in de kantlijn van Barbara’s brief ter zake had geschreven dat zo’n verzoek zeker op bezwaar zou stuiten bij de overheid.¹³² Hier zien we weer de gezagsgetrouwheid van Suringar, die misschien verklaard kan worden uit het feit dat hij van dezelfde overheid ook veel gedaan wist te krijgen voor zijn Genootschap. Toch verzette hij zich op het gebied van het gevangeniswezen wel eens tegen ambtenaren en ministers die de macht en de invloed van het Genootschap wilden beperken. Overigens werd het recht om vrouwelijke bezoekerscomités op te richten in 1841 door het hoofdbestuur van het Genootschap toegestaan.¹³³

Fry zette haar bezoeken voort in Den Haag en Amsterdam, waar ze vooral ontmoetingen had met personen uit de Réveilkring, onder wie Groen van Prinsterer, Da Costa en De Clercq. Ze was ook heel even bij Suringar thuis, die haar een glas met haar naam erop schonk.¹³⁴ Te Amsterdam lukte het haar wel de oprichting van een damescomité voor het bezoeken van vrouwelijke gevangenen te ondersteunen. Naast de aandacht voor hulp aan gevangenen bestond een groot gedeelte van haar programma uit het maken van propaganda voor de afschaffing van de slavernij. Via Utrecht reisde Fry naar de gevangenis in Zwolle, waarbij Suringar haar vergezelde. Het comité dat ook hier met steun van Fry tot stand kwam, werd geschraagd door enkele dames van hoge komaf, zoals de echtgenote van de commissaris van de Koning in Overijssel, Geertruida Agnes, gravin van Rechteren van Appeltern (1807-1845) en Anna Maria barones Bentinck (1823-1872).¹³⁵

Suringar was erg onder de indruk van Fry's kwaliteiten en schreef een zeer lovend stukje in haar album: 'The days I have passed in your company shall never be effaced from my remembrance. I have seen and heard you in our prisons, and I rejoice that the Lord our God has bestowed on you such a force of mind as that you possess. May your gratitude to our Lord keep pace with the gifts he has bestowed on you, and may you remain thro'life wholly devoted to aid and assist your unhappy fellow-creatures.'¹³⁶ Waarschijnlijk heeft Suringar deze lovende woorden tijdens haar tweede bezoek in 1841 geschreven, want ze was toen vier dagen in Amsterdam en bezocht hem op 14 augustus nogmaals thuis. Hier kreeg ze van Suringar een verzoek mee: 'Gij moet Koppenhagen niet verlaten, zonder het Genootschap gesticht te hebben. Daarop verlaat ik mij vast.'¹³⁷ Suringar, die de dag tevoren terug was gekomen uit Kissingen, gaf haar namen mee van Deense contactpersonen en een aantal boeken en brochures. Hij had namelijk voor Denemarken ook een memorie willen schrijven zoals hij voor Zweden had gedaan. Zelf stelde hij een van zijn Deense contactpersonen, die hij in Kissingen had gesproken, op de hoogte van de komst van Fry. Haar bijdrage had succes, maar Suringar maakte in zijn eigen notities duidelijk ook zijn aandeel daarin te hebben geleverd: 'Verslag van hetgeen door Elisabeth Fry ten nutte van het gevangeniswezen in Denemarken is tot stand gebracht en daartoe betrekkelijk door W.H. Suringar is voorbereid.' Geen van Suringars Deense contactpersonen was echter in het genootschap opgenomen, zoals bleek uit twee Duitse kranten die verslag deden van Fry's bezoek aan Denemarken. Ze schreef Suringar in maart 1842 dat de Deense koning dan wel goedkeuring had gegeven, maar dat het genootschap toch nog niet zo makkelijk toegang kreeg tot de gevangenis. Ze wees hem erop dat een invloedrijk Deens deskundige, professor Christian Georg Nathan David (1793-

1874), op dat moment bezig was met een studiereis langs Europese gevangenissen waardoor de gevangenisbesturen mogelijk nog niet alle medewerking verleenden.¹³⁸

Lid van de Commissie van Administratie

Ook in Amsterdam kon Suringar moeilijk afzijdig blijven van zaken die het gevangeniswezen betroffen en zijn benoeming tot lid van de Commissie van Administratie van de hoofdstedelijke gevangenis bood hem de mogelijkheid zijn invloed te blijven uitoefenen. Meteen uiting gevende aan zijn behoefte om toespraken te houden, zei hij in zijn kennismakingspeech in januari 1841 zich vereerd te voelen. Maar kennelijk wilde hij het dagelijks bestuur, dat merendeels bestond uit jonkheren met een universitaire juridische scholing, ervan doordringen dat ze een echte gevangenisdeskundige hadden binnengehaald. Hij refereerde aan het vele praktische werk dat hij in Leeuwarden voor gevangenen had gedaan. Tot slot sprak hij de wens uit dat ook Amsterdam, al waren daar al veel goede dingen gebeurd, een nog betere gevangenis zou krijgen.¹³⁹ Dat lang nog niet alles in de Amsterdamse gevangenis ging zoals Suringar het graag zag, bleek wel uit een beschouwing die een van de cipiers aan de Commissie van Administratie richtte. De man somde een serie problemen op die hij had vastgesteld bij de gemeenschappelijke opsluiting van gevangenen. Er vonden veel wisselingen van gevangenen plaats; het leek volgens hem wel een soort doorgangshuis. Verder waren er gevangenen die allerlei administratieve werkzaamheden mochten verrichten en daardoor ongehinderd toegang hadden tot boeken van de administratie. Er speelden ook allerlei intriges, die mede mogelijk werden gemaakt doordat vrouwen het slechte voorbeeld gaven aan jonge meisjes en tijdens de godsdienstoefeningen briefjes uitwisselden. De gevangen bespieden elkaar ook veelvuldig en verklikten elkaar als ze daartoe de mogelijkheid hadden.¹⁴⁰

Het dagelijks bestuur wist natuurlijk dat het met Suringar een ervaringsdeskundige in huis had gehaald, die ook het praktische bezoek aan gevangenen niet uit de weg ging, wat lang niet alle bestuursleden aandurfd. Daarnaast was Suringar als voorzitter van het Genootschap een invloedrijk man in het gevangeniswezen, met een uitgebreid netwerk in binnen- en buitenland en dus een gewild bestuurslid. Nog in het jaar van zijn aanstelling maakte hij al gebruik van zijn prestige. De Amsterdamse gevangenis kende een speciale meisjesafdeling, die er juist was gekomen om jeugdige en volwassen delinquenten te scheiden. Voor dertig meisjes beneden de achttien was deze afgezonderde ruimte gemaakt, maar deze werd niet ten volle benut, alhoewel er voldoende meisjes waren die daarvoor in aanmerking kwamen. De verantwoordelijke gezagsdragers werden erop gewezen dat het

Koninklijke Besluit uit 1836 over de plaatsing van minderjarige meisjes in de speciale afdeling moest worden uitgevoerd.¹⁴¹ Voor deze meisjes hield Suringar op 23 maart 1845 een toespraak, waarbij ook de leden van de Commissie van Administratie aanwezig waren. De spreekbeurt ging over de doop en het overlijden van een van de gevangenen, Maria Eggerings. Suringar nam haar als voorbeeld. Hij presenteerde de zestienjarige Maria als een ‘heldin’, als een navolgenswaardig en moedig persoon. Suringar vertelde het verhaal in vlotte stijl en zijn taalgebruik was aangepast aan het jonge publiek. Hij maakte het verhaal nog aangrijpender door in zijn toespraak Maria’s afscheidswoord op te nemen. De jeugdige gevangenen kregen daarna – blijkbaar het juiste psychologische moment in Suringars ogen – de nodige adviezen om niet met verkeerde vrienden om te gaan, niet door te gaan met het vroegere, zondige leven, niet te vloeken en nog een serie andere ge- en verboden. Maria’s levenseinde kon dus in zijn ogen de meisjes tot ‘troost’ zijn en als voorbeeld dienen. Suringars ‘Christelijke toespraak’, een predikant waardig, maakte blijkbaar bij de bestuursleden van de Commissie van Administratie wel wat los, want ze verzochten Suringar om zijn toespraak in druk te laten verschijnen.¹⁴²

Strijd om het cellulaire stelsel (1839-1851)

Al had zijn praktische gevangeniswerk enig succes, toch besteedde Suringar in deze jaren vooral energie aan de discussie over het soort gevangenisstelsel dat in Nederland ingevoerd moest worden. Toen hij zich in 1839 fel verzette tegen de kettingstraf, maakte hij een voorlopige keuze uit twee Amerikaanse manieren van cellulaire opsluiting. Door de vele discussies twijfelde hij echter welke vorm van cellulaire opsluiting hij moest kiezen. Zijn voorkeur ging in eerste instantie uit naar de lichtere variant, het Auburnse stelsel, want het was moeilijk om iedereen in de cel van geschikt werk te voorzien en onderwijs te geven, zoals in het Pennsylvanische of Philadelphische stelsel het geval was.¹⁴³ Diverse auteurs hebben Suringar verweten dat hij in 1842 een plotselinge ommezwaai maakte en in de publicatie van zijn boek *Gedachten over de eenzame opsluiting der gevangenen* koos voor het Pennsylvanische model. Deze verwijten zijn in dit geval niet terecht, want Suringar had in 1839 in het derde onderdeel van zijn oproep aan de Tweede Kamer duidelijk aangegeven een voorlopig standpunt in te nemen. Dit had hij toen ook uitvoerig beargumenteerd. Hij is ook vervolgens echter zeker niet over één nacht ijs gegaan, zoals gesuggereerd is.¹⁴⁴ Zijn uiteindelijke keuze voor het Pennsylvanische stelsel kwam tot stand nadat hij binnen en buiten zijn netwerk in Nederland en het buitenland de nodige informatie had opgedaan.

Een van de mensen die met Suringar meedacht over de zaken betreffende het gevangeniswezen was Frans Joseph Mahieu (1796-1854).¹⁴⁵ Deze had als directeur arbeid in de Leeuwarder gevangenis goed gefunctioneerd en de inspecteur van het onderwijs, Wijnbeek, had in 1832, bij zijn bezoek aan de gevangenis, al aangegeven hem te willen aan-

17 F.J Mahieu. Tekening van Johan Hendrik Hoffmeister ca. 1846-1854

bevelen als inspecteur voor het gevangeniswezen.¹⁴⁶ Toen op het eind van 1840 bleek dat de katholieke Mahieu, na het overlijden van zijn echtgenote, naar België wilde terugkeren, nam Suringar, bang om zo'n deskundige kracht te verliezen, contact op met de minister van Binnenlandse Zaken – onder wie het gevangeniswezen viel – om de kwaliteiten van de man voor het voetlicht te brengen. Positieve eigenschappen als 'onkreukbare regtschapenheid', maar ook 'administratieve bekwaamheden' en visie op het gevangeniswezen moesten leiden tot de benoeming van Mahieu tot Directeur over den Arbeid in al de Gevangenissen des Rijks en van de Koloniën van Weldadigheid.¹⁴⁷ Na een voor Suringar teleurstellende afwijzing – er was op de begroting geen geld voor deze functie – kreeg hij in augustus 1841 van Mahieu zelf het bericht dat hij toch was benoemd.¹⁴⁸ Suringars invloed op de overheid – mede via het Genootschap waarop hij zo'n duidelijke stempel drukte – was dus niet alleen inhoudelijk, maar strekte zich eveneens uit tot het benoemingsbeleid.¹⁴⁹ Mahieu was zich bewust van de 'invloedrijke protectie' van zijn weldoener en ondersteunde Suringar van harte in zijn streven te komen tot cellulaire gevangenissen volgens het Pennsylvanische stelsel.¹⁵⁰ De goede

verhouding tussen beiden kwam ook naar voren in Mahieu's besluit om over te stappen van de Katholieke Kerk naar de '...van menselijk bijwerk gezuiverde Evangelische Kerk', zoals hij Suringar schrijft. Het evangelische denken zou het verstand en het gevoel meer met elkaar in overeenstemming brengen.¹⁵¹ Deze uitspraak – en deze keuze, die doet herinneren aan Tollens' overstap – zullen Suringar niet onwelgevallig geweest zijn, omdat hij zelf in zijn religieuze opvattingen naar een balans zocht.

In zijn studie van 1842 noemt Suringar behalve Mahieu ook Cornelis Anne den Tex (1795-1854) als Nederlandse medestander van het Pennsylvanische stelsel. Hoogleraar rechtsgeleerdheid Den Tex was vanaf 1842 tevens lid van de Tweede Kamer, schreef een uitgebreid artikel over de beide systemen en besprak in het kader daarvan ook een studie van de Franse inspecteur-generaal der gevangenen, Charles Lucas (1803-1889), die voorstander was van het Auburnse stelsel.¹⁵² Tezelfdertijd hebben Den Tex en Suringar contact met elkaar gehad, mede op voorstel van minister van Justitie Van Hall, die Suringar schreef dat het Pennsylvanische stelsel inderdaad de enig juiste manier van gevangenhouding was. De financiële lasten en de discussie over de gevolgen voor het wetboek van strafrecht zouden volgens de minister voorlopig echter de invoering ervan tegen houden.¹⁵³ Een gesprek met de minister had tot gevolg dat Suringar hem nog wat brochures toestuurde, ondermeer van de al eerder genoemde Duitse gevangenisarts Varentrapp, die onderzoek deed naar krankzinnigheid als gevolg van eenzame opsluiting. Suringar stelde voor nog een aantal denkbeelden voor de minister over het gevangeniswezen en de strafwetgeving op papier te zetten en deze tekst te publiceren in het *Regtsgeleerd Magazijn* van Den Tex, mits het de goedkeuring van de minister kon wegdragen. De minister zou zo goed voorbereid zijn op het debat in de Tweede Kamer.¹⁵⁴ Ruim een jaar later, in 1843, was Suringar nog steeds trots over zijn werk voor de minister. In een vertrouwelijke brief aan de afdeling Leeuwarden van het Genootschap schreef hij een 'leidraad' voor de minister te hebben opgesteld. Die tekst had hij later ook voorgedragen voor *Doctrina et Amicitia*.¹⁵⁵

In zijn vóórtgaande streven de minister zo volledig mogelijk in te lichten over een honderd procent cellulair systeem, onderzocht Suringar eveneens de ontwikkelingen in het buitenland. Hij had zelf al in 1836 in de Zwitserse gevangenis te Genève kennis gemaakt met het Auburnse systeem van volledige zwijgzaamheid. Dat systeem kreeg toen niet zijn goedkeuring; hij vond het zonder voorafgaande classificatie van gevangenen te streng: 'Maar om alle Gevangenen zonder onderscheid te allen tijde het spreken te verbieden, komt mij onder verbetering te streng voor, en dikwijls rijzen de vragen bij mij op. Heeft men er vrijheid toe? Is het een natuurlijk middel?'. 'Is het 's menschen bestemming om als een eeuwigdurend

zwijger onder zijne medemenschen te verkeerem? of moet hij zich met hen onderhouden? Als men de mensch vormen wil, moet men hem dan niet vormen voor eenen toestand, zoo als die werkelijk in het leven bestaat? En is hij niet tot spreken bestemd?’¹⁵⁶ In 1843 vroeg Suringar de buitenlanddeskundige van het Genootschap, Mollet, om advies over het door Quakers bedachte Pennsylvanische stelsel. Mollet, zelf Quaker, was voorzichtig.¹⁵⁷ Hij meende dat er nog te weinig resultaten waren om het Pennsylvanische stelsel te vergelijken met de oudere systemen. Wel ging hij ervan uit dat de individuele moraal van gevangenen zou verbeteren in een cellulair systeem. Hij dacht dat het karakter van een gevangene door langdurige cellulaire detentie kon worden veranderd. De traditionele gevangenissen waren een ‘Académie de crime’.¹⁵⁸

Dat in Engeland, net als in Nederland en een aantal andere landen, felle tegenstand bestond tegen het Pennsylvanische stelsel was Suringar wel bekend. Vooral Charles Dickens (1812-1870), die na een bezoek aan de Cherry Hill-gevangenis in Philadelphia schrijvende beschrijvingen gaf van eenzame gevangenen,¹⁵⁹ moest het bij Suringar ontgelden: Dickens baseerde zijn beschrijving op een bezoek van hooguit een dag. Dat vond Suringar een korte, oppervlakkige ervaring. Hij stelde er zijn jarenlange ervaring met gevangenen tegenover. Wel had de romanschrijver veel mensenkennis, maar dat wilde nog niet zeggen dat hij voldoende wist van gevangeniskunde, want, ‘...de mensenkennis van een romanschrijver blijft ook altijd eene van bijzondere soort’.¹⁶⁰ Dickens was dus geen goede autoriteit in de discussie, in tegendeel: verontwaardigd meldde Suringar dat in Frankfurt zelfs een voorstel om tot de bouw van een cellulaire gevangenis te komen was verworpen, met een beroep op Dickens’ artikel.¹⁶¹

Ook vanuit Frankrijk waren in de jaren 1830 verschillende onderzoekers naar Amerika gereisd. Alexis de Tocqueville en Gustave de Beaumont (1802-1866) hadden na een bezoek aan de gevangenis te Philadelphia een rapport geschreven waarin ze een voorkeur uitspraken voor het Pennsylvanische stelsel, maar het vanwege de kosten niet haalbaar achten en daarom voorstelden het Auburnse systeem in te voeren. Ze bestreden overigens een te groot optimisme over het Pennsylvanische systeem; zij vonden dat het risico van sociaal isolement zo groot was dat een terugkeer in de maatschappij voor deze gevangenen niet realistisch zou zijn.¹⁶² Enkele jaren later rapporteerden Frédéric-Auguste Demetz (1796-1873) en Guillaume-Abel Blouet (1795-1853) opnieuw over het Amerikaanse gevangenisstelsel.

De discussie ontwikkelde zich verder onder invloed van de inspecteur-generaal van de Franse gevangenissen, Moreau-Christophe, die een aangepast Pennsylvanisch stelsel voorstond. Hij had in 1837 een studiereis langs Nederlandse gevangenissen gemaakt, maar

toen Suringar niet ontmoet.¹⁶³ Moreau-Christophe was voorstander van een afzondering maar sloot totale isolatie uit en meende dat wandelingen, bezoek, werk en onderwijs in de cel moesten worden toegestaan. De Franse minister van Justitie had hem opgedragen alles wat over het Pennsylvanische stelsel was geschreven te vertalen. Het kwam dan ook goed uit dat Suringars boek over solitaire opsluiting uit 1842 net in het Frans was vertaald, door Carlo Francesco Lurasco (1797-1882), een rentenier die Suringar in Zandvoort had ontmoet en hem kennelijk van zijn leed – zijn vrouw was overleden – had verteld. Suringar had hem geadviseerd hard te werken om het leed te verzachten.¹⁶⁴ Daarop had Lurasco de vertaling van Suringars boek op zich genomen en ook contact met Moreau-Christophe gelegd, die de vertaling had gecontroleerd en aangevuld. De kosten voor het drukken en de verspreiding van Suringars vertaalde werk onder invloedrijke personen in Frankrijk nam Lurasco voor zijn rekening. Volgens Lurasco was er in feite maar één geschilpunt in de Franse discussie waarover de voorgestelde Franse wet zou kunnen struikelen: het risico van krankzinnigheid bij solitaire opsluiting.

Moreau-Christophe was volgens Lurasco blij met Suringars werk, want hij hoopte ‘...dat de stoutheid, waarmede gij in godsdienstigen zin over krankzinnigheid spreekt, weerklank in de fransche Kamers zal vinden.’¹⁶⁵ Moreau-Christophe stelde het boek in handen van de commissie die een rapport aan de beide Franse Kamers moest uitbrengen. Suringar was onder de indruk van de kordaatheid van Lurasco. Wel maande hij hem – wellicht enigszins hypocriet? – Moreau-Christophe duidelijk te maken dat hij geen eerbewijzen wilde hebben mocht zijn boek invloed op de besluitvorming hebben: ‘...dat, welke uitslag of uitwerking mijn boekske op de overwegingen in Frankrijk moge hebben, ik, in geen geval hoegenaamd, daarvoor eenig blijk van goedkeuring of onderscheiding verlang, van wien of waar het ook zij.’¹⁶⁶ Suringar nam zelf kennis van Moreau-Christophe’s brochure ter verdediging van het wetvoorstel en lichtte op zijn beurt de Nederlandse minister van Justitie vertrouwelijk in over de werkzaamheden van Moreau-Christophe en Lurasco.¹⁶⁷ Uiteindelijk werd het aangepaste Pennsylvanische stelsel in 1844 aangenomen door de Franse Kamer van Afgevaardigden. De Senaat stelde nog een nader onderzoek in, maar ondertussen werden al cellulaire gevangenen gesticht.¹⁶⁸

Moreau-Christophe was ook van mening dat het hoog tijd werd dat de gevangenisdeskundigen uit verschillende landen de handen ineen zouden slaan om tot een gezamenlijk tijdschrift voor het gevangeniswezen te komen, waarin niet alleen aandacht zou moeten zijn voor denkbeelden over het gevangenisstelsel, maar ook nagedacht diende te worden over de oorzaken en de preventie van misdaad. Hij maakte zich immers ongerust over

de toename van de criminaliteit in Frankrijk. Het blad behoorde de werkwijze in de verschillende landen te vergelijken, en zou zo bijdragen aan sociale en penitentiaire hervormingen. Het opzetten van zo'n tijdschrift was echter een investering en Moreau-Christophe zocht aandeelhouders of medestichters, die een genootschap wilden vormen met de naam Société Howard et Saint-Vincent. Het werk van Engelse gevangeniservormer Howard en de Franse priester Vincentius a Paulo (1581-1660), die vooral bekendheid kreeg door zijn liefdadigheid, zou dus het voorbeeld zijn voor dit nieuwe genootschap. De aandelen zouden worden terugbetaald uit de opbrengsten van de abonnementen. Moreau-Christophe noemde naast Suringar een reeks bekenden die deel zouden moeten nemen: De Tocqueville, de Engelse gevangenisinspecteurs William Crawford (1788-1847), die net als Julius een bezoek aan Amerikaanse gevangenissen had gebracht, en William Whitworth Russell (1795-1847), Ducpétiaux, Julius, De la Sagra, Varentrapp en Samuel Wood (1791-1858), oud-directeur van de Cherry Hillgevangenis te Philadelphia.¹⁶⁹

In de Duitse staten was eveneens de nodige discussie, zoals bleek uit Suringars contacten, opgedaan tijdens zijn reizen in de jaren 1830. Suringars informanten waren Varentrapp, Julius, Obermaier en Ristelhueber en de jurist Carl Joseph Anton Mittermaier (1787-1867), die zich inzette voor de hervorming van het Duitse strafrecht en gevangeniswezen. Ristelhueber, vertaler van Suringars *Handboek voor gevangenen* en een 'wakker man' volgens Suringar, wijzigde echter zijn opvatting en zorgde voor de nodige onrust. Na een reis langs gevangenissen in Pruisen concludeerde hij namelijk dat alleen die te Kassel en Berlijn aan de maatstaven voldeden. Zijn oordeel hield tevens kritiek in op Julius, die hij teveel een theoreticus vond en een man die het gevangeniswezen te zakelijk bekeek. Pruisische kranten hadden bovendien veel kritiek op Julius' streven naar morele verbetering bij gevangenen. Daarom sprak Ristelhueber in 1843 zijn twijfels uit over het Pennsylvanische stelsel. Doch volgens Julius en Varentrapp had de afwijzing van het cellulaire stelsel, waarvoor ze zo geijverd hadden, niet alleen te maken met de indruk die ook in Duitsland het werk van Dickens had gemaakt, maar speelde net als in Frankrijk de angst voor de kans op krankzinnigheid bij cellulaire opsluiting een rol. Varentrapp betoogde dat deze visie grotendeels ongegrond was en in elk geval werd overdreven. Zijn opinies kwamen dus overeen met die van Moreau-Christophe en van Suringar: tegenstanders citeerden selectief en onvolledig om hun punt te maken. Soms immers werden waanzinnigen in gevangenissen opgenomen omdat er elders geen plaats was.¹⁷⁰ Ristelhuebers twijfel was overigens maar van tijdelijke aard. Twee jaar na de signalen van zijn scepsis bekende hij Suringar dat cellulaire opsluiting voor dag en nacht toch de beste methode was.¹⁷¹ Met dat al was ook Mittermaier

geen voorstander van cellulaire opsluiting, bleek uit de gesprekken die Suringar bij hem thuis in Heidelberg had gevoerd. Hij wilde dat alleen bij kleine gevangenen tot maximaal honderdvijftig gevangenen toestaan. De gebouwen behoorden gelijkvloers te zijn, opdat elke gevangene zijn eigen wandelplaats had. Bovendien vond hij dat een eventuele celstraf niet langer dan zes jaar mocht duren. Suringar nam de gedachte over die maximumstraf over – met bovendien werk en bezoek als vereisten.¹⁷²

Gesprekken met een politiechef in Saksen, die bekend was geworden vanwege de silhouetten die hij liet maken van misdadigers, maakten Suringar duidelijk dat ook deze geen voorstander was van het Pennsylvanische stelsel. Suringar bewonderde hem vanwege zijn inzet voor ontslagen gevangenen, voor wie hij een vereniging had opgericht, en voor zijn onderzoek naar criminele families, dat hij zelfs in stamboomvorm had uitgewerkt. Al waren ze het over het gevangenisstelsel niet eens, wel waren ze eenstemmig in hun oordeel dat een stevige ‘huisselijke en schoolopvoeding’ veel problemen kon voorkomen.¹⁷³

Diverse personen die zich vanuit hun professie met het gevangenisstelsel bemoeiden, verwezen naar geschriften en uitspraken van gevangenen zelf om het belang van cellulaire opsluiting te benadrukken. Suringar maakte van dergelijke informatie eveneens gebruik. Zo was hij via zijn netwerk op de hoogte gekomen van een Italiaanse ex-gevangene die twee toespraken had gehouden in Brescia waarin hij zijn voorkeur uitspraak voor solitaire gevangenschap in plaats van gemeenschappelijke opsluiting op zalen, en aandacht vroeg voor het patronaat voor ontslagen gevangenen. De man wist zoveel aandacht op zich te vestigen dat zijn lezingen op een wetenschappelijk congres in 1842 te Padua aandacht kregen. Daar hadden toen wetenschappers in meerderheid voor een cellulaire opsluiting gestemd. Isaak Warnsinck (1811-1857), zoon van Willem Hendrik Warnsinck, hoofdbestuurder van het Genootschap, vertaalde deze lezingen voor Suringar. Ze waren Suringar mede welgevallig, omdat de ex-gevangene naast zijn pleidooi voor cellulaire opsluiting extra aandacht vroeg voor zedelijke vorming van gedetineerden en betoogde dat totale vereenzaming voorkomen werd door gevangenen onderwijs en werk in de cel te geven. Daarnaast moest de overgang van de gevangenis naar de vrije wereld goed begeleid worden, juist als men van de gevangenen ‘eene school van zedelijke bekeering’ wilde maken – precies zaken die pasten bij Suringars pleidooi voor de invoering van het Pennsylvanische stelsel.¹⁷⁴

Overigens had Suringars voorkeur voor het cellulaire gevangenisstelsel ook nog een andere oorzaak, bleek jaren later (waarschijnlijk na 1854) uit een ontboezeming. Op basis van zijn lange ervaring met gemeenschappelijke opsluiting kwam hij tot de conclusie dat deze vorm van detentie tevens een oorzaak was voor de magere resultaten die door het

Genootschap waren behaald. Zijn uitspraak over het beperkte aantal gevangenen dat na vrijlating een geslaagd maatschappelijk bestaan wist op te bouwen, kan achteraf, na zoveel jaren actieve inzet via het Genootschap, opzienbarend genoemd worden. Hij stelde dat van de gevangenen die gemeenschappelijke opsluiting hadden ervaren ‘...naauwelijks een zestal aantewijzen [zijn], waarmede men geheel is geslaagd. Deze treurige ervaring heeft ons inder tijd wel geschokt, maar geenzins geleid om het werk te laten varen’. Suringar vond het te gemakkelijk om de gevangenen de schuld te geven. Volgens hem lag het toch vooral aan de inrichting van de gevangenissen. Wel gaf hij toe dat men niet te optimistisch moest denken dat door cellulaire straf alle mensen die tot diep in de misdaad waren gezonken gemakkelijk weer op het rechte pad zouden komen. Het was dan ook onbillijk te verwachten dat bij cellulair gestraften bijna geen recidive meer zou voorkomen.¹⁷⁵

Suringars ultieme intenties waren duidelijk: cellulair straffen met dagelijks bezoek, arbeid en onderwijs bood een grotere kans dat de gevangenen tot inkeer zouden komen. Zijn weg in het denken over gevangenen liep van afkeer van – openbare – lijfstraffen zoals hij ze in zijn jeugd had gezien en zijn weerzin tegen gemeenschappelijke opsluiting, naar de overtuiging dat gevangenen met solitaire opsluiting het meest geholpen werden om goed in de maatschappij terug te keren. Het zwijgend gemeenschappelijk werken overdag zoals bij het Auburnse stelsel bracht naar zijn overtuiging te veel risico’s met zich mee voor slechte beïnvloeding, vanwege de onmogelijkheid om het zwijgen te controleren en de grote groepen gevangenen die toch elkaars uiterlijk en naam zouden leren kennen. Niet mogen spreken zag Suringar ook niet als een betekenisvolle bijdrage voor een toekomstige terugkeer in de maatschappij.¹⁷⁶ Zijn idee was dat in de gemeenschappelijke ruimtes van de gevangenissen ‘...de kweekelingen te midden van de hoogleraren der zonde zaten’. Eenzame opsluiting was dus de consequentie van de eis dat voorkomen moest worden dat gevangenen elkaar op het criminele vlak konden beïnvloeden, zoals ook Moreau-Christophe had verwoord.¹⁷⁷ Hij was ook wars van allerlei experimenten met mengvormen van detentie, waarbij zowel cellen als gemeenschapszalen werden gebruikt. Dit standpunt verdedigde hij in een krantenartikel in april 1846.¹⁷⁸

Ondanks de felle tegenstand die Suringar en andere aanhangers van een solitair gevangenissysteem in de jaren veertig kregen, bleven ze bij hun standpunt en verdedigden dat volhardend.¹⁷⁹ De verantwoordelijke minister, Marinus Willem de Jonge van Campens Nieuwland (1786-1858), en een aantal Tweede Kamerleden onderhielden met Suringar contact over de nieuwe wetgeving. In 1846 werd opnieuw gesproken over het Wetboek van Strafrecht. Er is gesuggereerd dat het voorgestelde nieuwe Wetboek veel overeenkomsten

vertoonde met het wetboek van het groothertogdom Baden, waarvan Suringar een compleet exemplaar in vertaling in zijn bezit had.¹⁸⁰ Gealarmeerd door de gevolgen van berichten over het stopzetten van de bouw van cellulaire gevangenissen, stuurde Suringar de Tweede Kamer een *Strooiblaadje in de Vergadering van de 2e Kamer der Staten Generaal, medegedeeld ter logenstraffing van een door onjuiste vertaling in een nederlandsch blad meêgedeeld berigt, dat bij de Pruisische regering het cellulaire stelsel was afgekeurd, terwijl juist het tegendeel 't geval was*. Hierin legde hij uit dat berichten over het stopzetten van de bouw van een cellulaire gevangenis in Pruisen onjuist waren.¹⁸¹ Kennelijk was Suringar via zijn Duitse contacten op de hoogte: Julius meldde dat de bouw van cellulaire gevangenissen zeker niet stil lag en noemde Benjamin Nicolas Marie Appert (1797-1847) de aanstichter van al dat nieuws. Appert was een filantroop die zich tijdens zijn reizen had verdiept in de diverse gevangenisssystemen in Europa en onderwijs gaf aan gevangenen. Hij was echter beschuldigd van betrokkenheid bij de vlucht van twee gevangenen aan wie hij les gaf en belandde zelf tijdelijk in de gevangenis. Appert was bekend geworden door zijn kritiek op de organisatie van het Nederlandse gevangeniswezen dat volgens hem teveel aparte provinciale regeltjes zou kennen – overigens een standpunt waartegen het Tweede Kamerlid D.T. Gevers van Endegeest via een brochure verzet had aangetekend.¹⁸²

Suringars poging om Tweede Kamerleden over te halen toch voor de nieuwe wet te stemmen was echter niet succesvol. Het wetsvoorstel werd door de minister ingetrokken, echter vooral omdat het slechts een deel van het Wetboek van Strafrecht herzag en de Kamerleden een oordeel wilden vellen over een totaal, samenhangend systeem. Zo was bij invoering van het nieuwe gevangenisstelsel nog onduidelijk hoe de bepalingen over de strafmaat eruit zouden zien.¹⁸³ Ruim een jaar later, in juli 1847, kwam de minister alsnog met een volledig herzien Wetboek, met daarin het voorstel tot een maximum van vijftien jaar cellulaire straf. Na de nodige discussie werd het door de Tweede Kamer aangenomen, maar onenigheid over het tweede deel zorgde opnieuw voor uitstel, en de onrust in 1848 leidde tot een vertraging van de tenuitvoerlegging. Een wettelijke bekrachtiging van de cellulaire straf volgde pas in juni 1851, waarbij de maximum celstraf werd vastgesteld op zes maanden. Die kon alleen opgelegd worden aan overtreders van lichte vergrijpen, waarvoor hoogstens één jaar gevangenisstraf bij gemeenschappelijke opsluiting zou worden opgelegd.¹⁸⁴ Feitelijk was de toepassing van cellulaire straf echter al erkend doordat de posten op de begroting voor cellulaire gevangenissen reeds vanaf 1847 werden goedgekeurd door de Staten-Generaal.¹⁸⁵

De cellulaire gevangenis van Amsterdam

Overigens hadden de Kamerdebatten in de vroege jaren veertig al geleid tot experimenten met cellulaire opsluiting in enkele bestaande gevangenissen. De eerste specifiek cellulaire gevangenis werd reeds in 1846 in Amsterdam ingericht, waar Suringar sinds 1841 lid was van de Commissie van Administratie. Het streven naar de bouw van een geheel cellulaire gevangenis in Amsterdam kreeg uiteindelijk ondersteuning van de overheid. Daaraan was enig voorwerk voorafgegaan. Suringar en de gouverneur van Noord-Holland hadden ervoor gezorgd dat in 1843 een delegatie van twee ingenieurs, onder wie Isaak Warnsinck, naar Londen ging om daar de Pentonvillegevangenis te bekijken. Zij kregen van het Genootschap een aantal onderzoeksvragen mee over deze volgens het Pennsylvanische model opgezette gevangenis, die in 1842 was geopend.¹⁸⁶ De inrichting was tot stand gekomen nadat de Engelse gevangenisdeskundige Crawford in opdracht van de Engelse regering een bezoek aan Amerika had gebracht om uit te zoeken welke van de twee systemen het meest geschikt was. Op basis van zijn rapport koos de Engelse regering voor de strikte scheiding van de gevangenen. De feitelijke bouw was tot stand gekomen onder leiding van Joshua Jebb (1793-1863), met wie Suringar vlak voor diens dood in 1863 nog correspondeerde.¹⁸⁷ Zoals bij veel gevangenissen in de negentiende eeuw werden ook bij de bouw van de Pentonvillegevangenis denkbeelden toegepast van de filosoof Jeremy Bentham. Kern van zijn gedachte was dat een gevangenis een gebouw moest zijn waar gevangenen dag en nacht in het oog gehouden konden worden. Het panopticum, zoals hij het oorspronkelijk ontwerp van zijn in Rusland werkende broer Samuel noemde – dat bedoeld was voor toezicht op Russische arbeiders –, was dan ook cirkelvormig. Vanuit het centrale gedeelte konden bewakers gemakkelijk toezicht houden op de cellen. Een aantal cellulaire gevangenissen kreeg door hun cirkelvorm ook een koepeldak.¹⁸⁸

De Pentonvillegevangenis vervulde al snel een voorbeeldfunctie. Mollet was, zoals al vermeld, in februari 1843 door Suringar om advies gevraagd over het Pennsylvanische stelsel. Hij bezocht de Pentonvillegevangenis in 1845 en vertelde Suringar zijn bevindingen. Een opmerkelijke nieuwigheid was een ingenieus ventilatiesysteem, gebaseerd op de techniek die ook in de kolenmijnen gebruikelijk was. Mollet was tevens onder de indruk van de wijze waarop vijfhonderd gevangenen via een etenslift en een railsysteem van maaltijden werden voorzien. Gelovig als hij was, wees hij er wel op dat gevangenen elkaar in de kapel niet konden zien. Suringar zelf bracht in juli 1846 een bezoek aan Londen om Pentonville en andere instellingen te bezichtigen. Suringar had zijn bezoek grondig voorbereid en wilde zoals

altijd graag een toespraak houden. Dat liet de directeur echter niet toe. Zelfs de schriftelijke versie mocht hij niet laten uitdelen. Wel mocht hij met een zevental gevangenen spreken. Met de directeur van de gevangenis, Rob Hosking (1796-1862), bleef Suringar langdurig in contact.¹⁸⁹

Zoals gezegd begon in 1846, in het jaar dat minister De Jonge tevergeefs zijn voorstel voor het cellulaire systeem volgens Pennsylvanisch model had voorgesteld, in Amsterdam de bouw van een eerste op die leest geschoeide, meer dan tweehonderd cellen tellende gevangenis, aan de Weteringschans. Het gebouw bestond uit een centrale hal die uitzicht bood op drie vleugels van elk twee verdiepingen met aan weerszijden cellen, gegroepeerd langs open galerijen, zodat – volgens het panopticum-idee – op elk ogenblik vanuit de centrale hal de hele gevangenis in de gaten gehouden kon worden. De cellen kregen licht door matglazen ruiten. Ze hadden een stenen wasbak met stromend water en een eigen ‘gemak’. In de cel kon een hangmat worden opgehangen en beschikte de gevangene over een kastje, tafel en een zitbank. Een kijkgat en voedselluik in de deur, die met ijzer was beslagen, maakten de cel compleet. Evenals in Pentonville was er een etenslift met het bijbehorende transportsysteem aangelegd. De gevangene kon door middel van een ingenieus systeem om hulp vragen: via een soort bel met een celnummer, dat tevoorschijn kwam als hij aan het betreffende ijzeren koord trok. Het celnummer kwam overeen met het nummer dat de gevangene op zijn kleding droeg. Een ventilatiesysteem zorgde net als in Pentonville voor voldoende luchtverversing en was zodanig gemaakt dat in de winterdag de koude lucht ook verwarmd kon worden. Het was wel zo geconstrueerd dat gevangenen geen contact met elkaar konden leggen.¹⁹⁰

Ook Bentham's invloed was in de Amsterdamse inrichting herkenbaar, in het centrale toezicht. Suringar zelf noemde de Amsterdamse cellulaire gevangenis een verkleinde weergave van Pentonville. Dat was ook goed, want tijdens zijn bezoek aan Londen was hij ervan overtuigd geraakt dat cellulaire gevangenissen niet te groot mochten zijn. Hij gaf de voorkeur aan instellingen van twee- tot driehonderd gevangenen, zoals te Amsterdam, al werd die door een criticus een miniatuurgevangenis genoemd. Suringar pareerde die kritiek met de opmerking dat hij hoopte met ‘...dit miniatuur-exemplaar meerdere vrucht te verwerven dan van menig exemplaar in folio of op olifantenpapier’.¹⁹¹ Hij relateerde overigens de problemen die zich ook bij cellulaire gevangenissen voordeden niet alleen aan grootschaligheid, doch tevens aan gebrek aan goed geschoolde cipiers. Een cellulaire gevangenis had een specifiek soort cipier nodig, die ook psychologisch geschoold was: geen afschrikking meer maar begeleiding. De cipiers ‘...hebben tevens de roeping ten goede op hen [de gevangenen] te

werken door een' gematigden - verstandig menschlievender omgang, door gesprek en lektuur.'¹⁹² Opnieuw wordt duidelijk dat Suringar consequent was. Al in Leeuwarden had hij zich bezig gehouden met 'karakterkunde' bij zijn beschrijvingen van gevangenen en vanaf zijn eerste optreden in Amsterdam, voor de Algemene Vergadering van het Genootschap, hamerde hij op de noodzaak van deze kennis. Er was nog te weinig vooruitgang gemaakt met de 'Zedelijke Gevangeniskunde' en de karakterkunde van gevangenen vond hij nog 'gebrekig'. Hoewel hij nog veel tekortkomingen bij het personeel vaststelde, mag aangenomen worden dat Suringar een substantiële bijdrage poogde te leveren aan opheffing van die gebreken. Hij stelde graag reglementen op en heeft vermoedelijk ook veel invloed gehad op de invulling ervan voor de cellulaire gevangenis te Amsterdam. Ook met de Londense gevangenisinspecteur Whitworth Russell correspondeerde hij over de reglementen voor de Pentonville- en Millbankgevangenis. Daarnaast bezat hij het volledige reglement van de nieuwe cellulaire gevangenis te Bruchsal in het groothertogdom Baden. Ook de verplichting voor de vrouwelijke cipiers om een 'Karakterboek' aan te leggen en de aandacht voor spreukenkaarten in de gevangenis – een stokpaardje van Suringar – duiden op zijn inbreng.¹⁹³

Tijdens zijn bezoek aan Engeland had Suringar zowel gevangenissen als instellingen voor de armenzorg bezocht. Zijn speciale aandacht ging uit naar krankzinnigheid bij gevangenen en de Engelse armenzorg. Hij bezocht een werkhuis voor armen waar zijn voorbeeld, Howard, een bestuursfunctie had vervuld. Het gebouw kon hij niet goedkeuren, want het was vies en de organisatie was slecht. Tijdens zijn bezoek legde hij weer de nodige contacten zoals uit notitieboekjes met adressen en korte aantekeningen blijkt. Een ontmoeting met Elizabeth Fry lukte niet. Wellicht was zij op dat moment al te ziek, want ze overleed in oktober van datzelfde jaar, alhoewel ze in september nog enkele vrouwen van de Zwolse vereniging voor het bezoeken van vrouwelijke gevangenen aan haar ziekbed ontving.¹⁹⁴

De internationale penitenciaire congressen te Frankfurt (1846) en Brussel (1847)

Het voorbereiden van een internationaal congres was al enige jaren een streven binnen het netwerk van filantropen in Europa. De individuele contacten die zij legden tijdens hun reizen waren gericht op kennisname van de nieuwste sociale en technische ontwikkelingen in het buitenland. Het lidmaatschap van een nationale vereniging of genootschap stimuleerde die reislust eveneens. Dit 'toegepast toerisme' werd bevorderd door de steeds betere verbindingen via het spoor en de weg, maar eveneens door de kwaliteit van de accommodaties en de attractiviteit van een congresstad die door een wereldtentoonstelling, musea en andere

toeristische bezienswaardigheden zijn aantrekkingskracht vergrootte. Deze ontwikkelingen – naast andere factoren – bevorderden het streven naar internationale oriëntatie. Congressen, voortkomend uit zulke netwerken, werden in Europa een podium om gedachtegoed naar voren te brengen en meer bekendheid te geven. In de beginnende congrescultuur was het heel normaal aandacht te vragen voor allerlei thema's die niet direct overeenkwamen met het specifieke congresonderwerp. Zo accepteerde het vredescongres te Brussel in 1848 Suringars verslag over een bezoek aan de Franse heropvoedingsinstelling te Mettray en nam het zelfs op in de congresrapportage.¹⁹⁵

Suringar had tijdens zijn bezoek aan Parijs in 1845 geprobeerd om een internationaal congres over armenzorg bijeen te laten roepen.¹⁹⁶ Echter, hij plaatste de armenzorg in een breder filantropisch kader en wilde op zo'n congres ook de oprichting van crèches en de begeleiding van ontslagen gevangenen aan de orde stellen. Voor het internationaal penitentiair congres van 1846 stelde hij datzelfde voor. Dit eerste congres over dit thema kwam voort uit particulier initiatief. Varentrapp, die dit congres zou organiseren hield ruggespraak met andere genodigden over de mogelijkheid Suringars suggestie toe te voegen en deze thema's te verbinden, maar deze heren bleken Suringars mening niet toegedaan. In overleg met Ducpétiaux had Varentrapp daarom toch besloten alleen op het penitentiair aspect te focussen. Dat idee werd gesteund door Julius, Mittermaier en anderen. Zij meenden ook dat het congres niet te Parijs moest worden gehouden: voor diverse deskundigen lag dat te ver weg. Het was beter het te koppelen aan een bijeenkomst van juristen in Frankfurt, omdat zij ook deskundig waren op het gebied van penitentiaire inrichtingen en dan makkelijker zouden blijven voor het tweede congres.¹⁹⁷ Het werd bezocht door een zeer gemêleerd gezelschap, dat veelal via netwerken al langer met elkaar in contact stond. Volksvertegenwoordigers, juristen, architecten, filantropen en gevangenisdeskundigen kwamen van 28 tot met 30 september bijeen.¹⁹⁸

Naast een drietal hoofdbestuursleden van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, te weten Suringar, Mollet en Lurasco, waren er nog andere Nederlandse deelnemers. De Utrechtse advocaat Marie Mathieu von Baumhauer (1816-1878) en de hoogleraar Den Tex behoorden eveneens tot de zevenenveertig congresgangers. Den Tex werd bovendien vicevoorzitter. De zittingen – onder voorzitterschap van Mittermaier – werden gehouden in de genootschapzaal van de vrijmetselaarsloge 'Carl zum aufgehenden Licht', waarvan landgraaf Carl von Hessen-Kassel (1744-1836) de oprichter was. De bijeenkomsten duurden van 's morgens negen tot twaalf uur en 's middags van half vier tot

half zes. De drie congresdagen verliepen volgens een door secretaris Varentrapp vastgelegde agenda, die was samengesteld na ruggespraak met een aantal deelnemers uit zijn netwerk, onder wie Suringar. Van de discussies, vragen en antwoorden en de resoluties werd een nauwkeurig verslag gemaakt, dat later werd gedrukt om verschillende overheden, die niet vertegenwoordigd waren, op de hoogte te brengen. Ook met verslagen in kranten en lezingen hoopten de congresgangers aandacht voor hun onderwerp te krijgen. De congresleden kregen voor de invulling van hun vrije tijd de nodige suggesties aangereikt voor musea- of concertbezoek. Het congresbureau reserveerde op verzoek zelfs logeplaatsen voor een concert van de beroemde Zweedse operazangeres Jenny Lind, die bekendheid genoot vanwege haar liefdadigheid en zoals ik al aangaf een bekende was van Suringar. Hij was bovendien uitgenodigd om bij een van de Duitse gastheren een avond door te brengen.

Op het congres presenteerde Suringar zijn ideeën voor cellulaire opsluiting volgens het Philadelphische systeem zoals hij enkele jaren eerder duidelijk had gemaakt in zijn boek over eenzame opsluiting. Uit de discussies komt Suringar naar voren als prominent meningsvormer. Zijn invloed blijkt tevens uit de afsluitende resoluties die vooral gaan over de invulling van de celstraf. Bepalingen over luchten, werk en bezoek in de cel, het volgen van godsdienstoefeningen en de omgang met zieke cellulaire gevangenen waren, naast aanpassing van het strafrecht, het patronaat over ontslagen gevangenen en de organisatie van het gevangeniswezen, de voornaamste onderwerpen die in resoluties werden vastgelegd. De congresgangers wilden ook dat de wetgever oog had voor de wijze waarop strafvermindering plaats kon vinden voor cellulair gestraften in vergelijking met gevangenen die in gemeenschappelijke opsluiting zaten. Ze beschouwden de celstraf als zwaarder en die behoorde dan ook lager te zijn in vergelijking met veroordeelden die voor hetzelfde vergrijp in zalen zaten opgesloten.

Varentrapp laat in zijn contact met Suringar merken erg blij te zijn met de aandacht die Von Baumhauer en Suringar via kranten en lezingen in de maanden erna in Nederland voor het Frankfurter congres wisten op te roepen, maar hij had vreemd genoeg ook kritiek, omdat de berichtgeving over het congres wel erg uitvoerig was geweest. Mogelijk was hij niet gelukkig met het vele extra werk dat hij daardoor als secretaris had gekregen. In dat kader staat ook zijn opmerking over de teksten van Suringars toespraken. Varentrapp hoopte dat Suringar niet te veel wijzingen zou aanbrengen. Hij formuleerde het wel tactisch door te schrijven dat juist daardoor het spontane karakter van Suringars redevoeringen zou worden aangetast. Toch zou hij er wel degelijk nog het nodige werk mee krijgen, want Suringar voegde twee toespraken samen. In overleg met Mittermaier werd de tekst echter weer uit

elkaar gehaald en ingekort. Daarnaast had Varentrapp ook kritiek op de lof die Suringar toezwaaide aan Obermaier, want volgens hem was deze gevangenisdirecteur wel erg overtuigd van zijn eigen gelijk en vielen zijn humanitaire opvattingen tegen. Obermaier, die zelf niet op het congres aanwezig was, liet het altijd voorkomen alsof hij de enige was die iets van gevangenen begreep. Varentrapp beseftte echter wel dat Suringar niet zozeer Obermaiers systeem bewonderde, maar meer de morele kracht die de man tegenover zijn gevangenen uitstraalde.¹⁹⁹

Het Frankfurter congres besloot in september 1847 een volgende bijeenkomst in Brussel te houden. De agendapunten werden al vastgelegd: de organisatie binnen de gevangenis, zoals voor personeel en inspectie; de bouw; het patronaat voor ontslagen gevangenen; de heropvoedingsinstellingen, zoals landbouwkoloniën; en de aanpassing van de wetgeving in samenhang met de invoering van het cellulaire stelsel. Preventie van criminaliteit werd eveneens een agendapunt.

Het tweede penitentiair congres begon op 20 september in de gotische zaal van het stadhuis in Brussel, waar werd vergaderd van half tien tot vier uur. De vergaderdagen werden op 22 september onderbroken voor een bezoek aan de gevangenis te Vilvoorde. Op de dag voorafgaand aan het congres konden gasten een concert bijwonen in de botanische tuin en was er gelegenheid om de industrietentoonstelling te bezoeken.

Op het Brusselse congres spitsten de discussies zich toe op het cellulaire stelsel voor jeugdige gevangenen en vrouwen en het patronaat voor ontslagen gevangenen. Suringar gaf aan dat in Nederland de bouw van de eerste cellulaire gevangenis binnen het jaar gereed zou zijn en dat ook de wetgeving voor cellulair gestraften in behandeling was genomen. In het debat over de invoering van celstraf voor jeugdige criminelen verdedigde Suringar de mening dat cellulaire gevangenisstraf mogelijk was, maar afhankelijk gesteld moest worden van het type delinquent. De zwaarste gevallen zouden één, twee of drie maanden in de cel moeten. Uit de discussie bleek dat er weerstand was tegen cellulaire opsluiting van jongeren, maar Von Baumhauer wist de idee van de celstraf als mogelijkheid te behouden door zijn voorstel dat alleen jongeren die de leeftijd van wettelijke verantwoordelijkheid hadden bereikt in de cel konden worden opgesloten. Over de jongere kinderen zou dan op een volgend congres verder kunnen worden gesproken. Suringar betoogde tevens dat Fry haar goedkeuring had gegeven aan de gedachte van cellulaire opsluiting van vrouwen en verwees daarnaast naar een publicatie van Josephine Mallet over vrouwen in een cel. Hij kreeg ondersteuning van Mollet,

maar er waren congresleden die ervan overtuigd waren dat Fry tot haar dood tegenstandster was geweest van cellulaire opsluiting voor vrouwen.

Alhoewel al op het Frankfurter congres de nazorg voor ontslagen gevangenen op het programma had gestaan, was dit agendapunt uitgesteld tot de bijeenkomst in Brussel. Zoals bekend was Suringar er groot voorstander van. Op het congres in Brussel pleitte hij, met Varentrapp en anderen, voor de oprichting van verenigingen voor ontslagen jeugdige delinquenten. Na hun celstraf hoorden zij in huizen van correctie te worden opgesloten of naar een agrarische kolonie te worden gestuurd. Suringar beseftte wel dat de overheid niet alle delinquenten in agrarische kolonies kon plaatsen. Alhoewel hij niet suggereerde dat zulke kolonies altijd de oplossing waren voor elke vorm van jeugdcriminaliteit, was hij in gevallen die zich daarvoor leenden wel voorstander. Zijn bewondering voor het Franse Mettray bleek uit het boekje hierover van Von Baumhauer dat iedere congresbezoeker kreeg en waarin Suringars toespraak over Mettray was opgenomen.²⁰⁰ Suringar gaf aan dat ontslagen jeugdige gevangenen ook bij arbeiders en boeren ondergebracht zouden kunnen worden, zoals in Denemarken gebeurde. Er moest nog wel een handleiding komen voor deze patroons van ontslagen gevangenen. Hij meende dat zo'n leidraad gemaakt kon worden in de stijl van Gerando's *Le visiteur du pauvre*, dat al in 1824 was gepubliceerd.

Suringar zag ook voordelen in het aanleggen van een genealogisch dossier van misdadige families, omdat dit de mogelijkheid bood om jongeren uit misdadige gezinnen te halen en onder te brengen bij families waar ze minder risico liepen in de criminaliteit te vervallen. Vanuit zijn opvoedingsoptimisme was hij toch vooral een adept van wat we nu 'Nurture' zouden noemen. Maar ook wist hij natuurlijk van de schadelijke omgeving voor jongeren veroorzaakt door armoede en werkloosheid. Zo was hij bijvoorbeeld gefascineerd door de genealogie van misdaadfamilies zoals die vastgelegd waren door de politiecommissaris Georg Friedrich Christian Eberhardt (1791-1852) te Gotha, die ook de al eerder genoemde silhouetten van misdadigers liet vervaardigen.²⁰¹ Suringar wist in zijn toespraak met diverse voorbeelden uit zijn praktijkervaring zijn standpunten te ondersteunen. Zijn invloedrijke positie kan mede verklaard worden uit deze praktijkervaring, die hem een grote voorsprong gaf op veel congresgangers. Overigens wilde hijzelf zeker ook nieuwe ideeën opdoen tijdens het congres.²⁰²

In Brussel werd afgesproken dat het volgende congres in september 1848 in Zwitserland of Nederland werd gehouden. Het liep echter anders, door de revolutieperikelen in Europa. Uiteindelijk kwam er pas in 1857 weer een internationaal penitentiair congres, opnieuw te

Frankfurt. Ondertussen was Suringar op het eind van de jaren 1840 betrokken geraakt bij vredescongressen te Brussel, Parijs en Londen.

De internationale vredescongressen (1848-1851)

In Nederland ontstonden in het begin van de jaren 1840 ‘afschaffingsbewegingen’ voor slavernij en alcohol, in navolging van zulke genootschappen in het buitenland. Deze verenigingen kwamen voort uit een humaniseringstreven dat al in de achttiende eeuw in gang was gezet. De grotere gevoeligheid voor het leed van mensen kreeg allereerst veel aandacht van evangelisch geïnspireerde personen uit de rijen van Quakers en Methodisten.²⁰³ Dit toegenomen vertrouwen in de mogelijkheid van de mens om zelf wat aan misstanden te doen, bracht in deze jaren ook mensen samen die zich inspanden om de vrede tussen volkeren te bevorderen. Engelse vredesvrienden richtten in 1816 de ‘Society for the Promotion of Permanent and Universal Peace’ op, waarin geleidelijke, maar gelijktijdige ontwapening en tevens arbitrage belangrijke uitgangspunten waren. Een Quaker, William Allen, bevriend met Elizabeth Fry, was een van de oprichters. Andere leden van dit vredesgenootschap waren John Bowering, Richard Cobden (1804-1865) en Joseph Sturge (1793-1853), kortom allemaal personen met wie Suringar al in contact stond of op het eind van de jaren 1840 in contact kwam. Het genootschap accepteerde overigens ook niet-christelijke argumenten voor de vrede en probeerde zo wat onafhankelijker te worden van de Quakers. Het lidmaatschap van Browning en Cobden wijst eveneens op de acceptatie van een meer geseculariseerde visie op de vrede. Zij beiden, liberale pacifisten, gaven de voorkeur aan een liberaal vrijhandelsstreven dat bij zou moeten dragen aan de vrede. Deze visie werd kernachtig weergegeven door de leus: ‘Free Trade, Peace and Goodwill among nations’.²⁰⁴

Het eerste ‘internationale’ vredescongres werd in 1843 in Londen georganiseerd.²⁰⁵ De bezoekers waren voornamelijk Engelsen en Amerikanen.²⁰⁶ Resoluties en verzoekschriften van dit congres werden naar regeringen van een vijftigtal staten gestuurd. Sommige landen kregen bezoek van delegatieleden van het vredescongres, die probeerden aan de staatshoofden persoonlijk hun verzoeken en resoluties te overhandigen.²⁰⁷ Toen in 1848 een tweede congres in Brussel werd gehouden, waren er al veel meer nationaliteiten aanwezig. Dat was vooral de verdienste van de Amerikaanse autodidact Elihu Burritt (1810-1879), die in zijn jonge jaren smid was geweest en vanaf 1847 tot het midden van de jaren 1850 door Europa trok. Zijn enorme talenkennis, zijn reizen en propagandablaadjes droegen bij aan de totstandkoming van de vredescongressen in deze jaren. Zijn contacten met Engelse pacifisten waren ontstaan naar aanleiding van de Oregoncrisis. Dit was een geopolitiek conflict over een enorm gebied aan

de noordwestkust van Amerika, waarvan de Amerikanen de grens wilden vastleggen bij ongeveer de 54^e breedtegraad en de Engelsen bij de 49^e. In de V.S. was er bereidheid om daarvoor eventueel oorlog met Engeland te gaan voeren.²⁰⁸ Dit dreigende grensconflict bracht Burritt in juni 1846 naar Engeland, waar hij de League of Universal Brotherhood oprichtte. Hij vond echter dat dit genootschap zijn streven niet diende te beperken tot Engeland en de Verenigde Staten, maar het wereldwijd moest uitdragen. Ook was zijn vereniging geen ‘single-issue’-beweging, die zich richtte op één thema. Hij wilde strijden tegen al het kwaad dat de mensheid trof. Hij rekende daarom ook slavernij, onwetendheid en politieke en sociale ongelijkheid tot zijn strijdpunten.²⁰⁹

Samen met De la Sagra maakte Suringar kennis met Burritt tijdens een diner bij hun Belgische collega-gevangenisdeskundige Ducpétiaux. Burritts geestdrift raakte Suringar en hij liet zich overhalen om namens Nederland als vicevoorzitter aan het vredescongres te Brussel deel te nemen.²¹⁰ Burritt, half augustus nog in Parijs, had het congres liever in de Franse hoofdstad willen organiseren. De politieke spanningen aldaar, vlak na het uitroepen van de Tweede Republiek in 1848, maakten dat echter onmogelijk. De situatie leidde tot vertragingen: het organiserend comité werd pas op 10 september definitief samengesteld, slechts tien dagen voor de aanvang van het congres.

De Belgische regering ondersteunde het vredescongres dankzij de goede contacten van Auguste Visschers (1804-1874), de voorzitter. Hij was werkzaam als directeur van de afdeling mijnbouw van het Ministerie van Openbare Werken, maar interesseerde zich eveneens voor de sociale wetgeving. Zijn invloed zorgde ervoor dat de congresgangers met veel egards werden ontvangen. Zij die van overzee kwamen, werden met een speciale trein van Oostende naar Brussel gebracht. De congresgangers kwamen van 20 tot 22 september 1848 bijeen in de versierde zaal van de Grande Harmonie. Er waren vier zittingen, die volgens een vast programma verliepen. Elke zitting bestond uit een lezing naar aanleiding van een stelling, waarna een discussie volgde, die uitmondde in een resolutie. De eerste resolutie veroordeelde oorlogvoering, op basis van overwegingen van geloof, rechtvaardigheid, menselijkheid en het belang van de landen zelf. De tweede resolutie stelde voor om bij conflicten gebruik te maken van arbitrage. Deze resolutie werd uitgebreider dan de eraan voorafgaande stelling, want er werd in opgenomen dat landen zich bij geschillen aan de uitspraken van arbitragecommissies of een nog op te richten Internationaal Opperste Gerechtshof moesten houden. Beslissingen dienden volgens de derde resolutie gebaseerd te zijn op internationaal recht. De slotresolutie stelde dat men moest streven naar algemene, gelijktijdige ontwapening.

Suringar nam op het congres een vrij onafhankelijke positie in en kwam bovendien op voor De la Sagra, die volgens hem onheus was behandeld. De la Sagra had namelijk aangegeven dat vrede geen beginsel kon zijn maar een gevolg. Evenmin geloofde hij in de totstandkoming van gemeenschappelijke rechtsregels. De deelnemers vonden dat De la Sagra daarmee in feite twijfelde aan het praktische nut van vredescongressen en weigerden nog naar hem te luisteren, waarop De la Sagra vertrok. Suringar vond dat dit conflict de beeldvorming van de conferentie zou schaden. Ook anderszins kwam Suringar duidelijk voor zijn mening uit. Al achtte hij internationale arbitrage als principe aanvaardbaar, toch vond hij dat er eerst adequate internationale wetgeving moest komen. Over de vierde stelling, over algemene ontwapening, hield Suringar zelf een toespraak waarin hij aangaf dat de voordelen van de vrede wel aan mensen moesten worden onderwezen. Hij dacht daarbij vooral aan het wegnemen van vooroordelen en invloeden die strijdig waren met een situatie van vrede. Zelf was hij ervan overtuigd dat geloof in God vrede en harmonie zou brengen. Suringar noemde vervolgens Nederland als voorbeeld van een land waar de bevolking in vrede en rust leefde zodat de vooruitgang werd bevorderd. Hij kon zich echter niet vinden in een daadwerkelijke algemene ontwapening, zoals in de slotresolutie werd voorgesteld.

Hoewel Suringar op het congres te Brussel opkwam voor zijn vriend, ontstond er toch een tijdelijke verkillung in hun verstandhouding. De la Sagra meende dat de onrust in 1848 te Parijs een voorbode was van een nog grotere revolutie en voorspelde dat die kon uitmonden in een revolutionaire storm, die ook de resultaten van het filantropische werk zou wegvagen. Alleen gebruik van geweld kon nog zorgen voor orde in een maatschappij, die gebaseerd zou zijn op het vrijheidsbeginsel. Het geloof, dat vroeger een rem zette op het ontstaan van wanorde, had volgens hem aan invloed ingeboet. Hij meende dat de rede het enige middel was dat chaos nog kon tegenhouden. Suringar moest De la Sagra's boek daarover maar eens goed doorlezen. Suringar was gepikeerd dat De la Sagra aan de Duitse prins Friedrich Karl I zu Hohenlohe-Waldenburg-Schillingfürst – die vanwege Suringars adviezen over de armenzorg met hem in contact was gekomen – over hun verschil van mening had geschreven. Belangrijker nog, hij constateerde dat in De la Sagra's werk God ook echt afwezig was. Voor Suringar was dat een breekpunt, want hij had geen vertrouwen in niet-godsdienstige sociale hervormers. Hij bewonderde hun geesteskracht, maar hij vond dat de maatschappij die mannen als De la Sagra voorstonden een utopie was.²¹¹ Hohenlohe-Waldenburg-Schillingfürst toonde zich intussen verontwaardigd dat Suringar en De la Sagra onenigheid hadden over godsdienstige zaken.²¹² Suringar echter vroeg zich af hoe er harmonie kon zijn zonder God, de God die hij deelde met mannen als Moses Mendelssohn en Immanuel Kant (1724-1804).

Hij geloofde in God doordat de natuur en zijn hart hem daartoe dwongen, samen met de voorbeeldmens Jezus Christus. De la Sagra zou op een dag ontdekken, dat men niet eerst alles moest vernietigen om vervolgens op de puinhopen een nieuwe maatschappij te stichten. Toch wilde Suringar geen ruzie, al had De la Sagra zich verontwaardigd getoond dat ook mevrouw Suringar hem ervan had beschuldigd dat hij het ongeloof in de maatschappij bracht. Suringar verontschuldigde zich voor zijn vrouw: ze bemoeide zich niet met sociale studies en ze kon er ook niet over oordelen. De la Sagra hoefde zich niet in zijn goede naam aangetast te voelen. Wel vond Suringar dat hij als vriend zo'n groot geleerde als De la Sagra mocht waarschuwen: als men zijn geloof dreigde te verliezen, verloor men ook de rede. Echter, hij was het met de sociale analyses van De la Sagra eens. Omdat zij op het punt van de religie van mening verschilden, wilde hij niet met De la Sagra in discussie gaan, maar wel voor hem bidden. De vriendschapsband werd in ieder geval hersteld, zoals blijkt uit de contacten in de jaren 1850 en 1860, de krantenknipsels die Suringar maakte na De la Sagra's overlijden, en andere memorabilia.

In Brussel was afgesproken dat het volgende vredescongres in Parijs zou plaats vinden. Suringar was weinig geïnspireerd om dat bij te wonen. Wellicht had zijn nu wat afwerende houding te maken met het feit dat hij er niet in geslaagd was een Nederlandse afdeling van League of Universal Brotherhood op te richten. Teleurgesteld over zijn mislukking noteerde Suringar achteraf: 'Men haalde glimlachend de schouders op over deze vredesmanie'.²¹³ Burritt, een van de organisatoren, probeerde tevergeefs Suringars naam toch onder de uitnodiging te krijgen. Suringar meende overigens ook dat hij toch onvoldoende kennis had van het vredeswerk en zich zeker niet wilde scharen naast mensen die zo goed waren ingevoerd in dit onderwerp als, bijvoorbeeld, Richard Cobden, in wie Suringar een echte deskundige zag. Geheel vreemd is dat niet, want in het Britse Lagerhuis had Cobden een voorstel tot het toepassen van arbitrage ingediend voor alle verdragen die met andere staten zouden worden gesloten. Het voorstel werd niet aangenomen ondanks een campagne waarbij op de dag van de motie duizend verzoekschriften, voorzien van tweehonderdduizend handtekeningen, bij het Lagerhuis waren ingediend.

Voor Parijs poogde Suringar als zijn vervanger een hoogleraar in de rechten te sturen. Dat mislukte en daarom besloot hij om toch maar zelf te gaan. Leek Suringars deelname dan niet van harte, toch had hij een uitvoerige toespraak in het Frans voorbereid en was hij weer één van de ondervoorzitters. Het congres werd op 22 augustus 1849 geopend met een toespraak door niemand minder dan Victor Hugo (1802-1885), die tevens congresvoorzitter was. Zijn rede werd later veelvuldig geciteerd. In de bomvolle zaal sprak hij een geloofsbelijdenis over

de vrede uit. Suringars toespraak volgde een dag later voor een publiek van ongeveer drieduizend mensen.²¹⁴ In zijn vier hoofdpunten gaf hij te kennen tot de twijfelaars te behoren als het ging om een permanente wereldvrede. Was hij toch beïnvloed door De la Sagra die, niet aanwezig op de conferentie, vlak ervoor een stuk had geschreven waarin hij opnieuw de vrede als een utopie bestempelde?²¹⁵ Suringar vroeg zich nu af of alle congresbezoekers werkelijk overtuigd waren van de mogelijkheid van eeuwige vrede. Ondanks zijn scepsis hoopte hij dat de vredesbeweging zoveel morele invloed zou hebben dat oorlog een uitzondering zou worden en vrede normaal zou zijn. Volgens zijn opvatting was totale ontwapening echter niet mogelijk, want hij zag de ontbinding van legers niet binnen afzienbare tijd gebeuren. Het probleem van de arbitrage was het derde punt in zijn rede. Hij zag als grootste gevaar dat individuen over staatszaken gingen oordelen. Ook een internationale wetgeving ter zake zag hij niet binnen afzienbare tijd verwezenlijkt, want de samenleving werd nog teveel door oorlogstaal gedomineerd. Heldenverering op het slagveld was daarvan een voorbeeld, aldus Suringar, die met deze rede, evenals te Brussel, zijn onafhankelijke stellingname opnieuw toonde.

Suringar waarschuwde wel nadrukkelijk tegen de financiële lasten die op landen drukten door het vasthouden aan permanente legers. Het ontbinden ervan zou veel geld opleveren. Ook in Nederland waren de lasten te hoog geweest, zei Suringar, impliciet verwijzend naar de financiële gevolgen van de Status Quo-situatie met België, waarvoor jarenlang een leger van 70.000 tot 80.000 soldaten op de been moest worden gehouden. Dat betekende dat meer dan ééntiende deel van de mannelijke beroepsbevolking bij deze mobilisatie was betrokken. Hij was van mening dat er geen angst hoefde te bestaan voor de gevolgen van demobilisatie. Er was genoeg werk te doen: vooral in de landbouw waren nog veel mensen nodig. Daarin zag hij ook meer heil dan in de werkplaatsen, die hij in Parijs had gezien – waarschijnlijk de nationale werkplaatsen die na de februarirevolutie in 1848 volgens de ideeën van Louis Blanc werden ingericht. Door landontginning zou er meer voedsel komen. Suringar riep dan ook de landen op de conferentie op daaraan meer aandacht te besteden. Het belang dat hij hechtte aan de landbouw schaaft hem onder de liberale fysiocraten en hun visie op de economie. Zij zagen het agrarisch bedrijf als de belangrijkste productieve factor. Suringars bezoeken aan de Franse landbouwkolonie Mettray, die sterk was beïnvloed door de denkbeelden van de fysiocraten, lijken in zijn toespraak een rol te spelen. Hij was ervan overtuigd dat juist hun relatie met de natuur mensen tot vrede kon brengen en tot God. Geloof en zedelijke opvoeding moesten het ontstaan van oorlogsdenken en de daaraan gekoppelde heldenverering bij kinderen beletten.

Juist in het onderwijs moest vredesopvoeding, met behoud van liefde voor het vaderland, een rol spelen.

Het congres te Parijs noemt Suringar later een van de belangrijkste momenten uit zijn leven.²¹⁶ Spannend was het geweest toen tijdens het bespreken van de samenvattingen een pittige discussie ontstond of de vrijheidsstrijd van staten – er werd daarbij aan Italië gedacht – wel of niet paste binnen het streven naar vrede. ‘Het zweet brak me uit welke partij hier te kiezen’, schreef Suringar die zulke vormen van nationalisme afkeurde, zoals ook gebleken was bij de Belgische opstand en afscheiding. Zich bewust van de emoties bracht hij op het slotdiner van het organisatiecomité een toast uit op de toekomst van Europa, die volgens hem beter zou worden als de mensen zichzelf beter leerden kennen en vooral hun zwaktes leerden doorgronden. Dan zou hun ontevredenheid over anderen ook minder worden.

Suringars belevenissen in de drie weken rond het congres maken ook duidelijk dat hij minder vertrouwen had gekregen in grote namen. In korte tijd maakte hij met diverse grootheden kennis, zoals blijkt uit de beschrijving van zijn bezoeken aan het huis van Victor Hugo en een soiree bij de Franse minister van Buitenlandse Zaken, Alexis de Toqueville. Suringar had het voorrecht tijdens het diner naast Hugo te zitten. Hij stelde vast dat veel grootheden wel mooi konden praten, maar ook mensen waren met een grote ‘weerhaanachtigheid’: de ene dag waren ze in staat ergens vóór te zijn om het de andere dag weer met kracht af te wijzen. Tegen zijn vrouw bekende hij dat de meeste deelnemers utopieën nastreefden.²¹⁷ Het bezoek dat hij met een aantal delegatieleden onder leiding van Victor Hugo bracht aan de Franse president – de latere keizer Napoleon III – leverde in zijn ogen weinig op: ‘De President sprak weinig, beloofde niets en had een paar algemeene phrasen, zoodat daaruit niets bijzonders was af te leiden.’²¹⁸ Ondanks zijn scepsis, was hij ervan overtuigd dat vredescongressen wel moesten blijven bestaan, al was het maar omdat ze de ‘liefde voor de vrede’ populairder maakten bij het grote publiek.

Interessant is dat de componist Isidore Simard, die bij gelegenheid van het congres een vredeslied componeerde, Suringar een van de belangrijke leden noemde, omdat die vertrouwde op menslievendheid. Of Suringar onder de indruk was van de compositie en of hij zijn menslievendheid met een bijdrage heeft getoond heb ik niet kunnen vaststellen. De componist had immers geen baan, moest zijn gezin onderhouden en hoopte op steun voor het drukken van zijn werk.²¹⁹

Na Parijs werden er nog diverse vredescongressen gehouden. Te Frankfurt, in 1850, was Suringar vanwege ziekte afwezig. Op het feestelijke slotdiner enkele dagen na afloop van het

congres, was hij wel present. Dat gaf hem gelegenheid één van de aangenomen resoluties te bekritisieren. Hij verzette zich er tegen het besluit het recht op zelfverdediging weg te laten. Een totale veroordeling van de oorlog paste nog steeds niet bij zijn opvatting.²²⁰ Voor het congres te Londen in 1851 was Suringar ook uitgenodigd, maar hij liet verstek gaan om verder onduidelijke redenen. Voor latere vredescongressen werd hij eveneens uitgenodigd. Hij heeft zich echter nog maar één keer laten strikken, voor een lokaal congres op het landgoed Hartwell bij Aylesbury (Buckinghamshire), waar hij met zijn vrouw te gast was bij John Lee (1783-1866), een bekend astronoom en kenner van de Syrische en Egyptische beschaving. Lee was ook op de congressen van Frankfurt en Londen aanwezig geweest. Het door hem georganiseerde congres rond ‘Temperance, Brotherhood and Peace’ was meer dan een vredescongres, want zoals de naam al aangaf kwamen de afschaffing van sterke drank en tabak ook ter sprake. Suringar werd door Lee tot voorzitter van deze conferentie aangesteld. Zijn openings- en slottoespraak beperkten zich echter tot het vredesdenken: geestelijke ontwapening, het opgeven van slechte gedachten, gevoelens en ideeën, konden ervoor zorgen dat vreedzame denkbeelden werden bevorderd en dat zou uiteindelijk ook leiden tot een betere sociale situatie. Liefde voor de natuur kon daaraan eveneens veel bijdragen, herhaalde Suringar maar weer eens. Tijdens het congres stoorde hij zich echter mateloos aan een vrouw die vrijelijk haar mening over de vrouwenemancipatie mocht verkondigen. Hij meende dat het gevaar van dat streven groot was omdat in de thuissituatie van alles fout zou gaan.

Burritt heeft nog in 1852 geprobeerd Suringar in Nederland te bezoeken en informatie over Nederlandse pacifisten in te winnen, maar het bleek een teleurstellende reis voor de bevlogen pacifist. Suringar, die in feite toevallig in de vredesbeweging terecht was gekomen, had ondertussen een filantropisch project onder handen, Nederlandsch Mettray, dat veel van zijn aandacht vroeg. Bovendien liet hij zich, zoals altijd, ook in andere kwesties betrekken. Kortom, hij liet het vredeswerk voor wat het waard was. En hij was niet de enige. Met het vertrek van Burritt uit Europa in het midden van de jaren 1850, de Krimoorlog (1853-1856), en de Frans-Duitse oorlog (1870-1871) valt er een crisis in de internationale vredesbeweging te constateren. Wel waren er enkele nationale initiatieven, die enig succes opleverden op het gebied van de arbitrage. Het was echter de toenemende internationalisering van handel, wetenschap en recht die ervoor zorgden dat er meer belangstelling voor het vredesdenken ontstond. Het zou evenwel tot 1889 duren voor er weer – in dit geval te Parijs – een echt internationaal vredescongres bijeen kwam.²²¹

Op de bres voor het kleuteronderwijs

Zoals opnieuw bleek uit zijn toespraak voor het vredescongres te Parijs hechtte Suringar veel waarde aan opvoeding en onderwijs. Het was een thema dat hem van jongsafaan bezig hield. Al als raadslid had hij in Leeuwarden een bewaarschool willen stichten, maar stuitte toen op weerstand van Burgermeester en Wethouders.²²² Nu, in Amsterdam, zag hij talrijke kinderen verwaarloosd opgroeien en meende hij dat het goed zou zijn het aantal bewaarscholen uit te breiden. In een ongedateerde toespraak voor Doctrina stelde hij, onder verwijzing naar deskundigen, dat zulke scholen grote invloed zouden hebben op het terugdringen van de criminaliteit. Om het schoolgaan te stimuleren moesten er ook verenigingen komen waarvan de leden kledingstukken zouden maken voor deze kinderen. Ze zouden zich dan niet hoeven schamen om naar school te gaan en meteen wennen aan orde en netheid.²²³

Zijn ijveren voor het bouwen van kleuterscholen begon echter in Zandvoort. Een Amsterdamse jongeman uit een bemiddeld gezin had hier door verdrinking het leven verloren. Hij had in augustus 1843 zijn handtekening gezet op een door Suringar geopende intekenlijst, die was bedoeld om geld in te zamelen voor de bouw van een kleuterschool voor arme visserskinderen. Als badgast had Suringar deze kinderen regelmatig zien zwerven en bedelen, omdat beide ouders niet thuis waren: vader voer op zee en moeder verkocht vis. De contacten met de verdronken Robert Daniel Koch waren kennelijk zo bijzonder geweest dat Suringar de herdenkingstoespraak mocht houden. De verdrietige ouders doneerden zeshonderd gulden voor de bouw en exploitatie van de school. Ter nagedachtenis van Koch kwam in 1845 deze kleuterschool tot stand. In het gebouw kwam een gedenksteen en om de drie jaar zou op de geboortedag van Robert een kinderfeest worden gehouden. Daarnaast bracht Suringar een bundel uit met overdenkingen waarvan de opbrengst ook ten goede kwam aan de Zandvoortse kleuterschool en andere bewaarscholen voor arme kinderen. Minutieus legde Suringar vast hoe de school in Zandvoort bestuurd moest worden en onderwijsinhoudelijk gaf hij gedetailleerde aanwijzingen. Hij beval de kindergedichtjes van Hiëronymus van Alphen aan en schreef dat de schoolboekjes niet te 'rechtzinnig' in de leer mochten zijn. Hij correspondeerde zelfs met minister Van Hall om ter herinnering aan diens overleden vrouw Pauline haar naam aan deze kleuterschool te verbinden.²²⁴

Enkele maanden na de verdrinkingsdood van Robert Koch kwam eind november 1843 in Amsterdam de achtste bewaarschool tot stand op initiatief van een drietal vrouwen, onder wie Suringars echtgenote. Zoals ik al eerder schreef was Suringar zelf aangezocht als raadgevend lid. Met een gloedvolle openingstoespraak sprak hij vol trots over de totstandkoming van deze

school in het pakhuis De Vliegende Arend aan de Prinsengracht. Hij roemde de bijdragen van talrijke mensen uit de rijkere buurten, zoals de Heren- en de Keizersgracht. Hij onthulde ook zijn toekomstvisie: 'De kindertjes zullen spelen in de speelkamer en op de speelplaats; en al spelende zullen ze ook wat leren. – Zoo wat tellen op de vingers en met houtjes. Zoo wat letters leeren van het bord en uit de prenteboekjes. Zoo wat figuren en letters en woordjes leeren teekenen en schrijven op lei en papier. – Men zal ze mooie kleine versjes van buiten laten leeren; ook fraaije liedjes doen neuriën of zingen. Laat ons maar eens een paar jaar verder wezen. Gij zult uwe eigene kinderen niet meer kennen!'.²²⁵ Maar Suringar wees ook op de verantwoordelijkheid van de ouders. Het opvoeden op school kon niet gebeuren zonder de medewerking van thuis. Daarom moesten de kinderen niet alleen netjes gekleed naar school maar ook thuis fatsoenlijk en voorbeeldig gedrag ervaren en dat hield in: niet vloeken, geen rommelig huishouden, geen misbruik van sterke drank, bidden voor en na het eten en de zondag in ere houden. Met de nodige voorbeelden ondersteunde hij zijn verhaal. Na een dankwoord aan de oprichters onthulde hij de naam: Louiseschool. Prinses Louise (1808-1870), de echtgenote van Prins Frederik der Nederlanden, was gevraagd beschermvrouwe te worden.²²⁶

Binnen enkele jaren groeide het leerlingenaantal tot driehonderd kinderen. Daar de leerlingen na hun zesde jaar maar mondjesmaat op de diaconie- en armenscholen konden worden geplaatst, werd een vervolgschool opgericht, in een tweede lokaal. Die startte in 1846 met zestig leerlingen. Immers zei Suringar, voorkomen moest worden dat de kinderen na de bewaarschool weer op straat zouden rondsleren en tot allerlei kwaad zouden vervallen. In datzelfde jaar werd ook gestart met een opleiding tot hulplerares aan de bewaarschool. De uitbreiding van de school noodzaakte tot de huur van een groter deel van het pakhuis.²²⁷

Ook buiten Amsterdam bleef Suringar zich inspannen voor het oprichten van nieuwe kleuterscholen. Voor de bouw te Zwammerdam schreef Suringar in 1847 een stimulerend voorwoord in een dichtbundel, waarvan de opbrengst voor de school was bestemd. Verder gaf hij adviezen voor de oprichting van een kleuterschool in Wijk bij Duurstede, waarbij opvalt dat hij onderscheid maakte tussen kinderen voor wie wel of geen schoolgeld werd betaald. Hij adviseerde de twee groepen in aparte lokalen te huisvesten en elke groep een eigen speelplein te geven. Beide groepen hoorden wel gezamenlijk kinderfeesten te vieren. Gewoontegetrouw gaf hij ook voor Wijk bij Duurstede een precieze uitwerking over organisatorische zaken als de inning van schoolgeld, het verkrijgen van subsidie en het kiezen van bestuurders.²²⁸

Nog in 1854 rechtvaardigde Suringar in zijn toespraak bij de opening van de nieuwbouw van de Louiseschool – het pakhuis was inmiddels afgekeurd voor het onderwijs – de

ouderbijdrage van één cent per dag. Als de ouders een bijdrage moesten geven, zou het onderwijs meer gewaardeerd worden. De armste kinderen kregen als tegemoetkoming 's middags een warme maaltijd. Ook kleding werd aan hen uitgereikt doordat meisjes uit de betere kringen, verenigd in de Louisekrans, deze maakten of kochten van giften. De ouders werden ondersteund door Hulpbetoon, dat ook hangmatten verstreekte, zodat de kinderen thuis niet meer samen in één bed hoefden te liggen. Bijbels en religieuze geschriften werden door het Traktaatgenootschap via de school verspreid. De Spaarkas kreeg gelegenheid om spaarders in een van de lokalen van de school te ontvangen.²²⁹ Zo groeide de school uit tot een sociaal buurtcentrum, waar materiële en geestelijke ondersteuning werd gegeven, maar waar Suringar het geestelijke – onderwijs van hoofd en hart – voorop stelde.

Suringar zou nog diverse toespraken houden in de Louiseschool, waaronder de al gememoreerde tot de ouders drie dagen na de rellen in Amsterdam op 24 maart 1848. Ter gelegenheid van het vijftienvigti jarig bestaan van de school in 1868 werden zijn toespraken gebundeld en aangevuld met een literatuurlijst van boeken die Suringar bezat over ondermeer bewaarscholen en crèches. De theorie van het kleuteronderwijs was hem inderdaad niet onbekend, zoals ook bleek uit deze jubileumtoespraak. Daarin beklemtoonde hij dat de Louiseschool volgens Fröbels methode werkte, maar wel met mate. De kinderen moesten er niet de hele dag mee bezig gehouden worden, zoals hij in de Berlijnse 'kindertuinen' had gezien. In een andere toespraak vergeleek hij het onderwijs aan kleuters met de indeling naar tijdperken door Pythagoras (ca. 572-500 v. Chr.), die achtereenvolgens gaan over het luisteren, antwoorden op vragen en eigen denkbeelden ontwikkelen. Suringar noemde het tijdperk van het luisteren de periode die hoort bij kleuters. Zo'n tijdperk duurt ongeveer drie jaar. Bewaarscholen voor armen, zoals de Louiseschool, moeten het volk aanspreken, geen geïsoleerde instellingen zijn die worden bestuurd door ambtenaren en bekostigd door de stad: 'Neen! de school, bovenal de Bewaarschool moet eene zaak zijn die het volk interesseert, waarmede het Volk zich bemoeit. Zoo komt er verband tusschen de school en het leven.'²³⁰

Suringars filantropisch activisme voor het kleuteronderwijs is in beeld gebracht door de Duitse schrijver Franz Dingelstedt (1814-1881), die Suringar in 1845 in Scheveningen ontmoette. In een door Gerrit de Clerq (1821-1857) vertaald fragment van Dingelstedts reisdagboek *Jusqu'à la mer. Erinnerungen an Holland* beschrijft hij de filantroop Suringar als een bijzonder mens: 'Eene afzonderlijke bladzijde in mijn Dagboek verdient eene verschijning, welke de welwillende lezer, even als ik, onder den naam "het Zeespoek" maken zal. Zóó namelijk, doopten mijne reisgenooten eenen "vliegenden Hollander," die, van het oogenblik onzer afkomst af, overal, op weg en pad, te land en te water, om ons heen was.

Gingen wij 's avonds laat aan strand, den lichttoren voorbij, het duin in: ziet! daar kwam hij op eens tevoorschijn, van achter een heuvel, misschien zelfs wel uit zee opgedaagd, met zijn wapperenden grijzen jas en zijn helderblauw, diepvorschend oog.' Dingelstedts oordeel over Suringars filantropische werk is positief, omdat Suringar tot de moderne filantropen behoort: 'Uit den volgepropten binnenzak van zijn bewusten grijsjas staken altijd eene menigte gedrukte en geschrevene papieren uit, die van tijd tot tijd, met die zekere uitnoodigende blikken in de rondte, welker beteekenis ik maar al te wel meende te kennen, voor den dag gehaald en overgelezen werden, en mij al den schijn van inteekenlijsten hadden. De uitkomst bewees, dat ik niet zoo geheel verkeerd gegist had. Ja, het Zeespook zocht inteekenaars, doch niet voor zijne "gedichten," ook niet voor een viool-concert, maar ten behoeve van eener Kinderbewaarschool in *Scheveningen*; het Zeespook was een philantroop, een van die moderne soort, die de wereld rondzwerven om de schaduwzijde der maatschappij te bestuderen, in misdaden reizen, en gratis-voorstellingen in spinhuizen en pennsylvanische gevangenissen geven.'²³¹

Adviseur van Amsterdams burgemeester

Het heeft er alles van dat Suringars deskundigheid op het vlak van de organisatie van het onderwijs al vroeg leidde tot een verzoek om te bemiddelen in een ruzie tussen een schoolcommissie en de Amsterdamse Stedelijke Raad. Suringar vond de ruzie buiten proporties, want de voltallige schoolcommissie stapte op vanwege een bepaling die volgens hem voor tweeërlei uitleg vatbaar was. Bijkomende factoren waren volgens Suringars inzicht onenigheid over een geldbedrag van enkele honderden guldens en een 'zwetsende' gouvernante. De correspondentie tussen de partijen verzandde in woordspelletjes en dienstberichten. Suringar adviseerde een gesprek tussen een vertegenwoordiging van de Stedelijke Raad en de schoolcommissie op het stadhuis, waarbij hij aanwezig zou zijn. Die vergadering zou tot herstel van vertrouwen moeten leiden. Volgens Suringar leed de Stedelijke Raad geen gezichtsverlies met haar voorstel dat de leden van de schoolcommissie periodiek zouden aftreden. Suringar was overigens van mening dat – net als in Leeuwarden – ook de Raad met een lid in het schoolbestuur vertegenwoordigd moest zijn. Dit advies lijkt hij te hebben gegeven aan de toenmalige burgemeester, wellicht Huidekoper.²³² Die zag in Suringar een kundig bondgenoot in het streven naar verbetering van het onderwijs en de strijd tegen de armoede. Huidekoper, net als Suringar geen lid van de stedelijke elite, en de eerste doopsgezinde Amsterdammer in die functie, kreeg echter maar weinig medewerking om de werkwijze van de Raad te moderniseren. De goede band tussen beiden bleek ook uit Suringars

advies over het matigen van het aardappelgebruik en hun contact tijdens de Amsterdamse rellen in 1848.²³³ Suringars vriendschappelijke relatie verwoordde hij tevens in de lovende afscheidstoespraak die hij hield op 13 mei 1850, toen de terugtrekkende burgemeester een gouden gedenkpenning kreeg. Rond de spreuk op de penning ‘Gij waart der Stede goed en deelt den arme wel’, prees Suringar Huidekopers werk voor de stad en zijn inzet voor de armen. Huidekoper nuanceerde Suringars lofrede. Hij meende ‘...in menig opzicht te kort te zijn geschoten’. De burgemeester was hierin realistischer dan Suringar, want hij was ondanks zijn inzet voor de armen niet verstoken gebleven van kritiek. Juist het functioneren van de Bank van Lening, bedoeld om spullen tijdelijk in onderpand te geven, bleek een bron van ergernis vanwege haar hoge beleningsrente. De burgemeester werd daarop in een kritische beschouwing aangesproken.²³⁴

De voorbereiding van de afscheidsplechtigheid, die door Suringar lijkt te zijn gecoördineerd, was in handen geweest van een commissie van twintig personen, voor het merendeel wonend aan de Heren- en de Keizersgracht. Deze heren uit de elitewijken, onder wie Arnoldus Abraham Stuart (1805-1871), Samuel Sarphati (1813-1866), Willem Cornelis van Vollenhoven (1808-1874), Joannes Franciscus Alberdingk Thijm (1788-1858) en Egbert Jean Koch (1782-1854), hadden geld ingezameld tijdens zittingen in het Leesmuseum aan het Rokin. Meer dan tweeduizend mensen hadden ingetekend. Alle intekenaren kwamen met hun naam in een album dat, met de penning, aan de burgemeester werd overhandigd. Uiteindelijk bleek de opbrengst hoger te zijn dan de kosten en werd met instemming van de burgemeester het overblijvende bedrag van duizend gulden besteed aan twee goede doelen. De instellingen Toevlucht voor behoeftigen en het Weldadig Zeemansfonds konden elk vijfhonderd gulden naar eigen goeddunken besteden. Beide verenigingen reageerden positief, maar waren afwachtend in hun houding om de naam van de oud-burgemeester te verbinden aan, bijvoorbeeld, een badhuis of een ‘Huidekoper-prijs’. Mogelijk waren ze bekend met de afwijzing van Huidekoper zelf om ter ere van zijn aftreden een Huidekoperfonds op te richten. Kennelijk vond hij dat te veel eer voor zijn werkzaamheden in de hoofdstad.²³⁵

Suringars privéleven in Amsterdam

Rond 1845 had de toen vijfenvijftigjarige Suringar nog maar weinig aan energie ingeboet afgaande op de activiteiten die hij toen ontwikkelde. Zijn reislust was niet verminderd. Naast zijn bijna jaarlijkse bezoeken aan kuuroorden in Duitsland, aan congressen in Duitsland, België en Frankrijk ondernam hij nog diverse reizen naar Frankrijk en Engeland. In Duitsland bleef hij talrijke filantropische genootschappen bezoeken. Soms reisde zijn vrouw met hem

mee, en zijn zoon en in een enkel geval waren ook dochters en kleinkinderen zijn reisgezellen. Suringar was zich wel bewust van de kosten die dat reizen met zich meebracht en verantwoordde zich in 1845 over de besteding van zijn geld: 'Mijne kinderen zullen ieder eenige duizend guldens minder van mij erven. Een groot deel van mijnen tijd van 1835-1845, is buitenlands doorgebracht. Wat heeft Vader gedaan? Was dat zoo veel gelds en zorgen waardig? De berigten [Suringar bedoelde de verslagen van zijn reizen] geven daarop eenig antwoord. Zelf ben ik een bevooroordeeld tauxateur maar voor al het geld, 't welk in Amsterdam zit, en dat is niet weinig, ruil ik dit werk niet. De kracht welke in mij lag, zij kwam van God. Had ik haar niet gebruikt, ik zoude niet gerust gestorven zijn.'²³⁶

Overigens leefde Suringar ook verder niet zuinig. Hij woonde keurig aan de Herengracht. Waarop zijn inkomen gebaseerd was, maakt hij zelf niet duidelijk. Soms noemt hij zich koopman dan weer rentenier en in een circulaire voor een spaarkas noemt hij zich grondeigenaar.²³⁷ Vreemd is dat niet, want in Friesland bezat hij de nodige landerijen. En wellicht heeft zijn betrokkenheid als firmant bij het bedrijf van zijn schoonzoon Samuel Dunlop (1808-1869) in Rotterdam, die getrouwd was met Margaretha, dochter uit zijn tweede huwelijk, hem ertoe gebracht zich een tijd lang als koopman te laten registreren. Samen met Dunlop en zijn eigen zoon Petrus Jacobus uit Leeuwarden was hij vennoot in het bedrijf voor de fabricage van garacine, een rode verfstof bereid uit meekrap.²³⁸

Suringars derde echtgenote leefde als een dame van stand. Ook zij was filantropisch actief, maar interesseerde zich daarnaast voor de schilderkunst; ze kreeg les van Jan Adam Kruseman Jansz. (1804-1862), een van de oprichters van *Arti et Amicitiae* en in de jaren 1830 en 1840 directeur van de Koninklijke Academie.²³⁹ Suringars zoon Willem Hendrik, uit zijn tweede huwelijk, woonde in Amsterdam waar hij zoals gezegd als advocaat werkzaam was. Later werd hij kantonrechter te Purmerend. Dochter Boudina, uit zijn eerste huwelijk, stond in goed contact met Ida Pierson-Oyens (1808-1860), aanhangster van het *Réveil*, die haar wellicht ook beïnvloedde. Onduidelijk is, of Boudina haar gezelschapsdame of vriendin was. Wel is bekend dat ze zich in deze kringen bewoog, zoals al blijkt uit de al vermelde opmerking van Heldring over haar godsdienstige opvattingen. Ze ondernam samen met Ida en andere *Réveil*vrouwen ook filantropische activiteiten.²⁴⁰ Zeker is dat haar aanwezigheid in huize Pierson de nodige problemen opleverde, zoals blijkt uit een brief van de jonge Allard Pierson (1831-1896) aan zijn vriend Adriaan Gildemeester (1828-1901), waarin hij erkent in conflict te zijn geraakt met Boudina. Toch blijft Boudina, tegen de verwachting van Allard in, in de familie. De veertienjarige Allard accepteert haar toch maar, zij het plichtmatig, omdat hij zijn moeder geen verdriet wilde doen.²⁴¹

Suringars buren waren niet de minsten: aan de Herengracht woonde David Borski (1793-1870), een zeer rijk Amsterdams koopman, naast hem. Hij was lid van de Eerste en later van de Tweede Kamer. Als tegenstander van de grondwetswijzing van 1848 behoorde hij de gematigde liberalen of moderaten.²⁴² Uit een brief van Hendrik van Beeck Vollenhoven (1811-1871), die ook een politieke loopbaan vervulde en lid is geweest van beide Kamers, blijkt ook hij, in ieder geval in 1849, Suringars buurman.²⁴³ De al genoemde Cornelis Anne den Tex, lid van de Tweede Kamer en hoogleraar rechtsgeleerdheid, was eveneens een tijdlang Suringars buurman.²⁴⁴

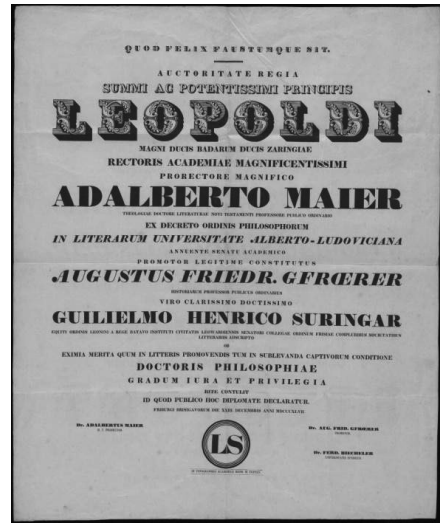
Suringar, volgens Willem de Clercq een kwieke man, sprekend met een Fries accent en klein van stuk²⁴⁵, was een tabaksroker zoals de 'Brunnenarzt' in 1839 had vastgesteld. Zijn rookgedrag gaf hij na deze consultatie niet op, want De Groot beschreef hem als een sigarenrokende gesprekspartner. Toch zijn er geen foto's waarop Suringar rokend staat. Wel laat minstens één portret zien dat zijn kledingstijl zich kenmerkte door een zekere slordigheid. Laurillard maakte daarvan eveneens gewag in zijn necrologie en vond zelfs dat Suringar in zijn nonchalance van kleden en zijn manieren wel eens wat te ver ging.²⁴⁶

Over zijn karakter schreef Suringar zelf dat hij niet optimistisch van aard was, al gaf het geloof hem wel een optimistische levensinstelling: 'Ik behoor ook niet tot de vrolijken van gestel, maar over 't Godsdienstige heb ik opbeurende begrippen'.²⁴⁷

Voor zijn hervormingsijver en sociaal werk kreeg Suringar waardering uit binnen- en buitenland. Hij werd diverse keren gelauwerd. Reeds op 7 okt. 1831 was hij door koning Willem I benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw, en Willem III benoemde hem op 16 februari 1853 tot Commandeur van de Groothertogelijke Orde van de Eikenkroon, die door Willem II als hertog van Luxemburg was ingesteld. Een wel heel bijzondere erkenning van zijn filantropische werk was echter de titel van doctor honoris causa die de Albert Ludwigs Hogeschool te Freiburg Suringar op 23 december 1847 verleende.²⁴⁸ Hij had deze promotie in de filosofie te danken aan zijn goede contacten met de Freiburgse theoloog, filosoof en tevens gevangenisdeskundige, J.N. Müller. Die had hem al in 1839 benoemd weten te krijgen tot lid van de Universiteit van Freiburg, in de faculteit historische wetenschappen.²⁴⁹ In 1844 schreef hij aan Suringar dat die zich moest voorbereiden op een mogelijke wetenschappelijke erkenning van zijn werk.²⁵⁰ Suringar was van zijn kant niet onwelwillend om de verdiensten van Müller te roemen. In een schrijven aan een niet met name genoemde minister had hij hiervan gewag gemaakt; vragen om een ridderorde voor Müller ging Suringar echter te ver.²⁵¹

18 Suringar met de onderscheiding Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw. Ca. 1835

19 Circulaire met de aankondiging van W.H. Suringars promotie tot doctor in de filosofie.

Verglijdende en nieuwe vriendschappen

Zoals ik al schreef was het leggen van contacten met invloedrijke personen Suringar wel toevertrouwd. Dat deed hij in kuuroorden zoals Kissingen, waar hij duidelijk niet alleen voor zijn gezondheid verbleef. Ook in andere, vergelijkbare internationale ontmoetingsplaatsen, trad hij op als een reiziger in ideeën. In Dürkheim, Boppard en Pyrmont maar ook in Zandvoort en Scheveningen legde Suringar contact met de vele notabelen die hij voor zijn denkbeelden probeerde te winnen. Enkele figuren belicht ik hier nader.

Met zijn langdurige vriend De la Sagra besprak hij in Zandvoort de armenzorgproblematiek en in het bijzonder het armenpatronaat, nadat hij daarover in Kissingen al met de nodige personen had gefilosofeerd.²⁵² De Russische landheer Nicolaas (de) Novikoff had Suringar voor het eerst in Dürkheim ontmoet en daarna in Amsterdam met hem diverse gesprekken gevoerd om de Rus uit diens al vermelde melancholische misantropie te krijgen door hem over te halen zich voor het Russische gevangeniswezen in te zetten.

De al genoemde Italiaanse, in Amsterdam wonende rentenier Lurasco trof Suringar in Scheveningen toen deze probeerde na het overlijden van zijn vrouw over een zenuwinzinking heen te komen. De katholieke Lurasco had met zijn broer in Amsterdam een goed lopende kunsthandel in bronzen voorwerpen. Zoals gezegd vertaalde hij Suringars werk over de eenzame opsluiting van gevangenen in het Frans met de titel *Considérations sur la réclusion*

individuelle des détenus en liet zelfs duizend exemplaren voor eigen rekening drukken. Later bezocht hij met Suringar het penitentiair congres te Frankfurt, waar hij suggereerde dat ‘Italianen’ voorstander van cellulaire gevangenisstraf waren.²⁵³ Ondertussen ondersteunde hij Suringars streven naar cellulaire opsluiting door de minister van Justitie te schrijven en publiceerde hij een aantal brochures.²⁵⁴ Hij verdedigde op verzoek van Suringar het cellulaire stelsel tegen de bezwaren van Heldring, die vond dat er te strikt voor dat systeem werd gekozen; hijzelf sprak de voorkeur uit om gevangenen waar mogelijk in gemeenschap te laten leven. Lurasco weersprak de argumenten door ondermeer te wijzen op de beperkte en achterhaalde informatie die Heldring voor de ondersteuning van zijn visie had gebruikt.²⁵⁵ De nauwe contacten met Suringar liepen echter stuk toen Lurasco in 1850 over een godsdienstige kwestie onenigheid kreeg met de andere hoofdbestuursleden van het NGZVG. Hij meende dat in de Amsterdamse cellulaire gevangenis de bezoekers van gevangenen dezelfde religie moesten hebben als degenen die zij kwamen helpen. Lurasco stond echter alleen tegenover de rest van het hoofdbestuur en na de nodige discussies trad hij af.²⁵⁶ Na 1851 had hij geen aanwijsbaar contact meer met Suringar. Dat dit ook te maken had met Lurasco’s deelname aan de katholieke beweging ‘La jeune Hollande catholique’, waarin hij met de *Tijd*-redacteur Jan Willem Cramer (1817-1881) op de voorgrond trad, is goed mogelijk. Uiteindelijk reisde Lurasco in de herfst en winter van 1852-1853 naar Rome om daar met anderen te pleiten voor de instelling van een aartsbisdom Utrecht bij een mogelijk herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. Of hij een memorie ter zake van zijn vriend J.A. Alberdingk Thijm aan de paus heeft overhandigd, is niet zeker.²⁵⁷

Bij de Aprilbeweging in 1853, gericht juist tegen het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie²⁵⁸, was Suringars vriend, de Groninger theoloog P. Hofstede de Groot in hoge mate betrokken. De Groot bewonderde Suringars gevatheid en humor. Hij zag ook dat Suringar deze innemendheid vooral inzette om gemakkelijk contact te maken ten behoeve van zijn filantropische activiteiten. De practicus Suringar waardeerde op zijn beurt De Groots werk op onderwijskundig gebied en meende dat er veel overeenkomsten tussen hen waren, soms zelfs woordelijk. Hij ondersteunde ook als donateur De Groots streven naar nationaal-christelijk onderwijs via het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap (NOG), al bleek uiteindelijk het hoofdbestuur van het Nut – het genootschap waarmee beiden veel affiniteit hadden – niet van zins zich samen met het NOG voor het behoud daarvan in te zetten. Wel liet Suringar zijn betrokkenheid blijken door een spreekbeurt te houden voor het NOG, waarin hij pleitte voor meer samenhang tussen onderwijs en werk. Hij vond dat er meer aandacht moest komen voor het werkend leren. School en werk werden te veel als twee gescheiden werelden gezien. Zijn

verhaal illustreerde hij, zoals zo vaak, met eigen ervaringen, ook enkele opgedaan in het buitenland.²⁵⁹

Suringar gebruikte in 1848 De Groot als een van zijn bronnen bij een toespraak over 'tevredenheid' voor Doctrina. Daarin benadrukte Suringar dat op alles in de wereld het 'stempel der onvolmaaktheid en onbestendigheid' staat en dat de christen tot taak heeft 'de som van het kwade in de wereld, voor zich zelven en anderen te verkleinen'. Hij gaf daarbij als voorbeeld dat de revolutie van dat jaar, naast veel leed, na een 'verstandige tauxatie der waarden der denkbeelden' ook Nederland veel goeds had gebracht. Op meer persoonlijk vlak adviseerde hij De Groot herhaalde malen en drong er bij hem op aan het wat rustiger aan te doen en een kuuroord te bezoeken. Blijkbaar nam De Groot dit advies ter harte: uit een briefje in Suringars 'Album Amicorum' blijkt dat ze elkaar in het kuuroord Pyrmont gezelschap hebben gehouden. In zijn bedankbriefje complimenteerde hij Suringar voor 'menige les der wijsheid' die hij in het kuuroord te berde had gebracht.²⁶⁰

Toch waren beiden het zeker niet altijd eens. Juist de godsdienstige positie van Hofstede de Groot deelde Suringar niet. Van sympathie voor de Aprilbeweging valt bij hem niets te bespeuren. Al was Suringar misschien godsdienstiger geworden naarmate hij ouder werd, afgaande op de toespraken die hij hield, van geloofsstrijd bleef hij wars.²⁶¹ Medewerking aan De Groots Evangelische Maatschappij, die tot doel had de geloofsbeoefening in rooms-katholieke streken van Nederland te bestrijden door de protestanten te ondersteunen en te evangeliseren, bleek voor Suringar dan ook een stap te ver; hij liet zich door De Groot niet overhalen dit genootschap steun te verlenen of ervan lid te worden.²⁶² Suringars stellingname tegenover het katholicisme was veel positiever, zoals ik al constateerde bij het conflict met het hoofdbestuur van de vereniging Unitas over zijn lezing voor de leden. Alhoewel Suringar zich heel goed kon vinden in het streven van De Groot naar één nationale kerk – hij zelf had tenslotte Unitas geadviseerd om met andere protestantse verenigingen samen te gaan en zo voor meer eenheid te zorgen – was het duidelijk dat hij geen zin had in theologische conflicten en waarschijnlijk daarom niet actief betrokken was bij de 'grootprotestantse' beweging.²⁶³ Overigens geeft Suringar in zijn brieven aan De Groot wel aan dat hij ervan uitging dat de Groninger theoloog een tegenwicht bood tegen religieuze overdrijving. Intussen startte Suringar een nieuw project, dat zijn leven zodanig ging bepalen dat hij daarvoor zelfs tijdelijk naar Zutphen verhuisde.

Hoofdstuk 5

Een filantropisch drieluik (1851-1872)

In de laatste twintig jaar van zijn leven bleef Suringar actief in het onderwijs, het gevangeniswezen en de armenzorg, drie zaken die voor hem steeds evident samenhangen. Zijn aandacht voor wat ik zijn ‘filantropisch drieluik’ noem, was echter wisselend van diepgang en belangstelling. In zijn woonplaats Amsterdam bleef hij geïnteresseerd in het onderwijs, vaak in combinatie met de armenzorg of de cellulaire gevangenis en de zorg voor ontslagen gevangenen. Ook ontwikkelingen in het gevangeniswezen en de reclassering bleven in de jaren 1850 zijn aandacht opeisen. Het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, dat aanvankelijk te kampen had met een dalend ledenaantal, zag na 1850 weer groei en er kwamen zelfs afdelingen bij. De aanwas werd vooral toegeschreven aan de gloedvolle toespraak van Suringar bij het vijftienvigjarig bestaan in 1848, die regelmatig werd herdrukt en als propagandamateriaal gebruikt. Daarnaast kreeg hij toenemend belangstelling voor de criminele jeugd.¹ Tot op hoge leeftijd oriënteerde hij zich ook nationaal en internationaal en droeg hij zijn kennis uit via lezingen, congresbezoek en zijn correspondentienetwerk. Maar in zijn laatste jaren was toch de instandhouding van de door hem gestichte residentiële opvoedingsinstelling Nederlandsch Mettray de kern van zijn werk.

De vraag rijst waarom en hoe Suringar in 1851, ruim zestig jaar oud, nog zo’n project heeft gestart en het, in navolging van het Franse voorbeeld, tot zo’n belangrijke instelling wist te maken dat hij deze letterlijk op de kaart zette. In de eerste *Bos’ schoolatlas der geheele aarde* uit 1877 staat op de topografische kaart van Nederland de plaatsnaam ‘Nederlandsch Mettray’ aangegeven. Alhoewel de maker van de atlas in zijn voorwoord aangaf de kaarten niet met namen te willen overladen, meende hij blijkbaar toch dat deze ‘plaats’ erop thuishoorde.² Dit simpele feit duidt het belang aan dat de instelling, vijf jaar na de dood van zijn oprichter, nog bezat. Dat de plaats werkelijk onderdeel was van de topografie blijkt ook uit een beschrijving van Nederlandsch Mettray in 1916, als de schrijvers vermeldde dat ze in hun schooltijd de ‘plaats’ hadden moeten leren.³

Nederlandsch Mettray

De totstandkoming van Nederlandsch Mettray leek erg veel op die van het Franse voorbeeld. Beide ontstonden door de overtuigingskracht van de initiatiefnemer die een rijke geldschietster bereid vond zijn project te ondersteunen. In Frankrijk was dat burggraaf Louis Hermann de Brétignières de Courteilles (1797-1852) die door Demetz, die als rechter veel met criminele

jongeren te maken had gehad, werd overgehaald zijn geld niet aan een bejaardenoord te besteden, maar voor jeugdige criminelen te gebruiken. Met de jeugd waren meer resultaten te behalen, was zijn argument. Voor deze Franse jeugdinstelling stond zoals ik al aangaf het Rauhe Haus in Hamburg model, dat Demetz in 1838 had bezocht. Het daar gepraktiseerde leven in familieverband werd ook de leefwijze in het Franse Mettray.⁴ De beheerder van het Rauhe Haus, Hinrich Wichern, was voor Suringar evenmin een onbekende, want hijzelf had de instelling, evenals de stichter ervan, Karl Sieveking, reeds in 1836 tijdens zijn reis naar Zweden bezocht.⁵

Suringar werd in 1843 door De la Sagra geattendeerd op Mettray, een Franse landbouwkolonie in de buurt van Tours: 'C'est une visite que je vous engage à faire. Vous serez bien content, je vous l'annonce.'⁶ Twee jaar later, tijdens zijn voorbereidingen voor een congres over de armenzorg te Parijs en na een bezoek aan de cellulaire jeugdgevangenis La Petite Roquette aldaar, oriënteert Suringar zich met zijn Friese reisgezel en jeugdvriend Ritske Smeding voor het eerst op de landbouwkolonie.⁷ Over zijn visite hield hij op 7 mei 1847 een toespraak voor het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen te Amsterdam. Zijn spreekbeurt werd opgenomen in een publicatie over het Franse Mettray van de al meermalen genoemde Utrechtse advocaat Von Baumhauer, die dit werk op Suringars verzoek schreef. Suringars lezing werd ook afzonderlijk uitgegeven en zelfs in het Engels, Duits en Frans vertaald.⁸

De in Suringars toespraak vervatte oproep om ook in Nederland het Franse voorbeeld te volgen, werd onder anderen gelezen door de in Amsterdam geboren Christiaan Dirk Schüller (1820-1860).⁹ Hij was geraakt door de idee om een Nederlandsch Mettray tot stand te brengen. Suringars broer Gerard suggereerde later dat: 'Die uitnoodiging vrucht [heeft] gedragen door de opmerking van den spreker, dat zoo er een zeer rijk man is onder de hoorders, die verlangt nog rijker te worden, hij dat worden kan door anderen ten zegen te zijn. Zulk een rijke heeft zich doen kennen in den vroegen morgen van den volgenden dag.'¹⁰ Inderdaad bood Schüller in het najaar van 1847 Suringar een stuk grond aan op zijn landgoed De Keijenberg in Gelderland. Eind december 1847 stelde Schüller echter voor de grond te verkopen en de opbrengst, zestienduizend gulden, te besteden aan de stichting, elders, van een Nederlandsch Mettray; de grond van De Keijenberg was namelijk niet zo goed als die van het landgoed Rijsselt in het Gelderse Gorssel waarop Suringar zijn oog had laten vallen en dat voor het grootste deel al ontgonnen was.¹¹

Desniettemin was Suringar kennelijk niet geheel voorbereid op Schüllers snelle reactie. Hij hield concretisering van het voorstel in beraad, zolang zelfs dat, in de eropvolgende jaren, Schüller ongeduldig werd. Schüller had echter bij zijn schenking een tweetal voorwaarden gesteld, die het Suringar bemoeilijkten om vlot met een volledig plan te komen: Er mochten geen criminele kinderen worden opgenomen in het tehuis en de kinderen dienden het protestantse geloof te volgen.¹² Dat het zo lang duurde voordat Mettray werd gesticht zou vooral gekomen zijn door Schüllers eerste eis.¹³

Suringar gunde zich echter ook de tijd om zich goed te oriënteren op de pedagogische en organisatorische werkwijze van heropvoedingsinstellingen. Bij zijn tweede bezoek aan het Franse Mettray in oktober 1847 beschreef hij voorbeelden van de pedagogische praktijk zoals die bleek tijdens een zondagsbijeenkomst met de oprichter, Demetz. Op die zitting werd het morele gedrag van de kinderen publiekelijk met hen besproken. Een van de jongens, Bindi uit familiehuis G, die Demetz naar voren liet komen, had een ander geslagen en daarover geen spijt betoond. Demetz oordeelde dat Bindi's gedrag niet vooruitging, en stilstand betekende in zijn ogen achteruitgang. Naast het slaan waren taalgebruik en humeur van de jongen ook niet in orde: veel gezwets en chagrijnige buien naar zijn groepsgenoten. Indien Bindi de kolonie moest verlaten diende hij wel te beseffen dat het bedriegen van anderen ook een bedrog was van zichzelf, vertelde Demetz de jongen, die daarna begon te huilen. Vervolgens troostte Demetz hem. Uit Suringars verslag blijkt dat de morele druk op de pupillen werd opgevoerd als ze onwillig bleven in het bekennen van hun fouten.¹⁴ Deze werkwijze paste geheel in Suringars opvoedingsopvatting waarin morele druk en affectie zo nodig werden gecombineerd om een pupil weer op het juiste pad te krijgen.¹⁵

De Utrechtse onderwijzer Dirk van Frankenhuijsen (1811-1895) hoorde in 1847 te Rotterdam een toespraak van Suringar over het Franse Mettray en – enthousiast geworden – bezocht hij nog in datzelfde jaar deze instelling. Hij richtte al in oktober van dat jaar te Montfoort – waar hij na hooglopende ruzie over zijn mogelijke benoeming tot hoofdonderwijzer een stuk grond had gekocht om zelf een school te starten voor arme kinderen – een heropvoedingsinstelling op. Van Frankenhuijsen noemde aanvankelijk Suringar lyrisch ‘de grote filantroop’ en vertelde zelfs dat Suringar aangeboden had zijn gesticht te kopen. In latere jaren, toen Suringar zijn eigen plannen had verwezenlijkt, sloeg hij een andere toon aan: Nederlandsch Mettray zou zelfs personeelsleden bij zijn instelling hebben weggelokt. Toch werkten beide instellingen niet concurrerend als het ging om de opname van pupillen. In Montfoort kwamen zowel jongens als meisjes en zelfs bejaarden, die

zowel lichamelijk als geestelijk veel meer verwaarloosd waren dan de jongens die te Mettray werden opgenomen.¹⁶

Dat Suringar weinig ophad met Van Frankenhuijsens initiatief bleek toen men hem vroeg om medebestuurder te worden. Hij gaf aan weinig tijd en zin te hebben en verbaasde zich over de voor hem bedachte functie van ‘superintendent’, die in Nederland volgens hem niet bestond. Hij wilde wel honorair bestuurder worden, maar dan moest de instelling eerst aan een aantal financiële en pedagogische kwaliteitseisen voldoen; immers, Van Frankenhuijsen had geen duidelijke scheiding aangebracht tussen het vermogen van de instelling en zijn privébezit, waardoor er verdachtmakingen waren ontstaan. Op een ander vlak was Suringar niet tevreden omdat geen gymnastiek- en muziekonderwijs en een spreukenstelsel waren ingevoerd, de gegevens van de leerlingen en hun ouders niet in een register werden bijgehouden, geen boeken voor de volksofvoeding werden aangeschaft en geen gezondheidsraad was ingesteld. Tevens diende er een spaarkas te komen voor de leerlingen die na hun opleiding een klein startkapitaal zouden kunnen krijgen. Tenslotte beklemtoonde Suringar de noodzaak om elke zondag na de kerkdienst een vergadering te houden waar het morele gedrag van de pupillen in het openbaar werd besproken, zoals ook in het Franse Mettray gebeurde.¹⁷ Zover ik heb kunnen nagaan zijn er door Suringar geen verdere contacten onderhouden met het bestuur van de heropvoedingsinstelling en met Van Frankenhuijsen. De teloorgang van de Montfoortse instelling in 1867 als gevolg van financiële roddels, ruzies tussen Van Frankenhuijsen en zijn toezichthouders en het ontbreken van een stichtingsvorm hebben het door Suringar geuite wantrouwen gerechtvaardigd.¹⁸

Intussen riep Suringar, steeds enthousiaster, niet alleen in Nederland op tot navolging van het Franse voorbeeld: dat deed hij ook tijdens een toespraak voor het Belgisch Agrarisch Congres te Brussel in 1848, die eindigde met een lofzang op het Franse instituut. En om het concept ook elders te populariseren liet hij Von Baumhauers brochure uitdelen.¹⁹ Jacobus Wilhelm Schlimmer (1808-1897), die als opvoeder-directeur van de Rotterdamse jongensgevangenis zo’n grote indruk op Suringar en andere leden van het Genootschap had gemaakt, bezocht de Franse heropvoedingsinstelling eveneens.²⁰

Intussen informeerde Suringar zich ook ter plekke over andere instellingen, en dat niet alleen in Frankrijk. In Engeland bracht hij een bezoek aan de door John Howard opgerichte Philanthropic Society. In navolging van het Franse Mettray was door dit genootschap in de buurt van Londen een opvoedingsinstituut gesticht. In België woonde hij vervolgens in 1849 de opening bij van de landbouwkolonie Ruyslede waarvoor zijn vriend Ducpétiaux zich voor

had ingezet. Hij verbleef er vijf dagen om het instituut beter te leren kennen. Met Ducpétiaux wisselde hij informatie uit. In 1851 bezocht de Belg met een aantal adviseurs het toen in aanbouw zijnde Nederlandsch Mettray.²¹ Met Mahieu en anderen reisde Suringar in 1850 voor de tweede keer naar het Rauhe Haus. Hier sprak hij met Wichern, die hem van adviezen voorzag. In het verslag van zijn bezoek noteerde Suringar de aanbevelingen over de wijze van opvang van de kinderen in familiehuysjes, de opvoeding en opleiding, de kleding en het voedsel.²²

Met dat al boog Suringar zich in diezelfde jaren ook over allerlei praktische aspecten die bij de oprichting van een Nederlandsch Mettray zouden moeten worden opgelost. Zo verdiepte hij zich in de manier waarop landbouwkolonisatie kon worden gerealiseerd. De jaarlijkse Landhuishoudkundige Congressen – onder de honderden bezoekers waren veel boeren – besteedden vanaf de oprichting in diverse commissies aandacht aan deze thematiek. Al op het eerste congres in 1846 te Zwolle, was predikant Heldring gevraagd om, met anderen, een advies op te stellen over dit fenomeen, waarin hij mogelijkheden zag voor een oplossing van het armoedeprobleem, dat mede bestond door de overbevolking in een aantal stedelijke gebieden.²³

Suringar nam in juni 1847 te Arnhem deel aan het tweede congres en attendeerde meteen zijn toehoorders op het verslag over het Franse Mettray door Von Baumhauer. Hij kreeg het verzoek op het volgende congres zelf ideeën naar voren te brengen over deze vorm van landbouwkolonisatie. Op het derde congres, in juni 1848 te Groningen, kwam het er niet van. Toch stelde Suringar na afloop al algemene uitgangspunten op voor de oprichting van een Nederlandsch Mettray, en verwees daarbij natuurlijk wederom naar het Franse voorbeeld. Hij expliciteerde dat het de bedoeling was arme jongelui op te leiden voor een beroep in de landbouw, omdat de vestiging van huisgezinnen in zulke kolonies minder kans op succes opleverde: volgens Suringar hadden volwassenen minder kracht en zin om op het land te werken. Voor de aankoop van gebouwen en land moesten de stichters een startkapitaal bijeen brengen. Mede daarom steunde Suringar een voorstel van Heldring, om een landelijke Eén-Cent-Daagsche-Maatschappij voor den Landbouw op te richten om kapitaal te verwerven voor de aankoop van landbouwgronden.²⁴ Kennelijk voorzag Suringar dat de schenking van Schüller niet toereikend zou zijn om het plan geheel te doen slagen. Hij opperde dan ook dat Heldrings idee maar meteen in praktijk moest worden gebracht en werd met ondermeer Heldring, Sloet tot Oldhuis en Hofstede de Groot lid van de commissie die daarvoor was ingesteld.²⁵

De gewone leden van de organisatie dienden één cent per dag te sparen als bijdrage voor de instelling. De jongens, die wel sterk en gezond moesten zijn, zouden zowel theoretisch als praktisch onderricht krijgen, en na hun scholing bij een boer geplaatst worden. De opleiding zou in drie provincies worden gegeven, in landbouwkolonies van elk ongeveer honderd jongens.

Het was echter de bedoeling om met één kolonie te beginnen en pas een tweede en derde te stichten als voldoende ervaring was opgedaan. Suringar was immers bevreesd voor grootschaligheid en verwees naar de schuld die de Maatschappij van Weldadigheid in de problemen had gebracht; vanwege de slechte resultaten bestond althans bij Suringar weinig animo om in samenwerking met de Maatschappij een Nederlandsch Mettray te stichten.²⁶ Hij wilde voorzichtig beginnen, hopen dat de opgeleide jongelui een aankomende generatie landbouwers zouden vormen die nieuwe kennis kon overdragen om zo de Nederlandse landbouw te verbeteren.

In augustus 1848 vergaderde Heldring met anderen bij Suringar thuis aan de Herengracht over dit plan.²⁷ Toch presenteerde Heldring het verslag van de commissie pas op het Landhuishoudkundig Congres in 1850 te Leiden, en toen met een negatief advies: er waren te veel problemen en bezwaren. Het nog vigerende markrecht belemmerde de aankoop van voldoende grond, de herplaatsing van hele gezinnen was geen goed idee, en de armoedesituatie was niet meer zo dringend. Suringar was het daarmee deels eens, maar bleef wel degelijk heil zien in kolonies voor kinderen, voor wie hij juist wel een perspectief zag. Een door particulieren gesteunde ‘Maatschappij’ wilde hij combineren met de oprichting van een ‘klein Mettray’. Doch het congres besloot dat het plan geen praktisch vervolg zou krijgen en de commissie werd ontbonden. De voorgestelde landbouwkolonisatie die Heldring nog vol trots in 1849 in *De Vereeniging: Christelijke Stemmen* had aangekondigd kwam dus niet van de grond.²⁸

Of deze mislukking de verhouding tussen Suringar en Heldring – die al gespannen was vanwege, zoals ik al eerder schreef, hun verschil in religieuze opvatting – nog verder onder druk heeft gezet heb ik niet kunnen vaststellen. Wel valt op dat Heldring een rol speelde in de discussie over de kwaliteit van de grond voor een Nederlandsch Mettray. Hij vond dat de kwaliteit van De Keijenberg wel goed was, maar begreep dat Suringar niet met hem in contact wilde blijven. Desondanks gaf hij Suringar drie namen door van personen, die goede adviezen zouden kunnen geven.²⁹

Suringar had zelf al her en der inlichtingen ingewonnen, onder anderen bij de in de Achterhoek wonende landbouwkundige Winand Carel Hugo Staring (1808-1877), zoon van

de dichter Anthony Staring (1767-1840), die bij de voorbereidingen van de stichting van Mettray zijn steun had aangeboden, evenals Sloet tot Oldhuis.³⁰

Suringar beseftte steeds meer dat het startkapitaal van Schüller niet voldoende zou zijn om ‘zijn’ ideaal te realiseren. Daarom zocht hij naar een systeem om regelmatige inkomsten te genereren. Vooral Willem Anne baron Schimmelpenninck van der Oije van de Poll (1800-1872), commissaris des Konings in Gelderland, was Suringar tot grote steun vanwege zijn contacten met Den Haag, waar hij minister was geweest. Hij bood ook hulp bij de uiteindelijke aankoop van Rijsselt voor een bedrag van tweeëndertigduizend gulden. Suringar had daartoe nog de nodige bedelacties gehouden. Onder de gevers bevonden zich de koning en andere leden van de koninklijke familie van wie Suringar in 1851 op een audiëntie drieduizend gulden wist in te boeken. Het verzoek om twee ‘familiehuizen’, die van deze gift betaald konden worden, de namen van Willem II en prins Maurits te geven, zal Suringar graag hebben ingewilligd: in zijn Oranjegezindheid week hij niet af van zijn vader.³¹

Het kostte Suringar uiteindelijk anderhalf jaar om voldoende financiële ondersteuning te vinden.³² Toen hij zich in 1850 zeker genoeg voelde om Nederlandsch Mettray te starten, wist hij – dankzij zijn netwerk – een uit notabelen bestaand voorlopig bestuur te vormen. De politieke kleur van de leden liep uiteen van liberaal tot conservatief. Het waren voornamelijk adellijke en academisch geschoolde personen van protestantse origine, maar niet van orthodoxe snit. De meesten bleven jarenlang lid. Suringar vervulde, natuurlijk, het voorzitterschap, ook later bij het definitieve bestuur, dat dezelfde sociale samenstelling kende. Een ongedateerd concept voor een circulaire over het stichten van een Nederlandsch Mettray toont niet alleen Suringars ervaring in het maken van statuten – de stukken heeft hij driftig gecorrigeerd – maar tevens zijn denkbeelden over de praktische uitwerking. De juridische vorm veranderde hij van een maatschappij in een vereniging en in de artikelsgewijze statuten bracht hij talrijke wijzigingen en aanvullingen aan.³³ De uiteindelijk landelijk opgezette Vereniging Nederlandsch Mettray kreeg een hoofdbestuur, een dagelijks bestuur en afdelingen die in verschillende plaatsen konden worden gevestigd. Er kon een afdeling worden opgericht als er minstens twintig leden waren. Bij minder leden sprak men van correspondentschappen. Afdelingen konden verwaarloosde kinderen opgeven voor plaatsing in Mettray. Afhankelijk van de bijdrage aan de vereniging werd men medestichter, lid of begunstiger.³⁴

Het resultaat van dit jarenlange streven? Nederlandsch Mettray werd een landbouwkolonie waar geen criminele jongeren werden opgevangen. Het leek daardoor vanaf zijn oprichting al meer op het Rauhe Haus, ook vanwege de kleinschaligheid.³⁵ Bij de

officiële opening van Nederlandsch Mettray op 17 januari 1852 stonden er naast het hoofdgebouw vier familiewoningen voor de leerlingen en een school: een indeling zoals bij het Rauhe Haus. Uiteindelijk kwamen er binnen enkele jaren een achttal familiewoningen. Verder waren er gebouwen voor het agrarisch bedrijf en een bakkerij, een timmerwinkel en een smederij, met het oog op het leren van een ambacht. De aandacht voor ontspanning en beweging vertaalde zich in de bouw van een gymnastiekzaaltje en een door de leerlingen aangelegd buitenbad. Tenslotte verrees er in 1862 een kerkje, tien jaar na de aanleg van het kerkhof. Afgezien van enkele verbouwingen, een totale vernieuwing van het hoofdgebouw en de aanleg van een badhuis, bleven de bouwactiviteiten tijdens Suringars bestuursperiode hoofdzakelijk beperkt tot onderhoudswerkzaamheden.³⁶

De koning bezocht de instelling in februari 1853, waarbij Suringar in zijn welkomsttoespraak mensen vergeleek met parels en diamanten en de vorst de grote diamant noemde.³⁷ Suringars binding met het koningshuis en Mettray bleek nogmaals in 1861, toen Willem III de eerste steen legde voor de spoorbrug over de IJssel te Zutphen. Zo zou de bereikbaarheid van Zutphen verbeteren voor de jongens die te Mettray geplaatst werden: de meesten kwamen uit de steden in het westen van het land, en moesten met de trein komen. De plechtigheid werd door de pupillen van Mettray opgefleurd met het zingen van een gedicht van Jan Pieter Heije, waarschijnlijk op verzoek van Suringar gemaakt.³⁸

De band die Suringar tot zijn dood met Nederlandsch Mettray onderhield was intensief. Na de totstandkoming van het heropvoedingstehuis bleef hij meeleven met het reilen en zeilen van wat hij toch echt zag als ‘zijn’ Mettray. Zijn betrokkenheid met de instelling ging zover dat hij vanaf april 1856 ruim drieënhalve jaar op Huis Den Dam tussen Zutphen en Gorssel ging wonen om dichterbij Mettray te leven. Ook liet hij op het terrein voor zichzelf een graf aanleggen. Dat Suringar dus veelvuldig Amsterdam verliet, vond de Amsterdamse hoogleraar theologie Ferdinand Jacobus Domela Nieuwenhuis (1808-1869) jammer. Suringar woonde maar enkele maanden per jaar aan de Herengracht, waardoor er weinig gelegenheid was om te overleggen over de verschillende genootschappen en de lezingen die men Suringar graag hoorde geven.³⁹

Suringars intensieve betrokkenheid bij de heropvoedingsinstelling blijkt zeker uit de aandacht die hij schonk aan alle geledingen, de jongens, de opvoeders en de directeur, zoals duidelijk naar voren komt in de *Berigten en Verslagen* van de vereniging. Vanaf de oprichting waren er bijna elk jaar stukjes van zijn hand te lezen, zowel over materiële als opvoedkundige zaken. De bouw van het kerkje, de vernieling van gebouwen door een storm, toespraken bij

het overlijden van jongens, maar eveneens gedachten over belonen en straffen en het gebruik van het spreukenstelsel, alsook de resultaten van de heropvoeding bracht hij in de jaarverslagen naar voren.⁴⁰ Suringars invloed als voorzitter van het dagelijks bestuur was zondermeer dominant te noemen.⁴¹ Schimmelpenninck van der Oije sprak zelfs zijn bezorgdheid uit dat Mettray teveel afhing van één persoon en dat alles uit elkaar zou spatten als Suringar er niet meer was. Hij schreef – enigszins badinerend maar met een serieuze ondertoon, die wellicht aangaf hoe dominant Suringar inderdaad was – over diens ‘dictatorialen invloed’.⁴² Die kritiek was terecht. Suringars nationale en internationale contacten en vermaardheid als filantroop zorgden voor grote belangstelling vanuit binnen- en buitenland, maar identificeerden de stichting vrijwel geheel met zijn persoon. Zijn denkbeelden over onderwijs en opvoeding in Nederlandsch Mettray verwierven niet alleen bekendheid door de vele bezoekers aan de heropvoedingsinstelling. Via de jaarlijkse verslagen gaf Suringar dus zeker glans aan zijn betrokkenheid. Nog in 1867 verscheen er een Engelse uitgave van zijn publicatie over de opvoeding te Nederlandsch Mettray, onder de titel *What system of education was followed at Netherlands Mettray*.⁴³

Suringar bevestigde zijn contact met de jongens te Mettray ook door er diverse keren zijn verjaardag te vieren. Uit het verslag van 1860 blijkt dat hij zijn zeventigste verjaardag twee weken na de officiële datum op Mettray organiseerde. Op het terrein waren vlaggen uitgestoken en de ‘kweekelingen’ droegen bloemen uit eigen tuin in hun knoopsgat. Ze kwamen in de gymnastiekzaal bij elkaar, waar een bord met de tekst ‘Hulde aan den Heer W.H. Suringar’ was opgehangen. Met liederen en gedichten traden zij op, waarna zij terugkeerden naar hun familiewoning om daar van de traktatie, een tulband, te kunnen genieten. De dag werd besloten met spelletjes en een klein vuurwerk. Het verslag eindigde met een ronkend eerbetoon aan Suringar: ‘Lang zal deze dag gewis in het geheugen der dankbare Kweekelingen blijven aangeschreven en ook in lateren leeftijd hun den grijsaard doen gedenken, die zoo veel voor hen was, zoo veel voor hen deed en door Kinderzin bestuurd, “Nederlandsch Mettray” verhief tot eene der nuttigsten Inrigtingen op den dierbaren Vaderlandschen grond.’⁴⁴ Deze vorm van persoonsverheerlijking, waarover Suringar regelmatig zijn afkeuring uitsprak, liet hij zich blijkbaar desniettemin graag welgevallen.

De benoeming in 1851 van Schlimmer tot directeur van Mettray had Suringars instemming. Zoals ik reeds aangaf had hij al in een vrij vroeg stadium kennis genomen van diens kwaliteiten via zijn Rotterdamse vriend Warnsinck, die deze onderwijzer in 1828 had aanbevolen om onderwijs te verzorgen in de gevangenis te Rotterdam. Vanaf 1833 werkte

Schlimmer daar. Vooral het timmeronderwijs en het bouwkundig tekenen waren dankzij hem van de grond gekomen. Het zangonderwijs scheen ook van een goed niveau te zijn. Na een bezoek ter plekke complimenteerde Suringar Schlimmer in 1839 met de kwaliteit van zijn werk. Hij uitte zijn waardering door een aantal boeken te schenken voor de gevangenisbibliotheek. Maar het was toch vooral zijn tactvol en pedagogisch optreden dat veel lof kreeg, ook na zijn benoeming te Mettray.⁴⁵

De persoonlijke contacten tussen Suringar en Schlimmer, die tot na Suringars dood directeur zou blijven, waren uitstekend. Bij verdrietige familiegebeurtenissen kreeg Suringar een brief van ‘troost en bemoediging’. De hechte relatie valt ook af te leiden uit het feit dat Suringar peetoom was van een zoon van Schlimmer en bij het overlijden van Schlimmers vrouw een herdenkingsrede hield voor de afdeling Amsterdam van Nederlandsch Mettray. Maar natuurlijk correspondeerden ze vooral over praktische zaken. Toen de kwaliteit van het personeel op Mettray te wensen overliet schreef de directeur Suringar persoonlijk om zijn zorgen tot uitdrukking te brengen, zoals op Oudejaarsdag 1864: ‘De mensen, die ik heb, begrijpen niets van hunne roeping, en doen grooter kwaad dan de kweekelingen, die zij ten minste ten voorbeeld moesten zijn. Zij hebben ook geen invloed hoegenaamd. Bij mijne terugkomst vond ik daarvan de sprekendste bewijzen, en ik was toch slechts drie dagen van huis geweest.’⁴⁶ Schlimmers werk was ook niet eenvoudig. Hij was directeur geworden van een heropvoedingsgemeenschap waarin hij leiding gaf aan acht familievaarders die als vervangende ouder van een groep jongens optraden, aan de werkbazen, ervaren ambachtshui, die de leerlingen een vak leerden, en aan de onderwijzers. Het verloop onder de familievaarders (vaak oud-militairen) en onderwijzers was echter groot. Het lage salaris verklaarde niet alleen deze snelle personeelwisselingen, maar zeker ook de gebrekkige kwaliteiten waarop Schlimmer wees, al bouwden de werkbazen meestal wel een lange staat van dienst op.⁴⁷

Bij de heropvoeding van verwaarloosde jongeren ging de aandacht vooral uit naar morele verbetering en een nuttige opleiding om zelfstandig in de maatschappij te kunnen functioneren. Ook de betekenis van het koningshuis en van een maatschappij waarin mensen volgens de standensamenleving in harmonie met elkaar moesten leven werd benadrukt.⁴⁸ Suringars opvattingen zijn dus duidelijk herkenbaar aanwezig.

Dat geldt ook voor de gehanteerde methoden. Het gebruik van zijn spreukenstelsel dateerde al uit de periode dat hij te Leeuwarden lezingen hield voor de leden van het Nut; daarna had hij het ook gepropageerd voor het gevangeniswezen. Vooral aan de achttiende-eeuwse Zwitserse predikant Lavater, beroemd vanwege zijn boek over gelaatsuitdrukkingen en karaktereigenschappen, ontleende Suringar veel spreuken.⁴⁹ Ook voor diagnostische

observatie had hij reeds aandacht gevraagd in zijn studies over de armenzorg en het gevangeniswezen. De observatie te Mettray was bedoeld om een karakter beter te doorgronden en zo rekening te kunnen houden met het kind, en het een op het individu gerichte opvoeding te geven.⁵⁰

De wijze waarop op Nederlandsch Mettray aan het protestante christendom invulling werd gegeven weerspiegelt eveneens Suringars opvattingen. Leerstellig godsdienstonderwijs achtte hij uit den boze. Een algemeen christelijk karakter hoorde echter juist wel met de opvoeding verweven te zijn. In dat verband is het interessant te lezen wat allerlei auteurs over Mettray schreven. Zo was er de, niet te identificeren Duitse journalist die de instelling in de herfst van 1855 bezocht en door Suringar werd rondgeleid. In zijn artikel in het tijdschrift *Gartenlaube* stelde hij vast: ‘Was ich, der ich selber früher Lehrer an ähnlichen Anstalten gewesen bin, an der Mehrzahl derselben auszusitzen habe, ist, um es gerade herauszusagen, ihre allzuweit getriebene Frömmigkeit. Erschrickt nicht, lieber Leser, ich bin kein Gottloser, aber ich halte es für Zeitvergeudung, für lächerlich und sogar für unwürdig, den lieben Gott unaufhörlich im Munde zu führen und ihn wegen jeder Lappalie zu beschreien. Das allzuvielen Demüthigen und auf den knien Umherrutschen ist ungesund und bildet meistens Heuchler. Der Zwang, der man sich auferlegt, um jeden Unterrichtsgegenstand in ein Capitel aus der Religionslehre umzuwandeln, die unaufhörliche Vermengung des Heiligen mit dem Profanen kann unmöglich gute Folgen haben. Es genüge diese kurze Undeutung, obgleich sich über den Gegenstand noch gar Vieles und Ernstes reden ließe’. Echter, het is moeilijk vast te stellen of deze persoonlijke ontboezeming ook de dagelijkse gang van zaken op Mettray weerspiegelt of de ervaringen van de auteur met andere instellingen. Immers, hij stak wel degelijk de loftrumpet over Suringar. Hij beschreef diens ‘...jugendfrische Gestalt, das blitzende Auge, die hohe von weißem Haar umwallte Stirne und die gewaltige Macht der Rede dieses merkwürdigen Mannes...’, en constateerde bovendien dat ‘Das Werk des wackeren Suringar, des populärsten und geliebtesten Mannes in seinem ganzen Land, schreitet, wie die neuesten Berichte melden, immer freudiger voran, und der Zahl der Familien der Colonie vermehrt sich von Jahr zu Jahr.’⁵¹

Toevallig weten wij dat Suringar enkele weken na dit bezoek te Mettray een godsdienstoefening hield die in elk geval bevestigt hoe hij dacht over de rol van het geloof. Na de ochtendoverdenking, gebaseerd op een tekst van de Duitse theoloog Heinrich Ewald (1803-1875), hield hij een toespraak over ‘Het hinken op twee gedachten’. Daarin verzette hij zich tegen diegenen die twee heren willen dienen en God eren zolang het uitkomt, maar als het ongemakkelijk wordt zich eraan onttrekken. De mens wil veel van de wereld genieten en

zich beperken tot enkele goede daden, maar hij kan niet op de aarde en de hemel tegelijk gericht zijn. Liefde tot God moet onvoorwaardelijk voorop staan. God doet ons goed, niet de wereld, meende Suringar, die zich daarbij beriep op een citaat van zijn vroegere leermeester, de predikant Lobry. Ter verdere ondersteuning citeerde hij waarschijnlijk ‘Men kan geen twee Heeren dienen’ uit de *Godsdienstige Beschouwingen* van François Fénelon (1651-1715), een boek dat zo goed was dat het in zijn ogen in ieders bezit moest zijn.⁵²

Het christelijk-orthodoxe weekblad *De Heraut* bekritiseerde in 1866 juist het gebrek aan geloof in Nederlandsch Mettray, omdat daarvoor in de opvoeding te weinig aandacht was. De al genoemde hoogleraar theologie Domela Nieuwenhuis bestreed die opvatting op zijn beurt en schreef in een reactie in hetzelfde tijdschrift dat in de jaarverslagen van Mettray de algemeen christelijke opvoeding regelmatig naar voren kwam.⁵³ Doch in zijn boek *Six months among the charities of Europe* was predikant Jan de Liefde (1814-1869) – oprichter van de vereniging Tot Heil des Volks en actief binnen het Réveil – weliswaar lovend over Nederlandsch Mettray, maar vond juist de basis van het geloofsonderricht te vrijblijvend, want te weinig gericht op het leren van godsdienstige grondbeginselen van Luther en Cavijn. Suringar was kennelijk erg verguld met deze lovende beschrijving, want hij liet met toestemming van de auteur het desbetreffende fragment afzonderlijk uitgeven. Toch had De Liefde nog wel enkele andere kritische opmerkingen gemaakt. Hij vond de afwezigheid van meisjes en vrouwen onwenselijk, omdat de jongens zo niet gewend raakten aan de samenleving na het verlaten van de kolonie. Wel erkende hij dat een gemengde groep voor meer problemen kon zorgen. Tenslotte verbaasde hij zich over het hoge opleidingsniveau waarnaar gestreefd werd. Dat was in zijn ogen niet verstandig, omdat de jongens dan teveel boven hun stand zouden uitgroeien. Door op de scholing te bezuinigen konden er bovendien méér kinderen profiteren van een opleiding. Suringar liet al deze kritiek achterwege in ‘zijn’ herdruk, al vermeldde hij in een noot wel welke onderwerpen hij had weggelaten. Hij adviseerde belangstellenden die over de onderwijskundige, godsdienstige en opvoedkundige ontwikkelingen in Nederlandsch Mettray op de hoogte wilden blijven de jaarverslagen te lezen.⁵⁴

Ook uit Suringars eigen correspondentie blijkt dat er naast vele complimenten, wel degelijk kritiek kwam op Nederlandsch Mettray. Iemand die volstrekt negatief stond tegenover de oprichting van een Nederlandsch Mettray, was juist de tipgever van Suringar voor een bezoek aan de Franse opvoedingsinstelling, Ramon de la Sagra. Hij vond het plan niet weloverwogen, maar gaf daarvoor geen verklaring.⁵⁵ Fundamentele, zij het ook impliciete kritiek leverde, in

1855, een Engelsman. Hij vond dat er in Engeland veel te weinig aandacht was voor de oorzaken van 'social crime'. Het oplossen ervan door morele verbetering was volgens hem van tijdelijke aard, ondanks alle aandacht ervoor van pers, Kerk en verlichte geesten. Alle energie moest juist worden besteed aan het voorkomen van misdaad, door betere woningen te bouwen, door een eerlijker verdeling van rijkdom en door een betere scholing. Het familiesysteem van instellingen zoals Mettray was bovendien volgens hem op den duur niet haalbaar, omdat het veel te kostbaar was. Ook al was deze kritiek niet expliciet tegen Mettray gericht, toch gaf de schrijver aan dat zulke instellingen zonder structurele, maatschappelijke, sociale en economische verbeteringen niet succesvol zouden zijn.⁵⁶

Ook meer specifieke aspecten van het regiem te Mettray vielen niet bij iedereen in goede aarde, zoals bleek uit een reactie van Suringar op een briefschrijver, die vond dat de kinderen te militaristisch werden opgevoed. Hij noemde het exerceren als voorbeeld. Suringar riposteerde dat exercitie niet werd gegeven vanwege gebrek aan lichaamsbeweging (zoals de briefschrijver blijkbaar suggereerde) maar paste in een voortraject voor een mogelijke militaire opleiding. Als bijkomende voordelen noemde Suringar dat de leerlingen zo een goede houding kregen, leerden ondergeschiktheid te accepteren en dat hun tucht, netheid en punctualiteit werden bijgebracht. Dat de leerlingen van Mettray in een te grote luxe opgroeiden, zoals de briefschrijver eveneens meende, vond hij overdreven. Hij onderstreepte dit door aan te geven dat de kinderen slechts éénmaal per week vlees kregen, genoeg moesten nemen met water, kool, aardappelen en bonen en alleen in de winter koffie dronken.⁵⁷

Leden van een afdeling van Nederlandsch Mettray mochten zoals gezegd zelf een jongen voordragen voor plaatsing, maar Suringar werd ook regelmatig persoonlijk benaderd om pupillen op te nemen.⁵⁸ Toch plaatste men niet elk verwaarloosd kind. Naast de godsdienstige gezindte was de lichamelijke conditie een belangrijk punt, zoals ook werd genoteerd door de secretaris van de afdeling Amsterdam, waarvan Suringar zelf voorzitter was: 'Het Bestuur heeft ons daarom verzocht geen kreupelhout aan te nemen, waarvan het meer dan waarschijnlijk is, dat het kreupelhout zal blijven; -een verzoek, waarop wij verplicht zijn zoo veel mogelijk te letten.' Met 'kreupelhout' werden de jongens bedoeld die door hun slechte voeding belemmerd waren in hun groei. Deze woorden wijzen op een werkwijze die er toch vooral op gericht was om met Nederlandsch Mettray succes te behalen.⁵⁹

Hoe het de jongens in Mettray verging blijkt uit een onderzoek door de Leidse afdeling in de periode 1851-1879. Allereerst valt op dat in Leiden de aantrekkingskracht van Suringars

naam werd gebruikt om de stedelijke elite op te roepen Mettray te steunen. Naast een advertentie werd een circulaire van zijn hand gebruikt. De voortvarendheid van het Leidse afdelingsbestuur was groot, want al maanden vóór de eerste steenlegging van Mettray stuurde het Suringar een dringend bericht om met de bouw te starten, omdat men al een jongen had die geplaatst kon worden. Uiteindelijk kreeg Leiden twee plaatsen toegewezen. De uitverkoren jongens bezochten Suringar in Amsterdam vóórdát ze de dag erna onder begeleiding naar Mettray vertrokken. Blijkbaar wilde hij zich persoonlijk op de hoogte stellen of ze geschikt waren. De één, Bartholomeus Coppij, was zoon van een wever en een wasvrouw, en de ander, Abraham Philippo, zoon van een slagersknecht. Na respectievelijk tien en negen jaar verlieten deze twee jongemannen uiteindelijk Mettray. Beiden hadden zich over het algemeen zeer goed gedragen, alhoewel ze na acht jaar kritiek kregen op hun gedrag. Uiteindelijk ging het daarna weer goed. Na hun verblijf te Mettray, waar de weverszoon tevergeefs had geprobeerd een diploma voor hulponderwijzer te halen, vonden beiden toch een beroep. Bartholomeus ging het leger in en Abraham werkte bij een bloemist, tot volle tevredenheid. Over het algemeen was de conclusie dat het merendeel van de vijftien jongens die in deze periode vanuit Leiden naar Mettray waren gegaan een goede opvoeding hadden gekregen en meestal door de goede reputatie van Mettray snel een baan kregen.⁶⁰ Toch was de plaatsing van de opgeleide pupillen soms wel een probleem, want Suringar heeft in de beginperiode van Nederlandsch Mettray naar mogelijkheden in het buitenland gekeken. Hij liet zich bijvoorbeeld informeren over de perspectieven voor jonge emigranten naar de Verenigde Staten.⁶¹

Pas op het eind van de jaren zeventig, toen, vrij snel na de dood van Suringar, ook directeur Schlimmer vanwege zijn minder goede gezondheid en leeftijd was vertrokken, ontstonden er bij de instelling fikse opvoedingsconflicten.⁶² Natuurlijk was er vóór die tijd ook wel eens onrust, maar meestal wist het bestuur en desnoods Suringar in samenwerking met Schlimmer de zaak te sussen. Van geheel andere aard waren geruchten over zelfbevrediging onder de jongens: een onderwerp waarmee met de nodige voorzichtigheid werd omgegaan. De Amsterdamse koopman en filantroop Christiaan Pieter van Eeghen (1816-1889) meldde Suringar op dit punt ongunstige berichten over Mettray. Schlimmer, die suggereerde dat de zaak via anderen bij Van Eeghen was terechtgekomen, pareerde de verhalen door te beschrijven hoe hij onanie bestreed. Hij liet de jongens veel bewegen, niet te warm gekleed zijn en zich niet te warm toedekken. Verder werd er veel toezicht gehouden en in de zomerdag was zwemmen een zinvolle bestrijding van deze ondeugd. De hemden en de bedlakens werden in het washuis nagekeken bij de wekelijkse wasbeurt. Volgens Schlimmer

konden deze maatregelen een mogelijke ‘waarborg’ ‘tegen dien vreesselijken kanker’ zijn. Hij gaf aan slechts twee onanisten te hebben, die hij probeerde te heropvoeden.⁶³

Liet Suringar in vol vertrouwen de pedagogische zaken aan Schlimmer over, bezorgd was hij wel over de toekomstige financiering van de opvoedingsinstelling. Succesvolle kapitaalvorming had Suringar al voor het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen bewerkstelligd: hij haalde veel mensen over legaten te schenken. Deze werkwijze volgde hij eveneens voor Nederlandsch Mettray, en ook hier met succes. Niet alleen gaven vele bestuursleden legaten, tevens wist Suringar de vrijgevigheid door anderen te stimuleren. Soms werden al bij leven grote sommen gegeven. Dit kapitaal werd niet alleen gebruikt voor onderhoud van de instelling en de heropvoeding van de kinderen, maar ook om het reeds genoemde kerkje te bouwen. Met de verkoop van gravures van Mettray probeerde de vereniging eveneens gelden binnen te halen.⁶⁴

20 Nederlandsch Mettray. Tekening van W. van der Worp. Litho P.W.M. Trap

Suringar moedigde specifiek dames aan om zich voor de filantropie van Mettray in te zetten: ook op dat vlak hanteerde hij dus door hem beproefde methoden. Met twee van hen onderhield hij langdurig briefcontact, waarbij vaak lief en leed van familie en gezin werden besproken, maar tevens filantropische activiteiten aandacht kregen. Jonkvrouwe Maria Jacoba Repelaer van Dordt (1802-1862) was weduwe, gehuwd geweest met de vermogende jonkheer Pieter Hendrik van de Wall (1795-1853), heer van Puttershoek, die het landgoed Dordwijk had aangekocht en verbouwd.⁶⁵ Ze schreef Suringar regelmatig, onder andere over haar

verdriet, maar ook vol belangstelling voor zijn werk, vooral voor Mettray, waarvan zij en haar man medestichters waren geworden. Op Suringars advies maakte ze een reis naar de instelling van Demetz, die ze echter minder knus en ‘huisselijk’ vond dan Nederlandsch Mettray. Suringar beantwoordde haar brieven altijd, zorgde voor toezending van verslagen van Mettray, bracht samen met haar een bezoek aan het heropvoedingsinstituut, gaf haar een verjaardagsgeschenk en stuurde haar nieuwjaarswensen en zijn portret. Deze acties pasten geheel in zijn werkwijze. Daarnaast leverden ze Mettray de nodige giften op. De weduwe verblijdde Suringar diverse keren met fikse geldbedragen of andere vormen van ondersteuning. Ze schonk tweehonderd gulden voor aardappelen en vijfhonderd gulden voor de kapel en stuurde op haar kosten een jongen naar de heropvoedingsinstelling. Op zijn zeventigste verjaardag ontving Suringar niet alleen een felicitatie, maar verblijdde zij hem met een gift van maar liefst tweeduizend gulden voor het instituut. Haar ziekbed en haar naderende stervensuur brachten bij Suringar de nodige emotie teweeg. Verdrietig schreef hij haar in een mogelijk niet verzonden brief: ‘Ik breng U met tranen in het oog mijne oudejaarsavondgroeten. De laatste helaas! Voor ons die U lief hebben en achterblijven’. Mevrouw Van de Wall overleed op Eerste Kerstdag. Suringar gaf de nabestaanden te kennen dat hij niet op de begrafenis zou komen: hij zag niet op tegen de reis, maar wel tegen de ‘aandoeningen’, die het overlijden bij hem opriepen.⁶⁶

Suringars internationale inspanningen voor jeugdinstituten

De tweede adellijke dame met wie Suringar een uitvoerige briefwisseling onderhield was de al genoemde Duitse hertogin Friederike zu Anhalt-Bernburg. De eerste contacten met Friederike kwamen waarschijnlijk tot stand tijdens het bezoek aan een kuuroord. Friederike, geboren in 1811 als Prinses van Sleeswijk-Holstein-Sonderburg-Glücksburg en getrouwd met Alexander Carl zu Anhalt-Bernburg, ondersteunde Suringars initiatieven voor het stichten van jeugdinstituten van harte, want Suringar zou Suringar niet zijn als hij het oprichten van Nederlandsch Mettray niet ook in het buitenland had verkondigd. Brochures over Mettray werden verspreid en telkens als hij de kans kreeg vertelde hij zijn verhaal. Waar de mogelijkheid zich aandienende liet hij vertalingen van zijn werk publiceren zoals in *Niederländisch Mettray, die Ackerbau-Colonie bei Zütphen, deren Gründung, innere Einrichtung und Erziehungssystem, nebst einem Anhang, enthaltend die Rede des Directors obiger Anstalt, hrn. W. h. Suringar gehalten in der XVII. Versammlung deutscher Land- und Forstwirte in Cleve*.⁶⁷ Op dit congres, dat hij in 1855 bezocht, probeerde hij zoals altijd vooral kapitaalkrachtige, liefst ook adellijke dames en heren te overtuigen van het belang van

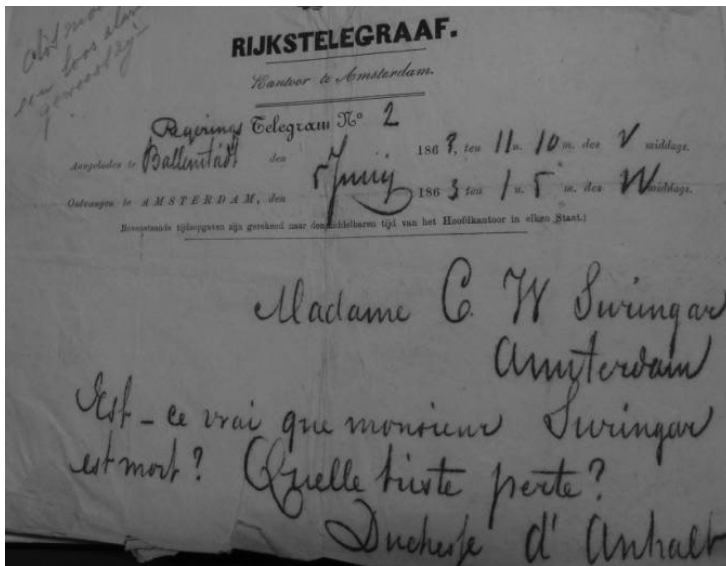
dergelijke instellingen. Juist met deze sociale groep wist hij goed contacten te leggen. De Duitse hertogin liet zich overhalen om een gift te storten voor Mettray en kreeg dan ook een ‘Diplom’ waaruit bleek dat ze dusdoende medestichtster was geworden. Suringar zelf werd ook beloond, want ruim anderhalf jaar later, in oktober 1856, werd hij vanwege zijn sociaal werk benoemd tot Commandeur in de orde van Albrecht de Beer in het hertogdom Anhalt. Koning Willem III verleende hem toestemming voor het ontvangen van die buitenlandse onderscheiding.⁶⁸

De hertogin had geen gemakkelijk huwelijk. Alexander was erfelijk belast met schizofrenie en Friederike werd regelmatig geconfronteerd met zijn woede-uitbarstingen en onrust. Aan haar hof in Ballenstedt leed ze daar erg onder, zozeer dat ze soms ziek werd of in een depressie raakte. Om haar te steunen kwamen haar moeder en haar ongetrouwde zus Louise bij haar wonen. De toenemende geestesziekte van de hertog leidde ertoe dat hij ontoerekeningsvatbaar werd verklaard en dat Friederike vanaf 1855 regentes werd.⁶⁹ Suringar ondersteunde de hertogin vervolgens bij het oprichten van een ‘Friedrikenhaus’, een stichting die het opzetten en inrichten van reddingshuizen nastreefde. Niet verwonderlijk stelde hij voor haar de statuten op. Hij schreef: ‘...ik zal mijn best doen, dat er onder uwe zorg en leiding iets goeds geboren worde’. Voor de hertogin zag hij het bestuur als een aardige afleiding. Zij opende het tehuis voor arme meisjes in de leeftijd van elf tot veertien jaar in 1857 te Bernburg. De instelling begon met achttien leerlingen en twee leerkrachten. Suringar bezocht het ‘Friedrikenhaus’ anderhalf jaar later.⁷⁰

De hofpredikant van de hertogin, die blijkbaar veel uitvoerend werk verrichtte, bedankte Suringar niet alleen voor de goede adviezen, maar dacht ook dat zijn invloed ‘...im Geiste Mettrays’ de instelling zou sturen. Zo werd voorkomen dat er een ‘...dumper, pietistischer Geist aufkomme.’ Suringar hoefde niet bang te zijn dat de meisjes tot nietsdoende hofdames werden opgevoed. De hertogin stond wel degelijk in de wereld en was van alles goed op de hoogte. Zowel godsdienst als werk zouden een grote plaats in hun opleiding innemen. De predikant nam ook Suringars advies ter harte ‘...nicht gleich Anfangs zu viel reformiren, [aber] die Erfahrung benutzen, die besser lehrt, als alle Theorie, - sagte mir einmal Mijnheer Suringar.’⁷¹

Vanuit dit perspectief kan veel van de correspondentie tussen Suringar en Friederike begrepen worden. Suringar had troostende woorden voor haar, zij wisselden informatie over familieaangelegenheden uit en stuurden elkaar foto’s. In bedekte termen maakte Suringar gewag van de zware taak voor de hertogin toen zij mederegent werd. Hij repte regelmatig over de onrustige periode die Duitsland doormaakte en adviseerde Friederike vooral rustig te

blijven en niet in melancholie te blijven steken. Naar aanleiding van zijn zeventigste verjaardag stuurde Suringar haar als bewijs van hun vriendschap een kopie in brons van de gouden medaille die hij als eerbetoon voor zijn werk had ontvangen van een aantal genootschapbesturen. Ook schreven ze geregeld over Mettray en het 'Friedrikenhaus'. Geloof

21 Telegram van de hertogin van Anhalt. 1863

en politiek bespraken ze vooral in algemene termen, af en toe met citaten van Lavater en anderen ondersteund. Friederike's warme belangstelling voor Suringar, voortkomend uit haar belangstelling voor filantropie, bleek toen zij in 1863 een telegram aan Suringars vrouw stuurde en vroeg of het waar was dat hij was overleden. De dood gewaande Suringar bracht de hertogin, eveneens met een telegram, op de hoogte dat hij nog steeds in leven was.⁷² Toen de hertogin in 1871 vernam dat Suringar ernstig ziek was, stuurde ze een brief met opwekkende en troostende woorden, al beseft ze dat Suringars situatie nu wellicht kritiek was.⁷³ Zo heeft Suringar tot aan zijn dood contact met de hertogin onderhouden. Hij rekende haar volgens zijn broer Gerard tot zijn meest geliefde buitenlandse kennissen.⁷⁴ De prinses stierf in 1902 op hoge leeftijd. In de geest van haar sociale belangstelling schonk ze een deel van haar bezit aan filantropische instellingen.⁷⁵

Suringars internationale contacten over Mettray beperkten zich niet alleen tot Duitsland. Ook met personen in Frankrijk, België, Zwitserland en Zweden wist hij – soms via anderen –

banden te onderhouden deels ook pogend hen over te halen zelf zulke instellingen te stichten. Zelfs met Russische edelen en de Russische gezant in Den Haag zocht Suringar contact. Door de hieruit voortvloeiende talrijke lofuitingen kreeg de instelling extra allure.⁷⁶ Maar niet iedereen was enthousiast. Minder gediend van Suringars aandringen was de schrijver en dichter August Heinrich Hoffmann von Fallersleben (1798-1874), die Suringar met zijn vrouw en een zeer vermoeide Hofstede De Groot een rondleiding gaf in het slot Corvey toen ze gedrieën van Kissingen naar Pymont reisden. Kennelijk hoopte Suringar dat Fallersleben zijn broodheer, hertog Victor I van Ratibor, vorst van Corvey (1818-1893), zou stimuleren tot het oprichten van een Mettray. Hij echter meldde Suringar dat zijn hertog al genoeg deed voor de behoeftige medemens. Wel bedankte hij hem voor de toegestuurde boeken, een beproefd concept van Suringar om mensen gunstig te stemmen.⁷⁷

Ook in de Nederlandse koloniën wilde Suringar reddingshuizen tot stand brengen. Zowel in Suriname als in Indonesië werd inderdaad een Mettray gesticht. Het Surinaamse opvoedingsinstituut bleek echter slechts een kort leven beschoren, alhoewel de gouverneur van de kolonie, Charles Pierre Schimpf (1812-1886), zelf de instelling had laten oprichten, op een verlaten plantage. Zowel privé als via het gouvernement werden er bedragen geschonken voor het starten van de instelling. Maar al vrij snel na de opening ontstonden er problemen: de directeur vertrok en het aantal pupillen bleef te beperkt. Schimpf wilde het voortbestaan waarborgen door een gouvernementele verplichting om alle protestantse wezen in Suriname op te nemen. Doch het vertrek van Schimpf leidde reeds in 1860 tot sluiting van de instelling.⁷⁸ Ludolph Anne Jan Wilt baron Sloet van de Beele (1806-1890), in 1861 benoemd tot gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, kreeg van Suringar het verzoek ook aandacht te schenken aan de verwaarloosde kinderen. In de ogen van Sloet waren het ‘...kinderen door Europeanen buiten echt gefokt en aan hun lot, als parias, overgelaten.’ Mede met hulp van zijn kleinzoon Willem Hendrik Dunlop (1839-1863), die in Nederlands-Indië werkzaam was, slaagde Suringar er in 1862 in een Indisch Mettray te doen oprichten. Zijn kleinzoon liet hem echter weten dat de instandhouding veel moeite zou kosten. Hij schreef dat het komen en gaan van personeel het functioneren van zo’n instelling heel erg zouden belemmeren, en dat, aangezien Suringar niet ter plekke kon zijn, ook diens stimulerende inbreng ontbrak. Ter illustratie gaf hij aan dat het jaren had geduurd voordat een vorige gouverneur-generaal, Jan Cornelis Reijnst (1798-1871), erin was geslaagd de weesinrichting voor jongens te Soerabaja op te richten. Een positiever bericht volgde een jaar later toen Dunlop berichtte dat dit instituut wel veel artikelen in het reglement leek te hebben overgenomen van Nederlandsch Mettray.⁷⁹ Overigens zette Suringar uit Indië terugkerende bestuurders in voor Nederlandsch

Mettray. Hoewel de oud-gouverneur-generaal van Nederlands Indië, Albertus Jacobus Duymaer van Twist (1809-1887), zich eerst afwerend toonde, wist Suringar hem toch over te halen een bestuursfunctie aan te nemen.⁸⁰

De heropvoeding en ondersteuning van criminele jeugd

De zorg voor criminele jongeren bleef Suringar bezig houden, want ondanks de stichting van Mettray was er geen passende oplossing gekomen voor de heropvoeding van deze groep. Nederlandsch Mettray mocht immers geen criminele jongeren opnemen, in tegenstelling tot het Franse Mettray. Dit was één van de al eerder genoemde eisen die Schüller aan zijn gift had verbonden.⁸¹

Wel was Von Baumhauers publicatie over het Franse Mettray uit 1847 aanleiding voor het NGZVG om opnieuw aandacht te vragen voor de criminele jeugd, die in Nederland op basis van artikel 66 van de Code Pénal, de strafwetgeving die nog voortkwam uit de Franse inlijving van Nederland (1810-1813), altijd formeel werd vrijgesproken, omdat zij ‘zonder oordeel des onderscheids’ een strafbaar feit hadden begaan. Het Franse wetboek bepaalde dat kinderen beneden de zestien jaar alleen een gevangenisstraf kon worden opgelegd als ze in staat waren dit onderscheid te maken. Als dat niet het geval was kon de rechter kinderen teruggeven aan ouders of familie of naar een verbeterhuis sturen. Aangezien er echter geen verbeterhuizen waren, kwamen kinderen vaak als ‘opvoeding’ in de jeugdgevangenis terecht en leefden daar tussen de veroordeelden. Zelfs erg jonge kinderen konden daartoe veroordeeld worden. Alleen via de kleur van de kleding waren ze te onderscheiden van de andere gevangenen. Mede om die situatie te voorkomen was in de meisjesgevangenis te Amsterdam al vanaf 1837 begonnen met het aanbrengen van een classificatie om zo de criminele meisjes van de opvoedelingen te scheiden. Maar dat was niet voldoende, vonden velen. Er moest voor deze groep kinderen een aparte inrichting, een echt verbeterhuis, komen, vond in elk geval het Genootschap.⁸²

Deze wens kreeg gehoor bij de inspecteur voor het gevangeniswezen, Mahieu, die snel de nodige steun op het ministerie wist te krijgen. De ontstaansgeschiedenis van het Huis van Verbetering en Opvoeding te Alkmaar hing samen met het door het Genootschap bepleite verbeterhuis. Een vergadering met het College van Regenten over de Gevangenen te Alkmaar besloot in 1852 tot de vestiging van zo’n verbeterhuis. Geld voor nieuwbouw was niet beschikbaar, maar de opheffing van de correctionele gevangenis gaf ruimte voor een instelling die na de nodige verbouwingen in 1857 ook geopend werd, zij het alleen voor jongens. Suringars goede contacten met Mahieu hebben echter geen aanwijsbare invloed

gehad op het plan. Zeker was het stedelijke Alkmaar niet direct de plaats waar hij zich een verbeterhuis gedacht zal hebben, want het Genootschap was voorstander van een landelijk gelegen, instelling. Toch stuurde hij een advies over het reglement van het Alkmaarse verbeterhuis aan Mahieu's opvolger Pedro Wijnand Alstorpius Grevelink (1808-1896). Met gebruikmaking van gegevens uit het eerste jaarverslag van Mettray werd het reglement vervolgens aangepast. Grevelink hoopte dat het de goedkeuring van Suringar kon wegdragen. Nadrukkelijk verwees hij naar de opname van het spreukenstelsel in het reglement. Dat de verhoudingen tussen beiden zakelijker waren dan die tussen Suringar en Mahieu bleek uit de toonzetting van de brieven, die geen persoonlijke details bevatten.⁸³

In een rapport aan het hoofdbestuur van het NGZVG liet Suringar de leden weten dat hij al met al toch blij was met de opvoedingsinstelling en hoopte dat er ook voldoende aandacht besteed ging worden aan de opvoeding. Zoals te verwachten noemde hij een combinatie van werk, onderwijs en godsdienst het meest geschikt. Hij vond dat godsdienstoefeningen niet beperkt mochten blijven tot kerkbezoek en oefeningen op godsdienstschoolen, zoals de regering had voorgesteld. Binnen de instelling dienden eveneens korte, huiselijke godsdienstoefeningen te worden gehouden, bijvoorbeeld 's morgens en 's avonds. Wel meende hij dat de instelling te weinig beroepsperspectieven bood. Er waren immers slechts opleidingen voor spinner, schoen- en kleermaker. Hij zou het liefst zien dat ook ambachtlieden uit de stad opleidingen zouden verzorgen. Ook landarbeid zag hij als nuttig. Het onderwijs diende vooral praktisch te zijn en aangepast aan de stand van de jongens. Verschillende van Suringars opmerkingen waren vervolgens terug te vinden in het reglement en het beleid van de instelling: opvoedelingen werden in de stad bij een ambachtsman in de leer gedaan en er vonden 's ochtends en 's middags godsdienstoefeningen in het tehuis plaats. Ook het Genootschap bleef verregaande invloed houden, want bestuurders en de directeur van de instelling waren allen lid van het NGZVG.⁸⁴ Nadat het instituut zijn waarde had bewezen als opvoedingsinstelling voor deze specifieke groep criminele jongens werd het in 1887 een Rijksopvoedingsgesticht.⁸⁵

Naast de categorie opvoedelingen was er nog een groep criminele jongeren die hun veroordeling in de Rotterdamse jeugdgevangenis uitzaten. Hun heropvoeding vond daar plaats. Met het aantreden van Schlimmer al in de jaren 1830 was er in de Rotterdamse instelling een algemeen en ook door Suringar geroemd pedagogisch klimaat ontstaan. De jongens, die meestal voor langere tijd opgesloten raakten, vaak voor diefstal, waren er ingedeeld in drie klassen op basis van recidive en zwaarte van vergrijp. Ze konden door goed of slecht gedrag van klasse veranderen. Onderwijs en zedelijke vorming moesten de jongens

verbeteren en toekomstkansen geven. De zedelijke vorming vond plaats door leden van het Genootschap die bezoeken brachten en lezingen en toespraken hielden. Voor de jongelui waren ook geschriften beschikbaar die door het Genootschap betaald of door verschillende instellingen gratis beschikbaar werden gesteld. De bevordering van het vakonderwijs aan de jongens was belangrijk om hen na hun ontslag aan een baan te helpen. Na 1852 konden jongelui opgeleid worden tot timmerman, spinner, blikslager, schrijver en klee- en schoenmaker. De laatste twee beroepen waren het populairst.⁸⁶

De derde groep criminele jongeren naar wier opvang Suringars zorg uitging betrof uit de gevangenis ontslagenen. Op het belang van het patronaat voor ontslagen jeugdige gevangenen wees hij al decennia. De jeugd na ontslag begeleiden en aan een baan helpen was een belangrijk doel, waarvoor hulp werd gezocht bij de overheid.⁸⁷ Na veel overleg kwam in 1852 toestemming van de minister van Justitie om jeugdige ontslagen gevangenen in overheidsdienst bij de marine of de landmacht aan te nemen op voorwaarde dat ze één jaar lang na hun ontslag uit de gevangenis onberispelijk gedrag hadden vertoond. Suringar zat in een commissie van het NGZVG die voor deze ontslagen jeugdige gevangenen een verblijfplaats met een opleidingstraject zocht. Vooral dankzij het initiatief van de Leidse predikant Abraham Rutgers van der Loeff (1808-1885), die in Leiden een Kweekschool voor de Zeevaart had opgericht, en door de plaatsing van een kanonneerboot te Leiden, dat als opleidingsschip dienst ging doen, lukte het om tot een Verblijfplaats voor Jeugdige Ontslagenen te komen. Vijf jaar na het ministeriële besluit, op 17 december 1857, opende Suringar het opvangtehuis te Leiden. Ondanks zijn boekje over de instelling, zijn lidmaatschap van een ondersteunende subcommissie in Amsterdam en zijn advies aan Rutgers van der Loeff om veel te publiceren, komt uit Suringars nalatenschap weinig begeestering naar voren. Voor dit tehuis toonde hij zeker niet zoveel inzet als voor Nederlandsch Mettray. Mogelijk hebben Suringars bekendheid, zijn connecties en zijn fondsenwervingscapaciteiten wel bijgedragen aan de forse leden- en inkomstengroei van het NGZVG tijdens de beginperiode van het Leidse opleidingsinstituut. Toch heeft uiteindelijk zijn ondersteuning van het instituut niet mogen baten, want tegenwerking van de, afzonderlijke, Ministeries van Oorlog en Marine bij de plaatsing van deze jongens in overheidsdienst noopte al snel tot het zoeken naar andere vormen van opleiding, die echter ook niet voldeden, omdat de ontslagenen er niets voor voelden om opgeleid te worden tot mattenvlechter, smid of timmerman. Beide ministeries durfden in de meeste gevallen deze jongens vanwege hun crimineel verleden niet aan te stellen, bang voor aantasting van het moreel van het militaire personeel. Na acht jaar werd een eind gemaakt aan de voortslepende problemen bij de Leidse instelling, die veel geld

had gekost, weinig resultaat had opgeleverd en als een mislukking kon worden beschouwd. Suringar, zelf grondlegger van het wel succesvolle Mettray, besteedde weinig aandacht aan dit echec. Wel kwam door deze affaire de verhouding tussen het NGZVG en de overheid in de jaren 1850 steeds meer onder druk te staan.⁸⁸

Al met al moet men vaststellen dat het Genootschap meer geld besteedde aan de interne zorg in de gevangenis dan aan de nazorg, omdat telkens weer bleek dat een patronaat voor ontslagen gevangenen moeilijk op te zetten was.⁸⁹ Plaatsing bij particulieren ging meestal fout, zoals Suringar op basis van eigen ervaring bekende aan iemand die hulp vroeg voor zijn broer die in de gevangenis zat. Hij had, zei hij – waarschijnlijk tijdens zijn periode in Leeuwarden – twaalf ontslagen gevangenen voor kortere of langere tijd in dienst genomen, maar raadde het niet aan. Juist bij gevangenen uit de ‘fatsoenlijke stand’ mislukte de plaatsing vaak. Opmerkelijk was Suringars advies in deze casus. Na het ontslag uit de gevangenis moest de betreffende broer geen hulp zoeken bij het NGVZG: ‘Het genootschap moet zich niet regtstreeks met hem bemoeien. Onder dien Vlag moet hij niet zeilen. Dat zoude hem in den rang van de ontslagen gevangenen plaatsen, en dat is hinderlijk aan eigene bevordering’.⁹⁰ Suringar zou trachten hem op kosten van het Genootschap naar een van de koloniën te laten vertrekken. Indien dat niet lukte zou hij zelf honderd gulden betalen. Hulp aan een ontslagen gevangene door het Genootschap stigmatiseerde al, waardoor het moeilijker werd om aan werk te komen.

Voortzetting van de strijd om het cellulaire stelsel, 1851 – 1871 (1880)

In 1850 was de ingebruikname van de cellulaire gevangenis te Amsterdam een feit. Maar zoals ik al aangaf bestond juridisch nog niet de mogelijkheid om veroordeelden cellulair op te sluiten. De strijd om het cellulaire stelsel werd in 1851 door een overgangswet ten dele opgelost. Rechters konden voortaan bepalen of veroordeelden die ten hoogste één jaar gevangenisstraf kregen cellulair opgesloten zouden worden. Het karakter van de veroordeelde of de omstandigheden van het misdrijf waren daarvoor bepalend. De korte verblijfsduur in de cel – wegens gebrekkige beschikbaarheid van cellen slechts een half jaar – deed echter in de Tweede Kamer de nodige discussie ontstaan over de bevoegdheid van de rechter om de zwaarte van de straf te beoordelen: in hoeverre was cellulair zwaarder dan gemeenschappelijk? Een terechte vraag, ook omdat rechters in de praktijk zeer verschillend bleken in hun veroordeling van verdachten. Een belangrijk probleem was bovendien dat lichtere wetsovertreders wel cellulair bestraft konden worden en zware criminelen alleen in gemeenschap hun straf konden uitzitten. In 1854, bij de afschaffing van schavotstraffen en

andere openbare straffen als brandmerken en de schandpaal, werd en passant de maximale cellulaire straf verhoogd naar een vol jaar. Verdere uitbreiding wilde de minister van Justitie afwachten omdat uit berichten uit andere landen bleek dat er onduidelijkheid bestond over de gevolgen van het cellulaire stelsel.⁹¹

De al vermelde onzekerheid over de definitieve strafrechtwetgeving baarde Suringar zorgen, want er waren veel dingen die geregeld moesten worden. Zijn voorkeur ging uit naar een kortere verblijfsduur in de cel wanneer een verdachte voor de eerste keer veroordeeld werd, zoals ook in België werd toegepast. Daarnaast wilde hij een opleiding voor bewakers, want de cellulaire gevangenis vergde een ander manier van omgaan met gevangenen. Zoals ik al eerder schreef moesten cipiers volgens Suringar ‘menslievender’ zijn. Ze mochten echter niet vervallen in ‘laffe weekelijkheid’ en ‘overdreven medelijden’.⁹² Hij werd daarin gesteund door de nieuwe directeur van de cellulaire gevangenis in Amsterdam, Pieter Willem Wittebol (1803-1869), die vond dat de benoeming van militairen tot bewakers niet bijdroeg aan de kwaliteit van de cipiers.⁹³

Omdat de minister de wetgeving liet afhangen van de ontwikkelingen in het buitenland bleef Suringar alert de besluitvorming elders volgen, in vooral Frankrijk, Duitsland en Engeland. Het besluit van de Franse minister van Justitie om, op advies van gevangenisinspecteur Jérôme-Léon Vidal (1797-1873), de cellulaire gevangnissen in Frankrijk weer op te heffen, maakte bij Suringar heel wat verontwaardiging los, zoals hij in een toespraak voor de afgevaardigden van het NGZVG naar voren bracht. Hij vond Vidals pleidooi van weinig waarde. De Franse gevangenisinspecteur betoogde dat het aantal zelfmoorden in de cel hoger lag dan bij gemeenschappelijke opsluiting, dat een gezamenlijke godsdienstviering onmogelijk werd gemaakt en dat in de cel niet productief kon worden gewerkt. Daarentegen roemde Suringar de al genoemde Deense hoogleraar Christian David die door zijn regering naar Frankrijk was gezonden om informatie in te winnen, omdat men in Kopenhagen juist van plan was een Deense cellulaire gevangenis te bouwen. David had Vidals argumenten voldoende ontkracht. Suringar zelf kon bovendien Vidals argument over het grote aantal zelfmoorden in de cellulaire gevangnissen pareren. Er waren te veel te grote gevangnissen. Eén ervan telde zelfs meer dan 1200 cellen. Dat in deze gevangenis acht zelfmoorden in één jaar hadden plaatsgevonden, was getalsmatig niet bevreemdend temeer omdat de gevangenen geen bezoek, lectuur, arbeid of andere werkzaamheden hadden. Bovendien ging het dikwijls om politieke gevangenen. Kennelijk stonden die volgens Suringar meer onder druk. Hij stelde bovendien dat onder de bewoners van Parijs – waar deze grote gevangnissen bestonden – het aantal zelfmoorden sowieso hoger lag. Suringar erkende

wel dat in de beginperiode ook in de Amsterdamse cellen zelfmoord had plaatsgevonden, maar door verbeterd toezicht en huisvesting was dat althans in 1855 niet meer gebeurd. Hij betoogde bovendien dat de meeste zelfmoorden in Amsterdam waren gepleegd door zware misdadigers die gekweld waren door gewetenswroeging.⁹⁴ Zelf bewaarde Suringar een afscheidsbrief en een haarlok van een zelfmoordenaar uit het Amsterdamse Huis van Arrest en Bewaring aan de Heiligeweg. Ze waren afkomstig van Adriaan Rudolph Willem Bilderdijk (1820-1847), neef van de schrijver Willem Bilderdijk, die zelfmoord pleegde en in zijn afscheidsbrief aan zijn ouders en zussen schreef: 'Ik zal uwe naam niet op het schavot brengen'.⁹⁵

Het Genootschap en Suringar merkten echter dat de Nederlandse regering geen vaart zette achter de invoering van het cellulaire stelsel. Bij de indiening van zijn begroting voor Justitie van 1856 deelde minister en kabinetsleider Justinus Jacob Leonard van der Brugghen (1804-1863) mee dat hij voorlopig niet overging tot uitbreiding van cellen. Van der Brugghen was een voorstander van het zogenaamde 'Ierse' of 'gemengde' stelsel, al werd dat door de Nederlandse theoreticus van het cellulaire stelsel, de latere hoogleraar strafrecht Jacob Domela Nieuwenhuis (1836-1924) fel bekritiseerd.⁹⁶ Het Ierse stelsel was gebaseerd op een toegroeien naar de invrijheidsstelling, waarbij verschillende stadia werden doorlopen. Beginnend met eenzame opsluiting, maar minder rigide als in het cellulaire systeem, kwamen de veroordeelden na maximaal negen maanden in een gemeenschappelijke opsluiting met nachtelijke afzondering, waarbij ze wel met elkaar konden spreken. Ze werden te werk gesteld bij publieke werken zoals het aanleggen van vestingwerken en wegen en het graven van kanalen. De gedetineerden, die afhankelijk van hun misdrijf werden ingedeeld in vijf klassen, konden door werk en gedrag hun straftijd verkorten: een puntensysteem bepaalde de bevordering naar een hogere klasse. Na het bereiken van de hoogste klasse bestond de mogelijkheid om in een overgangstehuis geplaatst te worden, waar grotere vrijheden werden toegestaan om te zien of de gestraften in staat waren te functioneren in de maatschappij. Als de gevangene ook deze fase goed had doorlopen, kreeg hij een vorm van voorwaardelijke invrijheidsstelling met politietoezicht. Bij slecht gedrag werd dit weer ingetrokken.⁹⁷

Suringar verzette zich hartstochtelijk tegen dit gemengde stelsel, zoals blijkt uit een zestal artikelen die hij schreef in het *Weekblad van het Regt* in de periode van 20 november 1856 tot en met 12 maart 1857.⁹⁸ De combinatie van cellulaire en gemeenschappelijke opsluiting, met classificatie, en voorlopige vrijlating bij goed gedrag, zoals Van der Brugghen beschreef, riep bij hem veel ergernis op.⁹⁹ Suringar vond dat het Ierse stelsel teveel geld kostte en dat er onvoldoende geschikte projecten waren waaraan de gevangenen zouden kunnen werken. Hij

achtte het tevens bezwaarlijk dat uiteindelijk de commandant of cipier besliste hoelang een gevangene een straf moest uitzitten, want zij voerden de beoordelingen uit. Het stelsel der classificatie, waarop dit systeem was gebaseerd, deugde niet. Classificatie was onbegonnen werk, had hij tijdens zijn langdurige inzet voor het gevangeniswezen gemerkt. Oprechte spijt viel moeilijk te constateren en respect voor de wetgever, vertegenwoordigd door de gevangenisdirecteur en cipier, zou door de beoordelingswijze niet toenemen. Bij een te streng toezicht tijdens de voorlopige invrijheidstelling was een gevangene toch niet echt vrij.¹⁰⁰ De vooroordelen om eenmaal ontslagen gevangenen in dienst te nemen waren bovendien in Nederland te groot. In feite bleef Suringar vasthouden aan het cellulaire stelsel: ‘...niet omdat het een stelsel is zonder bezwaren, maar omdat de andere stelsels veel meer en veel grotere bezwaren hebben.’ Wel zou bij de bepaling van de hoogte van de strafmaat bij het cellulaire stelsel meer naar het individu gekeken moeten worden met de vraag of een veroordeelde lichamelijk of geestelijk de cellulaire straf wel kon volhouden.¹⁰¹

Intussen leidde Van der Bruggen's besluit in de Tweede Kamer tot een storm van kritiek. Ook het Genootschap, in een bezwaarschrift dat Jolle Albertus Jolles (1814-1882) had opgesteld, en Suringar reageerden furieus. Hij had niet gedacht als zesenzestigjarige nog weer voor het cellulaire stelsel de strijd te moeten aangaan. Maar hij had zijn kruit nog lang niet verschoten, schreef hij. De minister had zijn woord niet gehouden, want tijdens een bijeenkomst met het Genootschap, nota bene in de cellulaire gevangenis, had hij toegezegd dit systeem niet tegen te zullen werken.¹⁰²

Suringar, ruim een maand tevoren bekend met de plannen van de minister, schreef meteen zijn contactpersoon in de Tweede Kamer, de advocaat Michel Henry Godefroi (1813-1882). Die beloofde dat hij ervoor zou pleiten dat er geen wijziging in het strafstelsel zou komen en dat hij enkele dagen vóór de begrotingsbehandeling een tekst van Suringar aan de Tweede Kamerleden zou uitdelen. Godefroi vond dat de minister door zijn besluit het cellulaire stelsel dreigde te ‘verminken’ en daarom ‘geprovoceerd’ moest worden om tot een duidelijk standpunt te komen. Van der Bruggen moest de ‘moed’ hebben de wetgeving van 1851 en 1854 in te trekken als hij zich niet met het stelsel kon verenigen. Godefroi bracht Suringar op de hoogte van de beraadslagingen en van zijn contact met de minister. Die erkende met Suringar van mening te verschillen. Volgens Van der Bruggen had Suringar tegen hem gezegd ‘...dat mij het licht nog niet ten volle was opgegaan...’. Hij hoopte met hem nog eens van gedachten te wisselen en misschien toch dat licht te zien. Godefroi was door deze woorden zo getroffen dat hij de minister niet verder had willen uitdagen. Wel suggereerde hij dat het misschien mogelijk was om aparte vleugels met cellen te bouwen bij

een gewone gevangenis. Doch nu er geen besluit was genomen over het cellulaire stelsel, was het misschien inderdaad goed dat Suringar nog eens met de minister overlegde, suggereerde Godefroi.¹⁰³ Of dat is gebeurd, weet ik niet.

Zeker is, dat Van der Bruggen als gevolg van de beraadslagingen in de Tweede Kamer in 1856 een onderzoek liet instellen naar het beste gevangenisstelsel. Hij stuurde een vragenlijst over het cellensysteem naar rechtbanken, gevangenisbesturen en het Genootschap. Toen de uitkomsten daarvan onvoldoende duidelijkheid verschaften – veel gevangenen konden sommige vragen niet beantwoorden, omdat ze geen cellulaire afdelingen hadden – kreeg gevangenisinspecteur Grevelink de opdracht zich te informeren, zowel in Nederland als, met twee andere ambtenaren, ook in het buitenland. Grevelinks rapport van 1858 leidde tot vinnige reacties van diverse leden van het Genootschap, waarbij ook Suringar in felle botsing kwam met deze opvolger van Mahieu.¹⁰⁴ Nog steeds contact houdend met Godefroi, verweet hij Grevelink vooringenomenheid en onzorgvuldigheid in zijn rapportage. Uit Grevelinks rapport bleek dat de onderzoekscommissie voorstander was van cellen in combinatie met gemeenschappelijke opsluiting. Het advies aan de minister luidde dat gevangenen na een cellulaire straf van maximaal drie jaar weer in gemeenschap geplaatst konden worden, met de beperking dat de gedetineerden 's nachts in speciale, van elkaar gescheiden alkooven moesten slapen. Dit was, evident, een element uit het Ierse stelsel.¹⁰⁵ Zijn bezwaren tegen dit rapport uitte Suringar door in 1858 een open brief te publiceren aan het hoofdbestuur van het NGZVG van de Heidelbergse hoogleraar rechten Karl David August Röder (1806-1879), die hij bij zijn broer liet drukken en via het Genootschap verspreidde. Röder vond dat er over eenzame celstraf een verkeerde voorstelling van zaken werd gegeven. Die was niet beperkt tot het dag-en-nacht-verblijf in de cel, dat gevangenen inderdaad gek zou maken. Gevangen kregen bezoek, verrichtten werk en volgden onderwijs. De duur van dit soort celstraf wilde hij tot zes jaar beperken, alhoewel hij het nadeel onderkende van de daarop volgende gemeenschappelijke opsluiting. De verhouding van de zwaarte van de eenzame cellulaire en de gemeenschappelijke straf wilde hij liefst bepaald zien aan de hand van een schaalverdeling op basis van de hoogte van de straf. Röder veroordeelde de idee om de gevangenen eerst in gemeenschap op te sluiten en daarna cellulair het laatste deel van de straf uit te zitten. Dat zou de misdadiger eerst slechter maken, en betekende dat men pas daarna zou inzetten op zedelijke verbetering.¹⁰⁶ De openbaarmaking van deze brief zette kwaad bloed bij Grevelink. Immers, bij Tweede Kamerleden bleef de brief niet onbekend, want onder hen had Godefroi de tekst verspreid.¹⁰⁷ Suringar was op zijn beurt ook boos: hij hoefde de gevangenisinspecteur toch geen toestemming te vragen om deze brief te publiceren!¹⁰⁸

Zijn argwaan tegenover Grevelink groeide, want hoewel die de modelgevangenis te Bruchsal had bezocht en er in zijn rapport grote aandacht aan had geschonken, had hij de aanbeveling van de gevangenisdirecteur Julius August Füesslin (1815-1866) over het invoeren van een cellulair systeem niet overgenomen. Füesslin steunde juist Suringar, die van zijn brieven gebruik mocht maken in de strijd voor de cellulaire opsluiting: 'Ich wiederhole ~ Anstalten, in denen einsame und gemeinsame Haft als Prinzip neben einander bestehen, taugen nicht ~ weder das eine, noch das andere System wird dann gut und getreu durchgeführt ~'.¹⁰⁹ Suringar verweet Grevelink dan ook een 'halstarrige' houding. Hij vreesde zelfs dat de gevangenisinspecteur via de staatsbegroting een vermenging van het gemeenschappelijke en cellulaire gevangenisstelsel zou weten in te voeren. Hij vond het belangrijk om doen en laten van de inspecteur goed te volgen: 'Als de Heer Inspecteur op die wijze voortgaat moet men scherp op hem loeren.'¹¹⁰ Via Godefroi wist Suringar de Kamerstukken over de begroting van Justitie in handen te krijgen.¹¹¹ Grevelink voelde zich natuurlijk op zijn beurt door alle wantrouwen getart. Hij kon dan ook zijn onverholen woede niet onderdrukken toen Suringar hem ook nog eens bekritiseerde vanwege zijn voorkeur voor dubbele cellen, bedoeld om jonge kinderen en zieken in tweetallen bij elkaar te plaatsen. Suringar wilde ook daarvan niet weten en meende dat een dubbele cel te vergelijken was met een zaal. Dreigend schreef Grevelink: 'Als deze bewering door U werd volgehouden, en door U openbaar gemaakt, zoudt Gij zelf aanleiding geven, dat ik regtstreeks tot U het woord zou moeten rigten, om het geheel onjuiste dier opvatting in een helder licht te stellen.' Daarna stopte zijn correspondentie met Suringar.¹¹² Hun geschillen waren misschien niet alleen inhoudelijk. Mogelijk speelde een tegenstelling in de karakters van beiden een rol: Suringar was communicatief een sterke persoonlijkheid, terwijl Grevelink volgens zijn biograaf een stug en ambtelijk karakter had.¹¹³

De meningsverschillen tussen Suringar en Grevelink over de invoering van het cellulaire stelsel waren één voorbeeld van de spanningen die in de jaren 1850 begonnen te ontstaan tussen de overheid en het Genootschap. Duidelijk is dat ook Van der Bruggen de toonzetting van de kritiek die los kwam niet prettig heeft gevonden. Kort na zijn aftreden als minister-president in 1858 schreef hij Suringar dat hij beducht was voor een te absoluut stelsel: 'Absolute systemata zijn nergens, mijns inziens, gevaarlijker, dan op het terrein der uwe, der Christelijke philanthropie, omdat zij regtstreeks in weêrspreek staan met het beginsel van het individualismus, dat zoo zeer tot de grondslagen der Evangelische Anthropologie behoort.' Volgens Van der Bruggen kwam het toch aan op de personen die een systeem uitvoerden en dat hoefde niet persé het cellulaire stelsel te zijn. Naar zijn oordeel was er in de discussie te

veel 'hartstocht' in het spel. Hij was dan ook blij niet zelf meer over de zaak te hoeven beslissen.¹¹⁴

Suringar echter zette de strijd om het cellulaire stelsel met volle kracht voort door in 1859 toch met een gedrukte reactie te komen op het rapport van Grevelink c.s. Hij verstuurde zijn publicatie naar niet minder dan achthonderd personen en instellingen. Hij citeerde vele buitenlandse deskundigen, onder wie Röder, Varentrapp, Füesslin, Ducpétiaux en Crawford. Tegelijkertijd bestreed hij de buitenlandse critici van het cellulaire stelsel. Zo beoordeelde hij de Duitse deskundigen Mittermaier en Obermaier minder positief, evenals de Engelse gevangenisinspecteur Jebb. Uit Suringars tekst kwamen zijn praktische ervaringen duidelijk naar voren. Regelmatig gebruikte hij concrete voorbeelden uit de praktijk, juist omdat volgens hem veel ambtenaren de gevangenen alleen kenden vanuit statistieken, tabellen en reglementen.¹¹⁵ Suringar noemde het inconsequent dat lijfstraffen en openbare schavotstraffen waren afgeschaft met het oog op de invoering van een streng gevangenisstelsel terwijl daarvan nu niets terecht leek te komen. Zich baserend op Varentrapp, noemde hij een maximum celstraf van drie jaar veel te kort als cellulaire en gemeenschappelijke opsluiting met de afgesproken omzetting van de strafmaat naast elkaar bleven bestaan. Degenen die zo kort gestraft werden kregen dan in feite een zwaardere straf dan zware misdadigers, die een groot deel van hun straf in gemeenschappelijke opsluiting zaten. Zoals gezegd ging Suringar hierbij uit van de premisse dat een gemeenschappelijke opsluiting lichter was dan een cellulaire. Wel gaf hij toe dat er gevangenen waren die liever in de cel verbleven dan op een gemeenschappelijke zaal. Over de omvang van gemeenschappelijke en cellulaire straf merkte hij op dat tien jaar cellulair zwaar kon zijn, maar twintig jaar gemeenschappelijk ook. Bovendien legde Suringar in het *Weekblad van het Regt* uit dat homoseksualiteit een probleem was juist bij gemeenschappelijke opsluiting, want homoseksuele gevangenen zouden zich voor anderen herkenbaar maken door strikjes op hun schoeisel en medegevangenen overhalen tot homoseksuele contacten. Tevens kon gewetenswroeging over homoseksualiteit tot zelfmoord leiden. Ook daarom was hij een voorstander van cellulaire opsluiting, want dan kon beter aan de zedelijke hervorming gewerkt worden.¹¹⁶ Uiteindelijk stelde Suringar voor om tot één ongemengd gevangenisstelsel te komen. Immers, door de invoering van het cellulaire stelsel was meteen het probleem van de verhouding in de strafmaat tussen cellulair en gemeenschappelijk van de baan. Als dit niet mocht lukken dienden in ieder geval de cellulaire en de gemeenschappelijke gevangenen aparte gebouwen te zijn. In gevangenen met zaalopsluiting behoorden bovendien toch afgezonderde slaapplekken te komen, vanwege het risico van het 'crimen nefandum', waarmee hij homoseksuele handelingen aanduidde.

Voor zieke, psychiatrische en jeugdige gevangenen beval hij eveneens de bouw van aparte instellingen aan. Zelfverzekerd eindigde hij zijn betoog: 'Al houdt men het nog 10 jaren in beraad, geene nieuwe resultaten zullen naar ons beste weten nieuw licht verspreiden, dat van dien aard is, om er het stelsel om aan te nemen of te verwerpen.'¹¹⁷ Doch daarin vergiste hij zich!

In de erop volgende jaren 1860 gaf Grevelink steeds meer de voorkeur aan het Ierse gevangenisstelsel. In 1868 maakte hij zijn stellingname publiek in een reactie op een redevoering van Godefroi, die intussen zelf minister van Justitie (1860-1862) was geweest. Enkele jaren later volgde een tweede publicatie ten faveure van het Ierse model. Die leidde echter uiteindelijk in 1872 zijn ontslag in, nadat een overtuigd voorstander van het cellulaire stelsel, de al genoemde Jolle Albertus Jolles, in 1871 minister was geworden en via een reorganisatie de functie van Grevelink had opgeheven.¹¹⁸ Reikte de invloed van het Genootschap zo ver?

Suringar zelf oefende in al die jaren nog steeds pressie uit, zoals bleek uit zijn ongeduld toen de benoeming van een bestuurder voor de cellulaire gevangenis te lang uitbleef. Omdat hij veel belang hechtte aan goede gevangenisbezoekers, maakte Suringar in 1861 aan minister Godefroi duidelijk, dat hij ervan overtuigd was dat het Amsterdamse gevangenisbestuur een goede kandidaat had voorgedragen in de persoon van '...Baron van Tuyll van Serooskerken (1805-1888), die tijd, lust en geschiktheid heeft gevangenen te bezoeken en daaraan hebben wij behoefte.' Nadrukkelijk voegde hij eraan toe dat de Commissie van Administratie van de cellulaire gevangenis in Amsterdam zelf in staat was om de bekwaamste mensen aan te trekken en hij voegde de minister nog toe '...dat het mij zeer ongeraden voorkomt het billijk en welgegrond verlangen der Commissie niet op te volgen.'¹¹⁹ Hoezeer Suringar belang hechtte aan adequaat gevangenenbezoek in de cel bleek nog in 1871 uit zijn brochure *Des visites aux prisonniers*. Vasthoudend aan het cellulaire stelsel sloot hij zijn betoog af met de hoop: '...que bientôt on puisse se convaincre que le système cellulaire mérite la préférence'.¹²⁰

Kortom, Suringars deskundigheid op het terrein van het gevangeniswezen alsmede zijn doorzettingsvermogen hebben zeker bijgedragen aan zijn invloed in de justitiële wereld en de politiek, en aan het uiteindelijk succes van zijn hervormingsstreven. In 1861 had de jonge Anthony Ewoud Jan Modderman (1838-1885), later hoogleraar strafrecht, hem advies gevraagd over het onderwerp van zijn dissertatie en wijzigde zijn onderzoeksthema daadwerkelijk volgens het voorstel van Suringar. In 1880, acht jaar na de dood van Suringar, zou Modderman als minister van Justitie besluiten tot de definitieve invoering van eenzame

opsluiting, met een maximum van vijf jaar. Modderman realiseerde daarmee het streven dat Suringar steeds had uitdragen.¹²¹

Suringar en de doodstraf

De kwestie van de eenzame cellulaire opsluiting hing, zeker ook voor Suringar, nauw samen met de vraag of de doodstraf in Nederland gehandhaafd moest blijven. Een van de drie initiatiefnemers van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, Warnsinck, had al in 1829, enkele jaren na de oprichting, in een artikel in *Vaderlandsche Letteroefeningen* bezwaren gemaakt tegen de doodstraf en Suringars oordeel gevraagd.¹²² Warnsinck liet het niet bij dit artikel, want in 1833 reageerde hij op een publicatie van de met Da Costa bevriende Hendrik Jacob Koenen (1809-1874), die op basis van Bijbelse beginselen voorstander was. Warnsinck daarentegen keurde op basis van uitspraken van Jezus de doodstraf juist af.¹²³ Suringars antwoord op Warnsincks verzoek is niet bekend, maar hij had kennelijk wel een positieve opinie over de afschaffing, want vanaf de oprichting van het Genootschap las hij artikelen die hem argumenten verschaften.¹²⁴

In 1854 kreeg Suringar als lid van de Commissie van Administratie van de cellulaire gevangenis te Amsterdam te maken met de terechtstelling van de voor drievoudige moord ter dood veroordeelde Heinrich Kemper (1832-1854). Bij zijn poging diefstal te plegen bij zijn voormalige werkgever was deze tuindersknecht op heterdaad betrapt en had daarbij een zwangere moeder en twee kinderen met bijlslagen om het leven gebracht. De directe nabijheid van een ter dood veroordeelde in 'zijn' gevangenis heeft kennelijk Suringar gesterkt in zijn verzet tegen deze straf. Voor de ophanging werd een schavot bij de gevangenis opgericht. Een aantal leden van de Commissie van Administratie vond dit bezwaarlijk, omdat het niet strookte met het principe van het cellulaire stelsel: in een omgeving waar boete doen en het verbeteren van gevangenen als doel werden gehanteerd, paste geen publieke tenuitvoerbrenging van een doodvonnis, stelde het gevangenisbestuur achteraf vast. Op Suringars voorstel werden afschriften van dit standpunt naar koning Willem III en de Officier van Justitie gestuurd.¹²⁵

De Commissie van Administratie werd bovendien uitvoerig op de hoogte gehouden van de gemoedstoestand van de ter dood veroordeelde. Mogelijk heeft Suringar hem zelf bezocht. Op de dag van de uitvoering van het vonnis heeft hij in ieder geval Kemper nog kort toegesproken, en hij was zelf bij de voltrekking aanwezig. Suringar zei een jaar later in een jubileumtoespraak dat de ophanging bij het gevangenisbestuur 'onuitwisbare indrukken' had achtergelaten.¹²⁶ Opmerkelijk was een geschil dat zich kort erna voordeed tussen de

Commissie van Administratie en directeur Wittebol. Deze wilde een levensbeschrijving van Kemper publiceren, maar Suringar verklaarde zich met de rest van de Commissie van Administratie daartegen omdat het beroepsgeheim werd geschonden en de doodstraf, die nog publiekelijk was uitgevoerd, genoeg indruk had gemaakt. Na dreiging met sancties bond Wittebol in. De relatie met Suringar, die op goede voet stond met Wittebol, heeft onder dit conflict niet geleden.¹²⁷

Intussen was Suringars afkeer van de doodstraf door de terechtstelling alleen maar groter geworden; hij zag ze het liefst vervangen door een celstraf. Over de duur ervan had hij nog geen uitgewerkt idee. In ieder geval geen levenslange opsluiting of lange gevangenisstraf in gemeenschap: ‘...want dan begaat men een zedelijke moord’. In zijn bespiegeling kwam hij echter tot de overtuiging dat al was levenslange celstraf niet gewenst, ze misschien toch toegepast moest worden op een bepaalde categorie veroordeelden. Iemand die twaalf tot vijftien jaar gevangen had gezeten, bewees men geen dienst door hem vrij te laten. Hij zou een vreemdeling zijn in de maatschappij en eindigde meestal in een bedelaarsgesticht; hij zou de draai in zijn leven niet meer kunnen vinden. Bij cellulaire levenslange gevangenisstraf was bij de veroordeelden de ‘...atmosfeer zuiverder en het gemoed kalmer...’. Deze straf kwam zijns inziens toe aan zware misdadigers die moord met voorbedachten rade pleegden, een verzwarende omstandigheid, en niet tot inkeer waren te brengen. Maar hij was er ook van overtuigd dat de oppositie tegen deze stellingname te groot was. Zijn aanvankelijke overweging moordenaars uit Nederland te verbannen, schoof hij weer snel terzijde en besloot toch maar tot levenslang. Immers, anders zouden mensen in andere landen ook nog in gevaar gebracht worden, was zijn conclusie.¹²⁸

De hoogleraar Romeins recht Joël Emanuël Goudsmit (1813-1882) achtte Suringar een belangrijk strijder voor de afschaffing van de doodstraf. Hij meende zelfs dat Suringar daarin van doorslaggevende betekenis kon zijn.¹²⁹ Beiden waren in juni 1863 aanwezig op een vergadering van het Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen waar afschaffing van de doodstraf besproken werd door de juridische sectie. Juist in deze periode was de al genoemde dissertatie van Modderman verschenen, waarin hij pleitte zowel voor invoering van een cellulair stelsel als voor afschaffing van de doodstraf. Invloedrijk was ook een recente publicatie van Mittermaier over afschaffing. Was een voorstel voor afschaffing van de Utrechtse hoogleraar George Willem Vreede (1809-1880) een jaar eerder nog door de juridische sectie afgewezen, nu koos een meerderheid ervoor.¹³⁰ Suringar vertolkte op deze vergadering nadrukkelijk dat zolang als de doodstraf bestond, maar er daarna gratie werd verleend, dat gevolgd moest worden door cellulaire en niet door gemeenschappelijke

opsluiting. Zolang dit systeem nog niet gerealiseerd was, moest de doodstraf gehandhaafd worden, omdat er anders geen mogelijkheden waren om gevangenen te verbeteren. Gemeenschappelijke opsluiting leidde alleen maar tot een 'academie voor de misdaad'.¹³¹ Nog in hetzelfde jaar stuurde het Utrechtsch Genootschap de koning een petitie waarin ze hun wens bekend maakten. Volgens het genootschap bood afschaffing het bijkomend voordeel, dat de vorst ontheven zou worden van de moeilijke beslissing om wel of geen gratie te verlenen.¹³² Uiteindelijk kwam de afschaffing van de doodstraf in 1870 met een nipte meerderheid van twintig stemmen voor, tegen achttien tegen, door de Eerste Kamer.¹³³

Suringar en zijn laatste Europese weldadigheidscongressen

Het waren zijn armoedige omstandigheden die de al genoemde Kemper naar de woning van zijn vroegere werkgever hadden gelokt. Met de diefstal van geld en kostbaarheden hoopte hij een nieuw bestaan te kunnen opbouwen in de Nieuwe Wereld. Zijn vlucht strandde echter in Londen waar hij werd gearresteerd dankzij een opsporingsverzoek dat via de telegraaf was verstuurd.¹³⁴ De relatie tussen armoede en criminaliteit was Suringar al lang duidelijk. Hij legde zijn hele leven lang veel belangstelling aan de dag voor armenzorg, maar het maakte hem niet blind voor de negatieve kanten ervan. Zoals blijkt uit zijn onvermoeide inzet voor de stichting van Nederlandsch Mettray, vond hij werkverschaffing een belangrijk element in de bestrijding ervan.¹³⁵ Suringar bezocht dan ook niet alleen congressen over het gevangeniswezen, maar ook over armenzorg.

De revolutieperiode van 1848 had ertoe geleid dat de congressen over 'weldadigheid', of filantropie enkele jaren lang niet meer gehouden werden. In de jaren 1850 en 1860 kreeg de beweging echter weer momentum, en was Suringar diverse malen aanwezig of werd hem om informatie gevraagd. Een losse organisatiestructuur en weinig afgebakende onderwerpen waren kenmerkend voor de vrije debatcultuur op deze congressen. Weldadigheid was, zoals ik al aangaf, in feite een verzamelnaam voor allerlei thema's. Daarom waren deze weldadigheidscongressen vaak opgedeeld in vakgebieden of secties, zoals gevangeniswezen, zieken- en armenzorg en onderwijs. Discussie over de daarmee samenhangende wetgeving was eveneens onderdeel van deze congressen.¹³⁶

In 1855 organiseerde De Melun met het door hem in 1847 opgerichte genootschap Société d'Economie Charitable te Parijs een congres over liefdadigheid. Daarbij werd mede op voorstel van Suringar en de Utrechtse hoogleraar staathuishoudkunde en statistiek, Jan Ackersdijck (1790-1863), besloten een volgend congres in Brussel te houden.¹³⁷ Op het Brusselse congres in 1856 waren De Melun en andere Franse afgevaardigden echter afwezig.

Mogelijk lag hieraan enige na-ijver ten grondslag, want De Meluns initiatief leek te worden overgenomen door Ducpétiaux die secretaris werd. Bovendien zou de zetel van het secretariaat voor de vervolgcongressen in Brussel blijven. De Société van De Melun was ook een jaar later, op het congres te Frankfurt, niet vertegenwoordigd.¹³⁸ Juist op het Brusselse congres echter werd unaniem besloten een internationale filantropische vereniging tot stand te brengen, een Association Internationale de Bienfaisance.¹³⁹ Suringar was waarschijnlijk ook niet aanwezig, maar bezocht wel het congres in 1857, waar hij zelfs diverse keren het woord voerde, ondermeer over de opvoeding van arbeiderskinderen tussen de twee en zes jaar oud. Hij achtte hun opvoeding van groot belang voor een betere toekomst van de arbeiders. Contact tussen ouders en school was essentieel om te zorgen dat er gelijklopende opvattingen bestonden. Hij adviseerde scholen ouders beter voor te lichten door het geven van ‘educatieve’ lezingen, het inrichten van gratis leesbibliotheken en het organiseren van een jaarlijks schoolfeest.¹⁴⁰ Als er iets is in Suringars denken dat aan actualiteitswaarde niets heeft ingeboet, is het deze gedachte wel. Overigens stelde hij ook dat het armoedeprobleem aandacht verdiende, want opvoeding alleen kon geen verbetering brengen.

Juist in de jaren 1850 kreeg de slechte organisatie van liefdadigheidsverenigingen in Engeland veel kritiek van de liberale econoom John Stuart Mill. De beeldende beschrijving van de armoede door Charles Dickens vergrootte de aandacht voor deze problematiek nog eens. Doordat nu ook verschillende dagbladen over de schrijnende omstandigheden van de arbeidende bevolking publiceerden, werd evident dat beleid noodzakelijk was. Filantropen gingen beseffen dat wetenschappelijke analyses zouden kunnen helpen, dat statistiek een zinvol hulpmiddel zou zijn, en dat men meer gebruik moest maken van de kennis die op nationale congressen werd uitgewisseld.¹⁴¹ In Engeland werd in 1857 The National Association for the Promotion of Social Science opgericht. In dat jaar hield zij voor het eerst een bijeenkomst in Birmingham. Ontevreden over het gebrek aan aandacht voor de morele aspecten in het economische leven, spraken de deelnemers uit dat de samenleving moest zorgen dat de geestelijke en de materiële belangen van de burgers in evenwicht kwamen. De beoogde hervormingen moesten wetenschappelijk worden onderbouwd, zei de secretaris van het genootschap¹⁴², oftewel: liefdadigheid diende plaats te maken voor een wetenschappelijke filantropie.¹⁴³ De buitenlandsecretaris van deze vereniging vroeg Suringar om onderwerpen in te brengen voor het congres dat voor 1862 was gepland. Het zou gelijktijdig met de wereldtentoonstelling te Londen worden gehouden.¹⁴⁴ Juist omdat men tijdens zulke wereldtentoonstellingen op een groot publiek kon rekenen, werd zo’n combinatie vaker nagestreefd.¹⁴⁵

In navolging van The National Association for the Promotion of Social Science werd in 1862 in Brussel een Association Internationale pour le Progrès des Sciences Sociales opgericht. Suringar was er lid van, maar niet op het eerste congres aanwezig. In het volgende jaar vergaderde het congres in Gent. Suringar wees de Belgische minister Charles Latour Rogier (1800-1885) en het organisatiecomité al op zijn gebreken, die hem niet in staat stelden te komen. Hij merkte dat zijn gehoor hem steeds meer in de steek liet en het spreken in een andere taal vond hij ook steeds moeilijker. Daarnaast was zijn gezichtsvermogen sterk afgenomen. Bovendien had hij de gewoonte aangenomen om in de maanden juli tot en met september een kuuroord te bezoeken om voor de winter op krachten te komen; het congres viel juist in die periode.¹⁴⁶

In 1864 zou het congres in Amsterdam plaats vinden. Voorafgaand aan de bijeenkomst had Suringar opnieuw kenbaar gemaakt dat het voorbereiden en bezoeken van zulke congressen hem zwaar viel. Wel schreef Suringar voor de Amsterdamse bijeenkomst een programma, maar bij de opening, in het Paleis op de Dam, en het slotdiner, in het Paleis voor Volksvlijt, was hij, hoewel benoemd tot erelid, inderdaad vanwege ziekte niet aanwezig.¹⁴⁷ De veelheid aan onderwerpen bleek intussen ook bij dit filantropisch congres. Suringar had notities geschreven voor de maar liefst vijf verschillende secties. Hij had debatvragen opgesteld over algemene weldadigheid en gezondheidsleer, opvoeding en onderwijs, kunst en letterkunde, staathuishoudkunde en vergelijkende wetgeving. Ook binnen de secties was het aanbod gevarieerd. In de sectie algemene weldadigheid en gezondheidsleer, waaronder de armenzorg viel, behandelde men zulke toch uiteenlopende vragen als de invloed van filantropische instellingen op de morele gesteldheid van arbeiders en het vergelijken van landelijke organisaties voor de hulpverlening bij schipbreuk. Vreemd is die diversiteit ook weer niet, want Suringar was op veel van deze terreinen zelf actief. Zo hield hij zich bezig met de goede verwerking van het stedelijk afval voor de bemesting van het land zonder de gezondheid van de bevolking in gevaar te brengen; al in Leeuwarden had hij daarvoor gepleit. Verdrinking was eveneens een thema dat zijn aandacht reeds had gehad gedurende zijn bestuursperiode bij het Nut in Leeuwarden, waar eremedailles aan redders werden uitgereikt. Zijn lidmaatschap van de Noord- en Zuid-Hollandsche Reddingsmaatschappij paste hierbij eveneens.¹⁴⁸

Suringar formuleerde ook voor de tweede sectie van het programma, over onderwijs en opvoeding, een aantal vragen. Zijn informatie over ontwikkelingen in het onderwijs in het buitenland had hij bijgehouden via zijn in de loop der jaren opgebouwde netwerk en de internationale congressen. Dankzij zijn connecties kreeg hij publicaties en verslagen

toegestuurd. Daarnaast gaf hij zelf adviezen en stuurde hij brochures op. Inhoudelijk was het advies van Suringar soms vrij gedetailleerd, zoals de aanbeveling aan een Duits bestuurder, die hij in Kissingen had ontmoet, om ‘Musikals’ in het onderwijs in te voeren.¹⁴⁹ Suringars interesse in de buitenlandse onderwijspraktijk bleek ook toen bij de uitgeverij van zijn broer een vertaling van C. Oppel, *Ein Wort über Knabenerziehung, in Briefen niedergeschrieben* verscheen, met zijn nawoord. Het boek behandelde de pedagogische opvattingen van een Duitse leraar, met wie Suringar, op één denkbeeld na, kon instemmen. Hij was het eens met de drie hoofdbeginselen van de opvoeding, die de schrijver volgens hem op een overtuigende manier wist over te dragen. Gehoorzaamheid, eerlijkheid en zelfstandigheid waren volgens Suringar ook in Nederland de pijlers waarop de opvoeding moest worden geschraagd. Echter, de stok werd in Nederland gelukkig niet als opvoedingsmiddel gebruikt. In navolging van het heropvoedingsdenken in het Franse Mettray vond hij slaan een teken van onmacht, meestal in een driftbui; het was geen vorm van bedachtzaam handelen en leidde vooral tot afkeer en wantrouwen.¹⁵⁰ Bovendien, zeker als te hard werd geslagen moest de opvoeder het ook nog weer goed maken met het kind. Wat was dan wel een goede oplossing voor een leerling of kind dat zich onmogelijk maakte met zijn gedrag? Niet slaan, maar afzonderen. Door eenzaamheid moest de gestrafte tot inkeer komen. De zelfkastijding van het geweten, bevorderd door spreuken die aan de wand van het vertrek hingen waar de gestrafte verbleef, zou het kind tot inkeer brengen. Hij maakte dit duidelijk met een voorbeeld van een onwillige jongen, die uiteindelijk tot inkeer kwam. Suringar verwees daarbij impliciet naar de praktijk bij Nederlandsch Mettray. Gemiddeld zes keer per jaar, op een gemiddelde van ongeveer honderdveertig leerlingen, werd daar ‘opsluiting’ voor strafvoorvallen toegepast. Kortom, opvoeding door liefde had succes, meende Suringar; slaan leverde alleen maar afkeer en wantrouwen op.¹⁵¹

De vragen over onderwijs die Suringar voor Amsterdam formuleerde gingen over de taak van de overheid, de samenhang tussen het huiselijke en schoolse onderwijs, de bijdrage van het gezin aan de opvoeding en de plaats van het bijzonder en openbaar onderwijs.¹⁵² Zijn eigen toespraak ter zake, die hij al vóór het congres had geschreven, behandelde het belang van het kleuteronderwijs, waarbij hij de methode van Friedrich Fröbel (1782-1852) aanpreepte. Op een aantal punten hernam hij de positie die hij al in 1857 in Frankfurt had gekozen. Hij vroeg allereerst aandacht voor een betere aansluiting tussen school en werk. Volgens hem was ‘bij afwisseling werken en leren’ de beste methode om tot goed vakmanschap te komen. Juist het gebrek aan vakkennis leidde regelmatig tot ongelukken, zoals het instorten van gebouwen door te zwakke fundamenten. Het tweede gedeelte van zijn toespraak bestond voornamelijk

uit aanbevelingen over de band tussen school en gezin. Zijn conclusie was dat de vorming op school en in het gezin met elkaar moesten overeenkomen: geen kennis zonder opvoeding. Hij gaf de school dus een aantal adviezen. De lessen mochten niet langer dan twee uur duren en moesten afgewisseld worden met gymnastiek of praktisch werk. De controle op de gezondheid van de kinderen vond hij sowieso een belangrijk punt. Op hun beurt moesten ouders het huiswerk controleren en zelf het goede voorbeeld tonen en hun kinderen complimenteren voor goed gedrag op school. Zij hadden ook plichten tegenover school. Al moest de school zelf een goede verzuimregistratie bijhouden, de ouders moesten ook het schoolbezoek eveneens in de gaten houden. Ook moesten zij de leerkracht respecteren ‘...en hem de hand boven het hoofd houden bij vele soms zeer ongegronde klachten van een weerbarstig kind’. Het zou ook verstandig zijn als ouders lessen van hun kinderen konden bezoeken. Belangrijk waren tevens de werkstukjes die de kinderen mee naar huis namen. Ze lieten de ouders zien wat de school deed. De betrokkenheid van de ouders wilde hij bovendien vergroten door het houden van kinderfeesten met de ouders erbij; hij sprak over minimaal twee à drie keer per jaar. Spreuken voor de ouders, van Lavater en Salzmann, vond Suringar van grote betekenis.¹⁵³

Suringars onderwijskundige en pedagogische opvattingen in theorie en praktijk

Niet alleen op internationale congressen, maar ook landelijk en lokaal liet Suringar zijn stem als onderwijsdeskundige horen. Op de vergadering van het Nederlandsch Onderwijzersgenootschap in 1858 had hij zijn bezorgdheid geuit dat het lager onderwijs te theoretisch was en te weinig praktisch zou zijn. De kinderen gingen aan het werk zonder een goede aansluitende beroepsopleiding waardoor ze niet vakbekwaam werden, wat de kwaliteit van het werk van deze toekomstige arbeiders niet ten goede zou komen. Hij pleitte voor een betere samenhang tussen opleiding en werk en propageerde beroepsopleidingen op ‘arbeidsscholen’. Zijn aandacht voor de praktijkverbetering betrof vooral het landbouwonderwijs, waarvoor zijns inziens modelscholen moesten worden opgericht. Aanschouwelijk onderwijs kon bevorderd worden door de aanwezigheid van land- en tuinbouwgrond bij kweekscholen. Zijn toespraak ondersteunde hij met buitenlandse voorbeelden.¹⁵⁴

Ook het werk van Fröbel had hij al vóór 1862 voor een Nederlands publiek geanalyseerd, in de *Bibliotheek voor het huisgezin*, uitgegeven door zijn broer Gerard. Het was een tijdschrift waarin Suringar diverse malen publiceerde en dat in het *Nederlandsch tijdschrift voor onderwijs en opvoeding, inzonderheid ten dienste van ouders, onderwijzers,*

schoolbesturen en allen, die in het onderwijs en opvoeding der jeugd belang stellen werd aanbevolen. Leerkrachten werd aangeraden het tijdschrift ook aan ouders aan te prijzen.¹⁵⁵

Suringars uitleg van Fröbels systeem staat in verband met zijn betrokkenheid bij de Louiseschool, zoals gezegd gestart als een achtste kleuterschool in Amsterdam, en zijn inzet voor het kleuteronderwijs. Die inzet was Elise van Calcar (1822-1904), zelf propagandiste van Fröbels ideeën, niet onopgemerkt gebleven, want in 1861 vroeg ze Suringars medewerking voor een op te richten internationaal pedagogisch tijdschrift. Ze deed het verzoek namens een leerlinge van Fröbel, Bertha von Marenholtz (1810-1893), met wie ze via Heldring in contact was gekomen. Overigens kende Suringar mevrouw Von Marenholtz al van een bezoek dat zij rond 1857 aan hem had gebracht. Van Calcar was blijkbaar niet bang om met stevige bewoordingen Suringars medewerking als het ware af te dwingen, want ze schreef: ‘Zult U nu eens heel handelbaar wezen en deze goede zaak ondersteunen?’. Waarschijnlijk heeft het niet geholpen, want ik heb geen bewijs gevonden dat Suringar zijn medewerking heeft verleend.¹⁵⁶ Ondanks zijn weigering bracht Elise van Calcar wel een bezoek aan de Louiseschool en steunde Suringar bij een verdere aanzet voor de geleidelijke invoering van het Fröbelonderwijs. Op de naamdag van de school op 1 februari 1862 riep Suringar een bedelactie in het leven om een huisorgel te kopen. Ruim zes weken later was er een zangfeest rond het inmiddels aangeschafte instrument, in aanwezigheid van Elise van Calcar, die ook een toespraak hield voor de ouders. Net als Suringar wees ook zij hen op de noodzakelijke samenhang tussen de school- en de gezinsopvoeding. De leerkrachten hielp ze met de stapsgewijze invoering van het Fröbelonderwijs. Suringar was er zeer content mee.¹⁵⁷ Echter, zoals ik reeds aangaf relativeerde hij de theorie van Fröbel tijdens de jubileumtoespraak bij het vijftigjarig bestaan van de kleuterschool in 1868.¹⁵⁸ In 1862 deed mevrouw A. Conradi-de Vries een beroep op Suringar, ditmaal om in Amsterdam in een mogelijk vrijkomend gebouw van de Nederlandse Handelmaatschappij een normaalschool voor onderwijzeressen op te richten met een bijbehorende kleuterschool. De heer en mevrouw Van Calcar konden daar wel directeur en directrice worden. Suringar, die voorzitter van de instelling moest worden, zou met zijn overredingskracht zeker zorgen dat de minister het gebouw aan de stichting zou overdragen.¹⁵⁹ Beide voorbeelden geven aan dat mensen Suringars communicatieve kwaliteiten hoog schatten: zijn spreekstijl en overtuigingskracht wekten verwachtingen. Ze wisten bovendien van zijn netwerk en hoopten op zijn bijdrage aan hun doel.

Het grote belang van het onderwijs dat Suringar zijn hele leven onderstreepte, of het nu kleuteronderwijs, praktijkonderwijs, herhalingscholen, volksvoorlezingen om ouders van kinderen bij te spijkeren of godsdienstonderwijs voor gevangenen betrof, kreeg bij hem dus zowel in theorie als in de praktijk vorm. Zo nodig bleef hij ook politici benaderen met zijn bevindingen. Dat wijzigingen en verbeteringen moeizaam verliepen, door de conservatieve houding van de elite, was Suringar een doorn in het oog. Zo verklaart de trage besluitvorming van de Amsterdamse gemeenteraad op onderwijsgebied in de jaren 1860 verklaart zeker waarom hij zich in zijn brieven geïrriteerd toonde.¹⁶⁰ Toen in 1866 de liberaal Cornelis Fock (1828-1910) burgemeester van Amsterdam was geworden, kreeg hij al snel een schrijven van Suringar, die de sociaal-economische situatie in de hoofdstad kennelijk niet florissant vond. Zijn brief ontlokte de burgemeester de toezegging dat hij bezielend en vol ijver aan de verbetering van de handel, filantropie, cultuur en wetenschap van de stad zou werken. Suringar doelde echter vooral op het onderwijs, zoals uit een vervolgbrief bleek. De intussen bejaarde filantroop had in een vertrouwelijke notitie kennelijk zijn mening gegeven over de belabberde toestand ervan. De burgemeester beloofde het stuk, waarin volgens hem ‘veel waars’ stond, alleen persoonlijk te gebruiken en na bespreking weer aan Suringar terug te sturen. Hij erkende dat het stadsbestuur meer oog moest hebben voor het onderwijs.¹⁶¹

De laatste levensjaren

Suringar bleef tot in zijn laatste levensjaren het belang van onderwijs en opvoeding benadrukken voor het bestrijden van armoede en criminaliteit. Zijn bemoeienis met de directe armenzorg verminderde echter al na de jaren 1840. Hij bleef wel bestuursfuncties vervullen die ermee te maken hadden, zoals in de Vereeniging Hulpbetoon aan Eerlijke en Vlijtige Armoede en De Spaarkas, maar Carel Daniël Asser (1813-1890) moest hem in het midden van de jaren 1850 toch aansporen eens wat meer inzet te tonen voor de joodse vereniging voor Werkverschaffing aan Minvermogenenden te Amsterdam, waarvan Suringar erebestuurslid was.¹⁶² Deze vereniging probeerde armen aan het werk te krijgen door hen kledingstukken te laten vervaardigen die kleine winkeliers met een beperkte winst konden verkopen. De armen zelf konden goedkoop ondergoed en ander witgoed zoals lakens en slopen kopen. Ook onderhield de vereniging een brei-instituut, waar gehaalde wol tegen een vastgesteld tarief voor opgedragen breiwerk gebruikt kon worden.¹⁶³ Toch kwamen Suringars publieke optredens op het gebied van de armenzorg langzamerhand tot een eind. In 1861 hield hij voor het laatst een lezing voor de joodse vereniging van armenzorg, waarvoor Asser hem eerder gevraagd had.¹⁶⁴

Met de wettelijke invoering van het cellulaire gevangenisstelsel in 1851 kwam het belang van bezoeken van gevangenen nog meer naar voren.¹⁶⁵ Eén jaar voor zijn dood schreef Suringar daarover een Franstalige brochure. Hij stelde voor dat niet alleen het gevangenispersoneel maar ook leden van patronaatverenigingen die taak op zich zouden nemen, zoals hij zelf zevenenveertig jaar lang zowel op zalen als in cellen gedaan had.¹⁶⁶ Op basis van zijn lange ervaring wilde hij gevangenenbezoekers een aantal adviezen geven. Ze moesten gevangenen niet overvallen met allerlei vragen en zeker niet alleen over geloof en zondigheid praten. Ze hoorden juist een luisterend oor te hebben voor hun interesses en hen te bemoedigen door tevens op de positieve aspecten in het leven te wijzen. Vroeg een gevangene om raad en had een bezoeker geen advies voorhanden, dan moest hij dat óók zeggen. Vermanend toepreken diende niet met veel omhaal van woorden te gebeuren, want dan sloegen verveling of weerszin toe. Beter was het een Bijbelcitaat of een spreekwoord te gebruiken. Bij godsdienstonderricht hoorden predikanten met hun taalgebruik aan te sluiten bij gevangenen zonder schijnheilig te worden. Het gebruik van grappen en grollen om aandacht te krijgen was in Suringars opvatting een acceptabel middel. Hij waarschuwde wel voor onhandigheid en onwetendheid, want dat kon leiden tot een slecht contact.¹⁶⁷ De bezoekers hoorden zich ook bewust te zijn van de grote verschillen in karakter tussen gevangenen. Men moest dus niet alle gevangenen op dezelfde manier benaderen. Bezoeken moesten ook niet te vaak plaats vinden en niet te lang duren. Anders zouden de gevangenen overladen worden met adviezen.¹⁶⁸

Een bijkomend voordeel van gevangenenbezoek zag Suringar in de mogelijkheid tot controle op mogelijke misstanden. Hij meende dat de bescherming van gevangenen erdoor werd vergroot. Gevangenenbezoekers konden bijdragen aan de verbetering van de gevangenen door ze te observeren. Wel schreef Suringar dat verbetering uiteindelijk van de gevangene zelf afhing. En dat betekende in zijn ogen dat het christelijke geloof in de geest en het hart van de gevangene moest doordringen. Een andere oplossing zag hij niet. Hij riep zijn lezers daarom op zich af te keren van sociale theorieën die het christendom bestreden.¹⁶⁹ Zijn al meermalen vermelde afkeer van de utopisch socialistische verklaring ik vanuit dit christelijk perspectief.

Suringar legde dus de nadruk op de gevangenen zelf, meer dan op materiële zaken als gebouwen of systemen. Toch paste zijn volharding in het realiseren van het cellulaire stelsel bij zijn verbeten inzet voor het bezoek aan gevangenen: hij zocht vooral naar een individuele benadering. Intussen stelde het celbezoek in de Amsterdamse cellulaire gevangenis niet al te

veel voor. Afgezien van de directeur die elke dag zijn ronde deed, en alleen maar even de celdeur open en dicht deed, was er gemiddeld maar weinig bezoek, ook niet van Genootschapsleden.¹⁷⁰ Dat Suringar slechts een enkele naam van een voorbeeldige gevangenisbezoeker kon noemen, te weten Abraham Stuart, secretaris en voorzitter van het NGZVG te Amsterdam, wijst wellicht op een gebrek aan vrijwilligers/deskundigen.¹⁷¹ Misschien moet Suringars brochure, bedoeld als een handleiding, in dit opzicht gezien worden als een aanmoediging.

Met dat al stemde het optimisme dat Suringar in deze brochure verwoordde niet overeen met het pessimisme in andere teksten zoals een enquête met vierentwintig vragen, die hij in 1870 op verzoek van Demetz invulde, nadat Demetz om advies gevraagd was door de Franse minister van Justitie over het patronaat voor gevangenen.¹⁷² Met Demetz had Suringar toen al een langjarige betrekking. Vanaf zijn tweede bezoek aan het Franse Mettray begon Suringar met hem een uitgebreide briefwisseling die tot aan zijn dood werd voortgezet. Het contact tussen beiden groeide uit tot een warme en hartelijke band, waarbij ze elkaar adviseerden en ondersteunden. Demetz noemde Suringar zelfs een ‘St. Vincent de la Hollande’.¹⁷³ Ook bezocht Demetz Nederlandsch Mettray tweemaal. Eén jaar na de officiële opening bracht hij een bezoek en sprak zich toen lovend uit over de Nederlandse instelling. De tweede keer, in 1871, reisde hij er samen met de toen bejaarde Suringar naar toe. Hij was op een bedelreis door Europa, omdat ‘zijn’ Mettray had geleden door de Frans-Duitse oorlog.¹⁷⁴ De inrichting was weliswaar niet geplunderd, maar de Franse overheid had geen subsidies meer betaald en de voorraden waren uitgeput. In Nederland werd via intekenlijsten een inzamelingsactie gehouden.¹⁷⁵ Demetz was daarna nog lovender over Nederlandsch Mettray en vond het zelfs beter dan zijn instelling. Of hij dat meende is de vraag, maar feit is dat het Nederlandse instituut veel bezoekers trok.¹⁷⁶

In 1870 maakte de toen bijna tachtigjarige Suringar zijn vriend duidelijk dat hij het Franse voorstel tot wetswijziging, waarin het werk van verschillende zelfstandige patronaatsinstellingen in een algemene regeling zou worden vastgelegd, niet steunde. In zijn antwoorden liet hij opnieuw merken dat overheidsinvloed zoveel mogelijk beperkt moest blijven tot, hooguit, een ondersteunende taak.¹⁷⁷ Wel was hij voorstander van een particuliere algemene patronaatsvereniging voor heel Frankrijk, die gevangenenbezoekers kon ondersteunen in het krijgen van toegang. Zijn argument was als vanouds dat waarom het in essentie ging, morele verbetering, niet via wet vast te leggen was. Als hulp wettelijk vast lag zouden gevangenen menen meteen na hun vrijlating recht te hebben op ondersteuning. Het was best mogelijk dat ex-gevangenen geen patronaat en geen hulp nodig zouden hebben als ze

erin zouden slagen een baan te krijgen. Ondersteuning met kleding en gereedschap kon dan al voldoende zijn. Ook het instellen van speciale opvanghuizen voor ex-gevangenen had niet Suringars voorkeur; deze zouden broedplaatsen van misdaad kunnen worden. Hij stelde nu, dat het patronaat zou moeten worden uitgeoefend voor gedetineerden tot 25 jaar die voor de eerste keer met justitie in aanraking waren gekomen. Het liefst wilde hij dat jongeren die gehandeld hadden zonder oordeel des ondersheids, zouden worden heropgevoed in familiehuizen, zoals in het Franse Mettray gebruikelijk.¹⁷⁸ Kortom, Suringars mening was in de loop der jaren toch enigszins veranderd: in plaats van een patronaat voor alle gevangenen stond hij nu een patronaat voor gericht op volwassen eerste overtreeders om zich tenslotte vooral te concentreren op een patronaat voor jeugdige gevangenen die voor het eerst crimineel gedrag vertoonden. Na zevenenzeventig jaar celbezoek erkende Suringar ook zijn teleurstelling: ‘...mais l’enthousiasme d’une age plus jeune est modéré et mes expectances ne sont pas si grandes qu’auparavant’.¹⁷⁹

Zoals gezegd vierde Suringar zijn zeventigste verjaardag op Mettray. Zijn bewieroking kreeg in deze jaren allengs het karakter van een persoonlijkheidscultus. Het eerbetoon kwam echter niet alleen van het personeel en de leerlingen. Suringar kreeg namens de besturen van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, de Vereniging Nederlandsch Mettray en de Commissie van Administratie over de gevangenenissen te Amsterdam een gouden medaille met daarop aan één kant zijn borstbeeld met geboortedatum en de datum van zijn zeventigste verjaardag. Op de keerzijde stond in het midden de tekst ‘Steun van gevallen Hulp van verwaarloosden’ in hoofdletters en door een lauwerkrans omgeven. Aan de buitenzijde stonden de gevers: ‘Vereen. Ned. Mettray’ en ‘Ned. Gen. tot Zed. Verb. der Gevangen’. Twee bestuurders van de Commissie van Administratie over de gevangenenissen te Amsterdam, Balduinus Jacobus Ploos van Amstel (1824-1885) en Carel Christiaan van Hees (1813-1876), op de hoogte van Suringars althans in woord en schrift beleden afkeer van aandacht voor zijn persoon, hadden zich er vooraf van vergewist dat hij een afbeelding zou accepteren. Suringar had toegestemd, maar zei achteraf – zoals ongetwijfeld velen vóór en na hem, in zulke situaties – er toch spijt van te hebben, vanwege de grootschalige verspreiding van de afbeelding.¹⁸⁰ Een gravure van zijn portretbuste werd inderdaad ook in de *Nederlandsche Volksalmanak* gepubliceerd en met een gedicht opgeluisterd:

22 Voor- en achterzijde van de bronzen versie van de verjaardagspenning voor Suringar. Graveur S.C. Elion

‘Een woekeraar met goud, den rijken afgebedeld:-
Als ’t tienvoud renten geeft, nog is het hem niet genoeg.-
Een mensch, wien nooit een mensch vergeefs om hulpe vroeg;-
Die d’ armoe dekt en voedt, en ’t zondig hart veredelt.-
Een makelaar, die werkt alleen voor Gods gewin,
Daar waar te mak’ len valt, naar ’t liefste woord des Heeren.
Een Engel in het leed, voor menig huisgezin,
Die droefenis en rouw in zegen doet verkeerren.
Bij ’t weiflen op ons pad, een heldre-levensstar,
Ziedaar ’t gelijkend beeld van W.H. Suringar.’¹⁸¹

Zoveel eerbetoon had hij niet verwacht, vertelde Suringar bij het feestelijke diner ter gelegenheid van zijn verjaardag. Hij zou zich er langer over hebben beraden als hij hiervan geweten had, vooral vanwege de ‘...ostentatie in zulke zaken’. Al met al klinken deze woorden niet heel erg geloofwaardig uit de mond van een man van zijn intelligentie en inzicht in menselijke relaties. Over zijn filantropische werk zei Suringar nogmaals dat men, geïnspireerd vanuit de Bijbel, moest werken aan de vooruitgang. Bij filantropisch werk diende, ging Suringar verder, niet de theorie maar de praktijk voorop te staan. Hij gaf wel toe dat de theoreticus evenzeer een taak had, maar weidde daarover niet verder uit. Hij sloot zijn toespraak af met de constatering dat juist vooruitgangsoptimisme ervoor zorgde dat je geen ‘oude knorrepot’ werd, maar ook dat de mens moet accepteren dat niet alles valt te ontraadselen.¹⁸²

Dit lijken de woorden van een ouder wordende man. Was Suringar ook geloviger geworden? Dat is moeilijk vast te stellen. Zeker is, dat in zijn leven in deze decennia de invloed van de Groninger theoloog P.J. Hofstede de Groot een rol heeft gespeeld. Al in de jaren 1860 had hij, toen beiden het kuuroord Pyrmont bezochten, Suringar geïnformeerd over de toenemende spanningen op religieus gebied.¹⁸³ De ‘Groninger richting’, rondom Hofstede, moest immers kiezen tussen het modernisme en de orthodoxie in de protestantse kerk, waarover zeker in de periode vanaf 1864 de nodige opwinding ontstond. Hofstede, die zijn stroming liever evangelisch dan evangelisch-liberaal noemde, verzette zich tegen het opkomende modernisme zonder echt voor de orthodoxie te kiezen. Suringar adviseerde Hofstede zich niet met de zogenoemde Evangelische Alliantie in te laten en zich ook niet meer druk maken over allerlei theologische zaken. De tijd zou wel uitwijzen welke kant het opging. Hij voegde er wel aan toe dat de orthodoxen dachten als enigen de waarheid in pacht te hebben, hetgeen discussie onmogelijk maakte. Zijn afkeer van de orthodoxie, waarop ik eerder wees, liep nog steeds of misschien zelfs steeds meer parallel met zijn religieuze tolerantie ten opzichte van katholieken en joden. Toen op een vergadering van een van zijn verenigingen werd gezegd dat men moest voorkomen dat protestantse jongeren overgingen naar het katholicisme vond hij dat geen interessant onderwerp. Kortom, Suringar komt in zijn correspondentie met Hofstede steeds meer naar voren als de oude wijze man, die zijn vriend tot kalmte maant en wil voorkomen dat hij onbezonnen te werk gaat.¹⁸⁴ Uit zijn brieven blijkt in elk geval dat zijn geloof zeker niet intenser was geworden en dat hij was bevestigd in zijn al lang gevoelde afkeer van theologisch gekissebis.

In dezelfde jaren 1860 reisde Suringar bijna jaarlijks naar kuuroorden in Duitsland. Behalve Boppard bezocht hij ook Pyrmont, Kuperzell en zijn geliefde Kissingen. In Boppard logeerde Suringar met zijn twee dochters, Margaretha en Boudina, en een aantal kleinkinderen, toen hij Margaretha wilde steunen vanwege de dood van haar zoon, Petrus Jacobus Dunlop (1845-1864), zijn kleinzoon, die eind november 1864 was overleden.¹⁸⁵ Overigens genoot Suringar ook simpelweg. Hij schreef Hofstede dat hij ’s ochtends ‘Kissinger Ragotsy’ dronk en dagelijks ging baden in een binnenbad met een temperatuur van 20 graden Celsius.¹⁸⁶ In Boppard schreef, later, Laurillard Suringars necrologie, toen hij in hetzelfde hotel verbleef waar ook Suringar diverse keren had gelogeerd. Het portret van Suringar hing er nog aan de muur, want ook in Boppard was hij filantropisch actief geweest. Hij had er zelfs ooit onder de badgasten gecollecteerd om een jeugdige veroordeelde, die spoedig zou worden vrijgelaten, een startkapitaal te verschaffen voor het vinden van een baan. Het geld bleek voldoende om twee ontslagen gedetineerden aan werk te helpen.¹⁸⁷

Zijn laatste reis maakte Suringar waarschijnlijk in 1868, toen hij een bezoek bracht aan Friedrich Karl zu Hohenlohe-Waldenburg-Schillingfürst, die hij in 1848 in Brussel bij zijn bezoek aan het vredescongres voor het eerst had ontmoet. Ze stelden in die tijd vast dat ze een gezamenlijke belangstelling voor armenzorg hadden. Suringar stimuleerde Friedrich Karl tot de stichting van een armenpatronaat en ze onderhielden daarover contact. De vorst herdacht later Suringars dood in een Duits blad voor de armenzorg dat ook in het bijvoegsel van de *Leeuwarder Courant* werd gepubliceerd. Mogelijk heeft Suringar in 1868 ook nog Friederike zu Anhalt-Bernburg ontmoet.¹⁸⁸

De vele verdrietige momenten in zijn familie, en vriendenkring zullen Suringar in deze jaren opnieuw geconfronteerd hebben met zijn eigen ouderdom en sterfelijkheid. Suringars spreekvaardigheid bij begrafenissen werd alomtewees gewaardeerd, zoals bleek uit de vele grafredes en herdenkingstoespraken. Bij de begrafenis van Samuel Sarphati in 1866 roemde hij diens daadkracht, waarmee hij in zijn korte leven meer tot stand had gebracht, dan mensen die veel ouder waren geworden.¹⁸⁹ Helaas zijn de meeste van Suringars grafredes niet bewaard gebleven omdat hij lang niet altijd van papier sprak. Wel overgeleverd is de toespraak die Suringar hield toen zijn petekind (1843-1860), eveneens naamgenoot, de zoon van zijn broer Gerard, in 1860 stierf. Die heeft Suringar achteraf opgeschreven, omdat zijn broer deze graag wilde uitdelen aan de medeleerlingen van de jonge Willem Hendrik op het gymnasium in Leeuwarden. Met zijn troostende woorden probeerde Suringar moeder en vader te ondersteunen. Hij herinnerde zijn broer eraan dat deze als tienjarige jongen bij het graf van hun eigen vader had staan huilen, maar nu als gelovig christen zou beseffen dat God als Vader goed voor zijn kind zou zorgen. De scholieren vermaande hij verder te leven, niet in droefenis, maar met Jezus als voorbeeld, want dat zou de meerwaarde zijn voor hun 'onsterfelijken geest'.¹⁹⁰ Zijn eigen zoon en naamgenoot, Willem Hendrik jr., inmiddels kantonrechter te Purmerend, stierf in 1867.¹⁹¹

Ondanks zijn leeftijd hield de 'eerbiedwaardige grijsaard', zoals Suringar werd omschreven toen hij Sarphati herdacht, zich nog bezig met filantropische zaken, al was het veelal in de vorm van redes en brieven. Maar zijdelings liet hij ook daarin wel merken dat zijn leeftijd de nodige gebreken met zich meebracht. Al bij het vijftienvijftigjarig bestaan van de Louiseschool in 1868 verhulde hij niet dat een oud-leerling hem, kennelijk vanwege de achteruitgang van zijn gezichtsvermogen, thuis had moeten brengen omdat het reeds donker was geworden. In de gedrukte uitgave van zijn toespraak vermeldde een noot dat de spreker

niet alles volledig vanuit zijn geheugen had kunnen vertellen en dat dit in de drukversie was rechtgezet.¹⁹² Vanwege de achteruitgang van zijn gezichtsvermogen waren zijn toespraken in 1871 voor de Commissie van Administratie voor de gevangenen in Amsterdam in een groot lettertype geschreven.¹⁹³ Toen hij zijn vicevoorzitterschap van deze commissie in dat jaar neerlegde, vertelde hij dat hij goed wilde doen voor anderen omdat het hemzelf troost bood voor geleden verdriet. Deze overtuiging was hem voor het eerst duidelijk geworden naar aanleiding van de dood van zijn tweede vrouw, zoals hij het zelf in negentiende-eeuws taalgebruik wat bedekt omschreef: ‘...tal van jaren geleden heeft de scheiding van een dierbaar pand het besluit in mij versterkt vooral aan het gevangeniswezen een groot deel mijner krachten te wijden’. Zijn afscheidswaarden voor de Commissie van Administratie eindigden met één van de vele spreuken waarvoor hij zo’n grote voorliefde koesterde: ‘Heden rijk- morgen een lijk- heden sterk- morgen onder een zerk. Vaarwel’.¹⁹⁴

Zijn geheugen liet Suringar inderdaad steeds meer in de steek. In 1872 herinnerde hij zich de precieze datum van het bezoek van Demetz aan Nederlandsch Mettray niet meer, waarover Demetz zich wel verbaasde, want het was toch pas een jaar geleden.¹⁹⁵ De ernst van de gezondheidssituatie van Suringar heeft Demetz, die zelf na zijn terugkomst uit Nederland ziek was geworden, kennelijk niet begrepen. Suringar bezocht in de zomer van 1871 een Nederlands kuuroord, in Laag Soeren, waar hij ook zijn 81e verjaardag vierde. Door de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871 was een reis naar Duitsland minder voor de hand liggend, alhoewel zijn twee dochters en een kleindochter er wel waren. Waarschijnlijk was vooral zijn zwakke gezondheid reden om ervan af te zien.¹⁹⁶

In het najaar van 1871 kreeg Suringar een ‘Nervenanschlag’, zoals hijzelf omschreef, en was hij niet meer in staat zijn werkzaamheden zelfstandig te verrichten. Het begrip ‘Nervenanschlag’ is geen Duits woord. Of er sprake is van een zenuwinstorting, beroerte of een andere ziekte is dus niet duidelijk. Thuis werd hij geholpen door een ziekenzuster, een ‘Soeur de Charité’. Hij dicteerde brieven en liet zich voorlezen, zoals hij zijn Duitse vrienden liet weten.¹⁹⁷ Het hoofdbestuur van Nederlandsch Mettray werd eind mei 1872, toen de jaarlijkse vergadering naderde, door Suringar persoonlijk in kennis gesteld van zijn slechte gezondheid. Hij schreef dat hij de vergadering voor het eerst niet zou bijwonen, want zijn ziekte hield hem al ‘...bijna acht maanden aan huis en kamer...’ gekluisterd. Hij haalde echter herinneringen op aan de vergaderingen die gehouden waren in ‘De laatste stuiver’, die hij heel prettig had gevonden. Toch bleef hij ook zakelijk. Hij sprak zijn vertrouwen uit in de bestuursleden, mits ze vasthielden aan een aantal artikelen in de statuten van de vereniging,

die vooral gingen over kerkbezoek, godsdienstige vorming, toezicht op de pupillen, geneeskundige verzorging, voeding en bewegingsonderwijs.¹⁹⁸

Gezien zijn karakter is het niet vreemd dat Suringar al diverse keren rekening had gehouden met zijn overlijden, onder andere in verband met de uitgave van zijn ongepubliceerde geschriften. Kort nadat zijn ziekte zich had geopenbaard dicteerde hij ook de wilsbeschikking voor het opschonen van zijn archief waarover ik al eerder schreef. Zijn broer Gerard verwierf de papieren nalatenschap. Hij kreeg, zoals gezegd, tot taak de particuliere correspondentie te bekijken en eventueel naar eigen inzicht stukken eruit te vernietigen. Samen met twee kleinzoons moest hij ook nagaan welke van Suringars 'opstellen' nog geschikt waren om te publiceren. Tevens gaf Suringar nauwgezet aan wie de papieren van Mettray en het gevangeniswezen onder hun beheer kregen.¹⁹⁹

Zijn verdere voorbereidingen op zijn levenseinde blijken uit twee nagelaten brieven aan de bestuurders van Mettray.²⁰⁰ In de eerste gaf hij als zijn uitdrukkelijke wens te kennen begraven te willen worden in de grafkelder op het kerkhof van Mettray, die hij op eigen kosten had laten aanleggen. Hij wilde geen praalgraf of pompeus gedenkteken. Het liefst wilde hij juist ook na zijn dood nog één keer bedelaar zijn en de mensen oproepen geld te investeren in een ondersteuningsfonds voor de leerlingen die, na hun opleiding, vaak een ambachtelijk beroep gingen uitoefenen. Hij dacht daarbij aan een geldlening van tienduizend gulden, die in aandelen van vijf gulden zou moeten worden uitgegeven, maar waarover geen rente werd uitgekeerd. De 'rente' was terug te zien als voldoening die de inleggers zouden ervaren als de jongens Mettray verlieten en zich keurig gedroegen. De geldschieters hadden dan bijgedragen aan de vorming van 'zedelijk kapitaal': de lening moest uiteindelijk als een gift gezien worden. Na Suringars overlijden is wel over het fonds gesproken en ook zijn er giften binnengekomen, maar tot een daadwerkelijke totstandkoming van een ondersteuningsfonds is het niet gekomen.²⁰¹

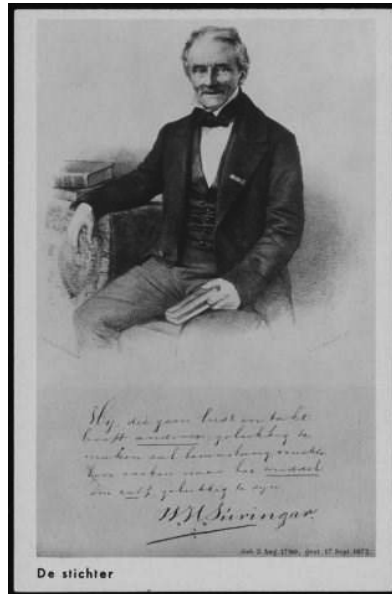
In de tweede brief verzocht Suringar zijn kinderen om de grote 'mahoniehouten boekenkast' te Mettray met daarin een deel van zijn boeken aan de Vereniging Nederlandsch Mettray te schenken. De kinderen willigden dat verzoek een maand na zijn dood in. Kenmerkend voor Suringar is dat hij in dezelfde brief een aantal richtlijnen gaf voor het beheer, het toezicht en de toegankelijkheid van de bibliotheek. Een indeling van zijn boeken had hij al in 1860 gemaakt toen hij het bestuur van Mettray toestond een deel ervan te gebruiken.²⁰² Bij de grote brand in het hoofdgebouw van Mettray in de nacht van 16 op 17 maart 1934 zijn Suringars bibliotheek en persoonlijke documenten helaas verloren gegaan.²⁰³

In zijn laatste levensdagen kreeg Suringar nog diverse keren bezoek van Laurillard, die hem nog regelmatig Mettray hoorde noemen. Maar op zaterdag 17 september 1872 kwam er een eind aan het leven van de Friese burgerman die zich ontplooid had tot een nationaal en internationaal erkend filantroop. Aan zijn verzoek om te Mettray te worden begraven werd voldaan. Op 23 september kwam zijn lichaam uit Amsterdam aan te Zutphen, waar het werd opgewacht door directeur Schlimmer, die daarna de kist begeleidde naar het kerkje. De volgende middag vond de begrafenisplechtigheid plaats. Een van de toespraken werd gehouden door Laurillard, die Suringar opvolgde als voorzitter van het dagelijks bestuur van de instelling. Hij spoorde de jongens van Mettray aan zich voorbeeldig te gedragen: daarmee zouden ze Suringar het meest in ere houden. Onder de andere sprekers waren een bestuurslid van Mettray en Ritske Smeding uit Leeuwarden, die vanaf zijn jeugd met Suringar bevriend was geweest en met hem in 1845 het Franse Mettray had bezocht.²⁰⁴ In een persoonlijke toonzetting sprak Smeding vooral zijn dank uit voor Suringars adviezen en voor de weg die hij hem had gewezen op het terrein van de filantropie. Daarna spraken nog de godsdienstonderwijzer van Mettray, en Jacob Domela Nieuwenhuis namens het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, die duidelijk maakte dat Suringar in het voorjaar van 1872 ondanks zijn ziekte na afloop van de jaarvergadering toch nog afscheid was komen nemen, tot grote verassing van de bestuursleden. Suringar was, ondersteund door een kleinzoon, binnengekomen en had zittend een korte afscheidstoespraak gehouden rond het thema geloof, hoop en liefde.

Onder klokgelui en met treurmuziek werd daarna de kist naar buiten gedragen. Achter de familieleden en de diverse bestuurders liepen de jongens van de familiewoningen met hun eigen vaandel met zwarte stof omwikkeld naar de grafkelder waar Suringars broer Gerard een dankwoord uitsprak. Kleinzoon Eduard Willem Dunlop (1853-1890) legde op de kist een krans gemaakt van droogbloemen. Daarna werd volgens het verslag door alle aanwezigen een slotlied gezongen.²⁰⁵

Suringars graf was bedekt met een zerk met, los daarvan, aan de achterzijde een vrij grote urn op een sokkel, met rozetten versierd; om de urn waren aan weerszijden delen van een gedrapeerde sluier weergegeven. Dit herdenkingsmonument was van wit 'Bentheimer steen' gemaakt en op voorstel van Laurillard tot stand gekomen. Rondom het graf liep een grindpad, door struiken omzoomd.²⁰⁶ De begraafplaats is in de jaren 1970 geruimd. Alleen een boom die er was geplant herinnert nog aan de plek. Suringars naam staat alleen vermeld op het ingelijst personenregister van de voormalige begraafplaats. Een bord memoreert een van zijn typerende

spreuken: 'Hij, die geen lust en takt heeft anderen gelukkig te maken, zal levenslang vruchteloos zoeken naar het middel om zelf gelukkig te zijn'.²⁰⁷

23 Portret Suringar met zijn lijfspreuk

Epiloog

In zijn lange leven heeft Willem Hendrik Suringar (1790-1872) gigantisch veel gesproken, geschreven en gepubliceerd, hoewel hij op jonge leeftijd het schoolleven vaarwel moest zeggen en geen vervolgstudie kon beginnen. Familieomstandigheden bepaalden Suringars jeugd zozeer dat zijn ambitie om een predikantenopleiding te volgen niet mogelijk bleek. Wel hebben predikanten in zijn ontwikkeling een belangrijke rol gespeeld. Zijn klerkenbestaan in het bedrijf van zijn vader en later in zijn eigen bedrijf weerhield hem er echter niet van aan zijn persoonlijke ontwikkeling te werken en de nodige kennis op te doen. Komend uit een (Oranjegezinde) familie waarin zijn vader en grootvader al verschillende bestuursfuncties hadden uitgeoefend, ontpopte ook de autodidact zich al op jeugdige leeftijd als enthousiast bestuurder van een door hem zelf opgericht leesgenootschap. Bovendien deed hij later als lid van de Leeuwarder diaconie de nodige bestuurlijke ervaring op met de armenzorg. Naast het leesgenootschap en de diaconie, was ook het departement Leeuwarden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een bepalend element in Suringars vroege leven. Hier ontplooidde hij zich, eerst plaatselijk en later ook landelijk, ten volle als bestuurder en organisator. Niet alleen kerkelijk en maatschappelijk was hij actief, ook deed hij ervaring op in de mores van de politiek als lid van de gemeenteraad van Leeuwarden en van de Staten van Friesland.

Zijn spreekvaardigheid, waarin hij zich van jongs af aan bekwaamde, gebruikte hij ten volle bij openbare spreekbeurten en lezingen voor de instellingen waarbij hij betrokken raakte. Zijn retorisch talent leverde hem al snel de nodige vermaardheid op en leidde tot veel verzoeken om op te treden. Bewondering oogstte hij daarnaast voor zijn durf om gevangenen, die in de eerste helft van de negentiende eeuw voornamelijk in grote zalen verbleven, toe te spreken. Zijn betogen kenmerkten zich door wervende overtuigingskracht zoals bleek uit zijn toespraak in 1847 over het Franse heropvoedingsgesticht Mettray. Het resultaat was uiteindelijk zelfs een bloeiend Nederlandsch Mettray.

Zoals de poëzie van zijn vriend Tollens wel eens getypeerd is als 'bedelpoëzie', zo zou veel van Suringars toespraken de benaming 'bedeltoespraak' niet misstaan. Deze speeches waren immers vaak bedoeld om geld te krijgen voor een goed doel, leden te werven voor een vereniging of een school te stichten. Hij hield echter ook redevoeringen om mensen van zijn filantropische gedachtegoed te overtuigen. Zijn opvattingen over het cellulaire stelsel en zijn beroep op ouders om hun schoolgaande kinderen te stimuleren zijn daarvan mooie voorbeelden. Dat hij ook, dikwijls grootschalig, andere middelen inzette, zoals het sturen van pamfletten aan de Tweede Kamer en zelfs het persoonlijk benaderen van tal van binnen- en

buitenlandse autoriteiten, geeft de vasthoudendheid aan die hij ten toon spreidde als hij ten volle overtuigd was van zijn gelijk, hetgeen meestal het geval was. Soms was hij, wellicht mede daardoor, niet ontvankelijk voor nieuwe denkbeelden. Hij uitte niet snel zijn teleurstelling, maar zijn in de loop der jaren toenemende aandacht voor jeugdige gevangenen wijst erop dat hij zijn aanvankelijke hoop op toekomstperspectieven voor oudere gevangenen allengs toch minder rooskleurig schatte.

Veel van Suringars geschriften werden gedrukt, tot zelfs onbeduidende stukjes toe. Aan het zo overbrengen van kennis hechtte Suringar veel belang, zoals blijkt uit de catalogi die hij voor de Nutbibliotheek opstelde, de prijsuitreiking van boeken op scholen en het stimuleren van schriftelijk afstandsonderwijs via een serie opvoedkundige boekjes. Dat hij zijn jongere broer tot het uitgeversvak heeft weten te brengen en in het begin bemiddelde in het vinden van auteurs bevestigt het belang dat hij aan meningsbeïnvloeding via drukwerk hechtte. De uitgeverij van zijn broer bracht inderdaad voordelen, want daardoor kon hij zijn werk makkelijk publiceren en de nodige extra exemplaren laten drukken om in zijn netwerk te verspreiden.

Dat netwerk groeide in de loop der jaren enorm. Was het eerst nog op locale en nationale schaal, na zijn huwelijksreis in 1835 legde hij ook internationaal zeer veel contacten tijdens zijn talrijke buitenlandse reizen. Dit ging Suringar makkelijk af. Hij wist bovendien in zijn ontmoetingen met plaatselijke notabelen die zich bezig hielden met het verbeteren van onderwijs, gevangeniswezen of armenzorg relaties tot stand te brengen die regelmatig in langdurige correspondenties en andere vormen van uitwisseling uitmondde. Zijn band met hooggeplaatsten kwam meestal via een omweg tot stand. Hij benaderde daarvoor iemand uit de kring rondom een vorst of edelman, die hij één of meerdere brochures of boeken gaf voor de betrokkene, meestal voorzien van een korte aanbeveling. Op deze wijze bouwde hij relaties op die hem in staat stelden om bestuurders in diverse landen adviezen te geven over de wetgeving omtrent het gevangeniswezen en aanverwante thema's. Zijn eigen buitenlandse ervaringen gebruikte Suringar weer in de Nederlandse situatie.

Suringars spreekvaardigheid, zijn publicaties – waaronder vele redevoeringen – en zijn netwerk waren de drie belangrijkste kanalen waardoor hij zijn filantropisch werk bekendheid gaf in binnen- en buitenland. Deze inzet en volharding voor de filantropie verklaarde hij zelf vanuit zijn utilitaire denken: hij wilde van jongsaf aan al nuttig zijn voor anderen. Dit gedachtegoed bloeide in de periode rond 1820 toen 'utilitaire poëzie', in de kring rondom Tollens, een bekend fenomeen was. Schrijven en dichten in dienst van de filantropie werden er niet als onoorbaar beschouwd. Met de opbrengst van de verkoop van gedichten werden

bijvoorbeeld kleuterscholen gebouwd en inzamelingen gehouden voor de bestrijding van rampen. Het was notabene Suringars langjarige vriend Nierstrasz die met zijn gedicht over de Engelse hervormer Howard de aanzet gaf tot de oprichting in Nederland van het Genootschap tot Zedelijke verbetering der Gevangenen, waarin Suringar een belangrijke rol ging spelen.

Ten principale verklaarde Suringar zijn filantropische gedrevenheid ook uit het verdriet, dat het leven hem had gebracht. Vooral het verlies van zijn tweede vrouw lijkt een dramatische impact te hebben gehad. Echter, hij was zich voortdurend zelf bewust van de dood: al in 1811 hield hij er voor zijn eigen leesgezelschap een rede over, mogelijk ingegeven door het overlijden van zijn moeder enkele jaren daarvoor.

Zijn levensdoel wordt duidelijk als hij in 1845 een handreiking schrijft voor zijn broer Gerard over de mogelijke publicatie van zijn geschriften na zijn overlijden.¹ Hij verwees onder andere naar een toespraak die hij al in oktober 1812 had gehouden voor zijn leesgenootschap en die de kern van zijn levensdoel had weergegeven, zoals hij kennelijk bij het doornemen van zijn ongepubliceerde lezingen had ontdekt. De titel van deze lezing, ‘Met de verplichting des menschen om zoo te leven dat hij na zijnen dood nog nuttig is’, was volgens hem het bewijs dat hij toen al een ‘...donkere voorstelling [had] om aan het leven die rigting te geven’. Ik heb dit denkbeeld van Suringar omschreven als ‘postmortaal utilitarisme’. Zijn wens na de dood nog betekenisvol te willen zijn, blijkt ook uit zijn eigen wilsbeschikking: voor zijn geliefde Mettray wilde hij geld bijeenbrengen voor een ondersteuningsfonds voor leerlingen die na hun opleiding aan het werk gingen.

Zijn inspiratie waren de ‘grote’ voorbeelden, zoals Howard en Nieuwenhuyzen. Maar zijn allergrootste held bleef Jezus. Suringars religieuze oriëntatie bleef zijn hele leven de basis voor zijn filantropie. Zijn geloof past in de stroming van de Maatschappij tot Nut van ‘t Algemeen, waarin veel Remonstrantse en Doperse opvattingen samenvloeiden en waarbij later de Groninger richting met denkbeelden over opvoeden en beschaven met Jezus leven als voorbeeld goed aansloot. Het was een optimistische, weinig orthodoxe, tolerante geloofsopvatting die een middenweg zocht tussen rede en openbaring. Suringars vooruitgangsoptimisme en geloof in de maakbaarheid van de samenleving brachten hem enerzijds in botsing met de orthodoxe filantropie van Heldring c.s. en lagen anderzijds aan de basis van zijn vriendschap met Hofstede de Groot. De practicus Suringar zag voor de filantropie juist in verdraagzaamheid voordelen.

Toch zou zijn optimisme naar mate de jaren vorderden afnemen, zoals blijkt uit zijn twijfel nadat hij zijn broer deelgenoot had gemaakt van zijn plan om een selectie uit zijn redevoeringen en andere stukken na zijn dood te publiceren. Hij vroeg zich toen af of dat nog

wel zin had, of zijn gedachten nog wel zouden aanslaan. Het besluit voor een uitgave van zijn geschriften liet hij dan ook over aan zijn broer.

Desniettemin bleken na Suringars dood sommige resultaten van zijn werk nog steeds betekenisvol. De institutionele opvolger van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, dat, met een meer eigentijdse benaming en in andere verhoudingen en condities, in 1995 zijn voortzetting heeft gevonden in de Stichting Reclassering Nederland, bewijst nog steeds het belang van Suringars streven naar het resocialiseren van gevangenen en ex-gevangenen. Deze stichting gaf erkenning aan Suringars werk door het verlenen van een Suringarprijs.² Ook zijn tweede grote project, de stichting van Nederlandsch Mettray, heeft zijn sporen nagelaten, al heeft het verschillende naamswisselingen ondergaan en fusies doorstaan en is het als instelling wel van karakter veranderd.³ Van een praktijkschool voor verwaarloosde kinderen is het nu een jeugdinstelling met open en gesloten afdelingen. Op het terrein staat echter nog steeds een Suringarschool, waardoor zijn naam in herinnering blijft als oprichter van de oorspronkelijke instelling. Ook zijn werk voor de armenzorg is niet vergeten. In het canonrijke Nederland staat in de canon voor sociaal werk zijn naam en wordt zijn betekenis gehuldigd voor de armenzorg, in het bijzonder het armenpatronaat.⁴ Kortom, Suringars rol op de drie door hem met zoveel inzet bewerkte filantropische gebieden wordt dus nog steeds gewaardeerd en herinnerd.

Suringar als onderwijskundige en pedagoog

Op onderwijsgebied was Suringar geen vernieuwer, maar stimuleerde hij de verbetering van het onderwijs. Zowel onderwijsinhoudelijk als organisatorisch was hij actief. Zijn prijswinnende boek uit 1821 voor het Nut, over kennisverlies, gaf hij inhoudelijk vervolg. Er kwamen herhalingscholen en hij bevorderde het afstandsonderwijs. Suringar ging zelfs zover dat hijzelf als leerkracht lessen in Leeuwarden verzorgde. Door verbetering van de kwaliteit van docenten, door de actieve betrokkenheid van ouders bij school te bevorderen en door inzet voor de oprichting van scholen droeg hij bij aan organisatorische en inhoudelijke verbetering van het onderwijs. Tijdens zijn jaren in Leeuwarden was hij op dat terrein inhoudelijk erg actief. In de Amsterdamse periode werkte hij meer bestuurlijk en was hij minder direct betrokken bij inhoud. Het bleef meestal bij een lezing of een openbare bijeenkomst die hij toesprak als bestuurder. Het kleuteronderwijs, erg in de belangstelling door het werk van onder anderen Elise van Calcar, droeg hij een warm hart toe en inhoudelijk bleef hij zich oriënteren, zoals de inventarislijst van zijn bibliotheek laat zien.

Ondanks de nadruk die hij legde op het volksonderwijs was Suringar standsbewust en ervan overtuigd dat scholing er niet toe mocht leiden dat mensen boven hun stand uitgroeiden. Er hoorde een evenredige afstand tussen de standen te blijven bestaan en dat kon als het onderwijs voor alle standen zich gelijktijdig bleef ontwikkelen. Dus moest volgens hem verbetering van het volksonderwijs ook leiden tot verbetering van het onderwijs aan hogere standen.

Als pedagoog had Suringar vooral moralistische opvattingen die pasten binnen het ideaal van de christelijke en maatschappelijke deugden van het Nut. Zijn buitenlandse pedagogische ‘helden’, zoals Salzmann en Campe, stonden veelal aan de basis van zijn gedachten. In het kader van deze pedagogiek was slaan als opvoedingsmiddel voor Suringar niet toelaatbaar: leerlingen moesten door woorden en goede voorbeelden overtuigd worden van hun foute gedrag en daardoor weer gebracht worden tot gehoorzaamheid, eerlijkheid en zelfstandigheid.

Tijdens zijn buitenlandse reizen heeft Suringar zich niet systematisch bezig gehouden met het onderwijs. Veelal speelde toeval een rol, zoals het bezoek aan het congres van filologen en leraren in 1839. Overigens mondde juist in dit geval de ontmoeting toch uit in een vervolg: een door Suringar uitgeschreven internationale onderwijsprijsvraag. Dit leverde weer de nodige contacten op, maar meestal bleven zijn activiteiten toch beperkt tot het aanroeren van het belang van het onderwijs op de gevangenis- en vredescongressen die hij wel regelmatig en systematisch bezocht.

Suringar als gevangenisdeskundige

Inderdaad lag tijdens Suringars buitenlandse reizen de nadruk vooral op het gevangeniswezen. Hield hij zich zoals gezegd in Leeuwarden voornamelijk intensief met het lager- en kleuteronderwijs bezig, in de tweede helft van zijn leven, toen hij in Amsterdam woonde, kreeg het onderwijs aan gevangenen meer aandacht. Uiteindelijk was het resultaat een residentiële inrichting voor verwaarloosde kinderen, alhoewel hij eerst een instelling voor jeugdige gevangenen wilde stichten. In het buitenland zette Suringar vooral via het gevangeniswezen zijn netwerk op, eerst als belangstellend toerist, maar al vrij snel als een Nederlands gevangenisdeskundige.

Suringar was ervan overtuigd dat juist ook voor gevangenen onderwijs veel problemen kon voorkomen. Hij wilde hun onderwijs dus bevorderen, waarbij de aandacht vooral moest uitgaan naar het leren van een ambacht. Op den duur, mogelijk uit teleurstelling in de geringe resultaten, kwam zijn belangstelling vooral echter te liggen bij jeugdige gevangenen en tenslotte bij de risicojeugd: de verwaarloosde kinderen. Zijn pedagogische aandacht kwam

ondermeer naar voren in zijn *Handboek voor gevangenen* (1828). Daarin wilde hij door overdracht van morele inzichten de (jeugdige) crimineel weer de weg wijzen naar een beter bestaan. Hij vond echter dat de materiële ondersteuning niet uit het oog moest worden verloren. Suringar was steeds de mening toegedaan dat geestelijke en materiële hulp tezamen nodig waren om gevangenen weer op het rechte pad te krijgen. Het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen achtte hij daarvoor bij uitstek een geschikt instituut. Het Genootschap had een pedagogische taak – de heropvoeding – en een onderwijskundige opdracht, het organiseren van vakonderwijs. Het kon bovendien de kwaliteit van gevangenisbibliotheken controleren en toezien of de juiste boeken werden aangeschaft. Deze inhoudelijke ondersteuning zou, met de materiële, na vrijlating gevangenen hopelijk een geslaagde herstart in de maatschappij bieden.

Om die herstart zo gunstig mogelijk te maken was Suringar in de Leeuwarder gevangenis al begonnen met een vorm van patronaat. In het logboek, waarin hij gevangenen beschreef, probeerde hij vast te stellen of er een perspectief was om een gevangene na zijn ontslag nog verder hulp te bieden en te begeleiden in de samenleving. Het meer algemene armenpatronaat, waarvoor hij zich later inzette, vindt deels zijn oorsprong in deze intensieve vorm van begeleiding. Duidelijk is dat later ook buitenlandse ervaringen Suringar tot voorbeeld hebben gestrekt. De vele bezoeken aan buitenlandse gevangenissen en de ontmoetingen met leden van genootschappen die zich met (ontslagen) gevangenen bezig hielden hebben hem verder gevormd in zijn deskundigheid.

Al zijn ervaringen maakten Suringar tot een gerespecteerd gevangenisdeskundige. Zelfbewustzijn kan hem niet ontzegd worden; hij was zo overtuigd van zijn expertise dat hij niet schroomde eigener beweging vorsten en andere hooggeplaatsten in binnen- en buitenland van advies te dienen. Voortdurend probeerde hij zijn overtuiging over te brengen op de (Nederlandse) wetgever, zoals op het punt van de kettingstraf. Zijn algemeen erkende deskundigheid heeft hem overigens in de strijd om het cellulaire stelsel mogelijk parten gespeeld. De in redelijkheid geopperde denkbeelden over het Ierse gevangenisstelsel, ingebracht door minister Van der Brugghen, konden in zijn ogen geen genade vinden. Zijn vasthoudendheid leek hier over te gaan in starheid, alsof hij zich niet meer openstelde voor de problematiek van cellulair gestraften en zich niet meer bewust was van de complexe context van zijn eigen denkbeeld, namelijk dat gevangenen die langdurig in gevangenschap hadden verkeernd toch goed voorbereid in de maatschappij moesten kunnen terugkeren. Ja zelfs, in zijn botsingen met de overheid en overheidsdienaren was Suringar soms drammerig, zeker als er wetgeving werd voorgesteld die niet strookte met de ideeën van ‘zijn’ Genootschap. Hij

bestookte autoriteiten dan met brieven en pamfletten, soms direct gericht aan de volksvertegenwoordigers. Hij gebruikte daarvoor niet alleen zijn netwerk, maar was ook bereid tot ‘achterkamertjespolitiek’ om zaken gedaan te krijgen.

Anderzijds was Suringar ook bereid nieuwe denkbeelden onder ogen te zien en van visie te veranderen. Zijn ommezwaai van het lichtere Auburnse stelsel met alleen eenzame opsluiting in de nacht naar het zwaardere Pennsylvanische stelsel met eenzame opsluiting voor dag en nacht is daarvan een voorbeeld. Zijn ervaring in Leeuwarden met gevangenen die opgesloten zaten in gemeenschappelijke zalen, heeft zeker bijgedragen aan zijn inzicht dat gemeenschappelijk werken overdag, zoals bij het Auburnse stelsel het geval was, vermeden moest worden.

Al met al stel ik vast dat Suringar na zijn keuze voor de eenzame cellulaire opsluiting, met als tegenwicht wel werk en bezoek, in de loop der jaren steeds behoudender is geworden en niet bereid was nieuwe ontwikkelingen een kans te geven. Een verklaring voor zijn felheid om het cellulaire stelsel in zijn strengste vorm te handhaven waren niet alleen zijn ervaringen met ongeclassificeerde gevangenen, maar ook de optimistische overtuiging dat criminelen in hun cel uiteindelijk tot inkeer zouden komen. Het kostte hem moeite in te zien dat dit geen vanzelfsprekendheid was. In plaats van open te staan voor alternatieven zocht hij de oplossing vooral in hulp aan jongere gevangenen of wetsovertreders die voor de eerste keer in de gevangenis kwamen.

Suringar en de armenzorg

De aandacht voor de minder bedeelden en verschoppelingen in de maatschappij zien we ook terug in Suringars bemoeienis met de armenzorg. Zijn vroege werkzaamheden, als diaken in Leeuwarden, gingen vooral uit naar de ‘stille armen’. Hij vroeg aandacht voor hen, omdat zijzelf niet publiekelijk aandacht vroegen voor hun lot. Zijn respect gold met name diegenen, die probeerden via allerlei werkzaamheden toch enig inkomen te verwerven, maar desniettemin onvoldoende wisten te verdienen. Hij was dan ook voorstander van werkverschaffing aan de armen, zoals duidelijk naar voren kwam in zijn lezing uit 1842 over het armenpatronaat, voor de Vereniging Hulpbetoon aan Eerlijke en Vlijtige Armoede, die de bedeling aan armen zoveel mogelijk wilde voorkomen. Dat idee had hij al in zijn tijd in Leeuwarden geopperd. Hij wilde zelfs bedeling verbieden en armen alleen via werkverschaffing hun loon laten verdienen. Spaarzaamheid was eveneens een parool voor Suringar. Hij wilde het sparen bevorderen en bestreed het lenen via een onderpand.

Dat opvoeding bij de strijd tegen armoede een grote rol speelde kwam in het armenpatronaat ook naar voren. Dames uit de gegoede burgerij moesten niet alleen – zoals gebruikelijk – materiële ondersteuning bieden, maar dienden volgens Suringar ook geestelijk de armen op het juiste pad te houden of weer te brengen. Door arme gezinnen wekelijks te controleren en beoordelen moesten de patronessen pogen de armen op te voeden tot keurige burgers. Het idee van het armenpatronaat wilde Suringar via het Nut in heel Nederland invoeren. Immers, deze vorm van zorg hoorde in particuliere handen te liggen en was geen taak van de overheid.

Ook internationaal was Suringar actief betrokken bij de armenzorg. Het kuuroord Kissingen gebruikte hij om zijn gedachtegoed in gesprekken met anderen te toetsen en te verspreiden. Met een internationaal congres wilde hij aandacht vragen voor de armenzorg. Ook werd hij lid van een internationaal tijdschrift over armoedebestrijding. Hij oriënteerde zich in de jaren 1840-1848 vooral op de Franse denkbeelden ter zake, omdat die optimistischer waren dan de Engelse visies. De Zweedse wijze van armoedebestrijding, vooral van de jeugd, trok eveneens zijn aandacht. Op zijn vele reizen wist hij ook autoriteiten over te halen zich in deze problematiek te verdiepen: hij ging met hen in gesprek en gaf hun zijn brochures. Dezelfde werkwijze paste hij toe in het netwerk van specialisten die hij ontmoette tijdens de vele congressen die hij bezocht.

Suringars voortleven

Naast de nodige onderscheidingen die hem tijdens zijn leven werden verleend, leefde Suringar na zijn dood voort met twee eretitels, die passen bij het werk waarmee hij internationaal het meeste aanzien heeft verworven: het gevangeniswezen en de armenzorg. Al lijkt het erop dat hijzelf de residentiële heropvoedingsinstelling, het succesvolle Nederlandsch Mettray, als zijn grootste triomf heeft beschouwd, de bijnamen de ‘Nederlandse Howard’ en de ‘Nederlandse Vincentius’ heeft hij toch ook terecht gekregen. Zij symboliseren de bevlogen filantroop die Willem Hendrik Suringar zijn leven lang had willen zijn.

Noten

Inleiding

¹ J. Talsma, 'Voor u en voor ons. Initiatieven op het gebied van de sociale zorg' in: J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (2^e druk; Amsterdam 2001) 103-114, aldaar 104.

² Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UBA), Bijzondere Collecties (BC), collectie W.H. Suringar (col. Sur.), Ch 80, W.H.S. Levensbijzonderheden van hem, ten deele door hem zelf geschreven, ten deele door zijn broeder G.T.N. Suringar, door E. Laurillard gebruikt bij de samenstelling van het levensbericht van W.H. Suringar voor de Maatschappij der Nederl. Letterkunde te Leiden 1873, folio (f.) 119. Het betreft een ingezonden brief van 8 oktober 1872 uit Rotterdam, die geplaatst is in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* (NRC) nr. 279, *Bijvoegsel*, p. 2, 9 oktober 1872. De briefschrijver ondertekende met het pseudoniem Liber.

³ E. Laurillard, 'Levensschets van W.H. Suringar' in: *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1872-1873* (Leiden 1873) 215-246 en S. Wildschut, *Willem Hendrik Suringar met betrekking tot het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen* (z.p. [Amsterdam] z.j. [1874]). [Toespraak bij de opening der 49^e jaarlijkse algemene vergadering van het Genootschap, gehouden te Amsterdam 2 mei 1873. - Overdruk uit: 49^e verslag van het Genootschap]. Zie: UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 27-32, voor informatie over de necrologie die Laurillard heeft geschreven en is gecontroleerd door G.T.N. Suringar, de jongere broer van Willem Hendrik. Hij heeft voor Suringars necrologie de nodige informatie aangeleverd uit de nagelaten papieren van de filantroop.

⁴ W.J. ten Hoet, *Licht en bruin. Litterarische proeven* (Amsterdam 1884) 201-202.

⁵ UBA, BC, col. Sur., Ch 80a-e, Correspondentie (1872-1874) van E. Laurillard met G.T.N. Suringar. Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f 70-72.

⁶ J.M. van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering tot reclasseering. Geschiedenis van het Nederlandsch genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen 1823-1923* ('s-Gravenhage 1923) 10-11.

⁷ J.J.H. Dekker, *Straffen, redden en opvoeden. Het ontstaan van de residentiële heropvoeding in West-Europa, 1814-1914, met bijzondere aandacht voor 'Nederlandsch Mettray'* (Assen en Maastricht 1985).

⁸ Wel zijn er twee publicaties waarin Suringar centraal staat: Marcel Krutzen, *Portret van Willem Hendrik Suringar (1790-1872), reclasseringspionier* (Heerlen 2008) beschrijft Suringar voornamelijk vanuit een reclasseringsstandpunt, terwijl D. de Bruin in zijn artikel 'Dr. Willem Hendrik Suringar 1790-1872', *Maandblad voor berechting en reclasseering* 20 (1941) aug.-sept., 177-188, vooral een hagiografisch beeld schetst. H.B. VerLoren van Themaat, *Zorg voor den veroordeelde in het bijzonder na zijne invrijheidstelling II* (Utrecht 1911) 259-300, besteedt in zijn werk wel een uitvoerig hoofdstuk aan de persoon Suringar, maar beperkt zich ook voornamelijk tot het gevangeniswezen en de reclasseering.

⁹ Zie UBA, BC, voor zijn uitgebreide correspondentie, toespraken, nota's, krantenknipsels en andere schriftelijke materialen. Historisch Centrum Leeuwarden (NL-LwnHCL) voor zijn leven en werk in Leeuwarden. Regionaal Archief Zutphen (NL-ZuRAZ) voor diverse gegevens over W.H. Suringar en de Vereniging Nederlandsch Mettray.

¹⁰ H. Renders en B. de Haan, 'Introduction. The challenges of biography studies' in: H. Renders en B. de Haan (eds.), *Theoretical discussions of biography. Egodocuments and history series 7* (herziene druk; Leiden en Boston 2014) 1-8, aldaar 1-2. De volledige titels van de genoemde 'biografieën' zijn: K.R. Glastra van Loon en K. Kuiper, *Herman: de biografie van een genetisch gemanipuleerde stier* (Amsterdam 1995), H.M. Wijffjes, *Vara: biografie van een omroep* (Amsterdam 2009), R. Naus, *De Vliegende Hollander. Biografie van een spookschip* (Utrecht 2005), J.C.A. Kolen, *De biografie van een landschap: drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed* (Dissertatie VU Amsterdam 2005).

¹¹ J. Romein, *De biografie. Een inleiding* (Amsterdam 1946) 62, meende dat het gebrek aan belangstelling voor de biografie ook kwam door de Nederlandse 'binnen-huis-cultuur'.

¹² L. Hanssen, 'Een regenboog van graniet. Waarom de biografie niet buiten de wetenschap kan' in: A. Fortuin en J. Linders (red.), *Bespottelijk maar aangenaam. De biografie in Nederland* (Amsterdam 2007) 101-108, aldaar 103.

- ¹³ S. Loriga, 'The role of individual in history. Biographical and historical writing in the nineteenth and twentieth century' in: Renders en De Haan, *Theoretical discussions of biography*, 75-93, aldaar 85-87.
- ¹⁴ De dissertaties van W.A.M. de Moor, *Van Oudshoorn, biografie van de ambtenaar-schrijver J.K. Feilbrief*, 2 dln., I, 1876-1933, II, 1933-1951. Open domein 1 (Amsterdam 1982) en A.M. Brandenburg, *Annie Romein Verschoor 1895-1978*, 2 dln., I: *Leven en werk*, II: *Noten en commentaren* (Amsterdam 1988). H. Renders, 'Het zelfbewustzijn van de biograaf' in: *Zacht Lawijd, cultuur-historisch tijdschrift* 6 (2007) 2, 67-81, aldaar 68, meent dat het begin van de hausse aan literaire biografieën begint met het proefschrift van W.A.M. de Moor, terwijl E. Etty, in haar voorwoord van *Bespottelijk maar aangenaam*, 13, juist aanvangt met de publicatie van A. Brandenburgs dissertatie.
- ¹⁵ Hansen, 'Een regenboog van graniet', 103-104.
- ¹⁶ B. Toussaint en P. van der Velde, 'Voorwoord' in: *Aspecten van de historische biografie* (Kampen 1992) 7. Hansen, 'Een regenboog van graniet', 102, 107.
- ¹⁷ Vanaf 2012 *Tijdschrift voor Biografie* en vanaf 2018 digitaal <<https://biografieportaal.nl/actueel/laatste-nummer-tijdschrift-biografie/>> [geraadpleegd op 21-03-2018].
- ¹⁸ W. Otterspeer, 'Een mozaïek van wrakhout. Een biograaf moet meer schrijver dan historicus willen zijn' in: Fortuin en Linder, *Bespottelijk, maar aangenaam*, 93-100, aldaar 97-99.
- ¹⁹ Hansen, 'Een regenboog van graniet', 101-102, 107-108.
- ²⁰ Renders, 'Het zelfbewustzijn van de biograaf', 76, 79-80.
- ²¹ Zie specifiek de discussie in de *NRC*: T. de Veen, 'Romanticus en woesteling', *NRC* (26 oktober 2017), Cultureel Supplement Boeken, 4. G. Pama en T. van de Veen, 'Interview Wolkersbiografie', *NRC* (11 en 12 november 2017), 30. M. van de Brugh, 'Promotiecommissie zelden vervangen', *NRC* (13 november 2017), Cultuurbijlage, 3. M. Mathijssen, 'Dit is waar de wetenschappelijke biografie aan moet voldoen', *NRC* (18 en 19 november 2017), Opinie en Debat, 7. W. Otterspeer, 'Afvinklijstje doet wezen Wolkers-biografie te kort', *NRC* (20 november 2017), 18.
- ²² O. Blom, *Memoires van een biograaf. In de voetsporen van Jan Wolkers* (Amsterdam 2018) 214.
- ²³ H. Goedkoop, 'Der liebe Gott steckt im detail! Over Nut en nadeel van de biografie', *De Gids*, 156 (1993) 103-112, aldaar 107, schetst deze verandering in biografieopvatting, die niet meer 'roem of verdiensten' centraal stelt. <http://www.dbnl.org/tekst/_gid001199301_01/_gid001199301_01_0015.php> [Geraadpleegd op 06-06-2018].
- ²⁴ Blom, *Memoires*, o.c. 215.
- ²⁵ Ibidem, 214.
- ²⁶ O. Blom, *Het litteken van de dood. De biografie van Jan Wolkers* (Amsterdam 2017) 27.
- ²⁷ J. Fontijn, 'Men moet kiezen: leven of verhalen vertellen. La nausée van Jean Paul Sartre en de biografie', *Biografie Bulletin*, 4 (1994) 74-80, aldaar 74.
- ²⁸ K. van Berkel, *Dijksterhuis. Een biografie* (Amsterdam 1996) 9.
- ²⁹ H. Renders, 'De biografische methode' in: G. Voerman en D.J. Wolfram (red.), *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2006) 39-42, aldaar 40.
- ³⁰ C. Lorenz, 'Het gevaar van de spagaat. Over de relatie tussen theorie van de geschiedenis en de biografie' *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 15 (1989) 73-86, aldaar 73-74.
- ³¹ Renders, 'De biografische methode', 40-41.
- ³² J. Bouterse, 'Biografie als bron en als genre. Een polytheoretische benadering' in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtman (red.), *De menselijke maat in de wetenschap. De geleerden (auto)biografie als bron voor de wetenschaps- en universiteitsgeschiedenis* (Hilversum 2013) 25-38, aldaar 35-36.
- ³³ W.A.M. de Moor, 'Keuzen en drijfveren van de biograaf. Enige theoretische aspecten van de biografie en hun toepassing' in: *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1988, DBNL, 13-22, aldaar 22 <http://www.dbnl.org/tekst/_jaa003198801_01/_jaa003198801_01.pdf> [Geraadpleegd op 21-07-2014].
- ³⁴ Naar de titel van Fortuin en Linders, *Bespottelijk maar aangenaam*.
- ³⁵ H.W. von der Dunk, 'Over de rol van de persoonlijkheid in de geschiedenis (of de neus van Cleopatra)', *Internationale Spectator* (1974) 681-688, aldaar 687-688.
- ³⁶ UBA, BC, col. Sur., Cd 40 en Ck 2, W.H.S. Redevoeringen, voorlezingen en aanspraken. Eigenhandig geschreven. Met bijgevoegde inhoudsopgave, nr. 9 [Concept], *Toespraak gehouden ter opening van de vergadering van het Hoofdbestuur van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen in 1862*.
- ³⁷ J. de Mul, 'Tussen kunst en wetenschap. Wilhelm Dilthey en de historische biografie' in: B. Toussaint en P. van der Velde, *Aspecten van de historische biografie* (Kampen 1992) 33-49, aldaar 39-40.

³⁸ NL-LwnHCL, inv. nr. 103, Archief van het leesgenootschap Ter Beschaving van het Verstand en Verbetering van het Hart. UBA, BC, col. Sur., Ck 5, nr. 3, 'Over ieders plicht, om zoo te leven dat hij na zijnen dood nog nuttig zij'. Zijn handgeschreven toespraken worden in de tekst en de noten tussen enkele aanhalingstekens weergegeven.

³⁹ Het begrip 'donker' kan volgens J. de Vries, *Nederlands etymologisch woordenboek* (4^e druk; Leiden 1997) 126, ook in de betekenis van 'onduidelijk' worden gebruikt.

⁴⁰ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 101 en zijn aantekening in: ibidem, VIID 2, 'Berigten nopens het gevangeniswezen' in binnen- en buitenland – Verzameld en ten deele geschreven door W.H. Suringar, eerste blad: 'Deze opstellen met al degenen welke later nog zullen volgen' worden afgestaan aan broer G.T.N. Suringar met de bedoeling dat '...na mijnen dood met andere manuscripten, voorlezingen, aanspraken, redevoeringen, volgens daarvan door mij gemaakt ontwerp, voor zoo ver gepast geacht wordt, eene uitgave bij intekening te doen. Leeuwarden, 8 november 1845.'

⁴¹ Ibidem, XIII 15, 'Dagboek', 1. Suringar schrijft dat hij reeds vanaf zijn jeugd de gewoonte had '...om veel na te denken over onderwerpen van godsdienstigen en zedekundigen aard', maar dat deze thema's van 'praktische' aard waren.

⁴² Deze omschrijving van filantropie is gebaseerd op definities beschreven in: Th.N.M. Schuyt, *Inleiding in filantropie en filantropiewetenschap* (z.p. [Utrecht] 2012) 9. R.H.F.P. Bekkers, *De maatschappelijke betekenis van filantropie* (Oratie VU, Amsterdam 2013) 3. M. van Leeuwen, 'Inleiding tot de moderne filantropie' in: V. Kingma en M.H.D. van Leeuwen (red.), *Filantropie in Nederland. Voorbeelden uit de periode 1770-2020* (Amsterdam 2007) 11-23, aldaar 11.

⁴³ De betekenis van het begrip filantropie verschilt per tijd en cultuur. De negentiende-eeuwse filantropie is volgens hedendaagse Nederlandse maatstaven er een van 'paternalisme' en 'betutteling', terwijl het begrip in de V.S. geen negatieve betekenis heeft, zoals blijkt uit de publicatie van Th.N.M. Schuyt, *Inleiding in filantropie*, 14.

⁴⁴ K. Sluyterman, 'Bedrijven en filantropie in de twintigste eeuw' in: Kingma en Van Leeuwen, *Filantropie in Nederland*, 133-142, aldaar 133, 140.

⁴⁵ Het Centrum voor Filantropische Studies staat vanaf 2013 onder leiding van hoogleraar R.H.F.P. Bekkers en is onderdeel van de faculteit Sociale Wetenschappen van de VU te Amsterdam.

⁴⁶ M. Janse, 'Towards a history of civil society' in: *De Negentiende Eeuw* 32 (2008) 2, 104-121, aldaar 109. Schuyt, *Inleiding in filantropie*, 48-49, ziet filantropie ook als een onderdeel van de 'civil society', waarin burgers en anderen 'een eigen verantwoordelijkheid nemen voor het algemeen belang'.

⁴⁷ A. de Swaan, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. (zesde druk; Amsterdam 2004) 259-261. Vgl. M. Janse, *De afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007) 101 en noot 131 op p. 330. Ze verwijst in haar beschrijving over de gevoeligheid van mensen voor sociale misstanden niet alleen naar Haskells theorie, maar ook naar de invloed die van verhalende teksten uitging zoals in Harriet Beecher Stowes *Uncle Tom's Cabin*.

⁴⁸ Th. L. Haskell publiceerde deze theorie in twee afleveringen onder de titel 'Capitalism and the origins of the humanitarian sensibility', *AHR* 90 (1985) 2, 339-361 en *AHR* 90 (1985) 3, 547-566.

⁴⁹ M. Nivard, M. van der Plas en A. de Graaf, 'Tweehonderdtwintig jaar algemeen nut. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en Fonds 1818' in: *Filantropie in Nederland*, 40-48, aldaar 41.

⁵⁰ B. Kruithof, "'Godsvrucht en goede zeden bevorderen'. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen" in: N. Bakker, R. Dekker en A. Janssens, *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006) 69-79, aldaar 69-70. V. Veldheer en A. Burger, 'History of the nonprofit sector in the Netherlands' in: L.M. Salamon en H.K. Anheier, *Working papers of the Johns Hopkins comparative nonprofit sector project* 35 (Baltimore 1999) 1-35, aldaar 8-10.

⁵¹ C. Hooijer, *De Philanthropie der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Aanspraak, gehouden bij de opening van de algemeene vergadering dier Maatschappij, den 12den augustus, 1856* (z.p., z.j. [1856]) 9-13, 16-17, 22.

⁵² *Congrès international de bienfaisance de Francfort-sur-le-Mein. Session de 1857* (Frankfurt 1858) 171.

⁵³ M.H.D. van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam, ca.1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Zwolle 1992) 42-46.

⁵⁴ J. de Bosch Kemper, *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland, hare oorzaken en de middelen, die tot hare vermindering zouden kunnen worden aangewend* (Haarlem 1851) 194-202.

⁵⁵ *Multatuli, Volledige werken XIX, Brieven en documenten uit de jaren 1878-1879*. H. van den Bergh en B. Dongelmans (red.) (Amsterdam 1989) 912-918, 952-955, aldaar 953-954. Dit is een verslag van een lezing die Multatuli op 15 april 1879 in Zaandam heeft gehouden. D. van der Meulen, *Multatuli, Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (3^e druk; Amsterdam 2002) 705-708, schrijft dat in 1879 Multatuli 37 lezingen hield

door bijna heel Nederland, maar dat de krantenverslagen en soms zelfs ook de stenografische weergave van de toespraken niet altijd even betrouwbaar waren en zijn kenmerkende spreekstijl zelden erin terug was te vinden. Van der Meulen verwijst in zijn boek, p. 710, ook naar de invloed van Charles Darwin (1809-1882) op Multatuli's wordingsleer.

⁵⁶ UBA, BC, col. Sur., Cn 14, 'Beschikking over mijne Manuscripten, Brieven van landgenooten en vreemdelingen'.

⁵⁷ *Lijst der werken, brochures, tijdschriften, enz. uitmakende het legaat van den wel-ed. heer W.H. Suringar, en in bruikleen gegeven aan de stadsbibliotheek te Amsterdam* ([Amsterdam] 1874) [Tresoar, Pb 5660]. De belangrijkste titels uit de bibliotheek van Suringar waren opgenomen in de *Catalogus der boeken uitmakende de boekerij van het Genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen, in bruikleen gegeven aan de Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1880). Het contract van de overdracht zit in de correspondentie van W.H. Suringar (roze map), die mij ter inzage is gegeven door de afdeling BC van de UBA. Volgens artikel 2 van dit contract moesten de boeken verzekerd worden tegen een schadebedrag van f 1500,-.

⁵⁸ Correspondentie van W.H. Suringar (roze map), waarin een lijst met een globale omschrijving van de inhoud van de overgedragen papieren. De lijst was ingedeeld in drie rubrieken: gevangeniswezen, briefwisseling en personalia. Een afzonderlijk gespecificeerd overzicht met informatie over brieven, vriendenboeken, een zogenaamd 'dagboek', aantekeningenschrift en een lijst met spreekwoorden en spreuken zit eveneens in deze map. Op deze lijst wordt ook verwezen naar een uitgaande brief van 12 september 1932 aan J. Valckenier Suringar. Zie UBA, BC, col. Sur., Ee 26 b-d, Fc 40, voor de gegevens in deze lijsten.

⁵⁹ *Nederlandsch Mettray 160 jaar, 1851-2011* (Zutphen 2011) 44.

⁶⁰ UBA, BC, col. Sur., XIII F 15, 'Dagboek'. J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, 1800. *Blauwdrukken voor een samenleving*. De Nederlandse cultuur in Europese context 2 (Den Haag 2001) 200.

⁶¹ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 70-72. W.H. Suringars aantekeningen beginnen echter al bij f. 50 en eindigen bij f. 106.

⁶² Ibidem, VIID 2, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', eerste blad.

⁶³ Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 101.

⁶⁴ Ibidem, f. 40. De katernen moesten vier tot zes pagina's bevatten, het liefst uitgegeven in octavoformaat. Suringar gaf de voorkeur aan een uitgave waarin per nummer verschillende thema's aan bod kwamen, omdat volgens hem de mensen dan ook de stukken lazen die ze misschien anders niet interessant vonden. Zie UBA, BC, col. Sur., Ee 26a, 'Biographie', voor een katern, dat aan deze voorwaarden voldoet, mogelijk het eerste nummer, omdat er ook een korte biografische schets aan vooraf gaat, zoals hij had voorgesteld.

⁶⁵ Ibidem, Ck 4, nr. 15, Manuscript zonder titel.

Genootschapsman en 'lekenpredikant' in Leeuwarden (1790-1823)

¹ L. Stephen en S. Lee, *The Dictionary of National Biography* X (Oxford 1921-1922) 44-48. John Howard was bestuurder van het district Bedfordshire toen hij de slechte staat van de gevangenen en de kommersiële omstandigheden van gevangenen zag. Geraakt door die beelden, bezocht hij vele gevangenen in Engeland en ijverde hij voor de verbetering van de huisvesting en leefomstandigheden van gevangenen. Howard maakte diverse reizen naar Europa en bezocht ook enkele malen Nederlandse gevangenen.

² W.H. Suringar, *Redevoering over John Howard*, (z.p., z.j. [1821]) 19. Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 6. F. de Haan, 'De zorg voor gevangenen in de negentiende eeuw; sociale controle of zorgende macht?', *Pro Memorie* 2 (2002) 302-319, aldaar 310. De ontmoeting tussen zijn grootvader en Howard vond plaats in 1781, terwijl De Haan 1775 noemt, maar uit Suringars toespraak en uit het eigen reisverslag van John Howard, *Prisons and Lazarettos*, II, *An account of the principal lazarettos in Europe*. Ralph W. England jr. (ed.) (2e druk; Londen 1791; herdruk Montclair 1973) 63, blijkt dat hij in november 1781, tijdens de 4^e Engelse zeeoorlog, de gevangenis van Leeuwarden bezocht.

³ C.P. Burger, *Album Burger* (Amsterdam 1935) C, 'De grootouders Suringar en de ooms en tantes Suringar' [Boek zonder pagina-aanduiding]. De huidige schrijfwijze is Zurich.

⁴ J.H. Brouwer (red.), *Encyclopedie van Friesland* (Amsterdam 1958) 611. Surich zou een samentrekking zijn van de Friese woorden 'surch' en 'ich', wat letterlijk 'aan de zuiderrand' betekent.

⁵ J. van den Berg, 'Godsdienstig leven binnen het protestantisme in de 18^e eeuw' in: *AGN IX* (Haarlem 1980) 331-360, aldaar 331.

⁶ Informatie over het geslacht Suringar is te vinden in: *Nederland's patriciaat (NP)* XVII, 'Suringar. Valckenier Suringar' ('s-Gravenhage 1927) 313-334.

⁷ NL-LwnHCL Toegang 1001, Archief van de stad Leeuwarden, 1426-1811, inv. nr. 1757, 'Burgerboeken': Registers van de in de periode c. 1530-1800 nieuw ingeschreven burgers van de stad Leeuwarden, 1640-1782, 28 augustus 1761 (Microfiche 227, p. 591).

⁸ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 46-47. Tjaard Nicolaas kreeg vrij snel de ambtelijke functie van 'bouwmeester' van de gilden, P.C. Molhuysen en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek (NNBW)* V (Leiden 1921) kol. 845.

⁹ *NNBW* V, kol. 845. NP, XVII, 'Suringar. Valckenier Suringar', 317. H. Spanninga, 'Om de vrije magistraatsbestelling. Machtsverhoudingen en politiek in Leeuwarden' in: R. Kunst (red.), *Leeuwarden 750-200. Hoofdstad van Friesland* (Franeker 1999) 128-158, aldaar p. 151, n. 50.

¹⁰ A.J.C.M. Gabriëls, *De heren als dienaren en de dienaren als heer. Het stadhouderlijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* ('s-Gravenhage 1990) 212-213.

¹¹ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 50.

¹² Gabriëls, *De heren als dienaren*, 215-216, 221-222, 457. Spanninga, 'Vrije magistraatsbestelling', 153. F.R.H. Smit, 'Mijneer de Friessche Patriot! De politiek pers in Friesland 1780-1787' in: W. Bergsma (red.), *For uwz lân, wyv en bern. De patriotentijd in Friesland* (Leeuwarden 1987) 111-126, aldaar 113. Zijn positie hing dus af van de macht van de stadhouder, die juist sterk aan het afbrokkelen was door allerlei kritiek op het stadhouderlijke bestuur van de zijde van de democratische patriotten. In 1782 begon in de pers en in pamfletten het antistadhouderlijke kamp zich te roeren, vooral tegen de 'premiers' en 'gevolmachtigde aanklevers'. Suringars vader heeft - mogelijk in opdracht van de overheid - zich in 1787 verdiept in de opstandige patriottenbeweging door allerlei schriftelijke stukken over onrust in ondermeer Franeker en Westergo te verzamelen en te bundelen. De bibliotheek van het HCL bezit twee verzamelbundels van P.J. Suringars hand uit ca. 1787, onder de signatuur B 419 en F 259.

¹³ *NNBW* V, kol. 845.

¹⁴ J.J. Kalma, *Mensen in en om de grote kerk. Beelden uit de Leeuwarder kerkgeschiedenis* (Leeuwarden 1987) 165-166.

¹⁵ D.J. Bos, *In dienst van het koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999) 87.

¹⁶ Joke Spaans, *Armenzorg in Friesland 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Hilversum 1997) 300-302. Joke Spaans, 'Zorg in Leeuwarden, 1500-1800. Stadsbestuur en de zorg voor het algemeen welzijn' in: Kunst, *Leeuwarden*, 184-201, aldaar 190-191.

¹⁷ *NNBW* V, kol. 845.

¹⁸ Ibidem, kol. 843-845. A.J. van der Aa, *Biographisch woordenboek der Nederlanden (BWN)* XVIII (Haarlem 1874) 1077-1078.

¹⁹ Y. Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen 1993) 265.

²⁰ *NNBW* V, kol. 842-843. *BWN* XVIII, 1077.

²¹ NP XVII, 333.

²² UBA, BC., col. Sur., Cj 17a-u, 'Kleine opstellen van WHS', Cj 17k, Twee aantekenboekjes met verslagen over reizen naar Lingen in 1802 en 1806. In het eerste reisverslag staat de naam van Petrus Suringar. Het handschrift in beide reisverslagen lijkt identiek.

²³ Zie ibidem, Ci 3, 'Reisaantekeningen op eene reize van Amsterdam over Hamburg naar Denemarken en Zweden en terug over Berlijn naar Leeuwarden' met een catalogus van voorwerpen die WHS op deze reis in 1837 heeft verzameld. Kleinzoon Willem zou tijdens een van zijn vele reizen het graf van zijn grootmoeder bezoeken. Hij geeft aan bladeren van een plant van het graf van zijn grootmoeder te hebben meegenomen. Het dossier bevat nog diverse omslagen met gedroogde planten en bloembladeren.

²⁴ J.C. Singels, *Inventaris van het Oud-archief der stad Leeuwarden* (Leeuwarden 1893) 330-331, vermeldt dat grootvader Suringar op 7 januari 1795 het huis, liggende bij De Put, had gekocht van Duco van Haren. Zijn zoon Petrus verkocht het huis op 6 september 1805 voor 3600 gulden aan de stad Leeuwarden. Zie NL-LwnHCL 1001, inv. nr. 3670, 'Groot-Consentboeken': protocollen van processen-verbaal van consentverlening voor aankopen van onroerend goed boven 200, sedert 1619 dec 11: 400 goudguldens; met afschriften of uittreksels van koopakten c.a.; 1580-1811, 1794 c. juli-1797 c. feb., 1795, nr. 33, waarin staat aangegeven dat het huis was gekocht voor 3009 goudguldens.

²⁵ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 50. Brouwer, *Encyclopedie*, 194, 545. Spanninga, 'Vrije magistraatsbestelling', 145.

²⁶ J. Kuiper, *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1798* (Franeker 2002) 73, 80.

²⁷ S. Kuiper, Tussen revolutie en reactie. De politieke elite van Leeuwarden in de jaren 1795-1798 (Doctoraalscriptie Rijksuniversiteit Groningen 1986) 75.

²⁸ De dagboek aantekeningen van P.J. Suringar, 1795-1801, bevinden zich in het Drents archief. Twee katernen zijn in transcript aanwezig in het HCL <<https://historischcentrumleeuwarden.nl/component/content/article/11-import/612-dagboek-p-j-suringar>> [Geraadpleegd 10-08-2014].

²⁹ Kuiper, *Een revolutie ontrafeld*, 69.

³⁰ Laurillard, 'Levensschets', 216.

³¹ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 50. Suringar noemt een bedrag van f 1400,- voor één jaar.

³² NL-LwnHCL 1867, Genealogische dossiers van Leeuwarders, inv. nr. 1786, Suringar. De gegevens zijn gebaseerd op het patentboek van 1815. G.A. Wumkes, *Stads- en dorpskroniek van Friesland II (1800-1900)* (Leeuwarden 1934) verwijst naar een mededeling in de *Leeuwarder Courant* (7 maart 1807), waarin wordt aangekondigd dat de firma Suringar de fabriek in de Friese groene verf heeft overgenomen van wijlen Salvus Posthumus. Deze publicatie was op die datum niet in de krant te vinden. Het is bekend dat Wumkes niet altijd de juiste data heeft weergegeven.

³³ NL-LwnHCL, N.H.-doopboeken Leeuwarden 1603-1811, vermelden als doopnamen trouwens Willem Hendrik Petrus. *NP XVII*, 319.

³⁴ UBA, BC, col. Sur., Levensbijzonderheden, Ch 80, f. 1. Suringar zegt niet dat hij zijn voornamen aan deze edelman heeft te danken. Laurillard, 'Levensschets', 215, doet dit wel en heeft deze informatie van G.T.N. Suringar. De voornamen Willem Hendrik komen in 1790 wel voor het eerst voor in het geslacht Suringar, zoals blijkt uit *NP XVII*, 313-319.

³⁵ Een mogelijke verklaring hiervoor kan zijn dat Suringar in zijn wilsbeschikking zijn jongere broer heeft gemachtigd om zijn particuliere correspondentie door te nemen en zonodig stukken te vernietigen. UBA, BC, Sur., Cn 14a, 'Beslikking over mijne Manuscripten, Brieven van landgenooten en vreemdelingen.'

³⁶ *NP XVII*, 320.

³⁷ Er zijn geen aanwijzingen dat Suringar ooit een dagboek heeft bijgehouden.

³⁸ NL-LwnHCL 1001, inv. nr. 1277, 'Register van de quotisatie': kohier van de belasting [op vermogen en welstand] in espels en buitenbuurten, 1808. Ibidem 1002, inv. nr. 2555, Kohieren van de patentbelasting, 1815-1893/94, 1815, situeert het huis op H. 119. De letter stond voor het wijknummer. Volgens de straatnaamgeving en de nieuwe nummering die in 1877 werd ingevoerd, lag het huis aan de Grootte Hoogstraat 18.

³⁹ Ibidem 1001, inv. nr. 3669, 'Groot-Consentboeken', 1791c. dec-1794 c., jul. 1793, p. 112, vermeldt dat het huis in 1793 is gekocht door Tjaard Suringar. De koopprijs van f 1564 goudguldens diende betaald te worden in drie termijnen.

⁴⁰ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 51.

⁴¹ Laurillard, 'Levensschets', 215- 216.

⁴² UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 96. In de uitvoerige correspondentie van Suringar zitten echter slechts enkele brieven van Hylco van Haagen (Ibidem, XV E3, p. 1, Ci 5e en Ck 7k). J.P. de Bie en J. Loosjes ed., *Biographisch woordenboek van protestantsche Godgeleerden in Nederland (BWPGN)* III ('s-Gravenhage 1927) 27. Hylco van Haagen (1787-1822) werd later ondermeer predikant te Bolsward, Muntendam en Zuidbroek. Hij was een geliefde leerling van de hoogleeraar H. Muntinghe. Volgens J.H. Halbertsma, ook een vriend van Van Haagen, was hij zeer intelligent.

⁴³ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 50-51.

⁴⁴ *BWPGN* I ('s-Gravenhage 1907) 617-619.

⁴⁵ UBA, BC, col. Sur., Cb 6h, Brief van W.H. Suringar van 17 augustus 1835 aan het NGZVG, afdeling Leeuwarden.

⁴⁶ Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 2-3, 50 en 95.

⁴⁷ Ibidem, f. 3.

⁴⁸ NL-LwnHCL 1302, Archieven van het openbaar onderwijs in de gemeente Leeuwarden, 18^e -20^e eeuw, archief van het gymnasium, archief van de rector 1702-1822, Alba discipulorum, 1737-1822, inv. nr. 6, 1795-1822.

⁴⁹ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 269-270.

⁵⁰ UBA, BC, col. Sur., Levensbijzonderheden, f. 27-32. G.T.N. Suringar plaatste bij het concept van de biografische schets, die Laurillard schreef, de kanttekening dat hij beter kon aangeven dat zijn broer vier jaar de opleiding Latijn had gevolgd, omdat het anders leek alsof Willem de opleiding niet had afgerond. In zijn correspondentie geeft Suringar geen blijk van een uitgebreide kennis van het Latijn of de klassieken. K. Wijma, *Stat Schola Nobilissima. Van Latijnse school tot stedelijk gymnasium* (Leeuwarden Stedelijk Gymnasium 1999)

82, vermeldt dat Slothouwer na drie jaar opnieuw werd aangesteld als rector, omdat de Latijnse school wegwijnde na zijn gedwongen vertrek.

⁵¹ Zie NL-LwnHCL, bibliotheeknr. D 900, *Catalogi van particuliere bibliotheken en andere bezittingen, in Leeuwarden geveild*, voor de veilingcatalogus van boeken en andere zaken, die gedeeltelijk uit de nalatenschap kwamen van Suringars vader. De gedrukte catalogus droeg als titel: *Catalogus van eene aanzienlijke verzameling Latijnsche, Nederduitsche, Fransche, Engelsche en Hoogduitsche, meerendeels zeer goed geconditioneerde boeken, waaronder, behalve vele werken van smaak, eene fraaije collectie der beste en zeldzaam voorkomende regsgeleerde schrijvers uitmunt, benevens eene keurige verzameling van fraayen schilderijen, prenten, kaarten, muzykwerken, rariteiten, boekenkasten, enz. Gedeeltelijk nagelaten door wijlen den Heer Petrus Jacobus Suringar, in leven Ontvanger der Boelgoederen te Leeuwarden*. Uit de catalogus is niet op te maken welke boeken aan P.J. Suringar hebben toebehoord. Representativiteit van een veilingcatalogus is aan kritiek onderhevig zoals blijkt bij J.W. Buisman, *Tussen vroomheid en verlichting. Een cultuurhistorisch en -sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810)* I *Secularisering* (Zwolle 1992) 39.

⁵² UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 53, f. 70-72.

⁵³ J. Lenders, 'Van kind tot burger. Lager onderwijs en de vorming tot burgerschap' in: Bakker, Dekker en Janssens, *Tot burgerschap en deugd*, 11-34, aldaar 23-24.

⁵⁴ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 53. Deze geschriften zijn allemaal voor 1808 verschenen, meestal in Nederlandse vertaling.

⁵⁵ Ibidem, XIII F 15, 'Dagboek', voorwoord.

⁵⁶ Ibidem, Ee 2, Brief van J.J. Damsté van 9 december 1852 aan G.T.N. Suringar. Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 276, zien autodidactiek in de periode rond 1800 meer als aanvullende vorming.

⁵⁷ Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 3. Laurillard, 'Levensschets', 216.

⁵⁸ NL-LwnHCL 1002, inv.nr. 4030, Register van de volkstelling, ingedeeld per wijk, vermeldende de straatnaam en het huisnummer, de namen van de gezinsleden en hun respectievelijke geboorteplaats, leeftijd, burgerlijke staat, geslacht, beroep en godsdienstige gezindheid, 1829-1830, vermeldt haar als inwonend gouvernante. Tijdens de inlijving van de Bataafse Republiek bij Frankrijk gebruikte Suringar al wel de revolutionaire Franse jaartelling in de notulen van het leesgenootschap dat hij met zijn vrienden had opgericht.

⁵⁹ UBA, BC, col. Sur., XII B 9, Verzameling van tijdschrift- en courantenartikelen, toespraken, enz. [De ingebonden stukken zijn niet genummerd]. Deze opmerking kwam van M.L. Moreau-Christophe naar aanleiding van een toespraak van Suringar op het gevangeniscongres te Frankfurt, die staat in *Annexe A au Moniteur Belge* (1847) 265, met een verslag van het penitentiair congres te Brussel.

⁶⁰ Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 2. Volgens zijn broer stuurde hij deze opgaven naar de *Schiedammer Courant*. Waarom hij daarvoor juist deze krant uitkoos is niet duidelijk. Via het digitale krantenarchief is één ingestuurde en bewerkelijke redactiesom gevonden in de krant van 28 juli 1807 <<http://schiedam.courant.nu/index.php?page=1&mod=krantresultaat&q=W.H.Suringar&datering=&qt=paragraaf&pagina=&sort=score+asc¶graaf=64&doc=4&p=3¶graaf=43&y=304>> [Geraadpleegd 28-06-2015].

⁶¹ Ibidem, Cn 15, Gedichten op zijn vader. A. Meeter Pz., 'Drie herinneringen aan vader Suringar' in: *Onesimus 1883. Jaarboekje van Nederlandsch Mettray* (Amsterdam 1882) 73-80, aldaar 77-78, beschrijft twee tekeningen gemaakt in rood en zwart krijt. Ze stellen een bedelaar en voddendraper voor.

⁶² Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 50. Deze opmerking staat in schril contrast met zijn activiteiten voor het leesgenootschap dat hij met schoolkameraden oprichtte.

⁶³ Kalma, *Mensen*, 170.

⁶⁴ UBA, BC, col. Sur., Cd 40 en Ck 2, nr. 9 [Concept], W.H. Suringar, 'Toespraak NGZVG in 1862.'

⁶⁵ Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 50. Toch noemt Suringar een zestal boeken uit zijn jeugd die veel invloed op zijn leven en werk hebben gehad, zie: ibidem, f. 53. Vgl. W.A. de Clerq, *Willem de Clerq (1795-1844)* (Amsterdam 1999) 16, die eveneens op oudere leeftijd zo'n lijst opstelde. Suringars opmerking dat hij in zijn jeugd weinig las en meer schreef moet in het perspectief van zijn jeugdherinneringen worden gezien. De oudere Suringar keek door de bril die zijn herinnering kleurde. Op het moment dat hij zijn biografische notities op schrift stelde had hij al de nodige boekjes, brochures en toespraken geschreven voor 't Nut en talloze andere instellingen. Zie: UBA, BC, col. Sur., Ck 2 t/m Ck 5, voor zijn talrijke redevoeringen. Een aantal toespraken heeft hij meerdere keren uitgesproken.

⁶⁶ Ibidem, Ca 1g, Afschrift van een verslag over gevangeniswezen in Denemarken, z.p., z.j.

⁶⁷ Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 53.

⁶⁸ Ibidem, f. 101.

⁶⁹ Op zo'n leeftijd met een leesgezelschap beginnen was niet ongewoon zoals blijkt uit M. Rietveld-van Wingerden, *Voor de lieve kleinen: het jeugdtijdschrift in Nederland 1757-1942* (Den Haag 1992) 116. De Clerq, *Willem de Clerq*, 257, vermeldt dat Gerrit de Clerq, zoon van Willem, op achtjarige leeftijd een leesgezelschap oprichtte.

⁷⁰ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 50-51, f. 55-56, f. 95.

⁷¹ W. van den Berg, 'Het literaire genootschapsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw' in: W. van den Berg en P. van Zonneveld (red.), *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw* (Utrecht 1986) 12-45, aldaar 13.

⁷² NL-LwnHCL 1374, Ter Beschaving van het Verstand en Verbetering van het Hart, inv. nr. 4. Uittreksels uit de resoluties betreffende de wetten. Hierin staat een voorstel van de vijftienjarige Suringar voor de wetten van een leesgenootschap onder de naam Ter Opscherping van Oordeel en Kunde van 1 juni 1806. UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 95. NL-LwnHCL 1374, inv. nr. 1, Resolutieboek 1807, maart 4-1810, aug. 1, geeft de namen van dertien leden.

⁷³ L.T.C. Bigot en G. van Hees, *Verleden en heden. Beknopte geschiedenis van opvoeding en onderwijs* (13^e druk bewerkt door F.W. Prins; Groningen 1970) 155.

⁷⁴ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 174.

⁷⁵ Zie NL-LwnHCL, Leesgezelschap onder de zinspreuk Ter Beschaving van het Verstand en Verbetering van het Hart, inv. nr. 1, Resolutieboek, p. 1-7, voor de beschrijving van de 'Wetten', een in die tijd veel gebruikte naam voor de statuten van een leesgenootschap.

⁷⁶ B. Paasman, J. F. Martinet. *Een Zutphens filosoof in de achttiende eeuw* (Zutphen 1971) 73-74, vermeldt dat er ook een schoolversie bestaat. Die uitgave had een eenvoudiger vraagstelling en de antwoorden waren minder uitvoerig. Welke versie het leesgenootschap gebruikte is onbekend. De verkorte schoolversie kwam uit in 1790.

⁷⁷ Rietveld-van Wingerden, *Voor de lieve kleinen*, 186.

⁷⁸ Van den Berg, 'Het literaire genootschapsleven', 18, introduceerde de omschrijving 'gesloten' genootschap en W. W. Mijnhardt, *Tot heil van het Menschdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1780-1815* (Amsterdam 1988) 45, gebruikte de term 'dilettantengenootschap'.

⁷⁹ NL-LwnHCL 1374, inv. nr. 1, Resolutieboek, p. 1.

⁸⁰ Van den Berg, 'Het literaire genootschapsleven', 17.

⁸¹ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 103.

⁸² A.J.A.M. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845* (Deventer 1988) 49-50 wijst erop dat sociabiliteit niet bij elk genootschapslid een grote rol hoeft te spelen. Hij noemt als voorbeeld J. Kinker.

⁸³ NL-LwnHCL 1374, inv. nr. 1, Resolutieboek, p. 1-7 en 4 maart 1807. De gegevens over de organisatie zijn gebaseerd op de 'Wetten' en de oprichtingsvergadering van Ter Beschaving van het Verstand en Verbetering van het Hart.

⁸⁴ Paasman, J.F. Martinet, 66, geeft aan dat Martinet onpartijdigheid nastreefde in de weergave van zijn Nederlandse geschiedenis. *Vereenigd Nederland* was een samenvatting van de passages over de Nederlandse geschiedenis in zijn negen delen verschenen wereldgeschiedenis *Historie der waereld*, die hij tussen 1780 en 1788 publiceerde.

⁸⁵ M. Mathijssen, *Het literaire leven in de negentiende eeuw* (Leiden 1987) 47.

⁸⁶ NL-LwnHCL 1374, inv. nr. 1, Resolutieboek 1807, maart 4-1810, aug.1, passim. Ibidem, inv. nr. 2, Resolutieboek 1810, september 26-1816, december 7, passim. Op de bijeenkomst van 6 mei 1807 stelde Suringar de aankoop voor van A.H. Niemeyer, *Legaat aan Helena*. Op 2 dec. 1807 een vertaling van het hoofdwerk van E. Young onder de titel *Nachtgedachten*. Op 5 maart 1808 was hij voor de aanschaf van alle werkjes uitgegeven onder de zinspreuken 'Voor christendom en zeden' en 'Door schade leert men'. Op 22 oktober 1811 deed hij het voorstel tot aanschaf van R. Feith, *Opwekking van Lazarus* en P. Moens, *De twaalf maanden des jaars*. Op verzoek van de andere leden werden onder meer werken van B.H. Lulofs, A. Loosjes, J.L. Ewald, en A. von Kotzebue aangeschaft. Suringar droeg ook diverse malen gedichten voor in het leesgenootschap.

⁸⁷ Ibidem, inv. nr. 1, Resolutieboek, 4 maart en 8 april 1807, 2 februari 1808, 15 februari 1809, 19^e grasmaand 1809.

⁸⁸ Ibidem, 5 augustus 1807.

⁸⁹ Ibidem, inv. nr. 3, Ingekomen stukken 1808-1810, Brief van W.H. Suringar aan de leden [z.p., z.j.] en ibidem, inv. nr. 1, Resolutieboek, 6 december 1808.

⁹⁰ Ibidem, Ingekomen stukken, Brief van Suringar aan de leden [z.p., z.d.] bloeimaand [mei] 1810. Ibidem, inv. nr. 1, Resolutieboek, 25^e grasmaand [april], 1^e oogstmaand [augustus] en 11^e wintermaand [december] 1810.

⁹¹ Ibidem, inv. nr. 2, Resolutieboek 1810, 20 februari 1814 en 7 december 1817.

⁹² UBA, BC, col. Sur, Cd 1, 'Kopieboek brieven', brief nr. 69. W.H. Suringar doet verslag van zijn gesprek met Johannes van den Bosch in zijn brief uit Frederiksoord van 22 juni 1823 aan J.L. Nierstrasz en W.H. Warnsinck.

⁹³ NL-LwnHCL 1376, Leesgezelschap Leest, Leert en Betracht, inv. nr. 1, Resolutie en Rekenboek 1816-1845.

⁹⁴ J.J. Kloek en W.W. Mijnhardt, 'Het lezerspubliek als object van onderzoek. Boekaanschaf in Middelburg in het begin van de negentiende eeuw' in: Van den Berg en Van Zonneveld, *Nederlandse literatuur*, 69-91, aldaar 85, geven als omschrijving van een leesgezelschap: '...clubje lezers die voor gezamenlijke rekening lectuur aanschaffen en deze onderling lieten circuleren...'. Dat er ook ruimte was voor redevoeringen blijkt uit het artikel van P. van Zonneveld 'Het leesgezelschap Miscens Utile Dulci te Leiden in de periode 1830-1840' in: Van den Berg en Van Zonneveld, *Nederlandse literatuur*, 92-103, aldaar 92. Van dit gezelschap was trouwens oom Lucas Suringar, die - op verzoek van koning Willem I - vanuit Lingen in 1815 naar Leiden was getrokken om daar hoogleraar theologie te worden, ook lid.

⁹⁵ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 50.

⁹⁶ Bos, *In dienst van het koninkrijk*, 204-207.

⁹⁷ Van den Berg, 'Het literaire genootschapsleven', 26.

⁹⁸ E.M. von Baumhauer, *Herinneringen en vooruitzichten. Toespraak bij de opening van de 75ste algemene vergadering van het Nederlandsch Genootschap: tot zedelijke verbetering der Gevangenen, gehouden te Amsterdam 18 mei 1899* (z.p. 1899) 1, roemt nog zijn redenaarstalent.

⁹⁹ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 131, geven aan dat dit regelmatig kwam. Enkele gedrukte toespraken van W.H. Suringar zijn: *Redevoering bij de viering van het vijftienvigjarig bestaan van het departement Leeuwarden, der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, op den 30 Julij 1817 uitgesproken* (Leeuwarden 1817) en W.H. Suringar, *Redevoering voor - en over Neêrlands jongelingschap* (Leeuwarden 1823).

¹⁰⁰ Zie NL-LwnHCL 1374, Resolutieboeken 1807-1816, inv. nrs. 1 en 2, voor de titels van deze toespraken. Alleen de teksten van de redevoeringen over 'De onderscheidene sterfbedden' en 'Over ieders pligt, om zoo te leven, dat hij na zijnen dood nog nuttig zij', heb ik kunnen achterhalen (Zie UBA, col. Sur., Cj 2 en Ck 5, nr. 3).

¹⁰¹ NL-LwnHCL 1374, inv. nr. 1, Resolutieboek, 8 april 1807, vermeldt de titel 'De aard van de verbeeldingskracht en de gevolgen die uit een wel bestierde verbeelding voortvloeien'. De twee andere titels over de verbeelding zijn: 'De nadelige gevolgen eener kwalijk bestierde verbeelding' van 2 februari 1808 en 'De noodzakelijkheid der heerschappij over de verbeelding en de middelen daartoe dienstbaar', gehouden op 15 maart 1809.

¹⁰² G.J. Johannes, *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding - van Van Alphen tot Verwey* (Amsterdam 1992) 1-3; 21-42.

¹⁰³ Johannes, *Geduchte verbeeldingskracht!*, 80-84, 321.

¹⁰⁴ UBA, BC, col. Sur., Cj 2, 'De Sterfbedden': in twee redevoeringen uitgesproken in het leesgezelschap Ter Beschaving van het Verstand en Verbetering van het Hart. NL-LwnHCL 1374, inv. nr. 1, Resolutieboek, noemt als data: 'den 3 van Louw- en 1 v-Sprokkelmaand 1810.' Vanaf 15 maart 1809 hanteerden de notulenboeken deze tijds aanduiding.

¹⁰⁵ Zie UBA, BC, col. Sur., Cj 1a-1, Kleine opstellen, schetsen, Aanteekeningen. Eigenhandig geschreven, Cj 1a, Herdenkingstoespraak in de afdelingsvergadering van NGZVG te Leeuwarden 'Ter nagedachtenis van Mr. L. Ypeij - overleden 11 October 1836' waarin hij over Ypeij zegt: 'Beter dan wij, zult gij het veelligt verstaan dat Opvoeding en Teregtbrenging van Menschen geen werk is van Menschlijke uitvinding maar van Goddelijken oorsprong, en dat Gods werk niet vergaat' als geciteerd door G. Jensma, *Tot aandenken aan mijne moeder'. Filantropie en grootgrondbezit te Swarteweisein 1650-1892-1992* (Leeuwarden 1992) 78. Ypeij was eerst secretaris van de stad Leeuwarden en daarna griffier van de Staten van Friesland.

¹⁰⁶ C. Ruggieri, *Histoire de crucifement exécuté sur sa propre personne par Mathieu Lovat* (z.p. [Venetië] z.j. [1806]) iii. In dit drukwerkje beschrijft de Venetiaanse arts Ruggieri de zelfkruisiging van Mathieu Lovat in 1806.

¹⁰⁷ 'De Sterfbedden', 44.

¹⁰⁸ Ibidem, 51.

¹⁰⁹ UBA, BC, col. Sur., Ck 5, nr. 3, 'Over ieders pligt, om zoo te leven, dat hij na zijnen dood nog nuttig zij.' De citaten komen uit zijn toespraak. NL-LwnHCL 1374, inv. nr. 2, Resolutieboek, vermeldt deze redevoering op 13 oktober 1812.

¹¹⁰ Bij de toespraak zat ook een 'Plan tot een betoog'. In het uitgeschreven betoog heeft Suringar enkele zaken niet behandeld. Zo stond in het 'plan' ook de naam Howard vermeld, maar deze komt verder niet voor in de redevoering. Er stond ook het woord 'niet' bij geschreven.

¹¹¹ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 470-473. Vgl. ook P.B.M. Blaas, *De burgerlijke eeuw. Over eeuwswenden, liberale burgerij en geschiedschrijving* (Hilversum 2000) 52-54, die de huiselijkheidcultus ziet als een onderdeel van een groter Europees verschijnsel en heldenverering als een op nationale leest geschoeid fenomeen, waarvoor in grote mate de periode van de opstand tegen Spanje als bron diende. M. Mathijssen, *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2013) 163-164, wijst eveneens op de bijdrage van nationale helden aan de deugdvorming.

¹¹² Lotte Jensen, *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw*. (Nijmegen 2008) 22-24.

¹¹³ UBA, col. Sur., Cj 17p, Stukken betreffende de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen met een ledenlijst van het departement Leeuwarden. W.H.S. staat hierop als lidnummer 343 ingeschreven per 24 februari 1808. Vgl. NL-LwnHCL 1366, Archieven van 't Nut departement Leeuwarden, inv. nr. 147. Lijst van afgegaane en aangekomen leden. Suringar staat hier vermeld als lid nr. 341 op diezelfde datum.

¹¹⁴ Zie de overzichten in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers (red.), *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Edam 1984) 359, 365.

¹¹⁵ J. Bruggenkamp, Het 'Nut' en het onderwijs te Leeuwarden (Scriptie M.O. B-geschiedenis, Leeuwarden 1983) 24-25. [Tresoar, E 5639].

¹¹⁶ UBA, BC, col. Sur, Ck 2, nr. 6, Redevoering over *De Ware Grootheid van den Mensch*. Zie: Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 43, voor de lijst met toespraken voor 't Nut. Laurillard, 'Levensschets', 218, dateert de toespraak op 21 november 1810, die hij baseert op deze lijst.

¹¹⁷ Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 6, 11. Op p. 4 geeft Van Bemmelen aan Suringars nalatenschap in de UBA wel te hebben ingezien, maar er geen volledige studie van te hebben gemaakt.

¹¹⁸ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 101. Bij deze toespraak lag een los vel met Suringars aantekening: 'Opstel uit 1811 om nu nog eens uit te werken'. In zijn 'Hoofddedachten over de uitgave mijner schriften na mijn overlijden', geeft hij aanwijzingen over hoe met zijn schriftelijke nalatenschap moet worden omgegaan. In deze op oudere leeftijd geschreven inzichten noemt hij zijn toespraak over het nut tot na de dood zijn levensvisie. Deze redevoering gaf 'rigting' aan zijn leven. Zie: NL-ZuRAZ, Nederlandsch Mettray, 0107, inv. nr. 659, *Willem Hendrik Suringars begrafenis op Nederlandsch Mettray, zaterdag 21 september 1872*. (Overdruk uit het 21^e verslag der Vereeniging Nederlandsch Mettray) 14-15. Deze overdruk laat eveneens zijn verregaande idealisering zien van de noodzaak nuttig te zijn voor de medemens. In een nagelaten brief aan de bestuurders van Mettray vermaakte hij hun zijn boekenbezit en zijn boekenkast, die in het hoofdgebouw stond, zodat de opvoedkundigen van deze instelling de collectie als naslagwerk konden gebruiken. Van de aanwezige werken zou een catalogus moeten worden gemaakt. In een vergadering van de bestuurders van 11 oktober 1872 werd besloten aan Suringars verzoek te voldoen.

¹¹⁹ UBA, BC, col. Sur., Ci 2, Reisherinneringen. In dit dossier zit een catalogus van voorwerpen die Suringar in 1835 had verzameld. Meeter Pz., 'Drie herinneringen', 75-76, schrijft over de verzamelde voorwerpen in twee vitrinelijsten. Ibidem, Ci 4, 'Brieven over Een reisje van Leeuwarden naar Neuwied in Augustus 1830.' De brief van 8 augustus 1830 beschrijft een bezoek aan de bekende kenner van de boekdrukkunst, Jacobus Koning, die hem veel brieven van beroemdheden liet zien. Ibidem, Ee 1, Handschrift van J.H. Jung Stilling met de tekst: 'Handschrift van Jung-Stilling van zijne dochter bekomen. W.H. Suringar'.

¹²⁰ NL-LwnHCL 1366, inv. nr. 378, Tabellarische lijst met de namen van redders en beoordeling van hun daden i.v.m. de aard en de grootte der te geven beloningen, 1811-1835. Ibidem, inv. nr. 8, Notulenboek bestuursvergaderingen 1799-1818 met jaarlijks voorbeelden van Suringars betrokkenheid bij het onderzoek naar 'edelmoedige daden' voor zijn terugtreden op 29 juli 1814. Bij zijn aantreden op 9 september 1818 zit hij weer in de commissie voor 'edelmoedige daden'.

¹²¹ B. Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland: Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding; zeventiende tot twintigste eeuw* (Groningen 1990) 92-94. J. Leenders, 'Van edele bedrijven en welbeproefde trouw. De ereblijken van het Nut 1791-1885', *Volkskundig Bulletin* 22 (1996) 177-197, aldaar 178, 183.

¹²² Kruithof, *Zonde en deugd in domineesland*, 90-91.

¹²³ UBA, BC, col. Sur., Cl 6, Aanspraken in vergaderingen, nr. 7, Uitreiking van 'ereblijken' aan Jan Schat en Siebe Steinmetz wegens het redden van een drenkeling, 6 januari 1832.

¹²⁴ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 174-176.

¹²⁵ UBA, BC, col. Sur, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 56.

¹²⁶ NP, 17 (1927) 319.

¹²⁷ *Leeuwarder Courant* (25 mei 1810). Uit de advertentie bleek dat hij woonde in de Ossekop, C. 271, een buurt rond de Ossenmarkt, zoals W. Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden, de hoofdstad van*

Friesland; vermeldende den oorsprong, den aanwas en de uitbreiding van deze stad en van hare openbare gebouwen, gestichten, inrigtingen enz., van den vroegsten tijd tot den jare 1846 II (Leeuwarden 1846; herdruk Leeuwarden 1967) 9, aangeeft. Zie ook NL-LwnHCL 5086, 'Registre civique', wijk C, p. 122.

¹²⁸ R. van der Woude, 'De macht van de markt', in: Kunst, *Leeuwarden*, 279-300, aldaar 282.

¹²⁹ Laurillard, 'Levensschets', 217, schrijft ten onrechte dat er nog vijf dochters in leven waren toen de vader van Suringar in 1814 overleed. Vgl. NP 17, 318-319. Twee zusjes van Willem waren op dezelfde dag in 1800 gestorven en in 1812 verloor Willem een jongere broer, Reindert, die als 'zee-officier' te Toulon de dood vond.

¹³⁰ M. Nijhoff, *G.T.N. Suringar, het leven van een boekhandelaar-uitgever* (Leiden 1886) (Overdruk: Levensberichten der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde) 3-4, citeert uit de papieren van G.T.N. Suringar, die hij had mogen inzien van Hugo Suringar, die de zaak van zijn vader had overgenomen.

¹³¹ Zie NL-LwnHCL 1002, inv.nr. 102, Resolutiën van de burgemeesteren der stad Leeuwarden, 1818 jan-juli 21, 14 februari 1818, p. 8, over een brief van de hoofdcommies van de stedelijke belastingen over de inbeslagname van een mand van tien flessen wijn van WHS waarover geen belasting zou zijn betaald. Zie ibidem 1700, inv. nr. 378, Notulen van de vergaderingen der diakenen 1816 jan. 11-1819 febr. 17, 7 mei 1817, voor de vermelding van de levering van wijn aan de kerk door de erven P.J. Suringar. Zie UBA, BC, col. Sur., Cf 18, voor de bestelling van 12 april 1826 van 10 flessen 'port à port wijn' door D. Guyot, oprichter van het doofstommeninstituut te Groningen. Deze order is waarschijnlijk alleen maar bewaard gebleven vanwege Suringars waardering voor deze man. Uit deze voorbeelden blijkt dat Suringar daadwerkelijk de wijnhandel heeft laten voortbestaan.

¹³² Zie NL-LwnHCL 1002, inv. nr. 109, Resolutiën van de burgemeesteren der stad, 2 augustus 1823, voor mededeling over de aanhouding van een loterijverkoper in een naburig dorp, omdat hij een lot in zijn bezit had dat door de collecteur van de 'Nederlandsche Lotery', W.H. Suringar, was ondertekend. In een advertentie in de *Leeuwarder Courant* (24 februari 1815) gebruikte Suringar als devies bij de bekendmaking van de trekkingsuitslag: 'Suringar, zoo by U te spelen, zal my nooit vervelen'.

¹³³ Veel zakelijke informatie over Suringars beslommingen met zijn verf- en wijnhandel komen in zijn nagelaten papieren niet voor. J. Valckenier Suringar 'Tollens uit zijn brieven geschetst als dichter en als koopman' in: *Rotterdamsch Jaarboekje* (Rotterdam 1923) 100-148, aldaar 104-108, citeert een aantal voorbeelden uit Tollens brieven aan Suringar, waarin over hun verhandel wordt geschreven. Zie NEHA, BC 464, Erven Petrus Jacobus Suringar, Leeuwarden, voor een financiële verantwoording van de wijnhandel van zijn vader.

¹³⁴ UBA, BC, col. Sur., Levensbijzonderheden, Ch 80, f. 5 en 66. Ibidem, Cl 7, Gedenkteken opgericht voor Jan Jacob Hess.

¹³⁵ Ibidem, Correspondentie met I.A. Nijhoff, Cg 65a-g, Cn 55. Zie Cg 65a, Brief van I.A. Nijhoff van de 31sten bloeimaand 1812 aan W.H. Suringar, waaruit blijkt dat Suringar in 1812 ook lid was van een natuurkundige vereniging. Kalma, *Mensen*, 145-146. Volgens Kalma was Lobry ook geïnteresseerd in natuurkunde. J. van Eijnatten en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005) 255-256.

¹³⁶ Kloek en Mijnhart, *Blauwdrukken*, 203-205, benadrukken de vermaatschappelijk van de predikant rond 1800.

¹³⁷ UBA, BC, col. Sur., Ck 2, nrs. 4 en 5, Toespraak examen, z.j. en Examen der diaconie-school, 1817. Ibidem, Ck 4, nr. 2, Examen diaconieschool, 1816. Uit vergelijking van het verslag Ck 4, nr. 2 met Ck 2, nr. 4, lijkt het wel zeker dat beide verslagen over dezelfde toespraak gaan uit 1816. NL-LwnHCL 1700, inv. nr. 378, Notulen van de vergaderingen der diakenen, 11 januari 1816, 24 januari 1816, 20 maart 1816.

¹³⁸ NL-LwnHCL 1700, inv. nr. 378, Notulen diakenen, 3 december 1816 en 29 oktober 1817.

¹³⁹ UBA, BC, col. Sur., Ck 4, nr. 2, Examen diaconieschool, 1816. Ibidem, Ck 2, nrs. 4 en 5, Toespraak examen, z.j. en Examen der diaconie-school, 1817.

¹⁴⁰ Ibidem, Ck 2, nr. 5, Examen der diaconieschool, 1817. [In de handschriftencollectie zit onder dezelfde signatuur nog een andere toespraak van Suringar. Het is een toespraak op een herdenkingsavond voor de inmiddels overleden N. Lobry].

¹⁴¹ UBA, BC, col. Sur., Ck 4, nr. 5, 'Plan ter oprigting van eene Leer- en Werkschool binnen Leeuwarden'.

¹⁴² Ibidem, Ck 2, nr. 4 en nr. 5, Toespraak examen, z.j. en Examen der diaconie-school, 1817.

¹⁴³ Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 52. Suringar schrijft dat hij erin was geslaagd door administratieve verbeteringen het inkomen van het armenfonds te verhogen van 35.000 naar 72.000 gulden.

¹⁴⁴ NL-LwnHCL 1700, inv. nr. 378, Notulen diakenen, passim. UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 33-39, Lijst met geschriften van Suringar [Met uitgebreide opmerkingen van G.T.N. Suringar, die niet in de gedrukte lijst bij de necrologie van E. Laurillard zijn vermeld]. Gerard Suringar omschreef het reglement als 'Ontwerp om vanwege het Kerkelijke bestuur de bedeelde behoeftigen der diaconie

in te deelen onder Patronen, met daarbij gevoegde vragen en tabellen'. Zie ibidem, XIIB 9, Verzameling van tijdschrift- en courantenartikelen, toespraken, enz., voor Suringars brochure met de titel *Het bezoeken en de zedelijke- en godsdienstige opleiding en opvoeding der Protestantsche armen en minvermogenen en vooral van hunne kinderen* [Ongenummerd gedrukt stuk, z.p., z.j.] met het bezoekreglement.

¹⁴⁵ NL-LwnHCL 1700, inv. nr. 378, Notulen diakenen, 24 januari 1816, punt 5. Kalma, *Mensen*, 149.

¹⁴⁶ Tresoar, Huwelijksbijlagen Leeuwarden 1817, akte nr. 10, 6 januari 1817. Ibidem, Huwelijksakten Leeuwarden 1817, akte nr. 12, 4 maart 1817.

¹⁴⁷ Ibidem, HS 1236, nr. 1, *Aanspraak van Ds. Lobry 4den Maart 1817*.

¹⁴⁸ NP 17, 318-319. Een van de doopnamen van het eerste dochtertje uit Suringars tweede huwelijk was Petronella.

¹⁴⁹ Tresoar, HS 1236, nr. 1, *Aanspraak*, 6.

¹⁵⁰ Ibidem, 8-10.

¹⁵¹ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 102. Ibidem, Ck 2, nr. 5, 'Aanspraak bij het Feest ter nagedachtenis van N. Lobrij gehouden bij het Departement Leeuwarden der Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen, 27 januari 1819.' [In de handschriftencollectie zit onder dezelfde signatuur nog een andere toespraak van Suringar. Het is een toespraak voor een examen van de diaconieschool].

¹⁵² Ibidem, Ck 7a-I, Voorstellen betreffende den openb. Eeredienst gedaan in den Grooten Kerkeraad der Nederd. Herv. Gem. te Leeuwarden. Den 31 Mrt. 1819. Met correspondentie over Suringars optreden voor de kerkenraad. Ibidem, Ch 32e, Brief van predikant H. Timmers van 2 maart 1819 aan W.H. Suringar, waaruit blijkt dat deze het concept van Suringars voorstellen had beoordeeld. Kalma, *Mensen*, 150-151.

¹⁵³ Ibidem, Cf 52b, Brief van A.H. ter Hoeven van 11 november 1818 aan W.H. Suringar, waarin hij kandidaten aanbeveelt voor de opvolging van Lobry. Volgens deze predikant uit Amsterdam zou Suringar een invloedrijk diaken zijn geweest.

¹⁵⁴ W.H. Suringar, *Voorstellen betreffende den openbaren eeredienst, gedaan aan den Grooten Kerkeraad der Nederduitsche Hervormde Gemeente, te Leeuwarden, den 31 maart 1819* (z.p. [1819]).

¹⁵⁵ Ibidem, Ck 7i, Brief van H. Ravekes van 22 juni 1819 aan W.H. Suringar.

¹⁵⁶ Ibidem, Ck 7b, Brief van N.N. van 28 maart 1819 aan W.H. Suringar.

¹⁵⁷ Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting* I, 17-21. Peter Rietbergen, *Europe: A cultural history* (2^e druk; New York 2006) 330-331, 335. Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 67-73, 180, 218.

¹⁵⁸ W.H. Suringar, *Redevoering 30 Julij 1817*, p. i-ii.

¹⁵⁹ Ibidem, 38, 35-39.

¹⁶⁰ N. Bakker, J. Noordam en M. Rietveld van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland: idee en praktijk 1500-2000* (2^e herz. druk; Assen 2010) 45-48.

¹⁶¹ Bigot, *Verleden en heden*, 195. Jan Lenders, *De burger en de volksschool. Culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming* (Nijmegen 1988) 226-227.

¹⁶² Zie UBA, BC, col. Sur., Levensbijzonderheden, Ch 80, f. 44, voor de bestuursfuncties in het departement Leeuwarden, inclusief commissies en afvaardiging naar de algemene vergaderingen van 't Nut. Bruggenkamp, Het 'Nut' en het onderwijs, 36-37, 38 n.8, 84-85. Suringar, *Redevoering 30 Julij 1817*, 28.

¹⁶³ Suringar, *Redevoering 30 Julij 1817*, 28.

¹⁶⁴ Bruggenkamp, Het "Nut", 30. Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving* II, noot blz. 220. Het stadsbestuur weigerde in 1798 de oprichting van een Nutsschool, omdat het voorgestelde plan van het departement Leeuwarden te weinig patriottisch zou zijn en het stadsbestuur 'zijn gezag en bestuur over de scholen niet wilde afstaan'.

¹⁶⁵ Suringar, *Redevoering 30 Julij 1817*, 28-30.

¹⁶⁶ Lenders, *De burger en de volksschool*, 55-62.

¹⁶⁷ Suringar, *Redevoering 30 Julij 1817*, 54.

¹⁶⁸ Ibidem, 56.

¹⁶⁹ Lenders, *De burger en de volksschool*, 199-201, beschrijft deze onderwijsmethode.

¹⁷⁰ W.H. Suringar, *Onderzoek naar de oorzaken van het vervloeijsen van aangeleerde kundigheden bij jonge lieden, na het verlaten der scholen, met aanwijzing van gepaste middelen, ter voorkoming daarvan*. Verhandelingen Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, XVIII (Amsterdam 1822).

¹⁷¹ NL-LwnHCL 1366, inv. nr. 137, Naamlijsten van bestuurders en commissies, 81. Met J.D. van der Plaats zat hij in de commissie voor 'edelmoedige bedrijven' en met H. de Wal in de commissie voor de winteravondvergaderingen.

¹⁷² UBA, col. Sur., Cn 23 f, Afschrift van een brief van W.H. Suringar van 28 februari 1836 aan J.D. Mol.

¹⁷³ NL-LwnHCL 1366, inv. nr. 8, Notulenboeken der bestuursvergaderingen, 7 december 1818.

¹⁷⁴ Zie UBA, col. Sur., Levensbijzonderheden, Ch 80, f. 44, voor een overzicht van de jaren waarin Suringar de vergaderingen van het hoofdbestuur bezocht.

¹⁷⁵ Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 35.

¹⁷⁶ UBA, BC, col. Sur., Ci 5a-q, Bescheiden betreffende de prijsverhandeling over het onderhouden van het geleerde door W.H. Suringar, Ci 5a, Circulaire van het Hoofdbestuur van 't Nut, 16den van den Sprokkelmaand [februari] 1821, met de vraagstelling: 'Welke zijn de meest geschikte en doelmatige middelen, welke zouden kunnen worden aangewend, zoowel door bijzondere personen als door deze Maatschappij, om voor te komen, dat het goede, hetwelk de kinderen, op welingerigte scholen, door een doelmatig onderwijs geleerd hebben, na het verlaten derzelfde, in hunnen eersten leertijd niet weder verloren ga?'.

¹⁷⁷ Ibidem, Ci 5j, Brief van H. Ravekes van 7 hooimaand [juli] 1821 aan W.H. Suringar.

¹⁷⁸ Ibidem, Ck 5, nr. 4, Rapport van de commissie tot vorming van Neerlands Jongelingschap door W.H. Suringar, Leeuwarden, december 1822 [kladversie met doorhalingen en aanvullingen]. Ibidem, XIIB 11am, *Verslag over de in Nederland aangewende pogingen voor jongelieden, welke de scholen hebben verlaten, ter onderhouding van het door hen geleerde goede*. [Gedrukte circulaire, z.p., z.j.].

¹⁷⁹ Suringar, *Onderzoek naar de oorzaken*, 8-9.

¹⁸⁰ Ibidem, 15-33, geeft een beschrijving van fouten van ouders en adviezen ter verbetering.

¹⁸¹ Ibidem, 34-56, geeft beschrijving van de problemen in het onderwijs en adviezen ter verbetering.

¹⁸² UBA, BC, col. Sur., Ck 1, Aanteekeningen over verschillende onderwerpen, alphabetisch gerangschikt (E-W), meerendeels overgeschreven uit tijdschriften.

¹⁸³ Suringar, *Onderzoek naar de oorzaken*, 58.

¹⁸⁴ Ibidem, 58-158, geeft uitwerking van de oplossingen.

¹⁸⁵ De eerste Nederlandse vertaling verscheen vijf jaar na de Duitse uitgave.

¹⁸⁶ Bigot, *Verleden en heden*, 173. Lenders, *De burger en de volksschool*, 142.

¹⁸⁷ Suringar, *Onderzoek naar de oorzaken*, 76.

¹⁸⁸ Ibidem, 84.

¹⁸⁹ R. Aarts, 'De maatschappelijke orde. Aanvaarding, verschil en onderlinge afhankelijkheid' in: R. Aarts en P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Hoofdstad in aanbouw 1813-1900* (Amsterdam 2006) 217-291, aldaar 245-256 geeft aan dat er meestal een drie- of vierdeling in standen werd gemaakt, maar dat daarbinnen nog vele verschillen bestonden, die veelal gebaseerd waren op status. P. de Rooy, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (5^e herz. druk; Amsterdam 2014) 41, wijst op een sterker wordend standsbewustzijn vanaf het midden van de achttiende eeuw, dat in het begin van de negentiende eeuw door de toenemende sociale tegenstellingen alleen maar toenam. Auke van der Woud, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010) 55-62, wijst ook op problematiek van de definiëring van standen en klassen en de talrijke nuances in de hiërarchie, die de negentiende-eeuwer feilloos aanvoelde.

¹⁹⁰ Volgens Suringar, *Onderzoek naar de oorzaken*, 177, was admiraal Jan Hendrik van Kinsbergen (1735-1819) een voorbeeld van een geboren filantroop. Deze zeeofficier stichtte te Elburg een onderwijsinstelling.

¹⁹¹ Het werk van Engelberts was geschreven voor katholieke kinderen van een stadsarmenschool in Hoorn. De verzameling brieven en redevoeringen, geschreven in het Latijn en Italiaans, zijn voor het eerst in twee delen in het Frans uitgegeven met de titel: *Lettres intéressantes du Pape Clement XIV. Traduit du l'Italien et du Latin* (Parijs 1776). In 1777 volgde een derde deel. De Nederlandse editie bestond oorspronkelijk ook uit een driedelige uitgave waaraan door de uitgevers als vierde deel het werk van E.M. Engelberts is toegevoegd volgens, J.P. Sprenger van Eijk, *Ganganelli (Paus Clemens XIV) in zijn leven en karakter geschetst* (Arnhem 1848) XV.

¹⁹² Suringar, *Onderzoek naar de oorzaken*, 144. Over de positie van paus Clemens XIV raadplege men: A. Franzen, *Kleine Kirchengeschichte* (7^e herz. druk; Freiburg 1978) 328 en J. de Jong, *Handboek der kerkgeschiedenis III, De nieuwere tijd (1517-1789)* (3^e herz. druk; Utrecht/Nijmegen 1937) 424-426.

¹⁹³ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 44. Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 36.

¹⁹⁴ *Katalogus van de bibliotheek voor jonge lieden, welke de scholen hebben verlaten; opgerigt door het departement Leeuwarden der Maatschappij: Tot nut van 't Algemeen* (Leeuwarden 1823) v-vii, verwijst naar de zorgvuldige indeling en advisering. Uit het voorwoord van de catalogus bleek dat Suringar één van de bestuursleden was van de Leeuwardense Nutscommissie die zich bezighield met de oprichting van bibliotheken, evenals het toezicht erop.

¹⁹⁵ Suringar, *Onderzoek naar de oorzaken*, 98.

- ¹⁹⁶ Verschenen als deel XVIII van serie 17 van de *Verhandelingen* van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 385, geven een toelichting op de indeling van de bibliografie van 't Nut, maar de titelinformatie van Suringars werk, p.400, is niet correct weergegeven.
- ¹⁹⁷ UBA, BC, col. Sur., Cl 10a-d, Stukken betreffende de door de Msch. tot Nut van 't Algemeen in 1818 uitgeschreven en in 1821 beantwoorde prijsvraag, Cl 10a, Beoordelingsrapport.
- ¹⁹⁸ Ibidem, zonder titel, Cl 10b, [concept/afschrift?] z.d., z.p.
- ¹⁹⁹ Ibidem, Cg 34e, Brief van W. Messchert van 8 februari 1823 aan W.H. Suringar.
- ²⁰⁰ Ibidem, Ci 5o, Brief van J.P. Trautmann van 1 november 1822 aan W.H. Suringar. Ibidem, Cl 17, Rapport over de inrigting van het Fransche Kostschool voor Jonge Heeren uitgebragt bij den Edel Achtbaren Raad der Stad Leeuwarden, den 10 november 1834. Trautmann was in 1823 als kostschoolhouder van de Franse jongensschool begonnen. Zijn bereidheid om aan de leerlingen uit de 'beschaafde' stand herhalingsonderwijs te geven moet Suringar goed hebben gedaan. Als lid van een commissie die in 1834 de penibele toestand van de Franse school beoordeelde, betreunde Suringar het vertrek van de goed functionerende Trautmann, die naar Noordwijk was verhuisd.
- ²⁰¹ Ibidem, Ci 5p, Brief van G. de Wal van 12 februari 1821 aan W.H. Suringar. Ibidem, Ci 5a, Officiële circulaire met de bekendmaking van de prijswinnaar. De datering is van een latere datum, 16 februari 1821. Gabinus de Wal werd geboren te Leeuwarden en was vijf jaar ouder dan Suringar. Hij maakte carrière binnen de rechterlijke macht in zijn geboorteplaats. Daarna trok de wetenschap. Hij werd hoogleraar te Franeker en Groningen. Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 65. Suringar noemt een aantal kennissen en vrienden die veel invloed hebben uitgeoefend op hem, onder wie Gabinus de Wal. Ibidem, XV E3, Album Amicorum I, 34, met een vriendschapsbriefje van De Wal uit 1808 met een citaat van Voltaire. Ibidem, Cn 22d, *Speech of Mr. W.H. Suringar of Amsterdam, Vice-President of the Peace-Congress, delivered at Paris in the 2nd meeting on the 23s. August 1849 in the hall H. Cecile, rue de la Chaussée d' Antin*, 1. Op dit vredescongres verwees Suringar naar het proefschrift van zijn jeugdvriend. Een exemplaar, dat hij van diens zoon had ontvangen, lag ter inzage. Zie ibidem, Cn 40 a-b, voor het contact met diens zoon over de dissertatie.
- ²⁰² Ibidem, Ce 2a-g, Brieven en gedichten aan en van C.P.E. Robidé van der Aa. Ibidem, XV E3, Album Amicorum I, 39. De procureur zorgde naast lezingen en toespraken ook voor poëtische bijdragen op bijeenkomsten van het Nutsdepartement.
- ²⁰³ Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 65. Zie NL-LwnHCL 1366, inv. nr. 137, Naamlijsten van bestuurders en commissies 1792-1842/43, voor de namen van bestuurders uit de periode van Suringar.
- ²⁰⁴ NL-LwnHCL 1366, inv. nr. 9, Notulenboeken van de bestuursvergaderingen, 12 sept. 1820. P. Burggraaff had Suringar al in 1820 voorgedragen als buitengewoon lid van verdienste van het departement Leeuwarden. Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving* II, 229-230. Burggraaff werkte aan een stadsarmenschool in Amsterdam, maar kwam naar de Friese hoofdstad op verzoek van de plaatselijke schoolcommissie. Hij werd hoofd van een bijzondere school voor de gegoede burgers. N.L. Dodde, *Het Nederlands onderwijs verandert: ontwikkelingen sinds 1800* (Muiderberg 1983) 19. Bijzondere scholen waren private instellingen die geen overheidssteun kregen. Ze werden meestal door onderwijzers of instellingen zoals het Nut opgericht. Bruggenkamp, *Het 'Nut' en het onderwijs*, 45-46. F.W. Westink was leraar aan de Latijnse school te Leeuwarden. Hij gaf wiskunde en werd door inspecteur H. Wijnbeek geprezen om zijn vakbekwaamheid.
- ²⁰⁵ UBA, BC, col. Sur., Ce 59a-b, Brieven van P. Burggraaff van 6 april 1845 en 10 september 1860 aan W.H. Suringar. Suringar zorgde dat deze onderwijzer van een onbezorgde oude dag kon genieten.
- ²⁰⁶ G. Jensma, *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw*. Fryske histoaryske rige 16 (Leeuwarden 1998) 213 n. 46.
- ²⁰⁷ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 6.
- ²⁰⁸ F. Ruiter en W. Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990* (Amsterdam 1996) 44. Volgens de auteurs waren beide netwerken rond 1850 nog intact.
- ²⁰⁹ De hierna gebruikte termen domineedichter en koopmandichter geven het beroep aan. Kritiek op het begrip domineedichter is ondermeer te vinden bij G.J. Johannes, *De lof der aalbessen. Over (Noord-) Nederlandse literatuurtheorie, literatuur en de consequenties van kleinschaligheid 1770-1830*. Nederlandse cultuur in Europese context 10 (Den Haag 1997) 85-86, noot 24 en 25, p. 112-113.
- ²¹⁰ UBA, BC, col. Sur., Ci 5n, Brief van H. Tollens van 21 febr. 1821 aan W.H. Suringar.
- ²¹¹ Nijhoff, *G.T.N. Suringar, het leven van een boekhandelaar*, 9. De correspondentie met de Rotterdammers Tollens, Messchert, Goede en Hierstrasz begint rond 1820.
- ²¹² UBA, BC, col. Sur., Cf 10a-h, Correspondentie met W. Goede. Op de omslag om de brieven stond als aanvulling: 'Schrijver van de Onzichtbare...'. De volledige titel van dit werk luidt: *De onzichtbare of de*

goddelijke Voorzienigheid, werkzaam in de lotgevallen der menschen. Een historisch, zedekundig en godsdienstig leerboek. 3 dln. (Amsterdam 1812).

²¹³ M. Mathijssen, '2 augustus 1828: Johannes Nierstrasz wordt ten grave gedragen. De botsing van twee typisch negentiende-eeuwse literatuuropvattingen' in: M.A. Schenkeveld - van der Dussen e.a. (red), *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (Groningen 1993) 426-431, aldaar 428.

²¹⁴ De historicus L.G. Verberne, *De geschiedenis van Nederland in de jaren 1813-1850 I* (2^e druk; Utrecht/Antwerpen 1958) 199, schreef in dit verband over 'bedelpoezie'.

²¹⁵ UBA, BC, col. Sur., Cn 23 d, Afschrift brief van W.H. Suringar van 10 febr. 1829 aan H. Tollens.

²¹⁶ M. Mathijssen, *Nederlandse literatuur in de romantiek 1820-1880* (Nijmegen 2004) 105.

²¹⁷ Mathijssen, *Nederlandse literatuur*, 104-107. Remieg Aerts, *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw; het tijdschrift De Gids*. (Amsterdam 1997) 17-18, vindt dat bij de beoordeling van deze schrijf- en dichtkunst niet mag worden vergeten dat het begrip literatuur tot de periode van de Tachtigers in een veel ruimer perspectief werd geplaatst dan daarna. Het is voor die tijd moeilijk aan te geven wat onder literatuur werd verstaan. Letterkunde omvatte een breed spectrum van algemene kennis voor een ontwikkeld publiek.

²¹⁸ Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, Ledenlijst en zittingsperiode van de hoofdbestuursleden van 't Nut, 235-240.

²¹⁹ Van der Aa, *BWN XX* (1877) 54-55. *NNBW IV* (Leiden 1918) kol. 845. Willem Warnsincks wens om predikant te worden mislukte, omdat zijn vader zich daartegen verzette. Hij zag voor zijn zoon geen perspectief in dat ambt. Uiteindelijk volgde Willem hem op als suikerraffinage-fabrikant. Als dichter was hij bevriend met Hendrik Tollens en Petronella Moens. Als koopman-dichter had hij veel belangstelling voor filantropisch werk, zoals naar voren kwam uit zijn inzet voor de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en eveneens bleek uit zijn werkzaamheden voor het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen. Hij was tevens mede-oprichter van de Evangelische Maatschappij Liefde en Vrijheid. Warnsinck woonde in Amsterdam, maar vertoefde daarnaast regelmatig in zijn buitenverblijf Willemsoord te Overveen zoals uit de correspondentie met Suringar blijkt.

²²⁰ UBA, BC, col. Sur., Cd 5a-al, Cd 18a-b, Cd 22, Ch 61a-d, Cn 38, correspondentie met W.H. Warnsinck. Ibidem, Cg 39a-d en VIID 11w, correspondentie met P. Moens. A.J. Veltman-van den Bos, *Petronella Moens (1762-1843). De vriendin van 't vaderland* (Nijmegen 2000) 16, 69, noemt Suringar een Friese vriend van Moens. Zij onderhield met Warnsinck eveneens intensief contact.

²²¹ Ch 23e, Brief van N. Swart, z.d., z.j., aan W.H. Suringar, waarin Robidé van der Aa en Nierstrasz worden bekritiseerd. Ibidem, Ch 23a, Brief van N. Swart van 19 oktober 1822 aan W.H. Suringar, waarin hij de aanbeveling krijgt met Anna Barbara van Meerten in contact te treden. Zie voor N. Swart, S. Vuyck, *Uitdovende verlichting. Remonstranten als deftige vaderlanders (1800-1860)* (Amsterdam 1998) 185-201, aldaar 187.

²²² Nijhoff, *G.T.N. Suringar, het leven van een boekhandelaar*, 4.

²²³ UBA, BC, Archief G.T.N. Suringar en Hugo Suringar, inv. nr. 1560, Stukken betreffende de overname van de boekhandel van G.M. Cahais door W.H. Suringar als voogd van G.T.N. Suringar. Ibidem, inv. nr. 1561, Stukken betreffende de koop van een boekhandel en drukkerij van de wed. C. L. van Altena te Leeuwarden door W.H. Suringar als voogd van G.T.N. Suringar.

²²⁴ Nijhoff, *G.T.N. Suringar, het leven van een boekhandelaar*, 4, 9-10, 37. M. van Hattem, *Da Costa tussen Bilderdijk en Suringar, een uitgeversdocumentatie* (Amsterdam/Munster 2004) 142-143, beschrijft nog een advies uit 1844 van Suringar aan zijn broer over een brief van Da Costa. Naast werk van Tollens bezorgde zijn broer ook publicaties van Bilderdijk en Da Costa.

²²⁵ Valckenier Suringar, 'Tollens uit zijn brieven geschetst', 136-144.

Onderwijs en (her)opvoeding als leidend beginsel (1823-1835)

¹ J. M. van Bemmelen, "'Het Genootschap" op 12 november 1823 opgericht', *Proces* 52 (1973) 11, 217-229, aldaar 217-118. H. Franke, *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990) 107, oordeelt in zijn standaardwerk over het gevangeniswezen dat deze werkplaatsen meer opvanghuizen waren voor mensen die zich niet aanpasten aan de maatschappij dan gevangenis voor misdadigers.

² UBA, BC, col. Sur., Cc 3h, Inleiding tot en oogmerk van het werk Beccaria. Zie *Lijst der werken, brochures, tijdschriften enz., uitmakende het legaat van den wel-ed. heer W.H. Suringar*. Buisman, *Tussen vroomheid en verlichting II*, 273-287.

³ G.W. Oberman, *Verwaarloosde en misdadige jeugd. Haar godsdienstige leven en geestelijke verzorging* (Groningen 1922) 5.

⁴ UBA, BC, col. Sur., Cd 40 en Ck 2, nr. 9 [Concept], W.H. Suringar, 'Toespraak NGZVG in 1862.'

⁵ Van Bemmelen, “Het Genootschap”, 218-219.

⁶ J.P. Heinrich, *Particuliere reclassering en overheid in Nederland sinds 1823* (Arnhem 1996) 32. Franke, *Twee eeuwen*, 39-44, 46. Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 26-32.

⁷ L.J. Rogier, *Evolutie der reclassering. Gedenkschrift bij het vijftigjarig bestaan van de Katholieke Reclasseringsvereniging op 16 december 1966* (z.p. 1966) 28-29, 33. Van Bemmelen, “Het Genootschap”, 218-219, is dezelfde mening toegedaan, maar schrijft dat Howard wel degelijk klaagde over de morele toestand van gevangenen.

⁸ H.B. Wagnitz, *Ueber die moralische Verbesserung der Zuchthausgefangenen* (Halle 1787).

⁹ *Ueber die sittliche und bürgerliche Besserung der Verbrecher, mittelst des Pönitentiarsystems, als den einzigen zulässigen Zweck jeder Strafe; und über die Unzweckmässigkeit der frühern Straftheorien, namentlich der Abschreckungstheorie, in ihrer praktischen Anwendung. Frei nach dem Englischen bearbeitet von Ernst Spangenberg* (Landshut 1821). Zijn boek was een bewerking van William Roscoe, *Observations on penal jurisprudence* (Londen 1819). Spangenberg heeft tevens een uitvoerig voorwoord geschreven.

¹⁰ Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 12, noot 2. Suringar gebruikte Wagnitz' geschriften in zijn *Godsdienstig en zedekundig handboek voor gevangenen* dat in 1828 verscheen. Spangenberg werd geciteerd in het uitgebreide voorwoord van Nierstrasz' gedicht over John Howard.

¹¹ UBA, BC, col. Sur, Cj 17f, Afschrift van een brief van W.H. Suringar van 30 april 1868 aan N.N. met als bijlage een toespraak voor N.N.

¹² Ibidem, Cj 17p. In deze map bevinden zich een aantal losse stukken betreffende 't Nut, waaronder 'Bijschriften' van Robidée van der Aa en een afschrift van een brief van W. H. Suringar van 17 febr. 1834 aan C.P.E. Robidée van der Aa, waarin hij vol lof is over hem. Deze onverhulde verering van elkaar was vrij algemeen en vond zijn oorsprong in het humanisme volgens Aerts, *De letterheren*, 40.

¹³ Het betreft de vertaling van het gedicht *La Pitié* van de Franse dichter Jacques Delille dat in 1804 in het Nederlands verscheen in de vertaling van J. Immerzeel jr, *Het mededogen* (Amsterdam 1804). Delille schreef ook over de verbeelding, een onderwerp dat Suringar in zijn jeugdjaren aansprak, zoals bleek uit de lezingen voor zijn leesgenootschap.

¹⁴ UBA, BC, col. Sur., Cc 10b, Gevangenenissen te Amsterdam, *Toespraken van den vice-president der Commissie van Administratie over de gevangenenissen te Amsterdam bij de installaties van A.A. Stuart als lid der Commissie op 21 maart 1871, van C. Van Hees tot vice-president en van W. Roëll tot lid op 2 mei 1871*.

¹⁵ Jacques Delille, *La pitié, poème en quatre chants* (Parijs 1803) 9-20, 59-61, 183-191. Delille dankte zijn populariteit vooral aan zijn vertaling van Vergilius *Georgica*, dat over het Romeinse buitenleven gaat. Op grond van dit werk werd hij door Voltaire voorgedragen als lid van de Académie Française en zou hij uiteindelijk als de 'Franse Vergilius' door het leven gaan. Delille genoot in Nederland niet alleen bekendheid door de vertaling van Immerzeel, ook Willem Bilderdijk heeft onder invloed van Delille gestaan. Zijn gedicht, *Het buitenleven*, was een bewerking van een Frans gedicht van Delille, *L'homme des champs, ou les Géorgiques françaises* (1802). De 'Franse Vergilius' was een gevierd dichter rond 1800. Joris van Eijnatten, *Hogere sferen. De ideënwêrld van Willem Bilderdijk (1756-1831)* (Hilversum 1998) 416-419, beschrijft Bilderdijks kritische beoordeling van Delille's gedicht.

¹⁶ UBA, Bc, col. Sur., Ck 5, nr. 3, *Over ieders pligt, om zo te leven, dat hij na zijnen dood nog nuttig zij*. Deze lezing uit 1811 heeft een bijlage waar de naam John Howard voor het eerst wordt genoemd.

¹⁷ Suringar, *Redevoering over John Howard*, 23.

¹⁸ Ibidem, 5, 7, 13, 11, 19.

¹⁹ Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 34-35.

²⁰ De Haan, 'De zorg voor gevangenen in de negentiende eeuw', 310.

²¹ NL-LwnHCL 1366, inv. nr. 23, Repertoria van bestuurs- en departementsvergaderingen, van toespraken gehouden tijdens deze vergaderingen en onderwerpen bij de herinneringslessen, 1799-1840/1841. Nierstrasz heeft driemaal een gedicht voorgedragen op de departementsvergadering: 22 maart 1820, 'Het eerste regt van Salomo'; 21 maart 1821, 'De onsterfelijkheid'; 13 maart 1822, 'Frederik en Leonora. Robidé van der Aa las op de winteravondvergadering van 20 november 1822 'De lof van John Howard' van Nierstrasz voor.

²² UBA, BC, col. Sur., Cg 57a, Brief van J.L. Nierstrasz van 21 april 1820 aan W.H. Suringar.

²³ Ibidem, Cg 57p en Cg 57t, Twee brieven van J.L. Nierstrasz beide zonder z.d., z.j. aan W.H. Suringar.

²⁴ Ibidem, Cg 57f, Brief van J.L. Nierstrasz van 13 april 1821 aan W.H. Suringar.

²⁵ Nijhoff, *G.T.N. Suringar, het leven van een boekhandelaar*, 9, gebruikt een verkeerd jaartal, 1823 i.p.v. 1822.

²⁶ Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 8.

²⁷ UBA, BC, col. Sur., Ck 2, nr. 10, 'Aanspraak. Gedaan te Amsterdam op den 12 November 1823 bij gelegenheid van de vestiging van het Nederlandsch Genootschap tot zedelijke verbetering der Gevangenen.' Het

voorwoord was nog niet afgerond en kon dus nog worden aangepast. Ibidem, Cg 57k, Brief van J.L. Nierstrasz van 18 september 1822 aan W.H. Suringar. J.L. Nierstrasz, *John Howard. Dichtstuk* (Leeuwarden 1822) xl-l.

²⁸ Ibidem, Cg 57f, Brief van J.L. Nierstrasz van 13 april 1821 aan W.H. Suringar waarin hij schrijft het gedicht ‘Onsterfelijkheid’ door Feith te hebben laten beoordelen. Ibidem, Cg 57q, In deze ongedateerde brief meldt Nierstrasz het gedicht over Howard aan Feith te hebben voorgelezen. Ibidem, Cj 17n, Extract van een brief van J.L. Nierstrasz van 15 november 1821 aan W.H. Suringar over zijn ‘onzekerheid’.

²⁹ Ibidem, Cg 57i-j, Brieven van J.L. Nierstrasz van 31 augustus en 10 september 1822 aan W.H. Suringar.

³⁰ Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 9. Zowel Nierstrasz als Warnsinck hadden een vriendschappelijke verhouding met Feith, die ze in versvorm al bejubeld hadden. Suringar kwam waarschijnlijk met Feith in contact door Nierstrasz. De Zwolse dichter was toen al ziekelijk en voelde het eind van zijn krachten naderen. Zie: UBA, BC, col. Sur., Album Amicorum I, XV E3, p. 56, met een vriendschapsbriefje van Feith van 25 november 1823 en een litho van de schrijver. Feith schreef vanaf zijn ziekbed: ‘Eerst op de rand mijns grafs telde ik u bij mijn vrienden’. Ibidem, Cd 1, brief nr. 50, z.d., zonder adressering [W.H. Warnsinck?]. In de voorafgaande periode wist Feith in Groningen nog 21 leden te werven voor het NGZVG, maar Suringar vroeg zich toen al af wie in Zwolle, de woonplaats van Feith, voor de werving zou zorgen.

³¹ UBA, BC, col. Sur., Cd 18a-b, Brieven van W.H. Warnsinck van 22 september 1822 en 25 november 1822 aan W.H. Suringar. Ibidem, Cg 57k, Brief van J.L. Nierstrasz van 18 september 1822 aan W.H. Suringar.

³² *Briefwisseling, over den John Howard, van den Heer J.L. Nierstrasz, junior. Uitgegeven door een Vriend der Menschheid* (Amsterdam 1823). Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 8, noemt Warnsinck de auteur van de publicatie. Er is een recensie van het werk in: *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1823) 259.

³³ UBA, BC, col. Sur., Cd 11a-b, Brieven van John Bowring van 26 december 1823 en z.p., z.d. aan J.L. Nierstrasz. Ibidem, Ck 2, nr. 10 [2^e exemplaar: ibidem, Ck 5, nr. 1], *Aanspraak gedaan te Amsterdam op den 12den November 1823*.

³⁴ Ibidem, Cd 1, ‘Kopieboek brieven’. De talrijke afschriften van verzonden en ontvangen brieven maken deze hechte samenwerking duidelijk, evenals een aantal brieven aan W.H. Suringar van J.L. Nierstrasz, ibidem, Cg 57i-l en W.H. Warnsinck, ibidem, Ch 61a-d, Cd 18a-c, Cd5a-g.

³⁵ Ibidem, Ce 65, Brief van J. P. de Bijle van 22 juni 1823 aan W.H. Suringar.

³⁶ C.G.T.M. Leonards, *De ontdekking van het onschuldige criminele kind. Bestrafing en opvoeding van criminele kinderen in jeugdgevangenissen en opvoedingsgesticht 1833-1866* (Hilversum 1995) 89-90 en n. 74, p. 90.

³⁷ De Haan, ‘De zorg voor gevangenen in de negentiende eeuw’, 308-309.

³⁸ UBA, BC, col. Sur., Cd 5b, Brief van W. H. Warnsinck van 21 februari 1823 aan J. L. Nierstrasz.

³⁹ M.E. Kluit, *Nederland in den goeden ouden tijd. Zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provinciën in den jare 1823* (Bussum 1980) 60.

⁴⁰ NL-LwnHCL, Database geboorten Burgerlijke Stand Leeuwarden, Akte van naamswijziging, aktenr. 88, Leeuwarden, 17 maart 1823. De rechtbank had bij vonnis van 22 februari 1823 toestemming gegeven.

⁴¹ UBA, BC, col. Sur., Cn 23a en Cn 94, Afschrift brief van W.H. Suringar van 18 februari 1823 aan H. Tollens. Beide afschriften zijn bijna gelijklopend. Zie: ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 118, met de dichtbundel *Ter nagedachtenis van Anna Suringar, geboren de Jong* (z.p. [Leeuwarden], z.j. [1823]). Deze dichtbundel bevindt zich ook in de bundel *Gelegenheidsverzen* van R.D. Smeding [Tresoar, C 18765, katern 7].

⁴² Mathijssen, *Nederlandse literatuur*, 248.

⁴³ Tresoar, HS, toegangsnr. 347, inv. nr. 1240, Brieven van H. Tollens van 14 februari en 4 april 1823 aan W.H. Suringar. UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 118. Het vertaalde handgeschreven gedicht van Tollens van 23 Maart 1823 was vóór in de gedrukte bundel *Ter nagedachtenis van Anna Suringar, geboren de Jong* geplakt. De titel van het gedicht luidde: ‘De moederlooze kinderen aan hunnen vader. Uit het Hoogduitsch vertaald en ‘mijn’ vriend W.H. Suringar toegeëigend.’ Het overlijden van zijn zoon Karel, in dezelfde periode als het overlijden van Suringars vrouw, had Tollens blijkbaar niet tot dichterlijke inspiratie kunnen brengen. Maanden later schreef hij toch een gedicht. Zie: UBA, col. Sur., XV E4, Album Amicorum II, 14, ‘Ter nagedachtenis van Anna Suringar, geboren de Jong.’ Het gedicht in het Album Amicorum is van augustus 1823, het vertaalde Duitse gedicht van maart 1823.

⁴⁴ Tresoar, HS, toegangsnr. 347, inv. nr. 1240, Brieven van P. Moens van 14 februari en 8 april 1823 aan W.H. Suringar. Zie: UBA, BC, col. Sur., XV E3, Album Amicorum I, p. 44, voor een ongedateerd gedicht van Petronella Moens.

- ⁴⁵ Naast Moens hadden ondermeer Warnsinck en Nierstrasz een gedicht geschreven. Veltman-van den Bos, *Petronella Moens*, 69. In R.D. Smeding, *Gelegenheidsverzen*, zitten meerdere gedichten ter nagedachtenis van het gestorven dochttertje. [Tresoar, C 18765, katern 8].
- ⁴⁶ UBA, BC, col. Sur., Cn 23a, Afschrift brief van W. H. Suringar van 18 februari 1823 aan H. Tollens.
- ⁴⁷ W.H. Suringar, *Redevoering voor - en over Neêrlands jongelingschap* (Leeuwarden 1823) vii. Recensie in: *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1823) 453-455.
- ⁴⁸ Suringar, *Neêrlands jongelingschap*, vii.
- ⁴⁹ Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 42-80, en Leonards, *De ontdekking*, 73-84, beschrijven de oprichting en doelstellingen van het NGZVG.
- ⁵⁰ UBA, BC, col. Sur., Cd 5c, Brief van W.H. Warnsinck van 28 februari 1823 aan W.H. Suringar.
- ⁵¹ Vreemd is dat in deze tijd ook een commissie van 't Nut opdracht had gekregen, op voorstel van het departement Leeuwarden, om een rapport uit te brengen over de toestand van de gevangenen met aanbevelingen ter verbetering. Zie: UBA, BC, col. Sur., Cd 7, Brief van N. Sinderam van april 1823 aan C.J. [J.L.?] Nierstrasz en Cd 1, brief nr. 2, W.H. Suringar e.a. van 14 maart 1823 aan het hoofdbestuur van 't Nut. Ook J. Heinrich, *Particuliere reclassering*, 27, wees op deze vervlechting van 't Nut en het NGZVG.
- ⁵² UBA, BC, col. Sur., Cd 5f, Brief van W.H. Warnsinck van 6 augustus 1823 aan W.H. Suringar. Zie: ibidem, Cd 1, brief nr. 1, ongedateerd, die aan de Bye is gericht. Brief nr. 2 aan het hoofdbestuur van 't Nut is gedateerd op 14 maart 1823. Daarna volgen genummerde afschriften aan andere bestuurders en particulieren. Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 44-45.
- ⁵³ Ibidem, Cn 59, Afschrift brief van W.H. Suringar van 9 mei 1823 aan N.N. [Uit de brief blijkt dat N.N. een minister is].
- ⁵⁴ Ibidem, Cd 5c, Brief van W.H. Warnsinck van 28 februari 1823 aan W.H. Suringar.
- ⁵⁵ Ibidem, Cd 1, eerste ongenummerde brief. Ibidem, Cd 5d, Brief van W. H. Warnsinck van 18 april 1823 aan W.H. Suringar.
- ⁵⁶ Ibidem, Cd 1, nr. 53, Afschrift brief van W.H. Suringar van 22 mei 1823 aan W.H. Warnsinck.
- ⁵⁷ Ibidem, nr. 46, Afschrift brief van W.H. Suringar van 15 mei 1823 aan W.H. Warnsinck.
- ⁵⁸ Ibidem, nr. 48, Afschrift brief van W.H. Suringar van 17 mei 1823 aan J.L. Nierstrasz.
- ⁵⁹ Ibidem, nr. 59, Afschrift brief van W.H. Suringar z.d., z.j. aan 'Lieve vriend'.
- ⁶⁰ Ibidem, nrs. 57 en 58, Verslagen van W.H. Suringar van 30 en 31 mei 1823.
- ⁶¹ In *De Star* 4 (1822) 871-891 was wel een artikel verschenen over het huisvesten van gevangenen in een kolonie. Eén jaar later publiceerde de redactie in de rubriek 'Mengelingen', *De Star* 5 (1823) 316-327, het reglement van het NGZVG met een korte inleiding, waarin naar de publicatie uit 1822 werd verwezen met de klacht dat geen aandacht aan het in *De Star* gepubliceerde plan was geschonken. UBA, BC, col. Sur., nr. 46, Afschrift brief van W.H. Suringar van 15 mei 1823 aan W.H. Warnsinck. Zie ibidem, Cd 19f, Brief van W.H. Warnsinck van 22 november 1822 aan W.H. Suringar, waarin hij zijn bewondering uitsprak voor het ontwerp. Hij schreef hem, dat hij wel erg eigenwijs moest zijn om het ontwerp nog af te keuren en hij complimenteert Suringar als volgt: '...ik ben overtuigd van uwe betere wijze van zien, omtrent een ontwerp dat u, door overdenking en bewerking eigen geworden is'. Zie ibidem, Cg 57k, Brief van J.L. Nierstrasz van 18 september 1822 aan W.H. Suringar, waaruit geconcludeerd mag worden dat Suringar gebruik gemaakt heeft van stukken die Warnsinck over een op te richten gevangenisgenootschap had opgesteld. Zie ibidem, Ck 5, nr. 1, 'Aanspraak. Gedaan te Amsterdam op den 12 November 1823', waarin Suringar zijn publiek meedeelt dat hij en Warnsinck het ontwerp van het Genootschap hebben opgesteld.
- ⁶² UBA, BC, col. Sur., Cd 1, nr. 65, Afschrift brief W.H. Suringar van 22 juni 1823 aan J. graaf van den Bosch. Ibidem, Ce 37a, Brief van J. graaf van den Bosch van 3 juli 1823 aan W.H. Suringar.
- ⁶³ Ibidem, Cd 1, nr. 69, Afschrift brief van W.H. Suringar van 22 juni 1823 aan W.H. Warnsinck en J.L. Nierstrasz.
- ⁶⁴ Ibidem, nr. 63, Afschrift brief W.H. Suringar van 7 juni 1823 aan W.H. Warnsinck. Hij refereert aan deel 6 van het betreffende maandblad.
- ⁶⁵ 'Genootschap ter Zedelijke verbetering der Gevangenen', *De Godsdienstvriend* 10 (1823) 226-232. Dit stuk is niet ondertekend, maar het is bekend dat J.C. Le Sage ten Broek meestal zelf zijn redactionele artikelen schreef.
- ⁶⁶ Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 66.
- ⁶⁷ *NNBW* IV, kol. 463-464.
- ⁶⁸ UBA, BC, col. Sur., Cd 1, nr. 72, Afschrift brief W.H. Suringar z.d. [voor 9 juli 1823] aan W.H. Warnsinck. Kluit, *Nederland in den goeden ouden tijd*, 66. Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 44-45.
- ⁶⁹ Franke, *Twee eeuwen*, 74. Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 49.

- ⁷⁰ UBA, BC, col. Sur., Cd 1, nr. 53, Afschrift van een brief van W.H. Suringar van 22 mei 1823 aan W.H. Warnsinck.
- ⁷¹ Ibidem, Cd 20, Afschrift brief van de gouverneur van Zuid-Holland, A.F.J.A. van der Duin van Maasdam van 21 april 1823 aan de burgemeesters der steden en de schouten der gemeenten ten plattelande. Ibidem, Cd 1, nr. 72, Afschrift van brief van W.H. Suringar z.d., z.j. aan W.H. Warnsinck.
- ⁷² Ibidem, Cd 19h, Afschrift brief van prins Frederik 22 mei 1823 aan N.N., waarin hij aangeeft zelf geen aanbeveling te hebben gedaan, maar hij wil de redenen daarvoor niet in zijn brief vermelden. Over de positie van Prins Frederik in de vrijmetselarij: Anton van de Sande, *Prins Frederik der Nederlanden 1797-1881. Gentleman naast de troon* (z.p. [Nijmegen], z.j. [2015]) 106-139.
- ⁷³ Ibidem, Cg 118a, Brief van A.B. van Meerten-Schilperoort van 19 mei 1823 aan W.H. Suringar, waarin ze te kennen geeft mee te willen werken aan de oprichting van een genootschap voor gevangenen.
- ⁷⁴ Ibidem, Cg 57l, Brief van J.L. Nierstrasz van 13 september 1823 aan W.H. Suringar.
- ⁷⁵ Ibidem, Cd 21, Afschrift brief van secretaris van koning Willem I (K. van Grobbelschroy) z.d., 1823 aan N.N. Ibidem, Ck 5, nr. 1 [netexemplaar] en Ck 2, nr. 10, *Aanspraak. Gedaan te Amsterdam op den 12den November 1823*.
- ⁷⁶ Ibidem, Cd 1, nr. 80, Afschrift brief W.H. Suringar van 12 oktober 1823 aan J.L. Nierstrasz.
- ⁷⁷ Ibidem, Ck 5, nr. 1 en Ck 2, nr. 10, 'Aanspraak. Gedaan te Amsterdam op den 12den November 1823'. Suringar eindigde zijn toespraak met een overzicht van de ledenaantallen bij de verschillende afdelingen.
- ⁷⁸ Door het hoofdmotief zo sterk te benadrukken raakt Suringars aandacht voor de praktische verbetering van de ontslagen gevangenen onderbelicht. Franke, *Twee eeuwen*, 55-60, wijdt vooral uit over het 'zwart godsdienstig moralisme' van Suringar.
- ⁷⁹ Vergelijk hiervoor de artikelen veertien tot en met achttien van het reglement dat bij het ontwerp was gevoegd in: Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 270-271.
- ⁸⁰ Robert Ros, 'Het Nederlandsch genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen, 1823-1915. Een Foucaultiaanse visie op de macht van een reclasseringsvereniging' in: E. Jonker, R. Ros en C. de Vries, *Kriminologen en reclasserders in Nederland. Twee studies over ideologie en machtsuitoefening*. Utrechtse Historische Cahiers, 7 (Utrecht 1986) I, 5-70, aldaar 55-57.
- ⁸¹ Franke, *Twee eeuwen*, 763-764. Robert Ros, 'Het Nederlandsch genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen. Het ontstaan van de reclassering in Nederland', *Groniek* 24 (1991) afl. 114, 21-29, aldaar 29.
- ⁸² Michel Foucault, *Surveiller et punir. Naissance de la prison* (Parijs 1975). *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis*. Vert. Vertalerscollectief historische uitgeverij Groningen (2^e druk; Groningen 1997). Norbert Elias, *Über den Prozess der Zivilisation: Soziogenetische und Psychogenetische Untersuchungen* (Bazel 1939). Vert. W. Kranendonk e.a., *Het civilisatieproces: Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken* (Amsterdam 2011).
- ⁸³ Leonards, *De ontdekking*, 21-24, schenkt verder nog aandacht aan de theorieën van Christopher Lasch en A. de Swaan. De historicus Bernard Kruithof beschreef de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen als voorbeeld van een genootschap dat een 'beschavingsoffensief' lanceerde.
- ⁸⁴ De Haan, 'De zorg voor gevangenen in de negentiende eeuw', 305. Het begrip 'zorgende macht' is afkomstig van Annemiek Drenth volgens noot 14 in het betreffende artikel.
- ⁸⁵ Heinrich, *Particuliere reclassering*, 31.
- ⁸⁶ Leonards, *De ontdekking*, 91, noot 82.
- ⁸⁷ Franke, *Twee eeuwen*, 61.
- ⁸⁸ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 6.
- ⁸⁹ P.P. de Quay, *De genoegzaamheid van het natuurlijk gezond verstand. Prijsverhandelingen over godsdienst, zedenkunde en burgerlijke maatschappij in Nederland aan het einde der 18e eeuw* (Den Haag 2000) 100.
- ⁹⁰ Bruggenkamp, Het "Nut" en het onderwijs, 53. J. Schaafsma, *Inventaris der archieven van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Departement Leeuwarden* (Leeuwarden 1966) 27.
- ⁹¹ Bruggenkamp, 54, vermeldt dat de gemiddelde leeftijd bij het herinneringsonderwijs '...ver boven de twintig jaar' lag. De oudste deelnemer was zelfs zevenenzeventig jaar.
- ⁹² Zie NL-LwnHCL 1366, inv. nr. 10, Notulenboek van bestuursvergaderingen, 7 december 1837, waarin staat vermeld dat de herinneringslessen bedoeld zijn voor de jongeren en ouderen uit de lagere stand.
- ⁹³ Ibidem 1366, inv. nr. 23, Repertoria, 13 januari 1823. A. Bake, P. Burggraaff, P.A. Meeter en C.P.E. Robidé van der Aa verzorgden naast Suringar deze lezingen.
- ⁹⁴ Bruggenkamp, Het "Nut" en het onderwijs, 56.

- ⁹⁵ NL-LwnHCL 1366, inv. nr. 10, Notulenboek van bestuursvergaderingen. In de periode van 1827-1834 zijn de herinneringslessen niet bijgehouden. Op basis van aantekeningen is in 1834 een reconstructie gemaakt. Suringar zou vanaf de instelling van de herinneringslessen in 1823 tot en met zijn laatste les op 11 februari 1839 in totaal 38 lessen hebben verzorgd. Veel titels van redevoeringen die aanwezig zijn in de collectie-Suringar verschillen met titels in de repertoria. Een groot aantal toespraken is niet gedateerd en het lijkt erop dat diverse toespraken ook weer zijn bewerkt voor redevoeringen van andere genootschappen.
- ⁹⁶ UBA, BC, col. Sur., Ck 4, nr. 7, 'De Vraagal'. Herinneringsles van 8 februari 1830.
- ⁹⁷ Ibidem, Ck 2, nr. 17, Herinneringsles [zonder titel], z.d., z.j. In NL-LwnHCL 1366, inv. nr. 23, Repertoria, 11 februari 1839, staat de titel, 'Over neuzen', wel vermeld. Het is de laatste herinneringsles van Suringar.
- ⁹⁸ Ibidem, XIIIIF 15, 'Dagboek', 85-89. Ibidem, Fc 21, Spreekwoorden en zegswijzen.
- ⁹⁹ Suringar, *Neêrlands Jongelingschap*, iii. NL-LwnHCL 1366, inv. nr. 9, Notulenboek van bestuursvergaderingen, 7 september 1818-2 juli 1836, 6 en 9 februari 1823, 12 april 1823.
- ¹⁰⁰ Suringar, *Neêrlands Jongelingschap*, 25-26.
- ¹⁰¹ Bruggenkamp, Het "Nut" en het onderwijs, 54, 58, en bijlage F, p. 88, schrijft dat er maximaal tweeëntwintig leerlingen per jaar op dit instituut onderwijs hebben gevolgd, terwijl het aantal leerlingen voor de herinneringslessen tussen de vijftig en honderd schommelde. Kennelijk is het instituut na een aantal jaren ook al weer opgeheven. Na 1830 zijn er geen bronnen meer die op een voortbestaan wijzen.
- ¹⁰² Suringar, *Redevoering*, 23-27.
- ¹⁰³ 'Herhalingscholen', *Bijdragen tot de bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen* 1 (1842-1843) 5, 33-36, aldaar 34.
- ¹⁰⁴ Y. Kuiper, 'Burgerlijk zelfbeeld van het negentiende-eeuwse Leeuwarden' in: Kunst, *Leeuwarden*, 326-353, aldaar 332.
- ¹⁰⁵ NL-LwnHCL 1366, inv. nr. 10, Notulenboek van bestuursvergaderingen, 8 september 1838. De problemen op de herhalingschool kregen nog wel aandacht van een onderzoekscommissie van het plaatselijke Nut, maar de voortdurende afwezigheid van Suringar leidde ertoe dat de onderzoekers nog geen verslag hadden kunnen opstellen. Bruggenkamp, Het "Nut" en het onderwijs, 54-55, 88, bijlagen F en G., berekende dat het leerlingenaantal van de herhalingschool regelmatig boven de honderd uitkwam.
- ¹⁰⁶ Bruggenkamp, Het "Nut" en het onderwijs, 88, bijlage F.
- ¹⁰⁷ UBA, BC, col. Sur., Cn 54, Afschrift brief van W.H. Suringar van z.d. december 1824 aan D.J. van Ewijk. Ibidem, Cn 59, Afschrift brief van W.H. Suringar van 9 mei 1823 aan N. N. Uit de brief valt op te maken dat de onbekende een minister is.
- ¹⁰⁸ NL-LwnHCL 1366, inv. nr. 9, Notulenboek bestuursvergaderingen, 17 juni 1823.
- ¹⁰⁹ Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 35.
- ¹¹⁰ UBA, BC, col. Sur., XIIB 11am, Verslag over de in Nederland aangewende pogingen voor jongelieden, welke de scholen hebben verlaten, ter onderhouding van het door hen geleerde goede, z.p., z.j. Het verslag was niet ondertekend en zit als bijlage bij andere stukken. NL-LwnHCL, Toegang 1366, inv. nr. 9, Notulenboek bestuursvergaderingen, 7 september 1826. Bij het hoofdbestuur had Suringar, namens het departement, in 1826 aangedrongen, op financiële ondersteuning van de herinneringslessen.
- ¹¹¹ P.J. Buijnsters en L. Buijnsters-Smets, *Lust en leering. Geschiedenis van het Nederlandse kinderboek in de negentiende eeuw* (Zwolle 2001) 42.
- ¹¹² W.H. Suringar (red.), *Herinneringen en wenken ter onderhouding van het geleerde, voor jonge lieden, welke de scholen verlaten hebben*, 3 dln. (Leeuwarden en Amsterdam 1824-1828). De eerste twee delen bestonden uit drie afleveringen met elk een aantal herinneringslessen. Per aflevering waren er vier à zeven lessen. Het laatste deel bestond uit twee afleveringen.
- ¹¹³ Suringar, *Herinneringen en wenken* I, 1824, nr. 1, 'Inleiding', 6-7.
- ¹¹⁴ Rietveld - van Wingerden, *Voor de lieve kleinen*, 186.
- ¹¹⁵ Laurillard, 'Levensschets', 231.
- ¹¹⁶ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 44. In 1812-1813 was hij al op deze vergaderingen aanwezig geweest. Vanaf 1818 tot 1835 bezocht Suringar bijna onafgebroken deze bijeenkomsten. Alleen in 1824 liet hij verstek gaan: een jaar waarin zijn gezondheid hem in de steek liet en hij zwaarmoedig overkwam door de dood van zijn tweede vrouw en zijn dochtertje in het voorgaande jaar. Zijn gemoedstoestand bleek uit een brief aan Tollens die om een tekst voor zijn Album Amicorum had gevraagd en waarover Suringar bij nader inzien niet tevreden was. Zie ibidem, Cn 92b, Afschrift brief van W.H. Suringar van 12 maart 1824 aan H. Tollens en Cn 92c, Afschrift albumblaadje voor H. Tollens, 10 maart 1824.
- ¹¹⁷ Ibidem, Cn 56a, Brief van P.K. Görlitz van 22 januari 1823 aan W.H. Suringar. N. Swart, 'Voortgezette oefening in het schrijven' in: Suringar ed., *Herinneringen en Wenken* I, nr. 1, 9-19.

¹¹⁸ Vuyck, *Uitdovende verlichting*, 147.

¹¹⁹ UBA, BC, col. Sur., Cf 10a-h, Correspondentie van W. Goede met W.H. Suringar. Vooral in de brieven Cf 10c, Cf 10f-h staan opmerkingen over zijn medewerking aan en zijn oordeel over de serie. W. Goede, 'Gezondheidsregelen voor het oploikend geslacht' in: Suringar, *Herinneringen en wenken* I, nr. 2, 23-46.

¹²⁰ Ibidem, Cf 10h, Brief van W. Goede van 27 september 1827 aan W.H. Suringar.

¹²¹ Rietveld-van Wingerden, *Voor de lieve kleinen*, 51-52.

¹²² Lotte Jensen, 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt'. *Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en negentiende eeuw* (Hilversum 2001) 88.

¹²³ Rietveld-van Wingerden, *Voor de lieve kleinen*, 25.

¹²⁴ Het stukje werd in twee afleveringen gepubliceerd: 'De edele dochter' in: Suringar, *Herinneringen en wenken* I, nr. 3, 72-85, ibidem, II, nr. 1, 1-21. Zie UBA, BC, col. Sur., Cg 118a-i, voor de correspondentie van W.H. Suringar met B. van Meerten- Schilperoort. Ibidem, Ch 23a, Brief van N. Swart van 19 oktober 1822 aan W.H. Suringar. Swart had Suringar op haar schrijftalent gewezen.

¹²⁵ Veltman-van den Bos, *Petronella Moens* 69, 385-386.

¹²⁶ J. Tollebeek, 'Het tweede oog. De wijding van de Romantische historicus' in: J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul (red.), *Romantiek en historische cultuur* (Groningen 1996) 19-44, aldaar 27-28.

¹²⁷ P. Moens, 'Brief van Eusebia aan hare dochter Laura, die op het punt staat'om van eene opvoedingsschool terug te keeren' in: *Herinneringen en wenken* I, nr. 3, 1-6.

¹²⁸ W.H. Warnsinck, 'Eenige wenken betreffende het vertalen' in: Suringar, *Herinneringen en wenken* II, nr. 1, 22-39 en 'Iets over het voornamen hoofddoel der herinnering van het voormaals geleerde' in: ibidem, III, nr. 1, 92-97.

¹²⁹ UBA, BC, col. Sur., Cn 41a-b, Brieven van M. Siegenbeek van 5 januari en 26 april 1825 aan W.H. Suringar. M. Siegenbeek, 'Over Jan Wagenaar, als een voorbeeld van onvermoeide vlijt, en loffelijke werkzaamheid' in: Suringar, *Herinneringen en wenken* II, nr. 1, 60-93.

¹³⁰ Ibidem, Cn 43, Brief van Th. van Swinderen van 1 februari 1823 aan W.H. Suringar.

¹³¹ Ibidem, Cn 55, Brief van I.A. Nyhoff van 6 april 1825 aan W.H. Suringar. Zie ibidem, Cg 65a-g, Correspondentie van I.A. Nyhoff met W.H. Suringar. Het vriendschappelijke contact blijkt uit deze serie brieven. Diverse gegevens over Nyhoff zijn ontleend aan Van der Aa, *BWN* XIII, 412-418.

¹³² Ibidem, Cn 52, Brief van H.H. Donker Curtius van 5 februari 1825 aan W.H. Suringar.

¹³³ De predikant leverde driemaal een bijdrage over bijbelse geschiedenis in: Suringar, *Herinneringen en wenken* I, nr. 3, 31-41; ibidem II, nr. 2, 120-130; ibidem III, nr. 2, 97-114. Enkele gegevens komen uit Van der Aa, *BWN* VIII, 790-792.

¹³⁴ A.A. de Bruin, *Het ontstaan van de schoolstrijd. Onderzoek naar de wortels van de schoolstrijd in de Noordelijke Nederlanden gedurende de eerste helft van de 19^e eeuw; een cultuurhistorische studie* (z.p. 1985) 199-200. P.K. Görlitz publiceerde in 1849 een *Geschiedkundig overzicht van het Lager Onderwijs in Nederland* en bewerkte het invloedrijke handboek voor opvoeding en onderwijs van de Duitse pedagoog A.C. Niemeyer. Deze autoriteit had veel invloed op 't Nut. Görlitz was het grotendeels eens met Niemeyer, maar had kritiek op de te grote verbondenheid van de school met de kerk.

¹³⁵ UBA., BC, col. Sur., Cn 56 a-b, Brieven van P.K. Görlitz van 22 januari 1823 en 2 augustus 1824 aan W.H. Suringar. De Duitse auteur die wordt genoemd is J.F. Weingart.

¹³⁶ Ibidem, Ci 5q, 'Bijbelsche Aanwijzer voor Volksscholen en Huisgezinnen'. Het handgeschreven katern beslaat negen pagina's. De inventarisator gaf aan dat het katern lag in de portefeuille met prijsverhandelingen van 't Nut. De keuze van bijbelfragmenten zou gebaseerd zijn op *Volksverbesserungsplan für Deutschland* van J.F. Weingart uit 1819. N.N., 'Gedeelten uit de H. Schriften, welke tot school- of huisselijk gebruik gelezen kunnen worden' in: Suringar, *Herinneringen en wenken* III, nr. 2, 176-181.

¹³⁷ Ibidem, Ch 36b, Afschrift brief van W.H. Suringar van februari 1820 aan N.N., waarin hij een aantal van zijn vrienden uitnodigt om lid te worden van het godsdienstig genootschap Tandem fit Surculus arbor [Tenslotte vormt een twijg een boom], dat sinds het overlijden van N. Lobry sterk is achteruitgegaan. Het genootschap houdt toezicht op het godsdienstonderwijs. Ibidem, Ch 36a, Brief van 31 januari van genoemd genootschap aan Suringar, waarin hij wordt benoemd tot honorair lid van het genootschap met de opdracht om geld in te zamelen. Het geld is bedoeld om goede catechiseermeesters aan te trekken. J. Schaafsma, *Inventaris der archieven van de Hervormde gemeente Leeuwarden* (Leeuwarden 1975) 38.

¹³⁸ *BWPGN* I, 619.

¹³⁹ J.A. Oostkamp, 'Inleiding tot eene eenvoudige beschouwing der Hemelsche Ligchamen' in: Suringar, *Herinneringen en wenken* I, nr. 1, 65-74; ibidem, 'Eenvoudige beschouwing der Hemelsche Ligchamen' in: ibidem I, nr. 3, 7-19.

¹⁴⁰ J. Buys, 'Zamenspraak over aantrekkingskracht' in: Suringar, *Herinneringen en wenken* II, nr. 2, 159-172.

¹⁴¹ Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 35.

¹⁴² UBA, col. Sur., Ce 63b en Cn 50, Brieven van J. Buys van 27 april, z.j., en 29 nov. 1825 aan W.H. Suringar.

¹⁴³ Ibidem, Cg 37 en Cn 66a, Brieven van M.H.A. van Meurs van 13 april 1825 en 9 september 1826 aan W.H. Suringar.

¹⁴⁴ Ibidem, Cg 118f, Brief van A.B. van Meerten-Schilperoort van 2 mei z.j. aan W.H. Suringar. A. van Drenth en F. de Haan, *The rise of caring power. Elizabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands* (Amsterdam 1999) 237 n. 61, beweren dat Suringar zijn dochter Griete op haar kostschool had geplaatst. Mogelijk is Margaretha bedoeld, geboren in 1818 uit het tweede huwelijk met Anna de Jong. Ibidem, Cg 118^e. In de correspondentie met Van Meerten-Schilperoort bevindt zich een brief van ene weduwe De Kock, waaruit blijkt dat Suringar een verslag van de school wil omdat hij Griete aan de school heeft toevertrouwd. Ibidem, Cg 118i, Gedrukt stuk over de start van de kostschool met de condities voor toelating.

¹⁴⁵ Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 48.

¹⁴⁶ Ibidem, 64.

¹⁴⁷ UBA, BC, col. Sur., Cd 2, Verslagen nopens bezoeken in de gevangenhuisen te Arnhem, Zutphen, Deventer en Zwolle in aug. 1824 en in de gevangenhuisen te Groningen, Appingedam, Winschoot, Zuidbroek en Assen, alsmede van eene conferentie met de besturen van de aldaar gevestigde afdelingen, gedaan en gehouden door W.H. Suringar in sept. 1825, passim. Ibidem, Cd 19k, Nota W.H. Suringar, Leeuwarden, 12 oktober 1824, passim.

¹⁴⁸ Franke, *Twee eeuwen*, 60, citeert instemmend het werk van J.M. van Bemmelen, *Gedenkt den Gevangenen, opstellen over hervorming van het strafrecht en gevangeniswezen* ('s-Gravenhage 1954) 112-113, 118.

¹⁴⁹ UBA, BC, col. Sur., Cd 12, Brief van Francois Taets van 11 april 1825 aan het bestuur van het NGZVG.

¹⁵⁰ Ibidem, Cd 2, Verslagen nopens bezoeken in de gevangenhuisen in sept. 1825, p. 9.

¹⁵¹ Von Baumhauer, *Herinneringen en vooruitzichten*, 4.

¹⁵² Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 70-71, waarin Van Bemmelen in noot vermeldt dat de Nederlandse vertaling van het werk van Jussieu in 1821 was uitgegeven.

¹⁵³ Het ging om een prijsvraag die al in 1822 was uitgeschreven en opnieuw was ingebracht. Zie hiervoor het voorwoord van secretaris H. Raveskes van 't Nut in: W.H. Suringar, *Godsdienstig en zedekundig handboek voor gevangen; geschikt voor zon- en feestdagen* (Amsterdam 1828) iii. De officiële omschrijving van de prijsvraag luidde: 'Een Godsdienstig, Zedekundig, en, zoo veel mogelijk, onderhoudend leesboek, voor hen, welke in Gevangen-, Tucht- en Werkhuizen zich bevinden, ten einde daarvan inzonderheid op Zon- en Feestdagen gebruik te kunnen maken.'

¹⁵⁴ Leonards, *De ontdekking*, 147-149, beschrijft de inhoud van het boek en de kritiek van Fliedner.

¹⁵⁵ Heinrich, *Particuliere reclassering*, 31. Franke, *Twee eeuwen*, 61, noemt het een 'zwart godsdienstig moralisme'.

¹⁵⁶ Buisman, *Tussen vroomheid en Verlichting* I, 17-22, schetst de ontwikkeling van de zelfstandig denkende en handelende mens op basis van de theorie van 'recovery of nerve' van P. Gay, *The Enlightenment: an interpretation* II (2 delen, New York 1966-1969) 3-55.

¹⁵⁷ UBA, BC, col. Sur., VIID 11ak, Gedrukte circulaire van het hoofdbestuur van het NGZVG aan de besturen van de afdelingen van het Genootschap, Amsterdam 12 juni 1828. In de circulaire komen adviezen voor die Suringar zelf had genoteerd over de verspreiding van het *Handboek*, zie: ibidem, VIID 11b.

¹⁵⁸ Ibidem, VIID 1, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', oktober 1844, f. 51. De toespraak bij de overhandiging van het *Handboek* is van J.T. Bertram, *Redevoering tot gevangenen, over Rom. XVI: vs. 19b; uitgesproken op den derden augustus 1828, bij gelegenheid der aanbeveling van het voor hen geschreven godsdienstig en zedekundig handboek van den heer W.H. Suringar* (Amsterdam 1828).

¹⁵⁹ UBA, BC, col. Sur., VIID 11a, Recensie.

¹⁶⁰ Ibidem, Cb 2b, Brief van [M.] Siegenbeek van z.d. april 1836 aan W.H. Suringar.

¹⁶¹ Ibidem, VIID 9-12, W.H.S. *Godsdienstig en zedekundig handboek voor gevangenen*. Stukken betrekking hebbend op dit werk, voornamelijk op de vertalingen ervan in het Duitsch en Fransch. In 4 portefeuilles. Zie ibidem, VIID 1, 31 aug. 1841, p. 11, voor de vertaling in het Grieks. Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 71.

¹⁶² Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 104. Ibidem, VIID 11 am, Beoordeling van het *Handboek*.

¹⁶³ Oberman, *Verwaarloosde en misdadige jeugd*, 25-27.

¹⁶⁴ Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 78.

- ¹⁶⁵ UBA, BC, col. Sur., Cd 5 al, Brief van W.H. Warnsinck z.p., z.j aan W.H. Suringar. De Duitse predikant kon maar beter niet meer in de buurt van Warnsinck komen, want hij dreigde dat Fliedner niet vriendelijk ontvangen zou worden.
- ¹⁶⁶ Franke, *Twee eeuwen gevangen*, 57-58
- ¹⁶⁷ UBA, BC, col. Sur., Ck 2, nr. 10, 'Aanspraak. Gedaan te Amsterdam op den 12 November 1823'.
- ¹⁶⁸ Franke, *Twee eeuwen*, 46-47, 76.
- ¹⁶⁹ Kuiper, 'Burgerlijk zelfbeeld van het 19de-eeuwse Leeuwarden', 331.
- ¹⁷⁰ Franke, *Twee eeuwen*, 75-80, 89. Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 73, schatte het aantal gevangenen te Leeuwarden op zeshonderd.
- ¹⁷¹ Franke, *Twee eeuwen*, 77-80. L.G. Bouricius, *Over de gevangenen in Nederland* (Leeuwarden 1838).
- ¹⁷² Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 114.
- ¹⁷³ Ibidem, 61, 72.
- ¹⁷⁴ UBA, BC, col. Sur., Cc 3a-y, Voorlezingen voor gevangenen, met datum en plaats waar ze werden gehouden in de gevangenis te Leeuwarden.
- ¹⁷⁵ Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 73.
- ¹⁷⁶ Franke, *Twee eeuwen*, 100, 135-137, beschrijft de negentiende-eeuwse opvatting dat misdadigers 'van binnen' bedorven waren. Zedelijke verbetering van het innerlijk werd volgens Franke het streven van negentiende-eeuwse gevangenisvormers, waarbij het ging om 'Selbstzwang' in plaats van 'Fremdzwang'.
- ¹⁷⁷ UBA, BC, col. Sur., Cb 8as, Opmerkingen van W.H. Suringar, in de Vergadering van het Bestuur der Afdeeling Leeuwarden van het NGZVG, z.d.
- ¹⁷⁸ Ibidem, Cn 17 al, Brief van een gevangene aan een lid van het college van regenten, z.p., z.j.
- ¹⁷⁹ Ibidem, Cf 115 ak, De filantropen onderhielden na hun eerste ontmoeting een langdurig contact, dat zich over tientallen jaren voortzette via correspondentie en persoonlijke ontmoetingen. Suringar had een bijzondere waardering voor hem, want als hoogbejaarde maakte hij nog een uittreksel van een levensbeschrijving van de Spaanse onderzoeker, die in 1871 overleed. Zie ibidem, XV E4, Album Amicorum II, p. 45, met een briefje van 12 juli 1838 waarin Ramon de la Sagra de inzet roemt van Suringar als filantroop. De la Sagra's reisbeschrijving werd in het Nederlands uitgegeven door Suringars broer, G.T.N. Suringar, *Fondslust van G.T.N. Suringar te Leeuwarden 1°. januarij 1860* (Leeuwarden 1860) 38 [Tresoar, PB 4433], met de titel *Reis door Nederland en België, met toepassing op het lager onderwijs, de instellingen van liefdadigheid en de gevangenen in die beide landen*, 2 delen (Leeuwarden 1842).
- ¹⁸⁰ Zie ibidem, Ci 4, Brieven over een reisje van Leeuwarden naar Nieuwied uit aug. 1830.
- ¹⁸¹ Franke, *Twee eeuwen*, 59-60.
- ¹⁸² UBA, BC, col. Sur., Cd 24 n, Brief van de vrouwen uit de vrouwegevangenis te Gouda van 6 januari 1840 aan W.H. Suringar. Ibidem, Ck 4, nr. 8, *Afscheidswoord aan de Vrouwelijke Gevangenen bij hun vertrek uit de gevangenis te Leeuwarden naar Gouda, voorgedragen op den laatste dag van 1837*. Ibidem, VIID 7, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', Afschriften van uitgaande stukken van Suringar, 1836-1842, nr. 31, Afschrift van brief van W.H. Suringar van 26 februari 1838 aan J.N. Müller. A. Hallema, 'Een merkwaardige Oudejaarsavondtoespraak. In de strafgevangenis te Leeuwarden anno 1837 gehouden', *Leeuwarder Courant* (31 december 1937) 4.
- ¹⁸³ Ibidem, Cg 68d, Brief van J.J. van Oosterzee z.p. en z.d. aan W.H. Suringar.
- ¹⁸⁴ Ondermeer gebaseerd op zijn lezingen voor gevangenen verschenen een aantal bundels van Suringars hand: *Drietal voorlezingen voor gevangenen* (Leeuwarden 1837), *Viertal voorlezingen voor gevangenen* (Leeuwarden 1838) en *Bezoeken in de gevangenis, of voorlezingen en toespraken, gehouden in den kerker: eene bijdrage tot teregtwijzing en verbetering van gevangenen, en tot de kennis van derzelver toestand en karakter; tevens bevattende eenige merkwaardige bijzonderheden en karaktertrekken uit het leven van gevangenen en uit de gevangenis ontslagenen* (Leeuwarden 1839). In het Duits verscheen: *Christliche Besuche im Gefängnisse Vorträge und Ansprachen zum Heile der Gefangenen* (Karlsruhe 1843) [Vertaling, inleiding en bewerking van J.N. Müller] en in het Frans verscheen: *Quatres lectures à faire à haute voix à des prisonniers* (Brussel 1850).
- ¹⁸⁵ UBA, BC, col. Sur., Cb 8as, Opmerkingen van W.H. Suringar, in de Vergadering van het Bestuur der Afdeeling Leeuwarden van het NGZVG. Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 100, 110-112.
- ¹⁸⁶ Ibidem, Cb 5d, Plan van Klassificatie van Gevangenen, 2 exemplaren, met vertaling in het Hoogduitsch met diverse brieven.
- ¹⁸⁷ Ibidem, VIID 6, 'Berigten nopens het gevangeniswezen. Bemoeijingen met gevangenen. Afdeling Leeuwarden'. In het register liggen een aantal losse katernen en ruim twintig brieven van gevangenen.
- ¹⁸⁸ Ibidem, Cd 23, Openingsrede z.p., z.j. [na 1844 voor Genootschap?] en Cl 6, nr. 6, *Aanspraak bij de aanvaarding van het lidmaatschap van de Commissie van Administratie over de gevangenen te Amsterdam*,

18 januari 1841. Ibidem, Cd 40 en Ck 2, nr. 9 [Concept], W.H. Suringar, 'Toespraak NGZVG in 1862.' In deze toespraak zegt Suringar dat hij van de bijgehouden ontslagen gevangenen in het register te Leeuwarden er ongeveer 400 tot 500 persoonlijk kende.

¹⁸⁹ Ibidem, Cb 5c, K.B. van 15 maart 1833, nr. 108, tot vestiging van een jeugdgevangenis te Rotterdam. Zie ibidem, XIIB 9, Verzameling van tijdschrift- en courantenartikelen, toespraken, enz., voor een uittreksel van het besluit in het Duits.

¹⁹⁰ Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 74, 86.

¹⁹¹ UBA, BC, col. Sur., Ca 11, Afschrift brief van W.H. Suringar van 20 december 1843 aan het NGZVG, afdeling Leeuwarden. Hij had in 1838 te Oldenburg al iemand aangespoord om te komen tot een vereniging voor ontslagen gevangenen en nu had hij via de 'Jahrbücher' van Julius over dit succes gelezen.

¹⁹² Ibidem, VIID 6, 'Berigten nopens het gevangeniswezen. Bemoeijingen met gevangenen. Afdeling Leeuwarden.' De ingekomen brieven van gevangenen zijn ingeplakt in het register bij hun karakterbeschrijving. Zie ibidem, Cn 17 a-ao, Brieven van gevangenen, merendeels gericht aan W.H. Suringar.

¹⁹³ Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 45.

¹⁹⁴ Ibidem, Cc 3t, *Bij het afsterven van bloedverwanten*. Later opgenomen onder de titel 'Het afsterven van geliefde bloedverwanten' in: W.H. Suringar, *Bezoeken in de gevangenis of voorlezingen en toespraken gehouden in den kerker. Eene bijdrage tot teregtwijzing en verbetering van gevangenen, en tot de kennis van derzelver toestand en karakter: Tevens bevattende eenige merkwaardige bijzonderheden en karaktertrekken uit het leven van gevangenen en uit de gevangenis ontslagenen* (2^e druk; Leeuwarden 1841) 59-67.

¹⁹⁵ Ibidem, Ca 3aa, Rapport over de gevangenisstand in Beieren, met bijlagen. Zijn knecht heette Pieter Vutters en was tot vijf jaar gevangenisstraf veroordeeld vanwege veediefstal. Suringar had hem al enkele jaren in dienst.

¹⁹⁶ Mathijssen, *Nederlandse literatuur*, 287-288. Ellen Krol, *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800-1840* (Hilversum 1997) analyseerde de huiselijkheid op basis van recensies in een aantal tijdschriften, maar Mathijssen, *Nederlandse literatuur*, 104, 127, 128, 288, meent dat daardoor het verkeerde beeld kan ontstaan dat er alleen maar huiselijke poëzie werd geschreven. Liefdadigheid en het roemrijke vaderlands verleden waren ook veel gekozen onderwerpen. Volgens Mathijssen hebben het tijdschrift *De Gids* en de Tachtigers met hun kritiek het negatieve imago aan de huiselijke en 'utilitaire' poëzie gegeven. Naast Tollens' stroming onderscheidt ze nog die van Feith en Bilderdijk.

¹⁹⁷ Zie UBA, BC, col. Sur., Fc 31, voor twee handgeschreven indexen van de correspondentie van H. Tollens met W.H. Suringar. Zie ibidem, Cg 57a-t, voor de brieven van J.L. Nierstrasz aan W.H. Suringar. Valckenier Suringar, 'Tollens uit zijn brieven geschetst', 100-148, beschrijft Tollens uit diverse correspondenties, onder wie die met W.H. Suringar.

¹⁹⁸ Ibidem, Cg 57a, Brief van J.L. Nierstrasz van 21 april 1820 aan W.H. Suringar.

¹⁹⁹ Ibidem, Fc 27b, Brief van H.F. Tollens van 3 april 1827 aan W.H. Suringar.

²⁰⁰ Ibidem, Fc 29l, Brief van H.F. Tollens van 19 december 1832 aan W.H. Suringar.

²⁰¹ Ibidem, Cg 57x, Brief van [Neeltje Elizabeth] Nierstrasz-Elkman van 17 november 1861 aan W.H. Suringar. Ibidem, Cg 57u-z, voor de overige correspondentie met haar en over haar.

²⁰² Ibidem, Archief van G.T.N. Suringar en Hugo Suringar, inv. nr. 1920, Teksten van grafredes van W.H. Suringar <BC Home / Collecties / Archief van G.T.N. Suringar en Hugo Suringar> [Geraadpleegd op 27-04-2017]

²⁰³ Ibidem, Fc 28c, Brief van H.F. Tollens van 28 maart 1829 aan W.H. Suringar.

²⁰⁴ Ibidem, Fc 25e, Cj 19b, Fc 28b, Fc 28^e, Brieven van H.F. Tollens van 9 mei 1825, 2 januari, 8 februari en 29 mei 1829, 19 december 1832 aan W.H. Suringar.

²⁰⁵ Mathijssen, '2 augustus 1828: Johannes Nierstrasz wordt ten grave gedragen', 426-427, geeft aan dat Jan Wap, een collega-dichter uit Rotterdam, de schrijver was van het pamflet tegen Nierstrasz. (Jan Wap), *Nieskruis voor den heer J.L. Nierstrasz jr.* (Amsterdam 1828).

²⁰⁶ UBA, BC, col. Sur., VIID 11ac, Brief van H.F. Tollens van 9 april 1828 aan W.H. Suringar. (Wap), *Nieskruid*, 14, 61, verwees in zijn kritiek ook naar de recensie van J.W. IJntema in *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1828) 121-128. De bundel *Gedichten* (Leeuwarden 1827) van J.L. Nierstrasz verscheen bij G.T.N. Suringar.

²⁰⁷ Krol, *De smaak der natie*, 220-224, geeft een analyse van Nierstrasz' dichtbundel en verwijst ook naar zijn voorrede met kritiek op Bilderdijk.

²⁰⁸ Mariska Vonk, Nierstrasz [jr], Johannes Leonardus, in: *Biografisch woordenboek van Nederland* <<http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/lemmata/data/Nierstrasz>> [Geraadpleegd op 12-11-2013].

- ²⁰⁹ G.W. Huygens, *Hendrik Tollens. De dichter van de burgerij. Een biografie en een tijdsbeeld* (Rotterdam en 's Gravenhage 1972) 183.
- ²¹⁰ UBA, BC, col. Sur., Fc 27i, Brief van H.F. Tollens van 7 januari 1828 aan W.H. Suringar. Zie ibidem, XV E4, Album Amicorum II, 14, Ter nagedachtenis van Anna Suringar, geboren de Jong.
- ²¹¹ Huygens, *Hendrik Tollens*, 171.
- ²¹² UBA, BC, col. Sur., Cn 92b-c, Afschriften van albumblaadje en brief van W.H. Suringar van 10 maart en 12 maart 1824 aan H.F. Tollens. Valckenier Suringar, 'Tollens uit zijn brieven geschetst', 146-147.
- ²¹³ Rick Honings, 'Bescheidenheid en Bilderdijkiaans bewustzijn. De paradox van Hendrik Tollens' self-fashioning', *De negentiende eeuw* 40 (2016) 3, 214-233, aldaar 230-232.
- ²¹⁴ UBA, BC, col. Sur., Fc 26e, Brief van H.F. Tollens van 9 mei 1825 aan W. H. Suringar.
- ²¹⁵ Valckenier Suringar, 'Tollens uit zijn brieven geschetst', 105.
- ²¹⁶ UBA, col. Sur., Ci 10, Journaal van een reisje in Brabant gedaan in augustus 1827 door O.O. Suringar. Oene Oedzes, de toen zestienjarige zoon uit Suringars eerste huwelijk, reisde mee en hield een dagboek bij, dat een sfeertekening geeft van de tocht door ondermeer Belgisch Brabant.
- ²¹⁷ Ibidem, Fc 27c, Brief van H.F. Tollens van 12 juli 1827 aan W.H. Suringar.
- ²¹⁸ Ibidem, Fc 25, Afschrift brief van H.F. Tollens van 7 juli 1827 aan een priester. Huygens, *Hendrik Tollens*, 195-197.
- ²¹⁹ Ibidem, Fc 27h, Brief van H.F. Tollens van 8 december 1827 aan W.H. Suringar over zijn overstap naar de Remonstrantse Kerk. Ibidem, Fc 25, Afschrift brief van H.F. Tollens van 7 juli 1827 aan een priester met het naschrift.
- ²²⁰ Ibidem, Cj 19b, Brief van H.F. Tollens van 2 januari 1829 aan W.H. Suringar.
- ²²¹ Ibidem, Fc 29g en Fc 29b, Brieven van H.F. Tollens van 28 september 1827 en 2 juni 1830 aan W.H. Suringar. Ibidem., Fc 33b, Brief van Louize Tollens van 16 september 1833 aan W.H. Suringar.
- ²²² Ibidem, Fc 29 m-n, Brieven van H.F. Tollens van 1 januari en 19 februari 1838 aan W.H. Suringar.
- ²²³ Valckenier Suringar, 'Tollens uit zijn brieven geschetst', 136-144.
- ²²⁴ UBA, BC, col. Sur., Fc 27l en Fc 27m, Brieven van H.F. Tollens van 22 september 1828 en z.d., z.j. aan W.H. Suringar.
- ²²⁵ W.A. de Clercq, *Willem de Clercq (1795-1844)* (Amsterdam 1999) 248.
- ²²⁶ Zie UBA, BC, col. Sur., Ce 42 a-ah en Cb 1d-e, voor de correspondentie met J. Bowring en andere archivalia die op het contact tussen Bowring en W.H. Suringar betrekking hebben.
- ²²⁷ Ibidem, Fc 27m, Brief van H.F. Tollens z.d., z.j aan W.H. Suringar. Zie: ibidem, Ce 42 ag, voor een verslag van dit bezoek in de *Arnhemse Courant* (9 december 1828). Het krantenartikel zat in de correspondentie van W.H. Suringar met J. Bowring.
- ²²⁸ Ibidem, Cf 25, Brief van A. van Halmael van 10 oktober 1828 aan W.H. Suringar. Ibidem, Ce 42z, Brief van [L.G.] Bouricius z.p., z.d. aan W.H. Suringar, waarin hij informatie geeft over het bezoek aan het weeshuis.
- ²²⁹ Ph.H. Breuker, *Friese cultuur in het jonge koninkrijk* (Leiden 2001) 34, noot 100. Brouwer, *Encyclopedie van Friesland*, 239. Jensma, *Het rode tasje*, 71. K.J.J. Korevaart, *Ziften en zemelknoopen. Literaire kritiek in de Nederlandse dag-, nieuws- en weekbladen 1814-1848* (Hilversum 2001) 214.
- ²³⁰ UBA, BC, col. Sur., Ce 80, Brief van W. de Clerq van 4 nov. 1828 aan W.H. Suringar.
- ²³¹ Ibidem, Cn 77, Afschrift van de brief van W.H. Suringar van [2 maart 1865] aan koning Willem III en koningin Sophia. Bowring wordt niet letterlijk genoemd. Suringar heeft het over een beroemde Engelsman die bij hem logeerde.
- ²³² Ibidem, Ce 42a, Brief van J. Bowring van 23 oktober 1828 aan W.H. Suringar.
- ²³³ Ibidem, Ce 42b en Ce 42h, Brieven van J. Bowring van 24 maart en 20 mei 1829 aan W. H. Suringar. Deze titel staat in: G.T.N. Suringar, *Fondslijst*, 6.
- ²³⁴ Ibidem, Ce 42d, Ce 42f, Ce 42h, Ce 42i, Brieven van J. Bowring van 6 februari, 4 maart, 20 mei en 25 mei 1829 aan W.H. Suringar.
- ²³⁵ Het boek verscheen in 1829 bij Diederichs Brothers in Amsterdam en kreeg de Nederlandse titel *Iets over de Hollandse Taal- en Letterkunde* (Leeuwarden 1829). Krol, *De smaak der natie*, 244-248, beschrijft en analyseert Bowrings beoordeling door Tollens.
- ²³⁶ UBA, BC, col. Sur., Cf 50a. De opmerking van Tollens stond in een brief van A. des Amoré van der Hoeven van 21 augustus 1829 aan W.H. Suringar. Mathijssen, *Nederlandse literatuur*, 105, wijst op de kritiek die Bowring in het tijdschrift *Argus* had op het grote aantal Nederlandse dichters. Daar zaten volgens de Brit nogal wat 'Prulpoëten en Rijmelaars' onder.
- ²³⁷ Jensma, *Het rode tasje*, 70.

- ²³⁸ UBA, BC, col. Sur., Ce 42h, Ce 42j, Ce 42k-l, Brieven van J. Browning van 20 mei 1829, 25 mei 1829, 12 juni 1829 (afschrift en vertaling) en 15 juni 1829 aan W.H. Suringar.
- ²³⁹ Ibidem, Ch 61a, Brief van W.H. Warnsinck van 9 mei 1829 aan W.H. Suringar. Krol, *De smaak der natie*, 247 en noot 531.
- ²⁴⁰ Ibidem, Cf 50a, Brief van A. des Amorie van der Hoeven van 21 augustus 1829 aan W.H. Suringar. A.P. de Jong, *Knooppunt Halbertsma: Joast Hiddes Halbertsma (1789-1869) en andere Europese geleerden over het Fries en andere talen, over wetenschap en over de samenleving* (Dissertatie Amsterdam 2009) bijlage 4, p. 359, geeft de letterlijke tekst van de brief van J.H. Halbertsma van 14 juli 1829 aan J. Bowring.
- ²⁴¹ De Jong, *Knooppunt Halbertsma*, 257-261, beschrijft de ‘affaire Bowring’.
- ²⁴² Jensma, *Het rode tasje*, 14, 16-17.
- ²⁴³ UBA, BC, col. Sur., Cg 80a-b, Brieven van R. Posthumus van 29 april 1829 en 12 juni 1829 aan W.H. Suringar. Jensma, *Het rode tasje*, 42-44, 69-71.
- ²⁴⁴ Ibidem, Ce 42x, Brief van W. de Clercq van 28 juni 1829 aan W.H. Suringar. De Clercq, *Willem de Clercq*, 281-282.
- ²⁴⁵ Ibidem, Ch 57, Brief van [...] Walker van 13 juni 1829 aan W.H. Suringar.
- ²⁴⁶ In de *Fondslijst* van G.T.N. Suringar staan de namen van diverse dichters waarmee W.H. Suringar in vriendschappelijk contact stond. Te noemen zijn C.P.E. Robidé van der Aa, A. des Amorie van der Hoeven, A.B. van Meerten-Schilperoort, J.L. Nierstrasz, H.F. Tollens Cz., W.H. Warnsinck Bz.
- ²⁴⁷ Heinrich, *Particuliere reclassering*, 29-30.
- ²⁴⁸ Yme Kuiper, ‘Heren van Leeuwarden: macht reputatie en vermogen’ in: Kunst., *Leeuwarden*, 252-278, aldaar 265 en noot 61. Jensma, *Het rode tasje*, 275-278, geeft in bijlage D een overzicht van honderd families behorende bij het Fries patriciaat, onder wie de familie Suringar.
- ²⁴⁹ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 64.
- ²⁵⁰ Ibidem, Cl 1, Stukken (rapporten, adviezen enz.) uitgebracht bij de Raad der Stad Leeuwarden over zaken de stad Leeuwarden betreffende over de jaren 1830-1836, nr. 17, Schoonschrijven. Ibidem, Cn 38, Brief van W.H. Warnsinck van 17 mei 1825 aan W.H. Suringar.
- ²⁵¹ Ibidem, Cg 109 a-b, Brieven van R.G. Rijkens van 15 november 1825 en 15 augustus 1827 aan W.H. Suringar. *NNBW II* (Leiden 1912) kolom 1250-1251.
- ²⁵² Meeter, ‘Drie herinneringen’, 73.
- ²⁵³ UBA, BC, col. Sur., Cj 19b, Brief van H. Tollens van 2 januari 1829 aan W.H. Suringar. Ibidem, Cj 19a, Fransche kostschool voor jonge juffrouwen te Leeuwarden. Ibidem, Cl 1, nr. 9, Verslag van het schoolexamen, 1 juni 1830. Bruggenkamp, Het “Nut” en het onderwijs, 70.
- ²⁵⁴ L.C.I. Bigot, ‘Het Nut en het onderwijs’ in: *1784-1934 Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. J. Huizinga e.a. (red.) (Amsterdam 1934) 79-117, aldaar 94. Dodde, *Het Nederlands onderwijs*, 31, betoogt dat het werk van Visscher niet veel effect heeft gehad, alhoewel in 1830 van overheidswege de oprichting van bewaarscholen verplicht werd gesteld.
- ²⁵⁵ UBA, BC, col. Sur., Ch 46a-d, Brieven van de Provinciale commissie van onderwijs van Vriesland aan W.H. Suringar. Suringar betaalde bij een van de bijeenkomsten de helft van de rekening voor een maaltijd van schoolopziener met onderwijzers.
- ²⁵⁶ Ibidem, Ch 26a, Brief van T. van Swinderen van 21 november 1829 aan W.H. Suringar. Van Swinderen was opdrachtgever voor een onderwijsenquête in Groningen. Deze is beschreven in P.Th.F.M. Boekholt en J. van der Kooi, *Spiegel van Groningen. Over de schoolmeestersrapporten van 1828*. Groninger Historische Reeks XIII (Assen 1996). Ibidem, Cf 115ak, Suringar was op 20 juni 1828 in Groningen geweest, zoals blijkt uit een kattebelletje met trefwoorden voor een lezing, die bij biografische gegevens lag over R. de la Sagra. Laatstgenoemde stond ook op het briefje genoemd.
- ²⁵⁷ *BWN* 17, 2^e deel, 1132-1134, aldaar 1133.
- ²⁵⁸ Dodde, *Het Nederlands onderwijs*, 27-28. Bigot, *Verleden en heden*, 195-196.
- ²⁵⁹ Bruggenkamp, Het “Nut” en het onderwijs, 73.
- ²⁶⁰ R. Reinsma, *Scholen en schoolmeesters onder Willem I en II* (Den Haag z.j.) 12.
- ²⁶¹ Dodde, *Het Nederlands onderwijs*, 32.
- ²⁶² Zie UBA, BC, col. Sur., Ch 72a-e, Correspondentie van H. Wijnbeek met W.H. Suringar.
- ²⁶³ Ibidem, Ch 72a, Brief van H. Wijnbeek van 30 mei 1830 aan W.H. Suringar. Eckhoff, *Geschiedkundige beschrijving II*, 228.
- ²⁶⁴ Ibidem, Cl 1, nr. 2, Latijnse school. Op de achterzijde van het rapport staat in Suringars handschrift: ‘Latijnse scholen door een deskundige.’ Op het rapport staat geen datum. Of dit rapport afkomstig was van

Wijnbeek heb ik niet kunnen vaststellen. Ibidem, Ch 72c, Brief van H. Wijnbeek van 3 maart 1835 aan W.H. Suringar, waaruit blijkt dat hij een rapport heeft gestuurd.

²⁶⁵ Ibidem, Cl 17, Rapport over de inrigting van het Fransche Kotschool voor Jonge Heeren uitgebragt bij den Edel Achtbaren Raad der Stad Leeuwarden, den 10 november 1834. Bij het rapport zit een bijlage met de Bepalingen betreffende de Fransche Kotschool voor Jonge Heeren te Leeuwarden. Zie: ibidem, Cn 9, voor een afschrift van deze bepalingen van 10 november 1834.

²⁶⁶ Ibidem, Cl 1, nr. 10, Begroting 1833. In deze toespraak ligt ook de begroting van 1834 en een beschouwing over het plan tot het stichten van een burgerschool. Bruggenkamp, Het "Nut" en het onderwijs, 68-69.

²⁶⁷ Ibidem, Cl 12, Notitie gericht aan de Raad van Leeuwarden, nov. 1834, betreffende het ontwerpen van een reglement voor twee stadsburgerscholen. De verschillende citaten zijn ontleend aan dit document.

²⁶⁸ W.H. Suringar, *Onderzoek naar de oorzaken*, 76, 98-99.

²⁶⁹ NL-LwnHCL 1366, inv. nr. 9, Notulenboeken van de bestuursvergaderingen, 2 oktober 1825 en 11 januari 1833. UBA, BC, col. Sur., Cl 1, nr. 3, Onderwijs aan de stadsteekenschool. Bruggenkamp, Het "Nut" en het onderwijs, 49-52.

²⁷⁰ NEHA, Erven Petrus Jacobus Suringar, Leeuwarden, Bijzondere Collecties 464, Testament en onderhandse akte betreffende de scheiding van de boedel van de wijnhandelaar P.J. Suringar († 1814) met uitgebreide inventaris en balansen betreffende de boedel uit de jaren 1815-1827 met retroacta tot 1805. Deze akten laten zien dat in 1815 er een positief saldo was van ruim 7300 gulden en dat dit in 1824 was opgelopen naar een bedrag van f 36498, 50. In 1825 kreeg Suringars broer zijn erfdeel hiervan uitbetaald, zijnde het vierde deel van genoemd bedrag.

²⁷¹ I.J. Brugmans, *Stapvoets voorwaarts. Sociale geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw* (2^e herz. druk: Haarlem 1978) 11, plaatst dit type ondernemer in de 'deftige stand'.

²⁷² Kuiper, 'Heren van Leeuwarden: macht, reputatie en vermogen', 266 en noot 67.

²⁷³ Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving II*, 29-30. Ibidem, 107, geeft in een tabel aan dat in 1888 in deze buurt in totaal zestig personen woonden met 15 gezinnen in 15 huizen. De rubriek 'Gehoord en Gezien' van de *Leeuwarder Courant* (14 februari 2006) 9, bracht het nieuws dat ter herinnering aan W.H. Suringar een straat naar hem was vernoemd, het Suringarpad.

²⁷⁴ NL-LwnHCL 1002, inv. nr. 5087, Register van de kiesgerechtigden in de stad Leeuwarden, aangelegd volgens het KB van 5 januari 1824 nr. 50, met vermelding van het wijknummer van hun woonadres, beroep, leeftijd, vestigingsdatum, belastingaanslagen, militieplichtvervulling en datum van inschrijving, Klapper 54. Suringars woning lag aan de Galileër Kerkstraat 17. De huurwaarde was vastgesteld op f 300,-. De totale huurwaarde van de huisjes die in zijn bezit waren bedroeg f 479,75. J. Faber en Y. Kuiper, 'Overzicht van huizen met huurwaarde groter dan f. 200,- in 1824; een bouwsteen voor onderzoek naar de elite-cultuur van het 19de-eeuwse Leeuwarden', *Nieuwsbrief Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden* 24 (1993) 12-22, aldaar 16.

²⁷⁵ Ibidem, inv. nr. 116, Resolutiën van de burgemeesteren der stad, 5 april, 9 december, 16 december 1828 en 13 juni 1829. Tresoar, Notariële archieven, notaris J. Albarda Hzn, inv. nr. 078011, akte nr. 00208, 11 september 1827. De aankoop prijs bedroeg f 6540,-. Nijhoff, *G.T.N. Suringar, het leven van een boekhandelaar*, 4.

²⁷⁶ Ibidem 1060, Archief van het kadaster van Leeuwarden en Leeuwarderadeel, 1832-1970, inv. nr. 7, Kadastrale legger van de gemeente Leeuwarden (1835), artikel 1189, geeft een lijst van grondeigenaren. Het belastbare bedrag voor de grondbelasting van het onbebouwde eigendom van Suringars bezit bedroeg f 36,75 en voor het bebouwde eigendom f 2196, -.

²⁷⁷ UBA, BC, col. Sur., Fc 28b en Fc 28c, Brieven van H.F. Tollens van 8 februari en 28 maart 1829 aan W.H. Suringar. Ibidem, Fc 29a, Brief van H.F. Tollens z.p., z.d. [1830] aan W.H. Suringar, waarin hij aangeeft de rente te hoog te vinden die Suringar wil rekenen voor een lening van f 3000,-.

²⁷⁸ NL-LwnHCL 1366, inv. nr. 9, Notulenboek van de bestuursvergaderingen, 8,12 en 20 december 1824. Suringar had een volmacht tot f 3000,-, maar het gebouw kostte uiteindelijk f 4606,-. Voor de inrichting van het gebouw kreeg het departement van het hoofdbestuur een bijdrage van driehonderd gulden. Dit was een deel van de opbrengst dat het hoofdbestuur had verdiend aan de verkoop van het bekroonde werk van Willem, ibidem, 16 oktober 1825.

²⁷⁹ Ibidem 1700, inv. nr. 1588, Legger van de banken in de drie kerken met de benamingen daarvan en de namen der eigenaars of huurders met de bedragen van het zitgeld, 1828-1833, noemt zowel de gereserveerde plaats in de Groote Kerk (nr. 20) en de Galileërkerk (nr. 19). In deze laatste kerk zat Suringar met genoemde personen in de 'rekenmeestersbank', waarvoor een 'zitgeld' van zes gulden moest worden betaald. De afmetingen en het aantal plaatsen per bank werden ook vermeld. In de Groote Kerk zat hij in de 'Oud Magistraatsbank' en betaalde f 4,50.

²⁸⁰ Ibidem 1002, inv. nr. 4030, Register van de volkstelling, ingedeeld per wijk, vermeldende de straatnaam en het huisnummer, de namen van de gezinsleden en hun respectievelijke geboorteplaats, leeftijd, burgerlijke staat, geslacht, beroep en godsdienstige gezindheid, 1829-1830, vermeldt Elizabeth Mackaij uit St. Aubin als inwonend gouvernante.

²⁸¹ UBA, BC, col. Sur., Cj 171, Toespraken, gebeden. In deze stukken zit een afschrift van een brief van W.H. Suringar van 3 augustus 1833 aan Betsy Mackay.

²⁸² Ibidem, XIII f. 15, 'Dagboek'.

²⁸³ Ibidem, voorwoord. Tot zijn 'liefelingsschrijvers' hoorde een gemêleerd internationaal gezelschap auteurs, dat uitgebreider was dan in zijn 'levensbijzonderheden' staat vermeld. Zie ook ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 53 en ibidem XIV E12, 'Aanteekeningen uit verschillende schrijvers, verzameld door WHS'.

²⁸⁴ Ibidem, XVIII-XXI dag, 71-84. De titel van het bewerkte verhaal luidde: 'Zal de man wijzer zijn dan zijn Maker?' en kwam uit J.J. Engel, *Der Philosoph für die Welt*, dat ook in Nederlandse vertaling verscheen.

²⁸⁵ Kloek en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 114, 193-194. A. Verbeek, 'Menniste Paus'. *Samuel Muller (1785-1875) en zijn netwerken* (Hilversum 2005) 153.

²⁸⁶ Hij was in ieder geval één jaar lid van het Leeuwarder natuurkundige genootschap. R. de Haas, 'Het Natuurkundig Genootschap te Leeuwarden 1792-1815' in: *Nieuwsbrief studiegroep geschiedenis Leeuwarden* 19 (maart 1992) 18-34, aldaar 33.

²⁸⁷ NL-LwnHCL 1374, inv. nr. 1, Resolutieboek, 19 januari 1808. De toespraak zelf heb ik niet meer kunnen achterhalen. Zie ibidem, 4 maart 1807, waarin staat vermeld dat Suringar voorleest uit een van Martinets werken. UBA, BC, col. Sur., Ch 37, Brief van J.A. Uilkens van 3 oktober 1821 aan W.H. Suringar, waarin hij meedeelt geen lezing voor het departement Leeuwarden te kunnen houden. Hij wilde wel in de winter: dan kon hij snel op zijn schaatsen komen.

²⁸⁸ A.J. Rasker, *De Nederlandse Hervormde kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en de twintigste eeuw* (2^e druk; Kampen 1981) 32-33.

²⁸⁹ Heinrich, *Particuliere reclassering*, 31

²⁹⁰ UBA, BC, col. Sur., Levensbijzonderheden, Ch 80, f. 72.

²⁹¹ H.F.J.M. van den Eerenbeemt, *Armoede en arbeidswang. Werkinrichtingen voor 'onnutte' Nederlanders in de Republiek 1760-1795. Een mentaliteitsgeschiedenis* ('s-Gravenhage 1977) 30-32, 53-56.

²⁹² Kalma, *Mensen*, 149.

²⁹³ UBA, BC, col. Sur., Cf 52b, Brief van A.H. ter Hoeven van 11 november 1818 aan W.H. Suringar.

²⁹⁴ Zie hoofdstuk 1, p. 52, noot 143.

²⁹⁵ UBA, BC, col. Sur., Cj 17j, *Aanspraak, waarmede ik de vergadering van Diakonen als voorzitter opende ter gelegenheid van het beroepingwerk- zijnde beroepen Ds. Thijssen. Januari 1818*. Tussen de diverse ongeordende handschriften in deze map zat ook Suringars afscheidstoespraak als lid/voorzitter van de diakens.

²⁹⁶ L.F. van Loo, 'De armenzorg in de Noordelijke Nederlanden 1770-1854', *AGN X* (Haarlem 1981) 417-434, aldaar 418.

²⁹⁷ Samen met H.W. Hommes schreef hij *Spaarbank te Leeuwarden, opgericht in 1818* (Leeuwarden z.j. [1818]), waarin de werkwijze van de bank voor de 'minvermogene burgers' werd uiteengezet.

²⁹⁸ UBA, BC, col. Sur., Ch 35 b-d, Brieven van W.H. Tydeman van 10 april 1821, 27 april 1821 en z.d., z.j. aan W.H. Suringar.

²⁹⁹ A.C.J. de Vrankrijker, *Een groeiende gedachte. De ontwikkeling der meningen over de sociale kwestie in de 19^e eeuw in Nederland* (Assen 1959) 24. Vgl. J. Dankers, J. van der Linden en J. Vos, *Spaarbanken in Nederland. Ideeën en organisatie, 1817-1990* (Amsterdam 2001) 48-49, die ondermeer de denkbeelden van 't Nut over zelfredzaamheid en deugdzaamheid bij het sparen benadrukken.

³⁰⁰ UBA, BC, col. Sur., Cl 6, nr. 3, Opening winteravondvergaderingen 1829-1830.

³⁰¹ Ibidem, Cl 3, nr. 3, Over spaarkassen. In deze map zit een brief van de directeurs van de spaarbank te Leeuwarden van 10 mei 1872 aan W.H. Suringar en een brief van R. D. Smeding van 12 mei 1872 aan W.H. Suringar. Verder nog het afschrift van de brief van W.H. Suringar van 5 juni 1872 aan de bestuurders van het Nutsdepartement in Leeuwarden. Ibidem, Cn 1, Stukken betreffende de spaarbank te Leeuwarden, 1817-1864. Suringar kreeg regelmatig stukken van de Nutsspaarbank uit Leeuwarden toegestuurd, toen hij was verhuisd naar Amsterdam.

³⁰² Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f.10. Ibidem, VIID 7 Afschriften van uitgaande stukken van Suringar, 1836-1842 [ongenummerde gedeelte], Afschrift van een brief van W.H. Suringar 1 december 1840 aan de directeurs van de spaarbank te Leeuwarden, waarin Suringars adviezen zijn te lezen.

- ³⁰³ Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 11. Ibidem, Cl 2, Belangrijke stukken en [onleesbaar] over de stadsbank van lening te Leeuwarden met andere bijbehorende stukken, 1828-1842.
- ³⁰⁴ Ibidem, Cl 1, nr. 1, Armenkamer.
- ³⁰⁵ Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 52.
- ³⁰⁶ Johan Frieswijk, 'Arbeiders, armoede en zorg in Friesland' in: Kunst, *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker 1999) 301-325, aldaar 310-311.
- ³⁰⁷ W.H. Suringar, *Sluikerij, een valstrik voor de zedelijkheid; en het bederf der maatschappelijke welvaart* (Amsterdam 1830) passim.
- ³⁰⁸ Suringar, *Sluikerij*, 125.
- ³⁰⁹ Janse, *De afschaffers*, 10.
- ³¹⁰ UBA, col. Sur., Ci 6, Suringar (W.H.) Bescheiden betrekking hebbend op zijne door de Mij. V. 't Nut van het Alg. bekroonde verhandeling over 'Smokkelarij'. Ibidem, Ci 6a, afschrift van brief van W.H. Suringar aan koning Willem I, z.p., z.j.
- ³¹¹ Ibidem, Ci 6h, Brief van I.A. Nijhoff van 12 juli 1830 aan W.H. Suringar. Ibidem, Ci 6o, *Arnhemse Courant* (19 juni 1830) 2-3.
- ³¹² Ibidem, Ci 6d, Brief van C. Enklaar van 16 november 1829 aan W.H. Suringar. Ibidem, Ci 6c, Enklaar had een dag eerder ook een brief geschreven met een aantal bijlagen, waarin hij zijn opmerkingen over het boek van Suringar geeft. De bijlagen ontbreken bij de brief. Dit kan mogelijk komen door het verzoek van de schrijver zijn kritiek binnenskamers te houden.
- ³¹³ P.A. van Toorenburg, *Kinderrecht en kindzorg in de laatste honderd jaar* (Leiden 1918) 117-118.
- ³¹⁴ UBA, col. Sur., Ck 5, nr. 6, Slot eener Voorlezing over het geloof aan Menschelijke deugd, uitgesproken te Amsterdam, den 31 January 1844. Graaf van den Bosch.
- ³¹⁵ Zie NI-LwnHCL 1002, inv. nr. 115, Resolutiën van de burgemeesteren der stad, 5 april 1828 en 9 december 1828, waarin Suringars verzoek wordt gehonoreerd.
- ³¹⁶ T.J. Boschloo, *De produktiemaatschappij: liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede in Nederland 1800-1875* (Hilversum 1989) 25, 70, 130.
- ³¹⁷ Mijnhardt, *Tot heil van 't Mensdom*, 293-294, noot 101.
- ³¹⁸ UBA, BC, col. Sur., Fc 27k, Fc 29e, Fc 29f, Brieven van H.F. Tollens van 28 juli 1828, 18 februari 1831, 10 september 1831 aan W.H. Suringar.
- ³¹⁹ C. Mooy, 'Friesland in de jaren 1830-1831. De Leeuwarder Courant', *It Baeken* 42 (1980) 239-262, aldaar 241-244, 259. Idem, 'Friesland in de jaren 1830-1831. Reacties van de bevolking en overheid op de Belgische opstand', *It Baeken* 40 (1978) 273-300, aldaar 279, 283, 293.
- ³²⁰ 'Aan de Vriesche jeugd', *Leeuwarder Courant* (30 november 1830) 3. Mooy, 'Friesland in de jaren 1830-1831', 241, schrijft dat aan het begin van de opstand zoveel brieven werden ingezonden, dat vele brieven wegens plaatsgebrek niet werden opgenomen.
- ³²¹ UBA, BC, col. Sur., Cl 6, mrs. 4 en 5, Opening winteravondvergadering, dec. 1830. Sluiting der winteravondvergaderingen, 2 maart 1831.
- ³²² Ibidem, Ce 19a, Brief van A. Beelo van 20 augustus 1831 aan W.H. Suringar. Ibidem, XV E3, Album Amicorum I, 52, waaruit blijkt dat Beelo op de Algemene Vergadering van 't Nut waarschijnlijk deze toespraak van Suringar heeft gehoord. Hij had een gedicht geschreven over de heldendood van Jan van Speijk en wilde dat graag bij Suringars broer laten drukken.
- ³²³ Ibidem, XIIB 9, Verzameling van tijdschrift- en courantenartikelen, toespraken enz., Circulaire van 25 december 1832. [De ingebonden stukken zijn niet genummerd]. De giften konden bij de ondertekenaars van de circulaire op het huisadres in een bus worden gedaan.
- ³²⁴ Ibidem, Cj17s, 'Oudejaarsavond of Balance over Winst en Verlies 1832'.
- ³²⁵ Suringar ontving een gedicht en brieven over de Belgische Opstand. Zie: ibidem, XV E4, Album Amicorum II, p. 11, met een gedicht van A. des Amorie van der Hoeven voor zijn vriendenboek. Zie: ibidem, Cf 85a-b, Brieven van C.P.M. Brest van Kempen van 17 november en 3 december 1830 aan W.H. Suringar. Hij wilde zelfs, met hulp van Suringar, een almanak samenstellen, waarin poëzie en proza moest staan die van vaderlandsliefde getuigden.
- ³²⁶ Ibidem, Cj 17h, 'Kunnen dan rijken alleen iets aan 't vaderland geven? Of Wenken voor hen die niet rijk zijn.' Het was op verzoek van G.B.K. [alleen met initialen aangeduid persoon] opgestuurd om geplaatst te worden in 'Mengelwerk' van de *Arnhemse Courant*.
- ³²⁷ Van Sas, *De metamorfose van Nederland*, 409-410, schrijft dat na de Tiendaagse Veldtocht voor de Noord-Nederlandse bevolking de eer was gered en dat velen daarna gingen twijfelen aan Willems volhardingspolitiek tegenover de grote mogendheden.

³²⁸ Ibidem, XV E3, Album Amicorum I, p. 45.

³²⁹ Zie: ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 102, voor de vermelding dat Tollens brieven heeft geschreven aan A. Steenlack en prof. H. Muntinghe. Ibidem, Cd 5 w, Brief van W.H. Warnsinck van 8 oktober 1829 aan W.H. Suringar, waarin Warnsinck meldt dat hij via Tollens bericht had gekregen over Oenes ziek- en sterfbed.

³³⁰ Ibidem, Cd 5 v-w. Brieven van W. H. Warnsinck van 27 augustus en 8 oktober 1829 aan W.H. Suringar.

³³¹ Ibidem, Cc 3t, *Bij het afsterven van bloedverwanten*.

³³² Ibidem, Cg 39c, Brief van P. Moens van 23 juli 1827 aan W.H. Suringar. Ibidem, XV E3, Album Amicorum I, p. 42 verso, laat zien dat C. ten Hoet op 12 juli 1827 een ontmoeting heeft gehad met Suringar in de omgeving van Beek bij Nijmegen. A.J. Veltman - van den Bos, *Petronella Moens*, 69.

Uitbreiding van de nationale en internationale contacten (1835-1840)

¹ UBA, BC, col. Sur., Ci 4, Brieven over een reisje van Leeuwarden naar Nieuwied uit aug. 1830. Opgemerkt moet worden dat het een verslag betreft en er verder geen expliciete beschrijving in staat van de reis naar Nieuwied. Ibidem, Ci 6h, Brief van I. Nijhoff van 12 juli 1830 aan W.H. Suringar. Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 96, noot 4.

² Ibidem, Ci 4, Brieven over een reisje van Leeuwarden naar Nieuwied uit aug. 1830.

³ In het themanummer 'Reizende Ideeën', *De Negentiende Eeuw* 32 (2008) 1, krijgt internationale uitwisseling van gedachtegoed uitvoerig aandacht. Diverse reizigers in ideeën (August Heinrich Hoffmann von Fallersleben, Jan Ackersdijck en Isaac Warnsinck) komen in Suringars correspondentie voor.

⁴ UBA, BC, col. Sur., Ci 1, Aantekeningen betreffende zijn reis naar Zwitserland, f. 67, 26-27 augustus 1835. Ibidem., Cb 6, Verzameling geschreven en gedrukte stukken betreffende het gevangeniswezen in verschillende landen. Bijeen verzameld en ten deele geschreven door W.H. Suringar, 1836-1839, Cb 6a-h, Zwitserland.

⁵ Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 96-97.

⁶ UBA, BC, col. Sur., Ci 14, Brief van W.H. Suringar van 1 oktober 1836 aan G.T.N. Suringar.

⁷ Ibidem, VIID 7, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', Afschriften van uitgaande stukken van W.H. Suringar, 1836-1842, nr. 6, Afschrift brief van W.H. Suringar van 6 februari 1837 aan C.A. den Tex.

⁸ Ibidem, Ci 3g, Brief van W.H. Suringar van 18 september 1836 aan J.J. van Vloten.

⁹ Ibidem, Ci 1, W.H. Suringar, Aantekeningen betreffende zijn reis naar Zwitserland, bestaat uit twee dozen met handgeschreven verslagen en enveloppen met gedroogde plantjes. Zie ibidem, Ci 15a-c, voor de brieven die Suringar tijdens deze reis schreef aan zijn kinderen. Zie ibidem, Ci 15c, voor zijn brief van 3 juli 1835 uit Baden-Baden, waarin hij zijn kinderen wees op hun taak: 'Ik twijfel niet of de vakantie zal goed worden besteed, en ieder zal een deel van den dag met leeren bezig zijn.'

¹⁰ Ibidem., Ci 1, W.H. Suringar, Aantekeningen betreffende zijn reis naar Zwitserland, f. 43, 2 augustus 1835.

¹¹ Idem, f. 34, 24 juli 1835.

¹² Idem, f. 28, 18 juli 1835.

¹³ Idem, f. 31, 21 juli 1835.

¹⁴ Ibidem, Cb 6h, Afschrift brief van W.H. Suringar van 17 augustus 1835 aan het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, afdeling Leeuwarden.

¹⁵ Zie ibidem, Cb 6f, Ce 3a, Ce 131, Cf 39, Cg 135 a-b, Ci 12 c-d, Cl 7, Ee 7a-d., VIID 7 nr. 1, voor de uitvoerige correspondentie over het maken en plaatsen van de buste, want Suringar schakelde verschillende mensen in om zijn project tot stand te brengen.

¹⁶ Ibidem, Cl 9ga-l, Berigt over het graf van Calvijn. Met brieven en gedrukte stukken.

¹⁷ Ibidem, Ci 2, Reisherinneringen.

¹⁸ Ibidem., Ci 1, W.H. Suringar, Aantekeningen betreffende zijn reis naar Zwitserland, f. 27, 17 juli 1835.

¹⁹ Ibidem., Cb 6a-h, in het bijzonder 6b en 6g, Verslagen over bezoek in de gevangnissen van Zwitserland (en elders) juli en aug. 1835.

²⁰ Rietbergen, *Europe*, 298, geeft een omschrijving van het begrip. Franke, *Twee eeuwen*, 132, keurt het gebruik van het begrip humanisering af vanwege het moreel oordeel dat daaraan is verbonden.

²¹ UBA, BC, col. Sur., Ci 3j, Reis naar Zweden in 1836. Suringar noemt het reisverslag van Carr als bron. Mogelijk las hij van J. Carr, *A Northern Summer or travels round the Baltic through Denmark, Sweden, Russia, Prussia, and part of Germany in the year 1804* (z.p. 1806).

²² Ibidem, Ci 3a, Brief van Suringar van 3 september 1836 aan zijn kinderen, waaruit blijkt dat hij samen met zijn vrouw reisde.

²³ Ibidem, Ci 3c, Brief van W.H. Suringar van 17 augustus 1836 aan zijn dochter Boudina Suringar.

²⁴ Zie ibidem, Fc 5a-n, Correspondentie W.H. Suringar met Friederike zu Anhalt-Bernburg. Suringar onderhield jarenlang contact met adellijke dames over filantropische kwesties. Deze briefwisseling is daarvan een goed voorbeeld.

²⁵ Ibidem, VIID 3, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', Verslag van 3 jan. 1846 over 'De inrigting voor verwaarloosde kinderen te Hamburg ter navolging voorgesteld, en te Mettray, in Frankrijk, nagevolgd.'

²⁶ Ibidem, Ca 3aa, Rapport over de gevangenistoestand in Beieren, met bijlagen.

²⁷ Ibidem, Cf 47a-b, Brieven van P.C.W. Hipp 15 november 1852 en 19 april 1853 aan W.H. Suringar. Ibidem, Ce 102f, Brief van E. Ducpétiaux van 22 augustus 1850 aan W.H. Suringar.

²⁸ Ibidem, Ci 3j, 'Reisaantekeningen op eene reize van Amsterdam over Hamburg naar Denemarken en Zweden en terug over Berlijn naar Leeuwarden.' Ibidem, Cd 5s, Brief van W.H. Warnsinck van 17 december 1828 aan W.H. Suringar, waarin Warnsinck eveneens aangeeft dat Suringar in het Nederlands met Julius kan corresponderen. Ibidem, Ce 127b, Conceptbrief van W.H. Suringar z.p., z.j. aan Th. Fliedner. Ibidem, Ca 12b-d, Ca 6e, Cf 79a-c, Correspondentie met N.H. Julius. Suringar noemt Julius regelmatig in zijn verslagen van zijn reizen en congresbezoeken.

²⁹ Ibidem, Ca 2j-Ca 2z, Correspondentie van J.N. Müller met W.H. Suringar, 1837-1848, met bijlagen. J.N. Müller *Erbauungsbuch für Gefangene in Strafanstalten*, 2 dln., 1 bnd. (Freiburg in Breisgau 1833).

³⁰ Ibidem, Ca 1g, Afschrift van een verslag over gevangeniswezen in Denemarken.

³¹ VerLoren van Themaat, *Zorg voor den veroordeelde* II, 271-276, geeft een aantal voorbeelden van deze geslaagde contacten.

³² UBA, BC, col. Sur., Cb 5 an 1, Afschrift brief van W.H. Suringar van 13 september 1836 aan N.N.

³³ Ibidem, Cb 5a, Brief aan het Zweedse volk [z.p., z.j.], [Met drie Duitse en twee Franse vertalingen]. Zie ibidem, Cb 5a-aq, voor een uitgebreid beeld van Suringars activiteiten voor de jeugdgevangenen en begeleiding van jeugdige ontslagen criminelen in Zweden en Noorwegen. Ibidem, 'Kopieboek brieven', Cd 1, nr. 65, Afschrift brief van W.H. Suringar van 22 juni 1823 aan graaf J. van den Bosch, waarin Suringar vraagt om samenwerking met de Maatschappij van Weldadigheid voor de plaatsing van gevangenen.

³⁴ Zie ibidem, Cb 5 an 2, voor het in het Frans geschreven 'kladje'.

³⁵ Ibidem, VIID 7, Afschriften van uitgaande stukken van Suringar, 1836-1842, nrs. 55 en 89, Afschrift brief, met bijlagen, van W.H. Suringar van 12 november 1839 aan de koning van Zweden en Noorwegen en afschrift brief van W.H. Suringar van februari 1841 aan de Afdeling Leeuwarden van 't Genootschap. Ibidem, VIID 4, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', 'Bemoeijingen tot verbetering van het gevangeniswezen Buitenlands in de jaren 1835, 1836, 1837 en 1838', Afschrift brief van W.H. Suringar van 16 december 1840 aan prins Oscar van Zweden. Ibidem, VIID 1, nr. 15, Verslag van de werkzaamheden ten nutte van het gevangeniswezen in Zweden, z.d. z.j. met een afschrift brief van W.H. Suringar z.d., z.j. aan gevangenisinspecteur Clas Lewin. Ibidem, VIID 3, Verslag over Zweden. Het boek van prins Oscar werd door S. Lipman in het Nederlands vertaald, *Over straffen en strafgestichten* (Amsterdam 1842).

³⁶ Ibidem, Ee 26a, Biographie, 2, met de toelichting van N.N. [mogelijk G.T.N. Suringar] bij de literatuurlijst van Suringar. R. de la Sagra, *Reis door Nederland en België: met toepassing op het lager onderwijs, de instellingen van liefdadigheid en de gevangenen in die beide landen* 2 dln. (Groningen 1842). In het 2^e deel was de bijlage opgenomen.

³⁷ Ibidem, Cb 5l en 5m, Brieven van Carl af Forsell van 6 november 1846 en 11 mei 1847 aan W.H. Suringar. Ibidem, Cb 5p, Afschrift van een notitie van W.H. Suringar aan Carl af Forsell, z.d., z.j.

³⁸ Ibidem, Cn 79, Afschrift brief van W.H. Suringar van 28 januari 1850 aan Frederik der Nederlanden. NL-LwnHCL 1366, inv. nr. 23, Repertoria, herinneringslessen van 7 en 21 november 1836.

³⁹ Ibidem, Ci 2, Reisherinneringen, met een staatje met namen van beroemdheden, onder wie Linnaeus.

⁴⁰ Ibidem, VIID 3, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', Over de verzorging van zedelijk verwaarloosde kinderen, en bijzonder over het gesticht van Kopf, te Berlijn. [Ongenummerde pagina's].

⁴¹ Ibidem, VIID 1, nr. 46, Het gevangeniswezen in Pruisen vanaf 1837.

⁴² Ibidem, Ci 3b, Brief van W.H. Suringar van 9 oktober 1836 aan zijn kinderen. Ibidem, Ci 3e, Brief van W.H. Suringar van 7 oktober 1836 aan Mademoiselle M.P.J. Suringar. Ibidem, Ci 14, Brief van W.H. Suringar van 1 oktober 1836 aan G.T.N. Suringar.

⁴³ Ibidem, Cn 28b, Brief van J.J. Uitwerf [mogelijk Jacobus Johannes Uytwerff Sterling (1790-1853), lid van het hoofdbestuur van het Genootschap] van 10 oktober 1836 aan G.T.N. Suringar.

⁴⁴ Ibidem, Ca 3aa (Beieren), Ca 8a-d (Hessen-Darmstad), Ca 9a-d (Hessen-Kassel), Ca 10a-f (Nassau), Ca 12a-q (Pruisen), Ca 13 a-f (Saksen), Ca 14a-c (Saksen-Gotha), Ca 15a-e (Saksen-Weimar-Eisenach) en Ca 16 a-i (Württemberg) voor Suringars nota's over en correspondentie met Duitse bekenden en autoriteiten.

- ⁴⁵ Ibidem, VIID 4, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', Afschrift van de nota [zonder pagina-aanduiding]. Keulen was Pruisisch gebied.
- ⁴⁶ Ibidem, VIID 4, Keulen 1839 en ibidem VIID 5, april 1845. [zonder pagina-aanduiding].
- ⁴⁷ Ibidem, Ca 3aa, Rapport over de gevangenistoestand in Beieren, met bijlagen. Ibidem, Ca 3z, Afschrift brief van W.H. Suringar z.p., z.d. aan de Minister van Binnenlandse Zaken in Beieren.
- ⁴⁸ Franke, *Twee Eeuwen*, 145.
- ⁴⁹ UBA, BC, col. Sur., Cc2i*, W.H. Suringar, *Memorie aan de Staten Generaal, ter bestrijding van de regering bij het indienen van een concept strafwetboek, waarbij werd voorgesteld kettingstraf voor gevangenen bij den arbeid aan publieke werken.* (z.p., z.j.) [zonder pagina-aanduiding].
- ⁵⁰ Ibidem, Suringar, *Memorie*, Cc2i*. Zie ibidem, Cc2i, voor het concept van de *Memorie*.
- ⁵¹ Ibidem, Cc 4p, Afschrift brief van W.H. Suringar van 24 november 1839 aan koning Willem I.
- ⁵² Ibidem, Cc 4r-4w, Concepten en afschriften van brieven van W.H. Suringar van november-december 1839 aan de Ministers van Financiën, Justitie, Binnenlandse- en Buitenlandse zaken.
- ⁵³ Aerts, *De letterheren*, 28.
- ⁵⁴ UBA, BC, col. Sur., VIID 7, Afschriften van uitgaande stukken van Suringar, 1836-1842 [ongenummerde gedeelte], Afschrift van brief aan L.G. Bouricius van 28 februari 1840. Ibidem, Cc 2a-j, Kettingstraf. Briefwisseling, aantekeningen en gedrukte stukken, hierop betrekking hebbend, bijeen gebracht door W.H. Suringar, 1839-1840. 'Antwoord aan den geëerden steller van het stuk: Iets over lijfstraffen', *De Avondbode* (7 febr. 1840), 3. Franke, *Twee Eeuwen*, 93.
- ⁵⁵ Ibidem, Cg 41c, Brief van J.E. Mollet van 4 december 1839 aan W.H. Suringar.
- ⁵⁶ Leonards, *De ontdekking*, 84.
- ⁵⁷ UBA, BC, col. Sur., XIIB 11, Stukken betreffende de Verein für Philologen und Schulmänner in Mannheim, 1839-1846, XIIB 11g, toespraak in het Duits van 2 oktober 1839 en ibidem, XIIB 11d, voor de vertaling in het Nederlands.
- ⁵⁸ Peter Aufgebauer, 'Jubel - Protest - Philologie: die Gründung des „Vereins deutscher Philologen und Schulmänner 1837" in Göttingen', *Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte* 82 (2010) 95-110. Talrijke 'Verhandlungen' en 'Festschriften' zijn door de vereniging uitgegeven.
- ⁵⁹ UBA, BC, col. Sur., XIIB 11j, Brief van [J.] Winterwerber van 27 oktober 1839 aan W.H. Suringar. In deze brief bedankt hij Suringar voor het gestorte bedrag van f 305,- en vertelt hij dat een advertentie van de prijsvraag gepubliceerd zal worden.
- ⁶⁰ Ibidem, XIIB 11i, Korte tekst over de uitschrijving van de prijsvraag. Ibidem, XIIB 11k, Overdruk uit de *Algemeine Schul-Zeitung* 17 (1840) 1^e deel, kolom 15-16, met de aankondiging van de prijsvraag.
- ⁶¹ Ibidem, XIIB 11p, Bijlage van *Leipziger Allgemeinen Zeitung*, nr. 285, 11 oktober 1840, 3154-3155.
- ⁶² Ibidem, XIIB 11r, Brief van C.H. Riehm van 27 febr. 1841 [Brief was niet geadresseerd].
- ⁶³ Ibidem, XIIB 11u, Afschrift van verslag van W.H. Suringar aan het departement Leeuwarden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, met een bijlage (XIIB 11v) die afgeschreven is uit de *Algemeine Zeitung* (22 oktober 1841). Uit het krantenbericht blijkt dat de winnaar ondertussen directeur van een onderwijzersopleiding te Friedberg was geworden.
- ⁶⁴ Ook een van de deelnemers aan de prijsvraag bekritiseerde de prijswinnaar toen hij zijn eigen inzending met een voorwoord publiceerde: U.R.F. König, *Pädagogische Erfahrungen und Ansichten. Versuch einer Beantwortung der Suringarischen Preisfrage, auf Veranlassung des Erscheinens der Curtman'schen Preisschrift erweitert und als Beitrag zur Förderung des Unterrichts in den Volks- und Realschulen* (Nürnberg 1844) [UBA, BC, Br. Z.V. Ar 13].
- ⁶⁵ UBA, BC, col. Sur., XIIB 11tb, Brief van T. Roorda van 6 oktober 1841 aan W.H. Suringar. Het rapport is niet in de collectie-Suringar aangetroffen.
- ⁶⁶ Ibidem, XIIB 11ta, Afschrift brief van W.H. Suringar van 28 sept. 1841 aan de Verein für Philologen und Schulmänner.
- ⁶⁷ Ibidem, XIIB 11B, Stukken betreffende den Verein für Philologen und Schulmänner in Mannheim 1839-1846, 11ag, Brief van H. Tydeman van 6 oktober 1844 aan W.H. Suringar, waarin hij meedeelt dat er stukken over de prijswinnaar zijn gepubliceerd in de *Nieuwe Bijdragen ter bevordering van het Onderwijs en de Opvoeding*.
- ⁶⁸ Ibidem, XIIB 11ai en XIIB 11al, Brieven van [W.J.] Curtmann van 3 sept 1846 en 16 december 1846 aan W.H. Suringar.
- ⁶⁹ Ibidem, XIIB 11ak, F. Hörner, *Bericht über die zweite Versammlung der Realschulmänner, abgehalten zu Mainz vom 30 September bis 3 October 1846* (Aschersleben z.j.) 38. In het verslag staat op p. 15-16 een discussie over de vraag of Suringar officieel uitgenodigd diende te worden.

⁷⁰ Ibidem, VIID 9-12, W.H.S. *Godsdienstig en zedekundig Handboek voor gevangenen*, Stukken betrekking hebbend op dit werk, voornamelijk op de vertalingen ervan in het Duitsch en Fransch. In 4 portefeuilles. Zie: ibidem, VIID 9-lae. Er bestaat een uitvoerige correspondentie met Ristelhueber over de kosten en de correctie van de vertaling. De vertaling verscheen onder de titel *Religiöse und Moralische Betrachtungen. Ein Handbuch für Gefangene*, uitgegeven door G.T.N. Suringar 'In Commission bei F.C. Eisen in Köln, 1840'. Zie: ibidem, VIID 10a-b, 'Revidirtes und corrigirtes Manuscript der von Overmann übersetzten Suringar'schen Schrift mit Zusätzen versehen von Hofrath Ristelhueber', voor een klad- en netexemplaar van het manuscript.

⁷¹ Het werk verscheen onder de titel *Christliche Besuche im Gefängniss; Vorträge und Ansprachen zum Heile der Gefangene* (Karlsruhe 1843) en Müller schreef in zijn voorwoord, p. XXXV, 'Dieser von mir innigst verehrte Freund gab mir den Wunsch zu erkennen, im Interesse der von ihm so sehr beförderten guten Sache diese Schrift auf deutschen Boden zu verpflanzen und sie unsern Gefangenen in den Strafanstalten zugänglich zu machen'.

⁷² UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 45.

⁷³ Ibidem, Cc 4a-aa, *Bezoeken in de gevangenis*. Geschreven en gedrukte stukken betreffende den 1en en 2en druk van dit werk. 1839-1841. Een aantal lezingen en toespraken waren al eens uitgegeven in een *Drietal lezingen voor gevangenen* (Leeuwarden 1837) en *Viermaal lezingen voor gevangenen* (Leeuwarden 1838).

⁷⁴ Ibidem, Cl 1, nr. 14, 'Appel- en groenmarkt'. Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 64.

⁷⁵ Ibidem, Cl 1, nr. 15, 'Advys over het verleenen van vrijheid aan de Fabricieurs om hun fabriektuurf met eigen volk opteslaan.'

⁷⁶ Ibidem, Cj 17q, Bouw schouwburg. Ibidem, Cl 13, Oprichting van eenen stedelijken schouwburg te Leeuwarden. Ibidem, Cl 1, nr. 7, Eigen schouwburg, 27 oktober 1837.

⁷⁷ Kuiper, 'Heren van Leeuwarden: macht, reputatie en vermogen', 265.

⁷⁸ UBA, BC, col. Sur., Cl 15, Conceptreglement voor het bestuur der wijkmeesters binnen Leeuwarden, 12 mei 1835. NL-LwnHCL 1002, inv. nr. 125, Resolutiën van de burgemeesteren der stad, 10 februari 1838.

⁷⁹ Kuiper, 'Heren van Leeuwarden: macht, reputatie en vermogen', 265-266.

⁸⁰ UBA, BC, col. Sur., VIID 7, Afschriften van uitgaande stukken van Suringar, 1836-1842 [ongenummerde gedeelte], Afschrift brief van W.H. Suringar van 28 februari 1840 aan J.H. Boelens.

⁸¹ NL-LwnHCL 1366, inv. nr. 10, Notulenboek van de bestuursvergaderingen, 8 september 1838, vermeldt dat een rapport over de herhalingssscholen nog niet gepresenteerd kan worden vanwege de voortdurende afwezigheid van W.H. Suringar.

⁸² UBA, BC, col. Sur., Cc 40*, Brief van H. Wijnbeek van 6 december 1839 aan W.H. Suringar.

⁸³ Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 111-115, Gezondheidsrapport van een 'Brunnenartz' te Aken, 18 juni 1838.

⁸⁴ Ibidem, Ca 3aa, Rapport over de gevangenistoestand in Beieren, met bijlagen.

⁸⁵ Ibidem, VIID 7, Afschriften van uitgaande stukken van Suringar, 1836-1842, nr. 53, Afschrift van brief W.H. Suringar van 12 november 1839 aan J.N. Müller.

⁸⁶ Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 19. Ibidem, Cn 61, Afschrift brief van W.H. Suringar van 3 aug. 1868 aan graaf Von Adlersberg. Ibidem, Cb4q, Verslag over Rusland van W.H. Suringar aan het NGZVG met concepten van brieven aan diverse Russische personen [Verslag is in oktober 1843 te Amsterdam opgemaakt].

⁸⁷ Ibidem, Ca 3aa, Rapport over de gevangenistoestand in Beieren met bijlagen. In de bijlagen zit een omslag met de afbeelding van 'Der eiserne Pavillon über den Heilquellen Ragozi u: Pandur in Kissingen' met deze gastenlijsten.

⁸⁸ Ibidem, Cb 4q, Verslag over Rusland van W.H. Suringar aan het NGZVG met concepten van brieven aan diverse Russische personen.

⁸⁹ Franke, *Twee eeuwen*, 144.

⁹⁰ Zie: UBA, BC, col. Sur., Ca 3aa, Rapport over de gevangenistoestand in Beieren, met bijlagen, voor een afschrift van deze brief (z.p., z.d.) aan de koning.

⁹¹ Ibidem, Ca 3aa, Rapport over de gevangenistoestand in Beieren, met bijlagen. In één van de ongenummerde bijlagen staan Suringars opmerkingen over de school.

⁹² Ibidem, Cg 1, Brief van J. Goldschmidt-Lind van 11 juli 1854 aan W.H. Suringar. Zie: ibidem, Ca 3aa, Rapport over de gevangenistoestand in Beieren, met bijlagen, waarin Suringar dit bedrag in de bijlagen noemt. Of Suringar zelf ook een bedrag heeft geschonken is mij niet bekend.

⁹³ Ibidem, Cf 31, Brief van [...] Hartmann van 30 december 1850 aan W.H. Suringar.

⁹⁴ Ibidem, Fc 3a-z, Fc 4a-b, Correspondentie met Friederike zu Anhalt-Bernburg. Ze onderhield tot Suringars dood contact. Zie: ibidem, Ca 15a-e, voor de correspondentie met Maria, groothertogin van Saksen-Weimar.

⁹⁵ Ibidem, XV E3 en XV E4, Album Amicorum I en II.

⁹⁶ Ibidem., Ca 3aa, Rapport over de gevangenistoestand in Beieren, met bijlagen.

- ⁹⁷ Ibidem., VIID 7, Afschriften van uitgaande stukken van Suringar, 1836-1842, nr. 71, Afschrift brief van W.H. Suringar van 28 februari 1840 aan L.G. Bouricius.
- ⁹⁸ Ibidem, Levensbijzonderheden, Ch 80, f. 12.
- ⁹⁹ Ibidem, Ci 2b, Brief van W.H. Suringar van 1 september 1838 aan William ten Hoet. Suringar adresseert deze brief aan William in Zwolle, waar hij volgens het adres blijkbaar inwoont bij rector C.H. Thiebout (1802-1872). Waarschijnlijk heeft Suringar deze brief en andere brieven teruggekregen omdat ze reisverslagen bevatten.
- ¹⁰⁰ Ibidem, Cg 41a-b, Brieven van J.E. Mollet van 18 augustus 1837 en 15 mei 1838 aan W.H. Suringar. *NP* XVII, 320.
- ¹⁰¹ Ibidem, Cg 106 a-i, Brieven van S.J. Dunlop en W.H. Dunlop van 1857-1868 aan W.H. Suringar [één brief ongedateerd]. *NP* XVII, 318-320, aldaar 320. *NP* XIII, 38-49.
- ¹⁰² NL-LwnHCL 1002, inv. nr. 4033, Volkstelling 1839. Ibidem, inv. nr. 125, Resolutiën van de burgemeesteren der stad, 19 mei 1838. *Leeuwarder Courant* (16 juli 1813).
- ¹⁰³ Tresoor, Notariële archieven, Notaris Jan Carel Kutsch, Leeuwarden, inv. nr. 076097, aktenr. 00010, 17 januari 1842 en ibidem, aktenr. 00046, d.d. 28 februari 1842.
- ¹⁰⁴ Ibidem, Notaris Wytze Kuypers, Vrouwenparochie, inv. nr. 134004, aktenr. 00013, 27 mei 1826 en ibidem, aktenr. 00026, 1 november 1826. De koopsom bedroeg f. 15.326,-. Bijna een half jaar later verhuurde Suringar de zathe aan de weduwe van de vroegere eigenaar.
- ¹⁰⁵ Kuiper, 'Burgerlijk zelfbeeld van het negentiende-eeuwse Leeuwarden', 338.
- ¹⁰⁶ G. Mak, "'En nou scheid ik uit met de pen, maar niet met het hart...'. Friese immigranten in Amsterdam" in: Ph. Breuker en A. Janse (red.), *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haat-liefde-verhouding* (Leeuwarden 1997) 227-232, aldaar 228-229.
- ¹⁰⁷ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 12, 14-15. Ibidem, VIID 7, Afschriften van uitgaande stukken van Suringar, 1836-1842 [ongenummerde gedeelte], Afschrift ontslagbrief van W.H. Suringar van januari 1841 aan de Raad van Stad Leeuwarden.
- ¹⁰⁸ Ibidem, VIID 7, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', Afschriften van uitgaande stukken van Suringar, 1836-1842 [ongenummerde gedeelte], Brief van W.H. Suringar van 28 februari 1840 aan L.G. Bouricius.
- ¹⁰⁹ Brief van 28 januari 1994 van W.C. Pieterse aan J. Th. Egging, waarin staat vermeld dat Suringar het pand aan de Herengracht KK 197 [in 1875 hernummerd in 282] had gekocht voor f 21.900,-.
- ¹¹⁰ Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 57. K. Bruin, *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1980) 29.
- ¹¹¹ H. Brugmans en I.J. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam*, dl. 5, *Stilstaand getij 1795/1848* (2^e herz. druk; Utrecht 1973) 197-199.
- ¹¹² UBA, BC, col. Sur., Cg 59, Brief van B. Nieuwold van 14 oktober 1840 aan W.H. Suringar.
- ¹¹³ Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 12. R. Aerts, 'De stedelijke orde. Herbestemming en nieuwe infrastructuur' in: R. Aerts en P. de Rooy 9 (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Hoofdstad in aanbouw 1813-1900* (Amsterdam 2006) 59-138, aldaar 92-93.
- ¹¹⁴ Ibidem, Cn 16, Personalialia W.H. Suringar, Cn 16a, In deze bevestigingsbrief aan Suringar staan geen bedragen genoemd. R. Aerts, 'De publieke orde. Openbaarheid en beslotenheid' in: Aerts en De Rooy, *Geschiedenis van Amsterdam*, 139-215, aldaar 171, noemt een bedrag van zestig gulden lidmaatschapsgeld. Verbeek, 'Menniste Paus', 100, is gedetailleerder en noemt vermelde bedragen. Misschien moest het bedrag van zestig gulden betaald worden door passieve leden. Actieve leden betaalden minder.
- ¹¹⁵ Verbeek, 'Menniste Paus', 103-106.

Welsprekendheid in dienst van de filantropie (1841-1851)

- ¹ UBA, BC, col. Sur., Ck 2, nr. 4, '117 Weldadige Gestichten, Inrigtingen en Vereenigingen.' Waarvoor Suringar deze lijst heeft opgesteld is niet duidelijk, maar mogelijk heeft het te maken met zijn vele lidmaatschappen. Aerts, 'De stedelijke orde', 93.
- ² Ibidem, Ck 2, nr. 16, *Het spreken*.
- ³ Ibidem, Cg 130b, Brief van J.L.L. Schroeder van der Kolk van 7 januari 1847 aan W. H. Suringar. Ibidem, Cg 68d, Brief van J.J. Oosterzee z.p., z.j. aan W.H. Suringar, waarin hij zich positief uitlaat over Suringars taalgebruik: '...hoe hoog ik uwe zeldzame gave van populair en krachtig spreken waardeer.'
- ⁴ 'Nieuwstijdingen', *Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant* (14 maart 1848) 2.
- ⁵ Ibidem, XIIB 9, Verzameling van tijdschrift- en courantenartikelen, toespraken, enz., *De 's Gravenhaagsche Nieuwsbode* (04 aug. 1849). [De ingebonden stukken zijn niet genummerd].
- ⁶ Ibidem, Ch 31a, Brief van J. Alberdingk Thijm van Sinterklaasavond 1846 aan W.H. Suringar.

- ⁷ Zie ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 156, voor een door G.T.N. Suringar opgemaakte lijst.
- ⁸ Ibidem, Cg 107f, Brief van Abraham van Rijckevorsel Hzn. van 30 mei 1860 aan W.H. Suringar, waarin hij roemt over Suringars kwaliteit om mensen over te halen ergens aan mee te willen werken. Hij correspondeerde al met Suringar sinds het midden van de jaren 1840.
- ⁹ Ibidem, XIIB 9, Verzameling van tijdschrift- en courantenartikelen, toespraken, enz., *Amsterdamsche Courant* (19 februari 1846) [De ingebonden stukken zijn niet genummerd]. Ibidem, Fc 23b, ontvangstbewijs van een gift van Suringar van 100 francs op 6 oktober 1845 aan de 'Colonie Agricole des Jeunes Detenus'. Ibidem, VIID 3, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', Verslag, Amsterdam 3 januari 1846.
- ¹⁰ Ibidem, Ck 5, nr. 8, *De waarheid ligt in het midden*, 4 februari 1841. Ibidem, Ck 2, nr. 7, *Recepten of Raadgevingen tegen en onder de Verdrietelijkheden van het Leven* [Zie voor een 2^e exemplaar, Ck. 5, nr. 5].
- ¹¹ Zie hiervoor de website <<http://www.canonsociaalwerk.eu/nl/index.php>> [Geraadpleegd 12-08-2015] waar Suringar in diverse vensters genoemd wordt. In de omschrijving van het venster van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen wordt Suringars armenpatronaat vermeld. Daarnaast staat hij in omschrijvingen van de canonvensters over de reclassering en de opvoeding van verwaarloosde jeugd.
- ¹² Zie UBA, BC, col. Sur. XIIB 9, Verzameling van tijdschrift- en courantenartikelen, toespraken, enz., voor een onderzoeksformulier. [De ingebonden stukken zijn niet genummerd].
- ¹³ W.H. Suringar, *Redevoering over de gepastheid en noodzakelijkheid van een patronaat over de armen en de wijze waarop hetzelfde behoort te worden uitgevoerd* (Leeuwarden 1842) 16, 21-23, 25, 44-47, 55. Het werk is later ook in het Duits en Zweeds vertaald.
- ¹⁴ UBA, BC, col. Sur., Cn 3, 'Merkwaardig Handschrift van Amalie Sieveking vermeldende de wijze van haar Armbezoek van haar ten geschenke ontvangen. WHS.' Waarschijnlijk heeft Suringar in 1850 met haar contact gehad, want de aantekeningen in het boekje lopen tot 1850. Zie ook ibidem, XV E4, Album Amicorum II, p. 10, met een gedicht van haar dat gedateerd is op 19 mei 1850.
- ¹⁵ Ibidem, Cj 17r, en Ck 4, nr. 1, *Het Geloof aan Menselijke Deugd, aan Deugd onder de Menschen*.
- ¹⁶ Ibidem, Cb 8 av, Brief van W.H. Suringar z.d., z.j. aan A.W. Huidekoper Hij schreef dat naast godsdienst ook verstand nodig is bij hulp aan gevangenen. Klock en Mijnhardt, *Blauwdrukken*, 182-183, citeren opvattingen van de Amsterdamse koopman en genootschapsman A.B. Fardon die veel overeenkomsten vertonen met Suringars gedachtegoed.
- ¹⁷ Ibidem, Ck 5, nr. 8, *De waarheid ligt in het midden*. Een zeer uitgebreide - 48 pagina's geschreven tekst - spreektbeurt die Suringar voor verschillende genootschappen in Amsterdam, Utrecht en 's Gravenhage heeft voorgedragen.
- ¹⁸ Ibidem, Cj 17a, 'Ontwerp tot eene Vereeniging voor het Armenwezen in Nederland.' Deze stukken waren bedoeld om opgenomen te worden in een voorgenomen serie boekjes van zijn hand.
- ¹⁹ Van Loo, 'De armenzorg', 421. Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 56-57. P.B.A. Melief, *De strijd om de armenzorg in Nederland, 1795-1854* (Groningen 1955) 213.
- ²⁰ UBA, BC, col. Sur., VIID 3, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', 'Observations relatives à l'organisation morale des classes inferieures de la Société spécialement du Patronage des Pauvres en partie, communiquées en langue Allemande à Kissingen, en deux Séances, et dans quelques entretiens particuliers aux personnes suivantes' [Gebonden deel in handschrift, niet gepagineerd].
- ²¹ NL-LwnHCL 1700, inv. nr. 378, Notulen diakenen, 8 april 1818, Wet op de Bedeeling. Deze regels werden door Suringar gepresenteerd. UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 27-32.
- ²² UBA, BC, col. Sur., Cb 6b en Cb6c [vertaling], Brief van [...] van Muyden van 17 juli 1836 aan Suringar, waarin al wordt gesproken over gevangenenpatronaat. Ibidem, Ci 1, Aantekeningen betreffende zijn reis naar Zwitserland, nr. 67, 26 en 27 augustus 1835, waaruit blijkt dat in Stuttgart een vereniging bestond die al vijftientig jaar bezoeken aan ontslagen gevangenen organiseerde die in de landbouw en fabrieken werkten.
- ²³ Melief, *De strijd om de armenzorg*, 220-225.
- ²⁴ UBA, BC, col. Sur., X111 F15, 'Dagboek'. In het voorwoord schaarde Suringar De Gérando onder zijn lievelingsauteurs. Suringar deed in zijn *De handwerksman en de arme in zijne hulpvaardigheid jegens andere behoeftigen* (Leeuwarden 1846) 5, een aanbeveling om de vertaling van De Gérando's *Le visiteur du pauvre* te lezen. Waarschijnlijk doelde hij op de vertaling die in twee delen verscheen onder de titel, *De vriend van de armen* (Amsterdam 1838 en 1840).
- ²⁵ Ibidem, VIID 1, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', nr. 43, Verslag van 28 september 1844. Suringar verwijst naar E. Ducpétiaux als bron voor zo'n congres. Over armoede in België publiceerde E. Ducpétiaux, *Le paupérisme en Belgique: causes et remèdes* (Brussel 1844).

²⁶ Ibidem, VIID 1, nr. 43. Suringar was op het idee gekomen voor een filantropisch congres dankzij een toevallige ontmoeting in Dresden met Arsène François Bulard (1805-1843) die onderzoek deed naar de besmetting door pest in Egypte.

²⁷ W.H. Suringar, *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, eene blijvende weldaad voor Nederland. Redevoering ter opening van de algemeene Vergadering der Maatschappij, 13 augustus 1844* (z.p. 1844) noemt in het voorwoord De la Sagra als bezoeker van de vergadering.

²⁸ UBA, BC, col. Sur., VIID 3, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', Verslag van W.H. Suringar, Amsterdam 26 december 1845, Ramon de la Sagra, Spanjaard, een der merkwaardigste mannen [Gebonden deel in handschrift, niet gepagineerd]. De lezing van R. de la Sagra, *Résumé des études sociales exposées dans la revue des intérêts matériels et moraux, pendant l'année 1844, lu à l'Académie des sciences morales et politiques, les 13 et 20 septembre 1845* (Parijs 1845) was ook in het bezit van Suringar.

²⁹ Ibidem, Cf 115e en Cf 115f, Brieven van R. de la Sagra van 11 augustus en 26 augustus 1844 aan W.H. Suringar, Ibidem, VIID 3, Afschrift van een brief van Suringar van 5 maart 1845 aan N.N. [Gebonden deel in handschrift, niet gepagineerd].

³⁰ Ibidem, VIID 1, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', nr. 43, Verslag van 28 september 1844. Ibidem, VIID 3, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', 'Observations relatives à l'organisation morale des classes inférieures de la Société spécialement du Patronage des Pauvres en partie, communiquées en langue Allemande à Kissingen, en deux Séances, et dans quelques entretiens particuliers aux personnes suivantes' [Gebonden deel in handschrift, niet gepagineerd].

³¹ Ibidem, VIID 3, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', 'Vereeniging in Frankrijk tot overweging en mededeeling van de beginselen en middelen behorende tot liefdadigheid en de zorg voor verwaarloosden, Uitgave van het tijdschrift: 'Annales de la Charité'' [Gebonden deel in handschrift, niet gepagineerd]. Ibidem, Verzameling van tijdschrift- en courantenartikelen, toespraken, enz., 'Projêt d'un Congrès pour le paupérisme, et pour les intérêts en general des classes labourieuses et souffrantes'. [De ingebonden stukken zijn niet genummerd].

³² Ibidem, VIID 3, Afschrift van brief van A. de Melun e.a. van 5 maart 1845 aan W.H. Suringar.

³³ Ibidem, XV E4, Album Amicorum II, p. 65. De bijeenkomst in Parijs heeft in september 1845 plaats gevonden blijkens de handtekeningen en datering.

³⁴ Ibidem, VIID 3, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', Verslag van W.H. Suringar, Amsterdam 21 december 1845, Philantropisch Congres te Parijs [Gebonden deel in handschrift, niet gepagineerd]. Ibidem, XIIB 9, Verzameling van tijdschrift- en courantenartikelen, toespraken, enz., 'Projêt d'un Congrès pour le paupérisme, et pour les intérêts en general des classes labourieuses et souffrantes'. [De ingebonden stukken zijn niet genummerd].

³⁵ Anne Lhuisier, 'Alexis de Tocqueville et l'économie sociale chrétienne: sociétés alimentaires et classes ouvrières', *Genèses* 37 (1999) 135-155, aldaar 138, noot 5.

³⁶ UBA, BC, col. Sur., Cn 69 a, Afschrift van brief van W.H. Suringar, z.p., z.j. aan A. de Melun. Ibidem Cn 69b, Ledenlijst van Société d'Economie Charitable van maart 1860. Suringar staat niet vermeld. Ibidem Cb 2af, Gedrukt stuk over doel en organisatie van de Société Internationale de Charité. Ibidem, Cn 69c, Brief van A. de Melun van 24 april 1860 aan W.H. Suringar. Melief, *De strijd om de armenzorg*, 218-219.

³⁷ De Vrankrijker, *Een groeiende gedachte*, 56. Melief, *Strijd om de armenzorg*, 219-220. J. B. Duroselle, *Les débuts du catholicisme social en France (1822-1870)* (Parijs 1951) 209-210, 215-217, 221, 223-226. Melief, die zich op Duroselle baseert, heeft de persoonsgegevens verkeerd overgenomen. Duroselle schrijft over burggraaf Armand de Melun.

³⁸ W.H. Suringar, *De verstandige rekenmeester, of staat van de profijten der revolutie te Parijs* (2^e druk; Leeuwarden 1848) 8-9.

³⁹ UBA, BC, col. Sur., Ck 4, nr. 10, Onder het kopje 'Oudejaarsavond' zit een toespraak voor een niet nader genoemd congres. In deze lezing beschrijft Suringar het armenpatronaat voor arbeiders en doet hij een oproep arbeiders te ondersteunen bij de oprichting van vakbonden. A.C.J. de Vrankrijker, *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-culturele werk in Nederland* (Assen 1962) 51-52.

⁴⁰ B. Luger, 'Misdaad tussen feit en fictie' in: S. Faber e.a., *Criminaliteit in de negentiende eeuw*. Hollandse Studiën 22 (Hilversum 1989) 141-149, aldaar 143, 145.

⁴¹ UBA, BC, col. Sur., VIID 1, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', nr. 45, 18 oktober 1844.

⁴² Ibidem, VIID 3, Observations relatives à l'organisation morale des classes inférieures de la Société spécialement du Patronage des Pauvres en partie, communiquées en langue Allemande à Kissingen, en deux

Seances, et dans quelques entretiens particuliers aux personnes suivantes [Gebonden deel in handschrift, niet gepagineerd].

⁴³ Ibidem, VIID 1, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', nrs. 45 en 48, 18 oktober 1844 en 21 oktober 1844.

⁴⁴ Ibidem, Cj 17m, 'Weekblad van het goede, edele en lofwaardige. Zaterdag 12 Oct 1844'.

⁴⁵ Zie UBA, Br. Z.V. 40 A 30, *Gibt es nicht auch etwas Gutes in der Welt. Aufforderung zur Begründung einer neuen Zeitschrift in zwanglosen Heften* (z.p. z.j. [1844]).

⁴⁶ J.J.H. Dekker, 'Philanthropic networks for children at risk in nineteenth-century Europe', *Paedagogica Historica* 43 (2007) 2, 235-244, aldaar 235, 237.

⁴⁷ Boschloo, *De productiemaatschappij*, 47.

⁴⁸ E. Silberner, *La guerre et la paix dans l'histoire des doctrines économiques* (Parijs 1957) 81-83. Op een volgend congres in Frankfurt (1850) was Bastiat afwezig, maar hij liet wel een brief voorlezen. Suringar woonde dit congres ook weer bij.

⁴⁹ Dekker, 'Philanthropic networks', 238.

⁵⁰ Zie UBA, BC, col. Sur., Ch 62 a-g, in het bijzonder Ch 62c, voor de correspondentie van W.H. Suringar met B.T. Lublink Weddik. K.N. Meppen, 'Levensberigt van B.T. Lublink Weddik' in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (1863) 295-310, aldaar 308-309.

⁵¹ W.H. Suringar, 'Zweedsch Armen-patronaat', *De Tijdspiegel* I (1847) 296-304. Suringar heeft het uit twee onderdelen bestaande artikel aangeleverd en B.T. Lublink Weddik heeft voor een inleiding gezorgd. UBA, BC, col. Sur., Ch 80 Levensbijzonderheden, f. 27-32, Lijst met geschriften van Suringar. Volgens G.T.N. Suringar had C. af Forzell gezorgd voor de Zweedse vertaling van Suringars werk over het armenpatronaat onder de titel *Tal om betrofvet af en fortblätträd fattigvard samt om inrättan det af skydds förensingar hättet i. Amsterdam, 22 januari 1842* (Stockholm a. Baggers Verlag 1847).

⁵² 'Zweedsch Armen-patronaat', *De Tijdspiegel* I (1847) 296-304, aldaar 298.

⁵³ UBA, BC, col. Sur., XIIB 9, Verzameling van tijdschrift- en courtantikelen, toespraken, enz., 'Het bezoeken en de zedelijke- en godsdienstige opleiding en opvoeding der Protestantsche armen en minvermogenen en vooral van hunne kinderen' [De ingebonden stukken zijn niet genummerd].

⁵⁴ Oberman, *Verwaarloosde en misdadige jeugd*, 25-31. Kruithof, *Zonde en deugd*, 144. Ph. Kohnstamm, 'De Nederlandsche gedachte en "het Nut", in het verleden, heden en toekomst' in: *Gedenkboek*, 44-78, aldaar 57-59.

⁵⁵ UBA, BC, col. Sur., Cf 36 c, Brief O.G. Heldring van 13 januari 1845 aan W.H. Suringar.

⁵⁶ M.E. Kluit, *Het Réveil in Nederland* (Amsterdam 1936) 290, 296, vermeldt een juffrouw Suringar, die in het personenregister, p. 340, wordt vermeld als Keetje Suringar. Ze behoorde tot de Réveilkering van mevrouw I. Pierson-Oyens, dochter uit een rijke koopmansfamilie in Amsterdam.

⁵⁷ Spaans, *Armenzorg*, 312. Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 209-211, 211 noot 115.

⁵⁸ UBA, BC, col. Sur. Ck 3, nr. 11, *Redevoering voor leden van 'Hulpbetoon' enz. te Amsterdam over godsdienstonderwijs voor armen*. De geschreven toespraak is van 10 februari 1842.

⁵⁹ Ibidem, Ck 4, nr. 16, *Wijze van weldoen*.

⁶⁰ Ibidem, Ck 4, nr. 15, *In eene der Duitsche staten*.

⁶¹ Ibidem, Cl 3, Schetsen van opstellen, van toespraken e.d. Met lijst van onderwerpen die behandeld kunnen worden, nr. 13, *Toespraak over Christelijke Godsdienst* [1844]. Ibidem, Cb 4o nr. 8, *Merkwaardige Ontmoeting met eenen Russischen Heer N. de Novikoff*. [Ongedateerde lezing in 2 sessies, waarschijnlijk in 1843.] Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 134.

⁶² R. van der Laarse, 'De deugd en het kwaad. Liberalisme, conservatisme en de erfenis van de Verlichting' in: Blom en Talsma, *De verzuiling voorbij*, 2-45, aldaar 12-13.

⁶³ J. Egging, 'Willem Hendrik Suringar als propagandist en intermediair van praktische filantropie', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 28 (2005) nr. 63, 57-67, aldaar 64-65.

⁶⁴ UBA, BC, col. Sur., Cf 63a, Brief van het hoofdbestuur van Unitas, geschreven door Samuel Hoogstraten, van 7 juni 1849, aan Willem Hendrik Suringar.

⁶⁵ Ibidem, Cf 63b, Afschrift brief van W.H. Suringar van [...] november 1849 aan het hoofdbestuur van Unitas.

⁶⁶ Melief, *Strijd om de armenzorg*, 217-218.

⁶⁷ UBA, BC, col. Sur., VIID 7, Afschriften van uitgaande stukken van Suringar, 1836-1842, nr. 31, Afschrift brief van W.H. Suringar van 26 februari 1838 aan J.N. Müller.

⁶⁸ Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 12.

⁶⁹ Ibidem, VIID 1, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', nr. 55, 29 maart 1845, 'Hoofdtrekken voor de oprigting van eene Vereeniging tot Kleeding van behoeftige Kinderen, ter bevordering van het school gaan'.

⁷⁰ Ibidem, Cb 4o, nr. 8, *Merkwaardige Ontmoeting met eenen Russischen Heer N. de Novikoff*. Ibidem, Ci 3e, Brief van W.H. Suringar van 7 oktober 1836 aan Mademoiselle M.P.J. Suringar. Suringar heeft Semmler

ontmoet tijdens zijn bezoek aan Berlijn in 1836. Ibidem, VIID 1, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', nr. 46, 19 oktober 1844. Zie ibidem, Ca 12h-i, voor de correspondentie over het gevangeniswezen. 'Carl Wilh. Salom. Semmler' in: *Neuer Nekrolog der Deutschen* 16 (1838) 2, p. 1132. Semmler wordt beschreven als een verenigingsman, die eerst als 'Finanzrath' in Berlijn had gewerkt, maar zich in latere jaren helemaal uit zijn functie had teruggetrokken om zich volledig te richten op het verenigingswerk. Waarschijnlijk is dit de man met wie Suringar contact heeft onderhouden. Er blijkt verschil in de spelling van de namen. Zowel Carl als Karl en Semler en Semmler worden gebruikt.

⁷¹ Ibidem, Cb 4o, nr. 8, *Merkwaardige Ontmoeting met eenen Russischen Heer N. de Novikoff*.

⁷² Suringar, *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, 32.

⁷³ Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 249. Mijnhardt en Wichers, *Om het algemeen volksgeluk*, 57. W.H. Suringar, *Armen en Rijken. Vier bladen uit het Levensboek van den Menschenkenner* (Leeuwarden 1848), 29. De Vrankrijker, *Een groeiende gedachte*, 54, 57.

⁷⁴ De Bosch Kemper, *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland*, 252-253. H.Th. Ambagstsheer, *Jhr. Mr. Jeronimo de Bosch Kemper. Behoudend maatschappijhervormer* (Amsterdam 1959) 57-58.

⁷⁵ Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 223, 242, 248-249.

⁷⁶ H.C.M. Michielse, *Welzijn en discipline. Van tuchthuis tot psychotherapie: strategieën en technologieën in het sociaal beheer* (Amsterdam en Meppel 1989) 79-80, 84, 90, 93, 95-96.

⁷⁷ Kruithof, 'Godsvrucht en goede zeden bevorderen', 77-79. Het blijft opvallend dat Kruithof niet verwijst naar de kritiek die Mijnhardt ruim twintig jaar geleden in zijn *Tot Heil van 't mensdom*, noot 101, p. 293-294, heeft geuit op het gebruik van het begrip 'burgerlijk beschavingsoffensief'. Van Leeuwen en Michielse verwijzen in hun werk ook niet naar deze opmerkingen van Mijnhardt.

⁷⁸ Zie hoofdstuk 2, p. 84-85.

⁷⁹ R. Aerts, 'De maatschappelijke orde. Aanvaarding, verschil en onderlinge afhankelijkheid' in: Aerts en De Rooy, *Geschiedenis van Amsterdam*, 217-291, aldaar 266.

⁸⁰ Aerts, 'De maatschappelijke orde', 246.

⁸¹ UBA, BC, col. Sur., Ck 4, nr. 19, Patronaat der Armen [Titel van het dossier is doorgestreep].

⁸² Lenders, *De burger en de volksschool*, 243, geeft aan dat de standensamenleving wel degelijk ruimte kende voor het opstijgen van een enkeling naar een andere stand.

⁸³ Zie hoofdstuk 2, p. 85. Voor een evaluatie van dit begrip vgl. A. van Heijst, *Liefdewerk. Een herwaardering van de caritas bij de arme zusters van het goddelijk kind, sinds 1852* (Hilversum 2002) 101-129.

⁸⁴ UBA, BC, col. Sur., Ck 4, nr. 14, *Menschenadministrateur* [Toespraak, z.p., z.d.].

⁸⁵ Janse, *De afschaffers*, 103.

⁸⁶ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 26 e.v., bevat een gedeelte met 'Aantekeningen' van G.T.N. Suringar, waarin hij reageert op vragen van E. Laurillard die Suringars necrologie schrijft. Hij citeert daarin een brief die Suringar op 11 februari z.p., z.j. had geschreven: '...gisteravond hebben wij te mijnen huize een Vereenging etc. gesticht, waarvan men mij tot president en den Burgem. Huidekoper tot Vice-Pres. heeft benoemd'. Ibidem, f. 22, staat Suringar in 1842 vermeld als honorair bestuurder. *Vlissingsche Courant* (29 april 1842) 1, schrijft over een tijdelijk voorzitterschap. In de recensie over zijn toespraak in *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1842) 359-368, aldaar 359, staat hij ook genoemd als tijdelijk voorzitter. Suringar, *Het patronaat over de armen*, 4-5.

⁸⁷ Zie ibidem, XIIB 9, Verzameling van tijdschrift- en courantenartikelen, toespraken, enz., voor diverse stukken over het armenpatronaat: Door Armen voor Armen, Kaartjes voor Kleedij, Het bezoeken en de zedelijke- en godsdienstige opleiding en opvoeding der Protestantsche armen en minvermogenen en vooral van hunne kinderen, Patronaat [De ingebonden stukken zijn niet genummerd]. Suringar, *Het patronaat over de armen*, passim 5-22. De *Vlissingsche Courant* (29 april 1842) 1, had in de rubriek ingezonden stukken een boekbespreking staan, waarin bewonderend geschreven werd over Suringars stijl en zijn weerlegging dat winkeliers schade zouden ondervinden, maar er werd teleurstelling uitgesproken over het aantal deelnemers aan Hulpbetoon, dat niet veel hoger lag dan Loon voor Werk in het kleinere Middelburg.

⁸⁸ Ibidem, Ce 31, Brief van A. Bogaers van 29 maart 1846 aan W.H. Suringar. Ibidem, Ch 81a-f, '25ste jaarfeest der vereeniging Hulpbetoon aan eerlijke en vlijtige armoede te Rotterdam. 25. Nov. 1867.'

⁸⁹ Suringar, *De handwerksman*, 5-6.

⁹⁰ Ibidem, 6.

⁹¹ Ibidem, 25, 27.

⁹² In het voorwoord van *De handwerksman* geeft Suringar dit ook aan. Van zijn lezingen voor Hulpbetoon te Amsterdam zijn in druk verschenen: *De handwerksman en de arme in zijne hulpvaardigheid jegens andere*

behoefstigen (Leeuwarden 1846) en *Armen en Rijken. Vier bladen uit het Levensboek van den Menschenkenner* (Leeuwarden 1848). Beide publicaties waren de schriftelijke neerslag van zijn lezingen gehouden in 1846 en 1847. Voor Hulpbetoon te Rotterdam: *Over het bezoeken van en den omgang met armen* (Leeuwarden 1845).

⁹³ Suringar, *De handwerksman*, 3-4. Het artikel 'La charité [la]faite par les pauvres' is geschreven door Madame [...] de Godefroy in *Annales de la Charité* (1845) 683-689.

⁹⁴ Suringar, *De handwerksman*, 5. Het betrof *Le visiteur du pauvre*, dat in Frankrijk in 1820 door de Académie van Lyon en een jaar later door de Académie Française werd onderscheiden.

⁹⁵ UBA, BC, col. Sur., Ce 26a, Brief van A. Biben van 5 juni 1837 aan W.H. Suringar. Het boek was geschreven door de Duitse gevangenispredikant en theoloog uit Halle, Heinrich Balthasar Wagnitz, die ook publiceerde over de zedelijke verbetering van de gevangenen en over de gevangenen in Duitsland. Zijn uit het Duits vertaalde *Moral in Beispielen für Jünglinge und Mädchen* kreeg in Nederlandse vertaling de titel: *Handwijzer op den kruisweg des levens voor jongelingen en meisjes, bij hunne naderende intrede in de wereld* 2 dln. (Leeuwarden 1839). De vertaling was van de Edammer predikant A. Biben. De recensent van *De Gids* (1839) I, 211-212, vond het geen goed boek, want de verhalen pasten niet in de beleevingswereld van de Nederlandse jeugd.

⁹⁶ Suringar, *Armen en rijken*, 25-27.

⁹⁷ UBA, BC, col. Sur., VIID 3, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', 'Reglement ter bezorging van dienstbetrekking of werk aan de behoeftigen der vereeniging: Hulpbetoon aan eerlijke en vlijtige armoede' [Gebonden deel in handschrift, niet gepagineerd]. Het reglement is opgesteld door het bestuur van de vereeniging op 17 oktober 1844.

⁹⁸ Ibidem, CI 3, nr. 2, Over 'slaapkotten' geplaatst door de vereeniging Hulpbetoon aan eerlijke en vlijtige armoede te Amsterdam in opdracht van de diakens der Geref. Gemeente. C. Schade, *Woningbouw voor arbeiders in het 19de-eeuwse Amsterdam* (Amsterdam 1981) 206, noot 19, noemt Suringar een van de oprichters van woningbouwvereniging Salerno, die probeerde moderne arbeiderswoningen op te richten en te verbeteren. Volgens J. Heemskerk en A. Philips, *Verslag over het tweede congres over het armwezen gehouden te Amsterdam den 27sten en 28sten mei 1856* (Groningen 1856) 69-70, zou hij op de wereldtentoonstelling in Londen in 1851 ook veel belangstelling hebben getoond voor een modelwoning voor arbeiders. Uit het verslag blijkt ook dat Suringar voorstander is van een fusie van de bestaande Amsterdamse woningbouwverenigingen, omdat ze dan meer arbeiderswoningen zouden kunnen bouwen.

⁹⁹ Suringar, *De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, 14, 16, 35.

¹⁰⁰ UBA, BC, col. Sur., Cb 40 nr. 8, *Merkwaardige Ontmoeting met eenen Russischen Heer N. de Novikoff*.

¹⁰¹ Aerts, 'De maatschappelijke orde', 257, 260.

¹⁰² UBA, BC, col. Sur., Cf 69c, Brief van P. Huidekoper van 17 september 1845 aan W.H. Suringar. W.H. Suringar, 'Heeft God dan maar éénen zegen?', *Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* 4 (1845-1846) 31-32 en 5 (1846-1847) 37-38.

¹⁰³ Ibidem, Cf 7, Brief van C. Gesell van 18 juli 1844 aan W.H. Suringar. De brief was gestuurd naar Suringars kuuroord te Kissingen. Uit de brief blijkt dat ze elkaar kennen en gegevens uitwisselen. Gesell had een aantal boekjes geschreven voor het onderwijs, variërend van kersttoespraken tot denkbeelden over onderwijs aan arme kinderen. H.J. Korthals Attes, *Tuinstdeden tussen utopie en realiteit* (Bussum 2004) 77, beschrijft dat aan de rand van de schoolpleinen de kindertuinen zijn ontstaan. Het idee was afkomstig van Carl Gesell. Daar de leerlingen die tuinen niet goed onderhielden, namen de ouders de taak over en ontstond uiteindelijk de voorloper van de volkstuin. Suringar, *De Handwerksman*, 25.

¹⁰⁴ M. D'hoker en J. Tolleneer 'Inleiding' in: M. D'hoker en J. Tolleneer (red.), *Het vergeten lichaam: geschiedenis van de lichamelijke opvoeding in België en Nederland* (2^e druk; Leuven/Apeldoorn 2000) 1-15, aldaar 10. J.P. Kramer en C. van Reeth, 'Schets van de ontwikkeling van de lichamelijke opvoeding in Nederland' in: D'hoker en Tolleneer, *Het vergeten lichaam*, 17-36, aldaar 17, 20.

¹⁰⁵ UBA, BC, col. Sur., Cn 10i, Spaarkassen en hulpbanken. Een uitvoerige levensbeschrijving van G.C. Liedke in: *Neuer Nekrolog der Deutschen* 30 (1854) 612-617.

¹⁰⁶ Ibidem, Cn 10a, Spaarkas van Liedke, Cn 10b, Spaarkassen te Berlijn, Cn 10c, Invoeren van een broodkas. Cn 10e, 'Doel en voorafgaande werkzaamheden van eene opgerichtene broodspaarikas', Cn 10f, 'Instructie voor de Heeren bestuurders der broodspaarikas', Cn 10l, Model voor een broodbon.

¹⁰⁷ R. Aerts, "'De eischen des tijds'", 293-325, aldaar 301.

¹⁰⁸ J.J. Reese, *De suikerhandel van Amsterdam van 1813-1894. Een bijdrage tot de handelsgeschiedenis des vaderlands, hoofdzakelijk uit de archieven verzameld en samengesteld* ('s-Gravenhage 1911) 73-75, 84-85.

¹⁰⁹ UBA, BC, col. Sur., CI 3, nr. 3, Over spaarkassen. Talrijke stukken.

¹¹⁰ Ibidem, Cn 2a-b, Brief met bijlage van J.H. Smaale jr. van 11 oktober 1859 als voorzitter van de spaarkas aan W.H. Suringar. Zie: ibidem, Cn 2c, voor een in 1867 opgesteld nieuw reglement voor de spaarkas: 'Reglement voor de Bestuurders der Spaarkas te Amsterdam'.

¹¹¹ L. Deboutteville en W.H. Suringar jr., *Beknopt verslag over de hulpbanken of verenigingen tot het geven van voorschotten in Ierland* [Leeuwarden 1847]. W.H. Suringar, *Hulpbanken of vereenigingen tot het geven van voorschotten* [Leeuwarden 1847] W.H. Suringar e.a., *Rapport over hulp- en hypotheekbanken, uitgebragt op het vierde Landhuishoudkundig congres te Utrecht, den 27 Junij 1849* (Utrecht 1849).

¹¹² Suringar had sporadisch contact met de Joodse gemeenschap, zo blijkt uit zijn correspondentie.

¹¹³ UBA, BC, col. Sur., XIIB 10, Stukken betreffende de oprichting van Hulpbanken te Haarlem, Hamburg, enz. Verzameld door W. H. Suringar, nr. 1, Circulaire van 11 maart 1851 betreffende de oprichting van een hulpbank te 's Gravenhage. Ibidem, Ce 130, Brief van G.A. Fokker van 13 januari 1849 aan W.H. Suringar. Ibidem, Ck 3, nr. 2, *Toespraak in de Vereeniging te Zwol over drie middelen tot welvaarts-bevordering in de Provincie*. I.B. Cohen, 'De hulp- en voorschotbanken en de woekerbestrijding' in: *Gedenkboek*, 186-197, aldaar 187-191. Deboutteville, Suringar jr., *Beknopt verslag*, passim. J.A.G.M. van Genabeek, *Met vereende kracht risico's verzacht. De plaats van onderlinge hulp binnen de negentiende-eeuwse particuliere regelingen van sociale zekerheid* (Amsterdam 1999) 169-170.

¹¹⁴ D. Bos, 'Verborgene motieven en uitgesproken persoonlijkheden. Eer en reputatie in de vroege socialistische arbeidersbeweging', *BMGN* 115 (2000) 509-531, aldaar 511 en 528.

¹¹⁵ UBA, BC, col. Sur., Cn 1, Stukken betreffende de spaarbank te Leeuwarden, 1817-1867. Een aantal stukken gaan over de spaarkas te Leeuwarden.

¹¹⁶ Ibidem, XIIB 10, nr. 2, Circulaire uit Leeuwarden met oproep tot het stichten van hulpbank van 29 november 1851 met als ondertekenaar o.a. G.T.N. Suringar.

¹¹⁷ D. Bos, *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam, 1848-1894* (Amsterdam 2001) 17, 19-20, 33.

¹¹⁸ Suringar, *Armen en rijken*, 4.

¹¹⁹ UBA, BC, col. Sur Cd 43b, *Toespraak Algemene Vergadering* [van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangelen] in Mei 1848.

¹²⁰ W.H. Suringar, 'Is Amsterdam niet een kostelijke stad?' in: *Gedenkschrift van de Louise-school te Amsterdam, ter gelegenheid van haar vijf en twintig jarig bestaan, den 29sten november 1868* ([Amsterdam Louise-school] 1868), 19-26, oorspronkelijk uitgegeven onder de titel W.H. Suringar, *De oploop te Amsterdam op Vrijdag den 24 Maart 1848. Is Amsterdam niet een kostelijke stad?* (z.p., z.j. [Leeuwarden 1848]). Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 27-32, Lijst met geschriften van Suringar. Bij de kanttekeningen van deze lijst staat bij nr. 141 aangegeven dat er dankzij de oproep om het blaadje te kopen 8000 exemplaren waren verspreid.

¹²¹ Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 364 noot 55.

¹²² Aerts, *De letterheren*, 182-183.

¹²³ Suringar, *De verstandigen rekenmeester*, passim.

¹²⁴ UBA, BC, col. Sur., Cf 21a, Brief van F.A. van Hall van 21 maart 1844 aan W.H. Suringar. W.H. Suringar, *De verstandige rekenmeester op den eersten dag van de opening der Geldleening* (5^e druk; z.p., 1844) [In Amsterdam uitgegeven met de bijvoeging 'Verkrijgbaar bij J.H. en G. van Heteren voor 5 cents, en wien dit nog te veel is, gratis']. Aerts, "De eischen des tijds", 313-314. S. Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992) 138-139.

¹²⁵ Zie ibidem, Levensbijzonderheden, f. 156, voor een lijst met lidmaatschappen die door G.T.N. Suringar zijn opgezegd i.v.m. het overlijden van zijn broer Willem Hendrik. R. van Raak, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.* (Amsterdam 2001) 89.

¹²⁶ J.C. Boogman, 'De periode 1840-1848' in: *AGN XII* (Haarlem 1977) 306-332, aldaar 320. Stuurman, *Wacht op onze daden*, 144, meent dat de liberaal-conservatieve middengroep geen echt politiek programma had, maar zich meer liet leiden door de omstandigheden.

¹²⁷ W.H. Smitskamp, 'Pogingen tot verzoening van protestantisme en moderne cultuur' in: W. Asselbergs (red.), *Cultuurgeschiedenis van het Christendom II* (Amsterdam 1957) 1486-1493, aldaar 1488.

¹²⁸ D.J. Wolfram, 'Schikken en inschikken. Plaatselijke elites in tijden van verzuiling 1850-1920' in: Blom en Talsma, *De verzuiling voorbij*, 80-102, aldaar 84.

¹²⁹ UBA, BC, col. Sur., Cf 16a, Brief van P. Hofstede de Groot van 8 juni 1849 aan W.H. Suringar, waarin hij zijn teleurstelling uitspreekt dat Suringar geen lid is geworden van een commissie voor christelijk onderwijs van Unitas, omdat Suringar zijn lidmaatschap van deze vereniging had opgezegd.

¹³⁰ J.E. Mollet, 'Aanspraak, ter opening van de jaarlijksche Algemeene Vergadering van het Genootschap: Tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, op Donderdag, den 14den Mei, 1840', *Verslag van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen. Algemeene Vergadering den 14den Mei 1840* (z.p. 1840) 61-65, aldaar 65.

¹³¹ UBA, BC, col. Sur., Ce 42e, Brief van J. Bowring van 6 februari 1829 aan W.H. Suringar. Van Drenth en De Haan, *The rise of caring power*, 111-112, 120. Terecht merken de auteurs op dat Howard zich meer richtte op de lichamelijke omstandigheden van de gevangenen en dat Fry ook oog had voor hun geestelijke omstandigheden.

¹³² Ibidem, Cb 8a, Ongedateerde brief van B. van Meerten-Schilperoort aan W.H. Suringar.

¹³³ Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 94. Wellicht speelde een nieuw bezoek van E. Fry in augustus 1841 een rol, want de vrouwegevangenis in Gouda en de jongensgevangenis in Rotterdam hadden in de ogen van Fry een jaar na haar eerste bezoek al verbeteringen ondergaan. Van Drenth en De Haan, *The rise of caring power*, 126.

¹³⁴ UBA, BC, col. Sur., Cb 1bl, Stukken (geschreven en gedrukte) betrekking hebbende op de reis naar Londen. Van Drenth en De Haan, *The rise of caring power*, 122.

¹³⁵ Van Drenth en De Haan, *The rise of caring power*, 123-126, beschrijven de problemen om gevangenen te bezoeken bij het Zwolse damescomité, dat zich vrij onafhankelijk opstelde van het Genootschap.

¹³⁶ UBA, BC, col. Sur., Cb 8bh, Afschrift van een inschrift in het album van Elis. Fry.

¹³⁷ Ibidem, VIID 1, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', nr. 16, 25 september 1841.

¹³⁸ Ibidem., Ca 1gc en Ca 1gc*, *Algemeine Preussische Staatszeitung* (3 september 1841) en *Hamburger Abendzeitung* (3 sept. [1841]). Ibidem, VIID 1, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', nrs., 16, 20, 25 van 25 september 1841, 2 november 1841 en 25 maart 1842. Ibidem, VIID 3, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', Bericht van Suringar van 26 dec. 1845, Onderhoud en briefwisseling met Elisabeth Fry [Gebonden deel in handschrift, niet gepagineerd] Ibidem, VIID 7, nrs. 77-78, Twee afschriften van brieven van W.H. Suringar van 16 maart en 26 maart 1840 aan E. Fry. Ibidem, VIID 7, nrs. 98 en 100, Twee afschriften van brieven van W.H. Suringar aan J.J. Fröhlich (de eerste brief onder de naam Vrolijk) van respectievelijk 9 en 20 augustus 1841. Ibidem, Ca 1a3, Afschrift van brief van W.H. Suringar van 12 oktober [1841] aan Louise von Harthausen, geboren Buchwald. Ibidem, Ca 1a4, Afschrift van nota van Suringar van augustus 1840 voor graaf Von Harthausen. Ibidem, Ca 1g, Afschrift van een verslag over gevangeniswezen in Denemarken, z.p., z.d.

¹³⁹ Ibidem, Cl 6, nr. 6, *Aanspraak bij de aanvaarding van het lidmaatschap van de Commissie van Administratie*. Ibidem, Cd 23, *Openingsrede* z.p. z.d. [NGZVG?] met ondermeer zijn ervaringen met gevangenen in Leeuwarden. Voor zijn contacten met gevangenen in Amsterdam: zie ibidem, Cd 24, Correspondentie van en over gedetineerden en ex-gedetineerden, 1841-1848.

¹⁴⁰ Ibidem, Cc 12, H.A. Regenbogen, *Beschouwingen omtrent de gezamenlijke opsluiting in het Huis van Bewaring te Amsterdam* (Amsterdam, febr. z.j.) [11 blz.].

¹⁴¹ Ibidem, VIID 1, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', nr. 27, Notitie van WHS van 26 december 1841.

¹⁴² Ibidem, Ck 3, nr. 9, 'Verslag aan de mannelijke gedetineerden in het Huis van Arrest en Justitie te Amsterdam over den plegtigen doop, acht dagen te voren, door Ds. H.J. Spijker aan Maria Eggerings toegediend'. Suringar had de mannelijke gedetineerden van de doop op de hoogte gebracht [In deze map is echter alleen een gebed aanwezig]. W.H. Suringar, *Christelijke toespraak ter gelegenheid van het afsterven van eene, op den 1 december 1844, gedoopte jeugdige gevangene, in het Huis van Arrest en Justitie, te Amsterdam, op Paasch-Zondag den 23 maart 1845* (Leeuwarden 1845) passim.

¹⁴³ Ibidem, XIIB 9. Verzameling van tijdschrift- en courantenartikelen, toespraken, enz., Adres aan de leden van de Tweede Kamer, Leeuwarden 24 november 1839 [De ingebonden stukken zijn niet genummerd]. W.H. Suringar, *Memorie aan de Staten Generaal, ter bestrijding van de regering bij het indienen van een concept strafwetboek, waarbij werd voorgesteld Kettingstraf voor gevangenen bij den arbeid aan publieke werken* (z.p., z.j. [1839]).

¹⁴⁴ W.H. Suringar, *Gedachten over de eenzame opsluiting der gevangenen* (2^e druk, Leeuwarden 1843). Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 115, beschrijft de ommezwaai met enige verbazing en Franke, *Twee eeuwen*, 144, lijkt Suringar vanwege zijn invloedrijke positie als gevangenisdeskundige het verwijt te maken vrij gemakkelijk van opvatting te zijn veranderd.

¹⁴⁵ Leonards, *De ontdekking*, 170, noemt als jaar van overlijden 1853. In het 'Repertorium van ambt dragers en ambtenaren 1428-1861' wordt als overlijdensdatum 1854 genoemd en geen plaats van overlijden vermeld <<http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/Repertorium/app/personen/3176>> [Geraadpleegd op 12-02-2013]. Suringar heeft volgens de literatuurlijst van Laurillard, 'Levensschets', 237, wel een grafrede gehouden, maar deze heb ik niet kunnen achterhalen.

¹⁴⁶ UBA, BC, col. Sur., Ch 72b, Brief van H. Wijnbeek van 11 augustus 1832 aan W.H. Suringar.

- ¹⁴⁷ Ibidem, VIID 7, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', nr. 81, Afschrift brief van W.H. Suringar van december 1840 aan de minister van BiZa.
- ¹⁴⁸ Ibidem, Cb 8bd, Brief van H.M. baron de Kock, namens de minister van BiZa, van 3 februari 1841 aan W.H. Suringar. Ibidem, Cb 8be, Brief van F.J. Mahieu van 24 augustus 1841 aan W.H. Suringar.
- ¹⁴⁹ Leonards, *De ontdekking*, 84.
- ¹⁵⁰ UBA, BC, col. Sur., Cg 21a en Cg 21f. Mahieu gebruikte in zijn correspondentie met Suringar enkele keren het begrip 'protectie'. Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 121. J.J.A. Quintes, *De cellulaire gevangenisstraf in Nederland, sinds hare invoering bij de wet van 28 juni 1851, Stbl. No. 68* (Groningen 1887) 28.
- ¹⁵¹ Ibidem, Cb 8aa, Brief van F.J. Mahieu van 8 oktober 1842 aan W.H. Suringar.
- ¹⁵² Franke, *Twee eeuwen*, 167-169, kritiseert de stellingname van Den Tex voor het Pennsylvanische stelsel en verwijt hem een 'metaboleetische' redenering, een term die hij ontleende aan een boek van de psycholoog J.H. van den Berg, *Metaboleetika of leer der veranderingen* (Nijkerk 1968, 1^e druk 1956).
- ¹⁵³ UBA, BC, col. Sur., Cb 8g-m, Cb 8p-q, Correspondentie tussen F.A. van Hall en W.H. Suringar over het gevangeniswezen. Ibidem, Cb 8h, Brief van F.A. van Hall van 29 september 1842 aan W.H. Suringar.
- ¹⁵⁴ Ibidem, Cb 8p, Afschrift brief van W.H. Suringar van september 1842 aan F.A. van Hall.
- ¹⁵⁵ Ibidem, Cb 8o, Afschrift brief met aanduiding 'zeer vertrouwelijk' van W.H. Suringar van 26 november 1843 aan het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, afdeling Leeuwarden [Cb 8n is dezelfde brief met andere datum, 4 november 1843, met de aanduiding 'vertrouwelijk'].
- ¹⁵⁶ Ibidem, VIID 1, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', nr. 50, Verslag van oktober 1844.
- ¹⁵⁷ Franke, *Twee eeuwen*, 140-142. Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 79.
- ¹⁵⁸ UBA, BC, col. Sur., Cg 41d, Brief van J.E. Mollet van 18 februari 1843 aan W.H. Suringar.
- ¹⁵⁹ Franke, *Twee eeuwen*, 120-126, geeft een uitvoerige beschrijving met citaten uit het artikel van Charles Dickens, 'Philadelphia, and its Solitary Prison', *American Notes for General Circulation* (Parijs 1842) 121-137.
- ¹⁶⁰ UBA, BC, col. Sur., Cd 23, Openingsrede, z.p., z.d. Suringar vond kennelijk te veel verbeelding in Dickens' beschrijving. Tenslotte had hij ook een toespraak gehouden over het gevaar van verbeelding in 'zijn' leesgenootschap. Franke, *Twee eeuwen*, 120, noemt de paragraaf over Dickens 'De verbeelde werkelijkheid van Charles Dickens'.
- ¹⁶¹ Ibidem, VIID 3, 'Ontmoeting van Harnier en G. Varentrapp, te Frankfurt a/M. Hunne ingenomenheid met het Afzonderings Sijsteem. – Het plan tot bouwen van een nieuwe gevangenis op dien voet, door den Senaat verworpen, Amsterdam April 1845' [Gebonden deel in handschrift, niet gepagineerd]. Ibidem, VIID 5, Bemoeiingen betreffende de verbetering van het gevangeniswezen in het buitenland, 1843-1846, [2^e] verslag van april 1845.
- ¹⁶² Franke, *Twee eeuwen*, 120.
- ¹⁶³ UBA, BC, col. Sur., Cg 41b, Brief van J.E. Mollet van 15 mei 1838 aan W.H. Suringar.
- ¹⁶⁴ Ibidem, Cb 2o 1, Verslag z.d., z.j. van W.H. Suringar aan het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, afdeling Leeuwarden en bijlage bij Cd 41 met eenzelfde soort verslag (z.d., z.j.). In het eerste verslag wordt Scheveningen als ontmoetingsplaats genoemd. In het tweede verslag Zandvoort.
- ¹⁶⁵ Ibidem, Cd 41, Afschrift brief van C.F. Lurasco van 12 mei 1843 aan W.H. Suringar in een verslaggeving aan het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, afdeling Leeuwarden. Ibidem, Cb 2h-l, Cb2o 2-4, Correspondentie van C.F. Lurasco met W.H. Suringar. Ibidem, Ch 35a, Brief van de Leidse hoogleraar H.W. Tydeman van 9 mei 1843 aan W.H. Suringar, waarin hij verwees naar een artikel in Franse krant over het Franse afzonderingsstelsel. Zie ibidem, Cd 23, voor de openingsrede, waarin Suringar dit artikel aanhaalde.
- ¹⁶⁶ Ibidem, Cb 2k 2, Afschrift brief van W.H. Suringar z.d., z.j. [1843] aan C.F. Lurasco.
- ¹⁶⁷ Ibidem, Cn 5, Het gevangenisstelsel en het cellulair systeem. Aantekeningen, uittreksels uit tijdschriften, couranten enz. verzameld en ten dele geschreven door W.H. Suringar [losse ongenummerde stukken], Uittreksels uit het werk *Défense du projet de Loi sur les Prisons contre les attaques de ses Adversaires* par M. Moreau-Christophe, Inspecteur Général du Royaume, 1844. Ibidem, Cb 2z, Afschrift brief van W.H. Suringar van 17 mei 1843 aan [F.A.] van Hall.
- ¹⁶⁸ Quintes, *De cellulaire gevangenisstraf in Nederland*, 12.
- ¹⁶⁹ UBA, BC, col. Sur., Ce 75a, Brief van M. Moreau Christophe van 21 november 1843 aan Suringar. Ibidem, Ce 75b, 'Projet de publication d'une revue pénitentiaire et des institutions préventives'.
- ¹⁷⁰ Ibidem, VIID 1, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', nrs. 50-51, oktober 1844.
- ¹⁷⁰ Ibidem, VIID 5, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', Bemoeiingen betreffende de verbetering van het gevangeniswezen in het buitenland, 1843-1846, [2e] verslag van april 1845.

¹⁷¹ Ibidem, Cb 21, Brief van C.F. Lurasco van 26 juni 1843 aan W.H. Suringar, waarin hij de ‘ommezwaai’ vermeldt van Ristelhueber. Ibidem, Cc 4 z, VIID 9aa, VIID 9ac, Cg 98 a-f voor de correspondentie van W.H. Suringar met J.B. Ristelhueber. Over zijn gewijzigde opvatting zou Ristelhueber een brief aan Moreau-Christophe hebben geschreven; die had Lurasco zelf gelezen. In enkele brieven maakt Ristelhueber kritische opmerkingen over het Pennsylvanische cellulaire systeem. In de brief van 24 juli 1845 aan W.H. Suringar [Cg 98b] uit hij weer zijn voorkeur voor het cellulaire stelsel voor dag en nacht. Hij wil dat ook in het openbaar doen als zijn gezondheid dat weer toelaat, want hij was ernstig ziek en had meerdere keren gevraagd of Suringar iemand wist die zijn complete bibliotheek wilde kopen [Cg 98 d-f]. Ibidem, VIID 3, ‘Berigten nopens het gevangeniswezen’, ‘De Hofraad Ristelhueber van zijne veranderde denkbeelden omtrent het afzonderingsstelsel teruggekeerd’, verslag 22 december 1850 [Gebonden deel in handschrift, niet gepagineerd].

¹⁷² Ibidem, VIID 1, ‘Berigten nopens het gevangeniswezen’, nrs. 50-51, oktober 1844. Suringar en Mittermaier hebben geen correspondentie met elkaar gevoerd zoals blijkt uit L.H. Riemer, *Das Netzwerk der ‘Gefängnisfreunde’ (1830-1872): Karl Josef Anton Mittermaiers Briefwechsel mit europäischen Strafvollzugsexperten II* (Frankfurt am Main 2005) 1360.

¹⁷³ Zie ibidem, VIID 5, ‘Berigten nopens het gevangeniswezen’, Bemoeiingen betreffende de verbetering van het gevangeniswezen in het buitenland, 1843-1846, [1^e] verslag van april 1845, waarin Suringar citeert uit een brief van politiecmissaris Eberhardt van 2 november 1844 aan hem.

¹⁷⁴ Ibidem, C1 21 en Ca 13d, Hiancintus Mompiani. Twee voorlezingen. Vertaald door Is. Warnsinck. Ibidem, Cd 23, *Openingsrede*, z.p., z.d. Ibidem, Cn 65, Brief van J. Spruijt van Opstall van 16 december 1842 aan W. H. Suringar, waarin hij schreef twaalf jaar gevangen te hebben gezeten en over zijn ervaringen wilde publiceren. Hij vroeg Suringar advies en beklemtoonde voor opsluiting van gevangenen volgens het Pennsylvanische stelsel te zijn.

¹⁷⁵ Ibidem, Cn 5, Het gevangenisstelsel en het cellulair systeem [losse ongenummerde stukken], ‘Wat leeren wij in den Vreemde?’ z.p., z.d. [niet gepagineerd, na 1853, na de dood van Mahieu].

¹⁷⁶ Suringar, *Gedachten*, 4-5.

¹⁷⁷ Von Baumhauer, *Herinneringen en vooruitzichten*, o.c., p. 4, 9. Het artikel ‘Cel of gemeenschap’ in: *Maandblad voor berechting en reclasseering van volwassenen en kinderen* 2 (1923) 11, p. 323-326, geeft aan dat honderd jaar na de oprichting van het Genootschap de opvatting over het cellulaire stelsel was veranderd en het besef doorgedrongen dat Suringar c.s. waren doorgeschoten in hun strijd: ‘...zij gingen zoodanig tot een ander uiterste over, dat het wel bijna niets anders kon of dat nieuwe extreme stelsel zou na jaren van practijk blijken andere euvelen teweeg te brengen’.

¹⁷⁸ UBA, BC, col. Sur., Cn 80, Levensbijzonderheden, f. 108. Suringar zou dit artikel hebben geschreven in het *Algemeen Handelsblad* van april 1846, maar ik heb het niet kunnen traceren. Ibidem, Cn 5, ‘Wat leeren wij in den Vreemde?’ z.p., z.j. [na 1853, niet gepagineerd].

¹⁷⁹ Franke, *Twee eeuwen*, 162-163, 171-180.

¹⁸⁰ UBA, BC, col. Sur., Cn 8, ‘Wet op de strafvoltrekking in het nieuwe tuchthuis voor mannen te Bruchsal, in het groothertogdom Baden, Karlsruhe, 21 mei 1847’ [Handgeschreven vertaling, 89 p. folioformaat]. Quintus, *De cellulaire gevangenisstraf*, 31-32. De datering van Quintes, 1845, stemt niet overeen met de datering in het handgeschreven stuk van Suringar.

¹⁸¹ Ibidem, Cb8, Gevangenen en gevangeniswezen. Stukken hierop betrekking hebbend, verzameld en ten deele geschreven door W.H. Suringar, 8f-8ap, Gevangeniswezen met afzonderlijke opsluiting. In dit dossier zitten brieven over de wetgeving van de ministers W.A. Schimmelpenninck van der Oye van der Poll, F.A. van Hall, M.C. de Jonge van Campens Nieuwland en de Tweede Kamerleden D.T. Gevers van Endegeest, J.J. Uytwerf Sterling en J.S. van Naamen. Ibidem, Ee 26a, ‘Biographie’, 2, ‘Strooiblaadje in de Vergadering van de 2de Kamer der Staten-Generaal, medegedeeld ter logenstraffing van een door onjuiste vertaling in een Nederlandsch blad medegedeeld berigt, dat bij de Pruisische Regering het cellulaire stelsel was afgekeurd, terwijl juist het tegendeel ‘t geval was’. Ook Laurillard, ‘Levensschets’, 236, geeft deze titel in zijn literatuurlijst, maar noemt geen publicatiegegevens. *Handelingen Tweede Kamer*, 6 mei 1846, p. 469, <<http://www.statengeneraaldigitaal.nl/document?id=sgd%3A18451846%3A0000054&zoekopdracht%5Bvergaderjaar%5D%5Bvan%5D=1814+-+1815&zoekopdracht%5Bvergaderjaar%5D%5Btot%5D=1994+-+1995&zoekopdracht%5Bzoekwoorden%5D=Suringar&zoekopdracht%5Bkamer%5D%5B0%5D=Eerste+Kamer&zoekopdracht%5Bkamer%5D%5B1%5D=Tweede+Kamer&zoekopdracht%5Bkamer%5D%5B2%5D=Verenigde+Vergadering&zoekopdracht%5Bkamer%5D%5B3%5D=UCV%2FOCV&zoekopdracht%5BdocumentType%5D=Alle+document+types&zoekopdracht%5Bpagina%5D=3&zoekopdracht%5Bsortering%5D=relevantie>> [Geraadpleegd op 15-09-2015]. Franke, *Twee eeuwen*, 164, schrijft over een ‘telegram’.

- ¹⁸² Ibidem, Cg 41a-b, Brieven van J.E. Mollet van 18 augustus 1837 en 15 mei 1838 aan W.H. Suringar. Franke, *Twee eeuwen*, 77 en noot 68.
- ¹⁸³ Franke, *Twee eeuwen*, 161-162.
- ¹⁸⁴ Ibidem, 180-188, 197-204. Quintus, *De cellulaire gevangenisstraf*, 36-45.
- ¹⁸⁵ Quintus, *De cellulaire gevangenisstraf*, 35.
- ¹⁸⁶ UBA, BC, col. Sur., Cd 23, *Openingsrede*, z.p., z.d. Ibidem, Cb8 ac-ad, Brieven van F.J. Mahieu van 5 april 1843 en 29 september 1844 aan W.H. Suringar. In de laatste brief schreef hij Suringar dat de minister bereid was tot de bouw van de cellulaire gevangenis en dat de benodigde onteigening nog in de loop van het jaar zou plaatsvinden. Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 116.
- ¹⁸⁷ Ibidem, Cf 74d, Bijlage bij een brief van Joshua Jebb van 29 mei 1863 aan W.H. Suringar. De bijlage is een necrologie over Jebb (1793-1863). Jebb had militaire opleiding genoten en ontwierp gevangenissen. De Pentonville gevangenis was de meest bekende. Later werd hij gevangenisbestuurder.
- ¹⁸⁸ Franke, *Twee eeuwen*, 102, 105. Simon Werrett, 'Potemkin and the Panopticon: Samuel Bentham and the Architecture of Absolutism in Eighteenth Century Russia', *Journal of Bentham Studies* 2 (1999) 1-25, aldaar 3-4.
- ¹⁸⁹ UBA, BC, col. Sur., Cb 1ae, Brief van J.E. Mollet van 17 juni 1845 aan W.H. Suringar. Ibidem, Cf 64a-h, Correspondentie met R. Hosking. Ibidem, Cf 74a-d, Cn80, Correspondentie met J. Jebb en zijn vrouw. Ibidem, Cb 1bl, Stukken (geschreven en gedrukte) betrekking hebbende op de reis naar Londen. Ibidem, Cb 1h, Afschrift van brief van W.H. Suringar van 3 augustus 1846 aan de gevangenisinspecteurs Crawford en Russell. Ibidem, Cb 1ar, Brief van W. Russell van 22 augustus 1846 aan W.H. Suringar.
- ¹⁹⁰ H. Franke, 'Het bolwerk Schinkel in Amsterdam. De eerste gevangenis van een cellulair mensbeeld' in: S. Faber e.a., *Criminaliteit in de negentiende eeuw* Hollandse Studiën 22 (Hilversum 1989) 51-68, aldaar 59-60.
- ¹⁹¹ UBA, BC, col. Sur., VIID 3, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', Bericht van 26 december 1846 en brief van C. Aubanel van 7 nov. 1844 door Suringar op 6 jan. 1846 als bericht opgestuurd onder de kop 'Wenken om bij de oprichting van Cellulaire Gevangenissen in acht te nemen dat dezelve niet groot zijn.' [Gebonden deel in handschrift, niet gepagineerd]. Ibidem, Cd 40 en Ck 2 nr. 9 [Concept], W.H. Suringar, 'Toespraak NGZVG in 1862.'
- ¹⁹² Ibidem, Cn 6, p. 7, 'Toespraak aan jonkheer Mr. M.J. Deutz van Assendelft op 2 januari 1855, Vicevoorzitter van de Commissie van administratie over de Gevangenissen te Amsterdam ter gelegenheid zijner 25: Jarige Ambtsbetrekking bij het overhandigen van den Zilveren beker door zijne Medeleden hem aangeboden'.
- ¹⁹³ Ibidem, Cn 8, 'Wet op de strafvoltrekking in het nieuwe tuchthuis voor mannen te Bruchsal'. Ibidem, Cb 1ar, Brief van W. Russell van 22 augustus 1846 ('Inspector of Prisons London') aan W.H. Suringar. Franke, 'Het bolwerk Schinkel in Amsterdam', 60-62, 62, noot 37.
- ¹⁹⁴ Ibidem, Cb 1bl, Stukken (geschreven en gedrukte) betrekking hebbende op de reis naar Londen. Ibidem, Cb 1bh, Afschrift brief van W.H. Suringar van 3 augustus 1846 aan Crawford en Russell ('inspectors of prison'). Franke, *Twee eeuwen*, 108-109. Van Drenth en De Haan, *The rise of caring power*, 63, 126.
- ¹⁹⁵ C.T.G.M. Leonards, 'Ter bestrijding van armoede, misdaad, oorlog en immoraliteit. Europese congrescultuur in de negentiende en de vroege twintigste eeuw' in: Kingma en van Leeuwen, *Filantropie in Nederland*. 51-53, 58, 60. C. Leonards en N. Randerad, 'Building a transnational network of social reform in the nineteenth century' in: D. Rodogno, B. Struck en J. Vogel (eds.), *Shaping the transnational sphere: experts, networks and issues from the 1840s to the 1930s* (New York 2015) 111-130, aldaar 113-119.
- ¹⁹⁶ UBA, BC, col. Sur., XIIB 9, Verzameling van tijdschrift- en courantenartikelen, toespraken, enz., 'Projët d'un Congrès pour le paupérisme, et pour les intérêts en général des classes laborieuses et souffrantes'. [De ingebonden stukken zijn niet genummerd].
- ¹⁹⁷ Ibidem, Ca 6h en 6a, Brieven van G. Varentrapp van 19 mei en 2 juli 1846 aan W.H. Suringar. VerLoren van Themaat, *Zorg voor den veroordeelde* II, 283, meende dat mede op Suringars initiatief het eerste congres over gevangenshervorming tot stand was gekomen.
- ¹⁹⁸ C.T.G.M. Leonards, 'Priceless children? Penitentiary congresses debating childhood: A quest for social order in Europe, 1846-1895' in: C. Emsley, E. Johnson and P. Spierenburg (eds.), *Social control in Europe II, 1800-2000*. History of Crime and Criminal Justice Series II (Ohio 2004) 125-166, aldaar 128-129. Leonards, 'Ter bestrijding van armoede, misdaad, oorlog en immoraliteit', 58-60.
- ¹⁹⁹ UBA, BC, col. Sur., Ca 6i nr. 2, Ca 6j en Ca 5j, Brieven van G. Varentrapp van 18 december 1846, 27 mei 1847 en 1 juli 1847 aan W. H. Suringar. Ibidem, Ca 6a-r, Correspondentie en stukken betreffende de congressen te Frankfort en Brussel 1846-1847, Ca 6l, Congrès Penitenciaire tenue à Francfort au Main. Séance 28, 29 en 30 Sept. 1846 [Handgeschreven versie]. Zie ibidem, Ca 6m, voor de gedrukte versie. Suringar heeft de resoluties

genoteerd met de stemverhouding. Leonards, 'Priceless Children?', 129-131. VerLoren van Themaat, *Zorg voor den veroordeelde* II, 283. Riemer, *Netzwerk der "Gefängnisfreunde" (1830-1872)* 726, 728 noot 8.

²⁰⁰ M.M. von Baumhauer, *De landbouwkolonie te Mettray (in Frankrijk), een voorbeeld voor Nederland. Voorafgegaan door eene redevoering van W. H. Suringar* (Leeuwarden 1847).

²⁰¹ UBA, BC, col. Sur., VIID 3, 'Berigten nopens het gevangeniswezen' in binnen- en buitenland, Verslag van W.H. Suringar van april 1845.

²⁰² Ibidem, Ca 6r, Gedrukte stukken betrekking hebbende op het penitentiair Congres te Brussel met kaarten, visitekaartjes, *Journal de la Haye* (10-11 mei 1847). Leonards, 'Priceless Children?', 131-132. *Débats du congrès pénitentiaire de Bruxelles, Session de 1847, Séances des 20, 21, 22 et 23 Septembre* (Brussel 1847) 33-34, 60, 68-71, 186 en 189.

²⁰³ Janse, *De afschaffers*, 27-29. Buisman, *Tussen Vroomheid en Verlichting* I, 17, 21. Van Drenth en De Haan, *The rise of caring power*, 30-36.

²⁰⁴ J. ter Meulen, *Der Gedanke der Internationalen Organisation in seiner Entwicklung*. Band 2, 1789-1889, Deel 1, 1789-1870 (Den Haag 1929) 312. M. Ceadal, *The origins of war prevention. The British peace movement and international relations, 1730-1854* (Oxford 1996) 13-14, 213, 222-223.

²⁰⁵ Tenzij anders vermeld zijn de gegevens over de vredescongressen ontleend aan: J.Th. Egging, Willem Hendrik Suringar. Een vredesapostel?, 10-19, 29-35, 37-38 (MO-II Scriptie Geschiedenis Interstudie, Arnhem 1983) en J.Th. Egging, Willem Hendrik Suringar (1790-1872). Een boodschapper van praktische filantropie (Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 1995), 117-128.

²⁰⁶ J.B. Hugenholtz, *Handboek voor de vredesbeweging in Nederland* (Gouda 1932) 23.

²⁰⁷ W.H. Posthumus-van der Goot, *Vrouwen vochten voor vrede* (Arnhem 1961) 25, 40-48.

²⁰⁸ De strijdkreet van Amerikaanse voorstanders voor annexatie van het noordelijkste deel van Oregon luidde: 'Fifty-Four Forty or Fight', doelend op de grens van 54 graden en 40 minuten die zij wilden vastleggen, <https://en.wikipedia.org/wiki/Oregon_boundary_dispute> [Geraadpleegd op 27-02-2017].

²⁰⁹ Ceadal, *The origins of war prevention*, 222, 368.

²¹⁰ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 75-79, 86-94 [Zowel netversies als kladexemplaren vanwege de verschillen]. Suringar had wel weten te voorkomen dat hij op verzoek van Burritt ook Duitsland zou vertegenwoordigen. Hij was van mening dat hij moeilijk twee nationaliteiten kon representeren.

²¹¹ Ibidem, Cf 115af-ah en Cn 97, De correspondentie tussen R. de la Sagra en W.H. Suringar over hun onenigheid. Ibidem, Cf 115m, Brief van 30 mei 1848 aan W. H. Suringar waarin R. de la Sagra de titel noemt van het boek waar het meningsverschil mogelijk over is ontstaan: *Resumé des études sociales, la cause et la tendance*. Het gepubliceerde werk had een enigszins andere titel: *Resumé des études sociale. Exposées dans la revue des intérêts matériels et moraux pendant l'année 1844. Lu à l'Académie des sciences morales et politiques les 13 et 20 septembre 1845* (Paris 1848). Ibidem, Cf 115ak, voor de verzamelde biografische gegevens over De la Sagra. Ibidem, Cf 115am, voor de *Aphorismes Sociaux*, die De la Sagra aan Suringar tijdens zijn verblijf in Nederland heeft geschonken. Aan de binnenzijde stond vermeld: 'A mon ami Suringar souvenir de l'auteur.' Onder zijn handtekening stond: Amsterdam, 24 juli 1848. Het boekwerkje bestond uit 255 aforismen. Zie: ibidem, Cf 115aj, voor een gedrukt katern met de titel *De drie tijdperken der Menschheid*. Dit werk kan mogelijk de Nederlandse minder volledige vertaling zijn van de aforismen van De la Sagra, want hier wordt de vanzelfsprekendheid van het geloof bestreden. Een gedrukte versie van Ramon de la Sagra's aforismen verscheen veel later: *Le mal et le remède. Aphorismes sociaux* (Parijs 1859).

²¹² Ibidem, Ee 25f, Brief van Friedrich Karl I zu Hohenlohe-Waldenburg-Schillingfurst van 25 oktober 1848 aan W.H. Suringar.

²¹³ Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden f. 75.

²¹⁴ Ibidem, Cj 5a, W.H. Suringar, *Discours au Congrès de la Paix à Paris, 23 Août 1849*. Bij zijn handgeschreven toespraak merkt hij op: 'Dit is het Discours zoo als ik het werkelijk heb uitgesproken. Mijn toespraak in druk heeft wijzigingen ondergaan door iemand die Fransch en Hollandsch verstond en dacht mijn Fransch te verbeteren. Het eigenaardige van mijn stuk was in dat verbeterde Fransch niet te herkennen.'

²¹⁵ Suringar doelde op de publicatie van R. de la Sagra, *L'utopie de la paix: extraits des doctrines émises aux congrès des amis de la paix réuni à Bruxelles au mois de septembre 1848* (Parijs 1849). Ferdinand E. A. Gasc, *Lettres à M. Ramon de La Sagra sur l'utopie de la paix* (Parijs 1851) schreef vlak voor het congres te Londen in 1851 een weerwoord.

²¹⁶ Zie: UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 75-79 en f. 87-92 voor de beschrijvingen van Suringars ervaringen met het congres te Brussel en vooral te Parijs.

²¹⁷ Ibidem, f. 76.

²¹⁸ Ibidem, f. 77.

²¹⁹ Ibidem, f. 93, Brief van Isidore Simard van 6 september 1849 aan W.H. Suringar met cantate over het vredescongres. Over de componist heb ik weinig informatie kunnen achterhalen. In *Le bon ton. Journal des modes*, 2 (1 oktober 1837) 14, p. 109-110, wordt Isidore Simard gekarakteriseerd als 'Un de nos chansonniers populaires'.

²²⁰ Ibidem, Cn 22h, Brief van J. Lee, T. Pyne, en H. Macnamara, van 22 oktober 1850 aan W.H. Suringar, waarin zij Suringars redevoering ondersteunen: 'We, as you do, maintain the right of defending ourselves against foreign or domestic enemies...'. Ibidem, Cn 67d, Gedrukte versie van een toespraak 'To the friends of peace at Wiesbaden', 27 augustus z.j. Mogelijk is dit de toespraak die hij heeft gehouden enkele dagen na de officiële sluiting van het congres in Frankfurt en waaruit blijkt dat hij voorstander blijft van zelfverdediging: 'First, when the principle of self defence is not admitted there is little hope that peace societies should be found in Germany and in Holland.'

²²¹ H. Fried, *Handbuch der Friedensbewegung II, Geschichte, Umfang und Organisation der Friedensbewegung* (2^e druk; Berlijn, 1913) 95-96. Posthumus-van der Goot, *Vrouwen vchten voor vrede*, 35. Chris Leonards, 'Ter bestrijding van armoede, misdaad, oorlog en immoraliteit', 49-61, aldaar 58-59, rekent de Franse initiatieven in de jaren zeventig en tachtig ook tot de internationale vredescongressen. De jaarlijkse congrescultuur na 1889 ziet hij echter ook als een nieuwe fase. P.H. Kamphuis, *Het Algemeene Nederlandsche Vredebond 1871-1901. Een verkennend onderzoek naar dertig jaar ijveren voor een vreedzaame internationale samenleving* ('s-Gravenhage 1982) 30. H.Ch.G.J. van der Mandere, *De vredesbeweging en hare geschiedenis. Kort overzicht van de denkbeelden, die op pacifistisch gebied in den loop der eeuwen zijn naarvoren gebracht, en van de georganiseerde vredesbeweging gelijk zij sedert den aanvang der 19de eeuw bestaat* (Leiden z.j.) 72, 76, 81, 95.

²²² UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 64. Ibidem, Cj 7, 'Jardins d'enfants'.

²²³ Ibidem, VIID 1, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', nr. 55, 'Hoofdtrekken voor de oprigting van eene Vereeniging tot Kleeding van behoeftige Kinderen, ter bevordering van het school gaan, 29 maart 1845.' Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 64. Ibidem, Cj 1j, *Slot mijner laatste voor de vuist gesproken rede in Doctrina*.

²²⁴ Ibidem, Ck 6a-g, De bewaarschool te Zandvoort. Stukken bijeengebracht door W.H. Suringar. Ibidem, Cf 21e, Afschrift van een toespraak voor de ouders van Robert Daniël Koch van 28 augustus 1843. Ibidem, Cf 21 c-d, Afschriften van brieven van W.H. Suringar van 21 augustus en 31 december 1845 aan F.A. van Hall. Ibidem, Ck 3, nr. 12, W.H. Suringar, *Raad en troost onder het kruis des levens. Tien bloemen geplukt op vreemden bodem. Uitgegeven tot oprigting en instandhouding van bewaarscholen voor kinderen van behoeftigen* (Leeuwarden 1845). Suringar gaf aan dat een sterfgeval de aanleiding was tot het maken van de bundel, die gebaseerd was op de vrije vertaling en bewerking van een werk van J.N. Müller. De publicatie zou in een oplage van 500 exemplaren zijn gedrukt, maar heb ik niet kunnen achterhalen. W.H. Suringar, *Inwijding der bewaarschool te Zandvoort den 26 october 1845* (Leeuwarden). 'Zandvoortse bewaarschool (Zondagsblad O.H.C. van 30 oktober 1905)', *De Klink* 13 (1993) 1, p. 8-9.

²²⁵ W.H. Suringar, *Gedenkschrift van de Louiseschool te Amsterdam ter gelegenheid van haar vijf en twintig jarig bestaan, den 29 sten November 1868* (Amsterdam 1868) 10.

²²⁶ Suringar, *Gedenkschrift*, 8-18.

²²⁷ Ibidem, 36-38.

²²⁸ UBA, BC, col. Sur., Cj 8, W.H. Suringar. 'Recept tot oprigting van eene Bewaarschool te Wijk bij Duurstede'. Ibidem, Cj 9 a-c, Correspondentie van J. van Dam van 1846-1847 met W.H. Suringar. Ibidem, Cj 20, Aantekeningen, voordrachten enz. over bewaarscholen, kinderen, onderwijs enz. J. van Dam, *Dichtbloemen, op het altaar der liefde gestrooid. Uitgegeven ten behoeve eener op te rigten bewaarschool te Zwammerdam* (Leeuwarden 1847) V-XI.

²²⁹ Suringar, *Gedenkschrift*, 37-43.

²³⁰ Suringar, *Gedenkschrift*, 94. Suringar heeft ook een Frans stuk over bewaarscholen bestudeerd Zie hiervoor: UBA, BC, col. Sur., Cj 7, 'Jardins d'enfants.'

²³¹ G. de Clerq, 'Franz Dingelstedt te Scheveningen', *De Gids* 11 (1847) 2, 157-178, aldaar 176-178. Franz Dingelstedt, *Jusqu'à la mer. Erinnerungen an Holland* (Leipzig 1847). N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit 1750-1900* (Amsterdam 2004) 544-548.

²³² UBA, BC, col. Sur., Cj 21, 'Over het verschil tusschen de Regeering en het Plaatselijk Schoolbestuur'. Het conflict zal zich hebben afgespeeld tussen de komst van Suringar naar Amsterdam en het aftreden van J. Verstolk van Soelen, die in september 1841 aftrad als minister van Buitenlandse Zaken. Suringar noemt hem in dit stuk. Huidekoper werd in 1841 burgemeester, maar combineerde dit nog met zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer.

- ²³³ Ibidem, Cf 69a-g, Cd 27, Ee 8, Correspondentie van P. Huidekoper met W.H. Suringar. Bos, *Waarachtige volksvrienden*, 20. Aerts, “De eischen des tijds”, 310.
- ²³⁴ Van Leeuwen, *Bijstand in Amsterdam*, 256, citeert uit het blad *Waarachtige Physiologie van Amsterdam* van 1845.
- ²³⁵ UBA, BC, col. Sur., Cl 11, Papieren van W. H. Suringar. Penning van P. Huidekoper. In het dossier zitten tevens de gegevens over het afscheid van Pieter Huidekoper.
- ²³⁶ Ibidem, VIID 3, ‘Berigten nopens het gevangeniswezen’, Afschrift van een brief van W.H. Suringar van 17 april 1845 aan het bestuur van het NGZVG [Gebonden deel in handschrift, niet gepagineerd].
- ²³⁷ Ibidem, Cl 3, nr. 3, Over spaarkassen met gedrukte circulaire ‘Spaarkassen voor den Handwerksman’ van maart 1849.
- ²³⁸ In de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (8 april 1854) 3, maakten de drie vennoten bekend dat de vennootschap op 31 maart 1854 was ontbonden en de firma onder de naam ‘Suringar & Co’ werd verkocht.
- ²³⁹ P.A. Scheen, *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1880* (*s Gravenhage 1981) 293.
- ²⁴⁰ Tineke de Bie en Wantje Fritschy, ‘De ‘wereld’ van de Réveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland’ in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 6 (1985) 30-58, aldaar 52-53, vermelden haar in hun schema van het ‘vrouwennetwerk’ van het Réveil met de naam Keetje Suringar. Ze zou naast liefdadigheid ook met Ida Pierson-Oyens bekeerwerk onder joden hebben verricht.
- ²⁴¹ Brieven van Allard Pierson van 7 september en 2 november 1845 aan Adriaan Gildemeester [Informatie van prof. W. Balke].
- ²⁴² UBA, BC, col. Sur. Cb 1y, Brief van C.F. Lurasco van 13 juli 1846 aan W.H. Suringar, waaruit blijkt dat Borski Suringars buurman is. Biografisch Archief van het Parlementair Documentatiecentrum, Universiteit Leiden (BAPD), <http://www.parlement.com/id/vg09lkvj4fzw/d_borski> [Geraadpleegd op 18-08-2015].
- ²⁴³ Ibidem, Cl 11i, Brief van [H] van Beek Vollenhoven van 5 december 1849 aan W. H. Suringar. BAPD, <http://www.parlement.com/id/vg09lkxshnwq/h_van_beek_vollenhoven> [geraadpleegd op 18-08-2015].
- ²⁴⁴ Ibidem, Cf 93, Brief van C.N. Kist van 10 februari 1847 aan W.H. Suringar waaruit blijkt dat Den Tex Suringars buurman is. BAPD, <http://www.parlement.com/id/vg09ll29nbt5/h_j_kist> [Geraadpleegd op 18-08-2015].
- ²⁴⁵ *Dagboek van Willem de Clercq 1811-1844*, deel XIII (1826) p. 108, online versie: <<http://resources.huysens.knaw.nl/dagboekdeclercq>> (Geraadpleegd op 26-04-2017).
- ²⁴⁶ Laurillard, ‘Levensschets’, 231. Foto in P.A.J. Otgaar en J.F.G.J. van Schaik, “‘Vrolijk en te vree’: het wel en wee van Leidse jongens op Mettray (1851-1879)’ in: *Jaarboek sociaal economische geschiedenis Leiden en omstreken* 8 (1996 [verschenen in 1997]) 88-129, aldaar 88.
- ²⁴⁷ UBA, BC, col. Sur. Cb 8av, Brief van W.H. Suringar z.d., z.j. aan A.W. Huidekoper.
- ²⁴⁸ Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 21, 23-24. Circulaire met de aankondiging van de promotie <<http://www.regionaalarchiefzutphen.nl/archieven/file/8cfdcee5822135fb9816da83ab7eae9e>> [Geraadpleegd op 12-08-2017].
- ²⁴⁹ Ibidem, Ca 2m-n, Brieven van J.N. Müller van 3 december 1838 en 31 augustus 1839 aan W.H. Suringar. Zie ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 22, voor de vermelding van het corresponderend lidmaatschap van Die Gesellschaft zur Beförderung der Geschichtkunde zu Freiburg in Breisgau.
- ²⁵⁰ Ibidem, Ca 2w, Brief van J.N. Müller van 13 juli 1844 aan W.H. Suringar.
- ²⁵¹ Ibidem, Ca 2al, Afschrift brief van W.H. Suringar z.d., z.j. aan N.N.
- ²⁵² Zie ibidem, VIID 3, ‘Berigten nopens het gevangeniswezen’, ‘Mededeeling en ontwikkeling van denkbeelden over een Patronaat der Armen. - Behandeling van dit onderwerp met Ihl, Bachmann enz. – Opstel deswege in het Fransch’, waarin Suringar verslag doet van deze gesprekken in 1844. [Gebonden deel in handschrift, niet gepagineerd]
- ²⁵³ Ibidem, Cb 2h-Cb 2o nr. 4, Cb 2 x-y, Cc 1q en Cg 12a, Correspondentie van C.F. Lurasco met W.H. Suringar met afschriften van W.H. Suringar aan C.F. Lurasco en een brief van C.F. Lurasco aan W.H. Warnsinck over de Franse uitgave van Suringars *Gedachten over de eenzame opsluiting der gevangenen* (Leeuwarden 1842). De Franse vertaling werd uitgegeven met toevoegingen van L.M. Moreau-Christophe, *Considérations sur la réclusion individuelle des détenus* (Parijs en Amsterdam 1843). Ibidem, Cb 2z, Afschrift brief W.H. Suringar van 17 mei 1843 aan [M.C.?] van Hall. Riemer, *Das Netzwerk der “Gefangenisfreunde”*, 709.
- ²⁵⁴ Ibidem, Cb 8z, Afschrift brief van C.F. Lurasco van 20 april 1846 aan de minister van Justitie M.W. de Jonge van Campens Nieuwland. C.F. Lurasco, *Bezwaren tegen het stelsel van afzondering der gevangenen, getoetst aan de ervaring, in de Pennsylvanische staatsgevangenis van het Oosten verkregen: eene voorlezing, op de algemeene vergadering van het Nederlandsch Genootschap: tot zedelijke verbetering der gevangenen, gehouden*

te Amsterdam, den 10den mei 1845 (Amsterdam 1845) en C.F. Lurasco, *Eenige strafinrichtingen in Frankrijk uit een penitentiair oogpunt beschouwd* (Amsterdam 1844).

²⁵⁵ C.F. Lurasco, *Brief van C.F. Lurasco aan W.H. Suringar over het door O.G. Heldring uitgesproken gevoelen betreffende het gevangeniswezen. Voorgelezen in de algemeene vergadering van het genootschap: Tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen; gehouden te Amsterdam, den 10 mei 1849* (z.p. [Amsterdam] z.j. [1849]).

²⁵⁶ UBA, BC, col. Sur., Cg 12 b, Brief van C.F. Lurasco van 15 oktober 1850 aan W.H. Suringar. Lurasco heeft zijn brochure als eerste nog aan Suringar ter lezing gestuurd. Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 131. Franke, *Twee eeuwen*, 196.

²⁵⁷ H. de Valk, 'Meer dan een plaats. De keuze van Utrecht als aartsbisdom in 1853', in: W. Janse en J. Vis (red.), *Staf en Storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002) 37-63, aldaar 43 en 52.

²⁵⁸ D. Slijkerman, 'Tegen katholieken of de grondwet? Katholieke visies op de Aprilbeweging van 1853', *De negentiende eeuw* 38 (2014) 23-40, bestrijdt dat de Aprilbeweging een 'reactionaire' reactie was, maar dat verschillende motieven van nationale, politieke en godsdienstige aard een rol speelden.

²⁵⁹ UBA, Br. A 11, *Redevoering bij de opening der Veertiende Algemeene Vergadering van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap, te Kampen den 29 july 1858, in de Broederkerk uitgesproken door W. H. Suringar, honorair Lid des Genootschaps* (overgedrukt uit het Maandblad van 1858, no 11) 4-15, aldaar 4-10.

²⁶⁰ UBA, BC, col. Sur., XV E4, Album Amicorum II, 19 verso. Ibidem, Ck 2, , nr. 23, 'Tevredenheid'. CBG, Arch. HdG 4a, Brief van W.H. Suringar van 20 november 1849 aan P.J. Hofstede de Groot.

²⁶¹ Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 131, verwijst hierbij naar het proefschrift van Oberman, die in zijn *Verwaarloosde en misdadige jeugd*, 22-23, benadrukt dat zich bij Suringar een meer zendingsgerichte benadering leek te ontwikkelen en dat dit terug te zien is in de godsdienstige opvoeding te Mettray. E. René van Ouwenaller bekritiseert het proefschrift van Oberman in *Maandblad voor berechting en reclassering van volwassenen en kinderen* 2 (1923) nr. 1, 23-27, aldaar 25-26. Hij meent dat het weinig zin heeft om nog over Suringars religieuze denkwijze te spreken, omdat die [in 1923] allang niet meer bestaat. Hij karakteriseert Suringars geloof als een religie met veel 'Eerbied en Ontzag voor den Schepper van het heelal, voor den Albehoeder en Dankbaarheid voor den Algoeden en den Alzegenaar...'. Hij zag deze religieuze kenmerken bijvoorbeeld terug in Suringars toespraak over Maria Eggerings in 1845.

²⁶² CBG, nr. 4a, Archief P.J. Hofstede de Groot (Arch. HdG), Brieven van W.H. Suringar aan P.J. Hofstede de Groot. UBA, BC, col. Sur., Cf 16a-c, Brieven van P.J. Hofstede de Groot aan W.H. Suringar. Daarnaast schreef P.J. Hofstede de Groot een herinnering aan Suringar, 'Een dag met Willem Hendrik Suringar. 6 augustus 1863' in: E. Laurillard, *Onesimus 1886. Jaarboekje van Nederlandsch Mettray* (Amsterdam 1885) 2-7. J. Vree, 'In kerk, huis, school en staat het christendom. P. Hofstede de Groot en de opvoeding van de Nederlandse natie (1834-1861)' in: J. de Bruijn e.a. (red.), *De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996. Geen heersende kerk, geen heersende staat*. (Den Haag 1996) 251-292, aldaar 265, 267, 269.

²⁶³ UBA, BC, col. Sur., Cf 16a, Brief van P.J. Hofstede de Groot van 8 juni 1849 aan W.H. Suringar. J. Vree, 'Groninger godgeleerden en predikanten in beweging: politiek en propaganda' in: W. Janse en J. Vis (red.), *Staf en Storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002) 131-165, aldaar 164-165, wijst op de onjuistheid en onnauwkeurigheid van de term 'grootprotestants'.

Een filantropisch drieluik (1851-1872)

¹ Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 132-133.

² P.R. Bos, *Bos' schoolatlas der geheele aarde in 29 kaarten* (Groningen 1877; herdruk, z.p., z.j.), Bericht en kaart I.

³ UBA, BC, col. Sur., Cd 6a-af, Papieren W.H. Suringar. Nederlandsch Mettray, Cd 6af, *Het Leven* 11 (1916) 43, dinsdag 24 oktober 1916. In dit tijdschrift staat op de pagina's 1408-1411 een artikel over Mettray onder de kop: 'Stoute Jongens'.

⁴ Suringar, *My visit to Mettray in 1845, a speech* [Rotterdam 1851] 2-3.

⁵ Zie p. 134-135.

⁶ UBA, BC, col. Sur., VIID 1, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', nr. 41, Brief van R. de la Sagra van 7 november 1843 aan W.H. Suringar.

⁷ Ibidem, Cd 26, Brief van F.J. Mahieu van 18 december 1845 aan W.H. Suringar, waarin hij vertelt dat Smeding hem al in het kort verslag heeft gedaan van hun bezoek. Hij hoopt dat Suringar zelf een verslag over zijn bezoek zal publiceren.

⁸ Von Baumhauer, *De landbouwkolonie te Mettray (in Frankrijk)*, 1. Von Baumhauer baseerde zich op de verslagen die over Mettray gemaakt waren, vgl. Van Toorenburg, *Kinderrecht en kinderopvang*, 37. In Suringar, *My visit*, 24-28, staan twee brieven van Suringar afgedrukt uit 1851. Op p. 24 verwijst hij naar de opdracht die hij aan Von Baumhauer heeft gegeven. Uit J. de Liefde, *Netherland Mettray. Agricultural colony at Rijsselt near Zutphen* (Leeuwarden 1866) 3, blijkt dat Suringar voorafgaand aan de publicatie via een inschrijfformulier reclame maakte voor het boekje.

⁹ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, Lijst met geschriften, f. 27-32. Uit deze lijst blijkt dat Suringar een toespraak hield bij de begrafenis van C.D. Schüller op 4 februari 1860 in de Nieuwe Kerk te Amsterdam. UBA, BC, Archief van G.T.N. Suringar en Hugo Suringar, inv. nr. 1920, Teksten van grafredes van W.H. Suringar. Dekker, *Straffen, redden en opvoeden*, 176, 483 noot 10, noemt deze datum voor de toespraak in Amsterdam en geeft meer familiegegevens.

¹⁰ Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, Lijst met geschriften, f. 27-32. Onder het kopje 'Mettray', staat deze opmerking van G.T.N. Suringar als toelichting bij Suringars oproep in 1848 op een landbouwcongres te Brussel om landbouwkoloniën te stichten voor de arme jeugd.

¹¹ Ibidem, Cd 6a-af, Papieren W.H. Suringar, Nederlandsch Mettray, Cd 6a. Juliet E. Oldenburger en Carla S. Oldenburger, *De Keijenberg, een 19de eeuwse landgoed op de Zuidwest-Veluwe: cultuurhistorisch overzicht* (Amsterdam 2009) Deelrapport in opdracht van Staatsbosbeheer, 9-11, geeft een beschrijving van het landgoed in de eerste helft van de negentiende eeuw <<http://edepot.wur.nl/253188>> [geraadpleegd op 13 januari 2018]

¹² Dekker, *Straffen, redden en opvoeden*, 176.

¹³ Otgaar en van Schaik, "Vrolijk en te vreë", 97, suggereren dat de stichting van Nederlandsch Mettray zo lang duurde omdat Suringar het waarschijnlijk niet eens was met de eis van Schüller dat er geen criminele kinderen mochten worden opgenomen. Zij verwijzen daarvoor naar Dekker, *Straffen, redden en opvoeden*, 176. Dit is een onjuiste interpretatie van Dekkers verhaal. Hij geeft alleen aan dat Suringar van plan was, net als in het Franse Mettray, kinderen die wel een delict hadden gepleegd, maar geen veroordeling hadden gekregen van de rechter omdat 'zij zonder oordeel des onderscheids hadden gehandeld', in de Nederlandse instelling op te nemen.

¹⁴ UBA, BC, col. Sur., Cd 6a-af, Papieren van W.H. Suringar. Nederlandsch Mettray, Cd 6y. In een in het Frans opgesteld verslag wordt een bijeenkomst van zondag 1 oktober 1847 met Demetz weergegeven, waarbij Suringar aanwezig was.

¹⁵ Dekker, *Straffen, redden en opvoeden*, 52-53.

¹⁶ C. Noordam, 'Dirk van Frankenhuijsen. Een bloeiende akker van mensenliefde' in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1993) 118-145, aldaar 120, 125, 131.

¹⁷ UBA, BC, col. Sur., Cd 15, Afschrift brief van W.H. Suringar van 6 januari 1849 aan de bestuurders van de inrichting te Montfoort. Noordam, 'Dirk van Frankenhuijsen', 121

¹⁸ Noordam, 'Dirk van Frankenhuijsen', 140-142.

¹⁹ *Congrès Agricole de Belgique, réuni à Bruxelles, le 21, 22, 23 et 24 septembre 1848* (Brussel 1848) 43, 60-62.

²⁰ Suringar, *Landbouwkolonie Nederlandsch Mettray*, 12-13. Dekker, *Straffen, redden en opvoeden*, 484 noot 20.

²¹ UBA, BC, col. Sur., Ce 102c - Ce 102g, Correspondentie E. Ducpétiaux met W.H. Suringar.

²² UBA, BC, col. Sur., XV E3, Album Amicorum I, p. 8. De ontmoeting vond plaats op 19 mei 1850. NI-ZuRAZ, Nederlandsch Mettray, 0107, inv.nr. 383, Aantekeningen naar aanleiding van een bezoek aan het Rauhe Haus te Hamburg, ter voorbereiding van een in Nederland op te richten opvoedingstehuis, 1850.

<<http://www.regionaalarchiefzutphen.nl/archieven/file/2df7d63f270b3ec8906d202ebaef5ab4>> [Geraadpleegd op 14-08-2017].

²³ J.M.G. van der Poel en R.J.C. Wessels, *De verslagen van het Nederlandsch landhuishoudkundig congres 1846-1953: samengesteld ter gelegenheid van het honderdste congres te 's-Hertogenbosch op 17 en 18 september 1953* (z.p. 1953) 9, 13, geven aan dat het doel van het congres was de wetenschappelijke inzichten over de landbouw in te voeren en de boeren over te halen die toe te passen. J.D. Dorgelo, *De koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid (1818-1859). Een landbouwkundig en een sociaal-economisch experiment* (Assen 1964) 15. O.G. Heldring had zich ook in de landbouwkolonisatie verdiept en publiceerde *Binnen- en buitenlandse kolonisatie, in betrekking tot de armoede* (Amsterdam 1846).

²⁴ *Verslag van het verhandelde op het tweede Landhuishoudkundig Congres, gehouden te Arnhem, den 4, 5 en 6 Junij 1847* (Wolfe 1848) 197. *Verslag van het verhandelde op het derde Landhuishoudkundig Congres, gehouden te Groningen, den 14, 15 en 16 Junij 1848* (Zwolle 1849) 47, 55-56.

²⁵ Van der Poel en Wessels, *De verslagen van het Nederlandsch landhuishoudkundig congres*, p. 29 nr. 10, noemen het een 'Commissie tot bestudering van de oprichting van een Eén-centdaags-Maatschappij ter

bevordering van de binnenlandse kolonisatie', die in juni 1848 tijdens het Landhuishoudkundig Congres werd ingesteld.

²⁶ UBA, BC, col. Sur., Ck 4, nr. 26, 'Algemeene regelen voor een Eén cent daagsche Maatschappij voor den landbouw.' Suringar wilde ook een 'Halvecentsmaatschappij' stichten, waarmee de aankoop van heidegrond gefinancierd moest worden om kinderen te Mettray tot ontginners op te leiden. Zie: ibidem, Ch 4a, Brief van B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis van 4 augustus 1848 aan W.H. Suringar, waarin hij schreef dat hij dat niet zo'n goed idee vond, omdat dan geld, dat nodig was voor het starten van Nederlandsch Mettray, verloren zou gaan. J.M.G. van der Poel, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden', *AGN X* (Haarlem 1981) 159-182, aldaar 169. Van Toorenburg, *Kinderrecht en kinderopvoeding*, 37-38.

²⁷ J. Vree, *Kerk, huis, school en staat. Leven, werk en vriendenkring van P. Hofstede de Groot (1844-1886)* (Hilversum 2017) 163.

²⁸ Dorgelo, *De koloniën van de Maatschappij van Weldadigheid (1818-1859)*, 15. *Verslag van het verhandelde op het vijfde Landhuishoudkundig Congres, gehouden te Leiden, van den 10den tot den 14den Junij 1850* (Zwolle 1851) 37. O.G. Heldring (red.), *De Vereeniging: Christelijke Stemmen III* (Amsterdam 1849) 66-67.

²⁹ UBA, BC, col. Sur., Cf 36d, Brief van O.G. Heldring van 28 december [z. j.] aan W.H. Suringar.

³⁰ Ibidem, Ch 4a, Brief van B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis van 4 augustus 1848 aan W.H. Suringar. Dekker, *Straffen, redden en opvoeden*, 178.

³¹ Dekker, *Straffen, redden en opvoeden*, 176-178. *Landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt bij Zutphen. Berigt 1* (1852) 1-7 [Gedrukt voor de medestichters, leden en begunstigers. Met een plaat van de kolonie in steendruk van P.W.M. Trap].

³² De Liefde, *Netherland Mettray*, 4-6.

³³ UBA, BC, col. Sur., XIIB 9, Verzameling van tijdschrift- en courantartikelen, toespraken enz. [De ingebonden stukken zijn niet genummerd]. In dit dossier zitten stukken betreffende besprekingen over een agrarische kolonie en in het bijzonder Mettray, waaronder een gedrukte circulaire met de titel 'Verbetering- of Reddingshuis voor de hulpbehoevende en verwaarloosde jeugd. Opmerkingen over het stichten van een klein Mettray, of eene Landbouwkundige Inrigting voorloopig voor een vijftigtal verwaarloosde en hulpbehoevende kinderen' (z.d. en z.p.). Zie ibidem, Cd 6a-af. Papieren W.H. Suringar. Nederlandsch Mettray, Cd 6xa-xc, met diverse stukken van een commissie die rapporteert aan het Landhuishoudkundig Congres over de mogelijkheid van de stichting van een Nederlandse landbouwkolonie in navolging van het Franse Mettray.

³⁴ Dekker, *Straffen, redden en opvoeden*, 176-178, 188-192. De organisatievorm van "Nederlandsch Mettray" heeft veel weg van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen. Verwonderlijk is dat niet, omdat Suringar immers een groot aandeel had in het opstellen van de statuten.

³⁵ Ibidem, 176.

³⁶ Dekker, *Straffen, redden en opvoeden*, 179-181.

³⁷ UBA, BC, col. Sur., Cd6a-af, Papieren W.H. Suringar. Nederlandsch Mettray, Cd 6c, Toespraak van Suringar tijdens het bezoek van de koning.

³⁸ Ibidem, Cf 45b, Gedicht van J.P. Heije aan W.H. Suringar voor de eerste steenlegging van de spoorbrug over de IJssel door koning Willem III op 21 oktober 1861.

³⁹ UBA, BC, col. Sur., Cg 58e, Brief van F.J. Domela Nieuwenhuis van 29 oktober 1855 aan W.H. Suringar. Ibidem, Cg 13d, Brief van J.A. Luiken van 2 februari 1860 aan W.H. Suringar. Hij vond de huurverhoging voor 'Den Dam' aan de hoge kant. Suringar en zijn vrouw huurden blijkbaar het huis op kosten van Nederlandsch Mettray. Hij hoopte ook dat het graf op Mettray nog lang leeg zou blijven. Volgens een mededeling van dr. W. C. Pieterse, gemeentearchivaris te Amsterdam in een brief van 28 januari 1994 waren Suringar en zijn vrouw uitgeschreven uit het bevolkingsregister en verhuisd naar Gorssel vanaf 26 april 1856 en werd hij in december 1859 weer te Amsterdam ingeschreven, terwijl zijn vrouw pas in mei 1860 volgde.

⁴⁰ Suringar publiceerde zijn artikelen voor medestichters, leden en begunstigers in de jaarlijkse 'Berigten' van de *Landbouwkolonie Mettray op Rijsselt, bij Zutphen*.

⁴¹ Dekker, *Straffen, redden en opvoeden*, 190.

⁴² UBA, BC, col. Sur., Cg 123 g. Brief van Willem Anne baron Schimmelpenninck van der Oye van der Poll van 15 april 1863 aan W. H. Suringar.

⁴³ W.H. Suringar, *What system of education was followed at Netherlands Mettray*. Vert. John Mc Ilraith (Leeuwarden 1867).

⁴⁴ UBA, BC, col. Sur., Ci 9w-a, Verslag van het verjaardagsfeest. Ibidem, Ci 9a-ad, Gelukwensen t.g.v. zijn 70sten verjaardag.

⁴⁵ Ibidem, VIID 7, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', nr. 51. Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 106-108, 67 noot 1 en 107 noot 1 over de verkeerde weergave van de voorletters van Schlimmer in de jaarverslagen van het Genootschap. Dekker, *Straffen, redden en opvoeden*, 184.

⁴⁶ Ibidem, Cg125 b-c, Cn 18, Brieven van J.W. Schlimmer van 17 april 1854, 6 december 1855 en 31 december 1864. In de brieven van december 1855 en 1864 klaagt hij over de kwaliteit van het personeel. Ibidem, Cg 126, Bedankbrief van zoon W.H. Schlimmer 24 januari 1857 aan zijn peetoom W.H. Suringar. Zie: ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 27-32, Literatuurlijst met opmerkingen van G.T.N. Suringar, waarin hij verwijst naar de herdenking voor Schlimmers vrouw tijdens een vergadering van de afdeling Mettray te Amsterdam. Een verslag staat in het 'Berigt' van *Landbouwkolonie Mettray op Rijsselt, bij Zutphen*, jaargang 10 (1861).

⁴⁷ Dekker, *Straffen, redden en opvoeden*, 182-185.

⁴⁸ Ibidem, 198- 201.

⁴⁹ UBA, BC, col. Sur., Cj 17r, *Het Geloof aan Menschelijke Deugd, aan Deugd onder de Menschen* met daarin verwijzingen naar J.C. Lavater. Een Nederlandse vertaling van J.C. Lavaters werk over spreuken verscheen onder de titel, *Godvruchtige spreuken* (Utrecht 1825).

⁵⁰ Dekker, *Straffen, redden en opvoeden*, 202.

⁵¹ UBA, BC, col. Sur., Cd 6a-af, Papieren W.H. Suringar. Nederlandsch Mettray, Cd 6ae, 'Eine Feldgärtner = Colonie', *Die Gartenlaube* (1860) 5, p. 75-77, met een handgeschreven kattenbelletje van W.H. Suringar. Het artikel was met de letter 'M' ondertekend.

⁵² Ibidem, Ck 5, nr. 9, 'Huisselijke Morgen-Godsdienst op Nederlandsch Mettray', 4 november 1855. Suringar citeerde, een niet nader aangeven fragment, uit een ingekorte en bewerkte vertaling van François Fénelons *Oeuvres Spirituelles*. Onder de titel *Godsdienstige Beschouwingen* verscheen diverse keren een in het Nederlandse bewerkte en aangepaste versie van dit werk. De door mij in vertaling gebruikte versie *Godsdienstige beschouwingen, gevolgd naar het Fransch van Fénelon, schrijver van den Telemachus; voorafgegaan van de levensschets van dien auteur* (2e druk; Leiden 1810), 175-176, geeft een fragment over het dienen van twee heren. De meest actuele versie rond 1855, het jaar van Suringars lezing, was in vertaling van J. Tichler uitgegeven bij Ten Brink & de Vries (Amsterdam 1852).

⁵³ Dekker, *Straffen, redden en opvoeden*, 204 noot 121a, 488.

⁵⁴ Jan de Liefde, *Six months among the charities of Europe II* (Londen 1865) 261-318, gaat over Nederlandsch Mettray. Suringar heeft met toestemming van de auteur dit hoofdstuk afzonderlijk uitgegeven, J. de Liefde, *Netherland Mettray. Agricultural colony at Rijsselt near Zuphen* (Leeuwarden 1866). In De Liefde, *Netherland Mettray*, 31-32 noot 1, vermeldt Suringar het gedeelte over ondermeer geloof, opvoeding en de toelating van meisjes uit De Liefde, *Six months among the charities*, 261-318, aldaar 309-317, te hebben weggelaten.

⁵⁵ UBA, BC, col. Sur., Cf 115q, Brief van R. de la Sagra van 29 april 1850 aan W.H. Suringar. De brief noemt geen redenen voor het negatieve oordeel, maar geeft wel het verwijt dat Suringar maar blijft aandringen, terwijl hij al eerder zijn mening had gegeven.

⁵⁶ Ibidem, Cb 1w, Brief van John Yeates van 31 december 1855 aan W.H. Suringar.

⁵⁷ Ibidem, Cd 6ra en 6rb, concept en afschrift van brief van W.H. Suringar z.d., z.j. aan N.N. Dekker, *Straffen, redden en opvoeden*, 233-234, beschrijft eveneens het militaristische aspect en het eten. J.J.H. Dekker en D.M. Lechner, 'Discipline and pedagogics in history: Foucault, Ariès, and the history of panoptical education', *The European legacy. Toward new paradigms* 4 (1999) 5, 37-49, aldaar 41, 47, betogen dat Foucault het disciplineren te veel benadrukt en geen oog heeft gehad voor het pedagogische aspect van de heropvoedingsinstellingen. Opvoeden en disciplineren vormden een twee-eenheid in een situatie van 'temporary restricted marginalisation' waarin de pupillen van een heropvoedingsinstelling geplaatst werden. Suringars antwoord aan de anonieme briefschrijver impliceert ook beide aspecten.

⁵⁸ Ibidem, Cf 11, Cf 95, Ch 3c en Ch 60b, Brieven van verschillende personen.

⁵⁹ Ibidem, Cd 6a-af, Papieren W.H. Suringar. Nederlandsch Mettray, Cd 6ab, B.J. Ploos van Amstel, 'Verslag van den staat der vereeniging Nederlandsch Mettray in het Algemeen, en van de Amsterdamsche afdeling in het bijzonder, 5 januari 1859'. Dekker, *Straffen, redden en opvoeden*, 199.

⁶⁰ Otgaar en Van Schaik, "Vrolijk en te vree", 89, 100-103, 108-110, 122-123.

⁶¹ UBA, BC, col. Sur., Cf 44a, Brief van J. Heuvelman van 1 december 1856 aan W.H. Suringar, waarin hij aangeeft dat het in ieder geval verstandig is dat de jongens het Engels machtig zijn, initiatief kunnen nemen en de handen uit de mouwen willen steken.

⁶² Dekker, *Straffen, redden en opvoeden*, 184, 223.

⁶³ UBA, BC, col. Sur., Ce 109e-f, Brief van C.P. van Eeghen van 6 febr. 1865 aan W.H. Suringar, met een brief z.d., z.j. van J.W. Schlimmer.

⁶⁴ Ibidem, Cg 13b, Brief van J.A. Luijken van 22 november 1856 aan W.H. Suringar, waarin de bekostiging van de kerk en de pastorie via legaten en platenverkoop wordt besproken. Ibidem, Cg 13f, Wed. C. A. Luijken-Viebahn zegde in een brief van 6 augustus 1870 W.H. Suringar duizend gulden toe. Ibidem, Cg 127b, Bedankbriefje van G.E. Voorhelm Schneevoogt van 11 januari 1863 aan W.H. Suringar voor de mededeling dat jonkvrouwe Maria Jacoba Repelaer, weduwe van jonkheer P.H. de Wall uit Puttershoek een legaat heeft gegeven aan de stichting Mettray. Ibidem, Ci 9a-ad, Gelukwensen t.g.v. zijn 70sten verjaardag, Ci 9v, Felicitatiebrief van Maria Jacoba Repelaer aan W.H. Suringar, waarin ze een schenking vermeldt van tweeduizend gulden ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag. Dekker, *Straffen, redd en opvoeden*, 194, 196.

⁶⁵ *NNWB IX*, 1275-1276.

⁶⁶ Zie UBA, BC, col. Sur., Ch 60a-ac, Ci 9v, voor de correspondentie, citaten en andere stukken betreffende jonkvrouwe Maria Jacoba Repelaer - van de Wall van Puttershoek.

⁶⁷ W.H. Suringar, *Niederländisch Mettray, die Ackerbau-Colonie bei Zütphen, deren Gründung, innere Einrichtung und Erziehungssystem, nebst einem Anhang, enthaltend die Rede des Directors obiger Anstalt, hrn. W. h. Suringar gehalten in der XVII. Versammlung deutscher Land- und Forstwirte in Cleve*. Vert. R. Nentwig (2^e druk; Frankfurt, z.j.). Op de kaft staat een iets afwijkende titel vergeleken bij het titelblad in het boek. De vertaling was gebaseerd op de Franse vertaling van Suringars werk over Nederlandsch Mettray.

⁶⁸ UBA, BC, col. Sur, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 19-20, 24. Ibidem, Cn 16f, Afschrift van een goedkeuring van koning Willem III. Ibidem, Fc 3b, Brief van Friederike zu Anhalt-Bernburg van 4 januari 1855 aan W.H. Suringar. Zie ibidem, Fc 4a-b, Fc 18a-c, Fc 37, voor de brief van hertog Leopold Friedrich von Anhalt met de benoeming en de bijbehorende statutaire regels voor het gebruik van de onderscheiding.

⁶⁹ P. Dollinger, *Frauen am Ballenstedter Hof. Beiträge zur Geschichte von Politik und Gesellschaft an einem Fürstenhof des 19. Jahrhunderts I* (Leipzig 1999) I, 13, 29, 32, 57, 91.

⁷⁰ UBA, BC, col. Sur, Cj 3, 'Anhalt-Bernburg-Friedriken-Verein zum allgemeinen Wohl – Statuten'. De algemene stichting was bedoeld voor het oprichten en besturen van reddingstehuizen. De hertogin had namelijk te Ballenstedt ook een tehuis voor meisjes opgericht. Het uitoefenen van patronaat werd voorgeschreven. Zie ibidem, Ce 11a-11f, Cn 87, Ee 24, Fc 3a-z, Fc 6, Fc 7a-o, Fc 5a-n, voor de uitvoerige correspondentie tussen Suringar en de hertogin, die getuigt van vele persoonlijke contacten. Zie ibidem, Fc 1a-m, voor de correspondentie van Suringar met Albrecht Freiherr von Cramer. Dollinger, *Frauen am Ballenstedter Hof I*, 113-114 noot 73, vermeldt Albrecht Freiherr von Kramer als kamerheer.

⁷¹ Ibidem, Fc 12a, Brief van F. Hoffman van 6 november 1856 aan W.H. Suringar.

⁷² Ibidem, XV E4, Album Amicorum II, 18 verso. Ibidem, Fc 7o, Brief van Friederike zu Anhalt van 9 juni z.j. [1863] aan W.H. Suringar.

⁷³ Ibidem, Fn 7c, Brief van Friederike zu Anhalt van 13 oktober 1871 aan W.H. Suringar.

⁷⁴ Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 20.

⁷⁵ Dollinger, *Frauen am Ballenstedter Hof II*, 960-961.

⁷⁶ UBA, BC, col. Sur., Ck 2, nr. 11 en Ce 132 voor contacten met Frankrijk. Ibidem, Cn 82, Cb 4r, Rusland. Ibidem, Cb 4u, Cf 124a, c, Zweden. Ibidem, Ce 3d-e, Cg 55 a-b, België en Zwitserland. Ibidem, Ce 42t, Engeland. Dekker, *Straffen, redd en opvoeden*, 205.

⁷⁷ Ibidem, Cf 55, Brief van A.H. von Fallersleben van 16 augustus 1864 aan W.H. Suringar, waarin hij schrijft in ruil voor het toezenden van een boek graag een Nederlandse komijnkaas te ontvangen. Hij wil ook Suringars misverstand recht zetten dat hij alleen maar in de boeken zit, want hij reist veel en ontvangt veel vrienden en kennissen. Vree, *Kerk, huis, school en staat*, 468.

⁷⁸ H.D. Benjamins en J.F. Snelleman (red.), *Encyclopaedie van Nederlandsch West-Indië* (Den Haag/Leiden 1914-1917) 471. Ph.A. Samson, 'Geschiedenis van De Mettray te Lustrijk' in *Vox Guyanae* 1 (1955) 6, p. 160-164. In het *Surinaamsche Courant en Gouvernements Advertentieblad* (23 oktober 1856) stond al een ingezonden oproep om tot de stichting van een Surinaams Mettray te komen.

⁷⁹ UBA, BC, col. Sur., Ce 106e en Ce 106h, Brieven over Indisch Mettray van kleinzoon W.H. Dunlop van 6 februari 1859 en 23 april 1860 aan W.H. Suringar. Ibidem, Ce 88c, Brief van J. van de Crab van 14 februari 1859 aan W.H. Suringar. Ibidem, Ch 3f, Brief van J.M. Sloet van de Beele-Visscher van 13 november 1862 aan W.H. Suringar. Ibidem, Ch 3b en Ch 3, Brieven van L.A.J.W. Sloet van de Beele van 27 juni 1861 en 26 juli 1863 aan W.H. Suringar. Ibidem, Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 20, verwijst naar de oprichtingsdatum van 20 februari 1862.

⁸⁰ Ibidem, Ce 141 b-c, e-f, h-i, Correspondentie tussen A.J. Duymaer van Twist en W.H. Suringar over Mettray.

⁸¹ Otgaar en Van Schaik, "Vrolijk en te vree", 96. Dekker, *Straffen, redd en opvoeden*, 176.

⁸² Leonards, *De ontdekking*, 34 noot 13, 102-106. Bakker, Noordam en Rietveld van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden*, 428-430.

⁸³ UBA, BC, col. Sur., Cf 13a-b, Brieven van P.W. Alstorpius Grevelink van 23 maart 1855 en 26 januari 1856 aan W.H. Suringar. Leonards, *De ontdekking*, 199, 220. Leonards geeft aan dat de Speciale Commissie, zoals het bestuur over het Alkmaarse tehuis werd genoemd, het reglement had opgesteld. Suringar had kennelijk als deskundige in het opstellen van reglementen nog wel invloed kunnen uitoefenen. In hoeverre zijn 'grondslagen voor het gesticht te Alkmaar' gebruikt zijn door de Speciale Commissie heb ik niet kunnen achterhalen.

⁸⁴ Ibidem, Cn 5, Het gevangenisstelsel en het cellulair systeem [losse ongenummerde stukken], 'Rapport van de commissie aan het Hoofdbestuur van 't Genootschap'. Leonards, *De ontdekking*, 206, 220-246, beschrijft de dagelijkse gang van zaken in het tehuis aan de hand van het reglement.

⁸⁵ Leonards, *De ontdekking*, 250, geeft aan dat de Alkmaarse instelling een pedagogisch klimaat voorstond met persoonlijke aandacht en vakonderwijs.

⁸⁶ Ibidem, 114, 141-142, 146-147, 150-152.

⁸⁷ UBA, BC, col. Sur, Cn 4, 'Tweede Jaarlijksch Verslag van de Koloniale Kweekschool van Nijverheid voor Havelooze Kinderen en van Slaapsteê te London'. Suringar had in 1851 tijdens zijn bezoek aan Londen al kennis gemaakt met een instelling waar ontslagen gevangenen werden opgeleid voor een beroep en na één jaar van goed gedrag een baan kregen of een vrije overtocht naar de koloniën.

⁸⁸ Ibidem, Cg 5a-c en Cf 124, Correspondentie van A. Rutgers van der Loeff en bestuurder Le Poole met W.H. Suringar. De correspondentie geeft geen uitsluitsel voor het mislukken van de instelling. P.A.J. Otgaar en J.F.J.G. van Schaik, 'Tegen de klippen op. Het reilen en zeilen van het gesticht voor jeugdige gevangenen te Leiden, 1857-1865' in: *Jaarboek sociaal economische geschiedenis Leiden en omstreken* 7 (1995) 72-101, aldaar 96, menen dat verschil in opvatting over de begeleiding van de ontslagen jongens tussen het hoofdbestuur van het Genootschap en de bestuurders te Leiden een rol heeft gespeeld. In een commentaar op een boekje van J.H. de Ridder, *Een reddingshuis te Leiden* ('s-Gravenhage [1858]) schrijft *Het dagblad van Zuidholland en 's Gravenhage* (26 februari 1858) 3, dat Suringar de directeur toesprak en ook een blaadje uitdeelde met informatie over de Londense 'Training School and Dormitory' <<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:000011729:mpeg21:a0014>> [Geraadpleegd op 25-07-2015]. W.H. Suringar, *Wenken, opmerkingen en mededeelingen over de verblijfplaats van jeugdige ontslagenen te Leiden* (Amsterdam 1857) staat vermeld bij Laurillard, 'Levensschets', 237, maar heb ik niet kunnen achterhalen. Van Toorenburg, *Kinderrecht en kindverzorging*, 58-60 schrijft dat Suringar een boekje zou hebben gepubliceerd waarin hij de Leidse instelling aan Engeland en Baden ten voorbeeld stelt, maar noemt het boekje niet. Leonards, *De ontdekking*, 109, 169.

⁸⁹ Leonards, *De ontdekking*, 107-108.

⁹⁰ UBA, BC, col. Sur, Cf 80d, Afschrift brief van W.H. Suringar van oktober 1841 aan P.H.F. Junius. Ibidem, Cf 80a-c, brieven van de broers Junius aan W.H. Suringar. Uit deze correspondentie blijkt dat de twee broers, die hoog opgeleid zijn, zich inzetten om hun broer alsnog een nieuwe kans te geven.

⁹¹ Franke, *Twee eeuwen*, 197-206. Quintus, *De cellulaire gevangenisstraf*, 36-49. J. Domela Nieuwenhuis, *De straf der afzonderlijke opsluiting, historisch en kritisch beschouwd, vooral in hare betrekking tot ons vaderland* (Amsterdam 1859) 94.

⁹² UBA, BC, col. Sur., Cn 6, *Toespraak aan jonkheer Mr. M. J. Deutz*.

⁹³ Ibidem, Cg 21 d en g, Brieven van F.J. Mahieu van 8 juli en 7 december 1852 aan W.H. Suringar. Wittebol kende Suringar vanuit de gevangenis in Leeuwarden. In samenspraak met Mahieu was Wittebol overgehaald in Amsterdam te gaan werken. Onder de voorgaande directeur waren er nogal wat problemen geweest in de gevangenis. Over de verstandhouding Wittebol en Suringar raadplege men: S. Faber, 'Een zachte botsing. Celstraf en schavot in Amsterdam in 1854' in: S. Faber e.a. *Criminaliteit in de negentiende eeuw* Hollandse Studiën 22 (Hilversum 1989) 69-82, aldaar 80-81.

⁹⁴ Ibidem, Cl 22, 'Welkomstgroet aan de afgevaardigden der verschillende afdelingen van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangen'. Suringar staft zijn bewering over het aantal zelfmoorden onder de bewoners van Parijs niet met percentages. Ibidem, Cn 5, Het gevangenisstelsel en het cellulair systeem [losse ongenummerde stukken]. In deze map zit een bespreking van de brochure van Vidal en aantekeningen uit het werk van C.G.N. David, die in Frankrijk onderzoek had gedaan naar aanleiding van het besluit het cellulaire systeem op te heffen. Ibidem, Fc 2j, brief van F.A. Demetz van 7 februari 1857 aan W.H. Suringar, waaruit blijkt dat Demetz nog was geraadpleegd over het cellulaire stelsel. Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 136-137. Domela Nieuwenhuis, *De straf der afzonderlijke opsluiting*, 29-30.

⁹⁵ Ibidem, Cb 7a-k, De cellulaire gevangenis te Amsterdam. Geschreven en gedrukte stukken hierop betrekking hebbend en ten deele geschreven door W.H. Suringar, 1861-1865, Cb7a, Afscheidsbrief van A.R.W. Bilderdijk, z.d., z.j., aan ouders, zusters en vrienden. Of Suringar dit briefje bewaarde uit curiositeit of als bewijslast voor

gewetenswroeging heb ik niet kunnen achterhalen. Biografische informatie over A.R.W. Bilderdijk: <<https://rkd.nl/explore/artists/362034>> [Geraadpleegd 25-07-2015].

⁹⁶ Franke, *Twee eeuwen*, 271-288.

⁹⁷ Ibidem, 267-269.

⁹⁸ De artikelen zijn ook gebundeld verschenen in W.H. Suringar, *Het cellulair systeem* ('s-Gravenhage 1856). [Artikelen uit 1857 staan ook in de publicatie uit 1856].

⁹⁹ J.L.L. van der Bruggen, *Mededeelingen en gedachten over het Iersche gevangenisstelsel* (Nijmegen 1861). Franke, 268-269.

¹⁰⁰ UBA, BC, col. Sur., Cf 74b-d, Cn 80, Brieven van J. Jebb van april en mei 1863 aan W.H. Suringar, voornamelijk over het Ierse stelsel. Ibidem, Cb 7fa-fk, Conceptbrieven en andere stukken van W.H. Suringar, Cb 7fa, Conceptbrief aan de schrijver van een boek over strafrechttheorie. Ibidem, Cn 64, Brief van H. Machielsens van 22 december 1865 aan W.H. Suringar, waaruit blijkt dat het boek mogelijk is geschreven door deze officier van justitie in Zwolle. Ibidem, Cg 38g, Ongedateerd afschrift van een brief van W.H. Suringar aan A.E.J. Modderman.

¹⁰¹ Ibidem, Cd 40 en Ck 2 nr. 9 [Concept], W.H. Suringar, 'Toespraak NGZVG in 1862.'

¹⁰² Ibidem, Cn 5, Het gevangenisstelsel en het cellulair systeem, [losse ongenummerde stukken], Conceptbrief met bijlagen.

¹⁰³ Ibidem, Cf 9a-c, Brieven van M.H. Godefroi van 10 oktober, 17 en 30 november 1856 aan W.H. Suringar.

¹⁰⁴ P.W. Alstorpius Grevelink, A.H.J. Netscher en A.C. Pierson, *Rapport aan Zijne Excellentie den Minister van Justitie der door hen gedane opneming van eenige buitenlandsche gevangenissen, met daaruit voortvloeiende beschouwingen en voorstellen nopens het gevangeniswezen in Nederland* ('s-Gravenhage 1858).

¹⁰⁵ Franke, *Twee eeuwen*, 268, 293.

¹⁰⁶ UBA, BC, col. Sur., Cg 100d, Brief van K.D.A. Röder van 10 oktober 1858 aan W.H. Suringar. Ibidem, Cg 100e, Brief van K.D.A. Röder van 10 oktober 1858 aan het hoofdbestuur van het NGZVG. Deze brief werd, met toestemming van Röder, in druk uitgegeven: K. Röder, *Eene stem uit Baden over gevangenis-hervorming in Nederland* (Leeuwarden 1858). Ibidem, Cg 100f, Brief van K. Röder van 19 oktober 1858 aan W.H. Suringar, met de toestemming voor publicatie. Röder besteedde in zijn publicatie *Der Strafvollzug im Geist des Rechts. Vermischte Abhandlungen denkenden Rechtsplegern gewidmet. Nebst einigen aufsätzen W.H. Suringar's* (Leipzig en Heidelberg 1863), XII, 189, in drie hoofdstukken aandacht aan Suringars visie op het cellulaire stelsel door te refereren aan zijn publicaties die in de periode van 20 november 1856 tot en met 12 maart 1857 in het *Weekblad van het Regt* verschenen. Hij hoopte hiermee nog enkele tegenstanders van dit gevangenisstelsel te kunnen overreden.

¹⁰⁷ Ibidem, Cf 9d, Brief van M.H. Godefroi van 5 december 1858.

¹⁰⁸ Zie: ibidem, Cn 5, Het gevangenisstelsel en het cellulair systeem [losse ongenummerde stukken], met deze notitie van Suringar over P.W. Alstorpius Grevelink.

¹⁰⁹ Ibidem, Ce 139c en Ce 139e, Brieven van J.A. Füesslin van 22 september en 21 november 1858 aan W.H. Suringar met de toestemming om van zijn brieven gebruik te maken. Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 123.

¹¹⁰ Ibidem, Cn 5, Het gevangenisstelsel en het cellulair systeem, [losse ongenummerde stukken], Kleine herinneringen.

¹¹¹ Ibidem, Cf 9e-f, Brieven van M.H. Godefroi van 11 oktober en 13 oktober 1859 aan W.H. Suringar.

¹¹² Ibidem, Cf 13d-f, Brieven van P.W. Alstorpius Grevelink van 17 maart en 23 maart 1859 aan W.H. Suringar [Brief van 23 maart is een afschrift van brief 17 maart]. Alstorpius Grevelink, *Rapport*, 176, 209, had dubbele cellen voor kinderen en zieken voorgesteld, al gaf hij bij ziekte de voorkeur aan een zaal.

¹¹³ Necrologie van W. Hoogvliet, 'Levensbericht van Mr. P.W. Alstorpius Grevelink' in: 'Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Bijlage tot de Handelingen van 1895-1896' in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden 1896) 255-262, aldaar 255-256.

¹¹⁴ UBA, BC, col. Sur., Ce 53b en 53c [transcriptie], Brief van J.J.L. van der Bruggen van 25 maart 1858 aan W.H. Suringar.

¹¹⁵ W.H. Suringar, *Eene stem uit Nederland over de cellulaire gevangenis te Bruchsal en de strafwetgeving in Baden en elders. In verband tot het gevangeniswezen en de strafwetgeving in Nederland* (Leeuwarden 1859) passim. UBA, BC, col. Sur., Cc 7a-b, 'Lijsten van namen en woonplaatsen dergenen aan wie een exemplaar van dit werk is gezonden'. In zijn brievencollectie bevinden zich talrijke bedankbrieven voor de toezending, soms ook voorzien van commentaar op het boek.

¹¹⁶ Franke, *Twee eeuwen*, 290-291. Van Bemmelen, *Van zedelijke verbetering*, 123.

- ¹¹⁷ Suringar, *Eene stem*, 31-34, 38, 66, 73, 82, 140-141.
- ¹¹⁸ Franke, *Twee eeuwen*, 294.
- ¹¹⁹ UBA, BC, col. Sur., Cb 71-m, Brief van M.H. Godefroi van 22 mei 1861 aan W.H. Suringar en afschrift brief z.d., z.j., van W.H. Suringar aan M.H. Godefroi.
- ¹²⁰ W.H. Suringar, *Des visites aux prisonniers* (Amsterdam 1871) 8.
- ¹²¹ UBA, BC, col. Sur., Cg 38 a-g, Correspondentie van A.E.J. Modderman met W.H. Suringar, in het bijzonder de brieven Cg 38a-b van 18 november 1861 en 22 oktober 1864. Quintus, *De cellulaire gevangenisstraf*, 79-84, over de cellulaire opvatting van Modderman. Al jaren eerder had Suringar in een ongedateerde nota aan G[odefroi] geschreven dat er halfslachtige wetgevingsvoorstellen over het cellulaire gevangenisstelsel naar voren kwamen, zoals het gemeenschappelijk opsluiten na vijf jaar cel en de gedachte dat een gevangene om verlenging van celstraf kon vragen in plaats van gemeenschappelijke opsluiting.
- ¹²² Ibidem, Cd 5w, Brief van W.H. Warnsinck van 8 oktober 1829 aan W.H. Suringar. W.H. Warnsinck, 'Iets, over de verschillende oogpunten, waaruit men, in deze dagen, het strafregt beschouwt, en de wijze, waarop dezelve verenigd kunnen worden', *Vaderlandsche Letteroefeningen* II (1829) 573-588 <http://www.dbnl.org/tekst/_vad003182901_01/_vad003182901_01.pdf> [Geraadpleegd op 25-07-2015].
- ¹²³ W.H. Warnsinck, *Het beginsel der doodstraf getoetst aan de leer der openbaring en van het christendom* (Amsterdam 1833) 25-26 en H.J. Koenen, *Over het beginsel der doodstraf* (Amsterdam 1833). Beide werkjes werden anoniem uitgegeven.
- ¹²⁴ UBA, BC, col. Sur., Ck 1, Aanteekeningen over verschillende onderwerpen, alphabetisch gerangschikt (E-W), meerendeels overgeschreven uit tijdschriften. Hij verwijst zonder precieze aanduiding naar een geraadpleegd artikel over de doodstraf in *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Mogelijk heeft Suringar 'Gedachten over de doodstraf' gelezen in: 'Mengelwerk', *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1823) II, 1-7 <http://www.dbnl.org/tekst/_vad003182301_01/_vad003182301_01.pdf> [Geraadpleegd op 25-07-2015]. Ibidem, IV G 11, Losse aantekeningen over het gevangeniswezen, misdadigers enz., bevat een aantekening over een vergelijking tussen de 'boetstraf' en de doodstraf. Hij raadpleegde daarvoor informatie die gepubliceerd was naar aanleiding van een boek tegen de doodstraf van de Franse advocaat C. Lucas, *Du système pénal et du système répressif en général, et de la peine de mort en particulier* (Parijs 1827).
- ¹²⁵ Faber, 'Een zachte botsing', 70, 78.
- ¹²⁶ UBA, BC, col. Sur., Cn 6, 'Toespraak aan jonkheer Mr. M.J. Deutz'. Ibidem, Cb 7c, 'Handschrift van den ter dood veroordeelden Kemper'. Suringar heeft dit gedicht in zijn bezit gekregen, gedateerd 15 februari 1862. Faber, 'Een zachte botsing', 79.
- ¹²⁷ Faber, 'Een zachte botsing', 80.
- ¹²⁸ UBA, BC, col. Sur., Cb 7fa, Conceptbrief W.H. Suringar aan de schrijver van een boek over strafrechttheorie.
- ¹²⁹ Ibidem, Cl 25, Brief van J.E. Goudsmit van 7 juli 1863 aan W.H. Suringar.
- ¹³⁰ A. Ruhranus (pseudoniem van A.C.G.I. Hugenpoth tot Aerdt), *De doodstraf in Nederland. De doodstraf moet zoo spoedig mogelijk uit het algemeene Nederlandsche strafregt verdwijnen* II ('s Gravenhage 1866) 57-67.
- ¹³¹ Ruhranus, *De doodstraf in Nederland*. II, 62-63.
- ¹³² Ibidem, 67-71.
- ¹³³ SGD <<http://www.statengeneraaldigitaal.nl/registers/document/index/regid/sgd%3Ampeg21%3A18631873%3A0000002/lemid/L0219/searchpage/1/item/4#>> [Geraadpleegd op 25-07-2015].
- ¹³⁴ Faber, 'Een zachte botsing', 70.
- ¹³⁵ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 25, noemt ook zijn lidmaatschap van de joodse Vereniging tot Werkverschaffing aan Minvermogenen.
- ¹³⁶ Leonards, 'Ter bestrijding van armoede, misdaad, oorlog en immoraliteit', 58.
- ¹³⁷ UBA, BC, col. Sur., Ce 3a-g, Brieven van J. Ackersdijck aan W.H. Suringar. Met de reislustige Ackersdijck onderhield Suringar regelmatig contact. Ze informeerden elkaar over reizen en congressen. Ibidem, Cb1 bd, Brief van F.A. Demetz van 2 augustus 1855 aan W.H. Suringar. Demetz suggereert dat Suringar te Parijs niet aanwezig was en dat hij voor hem een verslag over Nederlandsch Mettray op het congres had verspreid. Het congresverslag zou Suringar wel in de *Les Annales de la Charité* kunnen lezen. In *Congrès international de bienfaisance de Bruxelles: session de 1856 I* (Brussel 1857) 1-4, staat een brief van 15 februari 1856 van het organisatiecomité met de ontstaansgeschiedenis van dit filantropisch congres.
- ¹³⁸ A. d'Andigné, *Un apôtre de la charité. Armand de Melun 1807-1877* (Parijs 1961) 275.
- ¹³⁹ *Congrès international de bienfaisance de Francfort-sur-le-Mein, session de 1857 I* (Brussel 1858) vi-vii.
- ¹⁴⁰ W.H. Suringar, *Discours prononcés au congrès international de bienfaisance de Frankfort-sur-le-Mein. Session de 1857* (Extrait du compte rendu) (z.p. 1857) 4-5, 11-12.

- ¹⁴¹ K.C. Roberts, 'The nonprofit sector in historical perspective: Traditions of philanthropy in the West' in: W. W. Powell en R. Steinberg, *The nonprofit sector: a research handbook* (2^e druk; New Haven 2006) 27.
- ¹⁴² G.W. Hastings, *The history and objects of the national association for the promotion of social science* (2e druk; Londen 1863) 3-4.
- ¹⁴³ Roberts, 'The nonprofit', 26.
- ¹⁴⁴ UBA, BC, col. Sur., Cb 1bb, Brief van G. Whitley van 26 december 1861 aan W.H. Suringar. Zie ibidem, Ce 86a-l, Association Internationale pour le Progrès des Sciences Sociales, Ce 86h-j, voor de programma's van voorgaande congressen in Bradford (1859) en Glasgow (1860).
- ¹⁴⁵ Leonards, 'Ter bestrijding van armoede, misdaad, oorlog en immoraliteit', 57.
- ¹⁴⁶ UBA, BC, col. Sur., Cb7t-u, Brief van A. Couvreur, secretaris van de Internationale Vereniging ter Bevordering van de Sociale Wetenschappen van 15 februari 1864 aan W.H. Suringar en afschrift van de brief van W.H. Suringar van maart 1864 aan de secretaris.
- ¹⁴⁷ Ibidem, Ce 86a, Brief van de Association Internationale pour le Progrès des Sciences Sociales van 6 juli 1864 aan W.H. Suringar. Ibidem, Cj 22, Internationaal Congres te Amsterdam. Op zijn toespraak voor het congres staat de aantekening 'adviezen ongebruikt wegens ongesteldheid'. Het stuk ging over onderwijs, de tweede sectie van het congres.
- ¹⁴⁸ Ibidem, Ce 86b-f, Handgeschreven programma van de Association Internationale pour le Progrès des Sciences Sociales in vijf secties. Ibidem, Ce 86k, Het gedrukte programma met wijziging in volgorde en tekstuele verbeteringen, zonder de naam van Suringar, maar wel van C.J.A. den Tex, S. Sarphati en E. Laurillard. Ibidem, Levensbijzonderheden, f. 156, Lidmaatschapslijst van verenigingen.
- ¹⁴⁹ Ibidem, Cg 74, Brief van E. Passow van 11 oktober 1868 aan W.H. Suringar, waarin hij schrijft over '...den von Ihnen empholenen Musikals'. Ibidem, Cb 1az, Brief van E.C. Tufnell van 20 augustus 1851 aan W.H. Suringar, waarin hij Suringar het laatste verslag stuurt van de schoolinspecteurs over de staat van het onderwijs in Engeland. Laurillard, 'Levensschets', 242.
- ¹⁵⁰ Von Baumhauer, *De landbouwkolonie te Mettray (in Frankrijk)*, 78, wijst erop dat lichamelijk bestraffing niet werd toegepast.
- ¹⁵¹ C. Oppel, *Hoe moeten we onze jongens opvoeden? Met een aanprijzend woord van W.H. Suringar* (Leeuwarden 1859) 89-96. De Duitse uitgave verscheen onder de titel, *Ein Wort über Knabenerziehung*, in *Briefen niedergeschrieben* (Frankfurt 1858).
- ¹⁵² UBA, BC, col. Sur., Ce 86b, Handgeschreven programma. Ibidem, Ce 86k – Ce 86l, Gedrukte programma's.
- ¹⁵³ Ibidem, Cj 22, Internationaal Congres te Amsterdam.
- ¹⁵⁴ W.H. Suringar, *Redevoering bij de opening der Veertiende Algemeene Vergadering van het Nederlandsch Onderwijzers-genootschap te Kampen den 29 july 1858, in de Broederkerk uitgesproken door W. H. Suringar, honorair Lid des Genootschaps* (overgedrukt uit het Maandblad van 1858, no 11) (z.p. 1858) 4-5, 7, 11-12.
- ¹⁵⁵ De aanbeveling is te vinden in: *Nederlandsch tijdschrift voor onderwijs en opvoeding, inzonderheid ten dienste van ouders, onderwijzers, schoolbesturen en allen, die in het onderwijs en opvoeding der jeugd der jeugd belang stellen* 3 (1857) 134-135. De volledige titel van het aanbevolen tijdschrift luidde: *Bibliotheek voor het huisgezin. Een tijdschrift voor het Algemeen, bevattende lectuur tot gezellig onderhoud aan den huiselijken haard, zoowel als een goed woord op zijn tijd voor oud en jong, voor hoofd en hart*. De gepubliceerde artikelen van W.H. Suringar in dit tijdschrift zijn opgenomen in zijn bibliografie.
- ¹⁵⁶ UBA, BC, col. Sur., Ce 68, Brief van Elise van Calcar van 10 mei 1861 aan W.H. Suringar. Biografische informatie over Elise van Calcar <<http://www.iisg.nl/bwsa/bios/fleischacker.html>> [Geraadpleegd op 25-07-2015]. W.H. Suringar, *De Louiseschool te Amsterdam. Mededeelingen van W.H. Suringar* (Overdruk uit: *Bibliotheek voor het huisgezin*) (Leeuwarden 1862) 12. Suringar, *Redevoering bij de opening der Veertiende Algemeene Vergadering van het Nederlandsch Onderwijzers-genootschap*, 12.
- ¹⁵⁷ Suringar, *De Louiseschool*, 12-14.
- ¹⁵⁸ Suringar, *Gedenkschrift*, 94.
- ¹⁵⁹ UBA, BC, col. Sur., Cj 14, Brief van mevrouw A. Conradi-de Vries van 12 maart 1862 aan W.H. Suringar.
- ¹⁶⁰ P. de Rooy, 'De geest van omverwerping 1851-1876' in: R. Aarts en P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Hoofdstad in aanbouw 1813-1900* (Amsterdam 2006) 341- 431, aldaar 389-392.
- ¹⁶¹ UBA, BC, col. Sur., Ce 129a-b, Brieven van C. Fock van 13 mei en 29 augustus 1866 aan W.H. Suringar.
- ¹⁶² Ibidem, Ce 13, Brief van C. D. Asser van 16 maart 1855 aan W.H. Suringar.
- ¹⁶³ N.S. Calisch, *Liefdadigheid te Amsterdam. Overzicht van al hetgeen er in Amsterdam wordt verrigt, ter bevordering van de stoffelijke, zedelijke en godsdienstige belangen voornamelijk der minvermogenen en behoeftigen, uit echte bronnen bijngebragt* (Amsterdam 1851) 348-349.

- ¹⁶⁴ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 27-32, Lijst met geschriften van Suringar. Hierin staat de toespraak vermeld en G.T.N. Suringar geeft als aanvulling 'aan minvermogende Israëlieten'. De tekst van deze toespraak bij het tienjarig jubileum van deze vereniging ontbreekt echter in Suringars nagelaten papieren.
- ¹⁶⁵ Ibidem, Cd 24, Correspondentie van en over gedetineerden en ex-gedetineerden, 1841-1848. Ibidem, Cg 127a, Brief van G.E.V. Schneevoogt van 7 februari 1856 aan W.H. Suringar met een verzoek om bemiddeling voor werk aan een ex-gedetineerde.
- ¹⁶⁶ W.H. Suringar, *Des visites aux prisonniers* [Amsterdam, 1871] 2.
- ¹⁶⁷ UBA, BC, col. Sur., Cb 8b, 'Over de Godsdienstoefening in de Gevangenis van W.H.S.', met bijlagen.
- ¹⁶⁸ Suringar, *Des visites aux prisonniers*, 3-6.
- ¹⁶⁹ Ibidem, 3, 8.
- ¹⁷⁰ Franke, *Twee eeuwen*, 254.
- ¹⁷¹ Suringar, *Des visites aux prisonniers*, 8.
- ¹⁷² UBA, BC, col. Sur., Cb 2c-e, Brieven van F.A. Demetz van 28 januari, 29 januari en 25 februari 1870 aan W.H. Suringar.
- ¹⁷³ Ibidem, Cb 2°, Brief van F.A. Demetz van 25 februari 1870 aan W.H. Suringar. Vanwege een bibberend handschrift had hij de brief niet zelf geschreven.
- ¹⁷⁴ Dekker, *Straffen, redden en opvoeden*, 205, noemt 1872 als bezoekjaar. UBA, BC, col. Sur., Cg 36d en f, Brieven van F.A. Demetz van 26 juni 1871 en 24 mei 1872 aan W.H. Suringar. Uit de correspondentie tussen Demetz en Suringar blijkt verwarring over de datum. Waarschijnlijk was het bezoek in 1871, want in 1872 was Suringar al ziek.
- ¹⁷⁵ UBA, BC, col. Sur., Cg 36n-r, Stukken betreffende het verzoek van F.A. Demetz om hulp en intekenlijsten met namen en bedragen.
- ¹⁷⁶ Ibidem, Cg 36r, Verslag van bezoek F.A. Demetz. Dekker, *Straffen, redden en opvoeden*, 205.
- ¹⁷⁷ Ibidem, Cb 2aa-ab, Vragen gesteld door de minister, met bijlage. Algemene Maatregelen. De bijlage is een *Journal officiel de l' Empire Francais, vendredi 8 octobre 1869* waarin een rapport aan de keizer is opgenomen met de vragen van de enquête en de samenstelling van de commissie die onderzoek moet doen naar het patronaat dat van overheidswege geregeld zou moeten worden. Suringars antwoorden en zijn aanbevelingen zijn opgenomen in het dossier.
- ¹⁷⁸ Ibidem, Cb 2ac, 'Maximes'.
- ¹⁷⁹ Ibidem, Cb 2ad, 'Des visites dans les Prisons'.
- ¹⁸⁰ Ibidem, Ci 9a-ad, Gelukwensen t.g.v. zijn 70sten verjaardag, Ci 9xa-xb, Brief van J.C. van Hees en een karton met de afbeelding en de aangebrachte tekst.
- ¹⁸¹ 'Bij de beeldtenis van W.H. Suringar' in: *Nederlandsche Volksalmanak* 29 (Amsterdam 1861) 33. Het gedicht was in juli 1860 geschreven.
- ¹⁸² UBA, BC, col. Sur., Ci 9ij, 'Toespraak aan den Feestdich mijnen 70sten Geboortendag 3 Augustus 1860'.
- ¹⁸³ Hofstede de Groot had bij Suringar navraag gedaan naar de effecten van badkuren op zijn gezondheid. De Groot beschreef jaren na Suringars dood een dag over hun gezamenlijk verblijf in het kuuroord Pyrmont, 'Een dag met Willem Hendrik Suringar. 6 augustus 1863', *Onesimus* 1886, 2-7.
- ¹⁸⁴ CBG, Arch. Hofstede de Groot, nr. 4a, Brieven van W.H. Suringar aan P.J. Hofstede de Groot van 22 augustus 1858, 6 oktober 1862, 11 augustus 1863, 6 mei 1866, 16 mei 1867, 5 december 1867, 2 x brieven z.p., z.d. UBA, BC, col. Sur., Cf 16b-c, Brieven van P.J. Hofstede de Groot aan W.H. Suringar van 25 augustus 1864 en 21 augustus 1865. J. Vree, 'P. Hofstede de Groot en de vergadering der Evangelische Alliantie. Een beslissende episode uit de nadagen van de Groninger richting en het Réveil (1864-1867)', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 14 (1991) 16-41, aldaar 21-29.
- ¹⁸⁵ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 27-32, Lijst met geschriften van Suringar, Kleine, particuliere opstellen, het huisselijk leven betreffende, en gedrukt voor vrienden.
- ¹⁸⁶ CBG, Arch. HdG, nr. 4a, Brief van W.H. Suringar van 23 augustus 1865 aan P.J. Hofstede de Groot.
- ¹⁸⁷ Laurillard, 'Levensschets', 220-221.
- ¹⁸⁸ UBA, BC, col. Sur., Cn 85a-c, Ee 25d-h, Fc 9, Correspondentie met Friedrich Karl zu Hohenlohe-Waldenburg-Schillingsfürst. Ibidem, Cn 87, Brief van Friederike zu Anhalt Bernburg van 2 oktober 1868 aan W.H. Suringar. Laurillard, 'Levensschets', 229-230. Bijvoegsel *Leeuwarder Courant* (5 januari 1873).
- ¹⁸⁹ *Nieuw Israëlietisch Weekblad* (29 juni 1866) 1-2.
- ¹⁹⁰ W.H. Suringar, 'Bij het graf van een veelbelovend jongeling', in: J.L.L. ten Kate ed. *Onze kinderen in den hemel, troostwoorden voor treurende ouders* (Leeuwarden 1860) 59-61. De gedrukte uitgave voor de leerlingen heeft een andere titel en een voorwoord waarin wordt uitgelegd waarom de toespraak alsnog is gedrukt: W.H.

Suringar, *Bij het graf van Willem Hendrik Suringar op den 11 januarij 1860, in den bloeienden leeftijd van ruim zeventien jaren overleden te Leeuwarden* (Leeuwarden 1860) [UBA, UBM: Br. 2890-6.]

¹⁹¹ *Opregte Haarlemsche Courant* (27 mei 1867). Of hij bij het graf van zijn zoon een grafrede heeft gehouden is niet bekend; in zijn schriftelijke nalatenschap heb ik er geen gevonden.

¹⁹² Suringar, *Gedenkschrift van de Louise-school*, 83, 94-95.

¹⁹³ UBA, BC, col. Sur., Cc 10a-b, 'Toespraken van den vice-president der Commissie van Administratie over de gevangenissen te Amsterdam bij de installaties van A.A. Stuart als lid der Commissie op 21 maart 1871, van C.C. van Hees tot vice-president en van W. Roëll tot lid op 2 mei 1871'.

¹⁹⁴ Ibidem, Cc 10b, 'Toespraak van 2 mei 1871 bij de installatie van C.C. van Hees als vice-president en W. Roëll als lid van de commissie en zijn afscheid als vice-president'.

¹⁹⁵ Ibidem, Cg 36f, Brief van F.A. Demetz van 24 mei 1872 aan W.H. Suringar, waarin hij ondermeer reageert op de ziekte van Suringar en zijn verblijf in Nederland, met de vertaling van deze brief, Cg 36g.

¹⁹⁶ Ibidem, Ci 8a-v, Map gelukwensen voor 81^e verjaardag, Ci 8l, Brief van J.W. Schlimmer van 1 augustus 1871 aan W.H. Suringar. Ibidem, Ci 8q, Felicitatie van Marie Krechting, z.d., z.j.

¹⁹⁷ Ibidem, Fc 24, Afschrift brief van W.H. Suringar z.d., z.j., [1872] aan N.N. op een felicitatiebrief vanwege zijn 82^e verjaardag.

¹⁹⁸ Ibidem, Cd 6m, Brief van W.H. Suringar van 24 of 27 mei 1872 aan het Hoofdbestuur van "Nederlandsch Mettray". De brief is gedictieerd 'vanwege zwakheid van gezicht', maar wel door hem ondertekend.

¹⁹⁹ Ibidem, Cn 14a-b, 'Beslikking over mijne Manuscripten, Brieven van landgenooten en vreemdelingen'. De wilsbeslikking was gedateerd op 3 november 1871. [Cn 14b is een kopie van Cn 14a].

²⁰⁰ Zie: NI-ZuRAZ, Nederlandsch Mettray, toegang 0107, inv.nr 1166, *Willem Hendrik Suringars begrafenis op Nederlandsch Mettray*, waarin beide brieven zijn opgenomen.

²⁰¹ Ibidem, Nederlandsch Mettray, 0107, inv. nr. 362g, 'Verslag van de commissarissen der Vereeniging Nederlandsch Mettray, uitgebragt in de vergadering der Hoofdc commissie gehouden op de kolonie op 30 mei 1873' in: *Landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt bij Zutphen*, 22 (1873) 3-5. Ibidem, 'Notulen van de vergadering van commissarissen van Nederlandsch Mettray op 24 januari 1873', inv. nr. 110, Notulenboek 1869-1884, 90.

²⁰² NI-LwnHCL, Pc 690, 'Particuliere bibliotheek van W. H. S., ten gebruike van het bestuur' [1860]. De boeken die Suringar aan het bestuur van Mettray schonk waren ook gecatalogiseerd. NI-ZuRAZ, Nederlandsch Mettray, 0107, inv.nr. 388, Brief van W.H. Suringar van 26 maart 1860 aan de commissarissen van Nederlandsch Mettray, waarin hij aangeeft wat er met een aantal boeken enz., en met Mettray in de toekomst moet gebeuren <<http://www.regionaalarchiefzutphen.nl/archieven/file/ed0618c030fd3daeb6a0dbda1387fc70>> [Geraadpleegd op 14-08-2017].

²⁰³ *Nederlandsch Mettray 160 jaar, 1851-2011* (Zutphen 2011) 44.

²⁰⁴ UBA, BC, col. Sur., Cl 3, nr. 3, Over spaarkassen. Smeding vervulde in Leeuwarden veel functies bij instellingen waarvan hij soms samen met Suringar lid was geweest. Bij ondermeer de Nutspaarbank en de afdeling Leeuwarden van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangen vervulde hij bestuursfuncties. In mei van 1872 had Smeding Suringar zelfs nog geraadpleegd over het gevaar van een afsplitsing van de spaarbank van de Nutsvereniging te Leeuwarden. Ibidem, Cd 26, Brief van F.J. Mahieu van 18 december 1845 aan W.H. Suringar.

²⁰⁵ NI-ZuRAZ, Nederlandsch Mettray, 0107, inv. nr. 1166, *Willem Hendrik Suringars begrafenis op Nederlandsch Mettray*, 4-11. UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 122.

²⁰⁶ UBA, BC, col. Sur., XV E3, Album Amicorum I, p. 58, Foto van het graf. NI-ZuRAZ, Nederlandsch Mettray, 0107, inv. nr. 362g, 'In Memoriam' in: *Landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt bij Zutphen*, 22 (1873) 67. Zie: ibidem, inv. nr. 362h, 'Rekening en verantwoording van ontvangst en uitgaaf bij het stichtingsfonds der vereeniging Nederlandsch Mettray van 1 januari 1873 tot 31 december 1873' in: *Landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt bij Zutphen*, 23 (1874) 16, waarin de kosten voor het grafmonument van W.H. Suringar voor f. 336,15 staan ingeboekt.

²⁰⁷ Informatie van de heer Lex Rutgers, schrijver van het gedenkboek over Mettray bij het 160-jarig bestaan [Mail van donderdag 26 februari 2015].

Epiloog

¹ UBA, BC, col. Sur., Ch 80, Levensbijzonderheden, f. 101. Zie: ibidem, VIID 2, 'Berigten nopens het gevangeniswezen', voor de al eerder geciteerde aantekening van Suringar van 8 november 1845 te Leeuwarden.

² De W.H. Suringarprijs werd in 1995 door de Stichting Reclassering Nederland ingesteld. Volgens het reglement is de prijs bedoeld voor ‘...projecten en initiatieven die bijdragen aan verbetering van het maatschappelijk perspectief van justitiabelen’. In 2002 was de prijs driemaal uitgereikt. Over de periode daarna, kon de Stichting Reclassering Nederland, ook na herhaalde navraag, mij geen informatie verstrekken.

³De instelling heeft door achtereenvolgende fusies de naam LSG-Rentray gekregen. De eerste fusie met internaat De Marke te Rekken leidde tot naamswijziging in Rentray. De fusie met de Leo Stichting Groep leidde tot de naam LSG-Rentray. De instelling heeft nu verschillende locaties en open en gesloten afdelingen. Suringars naam is in Eefde nog steeds verbonden aan de school voor zeer moeilijk opvoedbare kinderen.

⁴ Zie <http://www.canonsociaalwerk.eu/nl_han/details_verwant.php?cps=0&verwant=268> [Geraadpleegd op 02-05-2017].

Lijst van gebruikte afkortingen

<i>AGN</i>	<i>Algemene Geschiedenis der Nederlanden</i>
<i>AHR</i>	<i>American Historical Review</i>
BAPD	Biografisch Archief van het Parlementair Documentatiecentrum
BC	Bijzondere Collecties
<i>BMGN</i>	<i>Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden</i>
<i>BNM</i>	<i>Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen</i>
Br.	Brochure
<i>BWN</i>	<i>Biografisch woordenboek der Nederlanden</i>
<i>BWPGN</i>	<i>Biografisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland</i>
CBG	Centraal Bureau voor Genealogie
CEN	Catalogus Epistolarum Neerlandicarum
Col. Sur.	Collectie handschriften Willem Hendrik Suringar
<i>DNK</i>	<i>Documentatieblad voor de Nederlandse Kerkgeschiedenis na 1800</i>
DBNL	Digitale Bibliotheek der Nederlandse Letteren
Inv. nr.	Inventarisnummer
Kol.	Kolom
HS	Handschriften
NEHA	Nederlandsch Economisch Historisch Archief
NGZVG	Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen
NL-LwnHCL	Historisch Centrum Leeuwarden
NL-ZuRAZ	Regionaal Archief Zutphen
<i>NNBW</i>	<i>Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek</i>
<i>NP</i>	<i>Nederland's Patriciaat</i>
OA	Oud Archief
SGD	Staten-Generaal Digitaal
TRESOAR	Rijksarchief Friesland, Provinciale bibliotheek Friesland en Fries Letterkundig museum en documentatiecentrum
<i>TvG</i>	<i>Tijdschrift voor Geschiedenis</i>
UBA	Universiteitsbibliotheek Amsterdam
VU	Vrije Universiteit Amsterdam
WHS	Willem Hendrik Suringar

Archivalia

- CBG** **Centraal bureau voor genealogie**
Correspondentie W.H. Suringar met P.J. Hofstede de Groot, Familiearchief Hofstede de Groot, Fa/Groo/00125, inv. nr. 4a.
- Delpher.nl** **Digitaal Krantenarchief**
Krantenartikelen uit dit archief staan vermeld in de noten. In de archiefstukken zaten ook krantenartikelen als knipselbijlagen.
- NL-LwnHCL** **Historisch centrum Leeuwarden**
N.B. Diverse siteonderdelen zijn ondertussen verouderd en nu in de onderzoeksmodus op de site van het HCL bereikbaar < <https://historischcentrumleeuwarden.nl/> > [geraadpleegd op 12-2-2018).
Databases DTB en lidmaten Nederlands Hervormde Kerk
<<http://www.gemeentearchief.nl/doopboeken1603.php3>> [geraadpleegd op 11-7-2002]
<<http://www.gemeentearchief.nl/ondertrouw1594.php3>> [geraadpleegd op 11-7-2002]
<<http://www.gemeentearchief.nl/begraaf/1687.php3>> [geraadpleegd op 6-01-2003]
<<http://www.gemeentearchief.nl/lidmaten.php3>> [geraadpleegd op 11-7-2002]
- 1101 *Archief van de stad Leeuwarden, 1426-1811*
Database stadsbestuur 1766-1783
<<http://www.historischcentrumleeuwarden.nl/rc/show.php?id=523>> [geraadpleegd op 13-12-2004]
Database stadsbestuur 1781-1795
<<http://www.historischcentrumleeuwarden.nl/rc/show.php?id=524>> [geraadpleegd op 13-12-2004]
Inv. nr. 1277: 'Register van de quotisatie': kohier van de belasting [op vermogen en welstand] in espels en buitenbuurten, 1808.
Inv. nr. 1757: 'Burgerboek', register van nieuw ingeschreven burgers in de stad Leeuwarden in de periode 1640-1782, 28 augustus 1761 (Microfiche 227, p. 591).
<<http://www.gemeentearchief.nl/burgerboeken/achternamen/achter44.htm>> [geraadpleegd op 29-12-2002].
Inv. nr. 3604: 'Proclamatieboeken': protocollen van processen-verbaal van de proclamaties betreffende aangekocht onroerend goed en van de eventuele verzoeken om niaer of andere verklaringen van bezwaar; met eventuele andere verbandhoudende aantekeningen, akten e.d.; 1571-1811. Met in dorso processen-verbaal van de proclamaties van voor het gerecht te voltrekken huwelijken, met aantekeningen desbetreffend; 1594-1745. Met lacunes, 1791 c. sep-1794 c. okt. (microfiches).
Register op de "Niaerkoopen", voorkomende in de 'Proclamatieboeken' in het Rechterlijk Archief van Leeuwarden, met klappers op de namen der koopers en de 'niaernemers', 1571-1811. (microfiches).
Inv. nr. 3669: 'Groot-Consentboeken': protocollen van processen-verbaal van consentverlening voor aankopen van onroerend goed boven 200, sedert 1619 dec 11: 400 goudguldens; met afschriften of uittreksels van koopakten c.a.; 1580-1811, 1791c. dec-1794 c. jul. (microfiches).
Inv. nr. 3670: Ibidem, 1794 c. juli-1797 c. feb.
Klapper op het register der Groot-consentboeken van Leeuwarden, 1580-1811. (Klapper 33.2).
- 1002 *Archief van het gemeentebestuur van Leeuwarden, 1811-1941.*
Inv. nr. 102: Resolutiën van de burgemeesteren der stad, 1818 jan-juli 21.
Inv. nr. 103: Resolutiën van de burgemeesteren der stad, 1818 juli 25-dec.
Inv. nr. 106: Resolutiën van de burgemeesteren der stad, 1820 juni-dec.
Inv. nr. 109: Resolutiën van de burgemeesteren der stad, 1823 jan-aug.
Inv. nr. 115: Resolutiën van de burgemeesteren der stad, 1828.
Inv. nr. 116: Resolutiën van de burgemeesteren der stad, 1829.
Inv. nr. 121: Resolutiën van de burgemeesteren der stad, 1834.
Inv. nr. 125: Resolutiën van de burgemeesteren der stad, 1838.

- Inv. nr. 127: Resolutiën van de burgemeesteren der stad, 1840.
- Inv. nr. 128: Resolutiën van de burgemeesteren der stad, 1841.
- Inv. nr. 135: Resolutiën van de burgemeesteren der stad, 1848.
- Inv. nr. 2555: Kohieren van de patentbelasting, 1815-1893/94, 1815. [Register op patentplichtigen]
- Inv. nr. 4030: Register van de volkstelling, ingedeeld per wijk, vermeldende de straatnaam en het huisnummer, de namen van de gezinsleden en hun respectievelijke geboorteplaats, leeftijd, burgerlijke staat, geslacht, beroep en godsdienstige gezindheid, 1829-1830.
- Inv. nr. 4031: Klapper op de familienamen in het volkstellingregister 1829-1830, met vermelding van de leeftijd en het wijknummer van het woonadres, vervaardigd in 1843. (Klapper 20).
- Inv. nr. 4035: Klapper op de familienamen in het volkstellingregister 1839-1840, met vermelding van de leeftijd en het wijknummer van het woonadres. (Klapper 21)
- Inv. nr. 5086: 'Registre civique'; staat met de namen van de Leeuwarder kiesgerechtigden van 21 jaar en ouder, met de gegevens over het geboortejaar, beroep en adres, 1811; en met incidentele gegevens over de naamsaanneming en verandering van woonplaats tot 1823.
- Inv. nr. 5087: Register van de kiesgerechtigden in de stad Leeuwarden, aangelegd volgens het KB van 5 januari 1824 nr. 50, met vermelding van het wijknummer van hun woonadres, beroep, leeftijd, vestigingsdatum, belastingaanslagen, militieplichtvervulling en datum van inschrijving. (Klapper 54)
'Database 1824' <<http://www.it-works.nl/scripts/stemgerechtigden1824.cgi>> [geraadpleegd op 7-7-2002].
- 1060 *Archief van het kadaster van Leeuwarden en Leeuwarderadeel, 1832-1970.*
- Inv. nr. 7: Kadastrale legger van de gemeente Leeuwarden (1835), artikel 1189.
- 1312 *Archieven van het openbaar onderwijs in de gemeente Leeuwarden, 18^e -20^e eeuw.*
- Archief van de rector 1702-1822, Alba discipulorum, 1737-1822, inv. nr. 6, 1795-1822.
- 1366 *Archief van het departement Leeuwarden van de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, 1799-1963.*
- Inv. nr. 2: Notulenboek der departementsvergaderingen, 1812-1850.
- Inv. nr. 5: Afschriften der notulen van de departementsvergaderingen, 1799-1836.
- Inv. nr. 6: Afschriften der notulen van de departementsvergaderingen, 1837-1870.
- Inv. nr. 8: Notulenboeken der bestuursvergaderingen, 1799-1818.
- Inv. nr. 9: Notulenboeken der bestuursvergaderingen, 1818-1836.
- Inv. nr. 10: Notulenboeken der bestuursvergaderingen, 1836-1850.
- Inv. nr. 15: Afschriften der notulen van de bestuursvergaderingen, 1799-1830.
- Inv. nr. 16: Afschriften der notulen van de bestuursvergaderingen, 1830-1847.
- Inv. nr. 23: Repertoria van bestuurs- en departementsvergaderingen, van toespraken gehouden tijdens deze vergaderingen en onderwerpen bij de herinneringslessen, 1799-1840/1841.
- Inv. nr. 117: Rapporten en verslagen van het departement en zijn commissies, 1801-1818, rapport nr. 11.
- Inv. nr. 137: Naamlijsten van bestuurders en commissies, 1792-1842/1843.
- Inv. nr. 147: Lijst van afgegane en aangekomen leden, 1792-1841/1842.
- Inv. nr. 378: Tabellarische lijst met de namen van redders en beoordeling van hun daden i.v.m. de aard en de grootte der te geven beloningen, 1811-1835.
- 1374 *Archief Leesgezelschap onder de zinspreuk 'Ter beschaving van het verstand en verbetering van het hart' te Leeuwarden, 1807-1816. Plaatsingslijst 107.*
- Inv. nr. 1: Resolutieboek 1807, maart 4-1810, aug 1.
- Inv. nr. 2: Resolutieboek 1810, sept.26-1816, dec. 7.
- Inv. nr. 3: Ingekomen stukken, 1808-1810.
- Inv. nr. 4: Uittreksels uit de resoluties betreffende de wetten.
- 1376: *Archief Leesgezelschap 'Leest, leert en betracht' te Leeuwarden, 1816-1956. (Plaatsingslijst 109).*
- Inv. nr. 1: Resolutie- en rekenboek 1816-1845.
- 1700: *Archief hervormde gemeente Leeuwarden, 1581-1971. Inventaris 72.*
- Inv. nr. 378: Notulen van de vergaderingen der diakenen 1816 jan 11- 1819 febr 17.

- Inv. nr. 1588: Legger van de banken in de drie kerken met de benamingen daarvan en de namen der eigenaars of huurders met de bedragen van het zitgeld, 1828-1833.
- Inv. nr. 1805: Notulen van het fonds tot verhoging van de traktementen der Nederduitse hervormde gemeente te Leeuwarden, opgericht 2 oktober 1829, onder de zinspreuk 'Hulde aan den Hervormden Eeredienst'.
- 1771: *Archieven van families en personen.*
Suringar te Leeuwarden, 1795-1876 (Plaatsingslijst 187).
Bibliotheek HCL
- Pc 690: Particuliere bibliotheek van W.H.S, ten gebruike van het bestuur [1860].
- D 900: Catalogi van particuliere bibliotheken e.a. bezittingen, in Leeuwarden geveild van: P.J. Suringar 1814 (z.p, z.j.).
- NEHA**
BC 464: **Nederlandsch economisch historisch archief**
Erven Petrus Jacobus Suringar, Leeuwarden.
Testament en onderhandse akte betreffende de scheiding van de boedel van de wijnhandelaar P.J. Suringar († 1814) met uitgebreide inventaris en balansen betreffende de boedel uit de jaren 1815-1827 met retroacta tot 1805.
- SGD**
<<http://www.statengeneraaldigitaal.nl>> [geraadpleegd op 19-7-2015]
Handelingen Tweede Kamer 1845-1846, 6 mei 1846.
- TRESAOR** **Rijksarchief Friesland, Provinciale bibliotheek Friesland en Fries Letterkundig museum en documentatiecentrum**
- Abk-8: *Archief gewestelijke besturen in Friesland in de Franse Tijd*
Inv. nr. 637: Notulen Commissie van Achtien, zitting 21 augustus 1795.
- Abk-26: *Notariële Archieven Friesland*
Koop en verkoop van huizen en landerijen van W.H. Suringar in Friesland
<<https://www.allefriezen.nl/zoeken/persons?ss=%7B%22q%22:%22Willem%20Hendrik%20Suringar%22%7D>> [geraadpleegd op 12-09-2017]
Notaris Pieter Tadema, Dronrijp.
Inv. nr. 34018: minuutaktenr. 000195, 18 maart 1834.
Notaris Gerrit Tammes de Jongh, Gorredijk.
Inv. nr. 044014: minuutaktenr. 00059, 14 augustus 1832.
Notaris Jan Daniël van der Plaats, Leeuwarden
Inv. nr. 075009: minuutaktenr. 00214, 1 november 1815.
Inv. nr. 075010: minuutaktenr. 00158, 7 augustus 1816.
Inv. nr. 075014: minuutaktenr. 00337, 18 december 1820.
Inv. nr. 075018: minuutaktenr. 00256, 29 november 1824.
Inv. nr. 075022: minuutaktenr. 00176, 3 november 1828.
Inv. nr. 075023: minuutaktenr. 00028, 2 maart 1829.
Inv. nr. 075023: minuutaktenr. 00210, 12 oktober 1829.
Inv. nr. 075024: minuutaktenr. 00163, 6 september 1830.
Notaris Jan Carel Kutsch, Leeuwarden
Inv. nr. 076025: minuutaktenr. 00189, 17 mei 1820.
Inv. nr. 076026: minuutaktenr. 00308, 25 juli 1820.
Inv. nr. 076026: minuutaktenr. 00499, 20 november 1820.
Inv. nr. 076031: minuutaktenr. 00396, 12 november 1822.
Inv. nr. 076038: minuutaktenr. 00057, 20 maart 1826.
Inv. nr. 076040: minuutaktenr. 00064, 13 maart 1827.
Inv. nr. 076045: minuutaktenr. 00300, 2 oktober 1829.
Inv. nr. 076045: minuutaktenr. 00308, 9 oktober 1829.
Inv. nr. 076051: minuutaktenr. 00246, 18 september 1832.
Inv. nr. 076054: minuutaktenr. 00288, 12 augustus 1833.
Inv. nr. 076057: minuutaktenr. 00055, 9 maart 1835.
Inv. nr. 076063: minuutaktenr. 00057, 5 maart 1838.
Inv. nr. 076067: minuutaktenr. 00032, 3 februari 1840.
Inv. nr. 076069: minuutaktenr. 00021, 28 januari 1841.
Inv. nr. 076071: minuutaktenr. 00010, 17 januari 1842.
Inv. nr. 076071: minuutaktenr. 00046, 28 februari 1842.

- Inv. nr. 076081: minuutaktenr. 00016, 2 februari 1847.
 Inv. nr. 076087: minuutaktenr. 00146, 22 oktober 1850.
 Inv. nr. 076087: minuutaktenr. 00164, 14 november 1850.
 Inv. nr. 076087: minuutaktenr. 00165, 15 november 1850.
 Inv. nr. 076088: minuutaktenr. 00016, 30 januari 1851.
 Inv. nr. 076088: minuutaktenr. 00023, 31 januari 1851.
Notaris Everhardus Epeus Wielinga van Scheltinga, Leeuwarden.
 Inv. nr. 077022: minuutaktenr. 00052, 25 augustus 1834.
Notaris Daam Fockema, Leeuwarden.
 Inv. nr. 078008: minuutaktenr. 000117, 16 oktober 1819.
 Inv. nr. 078008: minuutaktenr. 00004, 3 januari 1820.
Notaris Jan Albarda Hzn, Leeuwarden.
 Inv. nr. 078011: minuutaktenr. 00208, 11 september 1827.
 Inv. nr. 078015: minuutaktenr. 00369, 19 december 1829.
 Inv. nr. 078031: minuutaktenr. 00354, 12 december 1837.
Notaris Jentje Dominicus Wierdsma, Leeuwarden.
 Inv. nr. 083006: minuutaktenr. 00022, 2 november 1829.
Notaris Paulus Johannes Mebius, Marssum.
 Inv. nr. 102016: minuutaktenr. 00091, 10 juni 1824.
Notaris Wytze Kuypers, Vrouwenparochie.
 Inv. nr. 134004: minuutaktenr. 00013, 27 mei 1826.
 Inv. nr. 134004: minuutaktenr. 00026, 1 november 1826. (huurcontract).
 Abk-347: *Collectie handschriften*
 Inv. nr. 1236: *Aanspraak van Ds. Lobry 4den Maart 1817.*
 Inv. nr. 1240: Condoleancebrieven, ingekomen bij W.H. Suringar te Leeuwarden, t.g.v. het overlijden van zijn vrouw Anna de Jong.
Archief Burgerlijke Stand Leeuwarden
 2006: Huwelijksakten 1817, akte nr. 12, 4 maart 1817
 4006: Huwelijksbijlagen 1817, akte nr. 10, 6 januari 1817
Bibliotheek Tresoor
 C18765 R.D. Smeding, *Gelegenheidsverzen*. Katern 7 en 8 in de bundel betreffen gedichten n.a.v. het overlijden van Anna Carolina de Jong en Anna Carolina Suringar.
- NL-ZuRAZ**
 0107: **Regionaal archief Zutphen**
Inventaris van het Archief van de Vereniging Nederlandsch Mettray (1850-2000)
 Inv. nrs. 362a-g: Archief van de landbouwkolonie "Nederlandsch Mettray", Jaarverslagen, 1853, 1855, 1862, 1864, 1869, 1871, 1873.
 Inv. nr. 383: Aantekeningen naar aanleiding van een bezoek aan het Rauhe Haus te Hamburg, ter voorbereiding van een in Nederland op te richten opvoedingstehuis, 1850.
 Inv. nr. 388: Brief van W.H. Suringar van 26 maart 1860 aan de commissarissen van Nederlandsch Mettray.
 Inv. nr. 1152: Circulaire met de aankondiging van de promotie van W.H. Suringar tot doctor in de filosofie, 1847.
 Inv. nr. 1166: Willem Hendrik Suringars begrafenis op Nederlandsch Mettray, zaterdag 21 september 1872. Overdruk uit het 21^e Verslag der Vereniging Nederlandsch Mettray.
- UBA, BC**
 317: **Universiteitsbibliotheek Amsterdam, Bijzondere Collecties.**
Inventaris van het archief van G.T.N Suringar en Hugo Suringar (1809-1918).
 <<http://dpc.uba.uva.nl/inventarissen/ubainv317>> [geraadpleegd 27-04-2017].
 Inv. nr. 1560: Stukken betreffende de overname van de boekhandel van G.M. Cahais door W.H. Suringar als voogd van G.T.N. Suringar, 1822.
 Inv. nr. 1561: Stukken betreffende de koop van een boekhandel en drukkerij van de wed. C. Altena te Leeuwarden door W.H. Suringar als voogd van G.T.N. Suringar, 1822, 1830.
 Inv. nr. 1920: Teksten van grafredes van W.H. Suringar [Geraadpleegd C.D. Schüller en B. Nierstrasz].

- 398: *Inventaris van de collectie van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen (1550-1879)* <<http://dpc.uba.uva.nl/inventarissen/ubainv398>> [geraadpleegd 25-07-2015].

Toelichting

Boeken en gedrukte brochures uit de bibliotheek van Willem Hendrik Suringar

Volgens de 'correspondentiemap Suringar', nader aangeduid met 'roze map', aanwezig op de afdeling BC van de UBA, zijn de archivalia in verschillende fasen overgedragen. Op 3 januari 1874 heeft het bestuur van het NGZVG Suringars bibliotheek in bruikleen gegeven. Daaronder bevonden zich ook een aantal handgeschreven gebonden foliobanden van Suringar. In deze banden zitten soms losse stukken en brieven. De nagelaten boeken en brochures uit de bibliotheek van W.H. Suringar zijn opgenomen in *Lijst der werken, brochures, tijdschriften, enz. uitmakende het legaat van den wel-ed. heer W.H. Suringar, en in bruikleen gegeven aan de stadsbibliotheek te Amsterdam* ([Amsterdam] 1874). De belangrijkste boeken uit de bibliotheek van W.H. Suringar zijn ook te raadplegen via de *Catalogus der boeken uitmakende de boekerij van het Genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen, in bruikleen gegeven aan de bibliotheek der universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1880).

Collectie brieven, toespraken, verslagen, Alba amicorum en notities

Daarnaast bestaat er nog een ongedateerde [1916?] schenkingslijst van J. Valckenier-Suringar die gekenmerkt is met de signatuur Ca-Ci. Een deel van deze collectie bestaat uit alfabetisch geordende brieven. Bij meerdere brieven van één correspondent werd achter de letter- en cijfercombinatie met kleine letters een verdere ordening aangegeven.

In september 1932 is er gecorrespondeerd met J. Valckenier-Suringar, die stukken uit het archief van Willem Hendrik Suringar schonk aan de universiteitsbibliotheek te Amsterdam. De omschrijving van deze stukken is te vinden in een schenkingslijst met nummer Fc 40. In de 'roze map' zit ook een aparte lijst met de toegewezen signaturen.

De toegang tot Suringars persoonlijke nalatenschap en het archief van het Genootschap zijn ontsloten via een plaatsingslijst en een aantal catalogi: Algemene Brievencatalogus, Fichcatalogus Aanwinsten na 1902, Fichcatalogus Bruiklenen (onder Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen), Fichcatalogus Particuliere Collecties en de CEN [gebaseerd op de 'roze map' en bak Faas volgens een intern overzicht van UVA, BC].

Waar aanwezig werd Suringars titelbeschrijving van de archiefstukken tussen aanhalingstekens aangegeven in de noten.

Gevangeniswezen

- Ca 1-16: Denemarken en verschillende Duitse staten.
 Cb 1-8: Frankrijk, Oostenrijk, Rusland, Zweden, Noorwegen, Zwitserland en Engeland.
 Cc 1-15: Gevangeniswezen en gevangenen in het algemeen.
 Cd 1-43: Cellulaire gevangenis te Amsterdam, Kettingstraf, correspondentie betreffende de uitgaven van diverse boeken van W.H. Suringar. Stukken betreffende het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen en Nederlandsch Mettray.

Alfabetisch geordende brieven

- Ce 1-149: A-F
 Cf 1-129: G-L
 Cg 1-137: L-S
 Ch 1-79: S-Z

Personalia van W.H. Suringar

- Ch 80: Geschreven en gedrukte stukken van en over W.H. Suringar. Stukken betreffende de afhandeling van zijn overlijden door zijn broer Gerard Suringar en de aanzet voor het schrijven van een biografie.
 Ch 81: Dossier betreffende het vijftientwintigjarig bestaan van de vereniging 'Hulpbetoon aan eerlijke en vlijtige armoede' te Rotterdam. Mogelijk bijeengebracht als onderdeel voor een biografie over Suringar.
 Ci 1-15: Reisverslagen, correspondentie, felicitaties bij verjaardagen en stukken over zijn door het Nut bekroonde boeken.

Overige signaturen

- Cj 1-23: Toespraken, grafredes en aantekeningen uit diverse boeken. Statuten Anhalt-Bernburg-Frederiken-Verein zum allgemeinen Wohl. Adviezen over kleuteronderwijs, armenzorg en internationaal congres, reisaantekeningen en correspondentie.
- Ck 1-7: Toespraken voor diverse instellingen en vergaderingen, maar ook voor gevangenen. Volksvoorlezingen en herinneringslessen, grafredes, notities over de oprichting van scholen. Opstellen over het patronaat en godsdienstonderwijs. Ontwerpen voor oprichting van leer- en werkscholen en de oprichting van een vereniging voor het armwezen in Nederland. Korte overdenkingen. Voorstellen tot het wijzigen van de hervormde kerkdienst.
- Cl 1-8: Stukken die betrekking hebben op Suringars raadswerk in Leeuwarden en zijn activiteiten als Statenlid van Friesland. Toespraken voor diverse instellingen. Katern met overdenkingen en gebeden. Aantekeningen over Jan Jacob Hess en over het graf van Calvijn. Stukken over Suringars bekroonde boek over het onthouden van kennis. Dossier over het afscheid van burgermeester P. Huidekoper. Vertaling van een Italiaans werk over het gevangeniswezen.
- Cn 1-97: Stukken betreffende spaarbanken, hulpbanken, spaarkas. Notities over het cellulair systeem en cellulaire gevangenis in Amsterdam. Suringars wilsbeschikking. Brieven van gevangenen en verspreide correspondentie. Dossier over vredescongressen met correspondentie.
- Ee 1-26: Brieven, een gedrukte 'biographie' van Suringar, verzamelde handschriften.
- Fc 1-40: Correspondentie met voornamelijk Frédéric-Auguste Demetz, Friederike zu Anhalt-Bernburg en Hendrik Tollens. Verzamellijst van overgedragen stukken.
- VII D 1-8: 'Berigten nopens het gevangeniswezen' in binnen- en buitenland – Verzameld en ten deele geschreven door W.H. Suringar.
- VII D 9-12: W.H.S. Godsdienstig en zedekundig handboek voor gevangenen. Stukken betrekking hebbend op dit werk, voornamelijk op de vertalingen ervan in het Duitsch en Fransch.
- XII B9: Verzameling van tijdschrift- en courantartikelen, toespraken enz. Verzameld en ten deele geschreven door W.H. Suringar.
- XII B10: Stukken betreffende de oprichting van hulpbanken te Haarlem, Hamburg enz. Verzameld door W.H. Suringar.
- XII B11: Stukken betreffende den Verein für Philologen und Schulmänner in Mannheim 1836-1846.
- XIII F15: 'Dagboek'.
- XV E3: Album Amicorum I.
- XV E4: Album Amicorum II.
- XIV E12: 'Aanteekeningen uit verschillende schrijvers, verzameld door WHS'.

Bibliografie W.H. Suringar

E. Laurillard heeft in 1872 een bibliografie samengesteld, die gepubliceerd werd in de 'Levensschets van W.H. Suringar', *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1872-1873* (Leiden 1873) 215-246, aldaar 234-246. De aangeleverde informatie voor de samenstelling was afkomstig van G.T.N. Suringar (Zie hiervoor: UBA, BC, Sur., Ch 80). J.J. Kalma heeft in 1985 eveneens een bibliografie opgesteld. Deze is in typeschrift aanwezig in Tresoar te Leeuwarden. Zowel bij Laurillard als Kalma zijn soms titels en pagina's niet juist weergegeven of hebben ze het drukwerk dat aanwezig is in de archieven, maar niet is gepubliceerd, in Suringars bibliografie opgenomen. In een aantal gevallen was een vermelde publicatie niet te achterhalen.

In Suringars bibliografie zijn tevens vertalingen opgenomen die soms met aanvullingen en toevoegingen in Duitsland, Frankrijk en Engeland zijn gepubliceerd. Als een gepubliceerd werk aan Suringar wordt toegeschreven, maar zonder zijn naam is ondertekend, staat er 'geen vermelding naam' (GVN) achter.

1810

'Nb. Nb. W.H. Suringar' [Annonce over de overname door W.H. Suringar van de productie van 'Vriesch Groen'] *Leeuwarder Courant* (25 mei 1810), 6.

1814

Aanmerkingen op het stuk, geteekend Friso, gerigt aan de Vriesche vrouwen en dochters, en geplaatst in de Leeuwarder Courant van den 23 februari 1814 (Leeuwarden). [GVN, pseudoniem Frisiorum Amicus].

1817

Redevoering bij de viering van het vijftiengigjarig bestaan van het departement Leeuwarden, der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, op den 30 Julij 1817 uitgesproken (Leeuwarden).

1818

Spaarbank te Leeuwarden, opgerigt in 1818 (Leeuwarden) [In samenwerking met H.W. Hommes].

1819

Voorstellen betreffende den openbaren eeredienst, gedaan aan den Grooten Kerkeraad der Nederduitsche Hervormde Gemeente, te Leeuwarden, den 31 maart 1819 (z.p. [1819]).

1821

Redevoering over John Howard (z.p., z.j. [1821]). [Ook gepubliceerd in: 'Mengelwerk', *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1823) 297-318].

1822

Onderzoek naar de oorzaken van het vervloeijen van aangeleerde kundigheden bij jonge lieden, na het verlaten der scholen, met aanwijzing van gepaste middelen, ter voorkoming daarvan. Verhandelingen Maatschappij tot Nut van 't Algemeen 18 (Amsterdam).

1823

Ontwerp tot oprigting van een Nederlandsch genootschap ter zedelijke verbetering der gevangenen (Leeuwarden). [In samenwerking met J.L. Nierstrasz Jr. en W.H. Warnsinck Bz.].

Redevoering voor - en over Neêrlands jongelingschap (Leeuwarden).

1824

'[Uittreksel uit de] Aanspraak op den 12den November 1823, te Amsterdam gedaan, bij gelegenheid van de vestiging van het Genootschap tot Zedelijke Verbetering van de gevangenen', *Verslag van de handelingen der algemeene vergadering van het Nederlandsch Genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen* 1 (1824) 3-14.

1824-1828

Herinneringen en wenken ter onderhouding van het geleerde, voor jonge lieden, welke de scholen hebben verlaten 3 dln (Leeuwarden en Amsterdam). [S. was eindredacteur. In samenwerking met anderen geschreven].

1828

Godsdienstig en zedekundig handboek voor gevangen; geschikt voor zon- en feestdagen Verhandelingen Maatschappij tot Nut van 't Algemeen XX (Amsterdam). [Duitse vertaling: *Religiöse und moralische Betrachtungen: ein Handbuch für Gefangene* (Leeuwarden 1841)].

1830

Sluikerij, een valstrik voor de zedelijkheid; en het bederf der maatschappelijke welvaart Verhandelingen Maatschappij tot Nut van 't Algemeen XXI (Amsterdam).

'Aan de Vriesche jeugd', *Leeuwarder Courant* (30 november 1830), 3.

1833

'Balance over winst en verlies in 1832', *Leeuwarder Courant* (22 januari 1833), 2.

1837

Drielal voorlezingen voor gevangenen (Leeuwarden).

1838

Viertal voorlezingen voor gevangenen (Leeuwarden). [Franse vertaling: *Quatre lectures à faire à haute voix à des prisonniers* (Brussel 1850)].

1839

Bezoeken in de gevangenis, of voorlezingen en toespraken, gehouden in den kerker: eene bijdrage tot teregtwijzing en verbetering van gevangenen, en tot de kennis van derzelver toestand en karakter; tevens bevattende eenige merkwaardige bijzonderheden en karaktertrekken uit het leven van gevangenen en uit de gevangenis ontslagenen (Leeuwarden). [Duitse vertaling en bewerking: *Christliche Besuche im Gefängnisse. Vorträge und Ansprachen zum Heile der Gefangenen* (Karlsruhe 1843)].

[*Aan hun edel mogende, de leden van de Tweede Kamer der Staten-Generaal*] (Leeuwarden).

[Ontbrekend titelblad. Door G.T.N. Suringar gedrukt met de titel: *Memorie aan de Staten Generaal, ter bestrijding van de regering bij het indienen van een concept strafwetboek, waarbij werd voorgesteld kettingstraf voor gevangenen bij den arbeid aan publieke werken* (z.p.)]. [Franse vertaling: *Adresse présentée à la seconde chambre des Etats généraux du Royaume des Pays-bas, à l'occasion de la présentation du premier Livre du Code pénal, à la seconde chambre sus dite* (Leeuwarden 1839)].

1840

'Antwoord aan den geëerden steller van het stuk: Iets over de lijfstraffen van de *Avondbode* van 7 februarij II.', *Avondbode*, 27-02-1840. [GVN]

Der gevangenen loslating (z.p.).

Anrede an die Gefangenen in Speyer (Amsterdam).

Anrede an die Bewohner der Pfalz (z.p.).

1841

Voorlezingen en toespraken in den kerker (Leeuwarden)

1842

'The ministry at large te Boston', *Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* 1 (1842) 3, p. 23-24.

'Wie is mijn naaste?', *Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* 1 (1842) 3, p. 24.

Aanspraak van den voorzitter, ter opening der Algemeene Vergadering, *Verslag van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen over den jare 1841. Algemeene Vergadering, den 12 mei 1842* 18 (1842) 56-64.

Gedachten over de eenzame opsluiting der gevangenen (Leeuwarden). [Franse vertaling: *Considérations sur la réclusion individuelle des détenus* (Parijs en Amsterdam 1843)].

Plan en reglement, tot oprigting van een Zweedsch Genootschap tot teregibrenging van jeugdige gevangenen en ontslagenen, benevens de memorie, die tot geleide daarvan gediend heeft (Groningen). [Overdruk uit R. de la Sagra, *Reis door Nederland en België*, II, 263-302 (Groningen 1842)].

Redevoering over de gepastheid en noodzakelijkheid van een patronaat over de armen en de wijze waarop hetzelfde behoort te worden uitgeoefend (Leeuwarden). [Duitse vertaling: *Rede über das Bedürfnis einer zweckmäßigen Armenpflege und der Errichtung eines Patronats wie das bei seiner Ausübung zu beobachtende Verfahren, gehalten zu Amsterdam am 22. Januar 1842 in der ersten General-Versammlung des Vereins für Hülfeleistung an ehrlichen und fleißigen Armen* (St. Goar/Leeuwarden) [1842]].

1843

Inwijding der Louise-bewaarschool te Amsterdam op den 29sten november, 1843 (Amsterdam).

'Carl Gezell. Wat niet al door geringe middelen tot stand kan worden gebracht', *Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* 2 (1843-1844) 1, p. 7-8.

'Zweden. Huisselijk leven', *Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* 2 (1843-1844) 8, p. 68.

'Aanspraak van den voorzitter, ter opening der Algemeene Vergadering', *Verslag van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen over den jare 1842. Algemeene Vergadering, den 11 mei 1843* 19 (1843) 61-76.

1844

De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, eene blijvende weldaad voor Nederland. Redevoering ter opening van de algemeene Vergadering der Maatschappij, 13 augustus 1844 (Amsterdam).

De verstandige rekenmeester op den eersten dag van de opening der geldleening (z.p.).

'Het zedengerigt, of iets goeds uit Beijeren', *Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, 3 (1844-1845) 3, p. 22-24.

Gibt es nicht auch etwas Gutes in der Welt? Aufforderung zur Begründung einer neuen Zeitschrift in zwanglosen Heften (Kissingen).

1845

Christelijke toespraak, ter gelegenheid van het afsterven van eene, op den 1 december 1844, gedoopte jeugdige gevangene, in het Huis van Arrest en Justitie, te Amsterdam, op Paasch-Zondag den 23 maart 1845 (Leeuwarden).

Inwijding der bewaarschool te Zandvoort den 26 oktober 1845 (Leeuwarden).

Redevoering over het bezoeken van en den omgang met armen, uitgesproken bij de tweede algemeene vergadering der Vereeniging Hulpbetoon aan Eerlijke en Vlijtige armoede te Rotterdam, den 7 maart 1845 (Leeuwarden).

‘Heeft God dan maar éénen zegen?’, *Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, 4 (1845-1846) 31-32, 37-38.

‘Aanspraak van den voorzitter, ter opening der Algemeene Vergadering’, *Verslag van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen over den jare 1844. Algemeene Vergadering, den 8 mei 1845* 21 (1845) 59-68.

1846

An adress to the prisoners of Pentonville Prison, of the Middlesex House of Correction, Cold Bath Fields and of the Millbank and Newgate Prisons (Londen 1846).

[De vraag: “Of het raadzaam zij, op het voetspoor van Baden, in de cellulaire gevangenis uitsonderingen toe te laten en een deel der bevolking bij dag tot gemeenschappelijke arbeid in werkzalen te vereenigen?”] (Leeuwarden).

De handwerksman en de arme in zijne hulpvaardigheid en liefdadigheid jegens andere behoeftigen (Leeuwarden).

Inwijding der bad-inrigting en zwemschool aan het Westerdok te Amsterdam den 5 juni 1846 [Amsterdam].

[In 1842 werden eenige gedachten over de eenzame of afgezonderde opsluiting der gevangenen door mij publiek gemaakt] (Leeuwarden).

Mijn bezoek in Mettray (Leeuwarden). [Duitse vertaling: *Mein Besuch in Mettray als ein Beitrag zur “Lösung der Sozialfrage”* (Coblenz 1852). [Engelse vertaling: *My visit to Mettray in 1845: a speech* (Rotterdam z.j.).

[Franse vertaling: *Une visite à Mettray* (Leeuwarden [1846]). [Met twee brieven uit 1851 van W.H. Suringar in de Engelse en Duitse vertaling]

Over der Amsterdammers volharding in weldadigheid (z.p. [Amsterdam]).

Strooiblaadje in de Vergadering van de 2e Kamer der Staten Generaal, medegedeeld ter logenstraffing van een door onjuiste vertaling in een nederlandsch blad meêgedeeeld berigt, dat bij de Pruisische regering het cellulaire stelsel was afgekeurd, terwijl juist het tegendeel 't geval was (z.p.).

‘Heeft God dan maar éénen zegen?’, *Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, 5 (1846-1847) 37-38.

1847

J. van Dam, *Dichtbloemen, op het altaar der liefde gestrooid (Leeuwarden).* (‘Uitgegeven ten behoeve eener op te rigten bewaarschool te Zwammerdam met een voorwoord van W.H. Suringar’).

Hulpbanken of verenigingen tot het geven van voorschotten (Leeuwarden).

M.M. von Baumhauer, *De landbouwkolonie te Mettray, (in Frankrijk), een voorbeeld voor Nederland. Voorafgegaan door een redevoering van W.H. Suringar (Leeuwarden).*

‘Zweedsch armen-patronaat’, *De Tijdspiegel* I (1847) 296-304. [Lublink Weddik voorzag de informatie van een inleiding].

‘De oprichting der internationale Maatschappij voor Weldadigheid’, *Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, 6 (1847) 4, p. 29-32.

1848

De verstandige rekenmeester, of staat van de profijten der revolutie te Parijs (Leeuwarden).

De oploop te Amsterdam op vrijdag den 24 maart 1848. Is Amsterdam niet een kostelijke stad? (Leeuwarden).

Armen en rijken. Vier bladen uit het levensboek van den menschenkenner (Leeuwarden).

De twee Johns of de ware vriendschap. Eene geschiedenis van twee Engelsche handwerkslieden (Leeuwarden).

‘België, een navolgenswaardig voorbeeld voor Nederland, in de oprigting van landbouwscholen, ter verzorging en opleiding van de verwaarloosde behoeftige jeugd’, *Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, 7 (1848) 3, p. 29-32.[GVN].

‘Aanspraak van den voorzitter, ter opening der Algemeene Vergadering’, *Verslag van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen over den jare 1847. Algemeene Vergadering, den 11 mei 1848* 24 (1848) 61-66.

1849

Aanspraak van den voorzitter tot opening der gewone algemeene vergadering van het Genootschap ‘tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen’, 10 mei 1849 (z.p.).

Het vijf en twintigjarig bestaan van het Nederlandsche Genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen: plegtig herdacht in eene openbare bijeenkomst, gehouden op den 10 mei 1849, in de kerk der Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente in Amsterdam (Leeuwarden). [Franse vertaling: *Discours prononcé le 19 [10] Mai*

1849 à l'occasion du vingt-cinquième anniversaire de l'existence de la Société néerlandaise pour l'amélioration morale des prisonniers (Amsterdam [1862])). [Engelse vertaling: *Speech delivered on the twenty-fifth anniversary of the Dutch Society for the Moral Improvement of Prisoners* (Leeuwarden 1872). Met een nawoord van W.H. Suringar van 2 juni 1872].

Vijfentwintig jaren. Een woord ten aandenken van den 7 februarij 1849. Uitgesproken in de godsdienstoefening voor de gevangenen, in de groote rijksgevangenis te Leeuwarden, op zondag den 11 februarij 1849 (Leeuwarden).

Discours prononcé par M. Suringar, d'Amsterdam, vice-président au congrès de la paix dans la deuxième séance, tenue à Paris le 23 août 1849, salle sainte-cécile, rue de la chaussée-d'antin (Parijs).

Rapport over hulp- en hypotheekbanken, uitgebragt op het vierde landhuishoudkundig congres te Utrecht, den 27 Junij 1849 (Utrecht). [In samenwerking met anderen].

'Voorzorg en spaarkassen', *Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, 8 (1849-1850) 3, p. 23-24.

1850

Patronaat over de armen. Opmerkingen van W.H. Suringar (Leeuwarden)[2^e druk 1869].

Einzelne Bemerkungen für den Beschüßer und die Beschüßerin, welche die Familien der Armen besuchen, oder sie bei sich empfangen (Leipzig [ca. 1850]).

1851

'Voordeelige gevolgen van de spaarkas te Berlijn', *Bijdragen tot bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*, 9 (1851) 3, p. 24.

Betrachtungen über die Organisation der untern Klassen der Gesellschaft, mit besonderer Rücksicht auf das Armen-Patronaat (Oehringen).

1852

'Verslag van de stichting en den toestand der kolonie Nederlandsch Mettray, gevestigd op Rijsselt bij Zutphen, uitgebragt in de vereenigde vergadering der hoofdcommissie en commissarissen, gehouden op Rijsselt den 30 augustus 1852', *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 1 (1852) 1-67. [GVN] [Franse vertaling: *Mettray-Néerlandais, colonie agricole près de Zutphen* (1855). De Duitse vertaling is gebaseerd op de Franse versie: *Niederländisch Mettray, die Ackerbau-Colonie bei Zütphen, für sittlich verwahrloste Kinder, deren Gründung, innere Einrichtung und Erziehungssystem, nebst einem Anhang, enthaltend die Rede des Directors obiger Anstalt, hrn. W.h. Suringar, gehalten in der XVII. Versammlung deutscher Land- und Forstwirthe in Cleve* (Frankfurt am Main [1855])].

'Hoe vereert men de nagedachtenis van dierbare afgestorvenen op eene waardige wijze?' *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 1 (1852) 109-111. [GVN]

1853

'Hoe maken het de jongens van Mettray?' *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 2 (1853) 43-58. [GVN]

1854

Inwijding der nieuwe Louiseschool, te Amsterdam, 18 april 1854 (z.p.)

'Hoe maken het de opvoeders van de jongens van Mettray?' *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 3 (1854) 43-75. [GVN]

1855

'De begrafenis van den eerstgestorven kweekeling op het kerkhof van Nederlandsch Mettray den 11 april 1855', *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 4 (1855) 56-65. [GVN]

'Blikken in onze kinderwereld', *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 4 (1855) 71-88. [GVN]

1856

'Openingsrede van den voorzitter des Genootschaps', *Verslag van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen over den jare 1855. Algemeene Vergadering, den 8 mei 1856* 24 (1856) 1-16. [Ook afzonderlijk: *Openingsrede, uitgesproken ter algemeene vergadering van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen* (z.p., z.j. [ca. 1865])]

Het cellulair systeem ('s-Gravenhage). [Overdruk van een zestal artikelen in: *Weekblad van het Regt* (20 nov. 1856 - 12 maart 1857).

'Plegtige zamenkomst bij het ontslag van kweekelingen', *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 5 (1856) 46-61. [GVN]

1857

Einzelne Bemerkungen für den Beschützer und die Beschützerin, welche die Familien der Armen besuchen, oder bei sich empfangen (Frankfurt).

Discours prononcés au congrès international de bienfaisance de Francfort-sur-le-Mein, session de 1857 (z.p.) [Extrait du compte rendu].

Wenken en opmerkingen ten aanzien van de verblijfplaats van jeugdige ontslagene gevangenen te Leiden (Leiden).

‘De drie kwâ-jongens’ in: G.T.N. Suringar ed., *Bibliotheek voor het huisgezin. Lectuur tot gezellig en nuttig onderhoud aan den huiselijken haard* I (Leeuwarden) 145. [Ontbreekt omdat er geen enkel volledig deel I aanwezig is in de bibliotheken].

‘Hoe maken het de jongens, die de kolonie verlieten?’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 6 (1857) 58-73. [GVN]

‘Toespraak van W.H.S. op zijn 66sten geboortedag’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 5 (1857) 74-78.

1858

Die Ackerbau-Colonie Niederländisch- Mettray in Rijsselt bei Zütphen (Oehringen 1858)

Redevoering bij de opening der Veertiende Algemeene Vergadering van het Nederlandsch Onderwijzers-genootschap te Kampen den 29 july 1858, in de Broederkerk uitgesproken door W. H. Suringar, honorair Lid des Genootschapschaps (z.p.) [Overdruk van *Het Maandblad* (1858) 11, p. 3-16].

‘De rijke kinderzegen’ in: G.T.N. Suringar ed., *Bibliotheek voor het huisgezin. Lectuur tot gezellig en nuttig onderhoud aan den huiselijken haard*, II (Leeuwarden 1858) 209-210.

‘Nooit minder dan twee, nooit meer dan drie’ in: G.T.N. Suringar ed., *Bibliotheek voor het huisgezin. Lectuur tot gezellig en nuttig onderhoud aan den huiselijken haard*, II (Leeuwarden 1858) 210.

‘Frederik Fröbel, de kindervriend, geschetst door vrouwe Baronesse Marenholz, geb. Bulow’ in: G.T.N. Suringar ed., *Bibliotheek voor het huisgezin. Lectuur tot gezellig en nuttig onderhoud aan den huiselijken haard*, II (Leeuwarden 1858) 285-286.

‘Hoe maken het de weldoeners van Mettray?’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 7 (1858) 33-47. [GVN]

‘Terugblik op de jongens in 1856 en 1857 ontslagen’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 7 (1858) 49-62. [GVN]

‘Feest op Mettray. Sept. 1858’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 7 (1858) 63-64. [GVN]

1859

Eene stem uit Nederland over de cellulaire gevangenis te Bruchsal en de strafwetgeving in Baden en elders. In verband tot het gevangeniswezen en de strafwetgeving in Nederland (Leeuwarden).

C. Oppel, *Hoe moeten wij onze jongens opvoeden? Met een aanprijzend woord van W.H. Suringar* (Leeuwarden).

Toespraak bij de opening der jaarlijksche algemeene vergadering van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen gehouden den 12 mei 1859 (z.p.). [Overdruk uit Jaarverslag van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke verbetering der Gevangenen 35 (1859) 5-20].

‘Toespraak bij het graf van den kweekeling Gladbeek door den voorzitter’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 8 (1859) 54-65. [GVN]

‘Belangrijk berigt uit Frankrijk’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 8 (1859) 87-88. [GVN]

‘De kunst van zien’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 8 (1859) 89-92. [GVN]

1860

Een woord om over na te denken (z.p.).

Le système cellulaire. Considérations spéciales (Leeuwarden).

Bij het graf van Willem Hendrik Suringar, op den 11 januarij 1860, in den bloeienden leeftijd van ruim zeventien jaren overleden te Leeuwarden (Leeuwarden). [Onder een andere titel: ‘Bij het graf van een veelbelovend jongeling’ in: J.L.L. ten Kate ed. *Onze kinderen in den hemel, troostwoorden voor treurende ouders* (Leeuwarden 1860) 59-61].

‘Schüller’s begrafenis’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 9 (1860) 53-56. [GVN]

‘Wenschen (Toast op een bruiloft)’ in: G.T.N. Suringar ed., *Bibliotheek voor het huisgezin. Lectuur tot gezellig en nuttig onderhoud aan den huiselijken haard*, IV (Leeuwarden 1860) 127-128.

Een woord, om over na te denken (z.p., z.j. [ca 1860]).

1861

‘Denken, Doen en Dulden’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 10 (1861) 58-70. [GVN]

1862

De Louiseschool te Amsterdam. Mededeelingen van W.H. Suringar (Overdruk uit de *Bibliotheek voor het huisgezin* (Leeuwarden).

De verjaardag van Prinses Frederik der Nederlanden. Gevierd in de Louise-school te Amsterdam den 1sten februarij 1862 (Leeuwarden).

‘De dood van den kweekeling Willem Bartholomeus Schrage, overleden te Banjermasin in Oost-Indië op 23 Juny 1860. Herdacht in de algemeene jaarlijksche vergadering der Amsterdamsche afdeling van de vereeniging Nederlandsch Mettray, gehouden te Amsterdam, den 22 januarij 1862’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 11 (1862) 1-16.

‘Toespraak bij het leggen van den eersten steen voor het bedehuis, 11 Aug. 1862’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 11 (1862) 83-93.

1863

‘Twee hemelen’ in: E. Laurillard ed., *Christelijke Volksalmanak* Nieuwe Serie 8 (Haarlem) 108-110.

‘Waaraan zijn de aanvankelijk gelukkige uitkomsten van Mettray toe te schrijven? Toespraak in de algemeene jaarlijksche vergadering der Amsterdamsche afdeeling, 29 januarij 1863’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 12 (1863) 53-64.

‘Gebed op den verjaardag van den Directeur, 26 november 1863’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 12 (1863) 71-72.

1864

‘Vijandsliefde’ in: E. Laurillard ed., *Christelijke Volksalmanak* Nieuwe Serie 9 (Haarlem) 133-139.

‘Het twaalf en een halfjarig bestaan en de inwijding van Bedehuis en Orgel 18 Juny 1864’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 13 (1864) 1-22.

1865

‘Von Mellinsche Stichting’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 14 (1865) 57-69.

‘Gedachten en opmerkingen’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 14 (1865) 69-71.

‘Vereeniging tot aanmoediging van den arbeid - of industrie en handwerkschool (École d’Arts et Métiers) te Straatsburg (in verband tot Nederlandsch Mettray), *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 14 (1865) 72-81.

Opvoedingssstelsel op Mettray (z.p., z.j.). Ook gepubliceerd als ‘Welk is het opvoedingssstelsel op Mettray?’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 14 (1865) 85-94. [Engelse vertaling: *What system of education is followed at Netherlands Mettray?* (Leeuwarden 1867)].

1868

Gedenkschrift van de Louiseschool te Amsterdam ter gelegenheid van haar vijf en twintig jarig bestaan, den 29 sten November 1868 (Amsterdam).

‘Mededeeling over de ramp geleden door den storm van 1868’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 17 (1868) 94-97.

1869

‘Kinderen zijn geschenken van god’ in: E. Laurillard ed., *Christelijke volksalmanak*, Nieuwe Serie 14 (Haarlem) 45-48.

‘Een hartelijk woord van dank en een bescheiden verzoek’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 18 (1869) 76-80.

1870

‘Een tweede woord van hartelijken dank en een bescheiden wensch’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 19 (1870) 80-84.

1871

Des visites aux prisonniers (Amsterdam).

‘Rekening over het ontvangene voor de boerderij’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 20 (1871) 68-69.

1872

‘Aan de hoofdcommissie van Nederlands Mettray ter algemeene vergadering, den 31 mei 1872’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 21 (1872) 3-9.

‘Twee nagelaten brieven aan heeren commissarissen van Nederlandsch Mettray’, *Berigt landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt, bij Zutphen* 21 (1872) 95-97.

Gedrukte bronnen en literatuur

- Aa, A.J. van der (red.), *Biographisch woordenboek der Nederlanden, bevattende levensbeschrijvingen van zodanige personen, die zich op eenigerlei wijze in ons vaderland hebben vermaard gemaakt*. Voortgezet door K.J.R. van Hardewijk en G.D.J. Schotel, 21 delen (Haarlem 1852-1878).
- Aerts, R., *De letterheren. Liberale cultuur in de negentiende eeuw; het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997).
- Aerts, R., "'De eischen des tijds". De heroriëntatie van economie en politiek' in: R. Aerts en P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Hoofdstad in aanbouw 1813-1900* (Amsterdam 2006) 293-325.
- Aerts, R., 'De maatschappelijke orde. Aanvaarding, verschil en onderlinge afhankelijkheid' in: R. Aerts en P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Hoofdstad in aanbouw 1813-1900* (Amsterdam 2006) 217-291.
- Aerts, R., 'De publieke orde. Openbaarheid en beslotenheid' in: R. Aerts en P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Hoofdstad in aanbouw 1813-1900* (Amsterdam 2006) 139-215.
- Aerts, R., 'De stedelijke orde. Herbestemming en nieuwe infrastructuur' in: R. Aerts en P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Hoofdstad in aanbouw 1813-1900* (Amsterdam 2006) 59-138.
- 'Ald=Fryske skilderkinst: Willem Hendrik Suringar', *It Heitelan* 13 (1931) 74.
- Alstorphius Grevelink, P.W., A.H.J. Netscher en A.C. Pierson, *Rapport aan Zijne Excellentie den Minister van Justitie der door hen gedane opneming van eenige buitenlandsche gevangenen, met daaruit voortvloeiende beschouwingen en voorstellen nopens het gevangeniswezen in Nederland* ('s-Gravenhage 1858).
- Ambagtsheer, H.Th., *Jhr. Mr. Jeronimo de Bosch Kemper. Behoudend maatschappijhervormer* (Amsterdam 1959).
- Andigné, A. d', *Un apôtre de la charité. Armand de Melun 1807-1877* (Parijs 1961).
- Aufgebauer, P., 'Jubel - Protest - Philologie: die Gründung des „Vereins deutscher Philologen und Schulmänner 1837 in Göttingen"', *Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte* 82 (2010) 95-110.
- Bakker, N., J. Noordam en M. Rietveld van Wingerden, *Vijf eeuwen opvoeden in Nederland: idee en praktijk 1500-2000* (2^e herz. druk; Assen 2010).
- Baumhauer, E.M. von, *Herinneringen en vooruitzichten. Toespraak bij de opening van de 75^e algemene vergadering van het Nederlandsch Genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen, gehouden te Amsterdam 18 mei 1899* (z.p. 1899).
- Baumhauer, M.M. von, *De landbouwkolonie te Mettray (in Frankrijk), een voorbeeld voor Nederland. Voorafgegaan door eene redevoering van W. H. Suringar* (Leeuwarden 1847).
- Bekkers, R.H.F.P., *De maatschappelijke betekenis van filantropie* (Amsterdam 2013) (Oratie Vrije Universiteit Amsterdam).
- Bemmelen, J.M. van, "'Het Genootschap" op 12 november 1823 opgericht', *Proces* 52 (1973) 11, 217-229.
- Bemmelen, J.M. van, *Van zedelijke verbetering tot reclasseering. Geschiedenis van het Nederlandsch Genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen* ('s-Gravenhage 1923).
- Bemmelen, J.M. van, *Gedekt den Gevangenen, opstellen over hervorming van het strafrecht en gevangeniswezen* ('s-Gravenhage 1954).
- Benjamins, H.D. en J.F. Snelleman (red.), *Encyclopaedie van Nederlandsch West-Indië* (Den Haag/Leiden 1914-1917).
- Berg, J. van den, 'Godsdienstig leven binnen het protestantisme in de 18^e eeuw' in: *AGN IX* (Haarlem 1980) 331-360.
- Berg, W. van den, 'Het literaire genootschapsleven in de eerste helft van de negentiende eeuw' in: W. van den Berg en P. van Zonneveld (red.), *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw* (Utrecht 1986) 12-45.
- Bergsma, W. (red.), *For uwz lân, wjw en bern. De patriottentijd in Friesland* (Leeuwarden 1987).
- Berkel, K. van, *Dijksterhuis. Een biografie* (Amsterdam 1996).
- 'Berigten', *Weekblad van het regt* [Recensie] 4 (1842) 344, 4.
- Bertram, J.T., *Redevoering tot gevangenen, over Rom. XVI: vs. 19b; uitgesproken op den derden augustus 1828, bij gelegenheid der aanbeveling van het voor hen geschreven godsdienstig en zedekundig handboek van den heer W.H. Suringar* (Amsterdam 1828).
- Bie J.P. de en J. Loosjes (red.), *Biographisch woordenboek van protestantsche Godgeleerden in Nederland, 5 delen* ('s-Gravenhage [1919] -1949).
- Bie, T. de en W. Fritschy, 'De wereld van de Réveilvrouwen, hun liefdadige activiteiten en het ontstaan van het feminisme in Nederland' in: *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 6 (1985) 30-58.
- Bigot, L.C.I., 'Het Nut en het onderwijs' in: *1784-1934 Gedenkboek Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. J. Huizinga e.a.* (red.) (Amsterdam 1934) 79-117.
- Bigot, L.T.C. en G. van Hees, *Verleden en heden. Beknopte geschiedenis van opvoeding en onderwijs* (13^e druk bewerkt door F.W. Prins; Groningen 1970).

- ‘Bij de beeldtenis van W.H. Suringar’, *Nederlandsche Volksalmanak* 29 (Amsterdam 1861) 33.
- ‘Bij de portretten’, *Maandblad voor berechting en reclasseering van volwassenen en kinderen* 2 (1923) 11, 321-322.
- Blaas, P.B.M., *De burgerlijke eeuw. Over eeuwen, liberale burgerij en geschiedschrijving* (Hilversum 2000).
- Blom, O., *Het litteken van de dood. De biografie van Jan Wolkers* (Amsterdam 2017).
- Blom, O., *Memoires van een biograaf. In de voetsporen van Jan Wolkers* (Amsterdam 2018).
- Boekholt, P.Th.F.M. en J. van der Kooi (red.), *Spiegel van Groningen. Over de schoolmeesterrapporten van 1828*. Groninger historische reeks 13 (Assen 1996).
- Boogman, J.C., ‘De periode 1840-1848’ in: *AGN XII* (Haarlem 1977) 306-332.
- Bos, D., ‘Verborgene motieven en uitgesproken persoonlijkheden. Eer en reputatie in de vroege socialistische arbeidersbeweging’, *BMGN* 115 (2000) 509-531.
- Bos, D., *Waarachtige volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001) (Dissertatie Universiteit van Amsterdam).
- Bos, D.J., *In dienst van het koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland* (Amsterdam 1999).
- Bos, P.R., *Bos' schoolatlas der geheele aarde in 29 kaarten* (Groningen 1877; facsimile-uitgave z.p., z.j.).
- Boschloo, T.J., *De produktiemaatschappij: liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede in Nederland 1800-1875* (Hilversum 1989).
- Boschma, C., *Willem Bartel van der Kooi (1768-1836) en het tekenonderwijs in Friesland* (Leeuwarden 1978).
- Bouterse, J., ‘Biografie als bron en als genre. Een polytheoretische benadering’ in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans, *De menselijke maat in de wetenschap. De geleerden (auto)biografie als bron voor de wetenschaps- en universiteitsgeschiedenis* (Hilversum 2013) 25-38.
- Brieven van John Bowring geschreven op eene reize door Holland, Friesland en Groningen; voorafgegaan door iets over de Friesche letterkunde, en gevolgd door iets over de Hollandsche taal en letterkunde, van dezelfde A. Teltng en A. van Halmael jr.* (red.) (Leeuwarden 1830).
- Breuker, Ph.H., *Friese cultuur in het jonge koninkrijk* (Leiden 2001).
- Brouwer, J.H. (red.), *Encyclopedie van Friesland* (Amsterdam 1958).
- Bruggenkamp, J., Het ‘Nut’ en het onderwijs te Leeuwarden (Scriptie M.O. B. geschiedenis, Leeuwarden 1983).
- Brugh, M. van de, ‘Promotiecommissie zelden vervangen’, *NRC* (13 november 2017), Cultuurbijlage, 3.
- Brugmans, H., *Geschiedenis van Amsterdam*, dl. 5, *Stilstand getij 1795/1848* (2^e herz. en bijgewerkte druk door I.J. Brugmans; Utrecht 1973).
- Brugmans, I.J., *Stapvoets voorwaarts. Sociale geschiedenis van Nederland in de 19^e eeuw* (2^e herz. druk; Haarlem 1978).
- Bruin, K., *Een herenwereld ontleed. Over Amsterdamse oude en nieuwe elites in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Amsterdam 1980).
- Bruin, A.A. de, *Het ontstaan van de schoolstrijd. Onderzoek naar de wortels van de schoolstrijd in de Noordelijke Nederlanden gedurende de eerste helft van de 19^e eeuw; een cultuurhistorische studie* (z.p. 1985).
- Bruin, D. de, ‘Dr. W.H. Suringar 1790-1872’, *Maandblad voor berechting en reclasseering* 20 (1941) aug.-sept., 177-188.
- Buijnsters, P.J. en L. Buijnsters-Smets, *Lust en leering. Geschiedenis van het Nederlandse kinderboek in de negentiende eeuw* (Zwolle 2001).
- Buisman, J.W., *Tussen vroomheid en Verlichting. Een cultuurhistorische en –sociologisch onderzoek naar enkele aspecten van de Verlichting in Nederland (1755-1810) I Secularisering II Humanisering en emancipatie* (Zwolle 1992).
- Burger, C.P., *Album Burger* (Amsterdam 1935).
- Calisch, N.S., *Liefdadigheid te Amsterdam. Overzicht van al hetgeen er in Amsterdam wordt verrigt, ter bevordering van de stoffelijke, zedelijke en godsdienstige belangen voornamelijk der minvermogenen en behoeftigen, uit echte bronnen bijeengebragt* (Amsterdam 1851).
- Catalogus der boeken uitmakende de boekerij van het Genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen, in bruikleen gegeven aan de Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam 1880).
- Ceadal, M., *The origins of war prevention. The British peace movement and international relations, 1730-1854* (Oxford 1996).
- ‘Cel of gemeenschap’, *Maandblad voor berechting en reclasseering van volwassenen en kinderen* 2 (1923) 11, 323-326.
- Clercq, G. de, ‘Franz Dingelstedt te Scheveningen’, *De Gids* 11 (1847) 2, 157-178.
- Clercq, W. de, *Dagboek 1811-1844* <<http://resources.huygens.knaw.nl/dagboekdeclercq>> [geraadpleegd 27-04-2017].
- Clercq, W.A. de, *Willem de Clercq (1795-1844)* (Amsterdam 1999).

Cohen, I.B., 'De hulp- en voorschotbanken en de woekerbestrijding' in: *Gedenkboek maatschappij tot nut van 't algemeen 1784-1934*. J. Huizinga e.a. (red.) (Amsterdam 1934) 186-197.
Congrès Agricole de Belgique, réuni à Bruxelles, le 21, 22, 23 et 24 septembre 1848 (Brussel 1848).
Congrès international de bienfaisance de Bruxelles: session de 1856 I (Brussel 1857).
Congrès international de bienfaisance de Francfort-sur-le-Mein, session de 1857 I (Brussel 1858).

Dam, J. van, *Dichtbloemen, op het altaar der liefde gestrooid. Uitgegeven ten behoeve eener op te rigten bewaarschool te Zwammerdam* (Leeuwarden 1847).
Dankers, J., J. van der Linden en J. Vos, *Spaarbanken in Nederland. Ideeën en organisatie, 1817-1990* (Amsterdam 2001).
Débats du congrès pénitentiaire de Bruxelles, Session de 1847, Séances des 20, 21, 22 et 23 Septembre (Brussel 1847).
Deboutteville, L. en W.H. Suringar jr., *Beknopt verslag over de Hulpbanken of verenigingen tot het geven van voorschotten in Ierland* (Leeuwarden, z.j. [1847]).
Dee, S.P., 'W.H. Suringar' in: F.W. Grosheide en G.P. van Itterzon, *Christelijke encyclopedie VI* (1961).
Dekker, J.J.H., J.J. Dankers en C.G.T.M. Leonards, 'Van de Bataafse Republiek tot de kinderwetten. Wezen, boefjes en verwaarloosde kinderen, ca. 1795-1905' in: S. Groenveld, Dekker, J.J.H. en Th.R.M. Willemse, *Wezen en boefjes. Zes eeuwen zorg in wees- en kinderverwaken, J. Dane* (red.) (Hilversum 1997) 253-336.
Dekker J.J.H. en D.M. Lechner, 'Discipline and pedagogics in history: Foucault, Ariès, and the history of panoptical education', *The European legacy. Toward new paradigms 4* (1999) 5, 37-49.
Dekker, J.J.H., *Straffen, redden en opvoeden. Het ontstaan en de ontwikkeling van de residentiële heropvoeding in West-Europa, 1814-1914, met bijzondere aandacht voor 'Nederlandsch Mettray'* (Assen en Maastricht 1985).
Dekker, J.J.H., 'Philanthropic networks for children at risk in nineteenth-century Europe', *Paedagogica Historica* 43 (2007) 2, 235-244.
Delille, J., *La pitié, poème en quatre chants* (Parijs 1803).
D'hoker, M. en J. Tolleneer, 'Inleiding' in: M. D'hoker en J. Tolleneer (red.), *Het vergeten lichaam: geschiedenis van de lichamelijke opvoeding in België en Nederland* (2e druk; Leuven/Apeldoorn 2000) 1-15.
Dingelstedt, F., *Jusqu'à la mer. Erinnerungen an Holland* (Leipzig 1847).
Dodde, N.L., *Het Nederlands onderwijs verandert: ontwikkelingen sinds 1800* (Muiderberg 1983).
Dollinger, P., *Frauen am Ballenstedter Hof. Beiträge zur Geschichte von Politik und Gesellschaft an einem Fürstenhof des 19. Jahrhunderts I en II* (Leipzig 1999).
Dollinger, H., 'Anhaltischer Harz – Reflexionen zu einer Publication', *Harz-Zeitschrift* 54/55 (2002/2003 (2004)) 245-266.
Domela Nieuwenhuis, J., *De straf der afzonderlijke opsluiting historisch en kritisch beschouwd, vooral in hare betrekking tot ons vaderland* (Amsterdam 1859).
Dorgelo, J.D., *De koloniën van de Maatschappij tot Weldadigheid. Een landbouwkundig en een sociaal-economisch experiment* (Assen 1964) (Dissertatie universiteit Wageningen).
Drenth, A. van en F. de Haan, *The rise of caring power. Elizabeth Fry and Josephine Butler in Britain and the Netherlands* (Amsterdam 1999).
Dunk, H.W. von der, 'Over de rol van de persoonlijkheid in de geschiedenis (of de neus van Cleopatra)', *Internationale Spectator* 28 (1974) 681-688, aldaar 687-688.
Duroselle, J.B., *Les débuts du catholicisme social en France (1822-1870)* (Parijs 1951).

Eekhoff, W., *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden, de hoofdstad van Friesland; vermeldende den oorsprong, den aanwas en de uitbreiding van deze stad en van hare openbare gebouwen, gestichten, inrigtingen enz., van den vroegsten tijd tot den jare 1846 II* (Ongewijzigde herdruk van de uitgave Leeuwarden 1846, Leeuwarden 1967).
Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *Armoede en arbeidsdwang. Werkinrichtingen voor 'onnutte' Nederlanders in de Republiek 1760-1795. Een mentaliteitsgeschiedenis* ('s-Gravenhage 1977).
Egging, J.Th., 'Willem Hendrik Suringar als propagandist en intermediair van praktische filantropie', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 28 (2005) afl. 63, 57-67.
Egging, J.Th., Willem Hendrik Suringar. Een vredesapostel? (MO-II Scriptie Geschiedenis Interstudie, Arnhem 1983).
Egging, J.Th., Willem Hendrik Suringar (1790-1872). Een boodschapper van praktische filantropie (Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 1995).
Eijk, J.P. Sprenger van, *Ganganelli (Paus Clemens XIV) in zijn leven en karakter geschetst* (Arnhem 1848).
'Eine Feldgartner-Colonie', *Die Gartenlaube* (1860) 5, 75-77.
Eijnatten, J. van, *Hogere sferen. De ideeënwereld van Willem Bilderdijk (1756-1831)* (Hilversum 1998).
Eijnatten, J. van en F. van Lieburg, *Nederlandse religiegeschiedenis* (Hilversum 2005).

Elias, N., *Über den Prozess der Zivilisation: Soziogenetische und Psychogenetische Untersuchungen* (Bazel 1939). Vert. W. Kranendonk e.a., *Het civilisatieproces: Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken* (Amsterdam 2011).

Faber, J. en Y. Kuiper, 'Overzicht van huizen met huurwaarde groter dan f 200,- in 1824; een bouwsteen voor onderzoek naar de elite-cultuur van het 19de-eeuwse Leeuwarden', *Nieuwsbrief Studiegroep Geschiedenis Leeuwarden* 24 (1993) 12-22.

Faber, S., 'Een zachte botsing. Celstraf en schavot te Amsterdam in 1854' in: S. Faber e.a. (red.), *Criminaliteit in de negentiende eeuw*. Hollandse Studiën 22 (Hilversum 1989) 69-82.

Fliedner, Th., *Collectenreise nach Holland und England, nebst einer ausführlichen Darstellung des Kirchen-, Schul-, Armen- und Gefängniswesens beider Länder, mit vergleichender Hinweisung auf Deutschland, vorzüglich Preussen* (Essen 1831) 2 dln.

Fontijn, J., 'Men moet kiezen: leven of verhalen vertellen. *La nausée* van Jean Paul Sartre en de biografie', *Biografie Bulletin*, 4 (1994) 74-80.

Foucault, M., *Surveiller et punir. Naissance de la prison* (Parijs 1975). Vert. vertalerscollectief historische uitgeverij Groningen, *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis* (2e druk; Groningen 1997)).

Franke, H., 'Het bolwerk Schinkel in Amsterdam. De eerste gevangenis van een cellulair mensbeeld' in: S. Faber e.a. (red.), *Criminaliteit in de negentiende eeuw*. Hollandse Studiën 22 (Hilversum 1989) 51-68.

Franke, H., *Twee eeuwen gevangen. Misdaad en straf in Nederland* (Utrecht 1990).

Franzen, A., *Kleine Kirchengeschichte* (7^e herz. druk; Freiburg 1978).

Fried, A.H., *Handbuch der Friedensbewegung II, Geschichte, Umfang und Organisation der Friedensbewegung* (2^e druk; Berlijn 1913).

Frieswijk, J., 'Arbeiders, armoede en zorg in Friesland' in: R. Kunst (red.), *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker 1999) 301-325.

Gabriëls, A.J.C.M., *De heren als dienaren en de dienaar als heer. Het stadhoudelijk stelsel in de tweede helft van de achttiende eeuw* ('s-Gravenhage 1990).

Gasc, F.E.A., *Lettres à M. Ramon de La Sagra sur l'utopie de la paix* (Parijs 1851).

Genabeek, J.A.G.M. van, *Met vereende kracht risico's verzacht. De plaats van onderlinge hulp binnen de negentiende-eeuwse particuliere regelingen van sociale zekerheid* (Amsterdam 1999) (Dissertatie Vrije Universiteit van Amsterdam).

De Gids [Recensie], 3 (1839) 211-212.

De Gids [Recensie], 5 (1842) 453-455.

Goedkoop, H., 'Der liebe Gott steckt im detail! Over Nut en nadeel van de biografie', *De Gids*, 156 (1993) 103-112.

Haan, F. de, 'De zorg voor gevangenen in de negentiende eeuw: sociale controle of zorgende macht', *Pro Memorie* 2 (2000) 302-319.

Haas, R. de, 'Het Natuurkundig Genootschap te Leeuwarden 1792-1815', *Nieuwsbrief studiegroep geschiedenis Leeuwarden* 19 (maart 1992) 18-34.

Hallema, A., 'Een merkwaardige oudejaarsavondtoespraak. In de strafgevangenis te Leeuwarden anno 1837 gehouden', *Leeuwarder Courant* (31 december 1937), 4.

Hanssen, L., 'Een regenboog van graniet. Waarom de biografie niet buiten de wetenschap kan' in: A. Fortuin en Joke Linders (red.), *Bespottelijk maar aangenaam. De biografie in Nederland* (Amsterdam 2007) 101-108.

Hanou, A.J.A.M., *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845* (Deventer 1988).

Haskell, Thomas L., 'Capitalism and the origins of the humanitarian sensibility', *AHR* 90 (1985) 2, 339-361 en *AHR* 90 (1985) 3, 547-566.

Hastings, G.W., *The history and objects of the national association for the promotion of social science* (2e druk; Londen 1863).

Hattem, M. van, *Da Costa tussen Bilderdijk en Suringar, een uitgeversdocumentatie* (Amsterdam/Munster 2004).

Heemskerk, J. en A., Philips, *Verslag over het tweede congres over het armwezen gehouden te Amsterdam den 27sten en 28sten mei 1856* (Groningen 1856).

Heijst, A. van, *Liefdewerk. Een herwaardering van de caritas bij de arme zusters van het goddelijk kind, sinds 1852* (Hilversum 2002).

Heinrich, J.P., *Particuliere reclassering en overheid in Nederland sinds 1823* (Arnhem 1996).

Heldring, O.G. (red.), *De Vereeniging: Christelijke Stemmen III* (Amsterdam 1849).

'Herhalingscholen', *Bijdragen tot de bevordering van de kennis en den bloei der Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen* 1(1842-1843) 5, 33-36.

- Hoet, W.J. ten, *Licht en bruin: litterarische proeven* (Amsterdam 1884).
- Hofstede de Groot, P. J., 'Een dag met Willem Hendrik Suringar. 6 augustus 1863' in: E. Laurillard, *Onesimus 1886. Jaarboekje van Nederlandsch Mettray* (Amsterdam 1885) 2-7.
- Honings, R., 'Bescheidenheid en Bilderdijkiaans bewustzijn. De paradox van Hendrik Tollens' self-fashioning', *De negentiende eeuw* 40 (2016) 3, 214-233.
- Hoogvliet, W., 'Levensbericht van Mr. P.W. Alstorpius Grevelink' in: 'Levensberichten der afgestorven medeleden van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden. Bijlage tot de Handelingen van 1895-1896' in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (Leiden 1896) 255-262.
- Hooijer, C., *De Philanthropie der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Aanspraak, gehouden bij de opening van de algemeene vergadering der Maatschappij, den 12den augustus, 1856* (z.p., z.j. [1856]).
- Howard, J., *Prisons and Lazarettos, II, An account of the principal lazarettos in Europe*. Ralph W. England jr. (red.) (2e druk; Londen 1791; herdruk Montclair 1973).
- Hugenholtz, J.B., *Handboek voor de vredesbeweging in Nederland* (Gouda 1932).
- Huygens, G.W., *Hendrik Tollens. De dichter van de burgerij. Een biografie en een tijdsbeeld* (Rotterdam en 's-Gravenhage 1972).
- Janse, M., *De Afschaffers. Publieke opinie, organisatie en politiek in Nederland 1840-1880* (Amsterdam 2007).
- Janse, M., 'Towards a history of civil society', *De Negentiende Eeuw* 32 (2008) 104-121.
- Jensen, L., 'Bij uitsluiting voor de vrouwelijke sekse geschikt.' *Vrouwentijdschriften en journalistes in Nederland in de achttiende en de negentiende eeuw* (Hilversum 2001).
- Jensen, L., *De verheerlijking van het verleden. Helden, literatuur en natievorming in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2008).
- Jensma, G., 'Tot aandenken aan mijne moeder'. *Filantropie en grootgrondbezit te Swarteweisein. 1650-1892-1992*. Fryske histoaryske rige 7 (Leeuwarden 1992).
- Jensma, G., *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw*. Fryske histoaryske rige 16 (Leeuwarden 1998).
- Johannes, G.J., *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding – van Van Alphen tot Verwey* (Amsterdam 1992).
- Johannes, G.J., *De lof der aalbessen. Over (Noord-) Nederlandse literatuurtheorie, literatuur en de consequenties van kleinschaligheid 1750-1830*. Nederlandse cultuur in Europese context 10 (Den Haag 1997).
- Jong, A.P. de, *Knooppunt Halbertsma: Joast Hiddes Halbertsma (1789-1869) en andere Europese geleerden over het Fries en andere talen, over wetenschap en over de samenleving* (Hilversum 2009) (Dissertatie Universiteit van Amsterdam).
- Jong, J. de, *Handboek der kerkgeschiedenis III, De nieuwere tijd (1517-1789)* (3^e herz. druk; Utrecht/Nijmegen 1937).
- Kalma, J.J., *Mensen in en om de Grote Kerk. Beelden uit de Leeuwarder kerkgeschiedenis* (Leeuwarden 1987).
- Kalma, J.J., 'Willem Hendrik Suringar. Vriend van de gevangenen' in: *Dit wienen ek Friezen: in rige lyste biografyen III* (Leeuwarden 1966) 59-64.
- Kalma, J.J., 'Willem Hendrik Suringar (1790-1873). Vriend van de gevangenen. Bibliografie van en over hem' (Leeuwarden 1985) [Getypte versie Tresoar A5703].
- Kalma, J.J., 'Het portret na de dood. Bij een paar aanwinsten van Friesch Museum', *Leeuwarder Courant*, (9 oktober 1951), 3.
- Kamphuis, P.H., *Het Algemeene Nederlandsche Vredesbond 1871-1901. Een verkennend onderzoek naar dertig jaar ijveren voor een vreedzaame internationale samenleving* ('s-Gravenhage 1982).
- Katalogus van de bibliotheek voor jonge lieden, welke de scholen hebben verlaten; opgericht door het departement Leeuwarden der Maatschappij: Tot nut van 't Algemeen* (Leeuwarden 1823).
- Kate, J.L.L. ten (red.), *Onze kinderen in den hemel, troostwoorden voor treurende ouders* (Leeuwarden 1860).
- Kemper, J. de Bosch, *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland, hare oorzaken en de middelen die tot hare vermindering zouden kunnen worden aangewend* (Haarlem 1851).
- Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt, 'Het lezerspubliek als object van onderzoek. Boekaanschaf in Middelburg in het begin van de negentiende eeuw' in: W. van den Berg en P. van Zonneveld (red.), *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw* (Utrecht 1986) 69-91.
- Kloek, J.J. en W.W. Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).
- Kluit, M.E., *Het Réveil in Nederland* (Amsterdam 1936).
- Kluit, M.E., *Nederland in den goeden ouden tijd. Zijnde het dagboek van hunne reis te voet, per trekschuit en per diligence van Jacob van Lennep en zijn vriend Dirk van Hogendorp door de Noord-Nederlandsche provinciën in den jare 1823* (Bussum 1980).
- (Koenen, H.J.), *Over het beginsel der doodstraf* (Amsterdam 1833).

- Kohnstamm, Ph., 'De Nederlandsche gedachte en "het Nut", in verleden, heden en toekomst' in: *Gedenkboek maatschappij tot nut van 't algemeen 1784-1934*. J. Huizinga e.a. (red.) (Amsterdam 1934) 44-78.
- König, U.R.F., *Pädagogische Erfahrungen und Ansichten. Versuch einer Beantwortung der Suringarischen Preisfrage, auf Veranlassung des Erscheinens der Curtman'schen Preisschrift erweitert und als Beitrag zur Förderung des Unterrichts in den Volks- und Realschulen* (Neurenberg 1844).
- Korevaart, K.J.J., *Ziften en zemelknoopen. Literaire kritiek in de Nederlandse dag-, nieuws- en weekbladen 1814-1848* (Hilversum 2001).
- Korthals Attes, H.J., *Tuinstdeden tussen utopie en realiteit* (Bussum 2004).
- Krol, E., *De smaak der natie. Opvattingen over huiselijkheid in de Noord-Nederlandse poëzie van 1800 tot 1840* (Hilversum 1997).
- Kramer, J.P. en C. van Reeth, 'Schets van de ontwikkeling van de lichamelijke opvoeding in Nederland' in: M. D'hoker en J. Tolleneer (red.), *Het vergeten lichaam. Geschiedenis van de lichamelijke opvoeding in Nederland en België* (2^e druk; Leuven/Apeldoorn 2000) 17-36.
- Kruijthof, B., "'Godsvrucht en goede zeden bevorderen'. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen" in: N. Bakker, R. Dekker en A. Janssens, *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2006) 69-79.
- Kruijthof, B., *Zonde en deugd in domineesland; Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding; zeventiende tot twintigste eeuw* (Groningen 1990).
- Krutzen, M., 'Willem Hendrik Suringar, grondlegger reclasseringswerk. Een groot hart en een krachtige wil', *Sozio, vakblad voor sociale en pedagogische beroepen*, 85 (2008) 40-42.
- Krutzen, M., *Portret van Willem Hendrik Suringar (1790-1872), reclasseringspionier* (Heerlen 2008).
- Kuiper, J., *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1798* (Franeker 2002).
- Kuiper, S., *Tussen revolutie en reactie. De politieke elite van Leeuwarden in de jaren 1795-1798* (Ongepubliceerde doctoraalscriptie, Rijksuniversiteit Groningen 1986).
- Kuiper, Y., *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen 1993).
- Kuiper, Y., 'Burgerlijk zelfbeeld van het negentiende-eeuwse Leeuwarden' in: R. Kunst (red.), *Leeuwarden 750-2000: Hoofdstad van Friesland* (Franeker 1999) 326-353.
- Kuiper, Y., 'Heren van Leeuwarden: macht reputatie en vermogen' in: R. Kunst (red.), *Leeuwarden 750-2000: Hoofdstad van Friesland* (Franeker 1999) 252-278.
- Kupferzell, F., 'W.H. Suringar', *Leeuwarder Courant*, 5 januari 1873.
- Laarse, R. van der, 'De deugd en het kwaad. Liberalisme, conservatisme en de erfenis van de Verlichting' in: J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw*. (2^e druk; Amsterdam 2001) 2-45.
- Landbouwkolonie Nederlandsch Mettray op Rijsselt bij Zutphen, Berigt no.1-30 augustus 1852* (z.p., z.j.).
- Laurillard, E., 'Levensschets van W.H. Suringar' in: *Handelingen en mededeelingen van de maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden, over het jaar 1872-1873* (Leiden 1873) 215-246.
- Laurillard, E., 'Nederlandsch Mettray', *Eigen haard* 34 (1875) 284-288.
- Le bon ton. Journal des modes*, 2 (1 oktober 1837) 14.
- (Le Sage ten Broek, J.G.), 'Genootschap ter Zedelijke verbetering der Gevangenen', *De Godsdienstvriend* 10 (1823) 226-232.
- Leenders, J., 'Van edele bedrijven en welbeproefde trouw. De ereblijken van het Nut 1795-1885', *Volkskundig Bulletin* 22 (1996) 177-197.
- Leeuwen, M.H.D. van, *Bijstand in Amsterdam, ca 1800-1850. Armenzorg als beheersings- en overlevingsstrategie* (Zwolle en Amsterdam 1992).
- Leeuwen, M.H.D. van, 'Inleiding tot de moderne filantropie' in: V. Kingma en M.H.D. van Leeuwen (red.), *Filantropie in Nederland. Voorbeelden uit de periode 1770-2020* (Amsterdam 2007) 11-23.
- Lenders, J., *De burger en de volksschool, culturele en mentale achtergronden van een onderwijshervorming 1780-1850* (Nijmegen 1988).
- Lenders, J., 'Van kind tot burger. Lager onderwijs en de vorming tot burgerschap' in: N. Bakker, R. Dekker en A. Janssens (red.), *Tot burgerschap en deugd. Volksopvoeding in de negentiende eeuw* (Hilversum 2006) 11-34.
- Leonards, C.G.T.M. en N. Randeraad, 'Building a transnational network of social reform in the nineteenth century' in: D. Rodogno, B. Struck en J. Vogel (red.), *Shaping the transnational sphere: experts, networks and issues from the 1840s to the 1930s* (New York 2015) 111-130.
- Leonards, C.G.T.M., *De ontdekking van het onschuldige criminele kind. Bestrafing en opvoeding van criminele kinderen in jeugdgevangenis en opvoedingsgesticht, 1833-1886* (Hilversum 1995).
- Leonards, C.G.T.M., 'Priceless children? Penitentiary congresses debating childhood: A quest for social order in Europe, 1846-1895' in: C. Emsley, E. Johnson en P. Spierenburg (red.), *Social control in Europe II, 1800-2000. History of Crime and Criminal Justice Series II* (Ohio 2004) 125-166.

- Leonards, C.G.T.M., 'Ter bestrijding van armoede, misdaad, oorlog en immoraliteit. Europese congrescultuur in de negentiende en vroege twintigste eeuw vanuit filantropisch perspectief' in: V. Kingma en M.H.D. van Leeuwen (red.), *Filantropie in Nederland. Voorbeelden uit de periode 1770-2020* (Amsterdam 2007) 49-61.
- Lhuisier, A., 'Alexis de Tocqueville et l'économie sociale chrétienne: sociétés alimentaires et classes ouvrières', *Genèses* 37 (1999) 135-155.
- Liefde, J. de, *Six months among the charities of Europe II* (Londen 1865).
- Liefde, J. de, *Netherland Mettray. Agricultural colony at Rijsselt near Zutphen* (Leeuwarden 1866). [Herdruk met aanpassing van W.H. Suringar uit J. de Liefde, *Six months among the charities of Europe II* (Londen 1865)]. *Lijst der werken, brochures, tijdschriften enz., uitmakende het legaat van den wel-ed. heer W.H. Suringar, en in bruikleen gegeven aan de stadsbibliotheek te Amsterdam*. Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen (Amsterdam 1874).
- Linden, G.M. van der, 'Gedachten over de eenzame opsluiting der gevangenen door W.H. Suringar', *Themis, regtskundig tijdschrift: verzameling van bijdragen tot de kennis van het publiek*, 4 (1843) 74-81.
- Loo, L.F. van, 'De armenzorg in de Noordelijke Nederlanden 1770-1854' in: D.P. Blok e.a. (red.), *AGN X* (Haarlem 1981) 417-434.
- Lorenz, C., 'Het gevaar van de spagaat. Over de relatie tussen theorie van de geschiedenis en de biografie', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 15 (1989) 73-86.
- Loriga, S., 'The role of individual in history. Biographical and historical writing in the nineteenth and twentieth century' in: Hans Renders en Binne de Haan (red.), *Theoretical discussions of biography* (herz. druk; Leiden/Boston 2014) 75-93.
- Lucas, C., *Du système pénal et du système répressif en général, et de la peine de mort en particulier* (Parijs 1827).
- Luger, B., 'Misdaad tussen feit en fictie' in: S. Faber e.a. (red.), *Criminaliteit in de negentiende eeuw*. Hollandse Studiën 22 (Hilversum 1989) 141-149.
- Lurasco, C.F., *Bezwaren tegen het stelsel van afzondering der gevangenen, getoetst aan de ervaring, in de Pennsylvanische staatsgevangenis van het Oosten verkregen: eene voorlezing, op de algemeene vergadering van het Nederlandsch Genootschap: tot zedelijke verbetering der gevangenen, gehouden te Amsterdam, den 10den mei 1845* (Amsterdam 1845).
- Lurasco, C.F., *Brief van C. F. Lurasco aan W.H. Suringar over het door Ds. O.G. Heldring uitgesproken gevoelen betreffende het gevangeniswezen. Voorgelezen in de algemeene vergadering van het Genootschap Tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, gehouden te Amsterdam, den 10 mei 1849* (z.p. [Amsterdam] z.j. [1849]).
- Lurasco, C.F., *Eenige strafinrichtingen in Frankrijk uit een penitentiair oogpunt beschouwd* (Amsterdam 1844).
- Mak, G., "'En nou scheid ik uit met de pen, maar niet met het hart...'. Friese immigranten in Amsterdam" in: Ph. Breuker en A. Janse (red.), *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haat-liefde-verhouding* (Leeuwarden 1997) 227-232.
- Mandere, H.Ch.G.J. van der, *De vredesbeweging en hare geschiedenis. Kort overzicht van de denkbeelden, die op pacifistisch gebied in den loop der eeuwen zijn naarvoren gebracht, en van de georganiseerde vredesbeweging gelijk zij sedert den aanvang der 19de eeuw bestaat* (Leiden z.j.).
- Mathijssen, M., '2 augustus 1828: Johannes Nierstrasz wordt ten grave gedragen – De botsing van twee typisch negentiende-eeuwse literatuuropvattingen' in: M. Schenkeveld - van der Dussen e.a. (red.), *Nederlandse Literatuur, een geschiedenis* (Groningen 1993) 426-431.
- Mathijssen, M., 'Dit is waar de wetenschappelijke biografie aan moet voldoen', *NRC* (18 en 19 november 2017), *Opinie en Debat*, 7.
- Mathijssen, M., *Het literaire leven in de negentiende eeuw* (Leiden 1987).
- Mathijssen, M., *Historiezucht. De obsessie met het verleden in de negentiende eeuw* (Nijmegen 2013).
- Mathijssen, M., *Nederlandse literatuur in de romantiek 1820-1880* (Nijmegen 2004).
- Meeter Pz., A., 'Drie herinneringen aan vader Suringar' in: *Onesimus 1883. Jaarboekje van Nederlandsch Mettray* (Amsterdam 1882) 73-80.
- Melief, P.B.A., *De strijd om de armenzorg in Nederland, 1795-1854* (Groningen 1955).
- Meppen, K.N., 'Levensbericht van B.T. Lublink Weddik' in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde* (1863) 295-310.
- Meulen, J. ter, *Der Gedanke der Internationalen Organisation in seiner Entwicklung. Zweiter Band 1789-1889 Erstes Stück: 1789-1870* (Den Haag 1929).
- Meulen, D. van der, *Multatuli, Leven en werk van Eduard Douwes Dekker* (3^e druk; Amsterdam 2002).
- Michielsse, H.C.M., *Welzijn en discipline. Van tuchthuis tot psychotherapie: strategieën en technologieën in het sociaal beheer* (Meppel en Amsterdam 1989).

- Mijnhardt, W.W. en A.J. Wichers, *Om het algemeen volksgeluk. Twee eeuwen particulier initiatief 1784-1984. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Edam 1984).
- Mijnhardt, W.W., 'Het rode tasje van Salverda: een recensie', *De Vrije Fries* 79 (1999) 153-164.
- Mijnhardt, W.W., *Tot heil van 't mensdom. Culturele genootschappen in Nederland, 1750-1815* (Amsterdam 1988).
- Molhuysen, P.C. en P.J. Blok (red.), *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek (NNBW)* (Leiden 1921).
- Mollet, J.E., 'Aanspraak, ter opening van de jaarlijksche Algemeene Vergadering van het Genootschap: Tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, op Donderdag, den 14den Mei, 1840', *Zestiende verslag van het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, Algemeene Vergadering den 14den mei 1840* (z.p. 1840) 61-65, aldaar 65.
- Mollet, J.E., *Memoire sur l'utilité du système d'emprisonnement individuel et cellulaire et sur les moyens qui peuvent en faciliter l'établissement et en assurer les succès dans le Royaume des Pays Bas* (Amsterdam 1848).
- Moor, W.A.M. de, 'Keuzen en drijfveren van de biograaf. Enige theoretische aspecten van de biografie en hun toepassing' in: *Jaarboek van de maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 1988, DBNL, 13-22.
- Mooy, C., 'Friesland in de jaren 1830-1831. De Leeuwarder Courant', *It Baeken* 42 (1980) 239-262.
- Mooy, C., 'Friesland in de jaren 1830-1831. Reacties van de bevolking en overheid op de Belgische Opstand', *It Baeken* 40 (1978) 273-300.
- Mul, J. de, 'Tussen kunst en wetenschap. Wilhelm Dilthey en de historische biografie' in: B. Toussaint en Velde, P. van der, *Aspecten van de historische biografie* (Kampen 1992) 33-49.
- Multatuli, *Volledige werken XIX, Brieven en documenten uit de jaren 1878-1879*. H. van den Bergh en B. Dongelmans (red.) (Amsterdam 1989).
- Nederlandsch Mettray 160 jaar, 1851-2011*. LSG Rentray (Zutphen 2011).
- Neuer Nekrolog der Deutschen* (Weimar 1823-1824, 1825-1852).
- Nierstrasz, J. e.a., *Het ontslapen kind aan deszelfs vader: toegeëigend aan mijn' vriend W.H. Suringar* (z.p., z.j. [1823]).
- Nierstrasz, J., *John Howard* (Leeuwarden 1822).
- Nierstrasz, J. e.a., *Ter nagedachtenis van Anna Suringar, geboren de Jong* (z.p., z.j. [1823]).
- Nierstrasz, J., *Aan de afgevaardigden op den eersten algemeene vergadering van het Genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen. Gehouden te Amsterdam den 18 oktober 1824* (z.p., 1824).
- Nierstrasz, J., *Ten tweede algemeene vergadering van het Genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen. Gehouden te Amsterdam den 26 April 1826* (Rotterdam 1826).
- Nijhoff, M., G.T.N. Suringar, *het leven van een boekhandelaar-uitgever* (Leiden 1886) (Overdruk: Levensberichten der Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde).
- Nivard, M., M. van der Plas en A. de Graaf, 'Tweehonderdwtintig jaar algemeen nut. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en Fonds 1818' in: V. Kingma en M.H.D. van Leeuwen (red.), *Filantropie in Nederland. Voorbeelden uit de periode 1770-2020* (Amsterdam 2007) 40-48.
- Noordam, C., 'Dirk van Frankenhuijsen. Een bloeiende akker van menschenliefde' in: *Jaarboek Oud-Utrecht* (1993) 118-145.
- Oberman, G.W., *Verwaarloosde en misdadige jeugd. Haar godsdienstige leven en geestelijke verzorging* (Groningen 1922).
- Ockerse, W.A., 'Gedachten over eene meer doelmatige en bezuinigende verzorging der korrectionele gevangenen, in ons Vaderland, door dezelve, even gelijk de bedelaars, in een Koloniaal Etablissement, onder te brengen', *De Star* 4 (1822) 871-891.
- Ockerse, W.A., 'Ontwerp tot oprichting van een Nederlandsch Genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen door W.H. Suringar, J.L. Nierstrasz. Jr., en W.H. Warnsinck Bz.', *De Star* 5 (1823) 316-327.
- Oldenburger, J.E. en C.S. Oldenburger, *De Keijenberg, een 19de eeuwse landgoed op de Zuidwest-Veluwe: cultuurhistorisch overzicht*. Staatsbosbeheer (Amsterdam 2009).
- Oppel, C., *Hoe moeten we onze jongens opvoeden? Met een aanprijzend woord van W.H. Suringar* (Leeuwarden 1859).
- Otgaar P.A.J. en J.F.J.G. van Schaik, 'Tegen de klippen op. Het reilen en zeilen van het gesticht voor jeugdige gevangenen te Leiden, 1857-1865' in: *Jaarboek sociaal economische geschiedenis Leiden en omstreken* 7 (1995) 72-101.
- Otgaar, P.A.J. en J.F.J.G. van Schaik, "'Vrolijk en te vreë": het wel en wee van Leidse jongens op Mettray (1851-1879)' in: *Jaarboek sociaal economische geschiedenis Leiden en omstreken* 8 (1996 [verschenen in 1997]) 88-129.
- Otterspeer, W., 'Afinklijstje doet wezen Wolkers-biografie te kort', *NRC* (20 november 2017), 18.

- Otterspeer, W., 'Een mozaïek van wrakhout. Een biografie moet meer schrijver dan historicus willen zijn' in: A. Fortuin en J. Linders (red.), *Bespottelijk maar aangenaam. De biografie in Nederland* (Amsterdam 2007) 93-100.
- Ouwenaller, E.R. van, 'Het boek van ds. G.W. Oberman', *Maandblad voor berechting en reclassering van volwassenen en kinderen* 2 (1923) 1, 23-27.
- Paasman, B., *J.F. Martinet. Een Zutphens filosoof in de achttiende eeuw* (Zutphen 1971).
- Pama, G. en T. van de Veen, 'Interview Wolkersbiografie', *NRC* (11 en 12 november 2017), 30.
- Poel, J.M.G. van der en R.J.C. Wessels, *De verslagen van het Nederlandsch landhuishoudkundig congres 1846-1953: samengesteld ter gelegenheid van het honderdste congres te 's-Hertogenbosch op 17 en 18 september 1953* (z.p. 1953).
- Poel, J.M.G. van der, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden' in: *AGN X* (Haarlem 1981) 159-182.
- Posthumus-van der Goot, W.H., *Vrouwen vchten voor vrede* (Arnhem 1961).
- 'Portretten J. L. Nierstrasz, W. H. Suringar, W. H. Warnsinck', *Maandblad voor berechting en reclasseering van volwassenen en kinderen* 2 (1923) 11, 314.
- Quay, P.P. de, *De genoegzaamheid van het natuurlijk gezond verstand. Prijsverhandelingen over godsdienst, zedenkunde en burgerlijke maatschappij in Nederland aan het einde der 18^e eeuw*. Nederlandse cultuur in Europese context. IJkpunt 1800, IV ('s-Gravenhage 2000).
- Quintus, J.J.A., *De cellulaire gevangenisstraf in Nederland, sinds hare invoering bij de wet van 28 juni 1851, Stbl. No 68* (Groningen 1887).
- Raak, R. van, *In naam van het volmaakte. Conservatisme in Nederland in de negentiende eeuw van Gerrit Jan Mulder tot Jan Heemskerk Azn.* (Amsterdam 2001).
- Rasker, A.J., *De Nederlands Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en de twintigste eeuw* (2^e herziene druk; Kampen 1981).
- Reese, J.J., *De suikerhandel van Amsterdam van 1813-1894. Een bijdrage tot de handelsgeschiedenis des vaderlands, hoofdzakelijk uit de archieven verzameld en samengesteld* ('s-Gravenhage 1911).
- Reinsma, R., *Scholen en schoolmeesters onder Willem I en II* (Den Haag 1966).
- 'Reizende ideeën', *De negentiende eeuw* 32 (2008) 1.
- Renders, H. en B. de Haan, 'Introduction. The challenges of biography studies' in: H. Renders en B. de Haan (eds.), *Theoretical discussions of biography* (herz. druk; Leiden/ Boston 2014) 1-8.
- Renders, H., 'Het zelfbewustzijn van de biografie', *Zacht Lawijd, cultuur-historisch tijdschrift* 6 (2007) 2, 67-81.
- Renders, H., 'De biografische methode' in: G. Voerman en D.J. Wolffram (red.), *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2006) 39-42.
- Rietbergen, P.J.A.N., *Europe: A cultural history* (2^e druk; New York 2006).
- Riemer, L.H., *Das Netzwerk der 'Gefängnisfreunde' (1830-1872): Karl Josef Anton Mittermaiers Briefwechsel mit europäischen Strafvollzugsexperten II* (Frankfurt am Main 2005).
- Rietveld - van Wingerden, M., *Voor de lieve kleinen: het jeugdtijdschrift in Nederland 1757-1942* (Den Haag 1992).
- Roberts, K.C., 'The nonprofit sector in historical perspective: Traditions of philanthropy in the West' in: W.W. Powell en R. Steinberg, *The nonprofit sector: a research handbook* (2^e druk; New Haven 2006).
- Röder, K.D.A., *Der Strafvollzug im Geist des Rechts. Vermischte Abhandlungen denkenden Rechtsplegern gewidmet. Nebst einigen aufätzen W.H. Suringar's* (Leipzig en Heidelberg 1863).
- Röder, K.D.A., *Eene stem uit Baden over gevangenis-hervorming in Nederland* (Leeuwarden 1858).
- Rogier, L.J., *Evolutie der reclassering. Gedenkschrift bij het vijftigjarig bestaan van de katholieke reclasseringsvereniging op 16 december 1966* (z.p. 1966).
- Romein, J., *De biografie. Een inleiding* (Amsterdam 1946).
- Rooy, P. de, 'De geest van omverwerping 1851-1876' in: R. Aarts en P. de Rooy (red.), *Geschiedenis van Amsterdam. Hoofdstad in aanbouw 1813-1900* (Amsterdam 2006) 341- 431.
- Rooy, P. de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (5^e herz. druk; Amsterdam 2014).
- Ros, R., 'Het Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen. Het ontstaan van de reclassering in Nederland', *Groniek* 24 (1991) afl.114, 21-29.
- Ros, R., 'Het Nederlandsch genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen, 1823-1915. Een Foucaultiaanse visie op de macht van een reclasseringsvereniging' in: E. Jonker, R. Ros en C. de Vries, *Kriminologen en reklasseerders in Nederland. Twee studies over ideologie en machtsuitoefening*. Utrechtse Historische Cahiers, 7 (Utrecht 1986) I, 5-70.
- Ruggieri, C., *Histoire de crucifiement exécuté sur sa propre personne par Mathieu Lovat* (z.p.[Venetië] z.j. [1806]).
- Ruiter, F. en W. Smulders, *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840-1990* (Amsterdam 1996).

Ruhranus, A. (pseudoniem van A.C.G. I. Hugenhout tot Aerdt), *De doodstraf in Nederland. De doodstraf moet zoo spoedig mogelijk uit het algemeene Nederlandsche strafregt verdwijnen II* ('s-Gravenhage 1866).

Samson, Ph.A., 'Geschiedenis van De Mettray te Lustrijk' in *Vox Guyanae* 1 (1955) 6, 160-164.

Sande, A. van de, *Prins Frederik der Nederlanden 1797-1881. Gentleman naast de troon* (z.p. [Nijmegen], z.j. [2015]).

Sagra, R. de la, *L'utopie de la paix: extraits des doctrines émises aux congrès des amis de la paix réunis à Bruxelles au mois de septembre 1848* (Parijs 1849).

Sagra, R. de la, *Reis door Nederland en België met toepassing op het lager onderwijs, de instellingen van liefdadigheid en de gevangenen in beide landen, I, Nederland* (Groningen 1839).

Sagra, R. de la, *Résumé des études sociales. Exposées dans la revue des intérêts matériels et moraux, pendant l'année 1844. Lu à l'Académie des sciences morales et politiques, les 13 et 20 septembre 1845* (Parijs 1845).

Sagra, R. de la, *Le mal et le remède. Aphorismes sociaux* (Parijs 1859).

Sas, N.F.C. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).

Schaafsma, J., *Inventaris der archieven van het openbaar onderwijs in de gemeente Leeuwarden* (Leeuwarden 1972).

Schaafsma, J., *Inventaris der archieven van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Departement Leeuwarden* (Leeuwarden 1966).

Schaafsma, J., *Inventaris der archieven van de Nederlandse hervormde gemeente Leeuwarden* (Leeuwarden 1975).

Schade, C., *Woningbouw voor arbeiders in het 19de-eeuwse Amsterdam* (Amsterdam 1981).

Scheen, P.A., *Lexicon Nederlandse beeldende kunstenaars 1750-1880* ('s-Gravenhage 1981).

Schuyt, Th. N.M., *Inleiding in filantropie en filantropiewetenschap* (z.p. [Utrecht] 2012).

Silberner, E., *La guerre et la paix dans l'histoire des doctrines économiques* (Parijs 1957).

Singels, J.C., *Inventaris van het Oud-archief der stad Leeuwarden* (Leeuwarden 1893).

Slijkerman, D., 'Tegen katholieken of de grondwet? Katholieke visies op de Aprilbeweging van 1853', *De negentiende eeuw* 38 (2014) 23-40.

Sluyterman, K., 'Bedrijven en filantropie in de twintigste eeuw' in: V. Kingma en M.H.D. van Leeuwen (red.), *Filantropie in Nederland. Voorbeelden uit de periode 1770-2020* (Amsterdam 2007) 133-142.

Smit, F.R.H., 'Mijneer de Friessche Patriot! De politiek pers in Friesland 1780-1787' in: W. Bergsma (red.), *For uwz lân, wyv en bern. De patriottentijd in Friesland* (Leeuwarden 1987) 111-126.

Smitskamp, W.H., 'Pogingen tot verzoening van protestantisme en moderne cultuur' in: W. Asselbergs (red.), *Cultuurgeschiedenis van het Christendom II* (Amsterdam 1957) 1486-1493.

Spaans, J., *Armenzorg in Friesland, 1500-1800. Publieke zorg en particuliere liefdadigheid in zes Friese steden: Leeuwarden, Bolsward, Franeker, Sneek, Dokkum en Harlingen* (Leeuwarden 1997).

Spaans, J., 'Zorg in Leeuwarden, 1500-1800. Stadsbestuur en de zorg voor het algemeen welzijn' in: R. Kunst (red.), *Leeuwarden 750-200. Hoofdstad van Friesland* (Franeker 1999) 184-201.

Spanninga, H., 'Om de vrije magistratsbestelling. Machtverhoudingen en politiek in Leeuwarden' in: R. Kunst (red.), *Leeuwarden 750-200. Hoofdstad van Friesland* (Franeker 1999) 128-158.

'Stoute Jongens', *Het Leven* 11(1916) 43, 1408-1411.

Stephen, L. en S. Lee, *The dictionary of national biography X* (Oxford 1921-1922).

Stuart, A.A., *De gevangenis en de afgezonderde opsluiting* (Haarlem 1854).

Stuart, A.A., *De gemeenschappelijke of de afgezonderde opsluiting? Uit een zedelijk-godsdienstig oogpunt beantwoord door A.A. Stuart, predikant te Amsterdam en lid des hoofdbestuur van het Nederlandsch genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen met eene opdracht aan Zijne Excellentie den Minister van Justitie* (Amsterdam 1857).

Stuurman, S., *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992).

Suringar, G.T.N., *Fondstijf van G.T.N. Suringar te Leeuwarden 1°. januarij 1860* [Leeuwarden 1860].

Suringar, J. Valckenier, 'Tollens uit zijn brieven geschetst als dichter en als koopman' in: *Rotterdams Jaarboekje* (1923) 100-148.

'Suringar. Valckenier-Suringar' in: *Nederland's patriciaat XVII*. Centraal Bureau voor genealogie en heraldiek ('s-Gravenhage 1927) 313-334.

Swaan, A. de, *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd* (zesde druk; Amsterdam 2004).

Talsma, J., 'Voor u en voor ons. Initiatieven op het gebied van de sociale zorg' in: J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (2^e druk; Amsterdam 2001) 103-114.

- Tollebeek, J., 'Het tweede oog. De wijding van de Romantische historicus' in: J. Tollebeek, F. Ankersmit en W. Krul (red.), *Romantiek en historische cultuur* (Groningen 1996) 19-44.
- Toorenburg, P.A. van, *Kinderrecht en kindzorg in de laatste honderd jaren* (Leiden 1918).
- Toussaint, B. en P. van der Velde, 'Voorwoord' in: *Aspecten van de historische biografie* (Kampen 1992) 7.
- Valk, H. de, 'Meer dan een plaats. De keuze van Utrecht als aartsbisdom in 1853' in: W. Janse en J. Vis (red.), *Staf en Storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002) 37-63.
- Veen, T. de, 'Romanticus en woesteling', *NRC* (26 oktober 2017) Cultureel Supplement Boeken, 4.
- Veldheer V. en A. Burger, 'History of the nonprofit sector in the Netherlands' in: L.M. Salamon en H.K. Anheier (red.), *Working papers of de Johns Hopkins comparative nonprofit sector project* 35 (Baltimore 1999) 1-35.
- Veltman-van den Bos, A.J., *Petronella Moens (1762-1843). De vriendin van 't vaderland* (Nijmegen 2000).
- Verbeek, A., 'Menniste Paus'. *Samuel Muller (1785-1875) en zijn netwerken* (Hilversum 2005).
- Verberne, L.G., *De geschiedenis van Nederland in de jaren 1813-1850 I* (2^e druk; Utrecht/Antwerpen 1958).
- VerLoren van Themaat, H.B., *Zorg voor den veroordeelde in het bijzonder na zijne invrijheidsstelling II* (Utrecht 1911).
- Verslagen van het Nederlandsch huishoudkundig congres I t/m VI. Nederlandsch huishoudkundig congres.* (Zwolle 1846-1851).
- Visscher, R., *Catalogus der stedelijke bibliotheek van Leeuwarden* ('s-Gravenhage 1932).
- Vrankrijker, A.C.J. de, *Een groeiende gedachte. De ontwikkeling der meningen over de sociale kwestie in de 19e eeuw in Nederland* (Assen 1959).
- Vrankrijker, A.C.J. de, *Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van het sociaal-culturele werk in Nederland* (Assen 1962).
- Vree, J., 'Groninger godgeleerden en predikanten in beweging: politiek en propaganda' in: W. Janse en J. Vis (red.), *Staf en Storm. Het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland in 1853: actie en reactie* (Hilversum 2002) 131-165.
- Vree, J., 'In kerk, huis, school en staat het christendom. P. Hofstede de Groot en de opvoeding van de Nederlandse natie (1834-1861)' in: J. de Bruijn e.a. (red.), *De verhouding tussen kerken en staat 1796-1996. Geen heersende kerk, geen heersende staat.* (Den Haag 1996) 251-292.
- Vree, J., *Kerk, huis, school en staat. Leven, werk en vriendenkring van P. Hofstede de Groot (1844-1886)* (Hilversum 2017).
- Vree, J., 'P. Hofstede de Groot en de vergadering der Evangelische Alliantie. Een beslissende episode uit de nadagen van de Groninger richting en het Réveil (1864-1867)', *Documentatieblad voor de Nederlandse kerkgeschiedenis na 1800* 14 (1991) 16-41.
- Vries, B.M.A. de, *Electoraat en élite. Sociale structuur en sociale mobiliteit in Amsterdam, 1850-1895* (Amsterdam 1986).
- Vries, J. de, *Nederlands etymologisch woordenboek* (4e druk; Leiden 1997).
- Vuyck, S., *Uitdovende verlichting. Remonstranten als deftige vaderlanders (1800-1860)* (Amsterdam 1998).
- (Wap, J.), *Nieskruis voor den heer J.L. Nierstrasz jr.* (Amsterdam 1828).
- (Warnsinck, W.H.), *Briefwisseling, over den John Howard, van den Heer J.L. Nierstrasz, junior. Uitgegeven door een Vriend der Menschheid* (Amsterdam 1823).
- (Warnsinck, W.H.), *Het beginsel der doodstraf getoetst aan de leer der openbaring en van het christendom* (Amsterdam 1833).
- Warnsinck, W.H., 'Iets, over de verschillende oogpunten, waaruit men, in deze dagen, het strafregt beschouwt, en de wijze, waarop dezelve vereenigd kunnen worden', *Vaderlandsche Letteroefeningen II* (1829) 573-588.
- Weekblad van het Regt* [Recensie] 344 (1842) 4.
- Weekblad van het Regt* 3378 (1871) 4.
- Werrett, S., 'Potemkin and the Panopticon: Samuel Bentham and the Architecture of Absolutism in Eighteenth Century Russia', *Journal of Bentham Studies* 2 (1999) 1-25.
- Wetten van het genootschap Constanter (in 1819 te Leeuwarden opgericht door A. van Halmael en negen andere beoefenaars der letteren* (Leeuwarden 1824).
- Wildschut, S., *Willem Hendrik Suringar met betrekking tot het Nederlandsch Genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen* (z.p. [Amsterdam] z.j. [1874]).
- Wijma, K., *Stat Schola Nobilissima. Van Latijnse school tot stedelijk gymnasium* (Leeuwarden 1999).
- Winnubst, C.M., *Systemen van opvoeding in inrichtingen in Nederland van 1815-1965* (Amsterdam 1967).
- Wolffram, D.J., 'Schikken en inschikken. Plaatselijke elites in tijden van verzuiling 1850-1920' in: J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) 80-102.

Woud, A. van der, *Koninkrijk vol sloppen. Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2010).

Woude, E.J. van der, 'Armoede en stadsarmenzorg in Leeuwarden 1820-1870' (Doctoraalscriptie Universiteit van Amsterdam 1983).

Woude, R. van der, 'De macht van de markt', in: R. Kunst (red.), *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker 1999) 279-300.

Wumkes, G.A., *Stads- en dorpskroniek van Friesland II: 1800-1900* (Leeuwarden 1934).

'Zandvoortse bewaarschool (Zondagsblad O.H.C. van 30 oktober 1805)', *De Klink* 13 (1993) 1, 8-9.

Zonneveld, P. van, 'Het leesgezelschap Miscens Utile Dulci te Leiden in de periode 1830-1840' in: W. van den Berg en P. van Zonneveld (red.), *Nederlandse literatuur van de negentiende eeuw* (Utrecht 1986) 92-103.

Verantwoording afbeeldingen

1. Fries Museum S00589AA
2. HCL, Collectie Fotografische Documenten, FDPORTRB298
3. HCL, Collectie Fotografische Documenten, FDPORTRA0481
4. HCL, Collectie Fotografische Documenten, FDPORTRB149
5. HCL, Collectie Fotografische Documenten, FDPORTRA1636
6. HCL, Collectie Tekeningen en prenten, Documentidentificatienummer THAA224
7. HCL, Collectie Tekeningen en prenten, Documentidentificatienummer THAA.II.009
8. Eigen opname, UBA, BC, col. Sur., Album Amicorum I, XV E3, p. 56
9. Fries Museum P1951-016A en P1951-016B
10. Fries Museum S00589A
11. Eigen opname UBA, BC, col. Sur., Ce 42aa
12. Eigen opname, UBA, BC, col. Sur., Album Amicorum I, XV E3, p.45
13. Eigen opname, UBA, BC, col. Sur., Album Amicorum II, XV E4, p.9
14. Eigen opname, UBA, BC, col. Sur., Ca 3aa
15. Eigen opname, UBA, BC, col. Sur., Ca 3aa
16. Eigen opname, UBA, BC, col. Sur., Album Amicorum II, XV E4, p. 65
17. HCL, Collectie Tekeningen en prenten, Documentidentificatienummer THAA488
18. HCL, Collectie Fotografische Documenten FDPORTRA1638
19. RAZ, Archief van de Vereniging Nederlandsch Mettray, inv. nr. 1152
20. UB, Leiden, BC, P331N209
21. Eigen foto, UBA, BC, Album Amicorum II, XV E4, 18 verso
22. NL-RAZ, 0107, inventaris Vereniging Nederlandsch Mettray, inv. nr. Publiek domein

Summary

In the nineteenth century, Willem Hendrik Suringar (1790-1872) became a renowned philanthropist in the Netherlands and Europe. After his death his name was quickly forgotten. Throughout the twentieth and twenty-first century, publications did appear that gave some, often oblique, attention to his philanthropic work, but a complete biography was not yet published.

In the introduction of this study the theoretic status of the biography and the nineteenth-century conceptions of philanthropy will form the prelude to a complete biography about Suringar. His commitment to the prison system, care for the poor, and education are the three themes that run through his life's story as a common thread. Suringar's views on these three domains and the forces that influenced his thinking will serve as the reference point. The research will also describe how his ideas related to his personal conduct and sheds light on his contemporaries' opinions of his work.

Chapter 1 Society man and "lay preacher" in Leeuwarden (1790-1822)

Suringar was born in Leeuwarden into a bourgeois family. His father and grandfather were Orangist local officials, who, in acquiring their positions, had received considerable support from young lord Willem Hendrik van Hambroick. The Batavian coup had severe consequences for the family. Father and grandfather were suspended from duty. After a failed attempt to regain his position, Suringar's father made a living as a wine merchant and, several years later, also became manufacturer of Frisian green paint. The economy's relapse and the high medical bills for the treatment of his seriously ill wife caused him to struggle to make ends meet.

These financial circumstances impacted Suringar's education. Since his twelfth year, he had been a cleric in his father's company. Nonetheless, Suringar did acquire the necessary know-how. His father's extensive library may have also contributed to this. Suringar was partly an autodidact. Born into a tolerant religious environment, he eagerly wanted to become a preacher. Due to his home situation, he was unable to pursue that study, but the relationships he maintained with preachers Brink and Lobry contributed to his further development.

Suringar turned out to love public speaking and was an avid writer. These qualities came to light in the reading association Ter Beschaving van het Verstand en Verbetering van het Hart, which he founded with his schoolmates. The name of the reading club was inspired

by one of the objectives of the Maatschappij tot Nut van 't Algemeen (Nut for short; Society for Public Welfare), of which Suringar had been a member since he was seventeen. Suringar was an active leader and participant in the reading association. Imaginative power, heroism and death were common subjects in his speeches. Looking back on his life at age fifty-four, he thought the speech *Over ieders pligt, om zoo te leven, dat hij na zijnen dood nog nuttig zij* had been of particular significance. He saw the emphasis on utility for society reflected in a number of heroes. Religion and virtue were important factors in Suringar's views on heroism, which focused on working on human happiness. Suringar wanted to teach his listeners to live a useful life that would continue to be of significance even after death. From this "post-mortem utilitarianism" he collected keepsakes from many greats.

With reason and sense Suringar tried to tackle societal problems. The "common sense" and the "common sensibility", as the Scottish philosopher Adam Smith called it, fits the concept of "the new style citizen" that was developing around 1800. Suringar was an example of it. His striving to be socially active was even further undermined by the death of his father and wife in 1814. Fatherhood of two families made that impossible. The preacher Nicolaas Lobry spurred him into civil engagement through bible studies and writing. He became deacon. As deacon, he concerned himself with care of the poor and education. His proposal to change the liturgy forms was denied by the church council. Suringar withdrew from the diaconate afterward.

In the meantime, his speaking skills had become so well-known that he held the anniversary speech during the *Nutsdepartement's* twenty-fifth anniversary. From that point onward, he dedicated himself to the improvement of education in Leeuwarden and, through his participation in an education contest, also spread his repeat education philosophy through the national *Nut*. His leading role in the Leeuwarden department and his contacts with the national *Nut* made this association into his most important network. Suringar's good relationships with the poetry-writing merchants and preachers who, with their "useful" poetry, wanted to contribute to the civil society resulted in the necessary commerce for his young brother Gerard's bookstore and printing business.

Chapter 2 Schooling and re-education as leading principle (1821-1835)

In 1821, Suringar held his speech about the prison reformer John Howard before the *Nutsdepartement*. In collaboration with Willem Warnsinck, his speech and a poem about Howard by his literary friend Johannes Nierstrasz lead to the foundation of the Nederlandsch Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen (Dutch Society for Moral

Improvement of Prisoners) on 12 November 1823. To be able to do so, a dialogue was necessary with the Dutch Quakers who, with Elizabeth Fry as their example, had also been planning to establish such an association. The royal approval of the association took some time, but eventually did come. Not only the king was skeptical, societal doubts about the association's reason for being existed as well. Besides success, Suringar also experienced great pain in 1823, caused by the death of his second wife and a young daughter.

In the twentieth century, various historians, influenced by Michel Foucault's philosophy of punishment and discipline, were of the opinion that the higher classes had made an intentional attempt to discipline society's lower classes. The discussion about this theory often centered the question if the bourgeoisie had acted intentionally or unintentionally. Norbert Elias' civilization theory about imitation behavior of the lower social classes was also used as an explanation for a civilization offensive in which an attempt was made to transfer a norms and values pattern. My opinion in this discussion aligns more with the concept "caring power" by Francisca de Haan, in which the "caregiver" tries to internally steer and guide prisoners, students and the poor to a better life.

Suringar naturally saw education as a means to transfer values and norms. His acclaimed book about repeat education got a practical sequel in Leeuwarden through repeat lessons and memory lessons. He began a pedagogic series to promote repeat education and managed to attract various *Nut* members as authors. Nevertheless, after four years insufficient demand caused the pedagogic series to be terminated.

During his visiting tours, Suringar tried to give prison directors advice about literature and labor. Dissatisfied with the available literature and spurred by a *Nut* contest, he wrote an award-winning *Godsdienstig en zedekundig handboek voor gevangenen* (religious and moral handbook for prisoners) himself. This Sunday and holiday book consisted of texts, partially written by him and partially edited bible excerpts, religious and moral contemplations, prayers, dialogues, songs and proverbs. Many stories had a religious or moral tone, but Suringar hoped that prisoners would seize the opportunity to develop themselves into acceptable members of society through their self-determination. His optimism was faced with criticism; according to preacher Theodoor Fliedner, the understanding of sin needed a lot more clarification. Nonetheless, Suringar's *Handboek* made an international name for itself, because it was spread in various languages.

Suringar strived for practical improvements in the prisons, in large part due to his experiences with prisoners in Leeuwarden. He wanted to get rid of the arbitrary placement of prisoners in large halls without eye for age, gender and type of crime. Based on his

observations and descriptions, classification of detainees appeared to be the best solution. With his speeches he attempted to realize the “internal” conversion of prisoners because, fundamentally, moral good was present in every criminal, albeit underdeveloped.

A close relationship formed with the poet Hendrik Tollens. Their correspondence was not limited to literary works, as it equally concerned their trade in kegs of white lead and “Frisian green”, and sad and happy family matters. Tollens also was the one who got Suringar his first international contact. The polyglot John Bowring had been interested in the Frisian language and literature, but also in social concerns. Suringar would go on to maintain years of correspondence with him, despite worries over the “Halbertsma affair”, which arose in response to a publication by Bowring about the Frisian language.

Though Suringar was socially active nationally and locally, he also saw that the government was needed as well to solve societal issues. During his membership of the city council and provincial council, he dedicated himself to the improvement of all education sectors. In the meantime, his various streams of income as manufacturer and paint trader, wine merchant and collector of the lottery amounted to such capital, that he could count himself among Leeuwarden’s well-to-do citizens.

Suringar’s religious conviction comes to light in a “diary” with religious and moral stories for his children. The religious stories mainly have a physico-theological undertone, in which an attempt is made to reconcile faith, science, revelation and reason. This faith in a rational supernaturalism developed into a rational moralism with his virtue teachings, moderate religious views and “common” sense. Suringar’s motto: “*God voedt de mensch op*” (God educates man) points to this optimistic, often civil virtues-based, education.

In the fight against poverty Suringar assumed the poor’s own responsibilities, with a focus on support, as well as on teaching frugality. His efforts to establish the *Nuts* savings bank was an example of this. Additionally, he fought excesses, like the loan bank or “Lommerd”, which loaned money in exchange for collateral, but often against excessive rates. His elaborated moral portrayal of tax evasion was his third work crowned by the *Nut*, and his call to meet tax liability was an early form of public support to the government, even though he also recognized tax burden as one of the causes of tax evasion.

Suringar’s work on tax evasion appeared when the war of secession with Belgium was in full swing. His expressions of patriotism and Orangism in the form of speeches and letters had a moderate tone.

Chapter 3 Expansion of national and international contacts (1835-1840)

His contacts in the literary world may have also helped Suringar get his third wife. After their marriage in 1835, the married couple went on a long honeymoon that sparked a wanderlust centering research and knowledge exchange around education, the prison system and care for the poor. Visits to prisons were an important part of this journey. Suringar advocated the patronage over prisoners, as he had done in the Netherlands. His network significantly expanded due to this journey.

His following journey abroad to Denmark, Sweden and Prussia in 1836 underscored the ease with which he made contacts and encouraged people to become civilly engaged in their city or country. The Swedish king received an open letter, attached with numerous appendages with recommendations for the Swedish prison system. The Swedish memoir formed the basis for the advice on the prison system in Denmark and in a number of German states.

During his journeys to various German states in the period 1837-1840, Suringar bombarded governors and philanthropists with books, brochures and letters. He managed to greatly expand his network of experts in Germany during these years. Indeed, in 1839, he made use of the opinions of two German prison wardens in his successful resistance to the implementation of chain punishment in the Netherlands.

He was coincidentally active in education when he was at a congress for German philologists and teachers to raise awareness about knowledge loss among children. He offered a prize for the best entry about loss of knowledge. The winner was included in Suringar's network.

Thanks to his expanding network, Suringar managed to get several of his publications translated. His desire to take action led to physical exhaustion and a visit to a German *Brunnenarzt* confirmed his burnout. Suringar started visiting spa pools thereafter and Kissingen became his most frequented spa from then onward. He made even more contacts there and had many conversations about his philanthropic work. Quite possibly it was here that he came to the conclusion that the more moderate Auburn system of cellular confinement, of which he initially had been a proponent, should be replaced by the more strict Pennsylvanian system after all.

Intending to reduce his workload, Suringar decided to leave Leeuwarden and relocate to Amsterdam. He was feeling hindered by the many activities in Leeuwarden and wanted to spread his wings, both nationally and internationally.

Chapter 4 Eloquence in service of philanthropy (1841-1851)

Suringar's famous speaking talent was used by numerous associations in the capital and its surroundings. It's safe to say that his many memberships, governing activities, and his acting as a catalyst for numerous associations and institutions can be characterized as an association mania. During these eighteen-forties, the care for the poor garnered a lot of attention and in front of the Vereeniging Hulpbetoon aan Eerlijke en Vlijtige Armoede (Association for Assistance in Honest and Dilligent Poverty) Suringar discussed his alternative to poverty reduction. This patronage for the poor was to be carried out by women who would pay house visits to the poor once every week to support them materially and guide them morally. In an "Ontwerp tot eene Vereeniging voor het Armwezen in Nederland", which he wrote for a *Nuts* commission responsible for care for the poor, he proposed the implementation of the patronage for the poor throughout the Netherlands. Suringar was of the opinion that care for the poor was no state affair. Internationally, Suringar was influenced by a French Catholic-social movement in which visiting the poor played a role.

As one of the "founding fathers" of the international philanthropical network, Suringar was now primarily focused on the Dutch and, more specifically, Amsterdam situation. Combatting unrest and a moderate tolerant religious philanthropy were his main focus points. For him, personal grief and his faith in Jesus were the driving forces behind his philanthropic work. He was averse to religious hair-splitting.

As member of the Commissie van Administratie te Amsterdam (the Amsterdam Administration Commission) he was able to practically continue his fight for the Pennsylvanian cellular system, while using his contacts with officials and politicians, as well as his experiences abroad, to realize a fully cellular system. This discussion captivated the European states, as well as the Netherlands, for many years. Suringar's plea for the strict cellular prison was partially due to his idea that "moral conversion" needed to happen inside a cell, because converting detainees in shared areas had been unsuccessful. The construction of the new cellular prison in 1846 in Amsterdam meant a milestone for Suringar and the association. At the international penitentiary congresses of 1846 and 1847, Suringar shared his views on the cellular system.

During his time in Amsterdam, Suringar was active in preschool education, where he lent support to the foundation of new preschools mainly for the poor.

Chapter 5 A philanthropic trilogy (1851-1872)

The increasing interest in the criminal youth brought Suringar in contact with Demetz, the founder of the French Mettray. Suringar was so excited about his methods that, thanks to a financier, he was able to establish a residential facility for neglected youth. Nederlandsch Mettray developed into a successful institution that garnered great admiration in the Netherlands and abroad. Substantively and organizationally, Suringar was closely involved with the institution's weal and woe. Suringar used Nederlandsch Mettray as an example when promoting such institutions abroad.

Not everything went successfully. The caretaking and guidance of criminal youths in the caretaking home in Alkmaar had reasonable results, but the home in Leiden was closed after eight troublesome years. The insecurity about a definitive criminal law and the implementation of the cellular system caused Suringar the necessary worries. The Irish system, which Suringar opposed, was being seen as a reasonable alternative by various politicians. He continued to orient himself nationally and internationally and tried to influence the decision-making process in the Dutch House of Representatives. In doing so, he did not shy away from once again deploying foreign experts and exerting pressure.

The discussion about upholding the death penalty was tied to the fight for the cellular system. Suringar himself came into close contact with the application of the death penalty. The execution of a murderer only made him more determined about cellular punishment, for life, if necessary.

Circumstances of poverty had driven the perpetrator to commit his crime. Indeed, Suringar continued to be active in poverty reduction in the 1850s and 1860s because the relationship between poverty and crime had been clear to him his entire civil life. He frequently visited conferences that strived for a science-backed philanthropy. During his final conferences, Suringar noticed that physical ailments were increasingly hampering him. After a *Nervenanschlag*, a non-specified disease, he was no longer able to properly do his work independently. He prepared himself for his death with instructions about the written estate and his wish to be buried at Mettray. All in all, Suringar was able to fulfill his wish to live in such a way that he would continue to be of significance even after his death.

Epilogue

During his life, Suringar's social accomplishments received various honors. His aspiration to be of use past his death also came true. His fame may have vanished quickly, but his legacy

remained intact, sometimes in altered form and sometimes through renewed interest: Reclassering Nederland as the successor of the Genootschap tot Zedelijke Verbetering der Gevangenen, the Suringarschool on the original terrain of Nederlandsch Mettray commemorates his work in education, the patronage philosophy is reflected in the canon of social work education.

Dankwoord

Aan het onderzoeksidee voor dit proefschrift ligt een kleine historie ten grondslag. Terwijl in de beginjaren 1980 de discussie over de plaatsing van kruisraketten losbarstte en een hoogtepunt bereikte met de massademonstratie in 1983 op het Malieveld in Den Haag, was ik leraar aan een middelbare school in Nijmegen. Mijn MO studie geschiedenis was ik aan het afronden en het stond wel vast dat het onderwerp van mijn eindschrijving zou moeten gaan over het vredesdenken. Tijdens mijn zoektocht kreeg ik een boekje in handen over vrouwen die zich intensief voor de vrede hadden ingezet zoals de titel *Vrouwen vchten voor de vrede* van mevrouw dr. Posthumus-van der Goot ook al duidelijk maakt. Juist in dit boekje kwam diverse malen de naam van Willem Hendrik Suringar naar voren als deelnemer van diverse vredescongressen. In de loop der jaren kwam ik erachter dat zijn schriftelijke nalatenschap zo groot was dat het schrijven van een proefschrift tot de mogelijkheden behoorde.

Het is mijn promotor prof. dr. P.J.A.N. (Peter) Rietbergen geweest die vanaf augustus 2000 met veel geduld dit lange traject heeft begeleid. Hem ben ik de nodige dank verschuldigd voor zijn taakopvatting. Je opmerkingen en prikkelende vragen in de kantlijn van de ingeleverde concepten hebben tot vele verbeteringen in de opbouw en de inhoud geleid. Het belang van helder en duidelijk formuleren hebben mijn aandacht voor het schriftelijk taalgebruik vergroot. Telkens ging ik met vernieuwde energie aan de slag na jouw adviezen over opbouw, inhoud en stijl. Wat ik bijzonder waardeer is jouw aandacht en belangstelling voor zaken die in de privésfeer lagen. Ze droegen bij aan de veerkracht die nodig was bij de afronding van mijn proefschrift.

De leden van de manuscriptcommissie wil ik bedanken voor het lezen en beoordelen van mijn manuscript tussen alle drukke werkzaamheden door. Vanuit de ervaring in het onderwijs is tijdsdruk mij niet vreemd en stapelt het werk (vaak zichtbaar door dikke pakken nakijkwerk) zich op.

Onderzoek doe je vaak alleen, maar je kunt het niet alleen. Hulp is nodig om archieven op te sporen, tips te krijgen, mentale oppeppers te ontvangen en soms iemand die je wijst op je tekortkomingen. Het is fijn om te mogen zeggen dat ik veel van die mensen om me heen heb en had. Dat ik bij het noemen van namen mensen zal vergeten kan haast niet anders als je die lange periode van het werken aan het proefschrift overziet. In de wereld van de oude handschriften en archieven ben ik veel dank verschuldigd aan de medewerkers van het stadsarchief in Leeuwarden, in het bijzonder Klaas Zandberg, die in verschillende perioden mij wegwijs heeft gemaakt in de Leeuwarder archieven. In Amsterdam heeft de toenmalige

conservator van de afdeling handschriften van de universiteitsbibliotheek van de UVA en inmiddels hoogleraar boekwetenschap en handschriftenkunde, dr. J.A.A.M. (Jos) Biemans, me inzage gegeven in de interne stukken die gingen over de overdracht van boeken, brochures en brieven van Willem Hendrik Suringar. Indertijd heeft dit het opsporen van diverse handschriften en brochures vergemakkelijkt.

Soms leverden contacten ook onverwachte meevallers op. Dankzij een lezing in Amsterdam kwam ik in contact met dr. Jasper Vree, die mij toestond de brieven die Suringar aan Petrus Hofstede de Groot had gestuurd te kopiëren. De publicatie van een artikel over Suringar bracht me in contact met prof. dr. W. Balke die me informatie verstrekke over Boudina of Baukje Suringar en de familie Pierson. Eveneens denk ik met voldoening terug aan de bereidwilligheid om kennis over Suringar uit te wisselen. Ik denk daarbij in het bijzonder aan dr. Chris Leonards en dr. Maartje Janse.

Op het meer persoonlijke vlak denk ik met plezier terug aan mijn school waar diverse collega's op den duur dachten, heel begrijpelijk trouwens, dat het proefschrift nooit afgerond zou worden. Belangstelling voor de inhoud was er natuurlijk ook, maar die kwam meestal van vakcollega's. Mijn vroegere hardlooptmaatje en collega, Han Bulten, heeft me voor enkele fouten behoed. Een oud-leerling, Jeff McNair, verzorgde de Engelse vertaling van de samenvatting.

Mijn schoonvader, met wie ik veel gesprekken voerde in ons geliefde vakantiehuis in Zweden, ontdekte in het laatste concept nog een naamsverwisseling. Trots belde hij mij op over zijn ontdekking. Mijn verdediging van het proefschrift, die hij nog zo graag had willen bijwonen, was echter niet meer haalbaar. Daarvoor liet zijn gezondheid hem teveel in de steek. Hij overleed in februari 2019 op éénnegentigjarige leeftijd.

In ons gezin hoorden de drie kinderen - David, Jobke en Judith – regelmatig verhalen over het onderzoek. Als volleurde pubers en adolescenten wisten ze die echter al snel te kortwieken. 'Graag de verkorte versie, pa!' is een gevleugelde uitdrukking geworden in huize Egging.

In veel boeken die ik van Jacqueline, mijn vrouw, cadeau heb gekregen schreef zij een korte opdracht. Ze getuigen van een muze, die haar man de tijd en de rust gunde om zijn doel te bereiken, maar ook van begrip voor mijn zoektocht naar het leven en werk van een negentiende-eeuwer die op zijn manier het leed van de misdeelden wilde verzachten. Dankzij het optimisme dat jou zo kenmerkt en je vertrouwen in mij heb ik dit boek kunnen schrijven.

Persoonsnamenregister

- Aa, Christianus Petrus Eliza Robidé van der, 66,
71, 90, 106
Ackersdijck, Jan, 253
Aerts, Remieg, 172
Alberdingk Thijm, Joannes Franciscus, 214
Alberdingk Thijm, Josephus Albertus, 156, 218
Albert
 prins van Pruisen, 135
Alexander de Grote, 43
Allen, William, 184, 203
Alphen, Hiëronymus van, 107, 110, 210
Anaxarchus, 43
Ange, Josué Teissèdre l', 70, 75, 79
Anhalt-Bernburg, Friederike zu
 hertogin, 150, 236, 237, 265
Appert, Benjamin Nicolas Marie, 195
Asser, Carel Daniël, 259
Aubanel, M.C., 133
Auber, Daniel, 132
Basedow, Johann, 86
Bastiat, Claude Frédéric, 166
Baumhauer, Marie Mathieu von, 199, 202, 222
Beaumont, Gustave de, 190
Beccaria, Cesare, 69
Beijerinck, Gerrit Jan Adriaan, 89
Bemmelen, Jacob Maarten van, 46, 82
Bentham, Jeremy, 70, 166, 196, 197
Bentinck, Anna Maria
 barones, 185
Bergendahl-Dannenberg, Anna Maria, 174
Berkel, Klaas van, 12, 14
Bilderdijk, Adriaan Rudolph Willem, 245
Bilderdijk, Willem, 67, 104, 245
Blanc, Louis, 164, 182, 207
Blom, Onno, 13, 14
Blouet, Guillaume-Abel, 190
Boelens, Jan Hendrik van, 147
Borski, David, 216
Bosch Kemper, Jeronimo de
 jonkheer, 19, 171
Bosch, Johannes van den
 graaf, 40, 79, 80, 81, 124, 161
Boschloo, T.J., 166
Bouricius, Louis Gerard, 98, 99, 101, 102
Bowring, John, 75, 107, 108, 109, 110, 203
Brétignières de Courteilles, Louis Hermann de
 burggraaf, 221
Brink, Albertus, 32, 33, 93
Bruggen, Justinus Jacob Leonard van der, 245,
246, 248, 276
Burggraaff, P., 66, 88, 90, 94, 115
Burritt, Elihu, 203, 204, 206, 209
Buys, Johannes, 93
Bye, Pieter Jacob de, 75, 79, 80, 83, 85, 98
Calcar, Elise van, 258, 274
Calvijn, Johannes, 133
Campe, Joachim Heinrich, 86, 275
Cats, Jacob, 34
Chalmers, Thomas, 160, 167
Charles-Michel Lespée
 abbé de L' Epée, 46
Chassé, David Hendrik
 baron, 126
Cicero, Marcus Tullius, 46
Clemens XIV
 paus, 43, 63
Clercq, Willem de, 108, 109, 110, 185
Clerq, Gerrit de, 212
Cobden, Richard, 203, 206
Conradi -de Vries, A., 258
Coornhert, Dirk Volkertszoon, 69, 70
Coppij, Bartholomeus, 234
Costa, Isaäc da, 110, 185, 251
Coulon, Julius Vtringa, 82
Couperus, Petronella, 26
Cramer, Jan Willem, 218
Crawford, William, 192, 196, 249
Curtius, Hendrik Herman Donker, 92
Curtmann, Wilhelm Jacob Georg, 144
David, Christian Georg Nathan, 185, 244
Defoe, Daniel, 51
Deken, Betje, 34
Delille, Jacques, 71, 72
Demetz, Frédéric-Auguste, 190, 221, 223, 236,
261, 266
Dickens, Charles, 190, 192, 254
Dilthey, Wilhelm, 16
Dingelstedt, Franz, 212
Domela Nieuwenhuis, Ferdinand Jacobus, 228, 232
Domela Nieuwenhuis, Jacob, 245, 268
Dresden, Sem, 14
Ducpétiaux, Édouard, 161, 192, 199, 204, 224, 249,
254
Duféau, Pierre Armand, 162
Dunk, Hermann von der, 12, 15
Dunlop, Eduard Willem, 268
Dunlop, Petrus Jacobus, 264
Dunlop, Samuel, 151, 215
Dunlop, Willem Hendrik, 239
Duymaer van Twist, Albertus Johannes, 240
Eberhardt
 Georg Friedrich Christian, 202
Eeghen, Christiaan Pieter van, 234
Eggerings, Maria, 187
Elias, Norbert, 84
Empedocles, 43
Engel, Johann Jacob, 36, 118
Engelberts, Engelbertus Matthias, 64
Epameinondas, 43
Erasmus, Desiderius, 133
Ewald, Heinrich, 231
Ewijck, Daniël Jacob van, 89
Fagel, Hendrik
 baron, 79
Fallersleben, Heinrich Hoffmann von, 239
Feenstra, Thijs, 147

- Feith, Rhijnvis, 44, 45, 73
Fénelon, François, 232
Fliedner, Theodor, 97
Fock, Cornelis, 259
Forsell, Carl Gustaf af, 138
Foucault, Michel, 84
Fourrier, Charles, 164
Franke, Herman, 82, 84
Frankenhuijsen, Dirk van, 223, 224
Franklin, Benjamin, 36, 123, 168
Frederik
 prins der Nederlanden, 80, 83, 138
Friedrich Karl I zu Hohenlohe-Waldenburg-Schillingfürst
 prins, 205, 265
Frits (Frederik II)
 koning van Pruisen, 114
Fröbel, Friedrich, 256, 257, 258
Fry, Elizabeth, 70, 75, 184, 185, 201, 203
Füesslin, Julius August, 248, 249
Gellert, Christian, 34, 46
Gérando, Joseph Marie de
 baron, 160, 176, 202
Gerlach, Ernst Ludwig, 140
Gesell, Carl, 177
Gevers van Endegeest, Daniël Théodore, 142, 195
Gibbon, Edward, 133
Gildemeester, Adriaan, 215
Godefroi, Michel Henry, 246, 247, 250
Goede, Willem, 67, 90, 91, 96
Goldschmidt-Lind, Jenny, 150, 200
Goldsmith, Oliver, 36
Görlitz, Paulus Koenraad, 93
Gorter, Aukje Oenes, 49
Goudsmit, Joël Emanuel, 252
Grevelink, Pedro Wijnand Alstorpius, 241, 247, 248, 250
Groen van Prinsterer, Guillaume, 160, 185
Groot, Hugo de, 46
Gurney, Samuel, 184
Gustav Wasa
 koning van Zweden, 138
Haagen, Hylco van, 32
Haan, Francisca de, 73, 85
Halbertsma, Joost Hiddes, 107, 109, 110
Hall, Floris Adriaan van, 182, 189, 210
Hall, Maurits van, 79
Halmael, Arent van, 108
Hambroeck, Antonius, 43
Hambroick, Willem Hendrik van, 27, 28, 30, 31
Hanssen, Léon, 12, 13
Haskell, Thomas, 18
Hees, Carel Christiaan van, 262
Heije, Jan Pieter, 171, 228
Heldring, Ottho Gerhard, 85, 160, 167, 168, 218, 226, 258, 273
Helmers, Jan Frederik, 34, 45
Herostrates, 45
Hess, Johann Jacob, 133
Hessen-Kassel, Carl von
 landgraaf, 199
Heyningen, Hendrik van, 93
Hoet, William ten, 10, 128, 151
Hoeven, Abraham des Amorie van der, 67, 105, 109
Hoeven, Abraham Hendrik ter, 120
Hofstede de Groot, Petrus Jacobus, 183, 218, 219, 264, 273
Hogendorp, Dirk van, 76, 82, 98
Hogendorp, Gijsbert Karel van, 79
Hooijer, Cornelis, 18, 19
Hoop jr., Adriaan van der, 68
Hosking, Rob, 197
Howard, John, 25, 69, 70, 71, 72, 74, 95, 98, 102, 107, 192, 224, 273
Hugo, Victor, 206, 208
Huidekoper, Pieter, 174, 177, 181, 213, 214
Huizinga, Johan, 11
Ijntema, Jacob Wybrand, 104
Ijntema, Jacob Wybrand, 109
Immerzeel jr., Johannes, 67
Jebb, Joshua, 196, 249
Jensen, Lotte, 45
Jezus, 97, 165, 167, 168, 171, 173, 206, 251, 265, 273
Johannes, Gert-Jan, 42
Johnson, Samuel, 36
Jolles, Jolle Albertus, 246, 250
Jong, Anna de, 52, 53, 77
Jonge van Campens Nieuwland, Marinus Willem de
 jonkheer, 194
Julius, Nicolaus Heinrich, 136, 137, 140, 178, 192, 195, 199
Jussieu, Laurent Pierre de, 95
Kant, Immanuel, 205
Karl XIV
 koning van Zweden en Noorwegen, 137
Kemper, Heinrich, 251, 253
Klopstock, Friedrich Gottlieb, 35
Koch, Egbert Jean, 214
Koch, Robert Daniel, 210
Koenen, Hendrik Jacob, 251
Kooij, Willem Bartel van der Kooi
Kopf, David Traugott, 139
Kotzebue, August von, 34
Kruithof, Bernard, 172
Kruseman Jansz, Jan Adam, 215
Lafontaine, August, 35
Lamartine, Alphonse de, 162, 182
Laurillard, Eliza, 10, 22, 90, 216, 264, 268
Lavater, Johann, 34, 133, 230, 238, 257
Le Sage ten Broek, Joachim George, 82
Lee, John, 209
Leeuwen, Marco van, 172
Lennep, Jacob van, 76, 82, 98
Leonards, Chris, 84
Lessing, Gotthold Ephraim, 86
Liedke, Gottlieb Samuel, 178
Linnaeus, Carolus, 138

- Livius, Titus, 34
 Lobry, Nicolaas, 50, 52, 53, 92, 232
 Lochmann van Königsfeldt, Charlotta Henriëtte
 Wilhelmina, 128, 132, 135
 Loeff, Abraham Rutgers van der, 242
 Lorenz, Chris, 14
 Louise
 prinses der Nederlanden, koningin van Zweden
 en Noorwegen, 138
 prinses van Pruisen, prinses der Nederlanden,
 211
 Lovat, Mathieu, 43
 Lublink Weddik, Bartholomeus Theodorus, 166
 Lucas, Charles, 189
 Lurasco, Carlo Francesco, 191, 199, 217, 218
 Luzac, Lodewijk Caspar, 123
 Maanen, Cornelis Felix van, 75, 83, 141
 Mackaij, Elizabeth, 35, 118
 Mahieu, Frans Joseph, 188, 225, 240, 247
 Mallet, Josephine, 201
 Malthus, Thomas, 166
 Marenholtz, Bertha von, 258
 Maria
 grootvorstin van Rusland en groothertogin van
 Saksen-Weimar-Eisenach, 150
 Marianne
 prinses der Nederlanden, 135
 Martinet, Jan Floris, 37, 38, 119
 Meerten-Schilperoort, Anna Barbara van, 68, 91,
 94, 100, 184
 Meeter, Andries, 112
 Melun, Armand de
 burggraaf, 160, 162, 163, 253
 Mendelssohn, Moses, 86, 205
 Messchert, Willem, 65, 67
 Michaelis, Johann, 34
 Michielse, H.C.M., 172
 Mijnhardt, W.W., 125
 Mill, John Stuart, 166, 254
 Mittermaier, Carl Joseph Anton, 192, 199, 200,
 249, 252
 Modderman, Anthony Ewoud Jan, 250, 252
 Moens, Petronella, 34, 38, 68, 78, 83, 91, 128
 Mollet, Jean Etienne, 70, 75, 79, 95, 151, 166, 184,
 190, 196, 199, 201
 Moreau-Christophe, Louis-Mathurin, 162, 190,
 191, 192, 194
 Müller, Johann Nepomuk, 136, 140, 145, 170, 216
 Multatuli
 (pseudoniem Eduard Douwes Dekker), 19, 180
 Namier, Lewis, 12
 Napoleon, 48
 Nero, 43
 Niemeyer, August Hermann, 38
 Nierstrasz, Betje, 103
 Nierstrasz, Johannes Leonardus, 67, 73, 75, 79, 83,
 95, 101, 103, 105, 106, 184, 273
 Nieuwenhuyzen, Jan, 45, 46, 70, 273
 Nieuwold, Johannes Henricus, 55, 56, 113
 Nijhoff, Isaac Anne, 50, 92, 123, 131
 Novalis
 (pseudoniem Georg Friedrich Philipp von
 Hardenberg), 35
 Novikoff, Nicolaas de, 170, 217
 Obermaier, Georg Michaël, 140, 192, 201, 249
 Oosterzee, Johannes Jacobus van, 101
 Oostkamp, Jan Anthonie, 93
 Oscar
 kroonprins van Zweden en Noorwegen, 137
 Otterspeer, Willem, 12, 14
 Paulo, Vincentius a, 192
 Pestalozzi, Johann Heinrich, 61, 133, 134
 Philippo, Abraham, 234
 Pierson, Allard, 215
 Pius IX, 163
 Ploos van Amstel, Balduinus Jacobus, 262
 Polycarpus, 43
 Posthumus, Johannes, 146
 Posthumus, Rinse, 110
 Proudhon, Pierre-Joseph, 164
 Pythagoras, 212
 Racine, Jean, 34
 Rafaël, 43
 Ravekes, Hendrik, 54, 66
 Rechteren van Appeltern, Geertruida Agnes van
 gravin, 185
 Reijnst, Jan Cornelis, 239
 Renders, Hans, 13
 Repelaer van Dordt, Maria Jacoba
 jonkvrouw, 235
 Ricardo, David, 166
 Rijkens, Roelf Gerrit, 112, 177
 Ris, Klaas, 180
 Ristelhueber, Johann Baptist, 140, 141, 145, 192
 Robespierre, 43
 Röder, Karl David August, 247, 249
 Rogier, Charles Latour, 255
 Rogier, Ludovicus Jacobus, 70
 Romein, Jan, 11, 12
 Roorda, Taco, 144
 Ros, Robert, 84
 Rousseau, Jean Jacques, 91, 120, 133
 Ruyter, Michiel Adriaanszoon de, 46
 Sagra, Ramon de la, 100, 138, 161, 162, 164, 192,
 204, 205, 217, 222
 Salzmänn, Christian, 35, 51, 61, 86, 143, 257, 275
 Sarphati, Samuel, 214, 265
 Say, Jean-Baptiste, 166
 Schenk, Adrianus Cornelis, 117
 Scherenberg, R, 121
 Schimmelpenninck van der Oije van de Poll,
 Willem Anne
 baron, 227, 229
 Schimpf, Charles Pierre, 239
 Schleiermacher, Friedrich, 16
 Schlimmer, Jacobus Wilhelm, 224, 229, 230, 234,
 235, 268
 Schüller, Christiaan Dirk, 222, 223
 Semmler, Carl, 170
 Servet, Michael, 43

- Siegenbeek, Matthijs, 92, 97
 Sieveking, Amalie, 158
 Sieveking, Karl, 135
 Sloet tot Oldhuis, Bartholomeus Willem Anne Elisa baron, 179
 Sloet van de Beele, Ludolph Anne Jan Wilt baron, 239
 Smeding, Ritske, 162, 222, 268
 Socrates, 43, 46
 Solon, 43
 Spangenberg, Ernst, 70
 Staring, Anthony Christiaan Winand, 227
 Staring, Winand Carel Hugo, 226
 Strachey, Lytton, 12
 Stuart, Arnoldus Abraham, 214, 261
 Sturge, Joseph, 203
 Sue, Eugène (Joseph-Marie), 164
 Suetonius, Gaius, 34
 Suringar jr., Willem Hendrik, 178, 179, 265
 Suringar, Anna Carolina Johanna, 76, 78
 Suringar, Boudina, 151, 168, 215, 264
 Suringar, Dominicus, 29
 Suringar, Gerard Tjaard, 29
 Suringar, Gerard Tjaard Nicolaas, 10, 20, 33, 68, 77, 139, 149, 151, 170, 180, 222, 238, 257, 267, 268, 273
 Suringar, Jan Valckenier, 20
 Suringar, Lucas, 28
 Suringar, Margaretha, 151, 184, 215, 264
 Suringar, Oene Oedzes, 77, 106, 127
 Suringar, Petronella, 49, 53
 Suringar, Petrus, 29, 30, 31
 Suringar, Petrus Jacobus, 151, 180, 215
 Suringar, Rinske Albertine, 127
 Suringar, Tjaard Nicolaas, 25, 26, 27
 Suringar, Willem Hendrik petekind, 265
 Suringar, Willem Hendrik jr., 151, 215
 Swaan, Abraham de, 18
 Swart, Nicolaas, 68, 90
 Swinderen, Theodorus van, 92, 113
 Tegnér, Esaias, 138
 Tex, Cornelis Anne den, 189, 199, 216
 Thorbecke, Johan Rudolf, 10
 Tocqueville, Alexis de, 162, 190, 192
 Tollens, Hendrik, 42, 65, 67, 68, 77, 78, 96, 103, 104, 105, 106, 109, 117, 125, 127, 271, 272
 Tollens, Karel, 77
 Tollens, Louise, 106
 Trautmann, J.P., 65, 88, 90
 Tuyll van Serooskerken, Cornelis Jan van baron, 250
 Tydeman, Hendrik Willem, 121, 124
 Uytwerf, Jacobus Johannes, 139
 Valk, Lucas, 133
 Varentrapp, Georg, 140, 189, 192, 199, 200, 202, 249
 Varik, Gerrit van, 57
 Victor I van Ratibor hertog, 239
 Vidal, Jérôme-Léon, 244
 Villeneuve-Bargemont, Alban de graaf, 160, 161
 Visschers, Auguste, 204
 Visser, Hans Willem Cornelis Anne, 112
 Vollenhoven, Willem Cornelis van, 214
 Voltaire (pseudoniem François Marie Arouet), 133
 Vondel, Joost van den, 34
 Vreede, George Willem, 252
 Vries, Johan de, 164
 Wagenaar, Jan, 92
 Wagnitz, Heinrich, 70
 Wal, Gabinus de, 65
 Walker, 111
 Wall, Pieter Hendrik van de jonkheer, 235
 Wap, Jan, 68, 104
 Warnsinck, Isaak, 193, 196
 Warnsinck, Willem Hendrik, 68, 73, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 83, 92, 97, 109, 127, 136, 159, 184, 193, 229, 251
 Watteville du Grabe, Adolphe de baron, 162
 Wester, Hendrik, 113
 Westink, F.W., 66, 88
 Whitworth Russell, William, 192, 198
 Wichern, Johann Hinrich, 135, 136, 156, 222, 225
 Wijnbeek, Henricus, 113, 147, 188
 Willem Frederik (erfprins), 28
 Willem I koning der Nederlanden, 31, 51, 80, 97, 123, 135, 142, 183, 216
 Willem II koning der Nederlanden, 216, 227
 Willem III koning der Nederlanden, 108, 216, 237, 251
 Willem V stadhouder, 27, 30
 Willem van Oranje, 43
 Wittebol, Pieter Willem, 244, 252
 Wolf, Aagje, 34
 Wolkers, Jan, 13, 14
 Wood, Samuel, 192
 Young, Edward, 38, 43, 117
 Zollikofer, Georg Joachim, 35
 Zuylen van Nijvel, Jan Adriaan van, 125

Curriculum Vitae

Johannes Theodorus Egging werd op 19 juli 1951 geboren te Pannerden. Na de middelbare school studeerde hij aan de R.K. Pedagogische Academie St. Paulus te Arnhem. Zijn onderwijsbevoegdheid behaalde hij in 1973. Na de vervulling van zijn militaire dienstplicht was hij werkzaam in het basis- en het voortgezet onderwijs. Hij behaalde de onderwijsakten M.O.-I en M.O.-II geschiedenis. Na zijn middelbare archiefopleiding was hij werkzaam bij de Centrale Archief Selectiedienst (CAS) in Winschoten. Vanaf augustus 1985 was hij leraar aan het Staring College te Borculo en Lochem. In 1995 legde hij het doctoraal examen geschiedenis af aan de universiteit van Utrecht. Zijn onderwijsloopbaan eindigde met zijn pensionering in augustus 2017.

